A „túlzott központosítástól” az átmenet stratégiájáig

Tanulmányok Kornai Jánosnak

Szerkesztette: Gács János és Köllő János

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

A „TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSTÓL" AZ ÁTMENET STRATÉGIÁJÁIG

Tanulmányok
Kornai Jánosnak

Szerkesztette: Gács János és Köllő János

A „TÚLZOTT KÖZPONTOSÍTÁSTÓL" AZ ÁTMENET STRATÉGIÁJÁIG

Tanulmányok
Kornai Jánosnak

Szerkesztette: Gács János és Köllő János

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1998

A könyv a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete és a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg.

Szerkesztette: Gács János és Köllő János

© Balassa Ákos, Barát Mária, Bauer Tamás, Bod Péter Ákos, Chikán Attila, Richard N. Cooper, Csontos László, Farkas Katalin, Gábor R. István, Gács János, Hárs Ágnes, Heténvi István, Kapitány Zsuzsa, Kende Péter, Király Júlia, Kovács Álmos, Köllő János, Kőnig Éva, Lackó Mária, Laki Mihály, László Géza, Martos Béla, Mihályi Péter, Pete Péter, Rimler Judit, Simonovits András, Wim Swaan, Tardos Márton, Temesi József, Tóth István György, Urbán László, Várhegyi Éva, Voszka Éva, Zalai Ernő

ISBN 963 224 239 4

Jelzőszám: 358261

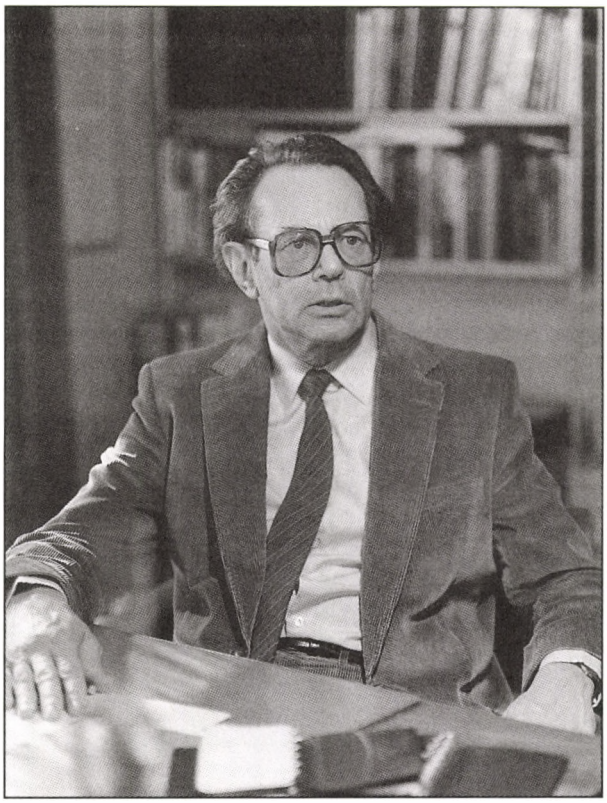

Kornai János Budapesten született 1928. január 21-én. A Budapesti Tudományegyetemen végzett tanulmányait követően, 1947 és 1955 között újságíróként dolgozott. 1955-ben kezdte kutatói pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében (MTA KTI). Hosszabb kitérő után (1958–1963: Textilipari Intézet, 1963–1967: MTA Számítástechnikai Központ) ismét az MTA KTI-ben kutat. 1986-tól a Harvard Egyetem teljes jogú professzora, 1992 óta a Collegium Budapest – Institute for Advanced Study három állandó munkatársának egyike.

Harvardi kinevezését megelőzően vendégprofesszor egy sor vezető egyetemen (London School of Economics, Sussex, Stanford, Yale, Princeton, Stockholm). Tagja a magyar, az amerikai, a brit, a finn, az orosz és a svéd akadémiának. Elnöke a Nemzetközi Ökonometriai Társaságnak (1978), egyik alapítója és elnöke (1987) az Európai Közgazdasági Társaságnak, elnöke a magyar Társadalomtudományi Társaságnak (1991–1993), tagja a budapesti magisztrátusnak, a Jegybanktanácsnak, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) tanácsának. Állami díjas (1983), a Frank E. Seidman díj (1982), az Alexander von Humboldt díj (1983), a francia Becsületrend (1997) kitüntetettje.

A világszerte legismertebb magyar közgazdász műveiről a kötet végi Bibliográfia ad áttekintést.

TARTALOM

A kötet szerzői 9
Előszó 11
Tardos Márton: Kornai János 70 éves 13

I. A matematikai elemzés módszere

Martos Béla: Működőképes irányítások tartományai 27
Simonovits András: Példabeszéd és realizmus az együttélő korosztályok modelljeiben 37
Temesi József: Modellek, módszerek, alkalmazások: nyitott kérdések a többcélú döntések támogatásában 49
Zalai Ernő: A gazdaságpolitika matematikai elemzése: a lineáris programozási (LP) modellektől az alkalmazott általános egyensúlyi (CGE) modellekig 64

II. A szocialista gazdaság

Kende Péter: Az egyközpontú gazdaság és a racionalitás 87
Farkas Katalin: A vállalati készletek szerepváltozása 96
Köllő János: Átalakulás az „átalakulás" előtt: munkáltatói magatartás 1986–89-ben .. 107

III. A vállalatok helyzetének és magatartásának változása a rendszerváltás idején

Voszka Éva: Az állami újraelosztás továbbélésének formái 129
Chikán Attila: Túl a hiánygazdaságon 144
Laki Mihály: Vállalati magatartás a transzformációs visszaesés után Magyarországon 158
Gács János–Richard N. Cooper: Az export akadályai kis átalakuló gazdaságokban .. 170

IV. Stabilizáció, liberalizáció, privatizáció

Várhegyi Éva: A monetáris politika jellege az átalakuló magyar gazdaságban 197
Wim Swaan: Az árliberalizáció sikere Magyarországon: fokozatosság központi vezérlés nélkül 215
Mihályi Péter: Hová lett a privatizált vagyon? (Adalékok a privatizáció makroökonómiai hatásainak számszerűsítéséhez) 236

V. A gazdaság monetizálása

Király Júlia–László Géza: Megrendszabályozni, szabályozni vagy liberalizálni: a szabályozás szerepe a pénzügyi rendszerben 261
Pete Péter: Infláció és inflációs várakozás - Egy elméleti megközelítés 277

VI. Munkaerőpiacok – Régi és új dilemmák

Lackó Mária: Rejtett gazdaság a visegrádi országokban 297
Gábor R. István: A posztszocialista átalakulás paradox munkaerő-piaci kihatásairól 319
Hárs Ágnes: A migráció, a munkaerőpiac és a szabályozás 333
Rimler Judit: Átmeneti átváltás a munkanélküliség és a termelékenység között 351

VII. Állampolgári és fogyasztói magatartás az átalakuló gazdaságban

Csontos László–Tóth István György: Fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban 367
Urbán László: Nyugdíjreform-vita Magyarországon 385
Barát Mária: Állam és polgár: vállalkozás 397
Kapitány Zsuzsa: A háztartások fogyasztói magatartása a magyar autópiacon 412

VIII. Körkérdés a kései szocializmus és az átalakulás gazdaságpolitikai problémáiról 429

Balassa Ákos, Bauer Tamás, Bod Péter Ákos, Heténvi István, Kovács Álmos, Kőnig Éva, Mihályi Péter válaszaival

IX. Kornai János magyar és angol nyelvű publikációi (könyvek és tanulmányok 1955-től 1997-ig) 483

A KÖTET SZERZŐI

Balassa Ákos	Magyar Nemzeti Bank
Barát Mária	Miniszterelnöki Hivatal
Bauer Tamás	MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Frankfurti Egyetem és Országgyűlés
Bod Péter Ákos	Veszprémi Egyetem
Chikán Attila	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Cooper, Richard N.	Harvard Egyetem
Csontos László (†1997)	Közép-Európai Egyetem
Farkas Katalin (†1988)	MTA Közgazdaságtudományi Egyetem
Gábor R. István	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Gács János	IIASA és Kopint-Datorg Rt.
Hárs Ágnes	Külgazdaság
Hetényi István	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem és Pénzügyminisztérium
Kapitány Zsuzsa	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Kende Péter	1956-os Intézet
Király Júlia	Nemzetközi Bankárképző
Köllő János	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Kőnig Éva	Népjóléti Minisztérium
Kovács Álmos	Magyar Nemzeti Bank
Lackó Mária	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Laki Mihály	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
László Géza	Matáv
Martos Béla	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Mihályi Péter	Pénzügyminisztérium és Közép-Európai Egyetem
Pete Péter	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Rimler Judit	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Simonovits András	MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Swaan, Wim	MTA Közgazdaságtudományi Intézet
Tardos Márton	Országgyűlés
Temesi József	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Tóth István György	TÁRKI
Urbán László	ABN Amro Bank Rt.
Várhegyi Éva	Pénzügykutató Rt.
Voszka Éva	Pénzügykutató Rt.
Zalai Ernő	Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

ELŐSZÓ

Kötetünk tiszteletadás Kornai Jánosnak, a kiemelkedő közgazdász tudósnak, hetvenedik születésnapján. Szerzői hosszabb-rövidebb ideig közvetlen munkakapcsolatban álltak vele: tanítványai, szerzőtársai voltak, intézeti csoportjában dolgoztak, vendégei lehettek a Collegium Budapestben, részt vettek kutatásaiban, rendszeres konzultációs partnerei voltak.

Tardos Márton bevezető tanulmánya elemző méltatás a pályatárs és barát munkásságáról.

A kötet gerincét (I–VII. fejezet) tudományos írások alkotják. A közölt tanulmányok, kevés kivétellel, e kötetben jelennek meg először. Legtöbbjük közvetlenül kapcsolódik egy-egy Kornai által elemzett témakörhöz, nem egyszer visszanyúl fontos megállapításaihoz, tételeihez. A kötet összetétele természetesen nem tükrözheti Kornai több mint négy évtizeden átívelő munkásságának belső arányait. Viszonylag kevés írás foglalkozik módszertani kérdésekkel, a szocialista gazdasággal és a hiány problémakörével, s nagyobb hangsúlyt kap az átmenet és a kialakulóban lévő piacgazdaság elemzése: az állami elosztás továbbélése, a privatizált vagyon sorsa, a monetáris politika hatékonysága, a rejtett gazdaság terjedelme, az állam és polgár újfajta viszonya.

A rendszerváltást megelőzően Kornai politikai meggyőződését követve elzárkózott mindenféle gazdaságpolitikai tanácsadástól, a tudomány berkein kívüli közszerepléstől. Ezzel szemben a demokratikus fordulat első pillanataitól kezdve rendszeresen publikál gazdaságpolitikai tárgyú írásokat, részt vesz tanácsadó testületekben, gyakran ad interjút rádiónak, tévének, újságoknak. Munkásságának közvetlen és közvetett gazdaságpolitikai hatását eddig kevesen vizsgálták. A kötet VIII. fejezete erre igyekszik fényt deríteni: a magyar gazdaságpolitikában cselekvően részt vevő szakemberek fogalmazzák meg, hogy az elmúlt évtizedekben milyen úton és milyen formában jutottak el a döntéshozókhoz Kornai tanai, s mi ma a véleményük az átmenet stratégiájának Kornai által is vizsgált problémáiról.

A kötet utolsó, IX. fejezete Kornai magyar és angol nyelvű műveinek bibliográfiáját közli.

Egyetemi oktatóktól és kutatóktól parlamenti képviselőkig, banki és kormánytisztviselőkig terjed a kötetben megszólalók köre, mégsem tekinthető akár csak közel teljesnek

sem, ahhoz a szélesebb értelmiségi körhöz képest, melyet megérintett Kornai János munkássága. Nem csak azért hiányos a lista, mert a lehetséges szerzők egy része végül is nem tudott időt szakítani a tanulmányírásra. További sokszáz oldal is kevés lenne a szélesebb körbe tartozó filozófusok, szociológusok, történészek vagy pszichológusok megszólaltatására, és még egy ilyen vaskos kötet sem érzékeltethetné azt a hatást, amit Kornai – a köznyelvbe átkerült szemléletes fogalmaival, közkinccsé vált tételeivel – a gondolkodó nagyközönségre gyakorolt.

A mestert köszöntő tanítványok és kollégák ezúttal – a meglepetés ürügyén – elkerülték Kornai bíráló megjegyzéseit. János most nem mutathatott rá a logikai hibákra, nem hívhatta fel a figyelmet a normatív és leíró szemlélet elválasztásának, az elméleti megalapozottságnak és az empirikus bizonyításnak a fontosságára – a tudomány művelésének olyan szabályaira, melyekhez példamutatóan ragaszkodott olyan időkben is, amikor ebben kevés társa akadt. Reméljük, ez a sokszínű kötet őriz valamennyit a tőle kapott értékekből, s az olvasó haszonnal, az ünnepelt örömmel forgatja majd.

A szerkesztők

KORNAI JÁNOS 70 ÉVES

Tardos Márton

Kornai János a nemzetközi akadémiai és egyetemi világ méltán legismertebb és leginkább becsült magyar közgazdásza, akinek könyveit számtalan nyelvre lefordították. Nem véletlenül szerepel már több évtizede a Nobel-díj jelöltjei között, és az sem tekinthető a szerencse játékának, hogy a világ egyik talán legismertebb egyetemének, az amerikai Harvard Universitynek a professzora, ahol már hosszú évek óta munkaidejének felében tanít és kutat. Eközben figyelmét továbbra is a magyar, illetve az ún. szocialista országok gazdaságára, majd a posztszocialista országok átmenetére összpontosítja. Kornai egész munkássága a magyar gazdasághoz kötődik. A társadalomtudománnyal foglalkozó idősebb magyar nemzedék hasonló nagyjai Magyarországtól elszakadva váltak világhírűvé (Scitovszky Tibor, Balogh Tamás, Káldor Miklós, Fellner Vilmos, Francis Bator, George Katona stb.). Kornai korosztályának világhírűvé vált közgazdász képviselőire is jellemző a Magyarországtól való elszakadás, például Balassa Bélára és a Nobel-díjas Harsányi Jánosra; bár ők életüknek bizonyos időszakában a magyar társadalommal és gazdasággal foglalkoztak, nemzetközi hírű tudóssá nem a hazai problémákkal foglalkozó vizsgálataik eredményeként váltak.

1. KORNAI JÁNOS MUNKÁSSÁGA

Munkássága áttekintése előtt engedtessék meg néhány személyesebb megjegyzés. Gyermekkorunk óta ismerjük egymást. Évtizedeken át egyetértettünk és vitatkoztunk azonos ügy szolgálatában. S ha most az immár több mint négy évtizedes, annyi sikert és elismerést kivívott munkásságának rövid áttekintésekor kitérek egyik-másik vitánkra is, az megfelel tradícionális barátságunk szellemének, és jele annak a hatásnak, amit pályatársaira gyakorolt a dolgok újragondolásának kényszerével.

Kornai a II. világháború utáni rövid útkeresési időszakot leszámítva - 1954 második felétől - szigorúan közgazdasági kérdésekkel foglalkozott, és fő kutatási területe az ún. „létező szocializmus" volt. Legtöbb művében a működő rendszer ideológiai és aktuálpolitikai befolyástól mentes leírására koncentrált.

A munkák mindegyike rendkívüli problémaérzékenységének a terméke. Szüntelenül odafigyelt a gazdaság működésének valóságos (a dogmáknak és politikai propagandának ellentmondó) jelenségeire, így például a leghatékonyabbnak feltételezett tervutasításos rendszer pazarló voltára, a gazdaság minden területét jellemző hiányokra. A jelenségek mögött aztán elkezdte az okokat, összefüggéseket keresni, a megértés igényével. Így jutott el a szocialista gazdasági rendszer lényegi jellemzőinek egyre mélyebb és átfogóbb megértéséhez, de ahhoz is, hogy a korszak uralkodó közgazdasági elmélete, az általános egyensúlyelmélet sem rendelkezik kellő magyarázóképességgel a reális gazdaságot illetően.

Az aprólékos gonddal és szigorú logikával felépített bizonyításokat rendkívül didaktikusan és remekül megalkotott fogalmakkal volt képes az érdeklődők legszélesebb köre számára is világossá tenni; nem véletlen, hogy a „puha költségvetési korlát", a „paternalista állam", a „koraszülött jóléti állam" és számtalan más általa alkotott kifejezés a közbeszéd részévé válik.

Már első műve, „A gazdasági vezetés túlzott központosítása - kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján" (KJK, Budapest, 1957) kiemelkedő teljesítmény, melyben világosan tükröződik problémaérzékenysége. A munka fő erénye, hogy odafigyelt a valóság jelenségeire, és az empirikus ismereteket szembesítette a mögöttük meghúzódó erők törekvéseivel. E munka alapján nyeri el Kornai János 1956-ban a közgazdasági tudományok kandidátusa címet a Magyar Tudományos Akadémiától anélkül, hogy ez előtt megszerezte volna a közgazdasági egyetemi végzettséget. (Nyilvánvaló volt azonban, hogy az akkori egyetemi tudás helyett a közgazdaságtan igazi megtanulását választotta, mindannak alapos ismeretét, amit az elmélet addig alkotott, mára pedig - lépést tartva a közgazdaság újabb eredményeivel - egyike a tudomány legáltalánosabb közgazdasági műveltséggel rendelkező művelőinek.)

A „Túlzott központosítás"-t méltán tekinthetjük az akkor csupán néhány éves magyar tervgazdálkodás egyik első érdemi bírálatának, a sztálini diktatúra nagy nyomása alól feleszmélő magyar társadalom első reformhulláma által teremtett egyik legjelentősebb szellemi eredményének.

Ez a kezdet határozta meg további alkotói tevékenységének fő irányát. A kutatómunka következő jelentős állomásai: az „Erőltetett vagy harmonikus növekedés" (KJK, Budapest, 1972), „A hiány" (KJK, Budapest, 1980), majd „A szocialista rendszer" (Heti Világgazdasági Kiadó Rt., Budapest, 1993). E négy alapvető könyvet tekintem Kornai alkotói munkája fő vonalának.

A másik vonal ugyancsak empirikus tapasztalatok által ihletett, de a problémák megoldásához az elmélet felől közelítő munkásság. Ennek legfőbb terméke az „Anti-Equilibrium" (KJK, Budapest, 1971), amelyben a közgazdaság-elmélet valamennyi irányzatát és azok közös kiindulópontjait, s ezen belül az általános egyensúlyelméletet is a továbbfejlesztés igényével teszi bírálat tárgyává.

A munkásság harmadik vonalát a kor egyik jelentős tudományos irányzata - a matematikai modellezés - inspirálta és annak reménye, hogy nagy modellek optimális eredményét a gazdaságirányítás gyakorlatában fel lehet felhasználni („A gazdasági szerkezet matematikai tervezése", KJK, Budapest, 1965). A hazai tervezési gyakorlat matematikai megalapozását Kornai *O. Lange* (1959) nyomán praxeológiai alkotásnak nevezi. A könyv

célja a központi kormányzat döntési mechanizmusának javítása a gazdasági tevékenységi célok, korlátok, valamint a ráfordítás és eredmény együttes mérlegelése alapján. A munka magában foglalja a Lipták Tamással közösen kialakított játékelméleti modellt is. E munkát az akkor hasonló vizsgálatokkal foglalkozó tudósok, Dorfmann, Samuelson és Solow [alapvető művük *Dorfmann, R.-Samuelson, P.-Solow, P.* (1958)], és a lineáris és nem lineáris programozási módszerek nemzetközi alkalmazói nagy elismeréssel fogadták. Kornai János e munkáját Magyarországon a központi tervezést megújítani szándékozók a szocialista gazdálkodás minőségi fejlesztése szempontjából tekintették alapvető alkotásnak [*Sík* (1966)], függetlenül a szerző egyértelműen kifejtett véleményétől.

Munkásságának negyedik vonala - talán kitérője - a szovjet hatalom összeomlása után („A szocialista rendszer" című művének publikálása előtt) kezdődik: az általa transzformációs visszaesésnek nevezett posztkommunista átalakulás gazdaságpolitikai gyakorlatának elemzése. Szakítva a korábbi önkorlátozással, ekkor arra vállalkozik, hogy véleményével közvetlenül befolyásolja a gazdaságpolitikát. Ez a folyamat az „Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében" (HVG Kiadó, Budapest, 1989) megírásával kezdődik és számos tanulmánnyal, újságcikkel és interjúval folytatódik. Ez utóbbiak jelentős része később két gyűjteményes kötetben „Útkeresés" (Századvég Kiadó, Budapest, 1993) és „Vergődés és remény" (KJK, Budapest, 1996) címen is napvilágot lát.

Nézzük most már közelebbről a szocializmusról és posztszocializmusról írt munkákat (a munkásság első és negyedik vonalát) és az egyensúlyelméletről alkotott gondolatokat (második vonal).

2. A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS ELEMZÉSE

Kornai János vitathatatlanul „A gazdasági vezetés túlzott központosítása" című első tudományos munkájával robbant be a magyar és nemzetközi közgazdaságtudomány életébe. E munka jelentőségét és úttörő jellegét egy negatív állítással lehet talán legjobban megvilágítani: e tanulmány a diktatúra képviselőinek gyakorlatától eltérően úgy szól az ún. létező szocializmusról, hogy egyáltalán nem hivatkozik a szocializmus marxi modelljére. Nem tesz említést sem Marxról és a szocializmus elméletéről, sem arról, hogy a diktatúra vezető képviselői hogyan magyarázzák gyakorlatuk és a marxi elméleti modell eltéréseit. Nem esik tehát szó arról a lényegbevágó marxi gondolatról, hogy a termelőeszközök államosítása milyen módon teremt kiindulópontot a marxi követelmények szerint a piacgazdaság, azaz a kapitalizmus eredményeit meghaladó társadalom kialakítására. Nem esik szó azonban ennek ellenkezőjéről sem, azaz arról, hogy a létező szocialista gazdaság működésképtelen lenne. Kornai létezőszocializmus-bírálata nem társul közvetlenül *Mises* (1920) és *Hayek* (1935) gondolataihoz, akik szerint nem működhet egy gazdaság profitorientált elkülönült árutermelők, a hasznosság maximalizálására törekvő fogyasztók, és az általuk kialakított piaci verseny révén meghatározott árak nélkül.

Kornai elfogadja a 30-as évek óta létező - Sztálin nevéhez kapcsolódó - központi tervutasításos rendszert olyannak, amilyen, azaz nap mint nap változó, jelentős nemzeti különbségeket is felmutató gazdasági struktúrának. Feltárja viszont a gazdálkodás alapvető gyakorlati problémáit: az alacsony hatékonyságot, az erőforrás-pazarlást és a konkrét

fogyasztói igények figyelmen kívül hagyását. Kornai ezt a gyönge hatékonyságú rendszert - konkrétan a magyar gyakorlatot - bírálva függetlenítette magát a rendszert teremtők és rendszert menedzselők ideológiájától, továbbá a rendszert ideológiai alapon elítélők véleményétől.

Kornai tehát nem azt kérdezi, hogy az államosítás után, a létező szocializmusban, miért nem halnak el a marxi prófécia szellemében az ármechanizmusok, miért van szükség a marxi előrejelzéssel ellentétesen az árakhoz rendelt ösztönzőrendszerek állandó erősítésére. A tanulmány a mindennapok tapasztalatából kiindulva a bajok gyökerét a túlzott centralizációban véli felismerni azt állítva, hogy „... a túlzott centralizáció: összefüggő, egységes mechanizmus, amelynek megvan a maga belső logikája, számos sajátos belső tendenciája, törvényszerűsége".

Ez „a zárt, logikus képződmény" azonban „mély ellentmondásokat rejt magában:

- Ellentmondás van a között, hogy ennek a mechanizmusnak alapvető törekvése, belső tendenciája: mindent utasításokkal szabályozni - s ugyanakkor vannak a gazdálkodásnak olyan elemei, olyan folyamatai, amelyeket lehetetlen vagy rendkívül nehéz utasításssal szabályozni.
- Ellentmondás van a között, hogy ennek a mechanizmusnak alapvető törekvése, belső tendenciája mindent a központban eldönteni - s ugyanakkor a központból lehetetlen minden részletkérdést helyesen meglátni. S minél fejlettebbé, hatalmasabbá válnak a termelőerők, annál bonyolultabbak lesznek, tehát annál kevésbé lehetséges a részleteket a központból szabályozni." („Túlzott központosítás" 185-186. oldalak.)

Ezzel egyidejűleg lényegi bírálatot mond a leírt rendszer „harmonikusabbá tételére" irányuló erőfeszítésekről is.

„Az egyik áramlat úgy akar küzdeni az említett ellentmondásokkal szemben" - írja -, „hogy fellép a centralizáció túlzásai, az utasítások túltengése ellen, s küzd a helyi szervek nagyobb önállóságáért.

A másik áramlat azáltal kívánja leküzdeni ennek a mechanizmusnak a belső ellentmondásait, hogy még teljesebbé akarja tenni a centralizációt, még inkább fokozni szeretné az utasítások szerepét, hatókörét." (Uo. 186. o.)

Csakhogy „... az utasítások részletességének növelése nem járható, hiszen ennek az lenne az előfeltétele, hogy a tervek és azok megvalósítása pontosan történjen, amire az élet realitása nem kínál lehetőséget, hiszen a részletesebb programot és anyagellátási tervet is újra és újra felborítja az élet; a „megalapozottabb" önköltségi tervről is gyakran kiderül, hogy hallatlanul laza vagy túl feszes stb." (Uo. 186. o.)

Kornai elveti a sokak által kínált másik megoldást is. A döntéseket és a döntések végrehajtását véleménye szerint nem lehet „... csak a vállalatokra bízni."... „A vállalatok nagyobb önállósága nem csodaszer..." (Uo. 192. o.) „Ameddig nincsenek olyan... reális gazdasági erők, amelyek a vállalat törekvéseit helyes mederbe terelik anélkül, hogy a központi szerveknek az utasítás eszközével kellene beavatkozniuk..., addig az utasításról való lemondás... károkat okozhat." (Uo. 193. o.)

Nem tekinthető ennek alapján véletlennek, hogy 1957-ben az 1956. évi magyar forradalom leverését követően még a közgazdasági kutatásokat általában pártoló MSZMP KB-tag *Friss István* is úgy nyilatkozik, hogy Kornai János álláspontját nem lehet a szocializ-

mus javítására tett konstruktív kísérletnek minősíteni, mivel Kornai nem tartja a hibákat kijavíthatónak az egész rendszer fő jellemzőjének fenntartása esetén. [*Friss* (1957)]

A szovjet dominancia Magyarországon való újbóli megerősödése után Kornai János évekig távol tartotta magát a magyar gazdaságirányítás közvetlen kutatásától. Erre az 1956-os forradalmat követő első néhány évben a hatalom vele kapcsolatos magatartása kényszerítette. Később, amikor már módja lett volna reformer szerepben is megjelenni, azért korlátozta önmagát e téren, mert véleménye szerint a „létező szocializmus" hatalmi struktúrája elzárta az utat a gazdasági rendszer sikeres átalakítása elől. Az 1968-as gazdasági reform idején is úgy vélte, hogy a rendszer alapelemeiben levő hibák olyan súlyosak, hogy a politikai rendszert érintő gyökeres változások nélkül csupán jelentéktelen előrehaladásra kínálkozik lehetőség, ha egyáltalán kínálkozik.

A fentiek következménye, hogy 1956-tól a hetvenes évek közepéig érdeklődésének centruma a magyar gazdaság kérdéseiről a matematikai tervezés és az általános egyensúlyelmélet felé tolódott el. A reformok korlátozott lehetőségének gondolata még 1980-ban, illetve 1992-ben megjelent jelentős műveiben (A hiány, A szocialista rendszer) is erőteljesen tükröződik. Ennek következménye, hogy 1989-ig saját elemző szerepét a jelenségek leírására igyekszik korlátozni és tartózkodik a közvetlen állásfoglalásoktól a gazdaságpolitika aktuális kérdéseiben.

Kornai a Szovjetunió bukása után is kerüli, hogy a szocializmus széles és sokrétű eszméköréről állást foglaljon. Úgy véli, hogy ennek a problémának módszeres tárgyalása nem tartozik „A szocialista rendszer - Kritikai politikai gazdaságtan" című könyvének témakörébe. Ő csupán a szocialista jelzőt használó létező társadalmi képződmények működését kívánja módszeresen elemezni.

A szocializmusról alkotott véleményét a fenti művében röviden és találóan a következőkben foglalja össze: „A sztálinista klasszikus szocializmus elnyomó és alacsony hatékonyságú, de koherens rendszert alkot. Amikor azonban elkezdi reformálni önmagát, e koherencia fellazul, belső ellentmondásai kiéleződnek. A reform, noha sok kedvező változást hoz, végső soron kudarcra van ítélve: a szocialista rendszer nem képes olyan belső megújulásra, amely tartósan életképessé tenné. Ezért előbb-utóbb sor kerül valóban forradalmi jellegű változásokra, amelyek felszámolják a szocialista rendszert, és átvezetik a társadalmat a kapitalista piacgazdaságba." („A szocialista rendszer" 29. o.)

Érdemes felhívni a figyelmet az e könyvben kifejtett azon igen fontos megállapítására, hogy a szovjet és közép-kelet-európai központi tervirányítási gyakorlat vizsgálatainak tapasztalata szerint nem a marxista ideológia követelményeiből, a társadalmi rendet meghatározó tulajdonviszonyokból kell levezetni a „létező szocializmusban" működő sajátos koordinációs mechanizmust, hanem a kommunista pártok által kialakított politikai struktúrából, a sajátos párthatalmi monopóliumból. A marxista ideológia szerint ugyanis a proletárdiktatúra első és legfontosabb tettével, az államosítással elkezdődik az állam elhalása. Az ember ember által való kizsákmányolásnak véget vet a kommunista párt hatalomrajutása, és helyébe az ember dolgok feletti uralma lép. Ha ez az ideológiai követelmény egybeesne a realitásokkal, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy a „létező szocializmus" 70, illetve 50 éves működése legalább tendenciaszerűen igazolta volna ezt az állítást. A valóságban, a „létező szocializmus" országaiban a működő koordinációs mecha-

nizmusra - Kornai János megállapításai szerint - a vállalatok és a fogyasztók közötti horizontális kapcsolatok háttérbe szorulása és a vertikális bürokratikus kontroll (fölé- és alárendeltség) korábban nem tapasztalt túlsúlya válik jellemzővé. A koordinációs mechanizmust meghatározó hatalmi viszonyok tükröződését a Kornai által leírt jelenségekben - a tervalkuban, a paternalista viselkedési normákban vagy a gazdasági aktorok közötti viszonyt kifejező puha költségvetési korlátokban - találjuk meg.

A fentiek alapján érdemes újra átnézni Kornai „A szocialista rendszer" című könyvének két táblázatát:

A rendszerközi összehasonlítás - a vállalat rövid távú viselkedése

Fő vonás	A kapitalizmus versenyző magánvállalata a korlátozott verseny keretében	A klasszikus szocializmus állami vállalata
1. Érdekeltség	Elsősorban a nyereség növelése	Elsősorban a felsőbb szervek elismerése. Legfontosabb kritérium: az utasítások teljesítése.
2. Belépés és kilépés	A piacon dől el. Szabad belépés. Az üzleti kudarc kilépéshez vezet.	A bürokrácia dönt minden belépésről és kilépésről.
3. Költségvetési korlát	Kemény	Puha
4. Árérzékenység	Erős	Gyenge
5. Az ár meghatározása	A vállalat határozza meg az eladási árat. Az ár magasabb a határköltségnél.	Az árhatóság határozza meg az árat, de a vállalatnak van rá befolyása. Az ár és a határköltség viszonya esetleges.
6. Keresletre vonatkozó információ	A kereslet a vállalat számára bizonytalan	A kereslet a vállalat számára biztos
A termelő-eladó hipotézise	Nem számít névleges túlkeresletre. A eladott mennyiség függ saját erőfeszítésétől	Számít névleges túlkeresletre Az eladott mennyiség nem függ saját erőfeszítésétől
7. Névleges túlkínálat	Az általa megszabott áron szeretne többet eladni, mint amennyit a vevő megvesz. Van névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás	Az árhatóság által megszabott (jóváhagyott) áron nem szeretne többet eladni, mint amennyit saját termelési korlátjának tekint. Nincs névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás
8. Inputok iránti kereslet	Korlátozott	Hajlamos az elszaladásra

A hiányszindróma - rendszerközi összehasonlítás

Összehasonlítási ismérv	Kapitalizmus	Klasszikus szocializmus
1. Piaci rezsim	Vevők piaca	Eladók piaca
2. Domináns eltérés a piaci egyensúlytól	Többlet	Hiány
3. Munkaerő-allokáció állapota	Munkaerőtöbblet	Munkaerőhiány
4. Effektív korlát	Keresletkorlátos rendszer	Erőforrás-korlátos rendszer (adminisztratív keret, kínálati korlát, fizikai inputkorlát)

Forrás: Kornai J.: A szocialista rendszer. HVG, Budapest, 1993. 290., 317. o.

„A szocialista rendszer", Kornai János gondolatébresztő, hatalmas összefoglaló munkájának újbóli áttekintése három észrevételre ösztönöz.

Először az a nem jelentős kérdés vetődik fel, hogy szerencsés-e a sokak által „létező szocializmus"-nak hívott rendszert a szocializmus klasszikus rendszerének nevezni, ahogy ezt Kornai János teszi „A szocialista rendszer" című könyvében. A jelenségek lényeges elemeinek megértése nem kívánja-e meg a megkülönböztetést a marxi ideológia eszmerendszerének szocializmusa és Sztálin politikai döntései alapján a harmincas évektől kialakult és 1989-ig folyamatosan változó politikai és gazdasági rendszer között? Ha ez a megkülönböztetés fontos, akkor szükségessé teszi annak az ellentmondásnak az értelmezését, amivel a 30-as években a marxi gondolatokból kiinduló kommunista párt szembekerült, amikor észrevette, hogy a proletárdiktatúra és a termelőeszközöknek az államosítása nem teremtette meg a marxi értelemben vett társadalmi tulajdont és nem indította el a fejlődést a programként meghirdetett kommunizmus idealizált rendszere felé. Sőt, a sztálini diktatúra működőképességét csak az biztosította, hogy a központi államhatalom az ideológiai elvárásokkal ellentétben soha nem látott mértékben megerősítette önmagát, vállalva többek között a vállalatok és a vállalatok közti kapcsolatok közvetlen irányítását és az árak megállapításának feladatát, azaz Kornai szóhasználatával a bürokratikus és paternalista állam extrém formájának kialakítását.

Második észrevételemet azzal kezdem, hogy teljesen igazat adok Kornainak, amikor megállapítja, hogy a működő szocialista rendszer a hallatlanul nagy - a kapitalista országokban kialakult normákat lényegesen meghaladó - erőforrás-felhasználás ellenére sem tudta a növekedési ütem szempontjából a kapitalista országok átlagos eredményességét felülmúlni. Másrészt egyértelmű az is, hogy a „létező szocializmus"-ra a hiány jellemző, azaz a fogyasztói igények kielégítése lényegesen elmarad a kapitalizmus gyakorlatától. Végül tudomásul kell venni azt is azonban, hogy a „létező szocializmus", ha eredményei el is maradtak a vezető ipari országok, valamint a távol-keleti kis tigrisekéitől, 50, illetve 70 évig életképesnek bizonyult. Válaszra vár tehát az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy ez a rendszer nem csak működőképes volt, hanem teljesítményei nem kevés - általában fejlődőnek nevezett - kapitalista országét felül is múlták. A Szovjetunió és Kelet-Európa eredményei mind az általános növekedés, mind a lakosság jólétének emelkedése szempontjából Afrika, Ázsia és Latin-Amerika sok nemzetgazdaságához képest jelentősek voltak. Természetesen sokféle választ tudunk már, és elég jól ismerjük a piacgazdaság sokféleségét is. Éppen ez indokolná, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok gazdaságának tudományos leírása ne csak a működő rendszer elégtelenségének elemzéséig jusson el, hanem vegyük jobban szemügyre a különböző fejlettségű gazdaságok növekedés szempontjából előnyös vagy hátrányos mechanizmusait is. Ez annál inkább indokolt, mert Kornaival egyetértésben magam is azt állítom, hogy naivitás a kapitalista piacgazdaság idealizálása. Ebből véleményem szerint az is következik, hogy együtt kell végiggondolni a kapitalista piacgazdaság fejlődési irányait, a központi tervezés megbukott szovjet és kelet-európai gyakorlatát, és az ezzel rokonítható, ugyancsak meggyengült francia-japán indikatív tervezés tapasztalatait, mert az összevetésből bizonyára hasznos ismeretek nyerhetők.

Végül a harmadik észrevétel: Kornai János sokrétű és nagyon alapos elemzése után is tisztázatlan marad az, hogy az évtizedekig működőképesnek, életképesnek bizonyult szovjet hatalom, a „létező szocializmus" miért omlott össze 1989-ben egyik napról a másikra, mindenki, de legalábbis az objektív elemzők legtöbbje számára váratlanul.

3. RENDSZERVÁLTÁS

Térjünk át Kornai János - talán csak alkalmi - gazdaságpolitikai szerepvállalására, melynek kezdetét az „Indulatos röpirat" publikálásától, 1989-től számíthatjuk. E könyv utószavában a szerző következő vallomását olvashatjuk: „Az elmúlt évtizedekben azt tekintettem hivatásomnak, hogy a szocialista gazdaságot (a „létező szocializmust") tanulmányozzam, annak működését próbáljam megérteni és megmagyarázni. A valóság megfigyelőjének és elemzőjének tekintettem magamat... Most ennek a röpiratnak a megfogalmazásával csupán egy rövid időre léptem ki abból a szerepkörből, amelyet önmagamnak kitűztem, és amelyet a továbbiakban is hivatásomnak fogok tekinteni. Azért váltok egy tanulmány erejéig szerepkört, mert egyedülálló a történelmi alkalom. Annyi évtized után először tűnik úgy: lesz olyan parlament és olyan kormány, amely elé bizalommal terjeszthetem elgondolásaimat, és ráadásul ez a jövendő parlament és kormány rettenetes nehézségek közepette fog hozzákezdeni munkájához. Ha tehát felgyűlt bennem valami mondanivaló, most van az a pillanat, amikor azt közölnöm kell." („Indulatos röpirat" 121-122. o.)

Az „Útkeresés", valamint a „Vergődés és remény" című könyveiben megjelent, eredetileg 1990 és 1996 között publikált 15 tanulmány hál' Isten arról tanúskodik, hogy Kornai nemcsak rövid időre lépett ki az elemző, megfigyelő státusból, hanem - a magyar társadalom hasznára - az elemzést és a megfigyelést 1989 után közvetlenül összeköti a gazdaságpolitikai állásfoglalással.

E tanulmányok általános jellemzésére talán még túl korai az idő. Mégis egyértelműen megállapítható, hogy Kornai ezekben a műveiben is, mint a korábbiakban - elismerésre méltóan - új, jól értelmezhető és a helyzetet világosan jellemző fogalmakat vezetett be és definiált. Ilyen például a „transzformációs recesszió", a „koraszülött jóléti állam", a „halogató központi kormányzat".

Kornai rendszerváltással kapcsolatos gazdaságpolitikai tanácsai általában összhangban vannak a világ vezető közgazdászainak, az ún. közgazdasági „mainstream"-nek a gondolataival. Legfontosabb javaslatai a következők: a magánszektor gyors fejlesztése, a koraszülött jóléti állam túlköltekezésének leépítése, az infláció megfékezése és a változások lehetőség szerint egyszerre történő bevezetésének racionalitása. Elemzései - érthetően - az általa bevezetett fogalmakhoz, így a „kínálatkorlátos gazdaság"-hoz, a „hiány" felszámolásához stb. kapcsolódnak. Kornai javaslataiban a privatizálás gyors végrehajtását nem tekintette elsőrendű célnak, és hangoztatta a privatizációs bevételek növelésének fontosságát. Többek közt lassabb privatizációt javasolt, s e folyamat ellentmondásainak kezelésére a rendszerváltás időszakának elején átmenetileg meg kívánta erősíteni az állami tulajdonban maradó vállalatok bér- és importkiadásainak, valamint

beruházási tevékenységének központi ellenőrzését. Későbbi tanulmányaiban a hiánygazdaság felszámolását, a paternalista állam leépülését és a felelős állampolgári magatartás kialakítását elősegítő belső mechanizmusokra koncentrált. Eközben csak érintőlegesen foglalkozott a szovjet hatalom összeomlásával járó kedvezőtlen kísérőjelenségek egy részével és azok drámai gazdasági következményeivel. Egyrészt a szovjet hatalom összeomlása miatt fölszámolódott, izolált belső és KGST-piac ugyanis nemcsak a gazdasági verseny kibontakozásának pozitív hatásait váltotta ki, hanem azt is eredményezte, hogy a korábbi diktatórikus hatalom által teremtett és működtetett termelői és szolgáltatói kapacitások példátlan mértékben összeomlottak. Így a posztszocialista gazdaságok teljesítménye általában, és ezen belül a piaci viszonyokhoz leginkább alkalmazkodni képes magyar termelő üzemek termelőképessége és foglalkoztatási potenciája összezsugorodott. Másrészt Kornai nem foglalkozott elmélyülten a rendszerváltásnak azzal az elkerülhetetlen következményével sem, hogy a korábbi diktatúrák helyébe lépő, társadalmi tradíció és tapasztalat hiányával küzdő kormányok szükségszerűen gyengék. Ennek következtében a válságos helyzetű gazdaságban az állami tulajdont nem tudják még a kádári rendszer színvonalán sem működtetni. Továbbá a gazdasági helyzet által diktált szükséges és merész pénzügyi szabályozási feladatok előkészítésére sincsenek megfelelően felkészülve, és gyenge - tradíció nélküli - társadalmi kapcsolataik következtében kevés lehetőségük van a társadalom számára átmeneti veszteségekkel járó, de a fejlődés megalapozásához nélkülözhetetlen intézkedések konszenzusos kialakítására. Így a kemény keresleti korlátok kialakulásának késedelme és a termelési struktúra radikális átalakítására irányuló, nyereségérdekeltségen nyugvó kényszer erőteljes megjelenésének hiánya nem véletlen hiba, hanem a rendszerváltás történelmi folyamatának olyan, lényegében elkerülhetetlen következménye, amelyre Kornai János jogosan hívja fel a figyelmet, de amelyet erős és bátor kormányintézkedésekkel is csak mérsékelni lehetett volna.

Tanácsai - még a vitára okot adók is - logikusak, és az adott történelmi szituációban megszívlelésre érdemesek voltak. Azzal vitázom csupán, hogy a posztkommunista átalakítás során az új politikai demokratikus elit ki tud-e alakítani olyan egységes és erős hatalmat, amellyel a privatizációs ütemet a Kornai által megkívánt ésszerűség szerint alakítja ki, miközben az állami vállalatok bér- és importköltségeit az ugyancsak Kornai által megfogalmazott követelmények szerint ellenőrzi. További kérdés, hogy indokolt-e a rendszerváltás során újonnan keletkező magántulajdontól elvárni (ahogy ezt Kornai János teszi), hogy a tulajdonosok és a menedzserek majd a piacgazdaságról szóló tankönyvekben megfogalmazott hozadék-, illetve profitorientált racionalitást követik és lényegét tekintve elutasítják az ügyeskedésből származó előnyöket. Továbbá kérdéses számomra az is, hogy a tradíciók hiányával küzdő, négyéves választási ciklusoknak kitett pártok által alakított kormányok milyen mértékben lehetnek képesek megfelelni a Kornai által megfogalmazott, erőre és bátorságra vonatkozó követelményeknek.

A rendszerváltással kapcsolatos kérdések bonyolultságát, a kérdésekre adott lehetséges válaszok ellentmondásosságát jól mutatja a *Vaclav Klaus* és *Dusan Triska* cseh közgazdászok - egyébként a cseh átalakulás sikeres kormányfőjének és egyik közeli munkatársának - tollából származó Kornai Jánost ért, tudomásom szerint legerőtel-

jesebb bírálat [*Klaus–Triska* (1994)]. A cseh szerzők először azért bírálják Kornait, mert a létező szocializmust működőképesnek írta le, ezt követően haragjukat a magyar szocialista gazdaság reformja iránt Nyugaton kialakult szimpátia mérséklése érdekében is Kornaira öntik, majd megvádolják, hogy Kornai a graduális - lépésről-lépésre történő - rendszerváltás híve. Ez utóbbi gondolatot összekapcsolják kritikai megjegyzéseikkel, amelyeket Kornai elemzéséről alakítottak ki, amelyben ő a kapitalizmust leíró általános egyensúlyelméletet bírálta. Klaus és Triska kritikája azért is igaztalan, mert egyrészt Kornainál senki sem fogalmazott keményebben a szocialista rendszerben végrehajtott reformoktól várható sikerek korlátozottságáról, másrészt világos az is, hogy Kornai egyértelműen a gyors és az „egyszerre" történő posztkommunista átalakulás híve. Kornai ugyanis csak a privatizáció ütemét illetően követelt 1989-ben gradualizmust, összekötve ezt az átmenetileg állami tulajdonú vállalatok már említett erős központi ellenőrzésének követelményével. Végül még nehezebbé teszi a kritika megértését és a bíráló gondolatok követését az is, hogy ismereteim szerint Vaclav Klaus az a közép-kelet-európai politikus, aki a gyakorlatban - minden bizonnyal spontánul - leginkább követte Kornai tanácsait. Egyrészt a piaci rend változtatását, a kemény költségvetési korlátok megteremtését, a belső piac izolációjának felszámolását hirtelen, egy lépésben hajtotta végre. Másrészt a nem kis állami befolyással működő bankok segítségével alakította ki az ún. voucher-es cseh privatizációt. Miközben megóvta a vállalati struktúrákat, a vállalatok költekezését, s ezen belül elsősorban bérgazdálkodását hosszú időn át erőteljes állami kontroll alatt tartotta. A vállalati csődök kialakulását pedig késleltette a csődtörvény elfogadásának halogatásával. A nyugati szemlélők részéről korábban nagy elismerést kiváltó cseh megoldás véleményem szerint közel áll Kornai János korai javaslataihoz.

4. KÖZGAZDASÁGELMÉLET

Kornai János életművének ismertetését az „Anti Equilibrium" gondolatainak felidézésével fejezem be. A tiszta közgazdaságtani elmélet szempontjából kétségtelenül ez Kornai János legmerészebb próbálkozása. Bámulatos eredmény, hogy Kornainak sikerült a több mint két évszázada építkező közgazdaság-tudomány tevékenységének egészét a kor társadalomtudományában kialakult gondolataival viaskodva új fogalmakkal jellemezni. Kiinduló állítása az, hogy a közgazdaság-tudomány eddig mindössze egyetlen iskolát hozott össze, amely a gazdasági rendszerelmélet nézőpontjából írja le a gazdaságot, mégpedig formalizált modell segítségével. Ez a gondolatrendszer a Walras nyomán kialakult ún. általános egyensúlyelmélet („General Equilibirum Theory"). Kornai azonban olyan reálelméletet keres, amellyel a gazdaság tényleges működését lehet jól értelmezhetően leírni, modellezni és előre jelezni. Megfogalmazása szerint:

- „Logikai matematikai tudományokban az elmélet: axiómákból logikailag hibátlanul származtatható tétel vagy együttes.
- A reáltudományokban az elmélet: a valóság változói közötti lényeges összefüggések rendszeres leírása; kizárólag olyan tételek, megállapítások, amelyeket a valóságnak nem

ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükrözik." („Anti-Equilibrium" 29. o.)

Való igaz, hogy a közgazdászok annak érdekében, hogy egyértelmű és döntéselméleti szempontból is használható modellekhez jussanak, gyakran kénytelenek a bonyolult világ, s ezen belül a társadalom tárgyszerű leírása helyett absztrahálni. Az pedig, hogy az absztrakció mikor válik a Kornai által valóságidegennek nevezett és csak a gondolat-kísérletekben megengedhető feltételezéssé, véleményem szerint a jövőben sem lesz könnyen definiálható.

Az, hogy nem tudjuk mikor válik az eddig vitathatatlanul nagy eredményeket felmutató közgazdaságtudomány, illetve válik-e egyáltalán a Kornai által megfogalmazott követelményeknek megfelelő reáltudománnyá, nem csökkenti a szerző érdemét, aki az „Anti-Equilibrium"-ban - a közgazdaság-tudomány legjelentősebb képviselőinek véleménye szerint is - alkotó bátorsággal nyúlt hozzá a közgazdaság-tudomány legsúlyosabb problémáihoz és a neo-keynesi szintézis krízisének időszakában kísérletet tett arra, hogy megtaláljuk a tudomány továbbfejlődésének útját.

Az „Anti-Equilibrium"-ban megfogalmazott helyzetértékelés lényegében ugyanis úgy fogható fel, mint egy mozgósító felszólítás a világ közgazdászai számára, hogy az általános egyensúlyelmélet - Kornai szerint gondolatkísérletnek minősíthető - eredményeiből és a reáltudomány felé vezető számos további tudományos kezdeményezésből egy egységes, minden eddigit meghaladó közgazdaság-tudományt teremtsenek. Ez az igény akkor is jogos, ha sejtjük: a bonyolult társadalmi viszonyoktól átszőtt gazdaság tudományos leírásában valószínűleg sosem lehet a természettudományokéhoz hasonló szigorral ellenőrizhető tételeket felállítani.

* * *

Záró akkordként csupán két szerény gondolat kimondása marad. Nagy tisztelettel nézek Kornai János több mint négy évtizedes alkotói tevékenységére, melynek minden pillanatát - szemben ülve a fehér papírossal - hatékonyan kihasználta. A történelmi változások objektív feltételeihez alkalmazkodva elhivatottan végezte a maga választotta feladatot: a társadalom, a gazdaság bonyolult belső rendszerének tudományos feltárását. Biztos, hogy tevékenysége eredményeképpen a világ jobban megismerte önmagát, ezen belül a létező szocializmust, és ez azt is eredményezte, hogy a társadalom növelte esélyeit saját életfeltételeinek javítására.

Öt és fél évtizeden keresztül egymásról tudva éltük meg a társadalom viharait. Merem remélni, hogy nézeteink és állásfoglalásaink módosulását, sőt gyümölcsöző vitáinkat ő is egy kimondatlan szövetség jelének tekintette. E szövetségben bízva avval a madáchi gondolatra hivatkozó jókívánsággal zárom soraimat, hogy János „küzdj és bízva bízzál"; e kötet minden szerzője nevében is kívánom, hogy az általad mindig nagyon magasra tett mérce a továbbiakban is csak fokozza alkotóerődet.

HIVATKOZÁSOK

Dorfman R.–Samuelson P. A–Solow R. M. (1958): Linear programming and Economic Analysis. New York, McGraw Hill.

Friss István (1957): Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről. MSZMP KB Politikai Akadémiája, Bp., Kossuth Kiadó.

Hayek F. A. (1935): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, in: Collectivist Economic Planning, ed. by F. A. Hayek. London.

Klaus, V.–Triska, D. (1994): Kornai János és a posztszocialista átalakulás. *BUKSZ,* 1994. 480–483. o.

Lange, O. (1959): Economia Polityczne. Vol. I. Warsawa, Wyawnitczwo Naukowo.

Mises, L. von (1920): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, in: Communist Economic Planning. (szerk.) *F. A. Hayek.* London, Routledge and Kegan Paul.

Sík György (1966): A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata. Közgazdasági Szemle, 4. szám, 405–416. o.

I.

A MATEMATIKAI ELEMZÉS MÓDSZERE

MŰKÖDŐKÉPES IRÁNYÍTÁSOK TARTOMÁNYAI*

Martos Béla

Kornai Jánossal közösen írt *Econometrica* cikkünkben használtuk a *gazdaságirányítási rendszer működőképessége* kifejezést egy olyan tulajdonság megjelölésére, ami a stabilitásnál ugyan erősebb, de az optimalitásnál gyengébb. A fogalom centrális szerepet játszott a *Szabályozás árjelzések nélkül* c. közösen szerkesztett kötetben is. Az e tárgyban folytatott további matematikai kutatásaim során igény merült fel működőképes irányítások tartományainak konstruálása iránt. Így végül is Kornai közgazdaságtudományi gondolatai matematikai tanulmányt inspiráltak, itt ennek eredményeit mutatom be.

1. BEVEZETÉS

Indíték

Irányított rendszerekben gyakran előfordul, hogy az állapottrajektória az állapottérnek egy részhalmazára, a működőképességi halmazra van korlátozva [*Nagumo* (1942), *Aubin–Cellina* (1983)]. Ismeretesek a működőképesség elméletének olyan eredményei, amelyek feltételeket adnak meg a működőképes trajektóriák exisztenciájának eldöntésére. Lineáris irányított gazdasági rendszerek elemzése során [*Kornai–Martos* (1981), *Martos* (1990)] szükségesnek mutatkozott, hogy túllépjünk az exisztencia kérdésén, és meghatározzuk az irányítási trajektóriák egy olyan részhalmazát, melyek működőképes állapottrajektóriát generálnak. Az állapotra vonatkozó korlátozások rendszerint egyenlőtlenségek formájában definiálták a működőképességi halmazt (pl. nem-negatívitási korlátok, költségvetési korlát), ami a rendszert nemlineárissá tette és megakadályozta a standard módszerek (pl. Laplace-transzformáció) alkalmazását. Noha gazdasági probléma motíválta az elemzést, bízom benne, hogy az eredmények fizikai vagy biológiai rendszerekre is alkalmazhatóknak bizonyulnak majd.

* E cikk magyar nyelvű változata először a Studia Oeconomica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 1992-ben kiadott emlékkötetében jelent meg. Az itteni rövidített szövegből elhagyott bizonyítások ott lelhetők fel, vagy angolul a Problems of Control and Information Theory 1991. évi 4. számában.

A feladat kitűzése

Tekintsük az alábbi, időben állandó, lineáris, inhomogén differenciálegyenlet-rendszert:

$$\dot{x}(t) = Ax(t) + u(t), \quad x(0+) = x_0, \tag{1}$$

ahol

$t \in \mathbb{R}_+ := (0, \infty)$, a (pozitív) idő

$x : \mathbb{R}_+ \to \mathbb{R}^n$, az állapotvektor

$u : \mathbb{R}_+ \to \mathbb{R}^n$, az irányítási vektor

$A \in \mathbb{R}^{n \times n}$, a rendszermátrix.

A $t \to x(t)$, $t \to u(t)$ időfüggvényeket *állapottrajektóriáknak* ill. *irányítási trajektóriának* nevezzük és $x(\cdot)$-val, illetve $u(\cdot)$-val jelöljük. Egy $x(\cdot)$, $u(\cdot)$ trajektória párt *megoldásnak* nevezünk, ha együttesen kielégítik (1)-et minden $t \in \mathbb{R}_+$-ra, és ekkor azt is mondhatjuk, hogy az $u(\cdot)$ irányítási trajektória generálja az $x(\cdot)$ állapottrajektóriát.

Jelölje

$$\tilde{x} := \{x(t) : t \in \mathbb{R}_+\}$$
$$\tilde{u} := \{u(t) : t \in \mathbb{R}_+\} \tag{2}$$

egy meghatározott állapot (irányítási) trajektória értékkészletét, ezek az állapottér, illetve az irányítási tér részhalmazai.

Működőképesség: fogalmak

Jelölje $X \subset \mathbb{R}^n$ az állapottérnek egy adott valódi részhalmazát, a *működőképességi halmazt.* Egy állapottrajektóriáról akkor mondjuk, hogy működőképes, ha $x(t) \in X$, $\forall\, t$, vagy rövidebben: $\tilde{x} \subset X$. Egy $u(\cdot)$ irányítási trajektóriáról akkor mondjuk, hogy működőképes, ha működőképes állapottrajektóriát generál. Ebben az esetben azt is mondhatjuk, hogy a megoldás működőképes.

Elégséges, de nem szükséges feltételeket fogunk adni arra, hogy egy megoldás működőképes legyen. Pontosabban: meghatározzuk az irányítási térnek egy olyan $U \subset \mathbb{R}^n$ részhalmazát, (ezt *működőképes irányítási halmaznak* fogjuk nevezni), hogy minden olyan irányítási trajektória, amelyiknek az értékkészlete benne van az U halmazban, működőképes legyen, azaz működőképes állapottrajektóriát generáljon. Arra nem futja az erőnkből, hogy minden működőképes megoldást megtaláljunk, de arra törekszünk, hogy minél nagyobb működőképes irányítási halmazt konstruáljunk.

2. JELÖLÉSEK ÉS FELTEVÉSEK

Vektor- és mátrixnormák [Lancester (1969), 6. és 7. fejezet]

Minden (valós vagy komplex elemű) $g \in \mathbb{C}^n$ n-vektorhoz, illetve $G \in \mathbb{C}^{nxn}$ négyzetes mátrixhoz hozzárendelünk egy g^+-szal, illetve G^+-szal jelölt nemnegatív vektort, illetve mátrixot, amelyek a g, illetve a G elemeinek abszolút értékeiből (modulusaiból) állnak:

$$g^+ := \left[\left|g_j\right|\right], \quad \forall g = \left[g_j\right] \in \mathbb{C}^n$$

$$G^+ := \left[\left|G_j\right|\right], \quad \forall G = \left[G_{ij}\right] \in \mathbb{C}^{nxn}. \tag{3}$$

Jelöljön $\|g\|$, illetve $\|G\|$ egy vektornormát, ill. mátrixnormát. Ezekről a normákról mindvégig fel fogjuk tételezni a következő tulajdonságokat:

a) A vektornorma *abszolút norma,* azaz:

$$\|g\| = \|g^+\|, \quad \forall g \in \mathbb{C}^n. \tag{4}$$

b) A mátrixnormát a vektornorma *indukálja:*

$$\|G\| := \max\{\|Gg\| : \|g\| = 1\}. \tag{5}$$

(5)-ből [4], Th. 6. 3. 1. szerint következik, hogy

$$\|Gg\| \le \|G\| \cdot \|g\|, \quad \forall g \in \mathbb{C}^n, \quad \forall G \in \mathbb{C}^{nxn}. \tag{6}$$

Minden $H := \mathrm{diag}\{\chi_1, \chi_2, ..., \chi_n\}$ *diagonális* mátrixra [Lancester (1969)], Th. 5. 4. 1. szerint (4) és (5)-ből következik, hogy

$$\|H\| = \max_i |\chi_i|. \tag{7}$$

A téglanorma

A *téglanorma* vagy q-norma egy speciális vektor és mátrixnorma, amelynek majd a tanulmány 4. fejezetében vesszük hasznát. Legyen $q \in \mathbb{R}_+^n$ egy adott pozitív vektor és minden $g \in \mathbb{C}^n$, $G \in \mathbb{C}^{nxn}$ vektorra, illetve mátrixra a téglanormát definiáljuk a következőképpen:

$$\|g\|_q := \max_i \frac{|g_i|}{q_i}, \tag{8}$$

$$\|G\|_q := \max_i \sum_j \frac{q_j}{q_i} |G_{ij}|. \tag{9}$$

Nem nehéz belátni, hogy az így definiált $\|g\|_q$ kielégíti (4)-et, $\|G\|_q$ pedig (5)-öt. (Továbbá $\|G\|_q$ még abszolút mátrixnorma is, hiszen $\|G\|_q = \|G^+\|_q$.) A téglanorma nem más mint az l_∞ normának (vagy kockanormának) a skála-transzformáltja.

A rendszermátrix spektruma és a rendszer stabilitása

Jelölje az A rendszermátrix *sajátértékeit:* $\lambda_1 \ldots \lambda_n \in \mathbb{C}^n$. A sajátértékek halmazát nevezzük *spektrumnak* és minden, a sajátértékből (különböző sorrendben) képzett $\Lambda \in \mathbb{C}^{n \times n}$ diagonális mátrixot az A *spektrális mátrixának:* $\Lambda = \text{diag}\{\lambda_1 \ldots \lambda_n\}$. A spektrális mátrixot a következő két paraméterrel is jellemezni fogjuk a későbbiekben:

a ρ *spektrális sugárral*

$$\rho := \max_j |\lambda_j| \tag{10}$$

és a μ *stabilitási fokkal*

$$\mu := \min_j (-\text{Re}\,\lambda_j), \tag{11}$$

ahol Rex az x szám valós része.

A) Feltevés: Az (1) rendszer *aszimptotikusan* stabilis, azaz

$$\mu > 0. \tag{12}$$

Ez a stabilitási feltevés a továbbiak szempontjából lényegesnek látszik, hiszen ez garantálja, hogy az állapotvektor értékkészlete korlátos legyen, hacsak az irányítási vektor értékkészlete korlátos. A BIBO (bounded input-bounded output) stabilitásról bővebben lásd. [*Zadeh–Desoer* (1963)] 7. fejezetét.

A modális mátrixok halmaza és a rendszermátrix egyszerűsége

Jelölje Ψ a diagonális mátrixok halmazát. Tekintsük most az olyan nemszinguláris mátrixoknak az (esetleg üres) α halmazát, amelyeket A-ra hasonlósági transzformációként alkalmazva diagonális mátrixot kapunk:

$$\alpha := \{L \in \mathbb{C}^{n \times n} : L^{-1}AL \in \Psi\}. \tag{13}$$

Az $L \in \alpha$ mátrixokat *modális mátrixnak* nevezzük.

B) Feltevés: Az A rendszermátrix *egyszerű* (azaz hasonlósági transzformációval diagonizálható):

$$\alpha \neq \emptyset. \tag{14}$$

Ez a feltevés technikai jellegű. Sejtésem szerint nélkülözhető lenne azon az áron, hogy a későbbiekben sokkal bonyolultabb formulákkal kellene dolgoznunk, mint így. A B) feltevés mellett minden $L \in \alpha$ modális mátrix előállítja az A rendszermátrixnak egy *spektrális felbontását:*

$$A = L \Lambda L^{-1}, \tag{15}$$

ahol Λ az A-nak egy spektrális mátrixa.

A modális kondíciószám

A rendszermátrixra jellemző két korábbi paraméter (ρ és μ) mellett egy harmadik, talán kevésbé közismert paraméter, a κ *modális kondíciószám* (lásd [*Lancester* (1969)], 222. és 232. old.) is fontos szerepet játszik majd a későbbiekben:

$$\kappa := \inf\left\{\|L\| \cdot \|L^{-1}\| : L \in \alpha\right\}. \tag{16}$$

Mivel pedig $\|L\| \cdot \|L^{-1}\| \geq \|LL^{-1}\| = \|E\| = 1$ következik, hogy a B) feltevés mellett

$$\kappa \geq 1. \tag{17}$$

A κ modális kondíciószám értéke attól is függ, hogy milyen mátrixnormát választottunk. De amíg a ρ és μ paraméterek értékét könnyen ki lehet számítani, ebben az általánosságban nagyon nehéz megoldani a κ (16) alatti definíciójában szereplő minimumfeladatot. Viszont a téglanorma (9) használata esetén (és ha a rendszermátrix sajátértékei különbözőek), akkor a következő egyszerű formulával számítható ki a modális kondíciószám:

$$\kappa = \left\|L^{+}K^{+}\right\|_q, \tag{18}$$

ahol $L \in \alpha$ (egy tetszés szerinti modális mátrix) és $K = L^{-1}$. Ez a formula egyenes következménye a [*Bauer* (1963)], 80. oldalán található II. a. 7. tételnek.

Feltevések a működőképességi halmazról

C) Feltevés: Az X működőképességi halmaz X^0 belseje nem üres: $X^0 \neq \varnothing$.
D) Feltevés: Az x_0 kezdőpont az X belsejében van: $x_0 \in X^0$

Hadd jegyezzük itt meg, hogy semmiféle feltevést nem tettünk X zártságáról, ellentétben a működőképesség elméletében alkalmazott szokásoktól. Zártságot továbbra sem tételezünk fel, de a zárt X esetét külön is tárgyaljuk.

Mélység, fészek, fészekpont

Legyen $d \in \mathbb{R}^n$ a *középpontja* és $\delta > 0$ *a sugara a* $B(d, \delta)$ *nyílt gömbnek*, illetve a $\overline{B}(d, \delta)$ *zárt gömbnek:*

$$B(d,\delta) := \left\{y \in \mathbb{R}^n : \|y - d\| < \delta\right\} \tag{19}$$

$$\overline{B}(d,\delta) := \left\{y \in \mathbb{R}^n : \|y - d\| \leq \delta\right\} \tag{20}$$

(E gömbök alakja a választott vektornormán múlik, ezért ne hökkenjünk majd meg a „tégla alakú gömb"-ön, amit a téglanorma produkál.)

Ha $d \in X^0$, akkor a d pont *mélységének* nevezzük és $\theta(d)$-vel jelöljük az olyan δ sugaraknak a supremumát, amelyek mellett $B(d, \delta)$ benne van X-ben:

$$\theta(d) := \sup\{\delta : B(d,\delta) \subset X\}, \tag{21}$$

és ha X zárt, akkor ezzel ekvivalensen:

$$\theta(d) := \max\{\delta : \overline{B}(d,\delta) \subset X\}. \tag{22}$$

A mélység nem más, mint a választott norma szerint vett minimális távolság X határától. Minél nagyobb $\theta(d)$, annál „beljebb" fekszik d az X-ben.

Az X^0 következő D részhalmazát *fészeknek* nevezzük:

$$D := \left\{d \in X^0 : \kappa\|x_0 - d\| \le \theta(d)\right\}, \tag{23}$$

azaz d akkor *fészekpont* ($d \in D$), ha az x_0 kezdőponttól vett κ-szoros távolsága nem haladja meg a mélységét. A fészek nem üres, hiszen $x_0 \in D$.

3. A MŰKÖDŐKÉPESSÉG ELÉGSÉGES FELTÉTELEI

Két lemma

Mielőtt kimondanánk a jelen dolgozat főeredményét (az 1. tételt), felállítunk két lemmát.

1. Lemma: Minden $d \in \mathbb{R}^n$-re:

$$\|x(t) - d\| < \theta(d), \quad \forall t \Rightarrow \tilde{x} \subset B(d, \theta(d)) \Rightarrow \tilde{x} \subset X, \tag{24}$$

illetőleg, ha X zárt is, akkor

$$\|x(t) - d\| \le \theta(d), \quad \forall t \Rightarrow \tilde{x} \subset \overline{B}(d, \theta(d)) \Rightarrow \tilde{x} \subset X. \tag{25}$$

A lemma azt ígéri, hogy ha olyan irányítási trajektóriát tudunk majd konstruálni, hogy a generált állapottrajektória valamilyen d-re kielégíti a premisszát, akkor elégséges működőképességi feltételt adtunk meg. Mint rövidesen látni fogjuk, a fészek éppen az ilyen d pontok halmaza.

2. Lemma: Kihagyva, lásd az eredeti cikket. (A kihagyások megtörik a képletek sorszámainak folytonosságát is.)

1. Tétel: Működőképes irányítási trajektóriák

Tegyük fel, hogy az A) – D) feltevések mind állnak, és legyen $d \in D$ egy fészekpont (23). Ha most az $u(\cdot)$ irányítási trajektória értékkészlete kielégíti az $\bar{u} \subset U_1(d)$ vagy az $\bar{u} \subset U_2(d)$ tartalmazást, ahol

$$U_1(d) := B\left(-Ad, \frac{\mu}{\kappa}\theta(d)\right) \tag{34}$$

$$U_2(d) := \left\{u : -A^{-1}u \in B\left(d, \frac{\mu}{\kappa\rho}\theta(d)\right)\right\}, \tag{35}$$

akkor $u(\cdot)$ működőképes állapottrajektóriát generál.

Továbbá ha X zárt, akkor (34)-ben $B(\cdot,\cdot)$ helyére $\overline{B}(\cdot,\cdot)$ írható.

Az 1. tétel értelmezése. Az $U_1(d)$ halmazt a következőképpen szerkesztjük meg. Kiválasztunk az állapottérben egy d fészekpontot és balról $(-A)$-val szorozva átvisszük az irányítási térbe. Továbbá kiszámítjuk a d mélységét, $\theta(d)$-t, és ezt megszorozzuk μ/κ-val. Az előbbi a középpontja, az utóbbi a sugara lesz az irányítási térben egy gömbnek, ez a gömb maga $U_1(d)$. Az $U_2(d)$ képzéséhez ugyancsak veszünk egy fészekpontot és írunk köré egy gömböt az állapottérben, úgy, hogy sugara a pont mélységének feleljen meg, redukálva a $\mu/\kappa\rho$ szorzóval. Ezután ezt a gömböt leképezzük az irányítási térbe, a leképezés mátrixa $(-A)$. Eredményül előáll $U_2(d)$, ami azonban nem kell, hogy gömb legyen.

A legmélyebb fészekpont problémája

Az 1. tételből látszik, hogy minél nagyobb $\theta(d)$, a d pont mélysége, annál nagyobb lesz mind $\bar{u} \subset U_1(d)$, mind $\bar{u} \subset U_2(d)$. Tehát, ha bővíteni akarjuk a működőképes irányításokra rendelkezésre álló halmazokat, akkor olyan fészekpontot kell keresnünk, amelynek mélysége maximális. Így a következő maximum feladattal kell szembenéznünk:

„Találj olyan $d^* \in D$ fészekpontot, amelynek $\theta^* := \theta(d^*)$ mélységére

$$\theta^* = \max\{\theta(d) : d \in D\}." \tag{44}$$

Ez a feladat persze nem oldható meg az X működőképességi halmaz specifikálása nélkül.

Befejezvén az 1. tétel taglalását, emlékeztetek arra, hogy a tételben szereplő paraméterek – egy kivétellel – viszonylag könnyen kiszámíthatók. Ez a kivétel a $\theta(d)$ mélység, amelynek értéke ismét csak a működőképességi halmaz specifikálatlan alakjától függ.

Viszont van még egy szabadsági fokunk, a norma megválasztása. Ha úgy választunk, hogy figyelembe vesszük az X alakját, akkor sokat javíthatunk becslésünk „durvaságán", amely nagyrészt éppen a normában való becslés rovására írható. A továbbiakban a működőképességi halmaznak egy olyan speciális esetét tárgyaljuk, hogy nemcsak a $\theta(d)$ mélységeket lesz könnyű kiszámítani, hanem a legmélyebb fészekpont (44) alatti problémájára is találunk explicit megoldást.

4. TÉGLA ALAKÚ MŰKÖDŐKÉPESSÉGI HALMAZOK

Téglatest

Azt az esetet tárgyaljuk, amikor a működőképességi halmaz zárt téglatest (intervallum, derékszögű parallelepipedon), vagy szinonimaként: tégla alakú.

Legyen $b \in \Re^n$ egy tetszés szerinti pont és p egy nem negatív vektor $\Re^n$-ben. *Zárt téglatestnek* (illetve, mivel nem zárt téglatestek ebben a dolgozatban nem szerepelnek, egyszerűen: téglatestnek) nevezzük a következő halmazt:

$$I(b,p) := \left\{ y \in \Re^n : b - p \le y \le b + p \right\}, \tag{45}$$

ahol

b: a téglatest középpontja,

p: a téglatest nem negatív félátlója.

E) Feltevés: Az X működőképességi halmaz tégla alakú (c középponttal és q félátlóval):

$$X = I(c,q). \tag{46}$$

Ebből a definícióból, q definíciószerű nemnegativitásából, valamint abból, hogy X belseje nem üres [C) feltevés], következik, hogy a működőképességi halmaz félátlója pozitív:

$$q > 0. \tag{47}$$

Zárt gömbök a téglanormában

A továbbiakban a tégla-vektornormát használjuk, mégpedig úgy, hogy a norma (8) definíciójában alkalmazott q vektort azonosítjuk az X (46) definíciójában szereplő q vektorral. A következő lemma megvilágítja a kapcsolatot a téglatestek és a tégla-normában definiált zárt gömbök (20) között.

3. Lemma: A $\|\cdot\|_q$ tégla-normában az y középpontú és δ sugarú zárt gömbök tégla alakúak, úgy hogy a téglatest középpontja y és félátlója δq:

$$\overline{B}(y,\delta) = I(y,\delta q). \tag{48}$$

Ha most (48)-ba $y = c$-t és $\delta = 1$-et helyettesítünk, akkor (46)-ból azt kapjuk, hogy

$$X = \overline{B}(c,1), \tag{49}$$

azaz a tégla alakú működőképességi halmazt a q-normában a c középpontú egységsugarú gömb reprezentálja.

A mélység kiszámítása

4. Lemma: Egy $y \in I(c, q)$ pont mélysége:

$$\theta(y) = 1 - \|c - y\|_q. \tag{50}$$

A fészek maximális mélységének kiszámítása

Az x_0 kezdőpont mélységét, amit X és x_0 adatainak ismeretében könnyen kiszámíthatunk, jelöljük az egyszerűség kedvéért θ_0-lal:

$$\theta_0 := \theta(x_0) = 1 - \|c - x_0\|_q. \tag{51}$$

A most következő lemma megadja a tégla alakú működőképességi halmaz esetére a fészek maximális mélységét és egy olyan fészekpontot, amelyben ez felvétetik, amint azt megigértük.

5. Lemma: A $X = I(c, q)$ működőképességi halmazban a fészek maximális mélysége

$$\theta^* = \min\left\{1, \frac{\kappa\theta_0}{\kappa - 1}\right\}, \tag{52}$$

és ez a mélység eléretik a

$$d^* = x_0 + \frac{\theta^*}{\kappa - (\kappa - 1)\theta^*}(c - x_0) \tag{53}$$

fészekpontban (és esetleg más fészekpontokban is).

Az 5. lemma értelmezése. Két esetet kell megkülönböztetnünk.

a) Ha

$$\theta_0 \geq 1 - \frac{1}{\kappa}, \tag{54}$$

akkor (52) szerint $\theta_0 = 1$ és (53)-ból $d^* = c$. Ebben az esetben tehát a működőképességi halmaz középpontja az egyetlen maximális mélységű fészekpont. Ez az eset akkor áll elő, ha $\|c - x_0\|_q \leq 1/\kappa$, azaz ha a kezdőpont eléggé közel van az X középpontjához.

b) Az ellenkező esetben, tehát ha $\theta_0 \leq 1 - 1/\kappa$, akkor $\theta^* = \kappa\theta_0/(\kappa - 1)$ és

$$d^* = x_0 + \frac{\theta_0}{(\kappa - 1)(1 - \theta_0)}(c - x_0). \tag{55}$$

Ez esetben egy maximális fészekpontot találtunk az x_0 kezdőpontot a c középponttal összekötő egyenes szakasz belsejében, de ez a d^* általában nem lesz egyedüli, hszen a téglanorma nem szigorúan monoton a komponensek modulusában.

Ha most a 3. lemmát és az 5. lemmát kombináljuk az 1. tétellel, akkor $X = I(c, q)$ esetre a következő működőképességi feltételeket kapjuk.

2. tétel: Működőképes irányítási trajektóriák tégla alakú működőképességi halmaz esetén

Az A)-tól E)-ig terjedő feltevések fennállása esetén működőképes minden olyan u(·) irányítási trajektória, amelynek ū értékkészlete benne van az U_1^* vagy az U_2^* halmazban, ahol

$$U_1^* = \begin{cases} I(-Ac, \frac{\mu}{\kappa} q), \text{ ha } \theta_0 \geq 1 - \frac{1}{\kappa} \\ I(-Ad^*, \frac{\mu\theta_0}{\kappa - 1} q) \text{ egyébként,} \end{cases} \tag{62}$$

és

$$U_2^* = \begin{cases} \left\{ u : -A^{-1}u \in I(c, \frac{\mu}{\kappa\rho} q) \right\}, \text{ ha } \theta_0 \geq 1 - \frac{1}{\kappa} \\ \left\{ u : -A^{-1}u \in I(c, \frac{\mu\theta_0}{\rho(\kappa - 1)} q) \right\} \text{ egyébként,} \end{cases} \tag{63}$$

$$\theta_0 = 1 - \|c - x_0\|_q, \tag{64}$$

$$d^* = x_0 + \frac{\theta_0}{(\kappa - 1)(1 - \theta_0)}(c - x_0). \tag{65}$$

HIVATKOZÁSOK

Aubin, J. P.–Cellina A. (1983): Differential Inclusions. Berlin, Springer.

Bauer, F. L. (1963): Optimally scaled matrices. Numerische Mathematik. Vol. 5. 73–87. o.

Kornai J.–Martos B. (szerk.1981): Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lancaster, P. (1969): Theory of Matrices. New York, Academic Press.

Martos, B. (1990): Economic Control Stuctures. Amsterdam, North-Holland.

Nagumo, M. (1942): Über die Lage der Integralkurven gewöhnlicher Differentialgeleichungen. Proc. Phys. Math. Soc: Japan. Vol 24. 551–559. o.

Zadeh, L. A. –Desoer, C. A. (1963): Linear System Theory. New York, McGraw-Hill.

PÉLDABESZÉD ÉS REALIZMUS AZ EGYÜTTÉLŐ KOROSZTÁLYOK MODELLJEIBEN

Simonovits András

1. BEVEZETÉS[1]

A modern közgazdaságtanban a modellek kiemelkedő szerepet játszanak. Definíció szerint minden modell csupán egyszerűsített képe a valóságnak. Az, hogy egy modell jó-e vagy sem, az elemzés céljától függ. Az elméleti modellépítőnek hatalmas szabadsága van, a valóság számos fontos vonásától elvonatkoztathat. Csak az számít, hogy modellje hozzájárul-e vagy sem a vizsgált jelenségek jobb megértéséhez.

Híres módszertani dolgozatában *Friedman* (1953) azt állította, hogy a közgazdasági és más tudományok modelljeinek leíró realizmusa sokkal kevésbé fontos, mint előrejelzési erejük. Samuelsont követve a végsőkig leegyszerűsitett, esetleg csak durva előrejelzésekre képes modelleket *példabeszédnek*, latin szóval *parabolának* nevezzük. Ezzel szemben *Koopmans* (1957) klasszikus esszéjében az önkényes feltevések veszélyeire figyelmeztetett. Érvelése szerint a közgazdasági valóság olyan bonyolult, hogy a jelenségek és folyamatok előrejelzése ritkán lehetséges, ugyanakkor gyakran keresünk a valóság összefüggéseire magyarázatot. Ez utóbbi esetben a modell valósághűsége nagyon fontos. A későbbiekből nyilvánvaló lesz, hogy én Koopmans véleményével értek egyet.

A neoklasszikus közgazdaságtan kritikájának két fajtáját különböztetem meg a továbbiakban: a külső és a belső bírálatot. A *külső bírálat* megkérdőjelezi a kvalitatív feltevések (például az optimalizálás) és az alapfogalmak (például az egyensúly) relevanciáját. A *belső bírálat* elfogadja a keretet, de rámutat a kvantitatív hiányosságokra (például a helyettesítési rugalmasság értéke túl magas). A két megközelítés inkább kiegészíti, semmint helyettesíti egymást. Mindkét megközelítés előnyben részesíti a relevanciát az eleganciával szemben.

[1] Hálával tartozom Augusztinovics Máriának, hogy bevezetett az együttélő korosztályok modellcsaládjába, és akivel évek óta küszködünk, hogy a modelleket közelebb hozzuk a valósághoz. Köszönet illeti Molnár Györgyöt közös cikkünk készítésével nyújtott támogatásáért. Köszönetet mondok Johann Brunnernek, Eduardo Siandrának és több névtelen lektornak a korábbi tanulmányokhoz fűzött megjegyzéseikért. Természetesen a felsoroltak egyike sem felelős e tanulmány tartalmáért. Ezúton mondok köszönetet az ACE-Phare Research project No. O95-2139-R támogatásáért.

Ismert, hogy Kornai Jánost mindig nagyon érdekelte a modell és a valóság viszonya a közgazdaságtanban. Egyik legfontosabb könyvében, az Anti-Equilibriumban *Kornai* (1971) a neoklasszikus közgazdaságtant azért bírálta, mert az elrugaszkodik a valóságtól.

Abban a szerencsében volt részem, hogy 1969 és 1992 között Kornai János kutatócsoportjában dolgozhattam. A közös munka során megtanulhattam, hogy Kornai mennyire komolyan törekszik arra, hogy modellje jól tükrözze a valóságot. Habozás nélkül vállalja, hogy emiatt a modell bonyolultabbá válik. *Samuelson* (1962) híres szóképét használva – *a realizmus* fontosabb *a példabeszédnél.*

Ebben a dolgozatban az általános egyensúlyelmélet egyik fontos részterületének belső kritikájával próbálkozom. A példabeszéd és realizmus kérdését elemzem az *együttélő korosztályok* modellcsaládjában. *Korosztályról* beszélek a szokásos *nemzedék* helyett (bár az angol *generation* mindkét értelemben használatos), mivel az első pontosabb, mint a második. Rövidség kedvéért angol rövidítésként az OLC és az OLG (Overlapping Cohorts és Overlapping Generations) rövidítést használom.

Felteszem, hogy az Olvasó többé-kevésbé ismeri a szóban forgó kérdéskört, ezért viszonylag kevés definíciót és magyarázat adok. [Mindmáig a legjobb bevezetés *Gale* (1973). Magyar nyelven *Simonovits* (1994a), (1995a) ad áttekintést.] A téma tárgyalása során nem törekszem teljességre.

Gondolatmenetem lényege a következő: OLC modelljeik építése közben az elméleti közgazdászok nagyon sok hasznos fogalmat alakítottak ki, melyek a gyakorlati elemzésben is alkalmazhatók (2. pont). Azonban e modellek alapfeltevései (3. pont) annyira életidegenek, hogy a segítségükkel nyert eredmények (4. pont) gyakorlati vizsgálódásokban általában alkalmazhatatlanok. Sok munkára lesz még szükség, hogy az alkalmazások útjában álló nehézségeket leküzdjük (5. pont).

Mondanivalóm alátámasztására idézem *Arrow* és *Honkapohja* tanulmányát (1985a, 26. o.): „Két általános közgazdaságtani javaslat vetődött föl [az *Arrow* és *Honkapohja* (1985b) kötet szimpóziumán, *S. A.*]: 1. Figyelembe véve azoknak az eseteknek a nagy számát, amikor nincsenek elméleti eredmények vagy csak nagyon nehezen elérhetők, jobban kell támaszkodni a numerikus szimulációra, mégpedig különféle paraméterértékek mellett. A szimuláció segít eligazodni abban, hogy mennyire függnek az eredmények a sajátos numerikus feltevésektől. 2. Ehhez szorosan kapcsolódott az az ajánlás, hogy amennyiben egy elméleti kutató egy speciális területet modellez, jelezze, hogy a paraméterértékek milyen tartományát tartja a modell alkalmazhatóságával összeférhetőnek".

2. FOGALMAK

Először megpróbálom összefoglalni az OLC modellekben szereplő fogalmakat.

(i) A hagyományos makroökonómiával szemben, Modigliani és mások [például *Modigliani* és *Brumberg* (1954)] nyomatékosan hangsúlyozták, hogy az egyéni fogyasztás és kereset függ az egyén *(élet)korától*: ezt a függést fejezi ki a fogyasztási és a kereseti profil. Ha a társadalom korösszetétele változik az idővel, akkor ugyanez történik a makrofogyasztással és -keresettel.

(ii) A fogyasztás sokkal kevésbé változik a korral, mint a kereset: például a gyerekek és a nyugdíjasok nem keresnek, mégis fogyasztanak (Tobin, 1967).

(iii) A fogyasztási és a kereseti profil közti eltérés és a termékek korlátozott raktározhatósága fontos *jövedelem–újraelosztást* kényszerít ki a család, a magánmegtakarítás és a társadalombiztosítás keretében (lásd például *Samuelson* (1958) a cseregazdaságban és *Diamond* (1965) a termelőgazdaságban). A továbbiakban föltesszük, hogy egyetlen homogén termékünk van, amely csak az adott időszakban használható föl.

(iv) Az *egyén* (hosszmetszeti) *költségvetési korlátja* a következő: az életpálya teljes fogyasztásának és a továbbadandó örökségnek együttes jelenértéke egyenlő az életpálya teljes keresetének a jelenértékével. A (keresztmetszeti) *társadalmi költségvetési korlát* a következő: egy zárt modellben az összmegtakarítás nulla. (Egy nyílt gazdaságban nem nulla összmegtakarítás megváltoztatja a külső tartozás vagy hitelnyújtás állományát.)

(v) A társadalombiztosítási rendszer *belső megtérülési rátája* egy olyan kamatláb, amely adott időpontban egyenlővé teszi az összes befizetés és kifizetés jelenértékét.

(vi) Az életbiztosítás gyakorlatát általánosítva, elképzelhetünk egy *társadalombiztosítási ügynökséget,* amely a determinisztikus egyéni költségvetési korlátokat sztochasztikus egyéni költségvetési korlátok várható értékével helyettesíti [*Yaari* (1965)].

Az e fogalmakat kiötlő elméleti közgazdászok figyelmét nagyon lekötötte az a törekvés, hogy szép tételeket dolgozzanak ki. Gyakran használták a legegyszerűbb feltevések legegyszerűbb kombinációit (lásd később) a legegyszerűbb tételek kimondásához és bizonyításához. Először bemutatom az együttélő korosztályok/nemzedékek modellcsaládjában szereplő legfontosabb feltevéseket, majd ismertetek néhány jellemző tételt.

3. FELTEVÉSEK

Felsorolom és röviden kommentálom az OLC modellek legfontosabb feltevéseit.

A1. *A paraméterek időben változatlanok.*

Az OLC modellek fő paraméterei a következők: a korosztályok száma, a születésszám növekedési üteme, a korosztályok túlélési valószínűsége, kereseti profilja, a keresetek növekedési üteme, kamatláb stb. Természetes, hogy az elméleti modellek időben változatlan paraméterűek, de a valóság távolról sem ilyen. Az utóbbi évszázadban a születésszám drámaian zuhant az iparosított országokban (beleértve számos kelet-európai és délkelet-ázsiai országot), a túlélési valószínűségek folyamatosan javulnak a fejlett világban (kivéve a kelet-európai országokat), és ezekhez a hosszú távú folyamatokhoz képest a gazdasági trendek mindenütt hisztérikusan váltakoznak. Emellett bizonyos népesedési paraméterek többé-kevésbé függnek a nyugdíjrendszertől is, ezért ezeket valójában endogén változóknak kell(enne) venni [*Becker* és *Barro* (1988)].

A2. *Az emberek n időszakot élnek, ahol általában n = 2.*

Nyilvánvalóan 2 az a minimális szám, ahol vannak együttélő korosztályok. Azonban a 2-korosztályos (OLG) modellek nagyon megszorítóak, hiszen egy időszak hosszát 25-30 évre nyújtják. Azt gyanítom, hogy a többkorosztályos dinamika elhanyagolását részben *Balasko et al.* (1980) következő eredményének félreértelmezése okozta: bármely több-

korosztályos modell 2-korosztályosra egyszerűsíthető a terméktér megfelelő kibővítésével, bár a folyamatban a ciklusok állandósult állapottá vagy rövidebb ciklusokká eshetnek össze. Sajnálatos, hogy ebből a helyes tételből számos kutató azt a helytelen következtetést vonta le, hogy elegendő 2-korosztályos, egytermékes modelleket vizsgálni.

A korlátlan élettartam alternatív feltevése szintén komoly kétségeket ébreszt (lásd A4, később).

A3. *Minden korosztály homogén.*

Modern makroközgazdászok általában nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy a makroökonómiai összefüggéseket egyéni viselkedésből származtassák, de gyakran beérik a reprezentatív ügynökkel. [Ezt az eljárást bírálja *Kirman* (1992).] Az *n* együttélő korosztályt reprezentáló *n* ügynök szerepeltetése mindenképpen komoly előrelépés az egyetlen kortalan ügynökhöz képest. Korspecifikus változókra összpontosítva azonban, a makroökonómusok hajlamosak megfeledkezni más, szintén döntő fontosságú dimenziókról: minden korosztályon belül vannak nők és férfiak, gazdagok és szegények, takarékosak és pazarlók. A közösségi pénzügyeket vizsgálva a különböző jövedelemcsoportok elhanyagolása több kérdést (így például a szolidaritást és a potyázást) majdnem értelmetlenné tesz. Figyelemre méltó, hogy *Kornai* (1971) egyik legfontosabb kritikája a közgazdaságtan főáramával szemben éppen az volt, hogy a neoklasszikusok elhanyagolják a különféleséget. Érdekes, hogy a heterogenitás kérdése *Hildenbrand* (1983)-nál is nagy szerepet kap jól viselkedő makroösszefüggések származtatásában, nevezetesen abban, hogy a piaci, aggregált keresleti függvények a saját ár csökkenő függvényei.

A4. *Egzogén túlélési valószínűségek.*

A túlélési valószínűségek alapvető paraméterei a népesedési és életbiztosítási modelleknek. Ennek ellenére a legtöbb OLC modell egyszerűen megfeledkezik róluk, hozzájárulva a társadalombiztosítás lebecsüléséhez. Bár létezik néhány olyan dolgozat, amely reális túlélési valószínűségekkel dolgozik [például *Yaari* (1965) és *Leung* (1994)], mintegy évtizede egy új irányzat jelent meg, amely az exponenciális eloszláson alapuló, kor-független túlélési valószínűséget feltételez [*Blanchard* (1985), *Blanchard* és *Fisher* (1989)]. Ez az irányzat annak köszönheti sikerét, hogy az időben állandó halálozási ráta folytonos időben egyszerűen hozzáadódik az eleve időben állandó leszámítolási rátához (lásd A7 később). Ez a feltevés nagyon tetszetős, de csak atomokra, nem pedig emberekre alkalmazható. Már az *örökifjú* név is leleplezi abszurditását: elég sokáig élvén, az egymillió éves egyénnek ugyanaz a túlélési valószínűsége, mint a kedves olvasónak.

A5. *A munkarészvételi arányok egzogének.*

A részvételi arányok szintén kiemelkedő szerepet játszanak a nyugdíjrendszerben, hiszen minél többen és tovább dolgoznak, annál kisebb a társadalmi nyugdíjteher. Ismert az a nagyon erősen hirdetett és vitatott álláspont [*Feldstein* (1974)], amely szerint a felosztó-kirovó (angolul: Pay As You Go, rövidítve: PAYG) rendszer csökkenti az idősebb korosztályok aktivitási arányát. Nagyon fontos, mégis gyakran elhanyagolt körülmény, hogy növekvő részvételi arány csökkentette a reálbéreket a 80-as évek USA-jában, s a csökkenő részvételi arány tompította a reálbérek zuhanását a 90-es évek Magyarországán (lásd A6 később).

A6. *A kor-függő kereseti profil egzogén.*

Jól ismert tapasztalati összefüggés, hogy adott évben a keresetek általában nőnek a korral. (A kereseti profillal szemben a kereseti pályán a naptári és az életkori változás összefonódik.) Bár ez az összefüggés nagyon fontos, az irodalomban általában *állandó* vagy *exponenciálisan csökkenő* profillá fajul el. Az első egyszerűsítés az uralkodó 2-korosztályos modellhez illeszkedik, ahol csak a fiatal korosztály keres. A második egyszerűsítés az örökifjúság modelljéhez idomul (lásd A2 és A4 korábban).

Ezzel ellentétben a kisszámú realista modell realisztikus kereset profillal dolgozik, sőt, bennük a gyerekek és a nyugdíjasok semmit sem keresnek. Ez utóbbi feltevés lényegtelennek tűnhet, de elméletileg fontos a gyermektámogatás és a nyugdíj forrásának megmagyarázásában. A kezdő és a záró időszakok nulla keresete bonyodalmat okoz az állandósult állapot létezésénél, de egyszerűsíti az instabilitás igazolását.

A7. *A fogyasztók az életpálya hasznosságát maximalizálják, melyet egy időben additív, leszámított hasznosságfüggvény ad.*

a) A hasznosságfüggvény időbeni additivitása gyakori feltevés, legalábbis a több-korosztályos esetben (A2). *b)* Az időben additív hasznosságfüggvény *leszámítolása* a neoklasszikus közgazdaságtan alapfeltevése, azonban numerikus értékének rögzítésében gyakran túlzásba esnek: például minden időszakban az előző időszak 1/100-részére csökkentik a hasznosságot. *c) Az állandó időbeni (intertemporális) helyettesítési rugalmasság* (angol rövidítés: CES: constant elasticity of substitution), vagy ami additivitás esetén ugyanaz, *az állandó relatív kockázatkerülés* (angol rövidítés: CRRA: constant relative risk aversion) szintén kulcsfeltevés, és konkrét nagysága döntő lehet.

Az új makroökonómia nagyon büszke arra, hogy az önkényes (*ad hoc*) viselkedési szabályokat optimálisan meghatározott döntésekkel helyettesítette. Az optimalizálók azonban gyakran mellőzik a mikroökonómia másik fontos vonását: a versenypiacok sokfajta aktor létezését feltételezik (A3)-mal szemben, s ezek összjátéka bonyolult viszonyokhoz vezet [*Kirman* (1992)].

A belső bírálatból egy pillanatra átlépve a külső bírálatra, emlékeztetek rá, hogy *Kornai* (1971) megkérdőjelezte az optimalizálás egyetemes érvényességét a közgazdaságtanban. Hasonló érvelés alapján vonta kétségbe *Diamond* (1985) az optimális életciklus elméletét.

A8. *Gyereknevelési költségek.*

Az irodalom zöme követi *Samuelsont* (1975, 337. o.), aki legalább elismeri a probléma létezését, de hozzáteszi: „a gyerekkori eltartási költségek sokkal kisebbek, mint az öregkoriak".

Több módszer is ismert, amellyel a gyerekek fogyasztása modellezhető [*Tobin* (1967)]: (i) 0 éves korban kezdjük az elemzést a szokásos 20 év helyett; (ii) megtartjuk a 20 éves indítási kort, de egyének helyett családokkal dolgozunk. *Augusztinovics* (1992) képviseli az (i), míg *Lee* (1980) a (ii) megközelítést.

A9. *Az aktoroknak racionális várakozása van* (a jövőbeli kamatlábakról és növekedési ütemekről).

Ahogyan a nem optimalizáló modellek egyre kevésbé fogadhatók el a főáram számára (lásd A7), ugyanúgy a „nem racionális" várakozások is fokozatosan elvesztik alkalmazásukat.

Természetesen a *racionális várakozások* feltevése hasznos mérce lehet, mégis számos elméleti és gyakorlati nehézség keresztezi alkalmazását. Ez a feltevés esetünkben (i) ahhoz az abszurditáshoz vezet, hogy a mindenkori kamatlábat több évtizeddel korábban határozták meg [ezt nevezik *meghatározatlanságnak*: *Laitner* (1981), (1984)]; (ii) az egyensúlyi kamatláb dinamikus igazodásának minden terhét a legfiatalabb korosztályra helyezi, (iii) kizárja a tanulást (lásd *Kornai és Diamond* kritikáját A7 tárgyalásában).

A10. *Nulla örökség.*

Ez is nagyon elegáns feltevés, de biztosan érvénytelen (hiszen vagy nulla halálozási kockázatot vagy tökéletes életbiztosítást, önzőséget stb. feltételez). Vegyük észre, hogy ez a feltevés felelős azért, hogy a PAYG bevezetése csökkenti a megtakarításokat [*Blanchard és Fisher* (1989) 3. fejezet]. Figyelemre méltó, hogy még ma is folyik a késhegyig menő vita, vajon az örökség fontos-e [*Kotlikoff és Summers* (1981)] vagy sem [*Modigliani* (1988)].

Érdekes, hogy A4, A9 és A10 összefügg egymással: mivel a valóságban sem az élettartam, sem a keresetek nem ismertek, ezért örökség véletlenül is keletkezhet [lásd erről például *Abel* (1985)].

Deaton (1992) szintén bírálta az életciklus-elméletet. Többek közt azt kifogásolta, hogy az elmélet hívei eltekintenek attól, hogy számos fogyasztó képtelen fogyasztói hitelhez jutni későbbi jövedelme terhére (készpénzfizetési korlát).

4. TÉTELEK

Mik az együttélő korosztályok/nemzedékek elméletének a fő állításai? A szükségtelen részleteket mellőzve, négy állításcsoportot vizsgálunk meg.

P1. *A PAYG és a CR nyugdíjrendszer összehasonlítása egy nyílt modellben.*

Két alapvető nyugdíjrendszer ismert: a felosztó-kirovó és a tőkefedezeti (angol rövidítésük: PAYG: pay as you go és CR: capital reserve) rendszer. Nyílt modellről akkor beszélünk, ha a modell kamatlába és növekedési üteme kívülről adott. Ez a feltevés nyilvánvalóan egy nyitott gazdaságot ábrázol. E modellcsaládot főleg arra használják, hogy segítségével rangsorolják a két rendszert. A fő tétel, az ún. *Aaron-elv*, *Aaron* (1966)-tól származik: A PAYG akkor és csak akkor jobb (ti. akkor biztosít minden korosztálynak nagyobb jólétet, azaz nagyobb életpálya hasznosságot), mint a CR, ha a gazdaság növekedési üteme nagyobb, mint a reálkamatláb. Ezt az egyenlőtlenséget *Aaron-feltétel*nek nevezzük. Szerintem Aaron két különböző fajta PAYG rendszert elemzett, anélkül hogy észrevette volna.

(i) Az általában elfogadott értelmezés szerint – és Aaron verbális bevezetése alátámasztja e felfogást – Aaron burkoltan föltette, hogy a családi pótlékot és a nyugdíjat, valamint az adókat és hozzájárulásokat egyaránt magában foglaló transzfer-rendszer mérete és szerkezete egzogén módon adva van és a fogyasztók (dolgozók és nyugdíjasok) szabadon kölcsönözhetnek a bankoktól. Ezt a rendszert PAYG1-nek nevezzük. Aaron azt találta, hogy a PAYG1 bevezetése pontosan akkor növeli az életpálya (leszámított) keresetének jelenértékét a CR rendszerhez képest, ha a róla elnevezett feltétel teljesül. Ebben a

felfogásban zavaró, hogy a transzfer-rendszer mérete és arányai egzogén paraméterek, és az Aaron-feltétel teljesülése esetén minél nagyobb a PAYG mérete (például a nyugdíjak és a bérek hányada), annál nagyobb a javulás.

(ii) Furcsa módon Aaron matematikai modelljében egy másik felfogás fedezhető fel. Aaron be- és kifizetések helyett keresetekkel és nyugdíjakkal dolgozott. (A fiatal- és öregkori fogyasztás közötti különbséget eltüntető hozzájárulás kiszámításánál meglepő módon a nyugdíjakat a bruttó, nem pedig a nettó keresetekkel tette egyenlővé, de ez nem befolyásolja bizonyítása lényegét. Egyébként *Lee* (1980) megjegyzése szerint ezt a hibát két másik neves kutató is elkövette). Aaron második gondolatmenetét követve, *Simonovits* (1995b) tanulmányomban egy másik megközelítést dolgoztam ki: az optimális méretű és szerkezetű PAYG2 rendszert magánmegtakarítások és kölcsönök nélkül határoztam meg. A kiterjesztett PAYG2 rendszeren keresztül transzferekben részesülvén, ekkor a gyerekek és a fiatal dolgozók többet fogyaszthatnak, mint amennyit keresnek (A8 feltevés). Mindkét kiterjesztett rendszerben (PAYG1-ben és PAYG2-ben) az Aaron-elv elveszti érvényességét.

Auerbach és Kotlikoff (1987) egy 55-korosztályos OLC-modellt épített fel, amelyben a munkarészvételi arány endogén volt, de itt is hiányzott a korosztályon belüli heterogenitás (A3 feltevés). E jól-kalibrált modell segítségével a szerzők képesek voltak fontos gazdaságpolitikai kérdéseket elemezni.

A felosztó-kirovó rendszer ellenfelei azt állítják, hogy a PAYG éppen azért igazságtalan, mert a gazdag emberek tovább élnek, mint a szegények. Hasonló „igazságtalanságot" okoz, hogy a nők rövidebb ideig fizetnek tb-hozzájárulást és hosszabb ideig kapnak nyugdíjat (de ez az A3 feltevés miatt nem mutatható ki).

Egy izgalmas cikkben *Leung* (1994) megmutatta, hogy ellentmondás feszül az elmélet következő feltevései között. Ha van halálozási kockázat, ha teljes életbiztosítás elérhetetlen (A4 nem teljesül) és ha az egyének nem hagyhatnak örökséget (A10 teljesül), akkor életük utolsó szakaszában az egyéneknek vagyon nélkül, szerény folyó bevételeikből kell élniük. Ugyanis az életidegen feltevések miatt az egyéneknek még „időben" el kell költeniük vagyonukat! Ez egyszerre domborítja ki az olcsó életbiztosítás fontosságát és korlátozott elérhetőségét.

Általánosabban, még ha a PAYG rendszer belső megtérülési rátája kisebb is, mint a CR-é, kockázata mindenképpen jóval kisebb, mint vetélytársáé.

A következőkben kizárólag CR rendszereket vizsgálunk, s emiatt nem is jelezzük, hogy a gyerektámogatási és nyugdíjrendszer biztosítja-e a kiskorúak és a nyugdíjasok fogyasztását. Zárt modellt mérlegelünk, ahol a kamatlábat a nulla összmegtakarítás feltevése határozza meg.

P2. *Kiegyensúlyozott állandósult állapotok létezése egy zárt cseregazdaságban.*

Mint ismert, zárt modellben kétféle állandósult állapot létezhet, *aranyszabály* állapot és *kiegyensúlyozott* állapot: az elsőben a kamatláb nulla, a másodikban az összmegtakarításnak nemcsak a folyama, de az állománya is nulla. A szóban forgó állandósult állapotok létezését *Gale* (1973, II. rész és 1974) igazolta nem negatív kereseti profilokra (ahol a gyerekek és a nyugdíjasok keresete nulla) hasznosságfüggvényre, de az erős intertemporális helyettesíthetőség irreális feltevése és „általános" hasznosságfüggvény (A7c) mel-

lett. Gale egyértelműséget *sejtett* általános hasznosságfüggvénynél, és egyértelműséget bizonyított Cobb-Douglas hasznosságfüggvény esetén. Egyébként az OLG modellek speciális jellege jól látható a következő tételből is: a kiegyensúlyozott állandósult állapot a 2-korosztályos modellben autarkiára csupaszodik, ahol mindenki mindkét időszakban a saját keresetét fogyasztja.

Az általános hasznosságfüggvénytől a kvázi-CES függvények felé haladva *Kim* (1983) egy másik, relevánsabb egzisztenciatételt bizonyított, ahol csupán a közepesen gyenge helyettesítési rugalmasságok vannak kizárva. Amint *Simonovits* (1995a) cikkemben igazoltam, ebben a fontos tartományban CES-függvényekre vagy egyáltalán nem létezik kiegyensúlyozott állandósult állapot vagy több is létezik. *Augusztinovics* (1992) viszont a Leontief-hasznosságra terjesztette ki Kim tételét.

Érdekes, hogy a P1 és a P2 kérdéskör összefügg. Zárt rendszerekben Aaron elve most úgy jelenik meg, mint a kiegyensúlyozott állandósult állapotok optimalitásának a hiánya. Ha a kiegyensúlyozott kamatláb negatív, akkor a hozzátartozó állandósult állapot úgy javítható, hogy minden szereplő jól jár.

Aiyagari (1988) a kiegyensúlyozott állandósult állapotok létezésére, egyértelműségére és optimalitására vonatkozó tételt abban az életidegen esetben igazolta, amikor az időszakok száma és az élettartam a végtelenhez tart.

P3. *Az állandósult állapotok lokális stabilitása egy zárt cseregazdaságban.*

Rövidre zárva a meghatározatlanságból fakadó bonyodalmakat, *Gale* (1973, I. rész) feltette, hogy a rendszer nem egy adott időszaktól kezdve, hanem az idők kezdetétől fogva optimálisan működik. Ebben az egyszerűsített világban részben azt állította, hogy vagy az aranyszabály vagy a kiegyensúlyozott állandósult állapot lokálisan stabil a 2-korosztályos racionális várakozások modelljében (A2 és A9). Ez az állítás némi számolással teljesen igazolható a CES hasznosságfüggvények esetére, de nem igaz általában. Emellett megkockáztatta a következő állítással egyenértékű sejtést tetszőleges számú korosztályra: racionális várakozások esetén a kisebb kamatlábú állandósult állapot lokálisan stabil.

Ugyanakkor *Laitner* (1981) és (1984) éppen a racionális várakozásoknál fellépő meghatározatlanságot használja fel a stabilitás kiküszöbölésére. *Laitner* (1981) megkülönböztet *történelmi* és *nem történelmi kezdeti értéket*, esetünkben a megtakarítási állomány vektorát (vagy a régi kamattényezőket), illetve az új kamattényezőket. Ha az instabil sajátértékek és a nem történelmi kezdeti feltételek száma azonos (numerikus vizsgálatok szerint a szóban forgó feltétel teljesül), akkor az állandósult állapot közelében minden történeti kezdeti feltételhez választhatunk olyan nem történeti kezdeti feltételt, hogy a keletkező pálya stabil legyen. Ugyanakkor ez a megoldás rendkívüli számítási pontosságot feltételez, amely nem várható el egy közönséges szereplőtől [*Ralston* (1965) 10.2. példa].

Gale egyszerűsítését megtartva, *Molnár és Simonovits* (1996) egy olyan, sok-korosztályos OLC modellt vizsgált, ahol gyerekek és nyugdíjasok is voltak, nulla keresettel. Nemnegatív kamatlábaknál igazoltuk, hogy minden állandósult állapot instabil. Negatív kamatlábaknál reális paraméterértékekre azt sejtjük, hogy az instabilitás most is érvényes. Ezzel megcáfoltuk vagy legalábbis kétségbe vontuk Gale sejtését.

A racionális várakozások feltevését (A9) elvetve *Gale* (1974) is mérlegelt *naiv várakozásokat*, ahol csak a jelenre vonatkozó kamatláb-várakozás pontos, a jövőre vonatkozó

várakozások viszont naivan a jelent vetítik előre. (Sőt, *Ando és Modigliani* (1963) szintén így fogalmazta meg az életciklus-elméletet!) Meglepetésünkre, fenti vizsgálatunkban ebben az általában tökéletlennek és elvetendőnek tartott esetben a lokális stabilitás számos speciális esetben igazolható, és instabilitást a paraméter-tartomány szingularitási pontjának csupán egy nagyon kicsiny környezetében találtunk. Ezzel Gale mondanivalóját éppen a naiv várakozásokra bizonyítottuk be.

A naiv várakozások fölénye a racionális várakozásokkal szemben nem új az irodalomban. Például *Grandmont és Laroque* (1990) 1.2. következménye bizonyos feltevések mellett (az emlékezettel rendelkező tanulási szabály fölismeri a 2-ciklusokat) a következő feltételes eredményt mutatta ki: ha a tanulás stabil, akkor a racionális várakozások melletti dinamika instabil. (Mivel a naiv várakozásoknak nincs emlékezetük, és képtelenek felismerni egy 2-ciklust, a szóban forgó tétel nem alkalmazható a Molnár és Simonovits modell keretében.)

P4. *Ciklusok létezése egy zárt cseregazdaságban.*

Ismét *Gale* (1973, I. rész) volt az a kutató, aki először talált optimális ciklusokat e 2-korosztályos, racionális várakozásokon alapuló, nagyon speciális modellben. Az éppen születő káosz-elméleti irodalomra támaszkodva, később *Benhabib és Day* (1982), valamint *Grandmont* (1985) elemezte az OLG modellek dinamikáját, ciklusok mellett káoszt is találva.

Grandmont (1985, 1039. o.) saját maga is érdekes feladatnak tartotta „... az elemzés kiterjesztését egy olyan általánosabb keretre, ahol például a cserepartnerek tetszőleges (véges vagy végtelen) számú időszakig élnek." Reakcióként *Sims* (1986) megjegyezte, hogy a valóságban aligha léteznek ilyen hosszú, esetleg több száz éves ciklusok. Továbblépve, annak a sejtésének adott hangot, hogy realista OLC modellekben nem lép fel jelentős instabilitás. A P3 témakör ismeretében, utólagos bölcsességgel természetesen tudjuk, hogy Sims sejtése helytelen.

Sajátos aszimptotikus modelljében *Aiyagari* (1989) kizárta a 2-ciklusok létezését. *Reichlin* (1992) bevezette az örökifjú fogyasztót, megengedte, hogy a keresetek nullához tartsanak vagy akár nullára süllyedjenek, és talált 2-ciklusokat. Egyik modell sem volt azonban jól-kalibrált. Ahogyan *Aiyagari* (1989, 167. o., 4. lábjegyzet) öniróniával megjegyezte: „e példák bármely hasonlatossága a valóságra pusztán a véletlen műve". *Simonovits* (1995a) újra elemezte a kérdést egy realista modellváltozatban, és attól függően talált vagy zárt ki 2-ciklust, hogy az időbeli helyettesíthetőség hiányzott-e vagy sem.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Megvitatván az OLC modellek fogalmait, feltevéseit és tételeit, az alábbi következtetések adódnak.

1. Az OLC modellek kézenfekvő eszközök számos makrofeladat elemzésére: nyugdíjrendszerek összehasonlítása, állandósult állapotok létezése, optimalitása és stabilitása.

2. Az OLC modellek számos megszorító feltevést használnak, amelyek gyakran akadályozzák gyakorlati alkalmazásukat.

3. Ha alkalmazható modellcsaládot akarunk készíteni, érdemes a következőket tenni: olyan összetett és realista modellek együttesét építsük fel, amelyek építőkockái eléggé egyszerűek ahhoz, hogy önmagukban analitikus eredményeket adjanak, még ha a teljes modellcsalád elemzése számítógépet követel is.

Samuelson (1962) figyelmeztetése még mindig időszerű: „Ha az elmondottak fejfájást okoznak a neoklasszikus írások régimódi példabeszédei iránt nosztalgiát érzőknek, akkor emlékeztessük magunkat arra, hogy a tudósoknak nem könnyű élet van rendelve! Tisztelni és értékelni kell az élet tényeit!"

HIVATKOZÁSOK

Aaron, H. J. (1966): The Social Insurance Paradox, Canadian Journal of Economics and Political Science 32, 371-374.

Abel, A. (1985): Precautionary Saving and Accidental Bequests, American Economic Review 75, 777-791.

Aiyagari, S. R. (1988): Nonmonetary Steady States in Stationary Overlapping Generations Models with Long Lived Agents and Discounting: Multiplicity, Optimality, and Consumption Smoothing, Journal of Economic Theory 45, 102-127.

Aiyagari, S. R. (1989): Can there be Short-Period Deterministic Cycles when People are Long-Lived?, Quarterly Journal of Economics 104,163-185.

Ando, A.–Modigliani, F. (1963): The 'Life Cycle' Hypothesis of Savings: Aggregate Implications and Tests, American Economic Review 53, 55-84.

Arrow, K. J.–Honkapohja, S. (1985a): Introduction, *Arrow–Honkapohja* szerk. 1-27.

Arrow, K. J.–Honkapohja, S. szerk. (1985b): Frontiers of Economics, Oxford, Blackwell.

Auerbach, A. J.–Kotlikoff, L. J. (1987): Dynamic Fiscal Policy, Cambridge, Cambridge University Press.

Augusztinovics, M. (1992): Towards a Theory of Stationary Populations, kézirat, Institute of Economics, Budapest (korábbi változat: Working Paper 1991).

Balasko, Y.–Cass, D.–Shell, K. (1980) Existence of Competitive Equilibrium in a General Overlapping-Generations Model, Journal of Economic Theory 23, 307-322.

Becker, G. S.–Barro, R. J. (1988): A Reformulation of the Economic Theory of Fertility, Quarterly Journal of Economics 103, 1-26.

Benhabib, J.–Day, R. H. (1982): A Characterization of Erratic Dynamics in the Overlapping Generations Model, Journal of Economic Dynamics and Control 4, 37-55.

Blanchard, O. J. (1985): Debt, Deficits, and Finite Horizons, Journal of Political Economy 93 223-247.

Blanchard, O. J.–Fischer, S. (1989): Lectures on Macroeconomics, Cambridge, MA, MIT Press.

Champsour, P. és társai szerk. (1990): Essays in Honor of Edmund Malinvaud, Cambridge, MA, MIT Press.

Diamond, P. A. (1965): National Debt in a Neoclassical Growth Model, American Economic Review 55, 1126-1150.

Diamond, P. (1985): Comment, *Arrow–Honkapohja* szerk. 295–306.
Deaton, A. (1992): Understanding Consumption, Oxford, Clarendon Press.
Feldstein, M. (1974): Social Security, Induced Retirement and Aggregate Capital Accumulation, Journal of Political Economy 82, 905–926.
Fellner, W. és szerzőtársai (1967): Ten Economic Studies in the Tradition of Irving Fisher, New York, Wiley.
Friedmann, M. (1953): A pozitív közgazdaságtan módszertana, in: *Friedman* (1986).
Friedmann, M. (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus, Budapest, KJK.
Gale, D. (1973): Pure Exchange Equilibrium of Dynamic Economic Models, *Journal of Economic Theory 6,* 12–36.
Gale, D. (1974): The Trade Imbalance Story, Journal of International Economics 4, 119–137.
Grandmont, J.-M. (1985): On Endogenous Business Cycles, *Econometrica 45,* 995–1045.
Grandmont, J.-M.–Laroque, G. (1990): Stability, Expectations and Predetermined Variables, *Champsour és társai (szerk.)* VOL. 1. 71–92.
Hildenbrand, W. (1983): On the Law of Demand, Econometrica 51, 997–1019.
Kim, O. (1983): Balanced Equilibrium in a Consumption Loans Model, Journal of Economic Theory 29, 339–346.
Kirman, A. (1992): Whom or What Does the Representative Individual Represent? Journal of Economic Perspectives 6, 117–136
Koopmans, T. (1957): Three Essays on the Present State of Economic Science, New York, McGraw-Hill.
Kornai, J. (1971): Anti-Equilibrium. Budapest, Akadémia.
Kotlikoff, L–Summers, L. H. (1981): The Role of Intergenerational Transfers in Aggregate Capital Accumulation, Journal of Political Economy 89, 706–739.
Kurihara, K. K. szerk. (1954): *Post-Keynesian Economics,* New Brunswick, Rutgers University Press.
Lee, R. (1980): Age Structure, Intergenerational Transfers and Economic Growth: An Overview, Revue Economique 31, 1129–1156.
Laitner, J. P. (1981): The Stability of Steady States in Perfect Foresight Models, Econometrica 49, 319–333.
Laitner, J. P. (1984): Transition Time Paths for Overlapping-Generations Models, Journal of Economic Dynamics and Control 7, 111–129.
Leung, S. F. (1994): Uncertain Lifetime, the Theory of Consumer, and the Life Cycle Hypothesis, Econometrica 62, 1233–1239.
Madarász, A.–Szabó, J. szerk. (1994): Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak, Budapest, KJK.
Modigliani, F.–Brumberg, R. (1954): Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data, *Kurihara, K. K. szerk.* 388–436.
Modigliani, F. (1988): The Role of Intergenerational Transfers and Life-Cycle Saving in Accumulation of Wealth, Journal of Economic Prespectives 2, 15–40.
Molnár, Gy.–Simonovits, A. (1996): Várakozások, stabilitás és működőképesség az együttélő korosztályok realista modellcsaládjában, Közgazdasági Szemle 43, 863–890.

Ralston, A. (1965): Bevezetés a numerikus analízisbe, (angol eredeti fordítása) Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1969.
Reichlin, P. (1992): Endogenous Cycles with Long-Lived Agents, Journal of Economic Dynamics and Control 16, 243-266.
Samuelson, P. A. (1958): An Exact Consumption-Loan Model of Interest with or without the Social Contrivance of Money, Journal of Political Economy 66, 467-482.
Samuelson, P. A. (1962): Parable and Realism in Capital Theory: The Surrogate Production Function, Review of Economic Studie 39, 193-206.
Samuelson, P. A. (1975): The Optimum Growth Rate for Population, International Economic Review 16, 531-537.
Simonovits, A. (1994a): Együttélő nemzedékek modellcsaládja, Közgazdasági Szemle *41,* 411-427.
Simonovits, A. (1994b): Korosztályok közötti különbségek és optimális nyugdíjrendszerek, *Madarász és Szabó, szerk.* 66-85.
Simonovits, A. (1995a): Együttélő korosztályok modellcsaládja, Közgazdasági Szemle *42,* 358-386.
Simonovits, A. (1995b): Pensions and Family Allowances: A Reconsideration of the Social Insurance Paradox, *Acta Oeconomica 47,* 337-347.
Sims, C. A. (1986): Comments, *Sonnenschein, H. F. szerk.* 37-39.
Sonnenschein, H. F. szerk. (1986): Models of Economic Dynamics, New York, Springer.
Tobin, J. (1967): Life Cycle Saving and Balanced Growth, *Fellner és szerzőtársai,* 231-256.
Yaari, M. E. (1965): Uncertain Lifetime, Life Insurance and the Theory of Consumer, Review of Economic Studies 32, 137-150.

MODELLEK, MÓDSZEREK, ALKALMAZÁSOK: NYITOTT KÉRDÉSEK A TÖBBCÉLÚ DÖNTÉSEK TÁMOGATÁSÁBAN

Temesi József

Valószínűleg nincs olyan magyar közgazdász, akire ne lett volna hatással Kornai János munkássága - akár bevallja, akár nem. Én mintegy 25 éve - a Máriás Antal és Mandel Miklós által szervezett közgazdasági egyetemi vitaestek óta - ismerem Kornai Jánost személyesen, s olvasom műveit, élvezve azt az intellektuális kihívást, amit mondanivalója áraszt, legyen szó matematikai közgazdaságtanról vagy indulatos röpiratról. Még az egyetemi évek alatt vásároltuk meg Halpern László évfolyamtársammal együtt felesben az Anti-Equilibrium kötetét (a szakkönyvek akkor sem voltak túlságosan olcsók) - amit szégyenszemre azóta sem adtam át neki -, s ha az abban foglaltak tételszerűen nem is, de a könyvet átható egészséges kétely és kritika talán az itt következő tanulmányban is tetten érhető.

Az a nemzedék voltunk, akik azt hitték, a tudás javíthat, változtathat a társadalmi és gazdasági berendezkedésen. Kerestük a megfelelő eszközöket, a mintákat, a példaképeket. „A gazdasági szerkezet matematikai tervezése" című Kornai-mű számunkra nem száraz módszertani olvasmány volt, hanem kitörési lehetőség új elemzési technikák, meghódítandó területek felé. A programozási módszerek (amelyeket azután Krekó Béla professzor úr tanított utólérhetetlen eleganciával) egyik elméletileg is fontos alkalmazásának tekintettük a Kornai-Lipták kétszintű tervezési modellt. Diplomadolgozatomat a lineáris programozás és a tervezés kapcsolatáról írtam, áldozva ezzel a korabeli illúziónak, amely matematikailag kivitelezhetőnek vélte a népgazdasági folyamatok megtervezését. A matematikai programozás felől azután fokozatosan érkeztem el a számomra valósághűbb alkalmazásokat ígérő döntéstámogatási módszerekhez.

A Közgazdaságtudományi Egyetemen tanultam, dolgozom. Tudom, hogy Kornai János az egyetem hallgatóinak mindig szívesen mondta, mondja el gondolatait. Sokszor hallgattam őt a Rajk László Szakkollégiumban. Tanszéket, pozíciót sosem ajánlottak fel neki. Bár megérdemelte, talán el sem fogadta volna: az ő eredeti gondolatai általában messze meghaladták a „Közgáz" hivatalban lévő professzorainak politikai korlátozásokkal és önkorlátozásokkal túlterhelt dolgozatainak eredményeit. Remélem viszont, hogy a megújulóban lévő egyetem rektorának, Andorka Rudolfnak gesztusát örömmel vette, s a neki odaítélt díszdoktori cím nem csak ránk sugározza át az ő hírnevének dicsőségét, hanem jelzi azt az őszinte megbecsülést, amit iránta érzünk, s amelyben magam is osztozom.

1. BEVEZETÉS

Thomas Saaty, aki az egyik legtöbbet vitatott, de tagadhatatlanul az egyik legnépszerűbb többtényezős döntési módszert, az Analytic Hierarchy Process (AHP) elnevezésű eljárást kifejlesztette, konferencia-előadásainak jó részét úgy kezdte, hogy a zsebéből előhúzott egy eléggé megviseltnek látszó anekdotás könyvet, s felolvasott egy tréfát a meglepett hallgatóságnak. Az anekdota egyes esetekben ugyan csak lazán kapcsolódott az előadás témájához, de a hangulatot remekül megalapozta. Döntéselméletről szóló egyetemi előadásaimon magam is tapasztaltam, mennyire hálás dolog az alábbi vándoranekdotával kezdeni a tárgyalást:

„Egy hosszú nap végén a vadász meglát az erdő szélén egy házat. Fáradt lévén úgy dönt, hogy a bent lakók vendégszeretetére bízza magát, s a ház felé veszi útját. Amikor a közelbe ér, azt látja, hogy a fészer mellett egy fiatal fiúcska álldogál, s nyíllövésben gyakorolja magát. Megdöbbenve veszi észre azonban, hogy a ház lakója fiatal kora ellenére hihetetlenül jó céllövő, hiszen a fészer falára felfestett célkörök mindegyikének pontosan a közepén rezeg egy-egy nyílvessző. Megkérdezi a fiatalembert, hogyan lehetséges az, hogy mindig pontosan talál? Válasz helyett a fiú megfeszíti íját, s a kilőtt nyílvessző belefúródik a fészer falába. Ezután a fiúcska odaballag a fészerhez, s az ajtó mögötti dobozból előhúzott ecsettel akkurátusan egy nagy piros kört rajzol a még mindig rezgő nyílvessző köré."

Minél többet tanulok magam is modellezésről, módszertani alkalmazásokról, s ezen belül döntési eljárásokról, annál mélyértelműbbnek találom ezt a kis tanmesét.

Mintegy tizenöt éve foglalkozván behatóbban a többcélú döntési feladatokkal, ebben a tanulmányban ennek a területnek a mai dilemmáit szeretném az olvasóval megosztani, igyekezve gondolataimat beágyazni a szakirodalom fő vonulataiba – anélkül azonban, hogy a szöveget túlterhelném olyan hivatkozásokkal, amelyek csak e szűk szakma művelői számára lennének érthetők.

A többcélú döntéshozatal egy olyan új, fejlődő tudományág, ahol szinte magától értetődően keverednek az egzakt matematikai, a vitatottabb döntéselméleti és a kiforratlan alkalmazási problémák. Meggyőződésem, hogy ezen a területen a jövő a döntéstámogató rendszerek minél szélesebb körű alkalmazásáé. Az elmozdulás ebbe az irányba meg is történt, közben azonban fontos kérdések megválaszolásra várnak:

Hol vannak a többcélú döntési módszerek korlátai? Hogyan tudjuk a döntéshozót úgy megjeleníteni a megoldási folyamatban, hogy az általa megadott információk koncepcionális tisztasággal legyenek felhasználhatók? Igaz-e az, hogy minden döntési probléma lényegi része egy tanulási folyamat? Mit kell egy többcélú döntéstámogató rendszernek segítenie: a döntéshozó preferenciáinak kinyilvánítását vagy a probléma mélyebb megismerését (esetleg mindkettőt)? Vannak-e problémaspecifikus többcélú módszerek? Hogyan tudjuk a többcélú feladat megoldása során nyert eredményeket verifikálni? Hogyan alkalmazhatók az egyes módszerek csoportos döntések esetében? Milyen mélységben kell egy többcélú döntéstámogató rendszernek a döntéshozók pszichológiai hátterével, szociológiai összetételével, csoportdinamikai tulajdonságaival foglalkoznia?

2. A TÖBBCÉLÚ DÖNTÉSI FELADATOKRÓL

A többcélú döntések - Multiple Criteria Decision-Making (MCDM) - módszertani oldalról elinduló fejlődése két gyökérből táplálkozott. Az egyik kiindulópont a matematikai programozás, ezen belül is a célprogramozás (goal-programming), ahol először merül fel a több cél egyidejű figyelembevétele. Másik oldalról a többtényezős érték- és hasznossági függvények elmélete, a döntéselemző módszertan fejlődése határozta meg a kutatások irányát. A többcélú döntések elmélete és alkalmazási módszertana mind a klasszikus operációkutatás egyik új fejezeteként, mind a döntéselmélet új ágaként bekerült a tankönyvekbe, monográfiákba, tudományos indexekbe. Mindeközben igyekszik önálló részdiszciplinaként is megfogalmazni önmagát.

A *többcélú programozási feladat*ban (Multiobjective Programming - MOP) a döntési halmazt a matematikai programozásban szokásos módon, egy feltételi rendszer segítségével adhatjuk meg, azonban a matematikai programozásban megszokott egyetlen célfüggvény helyett egyidejűleg több célfüggvény szerint akarunk optimális megoldást találni. A célfüggvények tehát egy *célvektorban* gyűjthetők össze, s a többcélú programozási probléma *vektormaximum-feladat* formájában írható fel. [A matematikailag egzakt meghatározásokat lásd pl. *Steuer* (1986).]

Ebben a feladatban maga az optimum fogalma is újradefiniálásra szorul:

Pareto-optimális (vagy *efficiens*) megoldás az az alternatíva, amelyhez nem található egy másik, lehetséges megoldás, amelyik minden célfüggvény szerint azonos értékű, de legalább egy célfüggvényben jobb, mint a vizsgált alternatíva.

A többcélú programozási feladat efficiens pontjainak előállítása komoly apparátust igényel, s a feladatban szereplő függvények tulajdonságaitól függően könnyebb vagy nehezebb feladat. Ha e függvények mindegyike lineáris, akkor az efficiens halmaz előállítására jól kidolgozott elmélet és több, hatékony algoritmus áll rendelkezésre [*Zeleny* (1976), *Chankong-Haimes* (1983)].

A *többtényezős döntési feladat*ok (Multiattribute Decision Making - MADM) abban különböznek a többcélú programozási feladattól, hogy itt az alternatívák véges halmazán keressük a megoldást. A feladatot legtöbbször egy döntési mátrix jellemzi a legjobban, ahol a mátrix oszlopaiban az alternatívák, a sorokban az értékelési tényezők (kritériumok) találhatók, a mátrix elemei pedig az egyes alternatívák egyes kritériumok szerinti kvantitatív vagy kvalitatív értékelései.

Ebben a feladatban a Pareto-optimális megoldások a *nem-dominált alternatívák*, azaz amelyekhez nem található olyan alternatíva, amelyik minden komponensében azonos értékű, de legalább egy komponensben jobb.

A többcélú programozási feladat megoldása elméletileg azt jelenti, hogy a teljes Pareto-halmazt előállítjuk. A többcélú programozási feladatokra kidolgozott megoldási elvek jórészt átvihetők a többtényezős feladatok megoldására is, illetve a többtényezős feladatok esetében - a végességet kihasználó - új megoldási eljárások is konstruálhatók.

A további tárgyalásban elsősorban a többtényezős véges feladatot tartjuk szem előtt. Ehhez szükség van néhány újabb alapfogalom ismeretére.

Egy döntési szituáció megoldására, a cselekvésre különböző lehetőségek vannak. Ezeket nevezzük *alternatívák*nak. Az alternatívák egy strukturált halmaza a *döntési tér*. A döntési tér leírása történhet explicit vagy implicit módon. Egyik formája lehet például a matematikai programozás feltételrendszere által meghatározott halmaz, de történhet egyszerű felsorolással is. Az alternatívák számossága, számszerűsíthetősége, egymással való kapcsolatai a többcélú feladat fontos jellemzői.

A döntésekkel foglalkozó kutatók *cél*nak általában azokat az irányokat tekintik, amerre a rendszer állapotát vinni szeretnék. A célok sok esetben nem feltétlenül elérhető vagy számszerűsíthető kívánságokat jelenítenek meg. Ha a célokat egy hierarchikus struktúrába rendezzük, akkor a legmagasabb szinten levő célok általában kevéssé operacionálisak, míg a hierarchia alsóbb szintjein található *kritériumok* már kezelhetőek, s általában a hierarchia legalsó szintjén mint *értékelési tényezők* fogalmazhatók meg. Az értékelési tényezők számszerűsíthetők, és azt mérik, hogy egy adott kritérium (cél) - egy bizonyos aspektusból - milyen mértékben elérhető.

A *döntéshozó* a döntési probléma gazdája. Lehet egyetlen vagy több személy, aki a döntési szituációban az információk megadásáért, az alternatívák generálásáért és kiértékeléséért, majd a megoldás realitásáért felelős.

A döntéshozó magatartása lehet racionális és irracionális. A döntéselmélet általában joggal teszi fel, hogy *a döntéshozó racionális*, s csak ezekkel a problémákkal foglalkozik. A racionális döntéshozóról feltételezhetjük, hogy *optimalizáló szemléletű*, az adott szituációban a lehető „legjobb" alternatívát fogja választani. A többcélú kontextusban ez azt jelenti, hogy a döntéshozó a Pareto-optimális alternatívákat részesíti előnyben, s ezek közül azt választja, amely értékelő vagy hasznossági függvényét maximalizálja.

A magatartástudományok neves képviselői kimutatták, hogy a döntéshozók viselkedése nem mindig felel meg a szigorú racionalitásnak: *korlátozott racionalitás* érvényesül [*Simon* (1982)]. Ebben az esetben a döntéshozó lehet *kielégítő (satisficing) szemléletű*: nem keresi a hasznossági függvényét maximalizáló alternatívát (hiszen legtöbbször arra vonatkozóan következetes információk megadására képtelen), hanem egy számára megfelelő Pareto-optimális megoldással fejezi be a kiválasztási eljárást.

A döntéshozóról általában azt feltételezzük, hogy a problémára vonatkozóan kétféle szemléletben tud információt szolgáltatni. Az információk egyik része az, amit általában a probléma *objektív adatainak* nevezünk: együtthatók, paraméterek, mérések eredményei, számított értékek. A döntéshozó ismereteinek és információinak másik része *preferenciák* formájában adott. A döntéshozónak lehetnek direkt módon az alternatívákra vonatkozó és lehetnek az alternatívák egyes tulajdonságai szerinti preferenciái.

3. TÖBBCÉLÚ PROBLÉMÁK MEGOLDÁSA

Illusztrációképpen tekintsünk néhány jellemző többcélú feladatot.

1. példa: Termelési problémánk feltételi rendszerét technológiai szabványok, nyersanyag-, munkaerő- és költségkorlátok írják le. Egyszerre kívánunk maximális eredményt elérni és minimális környezeti kárt okozni.

2. példa: Befektetési problémánk feltételi rendszerét pénzügyi korlátok szabják meg. Maximális hozamot akarunk elérni, miközben kockázatunk minimális.

E példák két célfüggvényes (nem feltétlenül lineáris) többcélú programozási feladatokra vezetnek.

3. példa: A lakástól való távolsággal, oktatási színvonallal, tandíjjal, átlagos osztálylétszámmal, számítógépes felszereltséggel, sportolási lehetőségekkel jellemzett iskolák közül a legjobbat szeretnénk kiválasztani.

4. példa: Szemétégető telepítését akarjuk megoldani úgy, hogy figyelembe vesszük a technológia megvalósításának feltételeit, a helyi munkaerő rendelkezésre állását, a telepítés költségeit, a környezeti kívánalmakat.

5. példa: Banki számítógépes tender kiírását szeretnénk kiértékelni úgy, hogy a nyertes az árban, a megkívánt szolgáltatási feltételekben, a hardver-követelményekben, a garanciális feltételekben és a rendszer betanításában a legjobb legyen.

Ezekben az esetekben tipikus többtényezős feladatokról van szó. Mindezen feladatok lényegi jellemzője, hogy efficiens (nem-dominált) halmazuk nem egyetlen elemből áll: egészen kivételes az a probléma, ahol csak egyetlen Pareto-optimális megoldás van. A döntési feladatoknak viszont éppen az a lényege, hogy *mozgásterünket egyetlen cselekvési alternatívára szeretnénk leszűkíteni* (a legjobb befektetésre, a legjobb iskolára stb.).

A többcélú feladat matematikai szemléletű és döntéselméleti szemléletű megoldása tehát nem azonos: amikor a döntési feladatot oldjuk meg, akkor általában egyetlen - a „legjobb" - megoldást szeretnénk megadni. Mivel azonban a Pareto-optimális megoldások matematikai értelemben egymással definíció szerint egyenértékűek, ezért a *döntéshozatalhoz* pótlólagos információra van szükség.

A pótlólagos információval a probléma gazdájának, a döntéshozónak kell rendelkeznie, s ezáltal ez csak tőle szerezhető be: *a többcélú döntési probléma megoldásához mindig szükség van a döntéshozótól származó vagy a döntéshozóra vonatkozó információra.*

Az elterjedt módszerek többségénél az információ a döntéshozótól származik, miközben az egyéni vagy elvont döntéshozóról nincsenek axiomatikusan megalapozott feltevéseink. A döntéshozó magatartására vonatkozó feltevések terén kialakult különbségeket a többtényezős döntések irodalmában és gyakorlatában nagyon gyakran az ún. amerikai iskola és európai iskola különbözőségeként aposztrofálják.

Az *amerikai iskola* elsődleges jellemzőjének azt tekintik, hogy szemléletmódja szervesen kapcsolódik a közgazdaságtanban megalapozott hasznossági felfogáshoz, s a preferenciák és a hasznossági függvények elmélete felől közeledik a többcélú problémák megoldásához. Klasszikus módon *Keeney és Raiffa* (1976) fejtik ki ezt a felfogást, amely ugyan azóta árnyaltabbá vált [lásd pl. *Keeney* (1992)], de továbbra is uralkodónak tekinthető. A többcélú problémát tekinthetjük úgy, hogy a döntéshozó az alternatívákat egyes tulajdonságok szerint értékeli, majd az így kialakuló értékeléseket kell valamilyen módon aggregálni.

A tulajdonságra vonatkozó preferencia-rendezés léte azért lényeges, mert az előbb elmondottakat úgy is interpretálhatjuk, hogy egy tulajdonságra (kritériumra) vonatkoztatva a döntéshozó fejében szilárdan meglévő preferenciák (vagy az ott kirajzolódó hasznossági függvény) alapján mindig tud információkat szolgáltatni két alternatíva adott tulajdonságra

vonatkozó megítéléséről, sőt, ez a hasznossági függvény akár valóban meg is konstruálható. A hasznossági függvény tehát ebben az esetben kétszeresen is egyedi: egyrészt a konkrét személyhez, másrészt az adott kritériumhoz kapcsolódik. Óriási előnye viszont, hogy megléte esetén az adott kritérium szerint az alternatívák egyértelműen rangsorolhatók.

Ha tehát egy döntési feladat egyetlen célt, kritériumot tartalmaz, akkor a *hasznossági függvény* optimalizálása nyújtja a probléma megoldását. A többcélú esetben a problémát az okozza, hogy nem egyetlen kritérium, tehát nem egyetlen hasznossági függvény van a feladatban, hanem több. Ha viszont fel tudunk írni egy ún. többtényezős hasznossági függvényt, akkor a döntési feladatot is automatikusan megoldottuk, hiszen ismét csak egyetlen célfüggvényt kell figyelembe vennünk. A többtényezős hasznossági függvények létére vonatkozóan még kevesebb empirikus bizonyíték van, mint az egyetlen tényezőre épülő hasznossági függvényre, ám kialakult egy elméleti iskola, amely - bizonyos feltételek mellett - a többtényezős függvények alakjára és paramétereinek meghatározására vonatkozóan szállít eredményeket.

Az amerikai iskola tehát azon a vonalon indul el, hogy a hasznossági függvények létét feltételezve, s a döntéshozót képesnek tartva arra, hogy konzisztens információkat adjon, megpróbál a preferenciákról teljes vagy részleges információkat beszerezni, s ebből az alternatívákra vonatkozó következtetéseket levonni.

A - főleg a 70-es években készített - modellek egy része megpróbálta a többtényezős hasznossági függvények előállítását. Ha viszont ez az előállítás a megfelelő szabályok, függetlenségi és konzisztencia tesztek betartásának igényével folyik, akkor majdnem lehetetlen feladat elé állítja a döntéshozót: nagyon kifinomult, nehéz kérdésekre kell válaszolnia úgy, hogy lehetőleg minél kevesebbszer bonyolódjék „ellentmondásba". A valós problémáknak ezen az úton való megoldására csekély számú példa van, azok is általában egy-egy speciális, legtöbbször nemzetgazdasági méretű problémát modelleznek (erőműtelepítés, környezetvédelem).

Az egyéb - a hasznossági függvények explicit meghatározására nem vállalkozó - modellek, módszerek a fentebbi alapfeltevéseket megtartva pontosan annyi információt próbálnak gyűjteni, amennyi a legjobb megoldás kiválasztásához elegendő. Legáltalánosabbnak két stratégia tekinthető:

- irányított séta az alternatívák halmazán,
- az alternatívák egyes kritériumok szerinti páronkénti összehasonlításából származó információk felhasználása.

Az egyes módszerek felosztását ebből a szemszögből úgy is elvégezhetjük, hogy azt nézzük, vajon a döntéshozó a teljes megoldási folyamatban vagy csak részlegesen van-e jelen? A meghatározott pontokon megjelenő döntéshozói információ az „irányított séta az alternatívák halmazán" jellegű módszerekre jellemző: megtörténik az aktuális Pareto-optimális megoldás generálása, s a döntéshozó - mivel feltételezéseink szerint erre képes - megmondja azt, hogy a módszer leállhat-e, vagy (megint csak implicit hasznossági függvénye segítségével) megadja azt az irányt, ahol a következő megoldást keresni kell. [*Geoffrion–Dyer–Feinberg* (1972), *Zionts–Wallenius* (1976)].

A döntési folyamatban állandóan jelen lévő döntéshozó általában egy - az amerikai iskola gondolatmenetébe még beleilleszthető -, de *minőségileg új felfogás* részese. Az

amerikai iskola döntéshozói preferencia-információkra építő módszereinek alkalmazói hamar rádöbbentek arra, hogy az információk beszerzése roppant nehéz és bonyodalmas feladat. Méghozzá a nehézségeknek csak egyik része technikai, a lényegesebb problémát az jelenti, hogy a döntéshozó egyszerűen nem képes konzisztens válaszokra, s ha a módszer szigorú abban az értelemben, hogy a konzisztenciát valamilyen módon vizsgálja, akkor újra és újra elölről kell kezdeni a megoldási folyamatot. Megjelent tehát az a felfogás, hogy a döntéshozóval alaposan meg kell ismertetni a problémát, majd egy *tanulási folyamat* részesévé kell őt tenni, ahol fokozatosan megtanulhatja kinyilvánítani preferenciáit, átfordítani azokat a módszer által megkívánt fogalmak nyelvére.

A döntéshozótól kapott információ ugyanis sokféleképpen származtatható a fejében lévő hasznossági függvényekből. Megadhatja preferenciáit helyettesítési határarányok (trade-off információk), súlyok, páros összehasonlítások, rangsorok segítségével, s információi vonatkozhatnak direkt módon az alternatívákra, egyetlen tényező szerinti értékelésekre vagy azon belül lehetnek lokális információk [*Chankong–Haimes* (1983), *Temesi* (1991)].

A tanulást tartalmazó módszereknek szükségképpen *interaktívaknak* kell lenniük, de nem minden interaktív módszerben jelenik meg a tanulás. Ha már a bevezetőben is egy anekdotával világítottuk meg a döntéshozatal nehézségeit, az interaktív módon, a döntéshozótól közvetlenül beszerezhető információra vonatkozóan is idézzünk egy szkeptikus véleményt [*Roy* (1987)].

Egyszerűsítsük le az interaktív eljárást egy olyan kérdés-felelet játékra, ahol a kérdező a válaszolótól egy esemény leírását akarja a kérdések segítségével megtudni. A kérdezőnél van egy konzisztens módon felépített forgatókönyv, amelyből a kérdéseit meríti. Gondoljunk el három alapesetet.

Ideális esetben a válaszolónak valóban van egy története, s ez a történet a konzisztens kérdések nyomán kiderül.

Megeshet azonban, hogy a válaszoló nem tud semmilyen konkrét eseményről, véletlenszerűen válaszolgat. Ezen a módon is kikerekedhet ugyan valamiféle történet, de ez nem valószínű. Van azonban egy másik lehetőség is arra az esetre, ha a történet nem világos, vagy nem létezik: a válaszoló a kérdések alapján kitalál egyet. Mitől függ ennek a történetnek a tartalma? A válaszoló személyiségétől, az általa elképzelt elvárásoktól, a környezeti hatásoktól stb. Alapjában véve azonban a válaszoló elsősorban a forgatókönyv alapján alkotja meg a történetet, a kérdések irányítják őt, nem a valóság. Minél jobb, ügyesebb a kérdező, s minél élesebb eszű a válaszoló, annál inkább lesz a végeredmény az első esettől megkülönböztethetetlen. A kérdező nem tudja megállapítani, hogy valóban megtörtént eseményről vagy ott helyben kitalált történetről van-e szó. Ha fizikai analógiát akarnánk alkalmazni, azt mondhatnánk, hogy a valóságot nem tudjuk a megfigyelőtől elvonatkoztatva vizsgálni.

Az *európai iskola* már alapkiindulásában különbözik az amerikai felfogástól. A döntéshozónak a szokásos preferenciarelációk mellett újabbakat enged meg, s tág teret biztosít a döntéshozó adott helyzetbeni bizonytalanságának és döntésképtelenségének, sőt, ezekkel eleve számol modelljének felépítésekor [*Roy–Vanderpooten* (1996)].

A döntéshozónak természetesen most sem engedik meg az irracionális gondolkodást, azonban a döntési folyamat modellezését igyekeznek közelebb hozni a valós helyzetek-

hez. A valós problémáknál természetes az, hogy a döntéshozónak kognitív korlátai vannak, egyes kérdésekre nem tud válaszolni, s bizonyos mértékig ellentmondhat önmaga korábbi kijelentéseinek is – azaz nem feltétlenül konzisztens.

Az európai iskola sokat foglalkozik nem tradicionális módon felépített preferencia-relációkkal, s az ezekre alapozott módszerekkel. Ezek közül a legelterjedtebb az ún. outranking reláció, amelyen az ELECTRE típusú módszerek alapulnak [*Roy* (1977)].

Ez a módszercsalád nem feltétlenül arra törekszik, hogy a legjobb alternatívát kiválassza, hanem legtöbbször megelégszik a döntéshozó által elfogadható és nem elfogadható alternatívák elkülönítésével. A módszerekben fontos szerepet játszanak az elfogadási és elutasítási szintek és a különböző döntési küszöbök, amelyek a döntéshozó bizonytalanságait, inkonzisztenciáit emelik be a módszerekbe a reális döntéshozatali környezetből [*Vincke* (1992)].

Az európai iskola nem kíván az értékelő vagy hasznossági függvények közelítő előállításával foglalkozni. A hangsúlyt arra helyezik, hogy a döntéshozó megfelelő segítséget kapjon a neki legjobban megfelelő megoldás megtalálásában. Ezt a különbséget azzal is szokták hangsúlyozni, hogy nem többcélú vagy többtényezős döntéshozatalról (decision-making) beszélnek, hanem a többcélú döntések segítéséről (decision-aiding, rövidítve MCDA).

4. A TÖBBCÉLÚ PROBLÉMAMEGOLDÁS BUKTATÓI

A Journal of MCDA (Multicriteria Decision-Aid) 1993. évi 2. számában a többcélú döntésekkel foglalkozó neves kutatók egy csoportja egy manifesztumot bocsátott közre „Az új MCDM-korszak kiáltványa" címen [*Bouyssou–Perny–Pirlot–Tsoukias–Vincke* (1993)]. A tudományág 90-es évekbeli helyzetét talán legjobban jellemző mondata így hangzik:

„Bár a többcélú döntéseket segítő módszerek sokasága a terület erősségének tűnhet, ugyanakkor gyengeséget is jelez. Mindmáig nincs mód arra, hogy eldöntsük, vajon egy bizonyos módszer alkalmazása egy speciális döntési szituációban jobban igazolható-e, mint egy másiké. A döntési folyamatok és algoritmusok szisztematikus és axiómákra épülő elemzése még várat magára."

A fent említett folyóirat 1993–1996 közötti számai és a legutóbbi MCDM-konferenciák egyértelműen tanúskodnak arról a hiányérzetről és orientációhiányról, amit az idézet is jelez. Mindazon kutatók zöme, akik eddig elsősorban a módszerek sokaságát hozták létre, alkalmazási kérdéseket feszeget, s megpróbál kiutat találni ebből a helyzetből. Tekintsük át, mi okozza hiányérzetüket, mi a gondok valószínű forrása?

Elsősorban a *valós, bonyolult problémák megoldását leíró esettanulmányok hiánya.* Ha létezik is meggyőző alkalmazás, akkor ez általában egy specifikus probléma különleges jellemzőit használja ki, vagy a többcélú módszer csak az elemzés hátterében jelenik meg. A szakirodalom „alkalmazásainak" zöme laboratóriumi körülmények között vagy egyetemi osztálytermekben készült, s inkább csak illusztrációnak tekinthető. Egyes kutatók ki is fejezik csalódottságukat amiatt, hogy milyen kevés valós alkalmazással találkoznak, azok viszont paradox módon általában nagy horderejű, stratégiai döntések (nagyberuházások, területi fejlesztések stb.) [*Buede–Maxwell* (1995)]. A ki nem érlelt módszerek

millió dollár értékű döntéseket támogatnak. Ugyanakkor ezek a módszerek megjelentek a kereskedelmi forgalomban is, azt az illúziót keltve, hogy bárki tudja őket használni döntési problémák megoldásában - anélkül, hogy döntéstámogató szakember segítségét vennék igénybe. Mint írják: „Óriási a kockázat és hibalehetőség, a hibás alkalmazások esélye."

Az MCDM-társadalom megosztottá vált a modellhasználat területén, azonban az egyes modellekre esküdt - csak azt vagy változatait alkalmazó - kutatók sem képesek meggyőzően bemutatni a módszer előnyeit az egyéb módszerekkel szemben, vagy erre egyáltalán nem is törekszenek.

A módszerek reális összehasonlításának nincs kialakult gyakorlata. Az összehasonlítással foglalkozó cikkek azonos elveken alapulnak: egy behívott - legtöbbször önkéntes egyetemistákból álló - csoport tagjai azonos feladatot oldanak meg különböző módszerekkel, majd szubjektív véleményt nyilvánítanak a módszer használatának egyszerű vagy bonyolult voltáról, illetve arról, hogy a kapott végeredménnyel elégedettek-e.

Továbbra is *él az a kívánság, hogy a kutatások valamiféle univerzális módszer megalkotásában csúcsosodjanak ki,* vagy legalábbis egy olyan módszer készüljön, amely a felmerülő feladatok többségét kezelni tudja. Az univerzalitásra pályázó modellek közül a legerősebb jelölt az AHP [*Saaty* (1980)], amely tudatosan igyekszik magát úgy beállítani, mint tetszőleges problémák megoldását segítő modell.

Az AHP páros összehasonlítások alapján rendel súlyokat a hierarchiába rendezett célokhoz és alternatívákhoz. Mivel modellje intuitíve rendkívül könnyen érthető - az arányskálán mért összehasonlító hányadosok becslő formuláján alapul, s egyszerre mindig csak egy adott párosra vonatkozó becslést kér a döntéshozótól, figyelmeztetve őt arra, ha a nagyszámú összehasonlítás során túlságosan inkonzisztenssé vált -, s a többtényezős feladatot végső soron egy leegyszerűsített sémába foglalja bele, ezért kedvelt megoldó módszerré vált. Ugyanakkor támadások kereszttüzében is áll, mivel a többtényezős módszerektől megkövetelt tulajdonságok nem mindegyikét teljesíti (pl. lényegtelen alternatíváktól való függetlenség).

A fentiekben felsorolt vonások az utóbbi időben komoly kritikákhoz vezettek és megindult az útkeresés [*Stewart* (1992), *Henig–Buchanan* (1996)].

5. DÖNTÉSTÁMOGATÓ RENDSZEREK: EZ LENNE AZ ÜDVÖZÍTŐ ÚT?

Többen vannak, akik már a 80-as években a döntéstámogató rendszerekben - Multiple Criteria Decision Support Systems (MCDSS) - látták a megoldást [pl. *Sprague–Carlson* (1982), *Kersten* (1988)]. Megjelennek egyes „rendszerek", amelyek azonban nem mások, mint azonos környezetben működő módszergyűjtemények. Ozernoy az, aki az elsők között próbálkozik a többcélú területen „intelligens döntéstámogatással" [*Ozernoy* (1993)]. „MCDM tanácsadó" (MCDM Advisor) nevű modellje azt a célt tűzi maga elé, hogy a rendszer magjaként funkcionáló módszercsomag (amely kilenc eltérő filozófiájú, egyszerű felépítésű algoritmust tartalmaz) modelljeiben való eligazodást, választást támogassa. A rendszer szabálygyűjteménye és konzultációs blokkja a probléma típusát és a

döntéshozó adottságait teszteli. A többtényezős véges probléma típusára vonatkozó kérdések azt nézik, hogy a döntéshozó a legjobb alternatívát keresi-e, vagy szűrni szeretne, esetleg egyéb célt kíván megvalósítani. A döntéshozó problémaismeretét és ezáltal válaszadási képességét vizsgálják az olyan kérdések, amelyek arra vonatkoznak, hogy a döntéshozó milyen információkat tud megadni: helyettesítési határarányokat vagy inkább rangsorokat, esetleg aspirációs szinteket. A válaszok alapján a rendszer a könyvtárában tárolt módszerek közül azt javasolja, amelyik leginkább megfelel a döntéshozó válaszainak, azaz a döntés típusára vonatkozó elvárásainak és problémaismeretének.

Ezek a kísérletek számomra rendkívül szimpatikus felfogást érvényesítenek, azonban a fejlesztés irányait illetően eltérő véleményt képviselek [*Temesi* (1995)]. Nyilvánvaló, hogy MCDM-szituációkban az egyik probléma a módszerválasztás. Mint mondani szokták, *a módszerek közötti választás maga is egy többcélú feladat.* Ennek a paradoxonnak a feloldását a fenti MCDSS-modellek úgy kísérlik meg, hogy a döntéshozót és a döntéshozó által megadható információt állítják a középpontba, s vele döntik el, hogy a módszercsomag mely elemét válasszák. Ez a „bunch of methods" felfogás még statikusan kezeli a döntéshozót: egy adott pillanatban meglévő tudását teszteli, s e tudása alapján navigálja valamely módszer felé. Ha azonban a folyamatot tanulással is ellátjuk, akkor a helyzet elbonyolódhat, hiszen az a döntéshozó, aki a dialógus során nagyon korlátozott információk megadására érezte képesnek magát, „megtanítható" arra, hogy más, esetleg bonyolultabb információkat is megadjon, s ezáltal a feladatot nem egyetlen, hanem több módszerrel (akár az összes beépített algoritmussal!) megoldja, s ezáltal előáll az eredeti probléma.

Ennél is lényegesebb kritikus vonása a felvázolt rendszereknek az, hogy a probléma típusaként mechanikus vonásokat emelnek ki, *a döntési szituációk tartalmi elemzését nem érzik szükségesnek.* (Ez többek között azért is veszélyes, mert tovább táplálja azt az illúziót, hogy univerzális megoldó módszer is létezhet, csak még nem találták meg.)

Az MCDM alkalmazási ellentmondásai részben abból adódnak, hogy a módszerek kidolgozása egy elvont, absztrakt döntési problémára történik, ahol (ha az egyszerűség kedvéért most a véges esetet vesszük) „alternatívák" és „kritériumok" vannak, amelyeket a döntéshozó határoz meg, előállítva a döntési mátrixot. Az illusztrációs példák általában fogyasztói, háztartási döntések (autóvásárlás, lakásvásárlás, iskola kiválasztása), s ezzel azt sugallják, hogy a döntéshozó szubjektuma teljes mértékben uralja a feladatmegoldást - azaz az információk megadását és értékelését.

Ugyanakkor a bemutatott alkalmazások egy része csak annyiban hasonlít a fenti döntésekhez, hogy a modellezés során az alternatívák és a kritériumok könnyen kevés számúvá redukálhatóak, s ezáltal előáll az absztrakt MCDA modell. A döntési probléma azonban bonyolultabb a fogyasztói döntéshozóval reprezentálható alapesetnél, s ezáltal a megoldás érvényessége megkérdőjelezhető.

Az alkalmazási zavarok nagy része tehát felfogásom szerint abból adódik, hogy definiálatlan az a kör, amelyre az egyes döntési módszerek érvényesek, s a módszerek olyan hallgatólagos előfeltételeken alapulnak, amelyeket az alkalmazások egyáltalán nem tartanak be. *A döntési problémák tipizálásával* szisztematikusabbá tehető a módszerválasztás, s érvényesebbé maga a döntés, mivel minden problémacsalád megoldásához jól értelmezhető kritériumok rendelhetők.

6. PROBLÉMA-ORIENTÁLT DÖNTÉSTÁMOGATÓ RENDSZEREK

Az MCDM-feladatok tipológiája nem alapulhat kizárólag külsődleges vonásokon vagy félrevezető hasonlóságokon, hanem egyidejűleg kell tekintetbe vennie a többcélú probléma három egyenértékű „szereplőjét": a feladatot, a döntéshozót és az információt [*Temesi* (1997)].

Az *egyének fogyasztói döntéseinél* a klasszikus mikroökonómiai megközelítés egybeesik a döntéselemzés klasszikus szemléletével, amely a döntéshozó szubjektuma révén a fenti három tényezőt teljes kölcsönhatásban kezeli. Ebbe a körbe tartoznak a hétköznapi vásárlási döntések (consumer choice), a márkaválasztás (brand-choice), de ugyanitt szerepeltethetjük a magánember egyéb tipikus döntési szituációit is: lakást, állást, férjet vagy feleséget választ. (Lásd e tanulmány 3. példáját.) Egyes esetekben – ismét csak a mikroökonómiával párhuzamosan – tekinthetjük úgy, hogy a háztartás, a család működik egységként, s dönt a gyerek iskoláztatásáról, autóvásárlásról, nyaralásról stb.

Ezeknek a döntési szituációknak az MCDM megközelítésből fakadó sajátossága a sok, néha áttekinthetetlen számosságú alternatíva explicit vagy implicit jelenléte, a több, egymásnak akár ellentmondó döntési szempont, kritérium.

Osztályozásunk szempontjából ezeknek a szituációknak az a sajátja, hogy megoldásuk kizárólag az egyén, a szubjektív individuum szemszögéből vizsgálható. Tekintsünk egy olyan vásárlói döntési szituációt, ahol az alternatívák valamilyen szempontból adottak, s az egyszerűség kedvéért azt is feltehetjük, hogy egy olyan kritériumlistát készítettünk, amely a döntés elé állított személyek kritériumlistáinak uniója. Tegyük fel, hogy az alternatívák száma 100, s legalább száz döntéshozónk is van. Kérjük meg az egyéneket, hogy válasszanak egy olyan terméket, amelyik számukra a legjobb. Kérdésünk az, hogy van-e valamiféle elvárásunk a száz döntéshozó végső döntéseit illetően?

Mivel minden egyes döntéshozót a saját ízlése, neveltetése, vallása, tapasztalatai stb. által kialakult preferenciái vezérelnek, s ezekre vonatkozóan semmilyen megkötés nincsen (egyeseket a legextrémebb kívánságok is irányíthatnak), nem vagyunk meglepve azon, ha akár mind a száz döntéshozó más-más alternatívát választ. De ha például a döntéshozók valamilyen szoros közösség tagjai, ahol az illető termékkel kapcsolatban elvárások, tradíciók, előítéletek jelenhetnek meg a preferenciákban, akkor azon sem vagyunk meglepve, ha a száz döntéshozó mindössze két vagy három alternatíva mellett dönt.

A lényeg az, hogy a döntés valóban és teljes mértékben szubjektív: ha vannak is benne társadalmi elvárások, azok is az egyéni preferenciákon keresztül érvényesülnek. *A döntéshozónak nincs „felelőssége":* saját kárán tanul, nyer vagy veszít. Ha egy egyéni döntést támogatni akarunk, akkor elsősorban azzal tudunk a döntéshozónak segíteni, ha „saját maga megtanulásában" segítjük.

Van-e elvárt alternatívalista, vagy kritériumlista? Nincs ilyen. A döntéshozó szabad belátása alapján dönt ezekről, a rendszer legfeljebb figyelmeztetheti a halmozódásokra, inkonzisztenciákra.

Mi a döntés jóságának mértéke? A döntésnek összhangban kell lennie a döntéshozó preferenciáival, s ez akkor van így, *ha a döntéshozó elégedett az eljárás végeredményével.*

Az MCDM problémamegoldó módszerek kidolgozásakor akaratlanul is ez a probléma-

típus és ez a döntéshozó lebegett a szerzők szeme előtt, a legtöbb módszer jól használható hasonló döntések támogatására.

Miért nem egyezik meg a különböző módszerek eredménye? Követelmény-e, hogy a módszerek azonos alternatívára vezessenek ugyanazon döntéshozó ugyanazon problémájának megoldása esetében? Az egybeesést csak akkor követelhetjük meg, ha a probléma modellezése azonos elven történt, s a döntéshozó preferenciái explicit módon is meghatározhatók. Minden egyéb esetben ugyanis a modellek különbözőségéből és a döntéshozó nem tökéletes információiból adódhatnak eltérések. Melyik megoldást fogadjuk el ilyenkor? Természetesen azt, amelyiket a döntéshozó. Jelenti-e ez azt, hogy a más eredményre vezető módszer nem volt jó? Nem, legfeljebb annyit, hogy a konkrét esetben a módszer mögött levő modell-feltételezések nem voltak adekvátak a problémával. Megeshet, hogy egy másik esetben, vagy egy másik döntéshozóval ez a módszer (és modellezés) a megfelelő.

Az egyéni döntéseknél tehát megengedhető a matematikailag tiszta, előfeltételezéseit megfelelően interpretáló módszerek sokaságának létezése, s bele kell törődnünk abba, hogy sem univerzális módszer, sem egyetlen döntés nem létezik. A létező MCDSS rendszerek ebbe a kategóriába tartoznak, s annál jobbak, minél többre megtanítják a döntéshozót. Az egyik *tanulási vonal* a módszer (a módszer mögött álló feltételezések, a módszerben használt fogalmak) „megtanítása", a végeredmény interpretálásának tisztasága. A másik, ennél talán még fontosabb tanulási vonal a döntéshozó saját preferenciáinak megtanítása, tisztázása. Ha mindez teljesül, akkor a módszerválasztás ezekben a rendszerekben valóban lehet szubjektív: múljon azon, hogy a döntéshozó milyen információkat tud vagy akar a legkönnyebben megadni.

A következő csoportba azok a *döntések* tartoznak, *amelyeket az egyének a közösség vagy a társadalom részeként hoznak meg.* Ezek a döntések formailag hasonlítanak a fogyasztói döntésekre, azonban itt már a szituáció maga nem olyan végletesen szubjektív, egyéni. A döntéshozó a közösség vagy társadalom tagjaként, bizonyos felelősséggel hoz döntést, amely nem csak őt, hanem másokat is érint (lásd például a 4. mintafeladatot). Tipikusan ilyen döntések azok, amelyeket az egyén egy politikai testület tagjaként, esküdtként, társadalmi szervezetekben, lakóközösségekben hoz. A döntési szituáció itt is alternatívákat tartalmaz, azonban ezek az alternatívák nem kimondottan a döntéshozó szabad választásának eredményei. Ugyanez a helyzet a kritériumlistával is*: vannak az adott döntésnél elvárható, „kötelező" kritériumok.*

Bár az ilyen döntési szituációkra a kevés számú alternatíva a jellemző, ismét tegyük fel, hogy száz alternatívával és száz döntéshozóval van dolgunk. Meglepődünk-e azon, ha mindenki mást dönt? Igen. Ezeknél a döntéseknél az esetek zömében vannak favorizált és háttérbe szoruló alternatívák.

Nem tagadható a szubjektum erőteljes jelenléte, ugyanakkor a szakértői döntések egyes vonásai is megjelennek, azaz a döntéshozónak „kívülről" is kapnia kell bizonyos ismereteket - vagy legalábbis ez a kívánatos. *A döntéstámogató rendszernek tehát ugyanúgy foglalkoznia kell az egyén preferenciáinak feltérképezésével, mint a tőle független tudásbázis kialakításával.*

Mi lehet a döntés jóságának mértéke? *Egy adott problémánál lehetnek bizonyos elvárások,* azonban a döntés még mindig erősen szubjektív.

Be kell vallanunk, hogy az MCDM ezeknél a döntéseknél a legtanácstalanabb. Az alkalmazásoknál is itt látni a legkevesebb példát, hiszen nagyon hamar nyilvánvalóvá válik a módszertani orientáltságú közelítés, világosan kitűnik, hogy az MCDM modellezési eszköztára szegényes a hasonló problémák kezelésére.

A harmadik típus a *szakértői döntés.* Olyan döntési szituációkról, problémákról van szó, ahol jól meghatározott szakterületen kell bizonyos alternatívák közül választani, mint például az 5. mintafeladatban. Itt az alternatívák lehetnek teljesen pontosan adottak is, de előfordulhat az ellenkező véglet is: *a problémamegoldásnak része az alternatívák generálása* [pl. *Futó–Gábor–Temesi* (1993)]. Viszont *a kritériumlista* már egyáltalán *nem* olyan *szabad,* mint az egyéni fogyasztói döntéseknél. Mivel itt például pénzügyi, befektetési, mérnöki, katonai, orvosi döntésekről van szó, az egyén szerepe a kritériumok összeállításánál aránylag kicsi. Minden szakterületen vannak kötelezően figyelembe vendő szempontok, s vannak olyanok, amelyek hol szerepet játszanak a döntésben, hol nem. Az egyén szabadsága legfeljebb ezek bevételében, vagy kihagyásában nyilvánul meg. Ebből azonnal következik a szakértői döntések támogatásának egyik alapkövetelménye: nem a többcélúság vezényli a modellezést, hanem a szakmai tartalom. *Feltétlenül ki kell tehát alakítani azt a tudásbázist, amely az adott problémakörre jellemző,* s ebbe beletartozhat a kritériumlistára tett ajánlás is.

Míg tehát az egyéni döntéseknél egy üres, vagy egy-két elemet javaslatként tartalmazó kritériumlistát töltünk fel, a szakértői döntésnél a meglévő kritériumlista szűkítéséről vagy bővítéséről lehet szó.

Az egyéni fogyasztói döntések és a szakértői döntések között lényegi különbség az, hogy ha egy adott problémát megold valaki, akkor a fogyasztói döntés esetén egy másik egyén másik választása, a harmadik ettől való eltérése semmilyen gondot nem okoz. *A szakértői döntéseknél azonban elvárjuk, hogy egy másik, vagy egy harmadik szakértő (vagy szakértői csoport) döntése essen egybe az elsőével,* s ha ez nem történik meg, akkor azonnal oknyomozásba kezdünk. Ha mindezt az előzőekben citált száz alternatíva-száz döntéshozó példán keresztül tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy most az a megnyugtató számunkra, minél többen választják ugyanazt az alternatívát. Ha mind a százan, akkor szinte biztosak vagyunk abban, hogy a megoldás „jó".

A döntéstámogató rendszernek tehát azzal kell elsősorban foglalkoznia, hogy a döntéshozót a probléma szakmai kifejtésében segítse [*White* (1990)]. A megoldó módszer másodlagos. Hol van mégis szerepe? Ott, hogy most kevésbé vagyunk elnézőek a különböző módszerekkel kapott különböző eredmények iránt. Tudni szeretnénk, hogy az eltérő eredmények mögött pontosan milyen modellezési eltérések vannak, s *meg akarjuk találni a probléma számára legmegfelelőbb eljárást.*

A tanulás szerepe ezeknél a feladatoknál *a szakmai tudásanyag biztosítása,* és erre csak enyhe hatással lehet a döntéshozó individuuma, egyéni meggyőződése.

Az egyes típusok abban is különböznek egymástól, hogy milyen mértékű a *csoportos döntéshozatal* esélye, s hogyan kell az egyes kategóriákba tartozó csoportos döntéseket támogatni.

A döntéstámogató rendszer jelentős energiáit most nem az egyének preferenciáinak megtanulására, hanem a csoport összetételének feltérképezésére kell fordítani. A csopor-

tos döntéseket támogató rendszereknek tehát szerves részét alkotják és a megoldási folyamat tetemes idejét viszik el a különböző csoporttechnikák, puhább és keményebb véleményegyeztetési módszerek. *A tanulás szerepe is új értelmet nyer: a csoport megismeri önmagát.*

A társadalmi és a szakértői döntéseket igénylő problémáknál a kívülről adott tudásanyag összegyűjtésén kívül - amelyről az egyedi szakértői döntésnél már szóltunk - egy minőségileg más lépés is végrehajtható: *a csoport értékelheti, vagy újraértékelheti ezt a tudásbázist,* hozzáadva együttes és egyetértésben kialakított szakértelmüket, s ezáltal *a „kollektív bölcsességet"* próbálva megtestesíteni.

7. KONKLÚZIÓ

A kutatók erőfeszítéseinek semmiféleképpen nem az újabb módszerek kitalálására kellene irányulniuk, hanem olyan szakértői rendszerek kidolgozására, amelyek a döntési probléma magatartási és professzionális elemeit egyaránt megfelelő módon tudják kezelni, s a számítási fázisokra mind a döntéshozó, mind a döntési probléma szempontjából elfogadható módszert javasolnak.

Ebben az értelemben nem hiszek abban, hogy léteznének jó és még jobb MCDM módszerek. Meggyőződésem, hogy csak a jól felépített, megbízható, problémaorientált, szakértői rendszer típusú többcélú döntéstámogatásnak van értelme.

HIVATKOZÁSOK

Bouyssou, D.–Perny, P.–Pirlot, M.–Tsoukias, A.–Vincke, P. (1993): A Manifesto for the New MCDM Era, Multi-Criteria Decision Analysis, Vol 2., No. 3,. 125-128. o.

Buede, D. M.–Maxwell, D. T. (1995): Rank Disagreement: A Comparison of Multi-Criteria Methodologies, Multi-Criteria Decision Analysis, Vol.4., No. 1,. 1-22. o.

Chankong, V.–Haimes, Y. Y. (1983): Multiobjective Decision Making: Theory and Methodology, North Holland, Amsterdam

Futó, I.–Gábor A.–Temesi, J. (1993) The risk evaluation expert system of World EXPO 1996, Journal of Computing and Information Technology, Vol 1., No. 1., 57-68. o.

Geoffrion, A. M.–Dyer, J. S.–Feinberg, A. (1972): An Interactive Approach for Multicriterion Optimization, with an Application to the Operation of an Academic Department, Management Science, Vol.19., No. 4. 357-368. o.

Henig, M. I.–Buchanan, J. T. (1996): Solving MCDM Problems: Process Concepts, Multi-Criteria Decision Analysis, Vol. 5., No. 1., 3-11. o.

Keeney, R. L. (1992): Value Focused Thinking, Harvard University Press

Keeney, R. L.–Raiffa, H. (1976): Decisions with Multiple Objectives: Preferences and Value Trade-offs, Wiley, New York

Kersten, G. E. (1988): A Procedure for Negotiating Efficient and Non-Efficient Compromises, Decision Support Systems, Vol. 4., No. 2., 167-177. o.

Ozernoy, V. M. (1993): Developing an Expert System Prototype for Intelligent Decision Support, Paper presented at the XI. International MCDM Conference, Taipei, Taiwan

Roy, B. (1977): Partial Preference Analysis and Decision-aid: the Fuzzy Outranking Concept in *Bell, D.–Keeney, R. L.–Raiffa, H.* [szerk.]: Conflicting Objectives in Decisions, Wiley, New York, 40–74. o.

Roy, B. (1987): Meaning and validity of interactive procedures as tools for decision making, European Journal of Operational Research, Vol. 31., No. 3., 297–303. o.

Roy, B.–Vanderpooten, D. (1996): The European School of MCDA: Emergence, Basic Features and Current Works, Multi-Criteria Decision Analysis, Vol. 5., No. 1. 22–36. o.

Saaty, T. L. (1980): The Analytic Hierarchy Process: Planning, Priority Setting, Resource Allocation, McGraw-Hill, New York

Simon, H. (1982): Korlátozott racionalitás [Válogatott tanulmányok], Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Sprague, R.–Carlson, E. (1982): Building Effective Decision Support Systems, Englewood Cliffs, NJ., Prentice-Hall

Steuer, R. E. (1986): Multiple Criteria Optimization: Theory, Computations and Applications, Wiley, New York

Stewart, T. J. (1992): A Critical Survey on the Status of Multiple Criteria Decision Making Theory and Practice, OMEGA, Vol. 20.

Temesi, J. (1991): A szubjektív információ szerepe a többcélú döntéshozatalban, Szigma, No. 1–4., 53–62. o.

Temesi, J. (1995): MCDSS: A Bunch of Methods or a New Philosophy, Paper presented at the XIV. EURO European Conference on Operations Research, Jerusalem, Israel

Temesi, J. (1997): Problem Oriented Multiple Criteria Decision Support Systems, Paper presented at the XIII. International MCDM Conference, Cape Town, South Africa

Vincke, P. (1992): Multicriteria Decision-aid, Wiley, New York

White, C. C. (1990): A Survey on the Integration of Decision Analysis and Expert Systems for Decision Support, IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics, Vol. 20.

Zeleny, M. (1976): Linear multiobjective programming, Springer, Berlin–New York

Zionts, S.–Wallenius, J. (1976): An Interactive Programming Method for Solving the Multiple Criteria Problem, Management Science, Vol. 22., No. 6., 652–663. o.

A GAZDASÁGPOLITIKA MATEMATIKAI ELEMZÉSE: A LINEÁRIS PROGRAMOZÁSI (LP) MODELLEKTŐL AZ ALKALMAZOTT ÁLTALÁNOS EGYENSÚLYI (CGE) MODELLEKIG[1]

Zalai Ernő

1. BEVEZETÉS

Közel 30 éve, 1965-ben jelent meg Kornai János egyik nagy hatású könyve, *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése.* Az Olvasó rögtön észreveheti, hogy a jelen tanulmány címe nyilvánvalóan erre a műre asszociál. Az 1960-as évek tervgazdasági közege a fenti címet indokolta, ma a jelen tanulmány valamivel semlegesebb címe fejezi ki korszerűbben egy ilyen jellegű munka tartalmát. Az 1960-as években már megjelent a matematikai módszerek oktatása a közgazdászképzésben *(tervmatematika szak),* de a matematikai közgazdaságtan még nem, legfeljebb csak elemeiben - az ideológiai béklyók következtében kissé felemás módon - Mátyás Antal professzor „elmélettörténeti" előadásaiban. A fenti körülmények között sokunk számára Kornai János fenti könyve (és a Közgazdaságtudományi Intézet szemináriumai) jelentették a bevezetést a matematikai közgazdaságtan világába.

Jubileumi tanulmányról lévén szó, a fentiek kapcsán talán megengedett egy kis nosztalgikus kitérő. Egyszer valakinek meg kellene írnia a magyar matematikai közgazdaságtani iskola kialakulásának történetét is, amelyben Kornai János elévülhetetlen érdemeket szerzett. Kornai önmagában is iskolateremtő személyiség volt, de a fenti iskola létrejötte egy szélesebb kör oktató és kutató munkájának köszönhető. Ez a még megírandó történet a Közgazdaságtudományi Intézet és az Egyetem s csatolt részeik közös, ha nem is mindig összehangolt, munkájáról fog szólni. Ebben a történetben érdemének és jelentőségének megfelelően kell majd bemutatni a Krekó Béla és László Imre által létrehozott terv-matematika szak oktatóinak (némi szubjektivitással Halmai Erzsébet, Ziermann Mar-

[1] A jelen tanulmány megírása során jelentős mértékben építettem az adott tárgykörben Révész Tamással közösen készített tanulmányainkra. Bár a gondolati anyagért a felelősség teljes mértékben engem terhel, ez a dolgozat nem jöhetett volna létre Révész Tamás értékes közreműködése nélkül, amit ezúton is köszönök neki. Ugyancsak szeretném elismerni az Európai Unió kutatási alapjainak (ACE, Copernicus) és a PEW Charitable Trust alapítvány kutatáshoz nyújtott pénzügyi támogatását, valamint Paul Hare és Pantelis Capros folyamatos inspirációját. Végezetül köszönettel tartozom e kötet szerkesztőinek a tanulmány első változatához fűzött hasznos észrevételeikért.

git, Krekó Béla, Szép Jenő és Meszéna György nevét emelem ki) és a különböző intézeti kutatóknak a hozzájárulását (ismét vállalva a személyes elfogultság vádját, az egyetemen kívüli körökből Kornai János mellett Augusztinovics Máriát, Bródy Andrást és Dancs Istvánt említem meg).

Visszatérve a prózaibb dolgokra, a kvantitatív gazdaságpolitikai elemzések világára, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az elmúlt három évtizedben jelentősen megváltozott ezek közege és módszertana. Mindenekelőtt elült a kezdeti eufória, megszűnt az újdonság, a volt szocialista országokban a sokáig tiltott gyümölcs varázsa. Kialakult a gazdaságpolitikai modellező-elemző szakma, a szakma rendszerezte a közgazdaságtan és a gazdaságstatisztika által rendelkezésére bocsátott [*reáltudományi* - vö. *Kornai* (1971)] mércével mérve meglehetősen szegényes eszköztárat és muníciót. De azért nem minden változott, s ha igen, nem mindig pozitív irányba. Elszigetelt eseteket leszámítva továbbra is megmaradt a verbális és a matematikai közgazdászok, a modellező és nem modellező gazdaságpolitikai elemzők, döntéselőkészítők különállása és többnyire rejtve maradó ellentéte. S ugyanakkor, sajnálatos módon, határozottan csökkent a gazdaságpolitika formálóinak kereslete az igényes, részletesen bontott, többszektoros modelleket igénybe vevő elemzések iránt.

A többszektoros gazdasági modellezés módszertana és eszköztára az elmúlt negyed évszázadban jelentősen átalakult. Az 1960-as években gyakorlatilag egyeduralkodó lineáris, determinisztikus modellek mellett és azokat fokozatosan háttérbe szorítva megjelentek a nem lineáris, statisztikai-ökonometriai funkcionális összefüggéseket (is) tartalmazó modellek. A technikai, módszertani kiteljesedéstől eltekintve a kvantitatív gazdaságpolitikai elemzések alapvető filozófiája, releváns kérdésfeltevései, alkalmazási lehetőségei és területei azonban érdemben nem sokat változtak. Kornai Jánosnak a lineáris programozási modellek alkalmazása kapcsán kifejtett metodológiai útmutatásai lényegüket tekintve ma is ugyanúgy érvényesek, mint az 1960-as években:

„A matematikai programozás hivatása az, hogy... olyan számításokat végezzen, amelyek bizonyos fokig ellenőrzik a gazdaságpolitikai feladatokat is, s támpontokat nyújtanak esetleges módosításukhoz...", a továbbiakat szabadon idézve: ellenőrzi a gazdaságpolitikai feladatok „feszültségét", a feladatok realitását, alternatív hatékony programokat állít elő, segít feltárni a gazdasági vezetés „preferenciáit", s általában racionalitásra nevel. [*Kornai* (1973) 326. o.]

Tanulmányomban megpróbálom röviden érzékeltetni azt a változást, amely az alkalmazott többszektoros modellezés területén végbement Kornai János hasonló területen folyt munkássága óta és egyszersmind bemutatni az idézett művében kifejtett kvantitatív gazdaságpolitikai elemzés mai megfelelőjét. Innen a tanulmány alcíme: a lineáris programozási (LP) modellektől a számszerűsített általános egyensúlyi modellekig (CGE).

Tanulmányomban tehát a CGE modellek alkalmazásának lehetőségeit kívánom bemutatni *à la* Kornai a gazdaságpolitikai célok konzisztenciájának, a célok közötti átváltási (*trade-off*) lehetőségek elemzésére és általában a gazdaságpolitikai elképzelések érzékenységi vizsgálatára. Az elméleti-módszertani kérdések taglalását egy számszerű modell vonatkozó eredményeivel fogom illusztrálni. A felhasznált CGE-jellegű modell a HUMUS

- Hungarian Multi-Sectoral - modellcsalád egyik tagja.[2] A HUMUS modellcsalád [lásd például *Zalai* (1984a)] lehetséges változatai alapvetően a CGE modellezési gyakorlat általános irányvonalát követik, azonban számos jellemzőjüket tekintve különböznek azoktól, hogy megfelelőbben jelenítsék meg a korábban központilag tervezett gazdaságok speciális jellegzetességeit és döntéshozatali mechanizmusait.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. pontban röviden vázolom a többszektoros modellezés fejlődésének trendjét. A 3. pontban a CGE indíttatású modellek általános keretét és a később bemutatott elemzések néhány általános jellemzőjét ismertetem. S végül, a 4. pontban egy konkrét, 1991-es magyar adatok alapján számszerűsített modell segítségével illusztrálom a bemutatott modelltípus egy lehetséges alkalmazását, éspedig a gazdaságpolitikai célok közötti átváltási lehetőségek elemzésére.

2. A TÖBBSZEKTOROS ALKALMAZOTT GAZDASÁGI MODELLEZÉS FEJLŐDÉSE

A többszektoros alkalmazott gazdasági modellek első kifejlett változatának kétségkívül *Leontief input-output (I-O) modelljét* tekinthetjük, amely méltán igen kiterjedt alkalmazásoknak örvend mind a mai napig.[3] Népszerűségét számos kedvező tulajdonsága magyarázza, mindenekelőtt a viszonylag egyszerű matematikai apparátusa, az a tény, hogy fogalmai könnyen interpretálhatók akár egymással szöges elllentétben álló (marxi, neoklasszikus, neoricardiánus stb.) elméleti keretekben is. Olyan általános gazdasági összefüggésekre épül ugyanis, amelyek minden elmélet keretében megjelennek, legfeljebb eltérő oksági magyarázatokkal körítve. Matematikai formáját tekintve a nyílt, lineáris input-output modellek $\mathbf{By} = \boldsymbol{x}$ formára redukálhatók, ahol $\mathbf{y}$ az egzogénnek, $\boldsymbol{x}$ az endogénnek választott gazdasági változók vektora, $\mathbf{B}$ pedig a gazdaság állandónak tekintett műszaki-gazdasági paramétereiből származtatott együtthatók mátrixa. Ismert továbbá, hogy a fenti forma külön-külön alkalmazható a volumen és értékbeni összefüggések elemzésére (*volumen-*, illetve *ármodellek*).

Nem sokkal később, az 1950-es évek elejétől kezdve, a lineáris *input-output modellek* általánosításaként megjelent a *lineáris tevékenységelemzési modell* (az *LTM*), az állandó ráfordítási/kibocsátási együtthatókkal jellemzett technológiák általános modelljének gyakorlati alkalmazása. A lineáris programozás (LP) *szimplex módszerének*[4] kidolgo-

[2] A HUMUS modellcsalád elnevezés a szerző által a IIASA-ban 1980-ban elkezdett kutatás termékeire: CGE-típusú, a magyar gazdaság különböző éveire számszerűsített modellekre utal. A jelzett modellek kialakításában és továbbfejlesztésében az adatok összegyűjtésétől kezdve, a megoldási algoritmusok és számítógépes programok kidolgozásán át, a konkrét gazdaságpolitikai elemzésekig számos kollégám segített az elmúlt mintegy 15 évben. Helyszűke miatt itt és most csak Poór András és Révész Tamás, a két legfontosabb inspiráló és hozzájáruló nevét emelem ki, de szeretném itt is megköszönni *en bloc* a többiek segítségét is.

[3] Lásd például *Leontief* (1941), *Leontief* (1966), illetve *Leontief* (1977).

[4] Ennek kidolgozása *G. B. Dantzig* nevéhez fűződik [lásd a *Koopmans* (1951b) kötetben], de *Kantorovics* (1942) a szovjet tervezés keretében a Lagrange-módszert továbbfejlesztve már az 1930-as évek végén kidolgozott egy eljárást a lineáris erőforrás-allokációs probléma megoldására, s közgazdaságilag először adott a Lagrange-szorzóknak az árnyékáraknak megfelelő értelmezést („*objektíven meghatározott értékek*").

zását követően ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés az LTM, *mint gyakorlatban felhasználható* erőforrás-allokációs modell iránt. Az 1950-es évek elején elsősorban *T. Koopmans* (1951) nevéhez fűződő koncentrált kutatások eredményeként született meg az LTM, mint erőforrás-allokációs modell, elmélete.

Mint ismert, az input-output modellekkel ellentétben az LTM lehetővé teszi, hogy ugyanazon termékek előállítására alternatív *eljárásokat* vegyünk figyelembe (*technológiai választék*), illetve azt, hogy valamely eljárás egyidejűleg több terméket állítson elő (*ikertermelés*). Mindkét fenti tulajdonság azt vonja maga után, hogy az I-O modellekkel ellentétben az LTM megközelítésben nem egyetlen lehetséges megoldást, henem lehetséges megoldások halmazát kell elemeznünk. S így automatikusan felmerül a választási kritérium kérdése.

A *gazdaságpolitikai lehetőségek közötti választás* kérdését, ahogyan az a tervkoordinációs modellezés kapcsán felmerült, a következő általános keretben lehet röviden felidézni. Legyen $\boldsymbol{k} \in \boldsymbol{R}^n$ a külső jószágforrások vektora, $\boldsymbol{y} \in \boldsymbol{R}^n$ a különböző gazdasági javak iránt jelentkező *külső felhasználási igény*, $\boldsymbol{A}$ a fajlagos *felhasználási/kibocsátási együtthatók* mátrixa, $\boldsymbol{x}$ pedig a tevékenységszintek vektora. A rendelkezésre álló *külső források, a technológiai lehetőségek és a külső igények akkor konzisztensek* egymással, ha együttesük kielégíti a $\boldsymbol{k} + \boldsymbol{Ax} \geq \boldsymbol{y}$ mérlegegyenlőtlenségi feltételeket. Legyenek $\boldsymbol{k}$, $\boldsymbol{y}$, $\boldsymbol{A}$ a részleges tervszámításokból átvett adottságok, s legyenek az $\boldsymbol{x}$ tevékenységszintek stilizált modellünk (endogén) változói.[5] Ha az induló tervelképzelés tevékenységszint vektora nem elégíti ki a fenti konzisztencia-kritériumokat, akkor a modellező munkacsoport az elemzés során parametrikusan változtatva ($\boldsymbol{k}$, $\boldsymbol{y}$, $\boldsymbol{A}$) egyes elemeit a mérlegegyenlőtlenségi feltételeket kielégítő, valamilyen szempontból optimális termelési vektorok előállításával irányt mutathat a részelképzelések felülvizsgálatára, újratervezésük számára.

A fenti vagy ahhoz hasonló mérlegegyenlőtlenségi rendszernek általában számtalan lehetséges megoldása van, ha létezik egyáltalán. A választási szabadságot többféleképpen lehet szűkíteni: megváltoztathatjuk a feltételi korlátokban szereplő paraméterek értékét, pótlólagos feltételeket és változókat vezethetünk be. Ez még mindig csak szűkíti a lehetséges tartományt, de az egyenlőtlenségrendszert kielégítő (lehetséges) megoldások halmazjellegét nem szünteti meg. Ezért az érzékenységi számításokhoz valamilyen célfüggvény alkalmazásával „regularizálni" kell a lehetséges megoldások halmazát, hogy az érzékenységi számításokban lehetőség szerint egyetlen kitüntetett ponttal lehessen képviselni a vizsgált tervváltozatot. Az optimalizálás „ikertermékeként" viszont, mint ismeretes, minden korlát (természetes vagy művi erőforrás) *árnyékárat* kap. Az árnyékárrendszer elemei közötti (*duális*) összefüggésekben ugyanazok a modellparaméterek jelennek meg, mint a volumen- (*primális*) modellben, és a két modell optimális megoldásai kölcsönösen feltételezik, meghatározzák egymást (az input-output modell esetén a primális és a duális modellek megoldásainak kölcsönös meghatározottsága nem tűnik fel, mivel mindkettőnek egyetlen megoldása van).

Nos, visszatérve a történeti áttekintésre, az alkalmazott többszektoros gazdasági modellek tekintetében az I-O és az LP modellek uralták az 1950-es és '60-as éveket, de túl-

[5] Az erőforrás-allokáció LP modelljeinek általánosabb példáira vontkozóan lásd *Kornai* (1965), illetve *Zalai* (1989).

nyomórészt még a '70-es éveket is. Az ideológialag és politikailag eltérő világrészek makrogazdasági modellezői könnyen szót értettek egymással. A nevezett modellekben általános érvényű gazdasági elszámolási azonosságok, illetve a műszaki-gazdasági összefüggések egyszerű (lineárisan) parametrizált változatai domináltak, amelyek mögött inkább praktikus megfontolások, semmint ortodox elméleti magyarázatok húzódtak meg.

A pragmatikus, technikai jellemzők mögött elsikkadtak azok az ismert elméleti tények, hogy például a lineáris programozási modellek primális és duális feladatpárjának megoldásai egy megfelelően definiált „gazdaság" általános egyensúlyi állapotaként értelmezhetők. A szocialista országok modellezőinek többsége kevés figyelmet szentelt ennek az elméleti tételnek, s ha igen, akkor is csak a decentralizált tervezés, illetve a központi tervek decentralizált megvalósíthatósága szempontjából [vö. *Lange* (1936), *Kornai–Lipták* (1965)].

A nyugati közgazdászok szeme előtt viszont mindig is célként lebegett olyan funkcionális és viselkedési összefüggések beépítése a makrogazdasági modellekbe, amelyek élethűebben tükrözik a technológiai és fogyasztási lehetőségeket, illetve egy piaci gazdaság feltételezett működési mechanizmusát. S mivel az egyetlen konzisztens gazdasági elmélet jószerivel az általános egyensúlyelmélet volt, természetesen ilyen irányban keresték a megoldást. Érdemes és tanulságos ennek illusztrálására idézni *L. Taylor* (1975) egy nevezetes konklúzióját: „Ha az általános egyensúlyelmélet az egyetlen játék a városban, miért ne játsszuk hát azt elegánsan."

Johansen (1960) volt az úttörő, ő készített elsőként, általános egyensúlyelméleti megfontolásokra alapozva, egy számszerűsített modellt a norvég gazdaság elemzésére. A nem linearitásból fakadó algoritmikus problémák megkerülése érdekében ügyes technikával (változási ütemekre átírva, s bizonyos változók értékét iteratívan becsült paraméterekké átalakítva) linearizálta modelljét. Johansennel szemben *Ginsburgh* és *Waelbrock* (1981) a nem lineáris függvények szakaszos linearizásával és a lineáris programozási technika alkalmazásával oldották meg ugyanezt a problémát.

Scarf (1973) ezzel szemben nem megkerülte, hanem megoldotta azt az algoritmikus problémát, amely az általános egyensúlyelméleti típusú modellek szélesebb körű gyakorlati alkalmazását gátolta. Scarf a folytonos leképezések fixpontjának kiszámítására a lineáris programozás szimplex módszerére emlékeztető eljárást dolgozott ki. Scarf eredményének érdekes módon nagyobb volt a pszichológiai, mint a tényleges alkalmazási hatása. Kiderült ugyanis, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan termelés- és fogyasztáselméletére épülő, jól viselkedő függvényekből felépített alkalmazott általános egyensúlyi modellek lokálisan igen stabilak, s egy megfelelő bázis megoldásból kiindulva a modell paramétereinek perturbációja révén kialakuló új egyensúlyi megoldást Scarf módszerénél jelentősen egyszerűbb és heurisztikusabb (Gauss-Seidel, Newton vagy kombinált) iterációs eljárásokkal meg lehet határozni.

Ez a módszertani áttörés és a számítástechnika látványos fejlődése lebontotta a nyugati gazdaságokkal, illetve a fejlődő országokkal foglalkozó közgazdászok körében a korábbi pszichológiai gátat, s széles körben elterjedt a számszerűsített általános egyensúlyelméleti modellek kifejlesztése és alkalmazása. Több nevezetes csoportos és számos egyéni kezdeményezés tanúskodik erről a látványos fejlődésről. Az átfogóbb, s szélesebb kört

érintő kezdeményezések közül itt csak ízelítőként sorolunk fel néhány munkát: *Dixon–Parmenter–Sutton–Vincent* (1982), *Kelley–Sanderson–Williamson* (1983), *Scarf–Shoven* (1984), *Dervis–DeMelo–Robinson* (1984); *Piggott–Whalley* (1985), *Bergman–Jorgenson–Zalai* (1989).

A CGE modellek fokozatosan átvették az egyszerű input-output elemzésre és a lineáris programozásra épülő többszektoros modellek szerepét. Információs bázisukat a nemzeti számlák és az input-output táblák képezik, amelyek összefoglalását adja a SAM - társadalmi elszámolási mátrix [lásd például *Pyatt–Round* (1985)]. Maga a modellépítés gyakorlata egyre rendszerigényesebbé vált. Ez tükröződik, például, az olyan standard és meglehetősen hatásos programcsomagok terjedő használatában, mint a GAMS [lásd *Devarajan–Lewis–Robinson* (1991)], valamint a SOLVER/NTUA [*Capros–Atsaves* (1992)].

A CGE modellek megjelenése mindenesetre váratlanul érte a központi tervezésű gazdaságok gazdaságpolitikai modellezőit. Megszakadt az 1960-as és 1970-es évekre jellemző modellezési *detante* folyamata. Az általános gazdasági egyensúlyelmélet köztudottan a piaci verseny, a racionális gazdasági szereplők piaci viselkedésének absztrakt modellje. A szocialista országok modellezői azt is tudták, ha máshonnan nem, hát Kornai János egy másik nagy hatású könyvéből, az *Anti-equilibrium*-ból, hogy az általános egyensúlyelmélet leíró ereje meglehetősen gyenge még az ún. fejlett piacgazdaságok esetében is, nem beszélve a piaci gazdaságok ellentéteként létrejött központi tervezésű gazdaságokról. Elsősorban ezek az ideológikus, illetve szkeptikus álláspontok magyarázzák meg azt a tényt, hogy CGE modellek, néhány ritkaság számba menő kivételtől eltekintve, nem kerültek be a központi tervezés módszertanába, még kísérleti jelleggel sem.

Magam kezdettől fogva arra próbáltam meg felhívni a figyelmet [lásd például *Zalai* (1983)], hogy nem szabad a fenti szempontok jelentőségét túlértékelni. A CGE modelleket, mégha az építő elemei egy idealizált piacgazdaságra kidolgozott elméletre épülnek is, *O. Lange* (1964) szellemében *praxeológiai* fogantatásúnak kell tekinteni. Azt kell figyelembe venni, hogy a nemzetgazdasági erőforrás-allokációs probléma input-output modellen és az LP technikán alapuló elemzéséhez képest miben nyújt előnyt a *CGE technika*, realisztikusabbá teszi-e az elemzést, vagy sem.

Úgy gondolom, hogy az akkor megfogalmazott és érvekkel alátámasztott igenlő válaszom egyáltalán nem vesztett aktualitásából. Az ideológiai korlátok leomlása ellenére (is) még mindig meglehetősen kevés közgazdász kísérletezik a volt szocialista országokban CGE-típusú modellek alkalmazásával. Ennek okai összetettek, amelyek között az inercia és a modellekkel szemben megnyilvánuló bizalmatlanság, illetve lanyha kereslet is szerepel.

Számos érvet lehet felhozni amellett, hogy a gazdaságpolitikai kérdések többszektoros modellezésére, nemzetgazdasági szintű konzisztens előrejelzésekre ma ezek a modellek a legalkalmasabbak. Mindenekelőtt: továbbra is nagy hiány van a gyakorlatban is eredményesen használható alternatív elméletekből; illetve, az átmeneti gazdaságok gyorsan változó szociális-gazdasági struktúrája csak szűk körben teszi lehetővé a statisztikai-ökonometriai jellegű modellek alkalmazását. A tanulmány hátralevő részében ezt a sommás állítást próbálom meg alátámasztani részben a CGE modellek áttekintésével, részben egy magyar adatokon számszerűsített CGE modellel végzett illusztratív elemzés segítségével.

3. EGY CGE MODELL VÁZA ÉS A KONZISZTENS GAZDASÁGPOLITIKAI ALTERNATÍVÁK PROBLEMATIKÁJA

Mint jeleztük, egy jelentősen leegyszerűsített (stilizált) modell segítségével kívánjuk közelebb hozni az Olvasót a CGE modellek világához, felhívni a figyelmet néhány fontos elméleti és módszertani kérdésre, különösen az ún. modell lezárási problematikára, amely a gazdaságpolitikai elemzések szempontjából különösen kritikus kérdés. Legyenek modellünk változói, paraméterei és egyenletei a következőek:

Változók:

BTR	kereskedelmi mérlegegegyenleg
C_v	a fogyasztás változó része
CGOV	kormányzati fogyasztás
HTS	hazai termékkínálat
INV	(bruttó) beruházás
KU	állóeszköz kihasználtság indexe
LU	munkaerő kihasználtság indexe
M	import
R	átlagos tőkehozam (profitráta)
P_a	(bruttó) termelői árindex
P_d	hazai értékesítés árindexe
P_z	export árindex
P_{hm}	hazai felhasználói árindex
P_{chm}	fogyasztói árindex
P_{inv}	állóeszközök árindexe
P_m	import árindex
SHOU, SGOV, SSEC, SROW	a háztartások, a kormányzat, a termelők és a külföld nettó hitelpozíciója
W	átlagos bérszint
V	devizaárfolyam
X	össztermelés
X_d	hazai értékesítés
Z	export

Függvények

$C(\cdot)$	fogyasztói kereslet
$K(\cdot)$	az állóeszközök kereslete
$L(\cdot)$	a munkaerő kereslete
$m(\cdot)$	az importkeresleti hányad
$NTR_k(\cdot)$	nettó jövedelemtranszferek
$P_{ex}(\cdot)$	inverz exportkereslet
$SUB(\cdot)$	helyettesítési lehetőség
$TR(\cdot)$	transzformációs lehetőség
$ZES(\cdot)$	exportkínálat

Paraméterek és/vagy egzogén változók

A	az input-output koefficiens
AMR	az amortizációs kulcs
CPI0	az infláció szintje
TC	a lakossági fogyasztás szintje
TG	a közfogyasztás szintje
TI	a beruházások szintje
TL	a munkaerő induló szintje
TK	az állóeszközök induló szintje
PR	haszonkulcs (mark-up)
P_{we}	az export világpiaci árszintje
P_{wm}	az import világpiaci árszintje
Y_e	az exportpiac kapacitása
$\underline{t}^v$	nettó adókulcsok (v = c, e, m, w, x)

A modell alapösszefüggései

Változók: *(nominál)* V, W, Q, P_a, P_{chm}, P_d, P_{inv}, P_{hm}, P_m, P_z, SHOU, SGOV, SSEC, SROW;
(reál) R, Z, HTS, X, X_d, M, KU, LU, BTR, C_v, INV, CGOV.

Egyenletek: (az aláhúzott kifejezések egzogén változókat, paramétereket jelölnek):

(Bruttó) termelői árindex

$$P_a = P_{hm} \cdot \underline{A} + (1 + \underline{t}^w) \cdot W \cdot L(W, \underline{t}^w, Q, X)/X + Q \cdot K(W, \underline{t}^w, Q, X)/X + P_{inv} \cdot \underline{PR} + \underline{t}^x \cdot P_a; \quad (1)$$

A hazai termelés átlagos árindexe

$$P_a = (P_d \cdot X_d + P_z \cdot Z)/X; \quad (2)$$

Export árindex (inverz keresleti függvény)

$$P_z = (1 + \underline{t}^e) \cdot V \cdot P_{ex}(Z, \underline{P}_{we}, \underline{Y}_e); \quad (3)$$

A hazai termelés volumene

$$X = TR(X_d, Z); \quad (4)$$

Az export(kínálat) volumene

$$Z = ZES(P_d, P_z, X); \quad (5)$$

Átlagos hazai felhasználói árindex

$$P_{hm} = (P_d \cdot X_d + P_m \cdot M)/HTS; \quad (6)$$

Import árindex

$$P_m = (1 + \underline{t}^m) \cdot V \cdot \underline{P}_{wm}; \quad (7)$$

A hazai termékkínálat volumene

$$HTS = CES(X_d, M); \quad (8)$$

Az import és a hazai termék aránya

$$M = m(P_d, P_m) \cdot X_d; \quad (9)$$

Az állóeszközök költsége (bérleti díja)

$$Q = (\underline{AMR} + R) \cdot P_{inv} \quad (10)$$

A fogyasztói árindex

$$P_{chm} = (1 + \underline{t}^c) \cdot P_{hm}; \quad (11)$$

Az állóeszközök (beruházások) árindexe

$$P_{inv} = P_{hm}; \quad (12)$$

A hazai termékpiac egyensúlya

$$HTS = \underline{A} \cdot X + C(C_v, P_{chm}) + INV + CGOV; \quad (13)$$

A munkaerő felhasználása

$$L(W, \underline{t}^w, Q, X) = LU \cdot \underline{TL}; \quad (14)$$

Az állóeszközök felhasználása

$$K(W, \underline{t}^w, Q, X) = KU \cdot \underline{TK}; \quad (15)$$

A külkereskedelmi mérleg egyenlege

$$BTR = P_{ex}(\cdot) \cdot Z - \underline{P}_{wm} \cdot M; \quad (16)$$

Az ármérce (numeraire)

$$P_{chm} = \underline{CPI0} \quad (17)$$

A jövedelmek (újra)elosztása és a költségvetések egyensúlya

háztartások: $W \cdot L(\cdot) \pm NTR_{ph}(\cdot) = P_{chm} \cdot C(\cdot) + SHOU;$ (18)

kormányzat: $\underline{t}^w \cdot W \cdot L(\cdot) + \underline{t}^x \cdot P_a \cdot X + \underline{t}^c \cdot P_{hm} \cdot C(\cdot) - \underline{t}^e \cdot V \cdot P_{ex}(\cdot) \cdot Z +$
$+ \underline{t}^m \cdot V \cdot \underline{P}_{wm} \cdot M \pm NTR_{sh}(\cdot) = P_m \cdot CGOV + SGOV;$ (19)

termelők: $Q \cdot K(\cdot) + P_{inv} \cdot \underline{PR} \cdot X \pm NTR_{sr}(\cdot) = P_{hm} \cdot INV + SSEC;$ (20)

külföld: $V \cdot \underline{P}_{wm} \cdot M \pm NTR_{fr}(\cdot) = V \cdot P_{ex}(\cdot) \cdot Z + SROW;$ (21)

ahol értelemszerűen $S \pm NTR_k(\cdot) = 0$, és a transzferek (*NTR*) nagysága a többi változó függvénye.

Kiegészítő megjegyzések

1. Mivel csak egy ágazatot szerepeltetünk az eredendően többszektoros modell leírásában, ezért az egyes változók definiálása leegyszerűsödik. Példa erre az általános fogyasztói árindex, amely az egyetlen termék árindexe, ezért nem is vezettünk be a jelölésére itt új változót. Egy másik példa a beruházások árindexe, amely az egyetlen ágazati termék felhasználói árindexsze. Ez esetben azonban a leírás általánossága érdekében, s mivel több helyen is előfordul, új változót vezettünk be jelölésére.

2. Érdemes röviden utalni a vázolt CGE típusú erőforrás-allokációs modell és egy tipikus, lineáris programozáson alapuló, de egyébként hasonló LP-modell közötti formai különbségekre. Az LP típusú modellekben explicite csak a (2), (8), (9), (13), (14)–(16) egyenletek (a 14–15 egyenletekben KU = LU = 1 behelyettesítéssel) linearizált, áraktól független és egyenlőtlenség formában felírt megfelelői jelennek meg. A jelentős szabadsági fokot mindenekelőtt *ad hoc* egyedi korlátok (például az *m* importarány és a *Z* exportvolumen változókra előírt alsó-felső korlátok) ellensúlyozzák. A lehetséges megoldások így leszűkített tartományának a további érzékenységi vizsgálatokban szem előtt tartott pontját pedig egy „kitüntetett" gazdaságpolitikai cél szempontjából „optimális" megoldás szolgáltatja.

Stilizált modellünkben egy LP-modell szemszögéből lehetséges gazdaságpolitikai célváltozók a többletfogyasztás szintje (C_v), a kereskedelmi mérleg egyenlege (BTR), a beruházás (INV) és a közfogyasztás szintje (CGOV). A tervkoordinációs modellezésben szokásos módot alkalmazva megtehetjük, hogy egy kivételével valamennyi célváltozó nagyságát egzogén módon megkötjük (értelemszerűen alsó vagy felső korlátokat szabva lehetséges értéküknek) és a fennmaradót a célfüggvény rangjára emeljük [lásd minderről bővebben, illetve a korlátok és a célfüggvény közötti különbségtételről konkrétabban: *Kornai* (1965)]. Az így kapott LP feladat duálisa ugyanakkor a CGE modell ár-

egyenleteihez igen hasonló megkötéseket tartalmaz, ezért egy LP modell primális és duális feltételei együtt szoros formai és tartalmi hasonlóságot mutatnak egy általános egyensúlyi modell feltételrendszerével [lásd részletesebben erről a kérdésről *Zalai* (1983) és (1989)].

Elméletileg régóta közismert volt, hogy egy LP jellegű erőforrás-allokációs modell primális-duális megoldásai egy alkalmasan definiált gazdaság általános egyensúlyaként értelmezhetők. Mindezek fényében kissé érthetetlen, hogy miért ejtette zavarba - mint erre már utaltunk - a CGE típusú modellek megjelenése a központi tervezésű gazdaságok modellezőit. Ezért is állíthatjuk, hogy e jelenség mögött elsősorban ideológiai színezetű okok húzódtak meg.

Visszatérve a bevezetett modell elemzésére, vegyük észre, hogy az (1)-(16) egyenletekből levezethető az alábbi nevezetes egyenlőség *(Walras-törvény):*

$$W \cdot L(\cdot) + \underline{t}^{w} \cdot W \cdot L(\cdot) + \underline{t}^{x} \cdot P_a \cdot X + \underline{t}^{c} \cdot P_{hm} \cdot C(\cdot) - \underline{t}^{e} \cdot V \cdot P_{ex}(\cdot) \cdot Z + \underline{t}^{m} \cdot V \cdot \underline{P}_{wm} \cdot M + Q(\cdot) \cdot$$
$$\cdot K(\cdot) + P_{inv} \cdot \underline{PR} \cdot X + V \cdot \underline{P}_{wm} \cdot M = P_{chm} \cdot C(\cdot) + P_{hm} \cdot CGOV + P_{hm} \cdot INV + V \cdot P_{ex}(\cdot) \cdot Z,$$

amelynek bal oldalán a (bizonyos adókkal-elvonásokkal módosított) eredeti jövedelmek összege, a jobb oldalán a végső kereslet értéke áll. Ebből és a (18)-(21) egyenletekből következik, hogy automatikusan teljesül a hitelmérleg egyensúlyi feltétele:

$$SHOU + SGOV + SSEC + SROW = 0,$$

ezért ennek külön előírása redundánssá tenné az egyenletrendszert.

Más oldalról vegyük figyelembe, hogy mindaddig, amíg a modellben szereplő keresleti függvények 0-ad fokon, a jövedelemtranszfer-függvények pedig első fokon homogének a modell nominális változóiban, addig a modell *árhomogén* lesz, azaz ha van egy megoldása, akkor abban a nominális változók tetszőleges pozitív skalárszorosait véve szintén lehetséges megoldáshoz jutunk. Az általános egyensúlyi modellek hagyományosan homogének az árakban, ezért az árszint meghatározatlan. Emiatt kell az árszintre külön megkötést (17) bevezetni.

Ismertek azonban olyan kevésbé neoklasszikus, keynesi vagy strukturalista makroökonómiai megfontolásokkal ötvözött CGE modellek is, amelyek nem árhomogének, vagyis az árszint is endogén változó [lásd például *Taylor* (1979), *de Haan* (1991)]. Ezen modellekben a jövedelem-újraelosztás változása az egyes nominális változóknak az általános árszinttől eltérő ütemű változásában nyilvánul meg. Ezen eltérő ütemek mögött feltevésszerűen a különböző jövedelemtulajdonosok egyenlőtlen társadalmi ereje húzódik meg, mármint az a jogos feltevés, hogy az egyes társadalmi csoportok nem képesek azonos módon védekezni a relatív árváltozásokkal szemben, illetve előnyt szerezni azokból. Emiatt az árak változásai a *status quo*-t megváltoztató (reál)jövedelempozíció változásokhoz vezetnek.

Ennek a reális feltevésnek a gyakorlati megvalósítása azonban jogosan kritizálható, mivel ezt rendszerint úgy érik el, hogy valamely nominális változó (többnyire a bérek) no-

minális szintjét megkötik (természetesen az ármérce megválasztásán túl). Nincsenek tehát érdemben és részleteiben megindokolva a (reál)jövedelempozíciókban bekövetkező változások, s a modellek által generált változások nagysága és egymáshoz viszonyított aránya különösen nagyobb arányú változások esetén erősen kérdéses lehet.[6]

Vegyük észre azt is, hogy az eddigi megállapításaink függetlenek a helyettesítési (*TR*, *SUB*), illetve a keresleti-kínálati függvények (P_{ex}, *ZES*, *m*, *C*, *L*, *K*) konkrét alakjától. Sőt attól sem függenek, hogy ezek a függvények a neoklasszikus elmélet (optimalizáló magatartásból fakadó) követelményeinek eleget tesznek vagy sem. Ez lehetővé teszi azt, hogy a modell alkalmazója a neoklasszikus elméleti megközelítés helyett esetenként másfajta, az adott helyzetben a változásokat pontosabban, vagy csak megítélése szerint jobban, leíró ökonometriai függvénytípusokat alkalmazzon. Ezt a megoldást a neoklasszikus elmélet belső koherenciáját mindenek fölé helyező CGE modellezők nem kedvelik, *ad hoc* jellegűnek tekintik. Mivel azonban véleményem szerint nincs semmi perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy a makroszintű viszonyokat a neoklasszikus alapon levezetett formák jobban tükröznék, mint más alapon megszerkesztett ökonometriai függvények, ezért a választás voltaképpen a modellező ízlésétől függ.

Ennek kapcsán felhívjuk a figyelmet arra is, hogy a termelői árszintet meghatározó (1) összefüggés is eltér (potenciálisan, ha $\underline{PR}$ nem nulla) a neoklasszikus egyensúlyelméletből adódó ármeghatározástól. Lehetővé teszi ugyanis a haszonkulcsos (markup) árképzés feltételezését, éspedig anélkül, hogy azt egy monopolista vagy oligopolista termelő profit-maximalizáló viselkedéséből vezetnénk le.[7] Ha $\underline{PR} = 0$ és az $L(\cdot)$, illetve a $K(\cdot)$ függvények a költségminimalizálás szükséges feltételeiből levezettek, akkor viszont az áralakulás követi a neoklasszikus szabályokat, mint ez a CGE irodalomban elterjedten használatos.[8]

Ugyanakkor látható, hogy maga az (1) árazonosság lényegében megegyezik az input-output ármodellek közismert alapösszefüggésével. Az input-output ármodellekkel végzett számításokkal ellentétben azonban egyrészt a ráfordítási együtthatók itt jelentős részben maguk is az árak függvényei, így az árváltozások nemcsak a jövedelem-elosztásban (bér, profit), hanem a helyettesítési és relatív szűkösségben bekövetkező elmozdulásokat is visszatükrözik. Másrészt pedig, a modell további specifikációjától függően, a bér, a profit és a devizaárfolyam szintje a vonatkozó elsődleges erőforrások relatív szűkösségében bekövetkező változásokat tükrözheti (ez a helyzet például a tisztán neoklasszikus alapon lezárt modellek esetében).

A nyílt input-output ármodellek esetében ezzel szemben a modellező egzogénan szabhatja meg az elsődleges erőforrások árszintjét, zárt input-output modell esetében egy ki-

[6] Ettől a megoldástól módszertanilag eltérnek, de végeredményüket tekintve hasonlóan nem túl meggyőzőek azok a kísérletek, amelyek az árszint endogén meghatározását a mikroökonómiai fogantatású modellnek egy monetáris makrökonómiai modellel való kiegészítésével próbálják megvalósítani [lásd például *Bourguignon–Branson–De Melo* (1989)]

[7] Az utóbbi években *Harris* (1984) úttörő munkája nyomán számos olyan CGE látott napvilágot, amelyben a haszonkulcs endogenizált, a neoklasszikus elmélettel összhangban valamely oligopolista árelmélet alapján meghatározott. Bővebb irodalmi áttekintésért lásd például *Willenbockel* (1994).

[8] Egy többszektoros I-O vagy CGE modellben az ágazati fajlagos bérek eltéréseit is *explicite* figyelembe lehet venni, míg egy programozási modellben a létszám árnyékára szektorálisan differenciálatlan.

vételével az összes többit. A CGE-modellek a zárt input-output modellek valóságot jobban közelítő logikáját követik: a fenti három erőforrás (munka, tőke, deviza) reálárának alakulása igen szorosan összefügg egymással. Változatlan hatékonysági paraméterek esetén a három erőforrás egyikének (reál)ára sem változhat meg anélkül, hogy azt ne kompenzálná a másik kettő (vagy csak valamelyik) árának megfelelő változása. Ezt nagyon lényeges tudni, mivel mind a három potenciális célpontja lehet a gazdaságpolitikai döntéseknek.

Visszatérve az (1)-(21) egyenletekkel definiált alapösszefüggésekhez megállapíthatjuk, hogy a *21 egyenlet* összesen *26 változót* tartalmaz, tehát a lehetséges megoldások tekintetében még van szabadsági fok. A gyakorlat azt mutatja, hogy ha a változók és az egyenletek száma megegyezik egymással, akkor a jelzett típusú egyenletrendszerek megoldása, legalábbis lokálisan, unikális. Ebből kiindulva egy CGE-típusú modellt csak akkor tekintünk jól meghatározottnak, ha ugyanannyi egyenlet van benne, mint ahány változó. Így a szabadsági fok száma a jelen esetben 5, azaz további 5 egyenlet kell a modell *lezárásához.*

Ennek legegyszerűbb módja 5 eredendően változóként definiált kategória szintjének egzogén rögzítése lenne. Például, összhangban az LP modellváltozatra vonatkozó korábbi megjegyzésünkkel a kereskedelmi mérleg egyenlegét (BTR), a beruházás (INV) és a közfogyasztás szintjét (CGOV) egzogénan előírva, a felhasználható munkaerő és állóeszköz mennyiségét adottnak tekintve (KU = LU = 1) az LP modell szelleméhez igen közelálló, de attól mégis eltérő erőforrás-allokációs modellt nyernénk. Ezt a modellvariánst egy korábbi tanulmányomban *általános egyensúlyi programozási* modellnek *(ÁPM)* neveztem, utalva arra, hogy ez a modellváltozat félúton van a közönséges (lineáris vagy nem lineáris) programozási modellek és a neoklasszikus jellegű CGE modellek között.

Érdemes a közönséges programozási modellek (*KPM*) és az általános egyensúlyi programozási modellek (*ÁPM*) között található leglényegesebb hasonlóságokra és különbségekre felhívni az Olvasó figyelmét.

- Ami nyilvánvalóan közös bennük, azok a lehetséges erőforrás-allokációt szabályozó, a programozási irodalom szóhasználatával élve primális feltételek, lényegében a termékek és az erőforrások mérlegegyenleti korlátjai.

- Nem olyan szembetűnő, de könnyen belátható az is, hogy nemcsak a KPM-ben hiányoznak a jövedelmek keletkezésére és (újra)elosztására vonatkozó megkötések, hanem valójában az ÁPM-ben is, mivel az utóbbi modellben a nettó megtakarítások (SHOU, SGOV, SSEC, SROW) reziduumként adódnak, a (18)-(21) egyenleteknek semmi (re)aktív szerepük nincs az egyenletrendszer megoldására, mármint a többi változó megoldásbeli nagyságára.

- Lényegesebb eltéréseket tapasztalhatunk viszont az *elszámoló árak* (árnyékárak) tekintetében, egyrészt a KPM és az ÁPM modellek megoldásai között, másrészt egy lineáris (LP) és egy nem lineáris (NLP) programozási modell (árnyék)árösszefüggései között. A programozási modellek áregyenleteit itt nem részletezzük, s így a különböző árrendszerek jellegzetes különbségeit sem tárgyaljuk részletesen e helyütt Az érdeklődő Olvasó megtalálhatja ezt máshol [*Zalai* (1989)]. A dolog lényege az, hogy egy megfelelően definiált - a megoldásokat egyedi korlátok helyett nem lineáris összefüggésekkel szűkebb

lehetséges tartományra korlátozó - *„rugalmas korlátokkal"* [*Zalai* (1983)] operáló nem lineáris programozási modell duális megoldásai mintegy átmenetet képeznek az LP és az ÁPM árösszefüggései között. Az NLP modell árösszefüggései azonban még mindig túl sematikusak egy input-output jellegű ármodellhez képest. Nem tudja például közvetlenül figyelembe venni az árakat a költségektől eltérítő egyedi adókat és támogatásokat, az egyedi jellegű nyereségtényezőket, a differenciált ágazati fajlagos béreket, illetve tőkehozadékokat. Mindezek változásának elemzése ezért kívül reked a programozási modellek hatókörén, míg egy ÁPM modell erre már lehetőséget ad.

De ami még lényegesebb, *az ÁPM modell csak egy lehetséges lezárása* az eddig még nyitott, az (1)-(21) egyenletekkel definiált modellnek. S bár néhány egyenlet jogosultságát lehet vitatni, a fenti egyenletekkel kifejezett összefüggések többnyire összhangban állnak a konvencionális közgazdasági gondolkodással. Az ÁPM lezárás kapcsán azonban joggal felvethető, egyebek között, hogy milyen értelemben lehetne egy gazdaságpolitikai elemzésben a beruházások szintjét vagy a külkereskedelmi mérleg egyenlegét egzogénnak tekinteni, miközben a nettó megtakarítások nagysága, amely összhangba hozza a fizetőképes keresletet a kialakuló termelési-kínálati struktúrával, teljesen szabadon alakul az ÁPM modell logikája szerint. Nyilván helyesebb lenne érdemben bekapcsolni a jövedelemelosztási automatizmusokat az elemzésbe, s azt vizsgálni, hogy az adott (vagy egy várt módon megváltozó) jövedelemképződési és elosztási rendszer milyen keresletet támaszt a megváltozott körülmények között, s milyen árak, termelési szint és a többi mellett áll be az új egyensúly.

Ilyen irányba keresve a modell-lezárási lehetőséget, a felhasználható munkaerő és állóeszköz mennyiségét továbbra is adottnak tekintve (KU = LU = 1) a fennmaradó három szabadsági fok megszüntetésére még mindig számos megoldás kínálkozik. A háztartások megtakarítási viselkedését előrejelezhetőnek feltételezve a modell alkalmazója bevezethet például egy alkalmas függvényt a lakossági megtakarítások közvetlen meghatározására: SHOU = $S(\cdot)$. Ugyancsak feltételezheti, mondjuk, hogy a kormányzat eltökélt és képes a közfogyasztás szintjét vagy az államháztartás megtakarítását/hiányát adott szinten tartani (pl. CGOV = $\underline{\text{TG}}$, vagy SGOV = $\underline{\text{SGE}}$).

Ezzel máris 1-re szűkült a modell szabadsági foka, s még számos jelenség alakulására nincs megfelelő oksági magyarázat a modellben, így többek között sem a fizetési mérleg, sem a reálárfolyam, sem a beruházások szintjének alakulására. Ez az a sajátos, szűkebb értelemben vett *makroökonómiai lezárás* (*closure*) probléma, amely a *statikus* CGE modellek esetében óhatatlanul felmerül, ha a modellben természetszerűleg megjelenik mind a jelenbeli fogyasztás, mind a jövőbeli fogyasztás, azaz a beruházás [erről a kérdésről bővebben lásd *Dewatripont–Michel* (1987)].

De nem egyedül a fenti elméleti probléma idézi elő a lezárás dilemmáját. Legalább ilyen fontos a gyakorlati alkalmazás szempontjából az a tény, hogy nincs közmegegyezés a gazdaságpolitikai elemzők és döntéshozók között abban a tekintetben, hogy az adott körülmények között hogyan fog reagálni az adott gazdaság valamilyen külső (például nemzetközi kereskedelemben bekövetkező) hatásra. Ezért eleve csak alternatív feltevések mellett lehet elképzelhető, hipotetikus előrejelzéseket generálni, s több változatban végiggondolni és nyomon követni a potenciálisan bekövetkező változásokat. Ezekben az

előrejelzésekben szereplő változóknak és feltételezett paramétereknek természetesen egy *konzisztens* együttest kell alkotniuk.

A teljes, lezárt modell egyenletei jelenítik meg azokat a konzisztencia kritérumokat, amelyeket a modell alkalmazójának - a modell nyelvére leegyszerűsített „világképe" szerint - az előrejelzésben figyelembe kell vennie, azaz a vizsgálatba bevont makrogazdasági mutatók együttesének a feltételezett hatékonysági paramétereknek, az egzogén és endogén változóknak ki kell elégíteniük. Ezen összefüggések egy része viszonylag kemény realitás (mérlegegyenletek, technológiai-hatékonysági feltételek, lassabban változó strukturális adottságok), más részük viszont meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik. Ez utóbbiak tekintetében jelentkezik a modellfelhasználó ízlését, megérzését, várakozását tükröző választás lehetősége. Ezt a részben elméleti fogantatású, részben előrejelzési bizonytalanságból fakadó szabadsági fokot, illetve választási lehetőséget nevezhetjük a *szélesebb értelemben vett modell-lezárási* problematikának.

4. ILLUSZTRÁCIÓ: A FŐBB GAZDASÁGPOLITIKAI CÉLOK KÖZÖTTI ÁTVÁLTÁSI LEHETŐSÉGEK VIZSGÁLATA

A CGE modellekkel végzett elemzések módszertana közismerten a komparatív statika, vagy más szóval *érzékenységi vizsgálat.* Egy alapmegoldásból, mint referenciapontból kiindulva (a változók értéke többnyire megegyezik egy bázisnak választott időszak mutatószámaival) megváltoztatjuk az egzogén változók értékeit, és kiszámítjuk az endogén változók új értékeit. Az endogén változókra a két esetben kapott értékek összehasonlításával kaphatunk képet arról, hogy az egzogén változók, illetve paraméterek módosulása hogyan hat(hat) a többi gazdasági változóra.

Érdemes összehasonlításképpen utalni arra, hogy az *LP alapú tervezési modelleket* részben a bázis időszaki adatok extrapolálása, részben részletes tervszámítási anyagok alapján számszerűsítették. Az első cél ezen modellek esetén egy *konzisztens* (értsd: a modell egyenlőtlenségeit kielégítő, lehetséges), a tervezési elképzelésekhez közeli, induló megoldás kialakítása volt. Ezt követte a *hatékony alternatívák* előállítása, amelynek során a kiemelt gazdaságpolitikai célok közötti *átváltási* (*trade-off*) *lehetőségekre* lehetett következtetni. S végül, részben az utóbbival átfedő, harmadik elemzési lehetőség volt a modellmegoldás *érzékenységének vizsgálata,* vagyis annak elemzése, hogy a különböző egzogén adottságok változása hogyan hatna a megoldásra. Az utóbbi két elemzés között a lényegi különbség az, hogy míg az elsőben az adatok változatlanok és a modell specifikációja változik meg, addig az utóbbiban éppen fordított a helyzet.

A *CGE modellekkel* végzett elemzések részben megegyeznek, részben eltérnek a fentiektől. A modell számszerűsítése bázis időszaki adatok vagy azok extrapolálása révén történik, de a statisztikailag közvetlenül nem megfigyelhető adatok „becslése" nem mindig alapul szabályos statisztikai becslésen. Úgy kell értéküket beállítani (hacsak lehet statisztikai becslésekkel kombinálva), hogy a bázis időszakra vonatkozóan a gazdaság megfigyelt állapota kiegyenlítse a modell egyenleteit, azaz az induló (*bázis*) állapot egyensúlynak tűnjön fel (*modellkalibráció*). Itt nincsen szó explicit optimalizálásról, legfeljebb va-

lamilyen korlátozott értelemben vett Pareto-optimális állapotról. Tehát szemben az LP tervmodellezési gyakorlattal a komparatív statikai elemzés *bázis* megoldása nem egy *explicit* optimális megoldás, hanem a különböző adók és tarifák figyelembe vétele következtében egy tökéletlen verseny egyensúlyi állapota.

A kiemelt gazdaságpolitikai célok közötti *átváltási lehetőségek* vizsgálata is eltér az LP módszerétől. Ennek is egy fenti jellegű *bázis megoldás* a kiinduló pontja, amelyben bizonyos célok értéke egzogénan, másoké a modell megoldása által adott. Az *átváltási lehetőségek* elemzéséhez valamely egzogénan adott gazdaságpolitikai célváltozó értékét kell valamilyen mértékben megváltoztatni, s a modell megoldásából következtethetünk arra, hogy ez (alternatív modellspecifikációk mellett!) milyen változásokat eredményez, pontosabban fogalmazva: feltételez a többi, az adott modellben endogénként kezelt gazdaságpolitikai cél- vagy más változó nagyságában. Az ilyen elemzések igen jól hasznosíthatók az egymással ellentétes gazdaságpolitikai célkitűzések közötti kölcsönös összefüggések és átváltási lehetőségek kvantitatív érzékeltetésére, valamint a főbb makroökonómiai változók belsőleg konzisztens együtteseinek előállítására.

A többszektoros alkalmazott modellekből azonban nem származtathatók a tankönyvekből ismert és gazdaságpolitikusok körében olyannyira kedvelt, két-két célkitűzés közötti (páronkénti) átváltási görbék vagy arányok, hiszen egy egzogén változó nagyságának megváltoztatására több fontos (endogén) gazdaságpolitikai változó egyidejű megváltozása lesz a válasz. Így célszerűbb átváltási arányok helyett inkább *átváltási „csomagokról"* beszélni. Minden ilyen „csomag" a gazdaságpolitikai célok elért szintjének egymással konzisztens változásait tartalmazza, amelynek egy része természetesen pusztán hipotetikus lehet, mivel a modell csak a változások belső konzisztenciát ellenőrzi. Azt már a gazdaságpolitikai elemzőnek, illetve döntéshozónak kell megítélnie, hogy az adott változások a rendelkezésre álló gazdaságpolitikai eszközökkel egyáltalán elérhetőek vagy sem. Ez ugyanis a modellből természetesen nem derül ki.

A fentebb elmondottakat egy magyar gazdaságra (1991-es adatok alapján) számszerűsített modellel végzett szimulációval illusztráljuk.[9] Az illusztratív célokat szolgáló elemzés a stilizált modellnél bonyolultabb, de a konkrétabb gazdaságpolitikai elemzésekre használt modelljeinkhez képest még mindig egyszerűbb modellváltozaton alapul.[10] Mindenekelőtt egy jelentősen aggregált (háromszektoros) modellel végeztük el az itt bemutatásra kerülő számításokat. Megjegyezzük, hogy a modell aggregáltsága nem változtatja meg érdemben a makroökonómia következtetéseket.

Modellünkben a szektorok termékeit és háromféle elsődleges erőforrást (munkaerő, állóeszközök és külföldi devizák) különböztethetünk meg egymástól. Az ágazati termékeket az eladási vagy a beszerzési termékpiacok szerint differenciáltaknak, egymás tökéletlen helyetteseinek tekintjük, így végsősoron ugyanazon ágazati termék általában ötfé-

[9] Az 1991-es átfogó adatbázis kialakítása és a modell számszerűsítése Révész Tamás kitartó munkájának eredménye. A számszerűsítés, illetve a modellspecifikáció részletei iránt érdeklődők figyelmébe ajánljuk a *Révész–Zalai* (1995) tanulmányunkat.

[10] A modelljeinkkel végzett elemzések iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánljuk az alábbi cikkeket, illetve tanulmányokat: *Zalai* (1984*b*), *Zalai–Révész* (1991), *Hare–Révész–Zalai* (1993), *Zalai* (1993), *Zalai– Ciupagea–Voicu* (1994), *Zalai–Révész* (1995).

le, részben különböző terméket jelent. Ez azt is jelenti, hogy minden sajátos piac esetében különböző termékárakat (árindexeket) kell bevezetni. A helyettesítési lehetőségek leírására egyébként hagyományos, beágyazott formájú általános CES-típusú függvényeket használunk.

Az ágazati termelői árak meghatározása megegyezik a modell-vázban ismertetett (1) egyenlettel. A tőkeköltség az amortizáción kívül egyensúlyi tőkehozadékot is tartalmazhat (ezt számszerű modellünk kalibrációja során kiindulásként hipotetikusan 3%-nak vettük). Az így definiált termelési költségek és a nettó termelői ár különbségét költségarányos, egzogénan adott haszonnak (*markup*-nak) tekintjük. A tőkeköltség részét képező tőkemegtérülési ráta a reálbérhez és a reálárfolyamhoz hasonlóan potenciális változó, s változása az állóeszközök relatív szűkösségében és/vagy a reáljövedelmek elosztásában bekövetkezett változást tükrözi.

Modellünk meglehetősen részletes *jövedelem elosztási, -újraelosztási* blokkot tartalmaz, de a jelen szimulációkban csak egyetlen „reprezentatív" lakossági fogyasztót szerepeltetünk (összetettebb modelljeinkben a háztartásokat tíz csoportra bontjuk, hogy figyelembe lehessen venni az adózás és a társadalombiztosítási rendszer különböző szociális-gazdasági helyzetű csoportokra gyakorolt eltérő hatását is).

A standard CGE modelleknek számos olyan jellemzője van, ami megkérdőjelezheti felhasználhatóságukat jelentős egyensúlytalanságok fennállása esetén, mint amilyenek például a központi tervezésűből piaci jellegűvé átalakuló gazdaságokat jellemzik. Így egyebek között a hagyományos, erőforrás-korlátos CGE modellek nem teszik lehetővé, hogy a munkanélküliség vagy a kapacitáskihasználtság alakulását endogén változóként kapcsoljuk be az elemzésbe. Ha ilyen kérdéseket szándékozunk elemezni, akkor ki kell lépni a hagyományos, walrasi egyensúlyelméleti keretből. Mi is ezt tettük, s alkalmas módosításokkal az általános egyensúlyelméletihez még mindig igen közelálló, de részleges egyensúlytalanságokat is megengedő modellt definiáltunk.

Elemzésünkben az alábbi hét fontos gazdaságpolitikai változóra koncentráltunk (a zárójel a táblázatbeli rövidített megfelelőiket tartalmazza):

- összesített magánfogyasztás (TC)
- bruttó beruházás (GINV)
- külkereskedelmi egyenleg (BTR)
- államháztartás egyenlege (SGOV)
- devizaárfolyam (V)
- reálbérek átlagos szintje (W)
- átlagos normatív tőkehozadék (R)
- az állóeszközök kihasználtsági indexe (KU).

Összesen négy szimuláció eredményét mutatjuk be és elemezzük röviden. Mindegyik a forint egy elképzelt, *5 százalékos (reál)leértékelésének* lehetséges hatásait elemzi, részben közös, részben eltérő feltevések mellett. Pontosabb lenne nem hatásokról beszélni, hanem inkább az adott nagyságú leértékeléssel konzisztens, más gazdasági jellemzőkben bekövetkező változásokról. Ami a reálárfolyam egzogén meghatározottságán túl közös az egyes futásokban, azok a következő feltevések: a kormányzati kiadások szintje, a háztartások megtakarítási hajlandósága, az input-output, tőke- és a munkaráfordítási együtt-

hatók és a gazdaság egyéb hatékonysági paraméterei mindvégig változatlanok maradnak, miközben a foglalkoztatás és a lakossági fogyasztás szintje, a külkereskedelmi mérleg egyenlege és az államháztartás megtakarítása minden futásban endogénan meghatározott változó. Mindvégig eltekintettünk a tőke és munka adott ágazaton belüli helyettesítési lehetőségétől is, ezért a foglalkoztatás szintjének változása szorosan követi az állóeszközök kihasználtságában bekövetkező változást. Így ez utóbbi a termelés volumenindexének proxi változójaként is értelmezhető.

A négy változat jellemzői és eredményei az alábbiakban foglalhatók össze (lásd az összefoglaló táblázatot).

Az első futásban azt feltételeztük, hogy a reálbérek és a beruházások szintje változatlan marad. Mivel a reálbéreket növekvő reálárfolyam mellett változatlannak feltételeztük, ami *ceteris paribus* növeli a költségeket a megdrágúló import révén, a fajlagos költségnövekedés az általános eszközarányos nyereségráta (kis mérvű) csökkenését eredményezi. Ugyanakkor az export növekedése (4%) és az importhányad csökkenése még a termelési szint több mint 2%-os növekedése ellenére is csökkenti a fizetési mérleg hiányát (15 Mrd Ft-tal). A gazdasági növekedés ebben a modellspecifikációban a reálbér, a megtakarítási hányad, illetve a közösségi fogyasztás és az összberuházás feltételezett változatlanságának egyenes következménye. Ilyen feltételek mellett ugyanis a megnövekedett exportot többlettermelésből kell fedezni, ami a többletfoglalkoztatás révén még egy enyhe multiplikátor hatást is kivált (a lakossági fogyasztás 1,2%-kal nő).

Konzisztens változások néhány kiemelt makrogazdasági változóban
(százalék, illetve Mrd Ft, az aláhúzott adatok az adott futásban egzogénan adott értékek)

A változó neve	Bázisérték	1. futás	2. futás	3. futás	4. futás
V	100%	5.0%	5.0%	5.0%	5.0%
TC	1427	1,2%	0,3%	0,2%	1,8%
GINV	436	0.0%	0.0%	-12,7%	7,5%
BTR	-62	-47	-42	-22	-62
SGOV	15	7	1	-6	14
W	100%	0.0%	-1,3%	0.0%	0.0%
R	3%	2,7%	3%	2,7%	2,7%
KU	100%	2,0%	1,6%	0.0%	3,2%

A második futásban a reálbérek helyett a nyereségráta változatlanságát feltételeztük, a többi tekintetben egyébként megőriztük az első futás feltevéseit. Most a reálbér csökkenése (1,3%-kal) ellensúlyozza a reálárfolyam feltételezett, 5%-os növekedését. A megnövekedett export folytán a termelés most is nő. A reálbér csökken ugyan, de a bértömeg nő, a lakossági fogyasztás kevésbé nő, mint az előző futásban (csak 0,3%-kal). Emiatt a multiplikátor hatás most enyhébb, és a növekedés lassúbb volta csekély mértékben ugyan, de javítja a kereskedelmi mérleget az előző futáshoz képest (újabb 5 Mrd Ft-tal).

A harmadik futás az elsőtől abban különbözik, hogy ebben a beruházások szinten tartása helyett a termelés (pontosabban a kapacitáskihasználtság) változatlan szintjét feltételeztük. Mivel nincs növekedés és a reálbérek szintje is változatlan, ezért a bértömeg és

Maurice Dobb,[6] továbbá egyes hivatalos marxisták, akik ezzel kapcsolatban a szocializmusnak ugyancsak Sztálin által megfogalmazott, úgynevezett alaptörvényére hivatkoznak.[7] Ha az utóbbi definíciót készpénznek fogadnánk el, a szocialista tervgazdálkodás fejlődése ezek szerint a társadalmi szükségleteket követné. Más szóval nem parancsgazdaság volna abban az értelemben, hogy csak egy központi akaratnak engedelmeskedik.

Egy jó dialektikus elme erre persze azt mondhatná, hogy a központi terv azért diktál a gazdasági tevékenységnek, mert a társadalom objektív szükségleteit fejezi ki, és hogy ebben az értelemben a két elv között nincsen ellenmondás. A központi akaratnak és a szükségleteknek ez a verbális szintézise azonban nem meggyőző. Tudniillik két eset van. Vagy a társadalmat képező egyedek autentikus szükségleteiből indulunk ki (amelyek azonban szubjektívek és nem objektívek), és úgy tekintjük, hogy ezeknek szuverén uralma kívánatos: ebben az esetben egy olyan gazdasági logika alapjára helyezkedünk, amely választási lehetőségeket nyújt, és ahol a közhatalmi beavatkozás csak arra szolgál, hogy az egyéni szükségletek mellett bizonyos kollektív szükségleteknek is érvényt szerezzen. Vagy pedig a teljes társadalom mint egyetlen test képezi kiindulásunk tárgyát: ahhoz azonban, hogy ebből a kiindulásból a központi terv átfogó és merev utasításaihoz jussunk el, vagy rendelkeznünk kell olyan tudományosan megállapított fogyasztási normákkal, amelyeknek nevében az egyéni választásokat elavultnak s fölöslegesnek jelentjük ki, vagy pedig tételezni kell valamilyen gazdasági „általános akaratot", amelynek nevében minden ettől eltérő magánakarat tilalmasnak minősülhet. Akár az egyik, akár a másik esetben egyedi szükségletek kielégítéséről beszélni fikció volna. Megjegyzendő, hogy erre már *Eucken* is rámutatott, amikor bírálta azt a marxista tételt, hogy a piacgazdaság kiküszöbölése a szükségletek diadalát jelentené. Az ellenkezője egy kicsit közelebb állna a valósághoz, vélekedett *Eucken*[8].

Más szóval, az a bizonyos sztálini „alaptörvény" félelmetes ellentmondást tartalmaz. Ha ténymegállapításként hangzik el, akkor tudjuk, hogy hamis, hiszen a szovjet gyakorlatban a hatalomra vonatkozó megfontolások kezdettől napjainkig abszolút prioritást élveztek a társadalmi szükségletek fölött (a kettő csak álmarxista szofisztikával azonosítható), még pontosabban, az államilag meghatározott kollektív szükségleteknek abszolút prioritásuk van az egyéni szükségletekkel szemben. Tekintsük akkor Sztálin „alaptörvényét" normatív elvnek? Akkor azonban a tervgazdálkodás utat tévesztett. Az átfogó állami terv még a legkedvezőbb esetben is csak késői, kerülőutas és hozzávetőleges válasz a szükségletekre. A termelésnek és a technikának az a kultusza, amely valódi költségszámítások nélkül próbálja maximalizálni az eszközök fölhasználását, a lehető legtávolabb van a szükségletkielégítés princípiumától.

Az ellentmondás azonban nemcsak az eszmékben van. A tervgazdálkodás kudarcot vallott abban a törekvésében, hogy az emberi gazdálkodás bizonyos alapadottságai alól kivonja magát. Egyebek között nem tudta megszüntetni vagy túlhaladni

az emberi tényezők vonatkozásában:

- a képességek egyenlőtlen elosztását csakúgy, mint az egyéni törekvések különbözőségét;

[6] *Dobb* (1937). 279-280. o.

[7] Ezt a tételt, amelyet Sztálin 1952-es utolsó írásában nyilvánított ki, közismertsége miatt nem idézem.

[8] *Eucken* i.m.. 209. o.

AZ EGYKÖZPONTÚ GAZDASÁG ÉS A RACIONALITÁS

Kende Péter

Az alább következő szöveg részlet a szerzőnek 1964-ben franciául megjelent „A központosított gazdaság logikája" című könyvéből. E fejtegetések, amelyek a könyv zárófejezeteiből valók, itt először jelennek meg magyarul. A szöveget a szerző János barátja iránti tiszteletadásból magyarította a jelen kötet számára Kornai jubileumára (amely egyszersmind kettőjük barátságának 65. évfordulója is...).[1]

1. A SZOCIALIZMUS ALAPTÖRVÉNYÉNEK PARADOXONA

Tulajdonképpen mi a tervgazdaság valóságos természete? Milyen tényezők határozzák meg az erőterét? Vannak szerzők, akik a valóság sok fontos elemétől elvonatkoztatva a szovjet típusú gazdaságban egész egyszerűen parancsgazdaságot (Befehlswirtschaft) látnak, ahol mindent az egyetlen központból kiáramló utasítások szabályoznak. Nagyjából így vélekedik *Adolf Weber*[2], és még *Walter Eucken* is azon a nézeten van, hogy egy gazdaság működését vagy a központja, vagy a perifériája szabja meg.[3] Ezt a véleményt alátámasztja a szovjet tervezés legklasszikusabb, Sztálintól származó meghatározása is, amely szerint a tervek nem előrejelzések, hanem kötelező direktívák.[4]

Egy másik értelmezés szerint a tervgazdálkodás egész hatalmas mechanizmusa arra való, hogy a piac szerepét betöltse. Csakhogy szemben a kapitalizmussal, amely a társadalmi keresletre egyedi válaszokat ad, a szocialista tervgazdálkodás újítása és magasabbrendűsége abban állna, hogy globálisan válaszol a keresletre. Ilyesféle képzeteket alkot magának a tervgazdálkodásról például *G. D. H. Cole*[5], anélkül azonban hogy a szovjet gazdaságban ennek az eszménynek a megvalósulását látná. Ugyanezt a gondolatot árnyaltabban fejezte ki

[1] *Kende* (1964) A fenti szövegrészek az eredeti munka 460-466., 473-482. és 491-493. oldalán találhatók meg.
[2] *Weber* (1951) 163. o.
[3] *Eucken* (1950) 85. o.
[4] Amint azt Sztálin 1927-ben kifejtette. Lásd *Sztálin* (1952) 348-350. o.
[5] *Cole* (1950) 88. o.

II.

A SZOCIALISTA GAZDASÁG

Zalai, E. (1989): *Bevezetés a matematikai közgazdaságtanba* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)

Zalai, E.–Révész, T. (1991): Trade redirection and liberalization: Lessons from a model simulation, *AULA: Society and Economy*, vol.13(2), 69–80. o.

Zalai, E. (1993): Modeling the Restructuring of Foreign Trade: Applications to Hungary, In: *Cohen* (1993)

Zalai, E.–Ciupagea, C.–Voicu, A. (1994): Testing the Romanian CGE model: Consistency of economic policy objectives. In: *Hare, P. G.* (szerk.) (1994)

Zalai, E.–Révész, T. (1995): A CGE Model for the Analysis of the Impacts of Tax and Budget Reforms, mimeo, *Tax and Budget Reform in Hungary* – ACE Conference, Budapest

Koopmans, T. (1951b): *Activity analysis of production and allocation* (Wiley, New York)
Kornai, J.–Lipták T. (1965): Two-level Planning, *Econometrica*, vol. 33
Kornai, J. (1965, 1973): *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)
Kornai, J. (1971): *Anti-equilibrium* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)
Lange, O. (1936): On the Economic Theory of Socialism. *Review of Economic Studies*, no. 4.
Lange, O. (1964): *Politikai gazdaságtan I.* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)
Leontief, W. (1941): *The structure of the American economy, 1919–1938* (Oxford Unieversity Press, New York)
Leontief, W. (1966): *Input-Output Economics* (Oxford University Press, New York)
Leontief, W. (1977): *Terv és gazdaság. Válogatott tanulmányok* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest)
Piggott, J.–Whalley, J. (szerk.) (1985): *New developments in applied general equilibrium analysis* (Cambridge, University Press Cambridge)
Pyatt, G.–Round, J. I. (szerk.) (1985): Social Accounting Matrices: A Basis for Planning (World Bank, Washington DC.)
Révész, T.–Zalai, E. (1995): Data base for the CGE model and some simulation results, mimeo, *Tax and Budget Reform in Hungary* – ACE Conference, Budapest
Robinson, S. (1989): Multisector Models of Developing Countries, In Chenery, Hollis and T. N. Srinivasan (szerk.) *Handbook of Development Economics*, vol. 2,
Scarf, H. E., (1973): *The computation of economic equilibria* (Conn.: Yale University Press New Haven)
Scarf, H. E.–Shoven, J. B. (1984): *Applied general equilibrium analysis* (Cambridge University Press, Cambridge)
Shoven J. B.–Whalley, J. (1984): Applied general equilibrium models of taxation and international trade: An introduction and survey, *Journal of Economic Literature*, vol. 22(3), 1007-51. o.
Stone, R. (1990): *Nonlinear and Multisectoral Macrodynamics* (McMillan, London)
Taylor, L. (1975): Theoretical foundations and technical implications, In: Blitzer, C. R.–Clark, P. C.–Taylor, L. (szerk.) *Economy-wide models and development* (Oxford University Press, Oxford)
Taylor, L. és szerzőtársai (1979): *Models of Growth and Distribution for Brazil* (Oxford University Press, Oxford)
Willenbockel, D. (1994): *Applied General Equilibrium Modelling: Imperfect Competition and European Integration* (John Wiley & Sons, New York)
Zalai E. (1983): Egyensúly és optimum: A makrogazdasági modellezés két irányzatának összevetése, *Közgazdasági Szemle*, 2.sz.
Zalai, E. (1984a): The HUMUS model family: A users guide to the computer programs, *IIASA*, WP-84-99
Zalai, E. (1984b): Economic reform, allocative efficiency and terms of trade, *Acta Oeconomica*, vol. 33(3–4), 255–271.

HIVATKOZÁSOK

Bergman, L.–Jorgenson, D.–Zalai, E. (szerk.) (1990): *General Equilibrium Modeling and Economic Policy Analysis* (Basil Blackwell, New York).

Bourguignon F.–Branson, W. H.–de Melo, J. (1989): Macroeconomic Adjustment and Income Distribution: A Macro-Micro Simulation Model, *Working Paper, The World Bank*, May.

Capros, P. (1989): An empirical assessment of macroeconometric and CGE approaches to policy modeling, *Journal of Policy Modeling*, Vol 8, No. 1.

Capros, P.–Atsaves, G. (1992): *Model Solver: Users Manual* (NTUA, Athens)

Chenery, H.–Raduchel, W. J. (1971): Substitution in Planning Models, In: *Chenery, H.* (szerk.), *Studies in Development Planning* (Mass: Harvard Univeristy Press, Cambridge)

Cohen, S. I. (szerk.) (1993): *Patterns of Economic Restructuring for Eastern Europe* (Avebury, London)

Dewatripont, M.–Michel, G. (1987): On closure rules, homogeneity and dynamics in Applied General Equilibrium Models, *Journal of Development Economics*, no. 26

Dixon, P. B.– Parmenter, B. R.–Sutton, J.–Vincent, D. P. (1982): *ORANI: A Multisectoral Model of the Australian Economy* (North-Holland, Amsterdam)

Dantzig, G. B. (1951): Maximization of a linear function of variables subject to linear inequalities. In: *Koopmans, T. (1951b)*

Dervis, K.–de Melo, J.–Robinson, S. (1982): *General Equilibrium Models for Development Policy* (Cambridge University Press, Cambridge)

Devarajan, S.–Lewis, J. D.–Robinson, S. (1991): From stylized to applied models: building multisector CGE models for policy analysis, mimeo, June

Ginsburgh, V.–Waelbrock, J. (1981): *Activity Analysis and General Equilibrium Modeling* (North-Holland, Amsterdam)

de Haan, H. H. (1991): Supply versus Demand Constraints: A Post-Kaleckian CGE Model of the Polish Economy, (Erasmus University, Rotterdam), mimeo

Hare, P. G. (szerk.) (1994): *Economic Restructuring in the Countries in Transition: Specific Features of the Romanian Economy.* (Editura Expert, Bucharest)

Hare, P. G.–Révész, T.–Zalai, E. (1993): Modeling an economy in transition: Trade adjustment policies for Hungary, *Journal of Policy Modeling*, 1993, No. 5–6.

Harris, R. (1984): Applied General Equilibrium Analysis of Small Open Economies with Scale Economies and Imperfect Competition, *American Economic Review*

Johansen, L. (1960): *A multi-sectoral study of economic growth* (North Holland, Amsterdam)

Kantorovics, L. V. (1942): On the translocation of masses, *Dokl. Akad. Nauk U. S. S. R. 37*

Kelley, A. C.–Sanderson, W. C.–Williamson, J. G. (szerk.) (1983): *Modeling growing economies in equilibrium and disequilibrium* (Durham, NC.: Duke Univ. Press).

Koopmans, T. (1951a): Analysis of production as an efficient combination of activities, *In: Koopmans, T.* (1951b)

a lakossági fogyasztás sem változik, a közösségi fogyasztást pedig eleve változatlannak feltételeztük. Ilyen feltevések mellett természetszerűleg a nettó export csak a beruházások terhére nőhet, s így a leértékelés az első futáshoz képest jobban javítja a kereskedelmi mérleget (az összjavulás mértéke ezúttal 40 Mrd Ft).

A negyedik futásban egy olyan kérdésre kerestünk választ, amely gyakran képezte gazdaságpolitikai viták tárgyát az elmúlt években. Azt számoltuk ki az adott feltevések mellett, hogy a leértékelésnek az önmagában kereskedelmi mérlegjavító hatását mekkora növekedés semlegesítené teljes mértékben. Most tehát a beruházások szinten tartása helyett a kereskedelmi mérleg változatlanságát feltételeztük. A számításunk (és feltevéseink) szerint a termelés mintegy 3,5%-os növekedése az, amely az 5%-os forintleértékelés hatását semlegesítené. A termelési többletet, a nettó export növekedésén túl, a lakossági fogyasztás (a már tárgyalt multiplikátor-hatás) és a most endogén beruházás növekedése szívná fel (illetve generálná) ennek a megoldásnnak a logikája szerint.

Térjünk vissza még egyszer *összefoglalóan* az eredmények értelmezésére, a célváltozók közötti átváltási lehetőségek elemzésére. Modellünkkel egy 5 százalékos forintleértékelés elképzelhető hatásait elemeztük néhány karakterisztikus alternatív feltevés mellett. Ezekből az elemzésekből úgy tűnik ki, hogy az 1990-es évek eleji magyar gazdaságban a termelés 3,2 százalékos növekedése a fogyasztás 1,6 százalékos, a beruházások 20 százalékos növekedésével és a kereskedelmi mérleg 40 Mrd forintos romlásával együtt alkotna konzisztens gazdaságpolitikai alternatívát, amennyiban a közfogyasztások szintje és a jövedelemelosztási mechanizmusok változatlanok maradnak (lásd a 3. és a 4. futás különbségét). A futásokból azt is láthatjuk, hogy 5 százalékos reálleértékelés (változatlan hatékonysági paraméterek mellett) a reálbér 1,3 százalékos, vagy a 3 százalékosnak feltételezett átlagos tőkehozadéki ráta 0,3 százalékponttal való csökkenésével érhető el.

5. BEFEJEZÉS

Tanulmányomban Kornai vonatkozó munkásságára felhíva a figyelmet a többszektoros makrogazdasági modellezés „törzsfejlődési fáját" tekintettem át röviden. Igyekeztem megmutatni, hogy ez a „fa", gondos művelés mellett, hasznos „gyűmölcsöket" teremhet. Magyarországon, a kezdeti látványos térnyerés után, ezek a modellek az utóbbi időben háttérbe szorultak, amihez sok minden hozzájárult, így többek között a döntések és az információk polarizálódása, az adekvát elméletek hiánya, a változások felgyorsulása, a pillanatnyi, rövid távú kihívások megszaporodása. A modellek a gazdaságpolititikai döntések előkészítésében egyfajta rendezőpályaudvar szerepét tölthetik be. Felhívják a figyelmet a statisztikai adatok szűkségességére és konzisztenciájuk követelményére, nélkülözhetetlen szerepet tölthetnek be az egymásnak ellentmondó érdekek és gazdaságpolitikai célkitűzések összhangjának megteremtésében, a gazdasági átalakulás alapvető intézkedéseinek előzetes hatásvizsgálatában. Modellek nélkül a problémák összehangolt megoldásához szűkséges közös nyelv és kiindulási alap sem igazán teremthető meg. Itt lenne hát az ideje a makromodellezési kultúra újrafelélesztésének.

- a kívánságok (szükségletek) keletkezésének eleve irracionális egyedi folyamatát;
- azt a hajlamot, amelynek értelmében ki-ki a legkisebb erőfeszítéssel próbál a legnagyobb haszonhoz jutni;
- az egoizmust, amely csak ritkán áll félre a magasabb törekvések és a közösségi emóciók útjából, és amely a gyakorlatban abban mutatkozik meg, hogy a saját magának végzett munka mindig magasabb minőségű;

a gazdálkodás tárgyi adottságait illetően:

- az eszközök viszonylagos szűkösségét;
- a természetes és társadalmi bizonytalansági tényezőket;
- e bizonytalanságok halmozódását, amely a gazdasági tevékenység elkerülhetetlen policentricitásának[9] voltaképpeni alapját képezi.

Ezeknek az adottságoknak az összességéről elmondható, hogy minden emberi gazdálkodásnak végső feltételrendszerét képezik, hogy nincs olyan gazdasági rendszer, amely kivonhatná magát hatásuk alól. Ha úgy tetszik, nevezhetjük „ellenséges természetnek" is, amely talán megszelidíthető, de még akkor is határokat szab a gazdaság működésének, és kudarccal fenyegeti az olyan intézményeket, amelyek szeretnének úgy tenni, mintha nem volna.

A szovjet szocializmus eszmerendszere ezeket az alapadottságokat tévesen a kapitalizmusnak tulajdonította, és azt képzelte, hogy ha ezt egy erőteljes csapással kiküszöböli, akkor majd a szóban forgó adottságok is mintegy varázsütésre eltűnnek. A történelmi tapasztalat azonban ezt a várakozást nem igazolta; ilyen módon nem maradt más hátra, mint fokról fokra alkalmazkodni a dolgok ellenséges természetéhez. Az ez irányban tett engedmények ismeretesek: kezdődtek a bérkülönbségekkel és elmentek egészen a szabadpiac engedélyezéséig, de ide tartozik a fogyasztási javak jó részének kereskedelmi alapon való elosztása is, hogy a policentricitás más következményeiről (mint például a vállalati gazdálkodás) ne is szóljunk. A tervgazdálkodók még a tőkét is rehabilitálták, ha másképp nem, a könyvelés síkján. De nemcsak a könyvelés síkján, hiszen az a körülmény, hogy minden döntést a társadalmi tőke egyedüli (állami) tulajdonosa van hivatva meghozni, magában véve is elismerése annak a körülménynek, hogy ez a termelési tényező szűkösen van adva. *Robert Mossé* már 1939-ben megállapíthatta, hogy a bérek megállapítása, csakúgy mint a pénz alkalmazása és a fogyasztási javak elosztása vonalán „a kollektivista gazdálkodás olyan megoldásokra van utalva, amelyek megfelelnek a gazdálkodás legállandóbb és legegyetemesebb adottságainak".[10]

Ha sorra vesszük ezeket az engedményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy együttesen példátlan eltérést indukáltak a százszázalékos kollektivizmus eredeti modelljéhez képest. (Igaz, hogy ez a modell csak Lenin fejében és talán még az úgynevezett hadikommunizmus szabályrendszerében létezett.) Következésképpen a jelenleg létező tervgazdálkodást nem indokolt „parancsgazdálkodásnak" nevezni, ha ezen a fogalmon egyetlenegy központból irányított gazdálkodást értünk.

[9] Ezt a fogalmat Polányi Mihálytól vettem át. *Logic of Liberty* c. munkájában Michael Polányi „policentrikusnak" nevezi az olyan rendszereket, amelyekben egynél több autonóm döntéshozó központ van, s azt a tételt állítja föl, hogy bizonyos határokon túl a döntések egy központból történő elvégzése nemcsak gyakorlati akadályokba ütközik, hanem elméleti lehetetlenség [*Polányi* (1951) 170–183. o.].

[10] *Mossé* (1939) 85. o.

Ezzel eljutottunk a tervgazdálkodás központi ellentmondásához: *nem az, aminek képzeli magát, nem abban az erőtérben működik, amelyik saját logikájából következne; bizonyos értelemben a „választások gazdasága", ámbár ennek nincsen tudatában.*

Térjünk vissza még egyszer a százszázalékos kollektivizmus fiktív képletéhez. Mint ahogy másutt[11] kimutattuk, e képlet művelőinek le kell mondaniok a gazdasági források optimális felhasználásáról azon egyszerű oknál fogva, hogy a szóban forgó képleten belül nincsen „optimum". Az persze igaz, hogy még egy nem racionális rendszer is lehet többé-kevésbé konzisztens a *Francois Perroux* által felvázolt hipotézisek szerint.[12] Fentebb láttuk is, hogy bármely végtermék-összetétel esetén elképzelhető a javak adekvát elosztása, feltéve hogy a fogyasztást minden autonómiájától megfosztják. Ez persze egy kissé a feje tetejére állítása a szükségletek és a termelés közti normális kapcsolatoknak: elméletileg azonban megoldást kínál.

Mármost a ténylegesen létező tervgazdálkodásokban a termelés sokkal kevésbé szuverén, mint a parancsgazdaság fentebb vázolt „tiszta" képletében, tekintettel arra, hogy a dolgozók és a fogyasztók egy bizonyos választási szabadsággal rendelkeznek. Tehát kialakulhat olyan helyzet, amelyben a munkavégzésre és a keresletre vonatkozó egyéni döntések nem felelnek meg a terv által előírt kínálatnak. Ilyen helyzetben elégséges volna-e az árak és a bérek manipulálása ahhoz, hogy az egyedi döntéseket egyensúlyba hozzák a terv döntéseivel? Nem valószínű. Azzal a puszta ténnyel ugyanis, hogy az egyén bizonyos határok között szabadon választhat, a fogyasztás a tervgazdálkodás egyik szuverén tényezőjévé lépett elő: nem csupán függvénye a termelésnek, hanem visszahat rá. Az persze nem vitatható, hogy „a fogyasztó választását a meglévő alternatívák szükségképpen és mindig korlátozzák" (*Dobb*), de hozzátehetjük, hogy ez az állítás sehol nem igaz oly mértékig, mint éppen egy tervgazdaságban. Másrészt azonban, még ha minden kezdeményezés az állam mint egyetlen termelő kezében van is, a különféle fogyasztások elaszticitása nem végtelen, ennélfogva az árak manipulálása csak egy bizonyos fokig érhet el eredményt, és a fogyasztás némi autonómiára tesz szert.

A ténylegesen létező tervgazdaság erőterében az „energia" tehát két irányban áramlik (ha szabad e fizikai metaforával élni): a központból a periféria felé, és megfordítva. A központi tervezők preferenciái nem egyedül döntik el a különféle tevékenységek végső eredményét. Hogy fizikai analógiáknál maradjunk: a tervgazdálkodás olyan naprendszerre hasonlít, amelynek mozgására a központi égitest és a bolygók tömege egyaránt kihat. A hivatalos szovjet doktrína nem akar tudni erről a kettős determinációról, miközben a gyakorlat ennek van alávetve. Ebből következően a központban és a perifériákon megfogalmazódó preferenciák csak nagyon tökéletlenül, improvizáltan igazodnak egymáshoz. Az összehangolódás szolidabb volna, ha a marxista gazdaságtan végre számot adna magának arról, hogy milyen is az a rendszer, amelyet létrehozott.

Könyvünk egy korábbi fejezetében Kornai nyomán szó volt a tervutasítások és a válla-

[11] Munkám egy előző fejezetében [*Kende* (1964) 452–454. o.].

[12] Egyik írásában François Perroux a „tiszta", azaz tökéletes parancsgazdaság modelljét veszi szemügyre, s azt fejtegeti, hogy a társadalmi termék ott akkor maximálható, ha minden preferencia a központ akaratának engedelmeskedik, s ha ennek direktíváit a végrehajtó szervek semmilyen „spontán csereaktusa" nem keresztezheti. [*Perroux* (1960)]

latok közti szerződések párhuzamos életéről[13], és ezt a párhuzamosságot a vállalati tevékenység „fölül-determináltságának" neveztük. Ez a kettős determináltság - és a belőle folyó gyakori ütközés a vertikális és a horizontális kapcsolatok között - egyenesen következik a gazdaság policentricitásából, amelynek hatását még tovább erősíti a munkavállalói és fogyasztói döntések sokasága.

De ha ez így van, akkor a célok és az eszközök választására vonatkozólag ismét életbe lépnek azok az ésszerűségi követelmények, amelyeket az egy központba sűrített preferencia modellje kiküszöbölni vélt. Tudniillik ha ismét számolni kell az egyedi elbírálásokkal, akkor már nem egyedül a központi preferencia dönti el, hogy mit lehet maximális eredménynek tekinteni, sem azt, hogy mi ennek a minimális költsége. Legalábbis a fogyasztásra átengedett javak és erőforrások esetében az lesz (az volna) a legjobb hasznosítás, amely a leginkább összecseng a fogyasztói választásokkal.

De ez nem minden. Ha abból indulunk ki, hogy a munkavállaló is rendelkezik valamelyes választási lehetőséggel, akkor ebből az következik, hogy a munka mint termelési tényező sem nem marad homogén, sem nem képezhet mint „egyszerű emberi munka" elszámolási alapot. Elkerülhetetlenné válik, hogy valódi árendszer jöjjön létre, s hogy a költségszámítás is erre épüljön föl.

Ezen felül van még a világpiac. Ez utóbbi annál erősebben írja elő a racionális gazdasági számítást, mennél kiterjedtebbek a tervgazdaság cserekapcsolatai a külvilággal.

Végeredményben létrejön valami, amit úgy is nevezhetnénk, hogy a „racionalitás mezője". Nemcsak az történik, hogy az *Eucken* által monistának nevezett tervezést felváltja a tervek pluralitása, de a központi tervezés szabályai maguk is megváltoznak, és olyan követelményeknek kezdenek engedelmeskedni, amelyek kívül állnak a központi döntőhatóság akaratán.

2. A TERVGAZDASÁGI RACIONALITÁS NYOMÁBAN

Próbáljuk összefoglalni az eredményeket, amelyekre az előző fejezetekben jutottunk. Első megállapításunk, hogy bármilyen célokat kövessenek is a tervezők, attól kezdve, hogy a gazdaságban más elbírálások is érvényesülnek, mint az övék (pl. a fogyasztóké, a vállalati döntéshozóké vagy, közvetve, a külföldi felhasználóké), nem vonhatják ki magukat egyfajta gazdasági racionalitás hatása alól. Ennek legáltalánosabb követelménye, hogy meg kell találni a termelési tényezők optimális kombinációját. Az optimumba természetesen mind a befektetett költségek, mind az elért szükségletkielégítések belejátszanak.

Másodszor: amíg egyetlen kitüntetett preferenciarendszer szorítja maga mögé az individuális preferenciákat, a szóban forgó optimumot bajos meghatározni. Úgy tűnik, mintha az pusztán valamilyen technikai egyensúly volna az erőforrások felhasználását illetően. Ahogy azonban a kitüntetett preferenciarendszer mellett mások preferenciái is érvenyesülnek, mind a költségek, mind az elért eredmények csak ezek figyelembevételével mérhetők, tehát irányadóvá válik egyfajta ésszerű mérlegelés.

[13] Könyvem XIX. fejezetében (388. o.) részletesen ismertetem *Kornai* (1957) arra vonatkozó elemzéseit, hogy mekkora szerepet játszanak a vállalati tevékenység meghatározásában a vállalatok egymásközti, „horizontális" kapcsolatai. Kornainak erre a munkájára könyvem számos más fejezetében is ismételten hivatkozom.

Harmadszor: semmi sem biztosítja a különféle preferenciák egymás közti harmóniáját. Ellenkezőleg, az a valószínű, hogy a dolgozók és a fogyasztók preferenciái, ha akadály nélkül érvényesülnének, számos vonatkozásban eltérnének a források elosztásának attól az együttesétől, amelyet a központi terv ír elő. Elvi egyezés csak akkor lehetne, ha a központi elosztás valamiféle piacot szimulálna: ez azonban nem felel meg a tervgazdálkodás tényleges modelljének.[14]

Negyedszer: szemben a piacgazdasággal, ahol a gazdasági optimum szubjektív folyamatok és a periférián érvényesülő érdekek eredője, a tervgazdálkodás szemléletében az optimum megközelítése központi és valamiféle általános érdek nevében történik. De minden azon múlik, hogy a központi tervező rendelkezik-e olyan ismeretekkel, amelyek számításainak értelmet adnak. Ez, mint láttuk, a gazdaság policentricitásával összefüggő akadályokba és bizonytalanságokba ütközik.

Vizsgáljuk meg egy kissé közelebbről e kétféle optimumkeresés közötti különbségeket! Szemben a periférián működő gazdasági szereplővel, akinek nem kell törődnie az összfolyamat racionalitásával, a központi tervezőnek elvben pontosan ez a gondja, hiszen az ő feladata az összehangolás. Ha eltekintünk az óriás monopóliumoktól, a piaci szereplők döntéseinek általában nincsen érezhető kihatásuk a gazdálkodás általános feltételeire. Egészen más a központi tervező helyzete, akinek elvben az „össztársadalmi" szükségletet kellene figyelembe vennie, egyszersmind előre beszámítania valamennyi döntése közvetett kihatását. Egy utolsó különbség, hogy a periféria szereplői számításaik elemeit készen kapják, szemben a központi tervezővel, akinek még ezeket az elemeket is magának kellene megteremtenie. Lássuk tehát, milyen alapokkal rendelkezik a központi tervező, hogy ezt a szokványosnak alig mondható és a mikrogazdaság feltételrendszerétől gyökeresen különböző feladatot megoldja.

Itt mindenekelőtt az árrendszer problémájába ütközünk, amelyről már korábban is szó volt. A ténylegesen létező tervgazdaság sajátos racionalitási terében az árak csak abban az esetben orientálhatnák a központi tervező döntéseit, ha egyrészt számot adnának a költségek és a hasznok egymásra gyakorolt hatásáról, másrészt összehangolnák a központ preferenciarendszerét a gazdaság perifériáján működő preferenciákkal. Az angol *New Socialist School* szerzői gondolatban többféle mechanizmust is kidolgoztak, amelyek ennek a kettős követelménynek eleget tennének; e mechanizmusok minden esetben egyfajta árképző piacot tételeznek a fogyasztói javak vonatkozásában.[15] Másszóval kölcsönhatást feltételeznek a központ és a periféria döntései között. Ez a kölcsönhatás szerintünk is a policentricitásból fakadó problémák egyetlen megoldási módja volna.

A tervgazdaságban uralkodó árképzési rendszer azonban nem tartalmaz ilyenféle reciprocitást. Ez különösen abban nyilvánul meg, hogy a rendszerben élesen elválnak egymástól a termelői és a fogyasztói árak, amiben kifejeződik a központi tervező viszolygása attól, hogy a központi és a perifériikus preferenciákat ugyanazzal a súllyal vegye figyelembe. Mondani sem kell, hogy ez a megoldás a központnak ad elsőbbséget, felmentve őt attól, hogy a társadalmi környezet prioritásait figyelembe vegye; ez továbbá arra is felhatalmazza őt, hogy a társadalmi termék bármekkora hányadát birtokba vegye.

[14] Lásd az utolsó jegyzetet.

[15] A vonatkozó alapmű *Lange* (1938).

Nagyon ügyes megoldás ez, csak éppen az a hátránya, hogy a termelés és a fogyasztás között falat emel: sem a termelés nem orientálja a fogyasztást, sem megfordítva. Az ilyen módon szétválasztott árak alkalmatlanok bármiféle értelmes számítás megalapozására. A termelési árak a legjobb esetben az effektív költségekről adnak számot, de arról hallgatnak, hogy ezeket a költségeket érdemes-e vállalni. A fogyasztói árak még önkényesebbek; kedvező esetben is legfeljebb egy mesterségesen korlátozott kínálat számára teremtenek egyensúlyi árat.

Az árak szabályozó szerepének kikapcsolása egyébként részét képezi a marxista ortodoxiának. A marxista felfogás szerint szocialista rendszerben a gazdaság irányításának tudatosan (értsd: politikailag) kell történnie, mert csak ez a tudatosság szabadíthatja fel a társadalmat az értéktörvény szolgasága alól. Következésképpen a központi ármegállapítás technikája nagyjából az ellentéte annak, ami a piacon történik.

A kiindulópont a termelési tényezők díjazása, szemben a piaci logikával, ahol az elérhető eladási árak szabják meg, hogy a termelési tényezőknek mekkora lehet a díjazása. De még ezen belül sincs megoldva a tőke díjazása, a vállalatnak tulajdonított többletérték pedig nem eredményt tükröz, hanem eleve megadott, elvben azonos (a gyakorlatban persze csak tökéletlenül egységesített) ráták szerint képződik. A termelési árakban, amelyek központilag adottak, egyáltalában nem vagy alig tükröződik a tényezők viszonylagos szűkössége. Ez alól kivételt csak azok a termékek képeznek, amelyek közismerten hiánycikkek, és ezért a központi tervező megfelelő árkonstrukciókkal arra próbálja a termelőket szorítani, hogy azokat lehetőleg más termékekkel pótolják. Az ilyen és hasonló kivételektől eltekintve azt mondhatjuk, hogy a vállalatoknál keletkező könyvelési árak legfeljebb a termelés tényleges és közvetlen költségeiről adnak számot, de nem a *szükséges* költségekről, még kevésbé a termelés értékéről.

Ilyen mesterséges árak mellett sem a gazdaság növekedésére vonatkozó adatoknak nem lehet hitelt adni, sem azoknak a számításoknak, amelyek a társadalmi terméken belül a magánfogyasztás, a közfogyasztás és a tőkebefektetés részesedését adják meg. Mindamellett különös, hogy a tervgazdálkodók még elméletben sem tudták meghatározni, mit tekintenek optimális növekedési, illetve invesztíciós rátának. Mintha hallgatólag azt gondolnák, hogy az optimális befektetési hányad egyenlő a lehető legnagyobbal.

A beruházási ráta meghatározásában egyfajta elméleti indeterminació érvényesül, ami valószínűleg annak is a következménye, hogy az árak némák. Ha ugyanis a termelési javak számítási értéke nincsen relációban a végtermékek értékével, akkor bármely összetételű termelés statisztikailag egyenértékű, függetlenül attól, hogy milyen mértékben elégíti ki a társadalom tényleges szükségleteit. Továbbá, ha a termelők és a fogyasztók nem ugyanazon a piacon ütköznek meg, akkor elvben bármekkora akkumulációs ráta megvalósítható, hiszen a központ „kielégülését" a közbeeső termékek éppúgy szolgálják, mint a végtermékek. (Marad persze a társadalmi tűréshatár által képezett korlát.) Egyesített preferenciaskála nélkül tehát Sztálin „alaptörvénye", még ha történetesen komolyan vennék is, bizonytalan értelmű, mivel nyitva marad benne, hogy milyen „szükségleteket" kell maximálisan kielégíteni.

3. EGY ŐSRÉGI VITA

Mindezek a megfontolások visszavezetnek minket ahhoz a régi vitához, amelyet *Ludwig von Mises* robbantott ki a harmincas években a kollektivista gazdasági racionalitás elvi lehetőségéről. Mint tudjuk, *Mises* tagadta, hogy ilyen lehetőség volna, mégpedig ekképpen:

„Egy szocialista közösségben, amelynek egyetlen központi igazgatója van, a termelési tényezőknek nincsen ára és gazdasági számítás sem lehetséges. A termelési tényező ára figyelmeztetés, amelyet ez utóbbi a kapitalista vállalkozónak címez: „Ne nyúlj hozzám, én egy másik sürgősebb szükséglet kielégítésére szolgálok." A szocialista rendszerben azonban a termelési tényezők némák. Semmit nem sugalmaznak a központi tervezőnek. Ez utóbbinak egy adott probléma megoldására a technológia több megoldást is kínál. (...) A szocialista gazdaság igazgatója nincs abban a helyzetben, hogy e megoldásokat közös nevezőre hozza, hogy felfedezze, melyek közülük a legelőnyösebbek. Sohasem fogja tudni, hogy az általa választott megoldás nem vezet-e a felhasználható eszközök elherdálásához."[16]

Oscar Lange[17]-tól *Jan Marczewski*[18]-ig neves közgazdászok egész sora próbálkozott azzal, hogy Mises argumentumát megcáfolja.[19] Nekünk azonban úgy tűnik, hogy nagyon megkönnyítették maguknak a dolgot, amikor abból indultak ki, hogy vagy egyfajta piac létrehozásával (New Socialist School), vagy marginalista elvek szerinti számítással (*Dobb, Marczewski*), vagy pedig az informatika segítségével (*Koopmans*) a szocialista gazdaság igenis ismerhetné a termelési tényezők valóságos árát. Tudniillik *Mises* egy olyan gazdaságról beszél, amely nem ismeri a szóban forgó árakat. S miközben a *Mises* ellen fölvonultatott gazdasági modellek gyakorlati életképessége még bizonyításra szorul, *Mises* mellett szól az a körülmény, hogy a tervgazdálkodás ténylegesen megvalósított modellje bámulatosan hasonlít arra, amiről az ő szövegében van szó.

A *Mises* által megfogalmazott kritika, ha jól értettük, egy olyan árrendszert tart szem előtt, amely nem törődik a termelési tényezők viszonylagos szűkösségével, sem a szükségletek sürgősségével. Ezt a gondolatrendszert elfogadva lehetne persze azt az ellenvetést tenni, hogy a tervgazdálkodásban nem fontos árakkal jelezni a termelési tényezők szűkösségi viszonylatát, lévén, hogy a központi tervező mint a javak egyetlen elosztója, közvetlenül mérlegelheti hasznosságukat. Ennek az ellenvetésnek azonban pontosan az a gyengesége, amelyről a gazdaság policentricitásával kapcsolatban volt szó, vagyis hogy a tervező az ő egyetlen megfigyelési pontjáról képtelen a szűkösségi viszonylatokat megállapítani. Ha ki tudná számítani azt az ideális variánst, ahol minden termelés határhaszna egyenlő; ha képes volna a rendelkezésre álló forrásokat az egymással vetélkedő célok között igazságosan kiosztani; ha úgy tudná összehangolni a közbenső műveleteket, hogy sehol ne keletkezzék se fölösleg, se hiány, ebben az esetben, de csak ebben az esetben, minden termelési tényező szűkösségi együtthatója ugyanaz volna. Mondani se kell, hogy e feltételnek bajos volna eleget tenni, s ami még fontosabb: a tervgazdaság tényleges modelljei soha nem is törekedtek semmi ilyesmire.

[16] *von Mises* (1936) 35. o. (saját fordításom a francia kiadás nyomán). Ismertebb ennél a szövegnél von Mises (1935) tanulmánya, amely a Friedrich Hayek által szerkesztett *Collectivist economic planning* c. kollektív munkában kapott helyet, s amely már címében is jelzi a tárgyalt problémát: „Economic calculations in the socialist commonwealth".

[17] *Lange* (1938).

[18] *Marczewski* (1956) 453–466. o.

[19] *H. D. Dickinson, R. L. Hall, A. P. Lerner* és mások.

Nincsen összhang *Mises* bírálói és a szovjet marxista tervezés között. Az előbbiek úgy képzelik el a szocialista gazdaságot, mint amely eltávolodik az autoriter modelltől, és számításaiba beépíti a periféria szükségleteit is. Az utóbbi ezzel szemben szilárdan kitart a *Mises* által kifigurázott modell mellett, ahol az áraknak nincsen gazdasági tartalma, és ahol a mikrogazdaság szempontjai nem befolyásolják a központi tervezőt. *Mises* talán tévedett, amikor a szocialista közösséget a központosított gazdasággal azonosította, de amíg a szocialista rendszer kitart a központosítás mellett, *Mises* kritikája érvényben marad.

Maurice Dobb azt fejtegeti, hogy mindenképpen utópikus a termelési tényezők optimális elosztására várni, tekintve, hogy minden gazdasági számítási rendszer alapjában véve tökéletlen.[20] Ez teljesen igaz, csak éppen arra nem ad érvényes indokot, hogy még a meglévő számítási eszközöket is elpusztítsuk.[21]

Azok a kétségek, amelyeket a központi tervgazdálkodók mostanában oly sűrűn hangoztatnak módszereik célszerűségét illetően, frappáns ellentétben vannak a *Mises*-argumentum bírálóinak magabiztosságával. Az a puszta tény, hogy negyven évi utasításos gazdaságirányítás után[22] még mindig vita folyik a tervezés racionális alapjairól, mintha *Ludwig von Mises*nek adna igazat. Ezt ideje volna elismerni, még ha nézeteinek egy részét a gazdasági elmélet fejlődése túlhaladta is.

HIVATKOZÁSOK

Cole, G. D. H. (1950): Socialist Economics, London
Dobb, M. (1937): Political Economy and Capitalism, Routledge, London
Dobb, M. (1948): Soviet economic development since 1917, London
Eucken, W. (1950): Die Grundlagen der Nationalökonomie, Berlin-Göttingen, Springer
Kende P. (1964): Logique de l'economie centralisée, Paris, SEDES
Kornai J. (1957): A gazdasági vezetés túlzott központosítása, Budapest, KJK
Lange, O. (1938:) On the economic history of socialism, Minessota
Marczewski, J. (1956): Planification et croissanceéconomique des démocraties populaires, Paris
Mises, L. von (1935): Economic calculations in the socialist commonwealth, in: F. Hayek (szerk.): Collectivist economic planning, London, Routledge
Mises, L. von (1936): La bureaucratie, Paris
Mossé, R. (1939): Léconomie collectiviste, Paris, Pichon et Durand-Auzias
Perroux, F. (1960): Encyclopédie Francaise, IX. kötet, 9.04-9
Polányi M. (1951): Logie of Liberty, London, Routledge and Kegan Paul
Sztálin, J. V. (1952): Összes művei, 10. kötet, Budapest, Szikra
Weber, A. (1951): Marktwirtschaft und Sowjetwirtschaft, München, Pflaum

[20] *Dobb* (1948) 15. o.

[21] Az eredeti szöveg ezt követően több magyarországi tanulmányt idéz a hatvanas évek elejéről, amelyekben arról esik szó, hogy a különböző iparágak termelékenységének összehasonlító vizsgálatához célszerűbb, a hazai árak zárójelbe tételével, a „nemzetközi" árviszonyokat alapul venni. S ezt a következő megjegyzéssel zárja le: „A központi tervezésnek azt a kényszerűségét, hogy számításaiban külső gazdaságok adataira támaszkodjék, Mises ugyancsak előre látta."

[22] Hadd emlékeztessek arra, hogy ez a szöveg a hatvanas évek elején íródott.

A VÁLLALATI KÉSZLETEK SZEREPVÁLTOZÁSA*

Farkas Katalin

Írásom a következő - Kornai János művei és gondolatai által inspirált - kérdéssel foglalkozik: *hogyan hat* bizonyos alapanyagok, segédanyagok, csomagolóanyagok stb. hiánya, a szűk keresztmetszetek állandó újratermelődése mint állandó állapot, az ezzel együtt, mintegy ennek tükreként megjelenő *feleslegek, relatív tartalékok megjelenési formáira, szerkezetére, illetve hogyan módosítja ezek tulajdonságait és megítélését?* Ez a kérdés természetesen értelmezhető minden slackfajtára[1] és a gazdasági hierarchia minden szintjére. A válasz áttekinthetősége és a rendelkezésemre álló empirikus anyag késztetett arra, hogy a fenti eléggé általános kérdésre *csak a készletekkel kapcsolatosan és csak a vállalati szinten keressem a választ.*

Feltevéseim mind kapcsolatban állnak a hiány jelenségével, s az elmélet ebből következő módosítására tesznek javaslatot. A hiány mellett végbemenő alkalmazkodási folyamat egyes sajátosságait írják le, azt, hogy a hiány következtében az alkalmazkodás lényeges elemei módosulnak, amitől az egész folyamat megváltozik.

* Farkas Katalin (1948-1988), Kornai János MTA KTI-beli kutatócsoportjának tagja. Itt közölt tanulmánya a *„Vállalati magatartás, vállalati környezet"* (szerk.: Tardos Márton, KJK, 1980) c. kötetben megjelent írásának rövidített változata. *(A szerkesztők)*

[1] „A kapacitás és a forgalom különbsége a slack... A slack különböző *megtestesülési formákat ölt.*

A legfontosabbak a következők:

- késztermékkészletek,
- anyag- és félkésztermék-készletek, a befejezetlen termelés állománya,
- az állóeszközök (gépek, épületek, felszerelések... stb.) kihasználatlan kapacitása,
- kihasználatlan földterület,
- kihasználatlan geológiai kincsek,
- kihasználatlan munkaerő: foglalkoztatott, de nem kellő intenzitással tevékenykedő dolgozó, valamint a munkaképes, de nem foglalkoztatott munkaerő,
- külföldi fizetési eszköz tartalék, vagy hitelfelvételi képesség.

A *slack rendszerint egyidejűleg megjelenik valamennyi felsorolt formában...* Minden valóságos gazdasági rendszerben minden termékből és szolgáltatásból van pozitív slack." [*Kornai* (1974) 61-68. o.]

Ezek - a tanulmány végén megfogalmazandó - megállapítások egy konkrét eset részletekbe menő vizsgálatából adódtak. Egy magyar nagyvállalat egyetlen alkalmazkodási akcióját fogjuk leírni, azt, hogyan vált a vállalat számára fontossá a készlet, milyen akciót váltott ez ki, s mi lett az akció eredménye. A készletezés, készletgazdálkodás szorosan kapcsolódik a vállalat folyamatos működéséhez, gazdálkodásához, ezért - legalább dióhéjban - ismertetnünk kell magának a vállalatnak a szervezetét és tevékenységét.

1. A VÁLLALAT

A Pamutnyomó-ipari Vállalatot (PNYV) 1963-ban hozták létre, az akkor lezajlott átszervezési-összevonási hullám során. Az iparág nyolc vállalatát vonták össze, s ehhez járult még 1976-ban szanálás miatt a Hazai Pamutszövőgyár. A vállalat 1972-ben bekerült az 50 kiemelt nagyvállalat közé, azaz mind az iparágban, mind az ágazatban jelentős a súlya.

Az így kialakult vállalat teljes vertikum, a fonástól a kikészítésig valamennyi műveletet magában foglalja, sőt egyre jelentősebb a konfekcióipari termelése is. A vállalat fő terméke a nyomott pamutszövet, bár egyre nagyobb súllyal szerepelnek termelésében a hurkolt, selyemtípusú, illetve a nemes kikészítésű kelmék. (Összes termelése - kisebb-nagyobb hullámzásokkal - évi 140-180 millió m^2 kikészített szövet.) A szerkezeti változásra azért volt szükség, hogy a hullámzó mennyiség ellenére évről évre növelni tudja a vállalat árbevételét, ami az utóbbi években 5-6 milliárd forint körül alakult.

A vállalat történetét a termelési tényezők (erőforrások) biztosítása szempontjából jól elkülöníthető szakaszokra bonthatjuk. Az első időszakban rendkívül korlátozottak voltak a *fejlesztés lehetőségei.* A vállalatnál keletkezett tiszta jövedelmet szinte teljes egészében központosították, a megmaradó eszközök a szinttartást is alig biztosították. A negyedik ötéves terv (1971-1975) az egész ágazat - s ezzel a vállalat - számára lényeges változást hozott, a textilipari rekonstrukció a kormány döntése alapján a preferált hitelcélok közé került, s ez viszonylag bőséges fejlesztési lehetőséget, tőkét biztosított. A vállalat alakulásakor viszonylag bőségesen (és nemzetközi összehasonlításban viszonylag olcsón) állt rendelkezésre *munkaerő.* Feltehetően ez okozta, hogy sem a vállalat, sem a gazdaságirányító szervek nem számítottak a helyzet radikális változására, adottságként kezelték, hogy van munkaerő. Amikor azonban a hatvanas évek vége felé a munkaerő szűk keresztmetszetté vált, s egyre több gép állt munkaerőhiány miatt, nagyon gyorsan a vállalati és ágazati napirend egyik legfontosabb kérdésévé vált, részben a kormányprogrammá emelt rekonstrukciót is ez indokolta. (A fejlett országokban is általános tendencia a munkaerő elvándorlása a textiliparból, s ennek ellensúlyozására az élőmunka-helyettesítés, az egyre tőkeintenzívebb termelés a jellemző.) Az élőmunka helyettesítésen kívül sokféle módon igyekeztek e fontossá vált problémával megbirkózni, a vidéki iparteleptől kezdve, az egyre erőteljesebb anyagi ösztönzésen keresztül egészen a munkaszervezési intézkedésekig.

A termelésben tulajdonképpen minden forrás naturális formájában jelenik meg, s ebben a formában játszik szerepet a termelőszervezet alkalmazkodási formáinak kialakulá-

sában és változásában. Ezért indokolt, hogy már itt, a források különböző időszakokban játszott különböző szerepének leírásakor megemlítsük a készleteket. A *készletek* (anyag-, befejezetlen, félkész- és készárukészletek) egészen 1976-ig nem gátolták olyan mértékben a vállalat működését, hogy a vezetés figyelmének középpontjába kerültek volna. Valamilyen módon mindig szerepelt ugyan a készletezés a belső ösztönzési rendszerben, de sosem a rendszer központi elemeként.

Nagyon lényeges jellemzője a vállalatnak, hogy mind beszerzési, mind értékesítési oldalról erősen függ a külföldi piacoktól. Alapanyagának túlnyomó többségét importálja, termelésének pedig több mint a felét exportálja. Az értékesítésben - a konjunkturális helyzettől függően - körülbelül egyenlő arányban részesedik a szocialista és a tőkés export. Ha figyelembe vesszük, hogy a hazai értékesítésben nagy szerepet játszanak a ruhagyárak, amelyek termékét feldolgozva tovább exportálják, akkor látjuk, hogy még erősebb ez a függés. Az alkalmazkodás és a készletek szempontjából ez egyaránt jelent előnyöket és hátrányokat. Az alapanyag (gyapot) többsége (kb. 60%) a Szovjetunióból származik. A szovjet partner az éves gyapotmennyiséget nagyon rövid idő alatt leszállítja, s ezt a felhasználásig tárolni kell. (Ezt a hátrányt a készletellenőrzés rendszerében az MNB is elismeri, ugyanis míg a többi készletek minimumát a III. és IV. negyedév végi készletek átlagaként állapítja meg, a gyapotkészleteket csak egy évben egyszer, a III. negyedév végén ellenőrzi. Ennek természeti oka is van, ez az időpont az, amire az előző évi gyapottermelésből származó készlet már elfogy, de az új még nem kerül beszerzésre.) A hátrányt növeli, hogy a vállalat által felhasznált gyapot másik részét szintén az északi féltekén vásárolják (azaz a termés ugyanakkor érik be itt is), s nem szabad piacon, hanem klíring elszámolás keretében.

Mivel Magyarországon gyakorlatilag nincs textilgépgyártás, a gépbeszerzésben és az alkatrész-utánpótlásban is importra szorul a vállalat. Ez két okból hátrányos alkalmazkodó-képessége szempontjából. Egyrészt a hosszú engedélyezési folyamat miatt, másrészt a szocialista partnerek szállítási határidői miatt, ezek ugyanis csak *két évre előre fogadnak el* megrendelést. S hiába lenne hajlandó a tőkés cég két hét alatt alkatrészt szállítani, a magyar külkereskedelem irányítási és szabályozási körülményei között *egy évre előre kell alkatrészt* rendelni. Így aztán nem csoda, ha az alkatrészkészletek a legkevésbé mobilok, s a felhasználáshoz képest itt halmozódott fel a legtöbb készlet.

A hiánygazdaság körülményei közti működés minden vonatkozásban nyomot hagy a vállalaton. Megtalálhatjuk nyomát a vállalati szervezetben is: a lényeges (beszerzési, értékesítési és termelésprogramozási) funkciókat ugyanis teljes mértékben központosították. A gyárak hatáskörébe a munkaerő-gazdálkodás, a technológia és néhány anyaggal való gazdálkodás tartozik. A gyárak bérfejlesztési lehetőségét egy, a tervteljesítéshez kapcsolt belső szabályozó rendszer határozza meg, s mivel ennek legújabb formája szoros kapcsolatban van a készletváltozással, a későbbiekben részletesen meg fogunk ismerkedni vele.

2. A VÁLLALATI KÉSZLETGAZDÁLKODÁS RENDSZERE ÉS GYAKORLATA

Mint minden gazdasági folyamatnak, a készletgazdálkodásnak is két vonatkozása van: a folyamat a pénzügyi és a reálszférában egyaránt lejátszódik. Ez a kettősség tükröződik a vállalati munkában és szervezetben is: a készletekkel egyaránt foglalkozik a pénzügyi és a termelési (gyári) apparátus.

Az MNB-vel a pénzügyi apparátus (illetve a vállalati főkönyvelőség) tartja a kapcsolatot, a finanszírozással és így a készletfinanszírozással kapcsolatos feladatokat ez közvetíti a vállalati és gyári vezetésnek. S mivel a készletezéssel kapcsolatban valamennyi akció a bank által elismert forgóeszközszintből adódik, ez igen lényeges.[2] Ha a vállalat alkuba kezd a bankkal erről a szintről, vállalati kifejezéssel élve „korrekciót kér", akkor ezt szintén ez az apparátus továbbítja.

A konkrét készletgazdálkodási feladatok mind ebből, az MNB által elismert készletszintből indulnak ki. Az előző év készletadatait elemezve állapítják meg a gyári készletcsökkentési feladatokat, amit mérleghatározatokban[3] adnak ki az egyes gyáraknak, a végrehajtásért felelős személy megjelölésével (ez általában a főkönyvelő vagy a főmérnök). A felhasznált anyagok beszerzése és készletezése háromfelé oszlik, és meglehetősen bonyolult rendszert alkot.

Először: teljesen külön kezelik a textiljellegű készleteket, ez a vállalat értékesítési főosztályának hatáskörébe, pontosabban a hét magyar pamutipari vállalat által létrehozott egyszerű társaság hatáskörébe tartozik. Ez tehát egyértelműen központi beszerzésű és ugyancsak központi készletezésű készletelem. Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik a nem textiljellegű készleteknek az a része, amellyel központilag gazdálkodnak (ebben legnagyobb a vegyszerek és az import gépalkatrészek súlya), ez már az anyaggazdálkodási főosztály hatásköre.

Egy *másik készletcsoport* az, amelynek beszerzését központilag intézik, de a készletezés a gyárakban folyik. Hogy mi került ebbe a csoportba, azt részben ésszerűségi szempontok, másrészt viszont kényszerhelyzetek határozzák meg. Ésszerű, hogy a minden gyárban felhasznált anyagokat központilag szerzik be, s az is, hogy a nagy tételben való vásárlás után árengedményt lehet elérni. Kényszerhelyzet viszont az, hogy egy sor szállító nem hajlandó a gyárakkal foglalkozni, s kis tételben szállítani, azaz a szállító diktálja a

[2] A forgóeszköz-finanszírozás lényege a következő: a vállalat és a bank megállapodik abban, hogy az év melyik napján (minimális készletszint idején) méri a bank a vállalat forgóeszközeit. (Vállalatunk esetében ez a IX. 30-i és a XII. 31-i szint átlaga.) Ha a vállalat a bank által elismert forgóeszközszintet túllépi, ez tartós forgóeszköz-növekedésnek minősül, s ezt köteles fejlesztési alapjából, illetve az erre felvett középlejáratú hitelből finanszírozni, aminek kamata évi 9%. Két szempontból is nagyon lényeges, hogy mekkora az elismert szint: egyrészt csökkenti a beruházásra (illetve beruházási hitel felvételének lehetőségére) szolgáló fejlesztési alapot: másrészt, ha hitelt kell felvenni, ez növeli a vállalati költségeket.

[3] A mérleghatározat a vállalati mérlegbeszámoló része, az adott helyzet elemzéséből következő feladatokat fogalmazza meg, részletesen gyárakra bontva, felelősöket és határidőket is megjelölve. Általában a legégetőbb feladatoknak ad nyomatékot a határozat. A mérleghatározatokat végigolvasva következtethetünk a vállalat gazdálkodásának neuralgikus pontjaira. Vannak olyan feladatok, amelyek évről évre visszatérnek.

konkrét feltételeket. A piac sajátos szerkezete és működése kényszeríti a vállalatot, hogy egyetlen vevőként lépjen fel, és saját maga szervezze meg az elosztást.[4]

A *készletek harmadik csoportja* az, amelyet a gyárak szereznek be, és ők maguk készletezik is. (A legfontosabb ilyen anyagcsoport a festék. Ebben az esetben a gyárak közvetlen kapcsolatban állnak a TEK vállalattal, s onnan hívják le a szükséges mennyiséget.) Ebben a csoportban is nagy a gyári főkönyvelők szerepe, általában ők mérlegelik, hogy szükséges-e és mennyi az adott anyagból. Céljuk az, hogy elkerüljék a lassan mozgó és immobil készletek kialakulását. Ez az a készletcsoport, amelyben mérleghatározatok kötelezik a gyári főkönyvelőt egy meghatározott készletcsökkentési feladat végrehajtására.

3. ANYAGI ÖSZTÖNZÉS

A készletgazdálkodási feladatokhoz természetesen közvetlen anyagi érdekeltség kapcsolódik. A gyári főkönyvelőnek, anyagbeszerzési apparátusoknak a vállalat központi vezetése által meghatározott prémiumfeladata a gyárra vonatkozó mérleghatározat végrehajtása, s ennek érdekében intézkedési tervet is kell készíteni. Hasonló jellegű feladatot kap az anyaggazdálkodási főosztály a központi kezelésű készletekre. Ez azonban általában csak az egyik a sok prémiumfeladat közül, s nem is a legnagyobb.

Az interjúk során az rajzolódott ki, hogy a vezetők közvetlen anyagi ösztönzési feladatai között csak a 70-es évek közepétől kezdve szerepelt nagyobb súllyal a készlet.[5] Ez annak ellenére volt így, hogy már a vállalat létrehozásakor „... a Gazdasági Bizottság feladatul tűzte ki, hogy az új szervezet adta lehetőségek között a forgóeszközök forgási sebességét növeljük, és ennek eredményeképpen készleteinket csökkentsük. Az 1964. esztendő tényeit és adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy vállalatunk és ezen belül gyáraink készletalakulása nem volt kielégítő. Az elmúlt év folyamán az anyaggazdálkodást csak részben tudtuk központosítani. Az anyagellátás vonalán kettősség uralkodott, egyes anyagfajtákat a központ, másokat a gyárak szereztek be."[6]

1977 végén az anyaggazdálkodásról érdeklődve a következő, az előzővel szinte szó szerint egyező választ kaptam: „Afféle kettős hatalom van nálunk az anyaggazdálkodás és készletezés területén. Az anyagok egy részét a gyárak, másik részét a központ szerzi be." A helyzet tehát lényegében nem változott a vállalat másfél évtizedes története során. Ebben a jelenségben példát találtunk arra, milyen hallatlanul nagy szerepe van a gazdálkodásban a szokásnak, „a normának", a kitaposott útnak. Van egy „naturális" ok is: egy 100 000 konkrét anyaggal és alkatrésszel gazdálkodó szervezet nem lehet teljesen cent-

[4] A központi beszerzésű és gyári készletezésű anyagokkal kapcsolatban merült fel, hogy a TEK vállalatok nem teljesítik azt a feladatot, amelyre létrehozták őket, hiszen éppen azokból a cikkektől nem tudják kiszolgálni a vállalatot, amelyeket legnehezebb beszerezni. (Nem vállalati sajátosságról van itt szó, az egész magyar iparra jellemző ez a probléma.)

[5] „Nem tudom, mi az oka annak, hogy csak néhány éve került előtérbe ez a probléma, talán a vállalat nem volt annyira kényszerhelyzetben." (Interjúrészlet)

[6] Beszámoló a vállalat 1964. évi készletalakulásáról, hitel- és pénzgazdálkodásáról.

ralizált, hiszen egyetlen központ sem képes ilyen részletekbe menő direkt irányításra. Ugyancsak nyomós ok lehet az, hogy a piac szerkezetében és működésében nem következett be olyan jelentős változás, ami a beszerzési és értékesítési lehetőségekhez alkalmazkodó vállalati szervezetben változást okozott volna.

4. PIACI HELYZET, KÉSZLETSZERKEZET, FORGÁSI IDŐ

A piaci erőviszonyok, a vállalat hosszú távú piaci helyzetének változatlanságára a készletek összetételének viszonylagos állandóságából is következtethetünk. Ez a jelenség nemcsak vállalati szinten létezik, hasonló módon kapcsolja össze az ipar szintjén a piac helyzetét a készletszerkezettel Fábri Ervin is.[7]

Bár a vállalati készletek szerkezete nem teljesen azonos a népgazdasági készletekével (lásd 1. táblázat), arra mégis következtethetünk, hogy a magyar gazdaságot jellemző piaci problémák a PNYV készleteiben is tükröződnek.

1. táblázat. A készletek összetétele az év végén az PNYV-nél

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Anyag	64,8	60,6	59,9	60,6	54,4	55,5
Befejezetlen és félkész termék	35,2	22,9	26,2	22,3	26,2	26,0
Késztermék		16,5	13,9	17,1	19,4	18,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Vállalati mérlegek. *Megjegyzés:* 1976-tól a pamutkészletek finanszírozásának változása miatt nem összehasonlíthatók az adatok.

A vállalatnál is jellemző az anyagtúlsúly, s a viszonylag alacsony késztermékhányad. S a vállalati vélemények és a népgazdasági elemzés együtt alátámasztja, hogy ez a vállalat sem kivétel: gazdálkodására (és szervezetére is) ugyanúgy az „eladók piaca" nyomja rá a bélyegét, mint az egész népgazdaságra. Az arányok ugyanis a készletérték több mint kétszeres növekedése mellett is lényegében változatlanul termelődnek újra.

Vajon mi az oka annak, hogy a PNYV népgazdasági átlagnál magasabb késztermékhányaddal rendelkezik? Semmiképpen ne gondoljunk arra, hogy ebben a nagyobb „piac-

[7] „Iparunkban hosszú idő óta rögződött a készletstruktúra: a tartósan kialakult arányok szerint a készlet-állomány mintegy 70-71 százaléka felhasználási anyagkészletérték, 17-18 százaléka befejezetlen termelés, 11-12 százaléka késztermék-készletérték... A hosszú megrendelési idő, belföldön főleg monopoltermelői termékek esetében gyakran kifejezetten kényszeríti a vállalatokat a magas anyagkészletezésre. Hasonló hatásúak az importanyagok különböző utánpótlási problémái is... A magas felhasználói készlethányad a *„túlkereslet" következménye s egyben megjelenési formája is...* Az érem másik oldala *az alacsony, 12 százalékos késztermékhányad,* amely jelzi, hogy a vállalatok saját termelésű készletekkel viszonylag kis mértékben állnak rendelkezésre a felhasználóknak: *nem reagálnak megfelelő kínálattal* a keresletre, amely így túlkeresletté válik, hosszú és bizonytalan utánpótlási idők állnak elő." [*Chikán–Fábri–Nagy* (1978) 55-57. o.]

orientáltság" jut kifejezésre. A késztermék készlet elég nagy része (az összes készlet 6-9%-a) az exportbonyolítás alatt álló készlet, ami rég el van adva, sőt már az országhatáron is túl van, de mivel a vevő még nem fizetett, az eladó tulajdonaként tartják számon. Ez a változás 1968-ban következett be; ettől kezdve a külkereskedelmi vállalat bizományosként bonyolítja a vállalat ügyleteit. A raktári készárukészletet tekintve, ez a vállalat sem különbözik a népgazdasági átlagtól.

A vállalat *szinte kizárólag rendelésre termel.* A vállalati vezetőknek ezért általában az a véleményük, hogy a vállalat ideális esetben egynapos készárukészlettel is működhetne. Azaz *a készárukészletet* (önmagában a létezését is, de a növekedését különösen) valamiféle termelési vagy szervezési zavarra utaló, *egyértelműen „rossz" dolognak tekintik.*

Van még egy oka ennek az értékelésnek. Az adott technológiai fegyelem, munkafegyelem és a szokásos minőségi megoszlás mellett a tőkés piacra kerülő árukból eleve 10-12%-kal többet indítanak. (Ez az ún. TT - többtermelés - vagy BT - biztonsági termelés.) A textilpiacokon uralkodó szokás, „norma" szerint az így keletkezett árut akkor sem lehet teljes áron eladni, ha minősége kifogástalan; a vevő ragaszkodik ahhoz, hogy ő adhassa meg a diszpozíciót. (A későbbiekben még visszatérünk rá, hogy az új, 1976-tól érvényes ösztönzési rendszer hatásaként mégis ebben a készletcsoportban - a készáruban - sikerült a legnagyobb csökkenést elérni. Feltevésünk szerint ez is kapcsolatban van a viszonylagos hiánnyal, és felveti azt az elméleti kérdést, hogy az egyes slackelemek konvertibilitására és mobilitására hogyan hat a hiány.)

1. ábra. A készletek (összes készlet) forgási ideje a PNYV-nél

A készletek összetételén kívül igen jól szemlélteti a készletek szerepét a vállalati gazdálkodásban *a forgási idő elemzése.* Minél hosszabb a készletek forgási ideje, annál tovább vannak lekötve a vállalati termelési folyamatban, s annál nagyobb összeget kénytelen a vállalat készletfinanszírozásra fordítani. S ha a finanszírozási folyamatban hitelek - különö-

sen, ha rövid lejáratú hitelek – is szerepet kapnak, akkor a vállalatnak jelentős kamatteherrel kell számolnia. Az összes készlet forgási idejét az 1. ábra szemlélteti. Ha egy pillantást vetünk az ábrára, látható, hogy a forgási idő trendje meredeken, ugrásokkal növekszik. A meredek növekedés indokolja, hogy az ábrázolt időszak végére miért került a vállalatvezetés érdeklődésének középpontjába az a kérdés, hogy hogyan lehetne csökkenteni a készletek mennyiségét, gyorsítva ezzel forgásukat. Ráadásul a növekedés olyan készletszerkezetben következett be, amelyben a leglassúbb forgási idejű anyagkészlet a túlnyomó.

Mivel a közvetlen anyagi ösztönzési eszközök révén nem javult, sőt, a növekvő forgási idő és kamatterhek miatt inkább romlott a vállalat helyzete, a vállalatvezetés figyelme egyre inkább a készletek felé fordult, a készletnövekedés megállítása egyre fontosabb lett. A vállalat likviditási helyzete egyre romlott, gyakorlatilag állandóan fizetésképtelen volt. Pótlólagos impulzus, hogy az új ötéves tervvel a népgazdaság szabályozó rendszere is változott, aminek mindenképpen meg kellett jelennie a vállalat belső ösztönzési rendszerében. Ezért aztán 1976. január 1-jétől érvénybe lépett az új belső ösztönzési rendszer.

5. AZ 1976-TÓL ÉRVÉNYES BELSŐ ÖSZTÖNZÉSI RENDSZER

Az új rendszerrel bekövetkezett változások érzékeltetéséhez valamit tudnunk kell a régiről is. Az 1972-től érvényes belső ösztönzési rendszer központi kategóriája a gyári bruttó nyereség volt. (A bruttó nyereség az ár és a változó költség különbsége.) A gyárak tervfeladatként egy bruttó nyereségtömeg termelését kapták, s ennek teljesítéséhez, illetve túlteljesítéséhez kapcsolódott a gyári bérfejlesztés.

Az új népgazdasági szabályozó rendszer és a termeléshez viszonyított magas (s direkt eszközökkel nem változtatható) készletkötés arra késztette a vállalat vezetését, hogy a vállalati belső ösztönzés középpontjába egy új, hozzáadott érték típusú, konstruált mutatót, az ún. *gyári alapmutatót* állítsa. Ennek a mutatónak a teljesítésétől függ a gyárak bérfejlesztési lehetősége. (Ennek számszerű arányait minden évben úgy állapítják meg, hogy a vállalat „beleférjen" a népgazdasági szabályozó rendszerben kezdeményezett bérfejlesztés sávjába.) Ezzel a lépéssel az eszközterhek megjelentek a gyári tervmutatóban. Az *alapmutató felépítése* a következő: a gyári bruttó nyereségből indul ki, ezt csökkenti az amortizáció, az állóeszköz- és forgóeszköz-járulék, s egyaránt csökkenthetik, illetve növelhetik a korrekciók. A korrekciók közvetlenül ösztönöznek bizonyos feladatok végrehajtására, de mivel beépülnek a mutatóba, közvetetten az egész gyári kollektíva anyagi érdekeire hatnak. Az egyik fajta korrekció *a minőség javítására ösztönöz:* az utólag a vevőnek adott árengedményeket és kötbért büntető szorzóval vonja le a bruttó nyereségből, illetve a BT és a TT termelés bruttó nyereségét 25%-kal csökkentik, mert ezt csak árengedménnyel tudják értékesíteni. A másik fajta korrekció a *készletekre vonatkozik.* Radikális hatását tükrözi az, hogy a gyárakban mindenütt igen nagy hangsúllyal beszéltek róla. A készletkorrekció egyaránt növelheti és csökkentheti az alapmutató értékét. A bázishoz képest elért készletcsökkenés értékének 25%-ával növelhető az alapmutató, míg a készletnövekedés 50%-ával csökkenteni kell. A szankciók tehát nem szimmetrikusak,

sokkal erősebb a készletnövelés ellen ható ösztönző. Látszik, hogy az elsődleges cél a készletek további növekedésének megállítása volt.

A célt a várakozáson felül sikerült elérni: 1976-ban a vállalat már „belefért" az MNB által elismert készletszintbe, ami a megelőző években egyszer sem fordult elő. Ez lehetővé tette, hogy forgóalap-megelőlegezési hiteleik egy részét visszafizessék, ami nagymértékben csökkentette a kamatterheket. A vállalat likviditási helyzete olyan mértékben javult, hogy a bank 1977 júniusában kiválóan és kiegyensúlyozottan gazdálkodó vállalatnak nyilvánította a PNYV-t és likviditási hitelszerződést ajánlott fel neki. Ez annyit jelent, hogy egy negyedévben háromszor, külön hitelkérelem és indokolás nélkül igénybe vehet 50 millió Ft hitelt.[8]

Az új ösztönzési rendszer hatását azzal érzékeltethetjük, hogy az alapmutató értékét 3,5–7,5%-kal növelte a készletcsökkentésből adódó korrekció. Azaz a gyári bérfejlesztési lehetőséget nemcsak a termelés növelésével vagy szerkezetének változásával (bruttó nyereség) lehetett „megkeresni", hanem a felesleges készletek leépítésével, illetve a készletmozgás gyorsításával is.

Érdekes, hogy a készletelemek közül épp a késztermékek készletében következett be jelentős csökkenés.[9] Ez a következő kérdést veti fel: hogyan lehetséges, hogy az elméletileg legkevésbé konvertibilis, legrészletezettebb igényeket kielégítő készletcsoport a legkönnyebben mobilizálható? Nyilván ebben az esetben is a keresleti túlsúllyal működő piacban kell keresnünk a magyarázatot. A hiány mint normál állapot ezek szerint hatással van a készletek konvertibilitására és mobilitására.

6. ALKALMAZKODÁSI SZAKASZOK

A vállalat alkalmazkodási akciójának (a vállalati szabályozás készlethelyzethez való alkalmazkodásának) története magáért beszél. A vállalat történetének első 11 évét joggal tekinthetjük olyan időszaknak, amikor a készletek nem váltak fontossá a vállalatvezetés számára, mert semmiféle „égető" formában nem akadályozták a vállalat működését, környezethez való alkalmazkodását. Ebben a szakaszban a vállalati slack más formái voltak fontosak, okozták azokat a problémákat, amelyek a vállalat működését akadályozták: elsősorban az állóeszközök (munkaerőhiány miatt) kihasználatlan kapacitása, ami a termelés csökkenéséhez vezetett. Ekkor változott a belső ösztönzési rendszer úgy, hogy elsősorban a termelés növelését tűzte ki célul (bruttó nyereség), ugyanakkor ez volt az, ami meggyorsította a vállalat gyártmányfejlesztési tevékenységét is. Ebben a szakaszban tehát mások voltak az alkalmazkodás szempontjából fontos kérdések, s ennek megfelelően a készletek a vállalat minden tevékenységében másodlagos, illetve sokadlagos szerepet játszottak.

A „fontos szakaszt" onnan számíthatjuk, amikortól a gyári készletszintet előíró mérleghatározatok rendszeressé váltak. Ezekből a direkt eszközökkel való próbálkozások-

[8] PNYV mérlegbeszámoló 1977. I. félév, 13. o.

[9] A raktári készárukészletek 6,6 millió m^2-rel, az exportbonyolítás alatt álló áruk mennyisége 3,1 millió m^2-rel, csökkent, ami *44 százalékos készárukészlet-leépítést jelent.* (PNYV 1976. évi mérlegbeszámoló, 11.o.)

ból is nyilvánvaló, hogy nem hirtelen vált fontossá a készletkérdés, hanem fokozatosan: egyre nagyobb figyelmet szenteltek a vállalat helyzetét és működését nehezítő tényezők között a készleteknek. A növekvő forgási idő, a készletek halmozódásából eredő többlethitelek és ezek kamatai vezettek el a leírt akcióhoz.

Bár a leírt alkalmazkodási akció igen egyszerű, mégis úgy tűnik, hogy a magyar gazdasági rendszerben lezajló alkalmazkodási folyamatok egy tipikus példáját sikerült bemutatni.

Jellemző, hogy az alkalmazkodást kiváltó stimulus hosszan tartó (esetünkben legalább két év), és elég erős (állandó likviditási zavarok). Az alkalmazkodási akció erős beavatkozással járt (belső szabályozás megváltoztatása) és hirtelen, nem is várt intenzitású reakciót váltott ki. (Érdekes, hogy a beavatkozás egyben a direkt irányítási eszközök egy részét indirektekkel cserélte fel.)

A bevezetés utáni második évben azonban már jelentkeztek a rendszer problémái, elsősorban a gyárak közti konfliktusokban és az egyre szaporodó gyári korrekciós igényekben (ilyen vagy olyan ok miatt ne terhelje a gyári készleteket egy bizonyos tétel értéke). Ez egy határ után lehetetlenné teszi a rendszer működését. Előfordulhat, hogy a készletcsökkentésre való törekvés kisebb-nagyobb zavarokat okoz a folyamatos termelésben. Emellett ennél a mutatónál is jelentkezik minden bázisösztönző problémája: az elért eredményt tervesítik, s ennek következtében beindul a tervalkuk jól ismert mechanizmusa.

Előfordulhat az is, hogy az elkövetkező időben az új ösztönzési rendszer bevezetéséhez képest kevésbé fontossá válik a készletszint szabályozása és más kérdések kerülnek a vállalatvezetés napirendjére, a „fontos" kategóriába.

7. A TAPASZTALATOK ÁLTALÁNOSÍTÁSA

E rövid, a vállalati eredményeket összegező áttekintés után nézzük meg, hogy az adott empirikus anyag alapján milyen általánosabb megállapítások fogalmazhatók meg. Ezek a megállapítások *Kornai János* műveinek újraértelmezésére, illetve finomítására törekszenek.

1. A vállalati gazdálkodás gyakorlatában sohasem úgy vetődik fel a kérdés, hogy jó-e a slack vagy sem, azaz hogy a gazdálkodás tartalékai segítik-e az alkalmazkodást vagy nem. Egy gazdasági vezető számára mindig az a kérdés: pillanatnyilag a vállalat „normális"[10] működésének szempontjából fontos-e egy adott slackelem (esetünkben a készlet) vagy nem fontos. Hogy fontosnak tekint-e egy slackelemet, elsősorban attól függ, *gátolja-e a vállalatot az alkalmazkodásban* vagy sem. A jó-rossz, fontos-nem fontos elnevezésbeli ellentétpár csak részben fedi egymást: a jó-rossz csupán az alkalmazkodás szempontjából minősít, a fontos-nem fontos már az akcióra is utal. Igaz, hogy általában a rossz slack válik fontossá egy bizonyos idő után, de elég hosszú ideig kezelhető úgy, mint ami nem fontos, mert még nem lépte át azt a kritikus határt, amitől kezdve gátolja a vállalat működését. Írásom tárgya éppen az, hogyan vált fontossá egy nagyvállalat számára a készlet, hogyan reagál arra, hogy normális, folyamatos létében gátolták a megnövekedett készletterhek.

[10] „... a norma a gazdasági rendszer valamely viselkedési változójának szokásos nagysága, a társadalmi gyakorlat által megmerevített átlaga." [*Kornai* (1976) 1-2. o.]

2. A vállalat alkalmazkodási folyamatát az jellemzi, hogy *a)* csak hosszan tartó és erős stimulusra reagál; és *b)* az alkalmazkodás hirtelen történik, elég nagy erővel (intenzitással).[11] Ez a két sajátosság együttesen feltehetően egy gazdasági rendszerenként különböző vonáshoz vezet: ciklikusan változik, hogy melyik slackelem válik fontossá, melyikkel foglalkoznak a vállalat (vagy akár a hierarchiában magasabban elhelyezkedő egység) operatív irányításában többet, illetve intenzívebben, s melyik kerül a nem fontos, elhanyagolható kategóriába. (Általánosan fogalmazva, ezzel a sajátossággal a folyamat magában hordja a nem sima, zökkenőkkel teli, kampányszerű alkalmazkodás lehetőségét és veszélyét.)

3. A készletek szerkezete sajátosan alakul, általában *az anyagok túlsúlya* és a *viszonylag magas készletszint a jellemző.* Az anyagok túlsúlyának több oka is lehet, de minden bizonnyal az anyaghiány, a beszerzés lehetőségeinek bizonytalansága a legnyomósabb. Az anyagtúlsúly másik összetevője, hogy az anyag *konvertálhatóbb,* mint a magasabb készültségi fokon tárolt készletek (félkész, befejezetlen termék, részegység). Ugyanebbe az irányba hat az, hogy ha a termelési vertikum teljes, és a szükséges anyag mindig rendelkezésre áll, akkor kevesebb kooperációra, vállalatközi kapcsolatra van szükség (azaz megkockáztatható, hogy a hiány - közvetetten - a vállalati szerkezetre is hat; általában jobban szeretik a vállalatok a teljes vertikumot). Az eddigi érvelésből világos, hogy a pozitív slack *nemcsak* összgazdasági szinten jelenik meg, azaz az egyes vállalat sem törekszik a kapacitás teljes kihasználására (0-slackre).[12] Talán épp e törekvés hiányából, illetve magából a hiányból adódik az összgazdasági szinten magas készletszint, amit a szakirodalom általában pazarlásnak ír le, s elítél. Ezzel szemben *megfogalmazhatjuk azt a sejtést, hogy épp ez a szint az, ami a rendszer működésének megfelel, normális.*

HIVATKOZÁSOK

Chikán A.–Fábri E.–Nagy M. (1978): Készletek a gazdaságban. KJK, Budapest

Kornai J. (1974): Az adaptáció csikorgó gépezete. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, sokszorosítva

Kornai J. (1976) A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás. Közgazdasági Szemle, január

[11] „Csak miután a rendszer működése a helyzet kényszerítő hatására tartósan és egyoldalúan eltér a korábbi normáktól, kerül sor (fokozatosan vagy hirtelen) a normák megváltoztatására." [*Kornai János:* Az adaptáció csikorgó gépezete. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1974. (sokszorosítva), 78. o.] „A normák megmerevedése megnehezíti a rendszer adaptációját az előzmények nélküli, a szokványostól eltérő sokkokhoz, vagy a körülmények tartós és lényeges megváltoztatásához. [*Kornai* (1976) 8. o.]

[12] A fenti állítással Kornai János következő megfogalmazásával szállok vitába: „Miközben a társadalomnak, mint termelő rendszernek nélkülözhetetlenül szüksége van slackre, mégpedig fizikai összetételében diverzifikált mobil slackre, amelyben a konvertibilitás minden foka képviselve van - az egyén (az egyes vállalat, az egyes háztartás, sőt minden egyes munkaképes személy) szeretné a maga kapacitását teljesen kihasználni. Azt szeretné, ha éppen őnála minél kevesebb lenne a slack. E sajátos ellentmondás közepette megy végbe a gazdaság működése." [*Kornai* (1974) 71. o.]

ÁTALAKULÁS AZ „ÁTALAKULÁS" ELŐTT: MUNKÁLTATÓI MAGATARTÁS MAGYARORSZÁGON 1986-89-BEN

Köllő János

Ez a tanulmány - abban a meggyőződésben, hogy legalábbis Lengyelország és Magyarország esetében a gazdasági átalakulás sok vonatkozásban már a politikai fordulatot megelőzően elkezdődött - az 1990 előtti változásokat vizsgálja egy szűk, de nem jelentéktelen részterületen.[1]

Az 1. táblázat a magyarországi foglalkoztatásra vonatkozó legfontosabb adatokat próbálja összefoglalni. (A „próbál" kifejezést a szó szoros értelmében véve, mert a vállalati alkalmazottak számának alakulása az adott időszakban pontosan nem állapítható meg). Az aktív keresők száma 1985 és 1990. január 1. között kismértékben, 2,5%-kal csökkent (első sor), az alkalmazásban állóké ennél lényegesen nagyobb mértékben: 8,1%-kal (második sor). A csökkenés teljes egészében a versenyszférára esett, ahol a visszaesést a táblázatbeli adatok alapján 12,1%-osra becsülhetjük. A közepes méretű és nagyvállalatoknál pedig ennél is jóval nagyobb mértékű, 1986-89-ben 17%-ot elérő foglalkoztatásesésre utalnak az adatok.[2]

Abban, hogy a tömeges munkahelyvesztés szinte észrevétlen maradhatott, fontos szerepet játszott az önfoglalkoztatás növekedése, melynek révén a nyílt munkanélküliség elkerülhetővé vált. Sokan hagyták el önként a vállalati szektort, hogy vállalkozást indítsanak, ugyanakkor - mint *Gábor R.* (1994), *Czakó* (1996) és mások hangsúlyozták - az önfoglalkoztatás a munkahelyük elvesztésével fenyegetettek, vagy éppen az elbocsájtottak számára is fontos menedéket jelentett.

[1] A munkaerő-piaci átalakulás keresleti oldalára vonatkozó kutatást 1993-94-ben kezdtem, amikor a Collegium Budapest meghívottjaként *Kornai János* csoportjában dolgozhattam. Ezúton köszönöm meg a tőle kapott tanácsokat és kritikát. Hálával tartozom továbbá *Kőrösi Gábor* és *Simonovits András* kritikai észrevételeiért, valamint azért a támogatásért, amit az adatelemzéshez az Országos Munkaügyi Központtól, ezen belül is *Lázár Györgytől* és *Székely Juditttól* kaptam.

[2] Ez az adat a tanulmányban később bemutatott vállalati panelből származik, a 20 főnél többet foglalkoztató cégek összes alkalmazottaira vonatkozik, és az 1986. és 1989. évi állományokat hasonlítja össze.

1. táblázat. Foglalkoztatás a rendszerváltás előtt (január 1., ezer fő)

	1983	1985	1987	1989	1990
Aktív keresők	4970	4913	4885	4823	4795
Vállalatok és költségvetési intézmények aktív keresői[1]	4727	(4641)	4555	4418	4267
- Költségvetési szféra[2]	764	784	848	853[3]	876[3]
- Versenyszféra (becsült)[4]	(3963)	(3857)	(3707)	(3565)	(3391)
Önfoglalkoztatók[5]	243	...	330	404	501
Munkanélküliek	-	-	6	14	24

Forrás: A nemzetgazdaság munkaerőhelyzete a 80-as években, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1991, 19., 38., 39., 74. old. *Jegyzetek:* [1] Szövetkezeti tagokkal együtt. [2] Oktatás, egészségügy, kultúra, igazgatás. A közölt értékek az adott körben működő vállalatok alkalmazottainak számát is tartalmazzák. [3] Ezekben az években az ágazati bontásban közölt adatok csak az 50 főnél többet foglalkoztató munkáltatókra terjedtek ki [4] Az oktatás, egészségügy, kultúra és igazgatás körén kívül működő vállalatok aktív keresői. [5] Szerződéses részlegek vezetői, kisiparosok, kiskereskedők, magánfuvarozók, egyéb nem klasszifikált magánvállalkozók, nem vállalati formában működő társas vállalkozások tagjai, valamint fentiek segítő családtagjai. A zárójelbe tett adatokat a táblázat többi adatából becsültük: a vállalati keresőkre vonatkozó 1985. évi adat az 1983. és 1987. évi adatok átlaga; a versenyszféra keresőire vonatkozó sor a két felette lévő sor különbsége.

Miért következett be ilyen mértékű foglalkoztatásesés már a drasztikus kínálati és keresleti sokkok, vagy a tulajdoni átalakulás *előtt*? Mi késztette a magyar vállalatokat, hogy - miután évtizedekig versengtek az elérhető és felhalmozható munkaerőért - hirtelen kétszámjegyű létszámcsökkentést hajtsanak végre?

Ezekre a kérdésekre keres választ a tanulmány 1986-89-re vonatkozó vállalati adatok alapján. Az első fejezet a szóban forgó időszakban végbement intézményi változásokról ad rövid emlékeztetőt, és megpróbálja felmérni ezek lehetséges következményeit, a foglalkoztatási és béralkura tett egyszerű feltevések mellett. A második fejezet mutatja be az adatokat és elemzési módszereket, s a harmadik az empirikus eredményeket.

1. AZ ÁTALAKULÁS ELŐTTI REFORMOK ÉS LEHETSÉGES KÖVETKEZMÉNYEIK

Az átalakulás előtti reformokról

Csehszlovákiától, Romániától vagy az NDK-tól eltérően Magyarországon a rendszerváltozást fontos gazdaságpolitikai reformok előzték meg, melyek közül itt a munkaerőpiac szempontjából legfontosabbakat emeljük ki:

A döntési jogok átadása a vállalatoknak. A reformok alighanem legfontosabbika a nagyvállalati lobbik hatalmának megtörését célozta azzal, hogy a döntési jogok és felelősség jó részét a vállalatokra ruházta. Több ágazati minisztériumot megszüntettek, illetve összevontak, számos trösztöt felszámoltak vagy átalakítottak, és a vállalati tanácsok (illetve küldöttgyűlések és közgyűlések) megalakításával jogi keretet is teremtettek a nagyobb vállalati önállóságnak. Csupán a legnagyobb monopóliumok egy része maradt közvetlen államigazgatási felügyelet alatt, és az átalakulásokkal a cégek növekvő részét már

csak technikailag is igen nehéz lett volna a hagyományos módon ellenőrizni. A rendszerváltozás idejére a magyar vállalatok zöme önállóan dönthetett a vállalati szervezet kérdéseiben; az inputokról és a termékekről; megszűnt a vállalati jövedelem kötelező kvóták szerinti alapokra bontása is. Közvetlen állami ellenőrzés vagy másfajta tulajdonosi jelenlét hiányában a vállalatvezetők - és egyéb, kulcspozícióban lévő munkavállalók - befolyása fontosabbá válhatott mint korábban vagy később.

A költségvetési korlát keményítése. Egy sor piaci irányultságú reform növelte a pénz szerepét és keményítette a vállalati költségvetési korlátot. Az intézkedések sorában említésre méltó a közvetlen fiskális szubvenciók visszaszorítása, az árképzés és az import további liberalizálása, az első kereskedelmi bankok és a tőzsde megjelenése, az első csődtörvény. Bár ezek a reformok nem zárták ki a leginkább veszteséges nagyvállalatok szubvencionálását - és részben csak szimbolikus jelentőségük volt -, összességükben nagy lépést jelentettek a vállalati jövedelem-újraelosztás *Kornai és Matits* (1983) jellemezte átfogó rendszerének és a hiánygazdaságnak a felszámolásában. Ezt jól mutatta a túlkereslet csökkenése az áru-, tőke- és munkaerőpiacokon. Az elégtelen *keresletre* illetve finanszírozási problémákra - mint a termelést hátráltató tényezőkre - panaszkodó vállalatok száma már 1989-ben 15-20 százalékponttal volt magasabb, mint alig két évvel korábban. [*Kornai* (1996), 18. l.] A dollár import korlátai már 1988-89-ben fokozatosan megszűntek, az „importhiányra" panaszkodó vállalatok száma radikálisan csökkent (uo.). A költségvetési támogatások megszerzése nem vált lehetetlenné, de alaposan megnehezült még az országosan kiemelt vállalatok számára is: lásd *Major és Voszka* (1996) tanulmányában az erről szóló interjúrészleteket.

Az elbocsájtások politikai tilalmának feloldása. 1986-ban a kormány bevezette a munkanélküli segélyezés első elemeit, amikor „átképzési" és „újraelhelyezkedési" támogatást tett elérhetővé a gazdasági okokból csoportosan elbocsájtott dolgozók számára. Ennek az intézkedésnek a jelentősége nem abban állt, hogy nagy tömegek számára hatásos védelmet nyújtott volna (erre nem is lett volna alkalmas), hanem hogy világosan jelezte az elbocsájtások politikai tilalmazásának végét, lehetővé téve akár a tömeges létszámleépítést is a vezetők számára - a saját állásuk kockáztatása nélkül.[3]

Bérszabályozás. Más területekkel összevetve viszonylag kevés változott a bérszabályozásban. 1985-től kezdve a vállalatok több rendszer között választhattak: az egyikben az adó a hozzáadott érték és az átlagbér, a másikban a hozzáadott érték és a bértömeg növekedési ütemeinek viszonyától függött, emellett egyes években mód nyílt feltételtől nem függő, garantált adómentes béremelés választására is. [Lásd *Ladó* (1995) tanulmányát.] Az 1971 után alkalmazott, zömmel bértömeg-alapú szabályozási rendszerek elvileg már korábban is lehetővé tették volna, hogy a vállalat létszámleépítés révén bért takarítson meg, s azt az átlagbér növelésére használja, de csupán most vált elviből gyakorlati lehetőséggé a foglalkoztatottak számának gyors és nagymértékű csökkentése.

A fenti reformok alapvetően befolyásolhatták a foglalkoztatásra és bérekre vonatkozó vállalati döntéseket. Az alábbiakban egy egyszerű elemzési keretben megpróbálom alátámasztani ezt a hipotézist.

[3] A szocialista korszakban soha ki nem mondott, de keményen érvényesített tilalmat kevesen szegték meg, és nem véletlenül. Az egyetlen nagyobb elbocsájtási akcióval (Rába,1979) a Politikai Bizottság (!) 1979. május 29-én külön határozatban foglalkozott.

A szocialista vállalat

A „klasszikus" szocialista vállalat és a tőkésvállalat közötti különbség érzékeltetéséhez - majd a reformok hatásának tárgyalásához - az 1. ábrát hívjuk segítségül.

1. ábra. Izoprofit görbék, hatékony választás

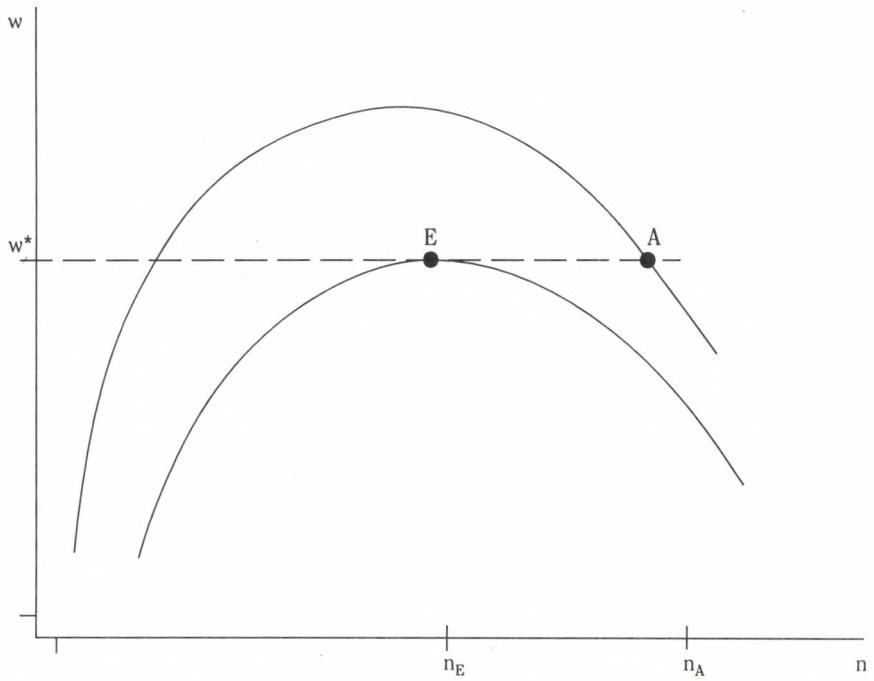

A *(w, n)* síkon a vállalat által választható átlagbér (*w*) és létszám (*n*) lehetséges kombinációit tanulmányozhatjuk. A bal alsó sarokból ún. izoprofit görbék emelkednek, azon bér-foglalkoztatás kombinációk mértani helyét jelölve, amelyek azonos profitszintet (*p*) biztosítanak. Legyen $R(n)$ egy árbevételi függvény a szokásos tulajdonságokkal: $R'(n) > 0$ és $R''(n) < 0$. Ha (w^*, n^*) egy olyan bér-foglalkoztatás kombináció, amelyre $R'(n^*) = w^*$ és $R(n^*) - w^*n^* = p^*$ akkor $R(n) - wn = p^*$ egy izoprofit görbét definiál, melynek meredeksége $w/n = [R'(n) - w]/n$ és fordulópontja a (w^*, n^*) pontban van. Az izoprofit görbék közömbösségi görbékként foghatók fel: az alacsonyabban fekvő görbék magasabb profitot reprezentálnak.[4]

Egy-egy izoprofit görbe emelkedő és konkáv a fordulóponttól balra, és csökken attól jobbra. A csökkenő szakaszon a görbe alakját nehezebb megítélni: a görbületet egyrészt a csökkenő határbevétel és a konstans határköltség befolyásolja, ez önmagában egyre nagyobb bércsökkenést implikál, ahogy magasabb foglalkoztatási szint felé mozgunk.

[4] Itt *McDonald–Solow* (1982) cikkének bevezető részeit követjük.

Ugyanakkor a létszám és a termelés növekedésével egyre kisebb bércsökkentés szükséges meghatározott profit-tömeg eléréséhez.[5] Mint az *1. függelékben* látjuk, az izoprofit görbe nagy valószínűséggel konkáv abban a mérvadó tartományban, ahol a határtermék jóval zérus fölötti.

A hatékony foglalkoztatási szint w^* bér esetén n_E. a határtermék egyenlő a bérrel, a vállalat a w^* mellett elérhető legmagasabb profitot realizálja. Ezt a pontot választja az a tőkésvállalat, amelyik számára a kormány vagy a szakszervezetek diktálják a bért, de a foglalkoztatásról szabadon dönthet. A szocialista vállalatnál a foglalkoztatás az n_E-nél magasabb n_A szinten alakul ki. (Ezt a megállapítást igazolásra nem szoruló evidenciának tekinthetjük).

A (w^*, n_E) pont egyensúlyi abban az értelemben, hogy ha más feltételek nem változnak, a vállalat nem érdekelt azt elhagyni. Nem ez a helyzet (w^*, n_A) esetében: a szocialista vállalat mindig kész arra, hogy a foglalkoztatást bővítse. Ebben rövid távon megakadályozhatja, hogy a létszám bővítése más erőforrások bevonása nélkül pénzügyi veszteségeket von maga után: abban azonban semmi sem akadályozza, hogy pótlólagos forrásokért harcot indítva végül is megnövekedett méretek mellett hozza összhangba a bevételeit és a kiadásait. Egy, a túléléshez szükséges minimális profitszint feltételezése egy-egy időpillanatra nézve helytálló lehet ugyan, de aki azt gondolja, hogy ez a szint maximális értéket szab n_A számára adott bérek mellett, az a *differentia specifica* mellett siklik el. A „korlátlan munkaerőkereslet" fogalma [*Kornai* (1980) 11. és 16. fejezet] éppen erre utal: ha a profitabilitás a túlélésnek nem szükséges feltétele, a munkaerő iránt bármely bérszinten túlkereslet alakul ki. A munkaerőállomány nagysága korlátot szab a foglalkoztatásnak makroszinten, de a vállalatok ilyen körülmények között is a foglalkoztatás növelésére törekszenek. Mivel teljes foglalkoztatás esetén a vállalat munkaerőpiaci pozíciója a relatív bérektől és egyéb juttatásoktól függ (beleértve a hatalom adminisztratív segítségét is), a vezetők és a munkások hajlandók kooperálni az állammal szemben.

Vajon ez egyben azt is jelenti-e, hogy a foglalkoztatás és a bér a munkások számára optimális szinten alakul ki? Úgy gondolom, ez a fentiekből nem következik. Ezt nem nehéz belátni, ha az alkudozás folyamatát két logikai fázisra bontjuk. Az első fázisban a tét az, hogy a vállalat nyílt vagy burkolt támogatást kapjon a bővüléshez: minél *alacsonyabb* adózás és támogatás előtti izoprofit görbét tegyen – a támogatások révén – még elfogadhatóvá. Ez azonban nem jelenti, hogy az árak, elvonások és támogatások adott szintjén – egy adott izoprofit görbe mentén – éppen az a bér-foglalkoztatás kombináció alakul ki, amit a vállalat munkásai választanának.

Ennek belátásához mindenekelőtt valamilyen elképzeléssel kell rendelkeznünk a dolgozóknak a bérre és foglalkoztatásra vonatkozó preferenciáit illetően. Olyan körülmények között, amikor senki sincs munka nélkül, a fennállónál *nagyobb* foglalkoztatásnak nyilván nincs többletértéke egy-egy vállalat munkásai számára. A fennállónál *kisebb* vállalati létszám – a munkahelyek egy részének elvesztése – azonban hasznosságvesztéssel fenyeget az álláskeresés közvetlen költségei, valamint a munkaköri tapasztalathoz kap-

[5] A vállalat a tőkére eső profitot maximálja. Az itt használt keretben a vállalat döntéseit a tárgyi eszközök adott értéke mellett vizsgáljuk, ezért a profit tömege a siker mutatója.

csolódó bérhozamok elvesztése miatt, még akkor is, ha az új munkahely megtalálása egészen rövid ideig tart.

A munkahelyváltoztatás időszakát magába foglaló periódusban a jövedelem tehát a bérnél kisebb: $bw < w$. A várható jövedelem függ az állás megtartásának esélyétől (p), nagysága: $Y = pw + (1 - p)bw$. Ha az állásvesztés esélye a vállalaton belül egyforma, akkor $p = min(n/n_A, 1)$. Az azonos várható jövedelemet biztosító pontok a $w = konstans/[b + (1 - b) \cdot min(n/n_A, 1)]$ görbén fekszenek. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a reprezentatív munkás közömbösségi görbéje (amit „szakszervezeti közömbösségi görbének" nevez az irodalom ott, ahol vannak szakszervezetek) vízszintes az aktuális foglalkoztatási szinttől jobbra és enyhén emelkedő attól balra.

2. ábra. Szocialista vállalat: az alkudozás egy fázisa

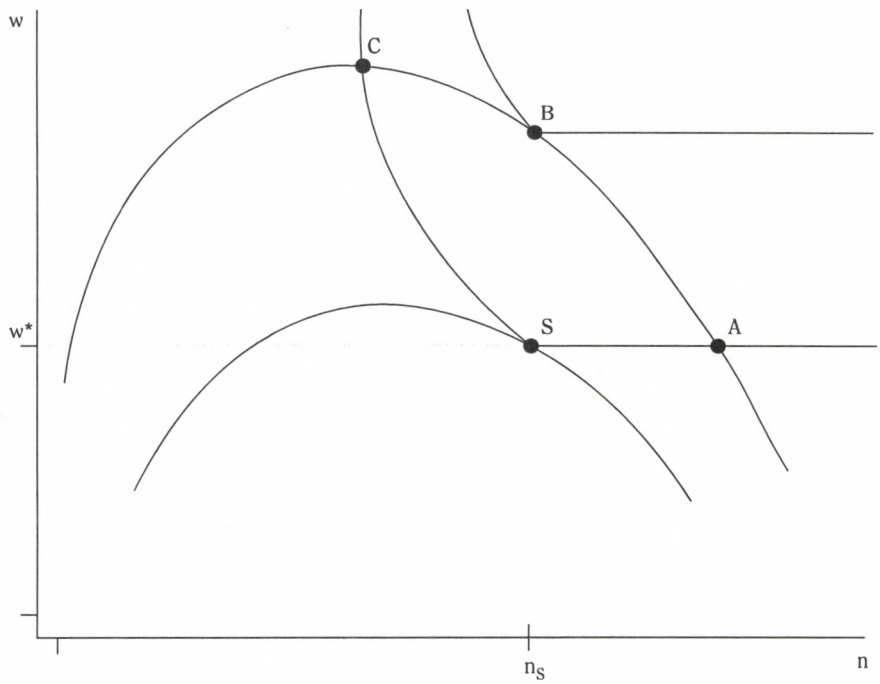

Most tekintsünk egy olyan esetet (2. ábra), amikor a vállalat választása: $S(w^*, n_s)$ egyben a dolgozók számára is optimális: a legmagasabb várható jövedelmet nyújtja w^* profit mellett. A vállalat további szubvenciókért küzd, amit úgy értelmezünk, mint engedélyt arra, hogy a fennállónál alacsonyabb támogatás előtti nyereségszintre ugorjon át: valahová *SAC* területre. A dolgozók a B pontba törekszenek, és a támogatást bérszubvenció formájában szeretnék elsajátítani. A vezetők számára a magasabb bérek számos előnnyel járnának, de nem kevésbé vonzó cél számukra a magasabb kibocsátás, vagy a magasabb nyereség sem. Talán *Laki* (1985) rövid írása világít rá legélesebben arra, hogy a vezetők minisztériumi, pártbizottsági értékelésében nem egy-egy kitüntetett mutató alakulásá-

nak, hanem egy sor sikermutató „megfelelő" kombinációjának volt szerepe. Ha ennek megfelelően a vezetők számára optimális választást a termelés (foglalkoztatás), a bér és a nyereség lineáris kombinációjaként képzeljük el, akkor az valahol az SAB háromszög belsejében fekszik, és az alku az e pontot B-vel összekötő egyenes mentén folyik. Nyilvánvaló, hogy ha a vezetők akárcsak minimális mértékben képesek befolyást gyakorolni a dolgok menetére, akkor a vállalat elmozdul a munkások számára optimális foglalkoztatás-bér kombinációtól.[6]

A reformok lehetséges következményei

A reformok előrehaladtával a döntéshozók keményebb költségvetési korláttal szembesülnek; erősebb a késztetés, hogy a bevétel korlátai között találjanak optimális bér-foglalkoztatás kombinációt. A folytonos növekedés, mint legfőbb érték - és a vezetői elismertség forrása - veszít jelentőségéből. A vállalat korábban nem tapasztalt szabadságot élvez a foglalkoztatás szintjének meghatározásában: akár jelentősen csökkentheti is a létszámot, a bérmegtakarítást az átlagbér növelésére fordítva. A dolgozók szavazati joggal rendelkeznek a vállalati tanácsban. A hagyományos szocialista vállalathoz képest megnő a vállalaton belüli alkudozás jelentősége, változnak a résztvevők eszközei és - legalábbis a vezetők esetében - a céljai is. A foglalkoztatásra és a bérekre ezek a reformok két úton is komoly befolyást gyakorolhattak.

1. A vezetők és a vállalat kulcsdolgozói számára egyaránt hasznot hozhat a legkevésbé termelékeny, marginális munkások távozása vagy elbocsátása. Ez a bevételeket lényegében nem befolyásolja, ennélfogva növeli a béreket, a nyereséget, vagy mindkettőt.

2. A dolgozóknak és a vezetőknek is érdekében állhat a vállalkozás méreteinek csökkentése, és az örökölt foglalkoztatás-bér kombinációtól való elmozdulás. A változás iránya természetesen attól függ, *ki* hozza a döntést. Négy lehetőséget veszünk tekintetbe.

(a) A dolgozók összessége. Az első esetben a vállalati tanács olyan, mint egy szakszervezet. A dolgozói kollektíva nem érdekelt az expanzióban, a profit lehető legmagasabb szintjében sem, de egy minimális, a piacon való bennmaradást még lehetővé tévő nyereség elérésében igen. Egy ilyen nyereségességi korlát mellett keresik a kollektíva egészének jutó hasznosság maximumát, amit - ha a nyereség a kiindulópontban már eleve alacsony volt - az örökölt A ponton áthaladó izoprofit görbén vagy attól balra találhatnak meg. Eltekintve attól a speciális (és valószínűtlen) esettől, hogy *A* eleve érintő optimum volt, a szakszervezeti közömbösségi görbe metszi az izoprofit görbét. (3. ábra) A dolgozói kollektíva számára az *A–C* halmaz pontjai hasznosságnövekedést ígérnek a korábbival azonos, vagy annál magasabb nyereség mellett: a vállalat az örökölt ponttól észak-nyugatra mozdul el.

[6] Ez pedig nem tűnik merész feltételezésnek *Kemény* (1978), *Héthy–Makó* (1974), *Révész és társai* (1980) tanulmányai, *László-Bencsik* (1976) vagy *Moldova* (1978) szociográfiái olvastán. Itt jegyezzük meg, hogy a dolgozók közömbösségi térképét *n* minden elmozdulása után át kell skálázni, mert a haszon a foglalkoztatás változásának (és nem a szintjének) a függvénye. A munkások választása tranzitív a (*w, p*) síkon, de nem az a (*w, n*) síkon.

3. ábra. Elmozdulás az A(w*, n_A) pontból

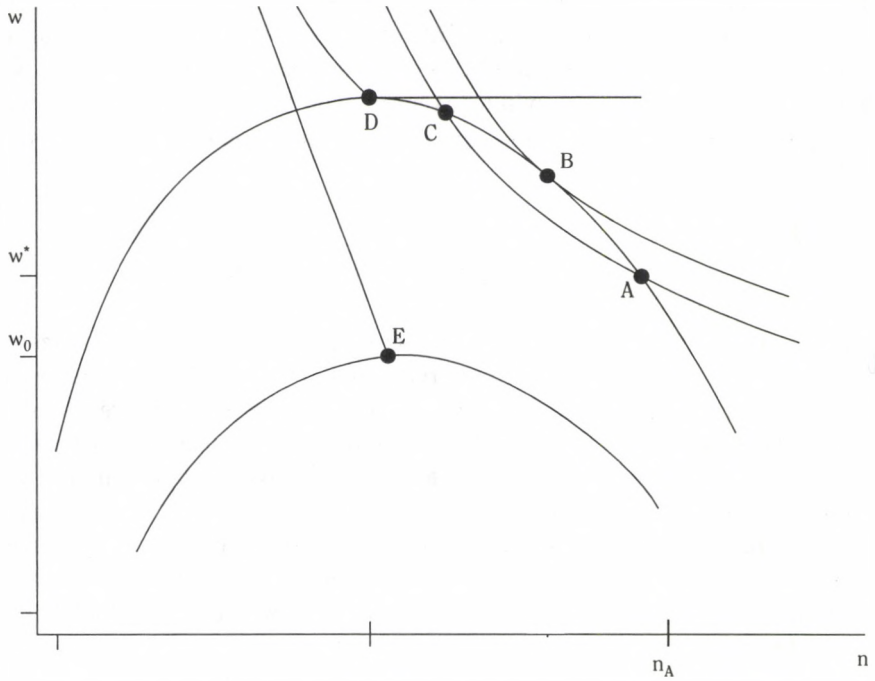

(b) A dolgozók egy része. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a dolgozók összességét képviselő vállalati tanács vagy erős szakszervezet helyett szűk dolgozói csoportok jutnak szóhoz. A nyereség vonatkozásában egy ilyen kis, m tagból álló ($m<<n_A$) csoport érdekeltsége nem tér el az előbb tárgyalt esettől, de a közömbösségi görbéje m-nél megtört, amint azt *Carruth és Oswald* (1987) feltételezik (w^0 az alternatív bér):

$$U = mu(w) + [u(w^0) - u(w)] \cdot max\,[0, m - n].$$

Ha a döntéseket ez a csoport hozza, a várható kimenet a D pont: a legmagasabb bér, ami még összeegyeztethető a nyereség fennálló színtjével.[7]

(c) Profitmaximáló menedzser. A döntés olyan vezetők kezébe kerülhet, akik annak ellenére is profitmaximumra törnek, hogy nem áll mögöttük ebben közvetlenül érdekelt magántulajdonos. A növekvő nyereség emelheti a vezető jövedelmét; presztizsét a megszülető menedzseri munkaerőpiacon; megkönnyíti a hitelfelvételt; végül az is előfordulhat, hogy a vállalatot a vezetők mintegy magánjószágként üzemeltetik. (Erre számos példát láthattunk az elemzett időszakban). A profitmaximáló menedzser az E pontba igyekszik, ahol a bér a w^0 rezervációs szinten áll és $R'(n0) = w^0$. Hogy elérheti-e ezt a pontot, az alkuerő kérdése, de ha a menedzseri hatalom erős, a vállalat az A ponttól délnyugatra tart.

(d) Járadék-elsajátítás. Végül a vezetők és munkások megpróbálhatják fenntartani a foglalkoztatást és emelni a béreket a nyereség rovására. Ezt nem tekintjük valószínű

[7] Ha m nagyon kicsi, D hatékony választás, abban az értelemben, hogy $R'(n) = w$. D helyzete C-hez képest bizonytalan, de C-hez hasonlóan ez is észak-nyugatra esik A-tól.

esetnek, mert n_A eleve közel esett egy olyan szinthez, amely kimeríti a vállalat pillanatnyi bevételeit. Ha mégis megtörténik: a vállalat északra mozdul el az örökölt pontból.

A valószínűbb 1. és 2. *(a)–(c)* esetek közös jellemzője, hogy *létszámcsökkentésre kerül sor bármiféle külső piaci hatás nélkül* is. A foglakoztatás csökkentését *termelékenység-emelkedés*, valamint - ha kisebb vagy nagyobb munkavállalói csoportok érdekei is érvényesülnek - *béremelkedés* kíséri. A *nyereséget* a változások a 2. *(a)–(b)* esetben *nem érintik*, az 1. és 2. *(c)* esetben növelik vagy legalábbis növelhetik.

Nem bocsátkozunk a lehetséges alkudozási felállások részleteibe, az alkuerőt illető találgatásokba, mert ezek tesztelésére a rendelkezésünkre álló adatok nem alkalmasak. Az empirikus elemzés célja annak megállapítása, milyen irányba mozdultak a foglalkoztatás–bér térben a magyar vállalatok a rendszerváltozást megelőző esztendőkben?

2. ADATOK ÉS BECSLÉS

Adataink egy panelmintából származnak, melyben 2666 vállalatra nézve rendelkezünk 1986. évi és 1989. évi adatokkal. A vállalatokat az Országos Munkaügyi Központ Bértarifafelvételében figyelték meg, véletlen kiválasztás alapján. A minta az 1986-ban működött, 20 fősnél nagyobb vállalatok 51,7%-át tartalmazza, a mintabeli cégek az összes ilyen méretű vállalatokban foglalkoztatottak 68,1%-át alkalmazták. A vállalati szintű információkon túlmenően rendelkezünk egyéni adatokkal is: ezek a cégnél dolgozók 10%-os véletlen mintájából származnak. Az egyénekre vonatkozó adatok nem paneljellegűek. A mintát részletesen ismerteti *Kertesi és Köllő* (1995) tanulmánya.

Az 1986. évi felvételben megfigyelt 4032 vállalat közül 3250-et tudtunk követni. További 584 céget ki kellett zárnunk, mert adataikat súlyosan torzították a szervezeti változások.[8] Az alapvető leíró statisztikák áttekintése után a vállalat útját egy kétegyenletes modellel próbáljuk megragadni:

$$\Delta \log n = b_{11} \Delta \log q + b_{12} \Delta \log (w/p) + \underline{b}_{13} \underline{X} + e_1$$
$$\Delta \log w = b_{21} \Delta \log(q/n) + b_{22} \log p + \underline{b}_{23} \underline{Z} + e_2 \qquad (1)$$

ahol q a reál kibocsátás (a nettó árbevétel az ágazati árakkal deflálva), p az ágazati értékesítési árindex, $\underline{X}$ és $\underline{Z}$ pedig különféle kontrollváltozók vektorai. q, p, $\underline{X}$ és $\underline{Z}$ exogén változók, n és w endogén. A bérek eltérően reagálhatnak a reál termelékenység és a termelői árak változásaira. Delta az 1986 és 1989 közötti változásra utal.

Az (1) modell becsléseit 1989-92. évi és 1992-93. évi hasonló panelmintákra közli *Köllő* (1996), így az eredmények összevethetők az átalakulás későbbi időszakaiból származó megfigyelésekkel. Az (1) modell eredményeinek értékelése után megvizsgáljuk, hogy az átlagbérek változása mögött nem összetételhatások állnak-e, majd a bér–foglalkoztatás térben bejárt út és a profitváltozás összefüggését tanulmányozzuk.

[8] A kizárás okairól és módszeréről *Köllő* (1996) 3. Függeléke ad számot.

Mint a 2. táblázat mutatja, a tipikus vállalat kibocsátása reálértékben nem változott 1986 és 1989 között, a létszáma azonban több mint 20%-kal csökkent. A foglalkoztatásesés és az átlagbéremelkedés mértéke alig különbözött a bővülő és szűkülő vállalatoknál. (A táblázatokban szereplő fogalmak pontosabb meghatározását lásd a 2. függelékben!).

2. táblázat. Néhány fontos vállalati mutató mediánja 1989-ben (1986 = 100)

	Összes vállalat (N = 2666)	Csökkenő output (N = 1334)	Növekvő output (N = 1332)
Hozzáadott érték*	99,0	80,6	125,7
Foglalkoztatás	78,4	76,7	80,1
Névleges átlagbér	168,4	165,6	171,5

* Termelői árakkal deflálva

A vizsgált időszakban lényegében minden cégnél (92,3%) csökkent a létszám. A foglalkoztatás bővülése gyakoribb volt a felfutó cégeknél, de az ilyen vállalatok elsöprő többsége is csökkenő létszám mellett bővítette a kibocsátást.

A foglalkoztatás kibocsátás-rugalmassága az (1) modellből becsülve 0,19. (Lásd a 3. táblázatot!) Egyváltozós becslésből még alacsonyabb, 0,1 érték adódik, ami természetes, mert itt nem különül el a közvetlen hatás a béreken keresztül érvényesülő, ellentétes előjelű hatástól. (A növekvő output emeli a béreket a termelékenység növekedésén keresztül, és visszafogja a foglalkoztatás bővülését). Ezek az értékek összehasonlítva a politikai rendszerváltozás éveiben mért rugalmasságokkal (0,33 egyváltozós, 0,35 szimultán modellből 1989-92-ben) kifejezetten alacsonynak tekinthetők, és megerősítik azt a gyanúnkat, hogy a munkáltatói magatartás hirtelen változásának hátterében e korai időszakban még nem piaci kényszerhelyzetek, hanem intézményi, érdekeltségi változások álltak.

A munkahelyvesztés mértéke a közepes méretű vállalatoknál volt a legnagyobb. (Mint a paraméterek mutatják, az 1000 fő feletti cégek létszáma 12,5%-kal, a 100 fősnél kisebb vállalkozásoké 8,7%-kal volt magasabb, mint a középvállalatoké 1989-ben, 1986-hoz képest, minden egyebet változatlannak véve.) Úgy gondolom, ez is összhangban áll az előzőekben kifejtett hipotézissel. Míg az állam továbbra is fontos pozíciókat birtokolt a legnagyobb vállalatok tanácsaiban (és néhányat közülük állami felügyelet alatt tartott), a döntési jogok átadása szinte teljes körű volt a középvállalati körben. Ezért itt komolyabb létszámcsökkenésre számítunk, mint a nagyvállalatoknál, vagy a kisebb vállalkozásoknál, ahol a vezetésnek már korábban is nagyobb önállósága volt.

Az (1) modell becslése erős átváltásra utal a bérek és a foglalkoztatás között: egy százalékkal magasabb átlagbér több mint fél százalékkal alacsonyabb létszámot valószínűsít. (Az ok és okozat szerepe persze felcserélhető, hiszen szimultán egyenletrendszerben vagyunk, ahol a normalizálás módja szabadon megválasztható). Az átlagbérváltozás együtthatója a foglalkoztatási egyenletben -0,56, háromszor olyan magas, mint 1989-92-ben (-0,17) és több mint kétszer magasabb, mint 1992-93-ban (-0,25). Bár e paraméter értelmezése vita tárgya lehet, a rendszerváltozást megelőző időszak vállalatainál a foglalkoztatás-csökkentés és a béremelés közötti közvetlen oksági összefüggés feltétele-

zése nem tűnik alaptalannak. A nagy kihasználatlan létszámfeleslegekkel rendelkező vállalatok a kibocsátás sérelme nélkül csökkenthették a létszámot, és a megnövekvő termelékenység fedezetet nyújthatott a bérek emelésére.

A béregyenlet gyenge kapcsolatra (0,06 mértékű rugalmasságra) utal a termelékenység és a bér között. Ha a termelői reálbért egyváltozós modellben a termelékenységgel becsüljük, jóval magasabb, 0,2 szintű elaszticitást kapunk, ami összhangban áll a bér és a foglalkoztatás közötti erős átváltással: az egyváltozós becslés paramétere egyszerre ragad meg egy osztozkodási szabályt (melynek értelmében növekvő termelékenység növekvő bért implikál) és egy visszacsatolási effektust, ami a magasabb bérek mellett alacsonyabb foglalkoztatást valószínűsít adott árbevétel mellett, magasabb termelékenységet, és ezen keresztül még magasabb béreket.

3. táblázat. Foglalkoztatás és béralkalmazkodás az (1) modell alapján
(Regressziós becslés a kétlépéses legkisebb négyzetek módszerével)

Foglalkoztatás: $\Delta log\ n = b_{11}\ \Delta log\ q + b_{12}\ \Delta log\ (w/p) + b_{14}\ X + e_1$
Bér: $\Delta log\ w = b_{21}\ \Delta log\ (q/n) + b_{22}\ log\ p + b_{24}\ Z + e_2$

Foglalkoztatás	*b*	*t*	Bér	*b*	*t*
Output	0,190	18,7	Termelékenység	0,060	6,2
Bérköltség	-0,564	-11,9	Termelői árindex	0,064	1,7
Exportáló (Rbl)	-0,006	-0,5	Fizikai dolgozók aránya (log)	-0,068	-7,0
Exportáló ($)	0,082	7,2	100% nemfizikai	0,086	0,6
Kisvállalat (< 100 fő)	0,087	2,8			
Nagyváll. (> 1000 fő)	0,125	12,3			
Konstans	-0,197	-15,4	Konstans	0,790	17,2
aR^2, N	0,365	2666		0,092	2666

Az általános és nagymértékű létszámcsökkenés azzal a következménnyel járt, hogy miközben a termelésüket növelő vállalatok aránya viszonylag alacsony (49,6%) volt, a termelékenység a vállalatok többségénél (76,9%) nőtt. Míg a termelékenység visszaesése nem feltételenül vezetett a bérek csökkentéséhez, a termelékenységet növelő cégek legtöbbje (94%) emelte a reálbért, és a béreket emelő vállalatok többségénél (80%) nőtt a termelékenység.

Ezek az eredmények alátámasztják azt a sejtésünket, hogy a nyolcvanas évek második felében megindult vállalati foglalkoztatáscsökkenés mögött nem piaci sokkhatások állnak, de nem segítenek elkülöníteni az (1) és (2) „forgatókönyvet": azt az eseményt, amikor a vállalat a legkevésbé termelékeny dolgozóitól igyekszik megszabadulni, attól, amikor a termelést is érintő létszámcsökkentést hajt végre, magasabb bérek és/vagy profit reményében. Egy egyszerűbb és egy összetettebb - de megbízhatóbb - utat választhatunk a kérdés vizsgálatához.

Az egyszerűbb megoldás: a bér-foglalkoztatás átváltás erejének megfigyelése különböző termelés- és létszámalakulási értékek mellett. Ha azt tapasztaljuk, hogy ez az átváltás a termelést és a létszámot egyidejűleg érintő visszaesés mellett a legerősebb, akkor

gyanakodhatunk, hogy nem csak az első, hanem a második „forgatókönyv" jóslatai sem légből kapottak. Az adatok valóban erre utalnak. Ha egyszerű regressziókat futtatunk: $n = aq + b(w/p) + c$ (ahol n a foglalkoztatás, q az output, w az átlagbér és p a termelői árak változásának természetes logaritmusa) akkor a b együtthatóra az alábbi értékeket kapjuk: 0,077, ha q, $n > 0$, -0,206, ha $q < 0$, $n > 0$, -0,384, ha $q > 0$, $n < 0$ és -0,643, ha q, $n < 0$.

Az összetettebb út a létszámváltozás okozta ún. „technikai bérszinvonal emelkedés" kiszűrésén keresztül vezet. Egy homogén munkaerőállomány szelekció nélküli csökkentése (ami egyben a termelés visszafogását is magával hozza) az adott kiinduló helyzetben mindenki bérét növelhette; ha következetesen a legkevésbé termelékeny dolgozókra irányult a kiválasztás, akkor az átlagbér növekedése mögött komoly összetételváltozás állhatott, és az átlagos munkás bére esetleg nem is növekedett. Ezt a problémát vizsgálja a következő alfejezet.

Átlagbérek: az összetételváltozás szerepe

Amikor a vállalat létszáma nagymértékben csökken, a munkaerőállomány összetétele általában a képzettebb, tapasztaltabb dolgozók javára változik: a munkaerő megdrágul. Az átlagbér növekszik, de senki sem érzi úgy, hogy jobban fizetik. Ha csak ennyi történik, az elbocsátásoknak nincs hozama a maradók számára. A létszámcsökkentés bérbeli hozamát tanácsos ezért az átlagbér helyett a demográfiai és emberi tőke változóktól megtisztított, reziduális bérekkel mérni. Az elérhető adatok jellegére való tekintettel erre a következőképpen teszünk kísérletet:

Először kereseti függvényeket becsülünk 1986-ra és 1989-re, a vizsgált vállalatoknál dolgozók egyéni adatainak felhasználásával: 4. táblázat.[9] Másodszor, kiszámítjuk a *4. táblázatbeli* egyenletek hibatagját és ezekből vállalati átlagokat veszünk[10]:

$$E_j = \Sigma_i e_{ij}/n_j = \Sigma_i(logw_{ij} - \underline{b}\underline{X}_{ij})/n_j$$

Végül megvizsgáljuk, hogy ezek a vállalati reziduális bérátlagok erőteljesebben emelkedtek-e ott, ahol a létszám - adott kibocsátás mellett - erősebben süllyedt? Ha a (2) modellben $\gamma_3 < 0$ adódik, megalapozottabban gondolhatjuk, hogy a vállalat a foglalkoztatást bérekre „cserélte". A számításokat a legalább 500 főt foglalkoztató vállalatokra korlátozzuk, ahol 50 vagy több dolgozó egyéni adatai állnak rendelkezésre.

$$E_j^{89} = \gamma_1 E_j^{86} + \gamma_2 log\,(y^{89}/y^{86}) + \gamma_3 log\,(n^{89}/n^{86}) + e_j \qquad (2)$$

[9] Feltűnhet, hogy az elemszám a két évben lényegében azonos, ami az 1989. évi magasabb vállalaton belüli mintavételi aránynak tulajdonítható.

[10] Az alábbiakban i egyénekre, j vállalatokra vonatkozik, y a hozzáadott érték, $\underline{b}$ a kereseti függvény paramétervektora, $\underline{X}$ egyéni változókra utal.

4. táblázat. Egyéni kereseti függvények 1986, 1989

$$\log w_i = \beta X_i + e_i$$

Megnevezés	1986		1989	
	β	t-érték	β	t-érték
Nem = Férfi	0,298	138,3	0,311	121,2
Kor	0,038	66,6	0,040	58,9
Kor négyzet (/00)	-0,037	-52,4	-0,040	-46,1
Iskolázottság:*				
0-7 osztály	-0,084	-52,4	-0,059	-13,9
Szakmunkásképző	0,083	33,4	0,079	27,1
Középiskola	0,090	30,2	0,110	30,7
Felsőfok	0,274	50,2	0,381	60,1
Munkakör:*				
Nem fizikai	0,092	30,2	0,178	50,2
Vezető	0,544	53,0	0,831	72,3
Regió (15 dummy)	igen	...	igen	...
Ágazat (35 dummy)	igen	...	igen	...
Konstans	7,684	...	8,022	...
aR^2, N:	0,4377	88 089	0,4392	87 747

* Referenciacsoportok: befejezett általános iskola / fizikai munkás

A kereseti függvények reziduuma egy sor meg nem figyelt tényező hatását tükrözheti, mint amilyen a munkaintenzítás, a munkahely ártalmassága, vagy a korrupció veszélye, de utalhat olyan pozitív vagy negatív járadékokra is, amelyek eltérítik a bért az adott kategóriában átlagostól. Feltételezhető, hogy a kiegyenlítő bérkülönbségek időben viszonylag stabilak, a járadékok azonban változékonyak, és a reziduum *változására* komoly hatást gyakorolnak.

A (2) modellben a reziduum késleltetett értékét szerepeltetjük a meg nem figyelt tényezők időben változó szerepének megragadására. Minél közelebb esik γ_1 egyhez, annál kevésbé változtak a reziduális bért meghatározó tényezők. Az 5. táblázat mutatja, hogy γ_1 jóval egy alatt van, jelezve, hogy a reziduumokat meghatározó okok változhattak a megfigyelt periódusban. Számunkra ennél is fontosabb, hogy az árbevétel és a létszám változóira a várakozásunknak megfelelő együtthatókat kaptuk: γ_3 negatív és szignifikáns, ami arra utal, hogy a létszámukat gyors ütemben csökkentő vállalatoknál *a munkaerőállomány sűrűsödését figyelembe véve is* gyorsnak tekinthető béremelkedésre került sor.

5. táblázat. A (2) modell becslése

	Együtthatók	t-érték
γ_1	0,634	18,1
γ_2	0,071	5,1
γ_3	-0,038	-3,8
c	-0,025	4,2

aR^2 = 0,2352, F = 120,22 (0,0000), N = 1164

Bár a hatás statisztikailag szignifikáns, nagyon gyenge. A kimenetet átlagos termelésváltozás mellett, a létszámváltozás két jeles pontján (átlag ± szórás) értékelve azt kapjuk, hogy a reziduális bér nem változik 2%-os, ugyanakkor 2,4%-kal nő 47%-os létszámcsökkenés mellett. Két és fél százalékos bérnövekedés nagyon kis nyereségnek tűnik az alkalmazottak felének elküldéséért cserébe.

6. táblázat. Néhány változó átlaga a reziduális bérváltozás szerint képzett kvartilisekben (1989/1986)*

Megnevezés	A reziduális bérváltozás kvartilisei		
	alsó	2. és 3.	felső
Árbevétel	1,18	1,26	1,32
Tárgyi eszk. nettó értéke	1,18	1,18	1,30
Foglalkoztatás	0,79	0,83	0,81
Reziduális bérek átlaga:			
1986	0,038	-0,003	-0,031
1989	-0,121	-0,009	0,130

*500 fősnél nagyobb vállalatok

A kérdést azonban megfordíthatjuk: vajon hogyan keletkeztek a nagy reziduális bérnyereségek? Erről a 6. táblázat ad áttekintést. Mint látható, a kereseti hierarchiában emelkedő vállalatok azok közül kerültek ki, ahol a termelés valamivel gyorsabban nőtt az átlagosnál, ám a termeléshez és az eszközállományhoz viszonyítva nagymértékben csökkent a foglalkoztatás.

Az eredmények három következetés levonására nyújtanak alapot. Úgy tűnik, a létszámcsökkenéssel párhuzamosan végbement béremelkedés sok vállalatnál csupán a munkaerőállomány növekvő átlagköltségét fedezte, a reziduális bérek csupán kis mértékben emelkedtek a foglalkoztatást gyorsan csökkentő vállalatoknál. Ugyanakkor igaz, hogy a nagymértékű reziduális béremelkedés mögött jellemzően a termeléshez és állóeszközökhöz képest különösen gyors létszámleépítés állt. Ugyanakkor e csoportban a termelés és az eszközállomány is az átlagosnál gyorsabban nőtt, amit úgy értékelünk, hogy inkább az erőteljes szelekció teremtett forrásokat a bérek növelésére, semmint a vállalat méreteinek általános csökkentése.

Meg kell jegyeznünk, hogy amikor az elemzést kényszerűségből a legnagyobb vállalatokra korlátozzuk, nyilvánvalóan alábecsüljük a dolgozói érdekek kormányozta döntések elterjedtségét. Megfigyeléseink nem terjednek ki arra a korszakban igen gyakori esetre, amikor a vezetők és a kulcsmunkások kisebb csoportjai a nagyvállalat eszközeit önálló cégbe vitték át, eleve kizárva onnét az alacsony termelékenységű dolgozókat, és a magas *munkatermelékenység* által fedezett magas béreket állapítottak meg. Az ilyen – anekdotákból szép számban ismert – esetek statisztikai megfigyelésére nincs remény.

Profitok

Hogyan érintették a foglalkoztatásban és bérekben beállott változások a nyereséget? A mérleg szerinti nyereségnek a nettó árbevételhez viszonyított aránya jelentős mértékben: átlagosan 7,4%-ról 3,3%-ra csökkent, ám ezt számos, a foglalkoztatáson és béren kívüli tényező is okozhatta. Ez utóbbiak szerepéről képet adnak a 7. táblázat regressziós függvényei, ahol a *profithányad* illetve az állóeszközök nettó értékére vetített *profitráta* 1989. évi értékeit becsültük egy késleltetett értékkel; a termelői árváltozás, a reál kibocsátás, a foglalkoztatás és az átlagbér változásával; továbbá ágazati dummy változókkal, melyek az árindex és az output mellett szerepeltetve elsősorban fiskális hatásokat ragadhatnak meg. Az 1986-ban vagy 1989-ben veszteséges vállalatok nem szerepelnek a becslésben.

7. táblázat. Profitok, 1989

$$\log(\pi/y)^{89} = b_1 \log(\pi/y)^{86} + b_2 \Delta\log q + b_3 \Delta\log p + b_4 \Delta\log n + b_5 \Delta\log w + \underline{b_6 X} + e$$
$$\log(\pi/K)^{89} = b_1 \log(\pi/K)^{86} + b_2 \Delta\log q + b_3 \Delta\log p + b_4 \Delta\log n + b_5 \Delta\log w + \underline{b_6 X} + e$$

Függő:	Profit/árbevétel		Profit/tőke	
	b	*t*	*b*	*t*
Késleltetett érték	0,396	18,5	0,451	26,0
Reál output (q)	0,151	3,0	0,315	6,1
Termelői árak (p)	1,346	3,4	1,545	3,8
Foglalkoztatás (n)	-0,053	-0,6	-0,071	-0,8
Bér (w)	0,161	1,5	0,317	2,9
Ágazat (X):				
Építőipar	-0,333	-4,3	0,129	1,6
Mezőgazdaság	0,260	5,8	-0,045	-0,9
Közlekedés	-0,412	-3,3	-0,648	-4,9
Kereskedelem	-0,684	-6,1	0,042	0,4
Szolgáltatás	0,092	0,6	-1,235	-7,2
Egyéb, nem megf.	0,128	0,4	-0,169	-0,6
Konstans	-2,931	-1,5	0,338	2,9

(Profit/árbevétel): $aR^2 = 0{,}2473$, $F = 68{,}92$ (0,0000), $N = 2365$
(Profit/tőke): $aR^2 = 0{,}4366$, $F = 167{,}4$ (0,0000), $N = 2365$

Az adatok erős ágazati és árhatásokra hívják fel a figyelmet, de - ami minket jobban érdekel - *nem* utalnak arra, hogy a foglalkoztatás vagy a bérek változása erősen hatott volna a profitra. Az itt bemutatott próba igencsak kezdetleges, de a kicsi és egy híján inszignifikáns paraméterek nem ígérnek robusztus együtthatókat ennél kifinomultabb modellekből sem. A 7. táblázatban bemutatott eredményeket úgy értelmezzük, hogy a foglalkoztatásesés mértéke nem érintette a nyereség alakulását, a bérváltozás pedig inkább pozitív, mint negatív viszonyban állt vele.

Ez utóbbi következtetés összhangban áll *Halpern és Kőrösi* (1996) eredményeivel, akik alaposabban elemzik a profithányad mozgását egy szűkebb mintán, hosszabb időszakban, a magyarázó változók között szerepeltetve az itt is használt - egyéni kereseti

függvényből származtatott - vállalati reziduális bérátlagot is. A reziduális bérre kapott paraméterek nem mindig szignifikánsak, de mindig *pozitívak*, erősítve azt a sejtést, hogy a profit rovására történt jelentékeny béremelés nem volt jellemző a vizsgált korszakban, a longitudinális mintákban megfigyelhető vállalatok körében.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

A politikai rendszerváltást megelőző évek nem keltik egy mozdulatlan, az ősrobbanásra váró világ képét. Az itt vizsgált adatok legalábbis jelentékeny változásokról adnak számot a foglalkoztatás és a bérek területén. Nagymértékű létszámcsökkenést figyeltünk meg szinte minden vállalatnál. A kisvállalatok és egyéni vállalkozások terjedése - és bizonyos fokig a költségvetési szektor bővülése - elrejthette a fizetett foglalkoztatásban bekövetkezett nagymértékű csökkenést - így a nyílt munkanélküliség 1% alatt maradhatott egészen 1990-ig - a munkaerőpiaci átalakulás azonban bizonyosan nem a politikai rendszerváltozással, hanem évekkel előtte megkezdődött.

A tanulmány a tömeges létszámleépítést intézményi reformoknak - nem piaci kényszereknek - tulajdonította, úgy érvelve, egyfelől a felesleges létszám leépítése, másfelől a szocializmusból örökölt bér-foglalkoztatás kombinációtól „nyugat" felé történő elmozdulás a vezetők, a dolgozók, vagy mindkettőjük érdekében állt, mihelyt módjukban állt erről - keményedő költségvetési korlát mellett - szabadon megegyezni. A kiinduló állapotra vonatkozó megfontolások alapján gyors, piaci impulzusokkal kapcsolatban nem álló, esetleg erőteljes bérnövekedéssel párosuló létszámleépítést prognosztizáltunk, növekvő termelékenység és változatlan profit mellett.

Egy 2666 vállalatra kiterjedő rövid panelmintában a kibocsátás változásával nagyon lazán összefüggő létszámcsökkenéseket figyeltünk meg. A vállalatok jellemzően a termelékenység aláásása nélkül csökkentették a foglalkoztatást, és a felszabaduló béreket a dráguló munkaerőállomány megfizetésére használták fel. A reziduális béreket gyors ütemben növelő vállalatok a foglalkoztatást gyors ütemben csökkentők közül kerültek ki. Adataink nem utalnak arra, hogy a foglalkoztatás-bér térben bejárt út hatással lett volna a nyereségességre.

Ezek a megfigyelések együttesen arra engednek következtetni, hogy a foglalkoztatásban maradó dolgozók inkább nyertek, mint veszítettek a változásokkal, miközben a vállalat továbbélésének érdeke nem szenvedett sérelmet. A munkahelyükről kikerülők sorsának alakulása szervesen hozzátartozna ehhez a történethez, de ennek felderítése más tanulmányokra vár.

1. FÜGGELÉK

Az izoprofit görbe konkavítására a második derivált alapján egy nehezen értékelhető kifejezést kapunk: $R'' < 2(R' - R/n)/n$. Azt állítjuk azonban, hogy a görbe konkáv, amíg a határtermék nullánál jóval nagyobb. Ezt a zérus-profit görbe esetére mutatjuk meg. Le-

gyen n egy, a hatékony bér feletti foglalkoztatási szint. A zérus-profit görbe mentén a bér: $w = R(n)/n$. A konkavitás azzal a következménnyel jár, hogy:

(1) $w(n + 1) - w(n) < w(n) - w(n - 1)$, azaz

(2) $R(n + 1)/(n + 1) + R(n - 1)/(n - 1) < 2(R(n)/n$. Ez átírható az alábbi formába:

(3) $[n/(n + 1)]\, R(n + 1) + [n/(n - 1)]\, R(n - 1) < 2R(n)$. $R(n)$ konkavitásából adódóan:

(4) $[n/(n + 1)]R(n + 1) + [1 - n/(n + 1)]\, R(n - 1) < R(n)$. Ha tehát igaz, hogy:

(5) $\{n/(n - 1) - [1 - n/(n + 1)]\}\, R(n - 1) < R(n)$ akkor (3) és vele (1) is teljesül. (5) átírható az alábbi formába:

(6) $(n^2 + 1)/(n^2 - 1) < R(n)/R(n - 1)$.

Tekintsünk 10, 100, ..., 1000 fős vállalatokat. A foglalkoztatás egy fős növelése ezekben 0,1, 0,01, ..., 0,001-szeres létszámnövekedést implikál. Az $(n^2 + 1)/(n^2 - 1)$ kritikus érték, amelyet $R(n)/R(n - 1)$-nek meg kell haladnia: 1,02, 1,0002, ..., 1,000002. Mindaddig amíg a létszám egy *százalékos* növelése legalább 0,2, 0,02, ..., 0,0002 *százalékos* termelésbővülést implikál, addig az izoprofit görbe konkáv szakaszán vagyunk. Márpedig ezek - a kisvállalatok esetét leszámítva - irreálisan alacsony elaszticitások. A (6) feltétel a termelési függvényre tett reális feltevések tartományában érvényes.

2. FÜGGELÉK

Megjegyzések a tanulmányban használt adatokhoz

2., 3. és 7. táblázat.

Kibocsátás, output, termelés, hozzáadott érték: Nettó árbevétel az anyagköltséggel és az eladott áruk beszerzési értékével csökkentve.

Létszám: 1986-ban a mérleg szerinti átlagos állományi létszám. Mivel az 1989. évi mérlegek nem közlik a létszámot, itt a Bértarifa-felvétel adatát használjuk. (A verzió). A számításokat elvégeztük úgy is, hogy 1986-ra is a Bértarifa-felvétel létszámadatát használtuk (B verzió). A mérleg szerinti és a felvételben szereplő létszámadatok közötti korreláció 1986-ban: 0,978. A B verzióban a létszámcsökkenés kisebb mértékű: a medián 0,85 (az A verzióban 0,80). A sztochasztikus kapcsolatokra vonatkozó eredmények lényegében azonosak: így például a létszám termelésrugalmassága egyváltozós egyenletből számítva 0,09 (0,10); az átlagbér termelékenységrugalmassága 0,18 (0,20). Mivel az eltérések a levont következtetéseket nem érintik, eltekintettünk a két verzió számanyagának párhuzamos közlésétől.

Bér, átlagbér: Bérköltség osztva a létszámmal. A bérbruttósítás és a munkaerő-állo-

mány összetételének változása miatt az 1986-89. évi mintabeli átlagbérváltozás magasabb, mint a makrostatisztikákban kimutatott béremelkedés.

Árak: Az 1986-89. évi reál kibocsátásváltozás számításához az ágazati termelői árindexeket vettük figyelembe. Az 1986. évi termeléssel súlyozott átlagérték a mintában 37,7%.

Profit, nyereség: Mérleg szerinti nyereség.

Állóeszközök, „tőke": Tárgyi eszközök nettó értéke

4-6. táblázat

Egyéni keresetek: Összes kereset a felvétel hónapjában + az előző évi prémiumok és jutalmak 1/12 része.

HIVATKOZÁSOK

Carruth, A.-Oswald, A (1987): *On union preferences and labour market models: insiders and outsiders,* The Economic Journal, June

Czakó Á. (1996): *Self-employment,* in: Unemployment in Hungary - The First Five Years, Social Cost of Transition (SOCO), IWM, Vienna

Gábor R. I. (1994): *Small enterpreuneurship in Hungary: Ailing or Prospering?* Acta Oeconomica, No. 4

Halpern L.-Kőrösi G. (1996): *Market power and firm size effects in transition, (Econometric analysis of Hungarian exporting firms, 1985-93),* Institute of Economics Discussion Papers No. 27. Budapest

Héthy L.-Makó Cs. (1974): *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet,* KJK, Budapest

Kemény I. (1978): *La chaine dans une usine Hongroise,* Actes de la Recherche en Science Social, November

Kertesi G.-Köllő J. (1995): *Bérek és munkanélküliség Magyarországon 1986-94,* ILO-Japan Project, Budapest, ILO

Kornai J.(1980): A hiány, KJK, Budapest

Kornai J. (1996): *A hiánygazdaság felszámolása,* in: Vergődés és remény, KJK, Budapest

Kornai J.-Matits Á. (1983): *A költségvetési korlát puhaságáról vállalati adatok alapján,* Gazdaság, 4.

Köllő J. (1996): *Employment and wage setting in three stages of Hungary's labour market transition,* Paper presented at the workshop „Unemployment, Restructuring, and the Labour Market in Eastern Europe and Russia", The World Bank, EDI, Washington D. C., May 6

Ladó M. (1995): *Moves towards free wage bargaining in Hungary,* in: D. Vaughan-Whitehead (szerk.), Reforming wage policy in Central and Eastern Europe, ILO, Geneva

Laki M. (1985): *Gazdaságpolitikánk az élenjáró vállalatok gyakorlatában,* Országos elméleti tanácskozás, Győr, 1985. május 28–29., in: Közgazdasági Szemle, 7–8.
László-Bencsik S. (1976): *Történelem alulnézetben,* Magvető, Budapest
Major I.–Voszka É. (1996): *Privatizáció és szerkezeti változás: A kiemelt vállalatok sorsának alakulása,* Pénzügykutató Rt., Budapest
McDonald, I.–Solow, R. (1982): *Wage bargaining and employment,* American Economic Review, 71, 896–908. o.
Moldova Gy. (1978): *A szent tehén,* Magvető, Budapest
Révész G. (1980), szerk.: *A vállalaton belüli kereseti arányokat befolyásoló tényezők,* MTA Közgazdaságtudományi Intézet Kiadványai, 23–24. sz.

III.

A VÁLLALATOK HELYZETÉNEK ÉS MAGATARTÁSÁNAK VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN

AZ ÁLLAMI ÚJRAELOSZTÁS TOVÁBBÉLÉSÉNEK FORMÁI

Voszka Éva

Kornai János a puha költségvetési korlátot – a dotációt, a puha adózást és hitelt, az adminisztratív árakat[1] – a szocializmus attribútumának tekintette, amely a hatalmi-politikai berendezkedés intézményi sajátosságaira vezethető vissza. „... az okozati láncolat fő hatásiránya... a hatalomtól és ideológiától a tartós gazdasági jelenségek felé halad. Végső soron a politikai-hatalmi-ideológiai szféra a perdöntő. Ez adta a szocialista rendszer létrehozásának »genetikai programját«, amelynek hatására kialakult a klasszikus rendszer... Amikor ez a genetikai program módosul, *akkor és csak akkor* történik mély, radikális és tartós változás az egész szervezetben." [*Kornai* (1993a). 590. o. az én kiemelésem – V. É.]

Az oksági viszonyt érintő állítás első fele elméletileg és gyakorlatilag is bizonyítottnak tekinthető. Keményebb dió, már csak a megfelelő távlat hiánya miatt is, annak az igazolása, hogy ha a politikai-hatalmi-ideológiai szerkezet gyökeresen átalakul, akkor a korábbi rendszer alapjellemzőinek tartott gazdasági jelenségek is mélyen, radikálisan és tartósan megváltoznak. Kornai maga is óvatosan fogalmaz, általánossában azt mondja, hogy a szocializmus öröksége nem tűnik el egy csapásra, hosszú időre sajátos duális, a szocialista és kapitalista berendezkedés vonásait egyesítő vegyes rendszer alakul ki [i.m. 600. o.]. A felvetett kérdést közelebbről is megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy „a pénzügyi fegyelem megerősödése hosszú, sok éven át húzódó, evolutív folyamat" [*Kornai* (1993b) 394. o.]. Kornai cikke a költségvetési korlát keményedésének – vagy az újabb terminológiával: a pénzügyi fegyelem erősödésének – két bizonyítékát mutatja be: az 1990-es évek elején Magyarországon a központi támogatások részaránya a nemzeti össztermékhez viszonyítva radikálisan csökkent (bár ezzel együtt, írja a szerző, a vállalatok befizetései is visszaestek), és ugrásszerűen megnőtt a csőd- és felszámolási eljárások száma (bár ez nem jelenti feltétlenül a cég megszűnését). Ezután részletesen tárgyalja a költségvetési korlát keményedésének feltételeit, köztük a kormány elszántságát és képességét a pénzügyi fegyelem kikényszerítésére, a tettekkel alátámasztott szavahi-

[1] A részletes meghatározást lásd többek között *Kornai* (1993a) 170–171. o.

hetőséget, a vállalatok részéről pedig az új minták rögzülését, a tanulást, továbbá a régi magatartás káros és veszélyes voltának belátását.

Tanulmányom annak a kérdésnek a megválaszolásához próbál néhány empirikus adalékot adni, hogy mennyiben teljesültek ezek a feltételek az 1990-es évek első felében Magyarországon, milyen tényezőket érdemes figyelembe venni a költségvetési korlát keményedésének megítélésénél, és valóban evolutív folyamatról van-e szó abban az értelemben, hogy a változás egyirányú és folyamatos.

A pénzügyi fegyelem érvényesülésének csak két elemét vizsgálom, azt, hogy a vállalatok törlesztik-e hiteleiket, és hogy bevételeikből fedezik-e a költségeket. (Nem lesz tehát szó az adók befizetéséről és a gazdálkodó szervezetek közötti számlák kiegyenlítéséről.[2]) Először a vállalatok támogatásával-megmentésével kapcsolatos kormányzati politika alakulását vázolom fel, majd az újraelosztás formáit és nagyságuk meghatározásának nehézségeit mutatom be. Ezután egy szűkebb, de súlyát tekintve jelentős nagyvállalati körnek nyújtott támogatások mértékére adok becslést. Az elemzésből remélhetőleg kitűnik majd, hogy milyen intézményi feltételek és érdekek mozgatják a változásokat és szabják meg a korlátokat. Az empirikus leírás csak az állami vállalatokra, közülük is a nagyobb, korábban kedvezményezett cégekre vonatkozik. Már előljáróban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy nem tudok átfogó képet rajzolni a költségvetési korlát felpuhításának minden módszeréről, még kevésbé annak kiterjedéséről. A jelenségkörhöz tartozó néhány tény összefoglalása legjobb esetben is csak a kérdések pontosabb megfogalmazásához lehet elegendő.

1. A KORMÁNYZATI POLITIKA VÁLTOZÁSAI

Mennyire volt elszánt a kormányzat az 1980-as évek végétől kezdve a vállalatok költségvetési korlátjának keményítésére? A most következő rövid elemzés fő mondanivalója az, hogy a határozottság - részben gazdasági, részben politikai-hatalmi okok miatt - korántsem volt töretlen. A kormányzati magatartást inkább a hezitálás, az elszántság hullámzása jellemezte.[3]

A rendszerváltást megelőző utolsó „szakértő kormány", kiszabadulva az elgyengült politika béklyójából, átfogó programcsomagot dolgozott ki, amelynek lényege a behozatal liberalizálása, az ár-és bérszabályozási kötöttségek feloldása, a gazdaságon belüli (tehát nem a szociális) támogatások radikális csökkentése volt. A közvetlen állami finanszírozás zsugorodásánál is nagyobb gondot okozott a vállalatok többsége számára az, hogy az állam *piacteremtő szerepéből* is visszahúzódott.

[2] Az elemzésben figyelembe kellene venni, hogy a költségvetési korlát puhaságának e két utóbbi jellemzője, valamint a közvetlen költségvetési és banki kapcsolatok között elvileg lehetséges, és minden bizonnyal ténylegesen volt is átváltás. Az adófizetés elhalasztása-elmulaszása és a vállalatok közötti nem fizetés, azaz a sorbanállás egyrészt a cégek reakciója a támogatások csökkentésére, másrészt a kiegyenlítetlen követelések felduzzadása beavatkozásra ösztönzi az állami szervezeteket: különféle egyedi módszerekkel megpróbálják mérsékelni a krónikussá vált tartozásokat. Az utóbbi eljárásra hozunk majd az elemzésben példákat, de az átváltás teljes körét ebben a tanulmányban nem tudjuk vizsgálni.

[3] E kérdésekről lásd részeletesebben *Voszka* (1994), (1996).

A „piacteremtés" itt nem az integrációs mechanizmust, a „terv és/vagy piac" reformvitáinak kulcsfogalmát jelenti, hanem a nyers értelemben vett eladási lehetőségeket. A tervgazdálkodás egész időszakában ugyanis közvetlenül az állam szabta meg a cégek értékesítési terét: adminisztratív módon korlátozta (többnyire kizárta) az importversenyt, a költségvetésből finanszírozott megrendeléseket - többek között az infrastruktúra és a hadiipari területén -, államközi szerződésekkel garantálta a KGST szállításokat. Az 1980-as évek végétől mindez megrendült: a behozatal fokozatosan egyre szabadabbá vált, az állami megrendelések és általában a belföldi kereslet szűkült, a keleti kereskedelem keretei megváltoztak. A pénzügyi kedvezmények korábban e piacok megtartását és - főként a tőkés export esetében - a versenyképesség mesterséges növelését szolgálták. 1989. után azonban már nem az volt a kérdés a vállalatok számára, hogy mennyi jövedelmet hoz a termelés, hanem hogy egyáltalán el lehet-e adni valamit. (A támogatások fenntartása legfeljebb a nyugati expanziót segíthette volna, ami azonban rövid távon nem tudta volna kiegyensúlyozni a másik két piac beszűkülését.)

Ezen a helyzeten a vállalatok szemszögéből az könnyített, hogy az állam - miközben a szabályozást szigorította - másik két szerepében gyenge maradt. Hitelezőként sem a nagybankok, sem a költségvetési szervezetek képében nem lépett fel keményen az adós cégekkel szemben. Tulajdonosként is passzív volt, a vállalatok átalakulási és privatizációs terveit formálisan vagy hallgatólagosan engedélyezte,[4] és így a cégek egy része számára megnyitotta a túlélés esélyét.

Az új kormány programja lényegében az elődje által megkezdett utat folytatta [*A Magyar Köztársaság Kormánya* (1990)]. Ennek egyik legfontosabb eleme az volt, hogy kitartott az állam piacteremtő szerepének elutasítása mellett. Természetesen lehet vitatni - mint ahogy azt sok érintett és számos elemző az elmúlt években meg is tette -, hogy túl gyors volt-e, és túlságosan széles körre terjedt-e ki az import felszabadítása, vagy talán lehetett volna többet tenni a KGST összeomlásának fékezése érdekében. Bármi legyen is az utólagos értékelés, tény, hogy a piacvesztés érintette legsúlyosabban a gazdálkodó egységeket, amihez csak járulékos tényezőként adódott hozzá az új kormány gazdaság- és iparpolitikájának kiforratlansága, a tapasztalatlanság a hagyományostól eltérő vállalati válságok kezelésében.

A vállalatok megmentésének vagy sorsára hagyásának kérdése az 1990-es évek legelején súlyos dilemma elé állította a kormányzatot. Jó néhány politikai és gazdasági érv szólt amellett, hogy a cégeknek - beleértve a nagyvállalatokat is - nem célszerű mentőövet dobni. A szocialista nagyvállalatokat a kommunista hatalom letéteményeseinek tekintették, a válságban lévő nagy szervezetek felszámolásával demonstrálni akarták, hogy az új kormány ki tudja vonni magát az ipari nyomásgyakorló csoportok befolyása alól. A támogatások ellen szólt a költségvetési egyenleg javításának általános törekvése is.

[4] Ez az úgynevezett „spontán privatizáció" nem volt spontán abban az értelemben, hogy a kormányzati szervezetek tudtán kívül ment volna végbe. (Formálisan is engedélyt kellett kérni mindenkinek a vegyesvállalatok létrehozásához, az államigazgatási irányítás alatt álló cégeknek pedig bármilyen szervezeti-tulajdonosi lépéshez.) Kétségtelen azonban, hogy a kezdeményezők szinte kivétel nélkül maguk a gazdálkodó szervezetek voltak. [*Móra* (1991) *Tóth* (1991) *Voszka* (1993)]

A másik oldalon viszont komoly érveket lehetett felhozni a vállalatok megmentése mellett is: több tízezer ember munkahelyéről, sok milliárdos termelési értékről, egész iparágak sorsáról volt szó. Ráadásul a bajba jutott nagyvállalatok egy része néhány válságkörzetben - Borsodban, a szénbányász vidékeken, Székesfehérváron - összpontosult, amelyeken 1990-91-ben tüntetések és sztrájkok hullámzottak végig. A kormány érzékelhette Kornai állításának igazságát: „a pénzügyi fegyelem irányába tett erélyes lépések kockázattal járnak", az általuk okozott feszültség „destabilizáló hatást gyakorolhat, és alááshatja a még törékeny demokratikus intézményeket" [*Kornai* (1993b)].

A gyakorlatban a költségvetési korlát keményítésének igénye és a vállalatok megmentése egymással párhuzamosan jelentkezett. Az állam - ad hoc módon - többeknek már 1990-91-ben is segédkezett, adósságok elengedésével, költségvetési támogatásokkal, esetenként szervezeti összevonásokkal vagy a termékpályák és az árak előírásával.

A szórványos és többnyire nem túl nagy közvetlen költségvetési kiadással, sokszor inkább a terhek vállalatok közötti újraelosztásával járó, bár nem feltétlenül kis léptékű ügyek után az 1992-es év látványos fordulatot hozott az állami segítségnyújtás terén. Ennek lényege az intézményesítés volt. A gazdálkodó szervezetek meghatározott körei általános és nyilvánosságra hozott eljárás keretében kaptak mentővet. E formák közé tartozott a bank-, majd vállalati központú hitelkonszolidáció, valamint a bank- és adóskonszolidáció.[5]

Az állami újraelosztás intézményesítésének több oka lehetett. Az egyik a gazdálkodó szervezetek, vállalatok és bankok tömeges válsághelyzete, aminek kiterjedéséhez maguk a kormányzati intézkedések is hozzájárultak. A költségvetési korlát keményítését és általánosabban a versenyen alapuló piacgazdaság megerősítését célzó lépések - a behozatal liberalizálásától a támogatások kezdeti csökkentésén keresztül a szigorú csődtörvényig - a felpuhítás fő mozgatórugójává is váltak. Már abban az időben sok vállalati vezető feltételezte, hogy mivel az egész gazdaság csődjének kiteljesedését semmilyen politikai erő nem vállalhatja, az általánosan érvényes szigorú szabályok csak a központi szelektivitás megalapozására jók: ezután a kormányzat maga választhatja ki a segítségre érdemeseket. Ennek következtében - s ez a második ok - erősödött a vállalatok nyomása a megkülönböztetett kezelés érdekében. Az újraelosztás folyamatának e két főszereplője ugyanis kölcsönösen befolyásolja a másik orientációját. Míg a költségvetési korlát keményítésének központi törekvése - s ezzel együtt a cégek mozgásterének bővítése - az 1980-as évek végén az államtól való menekülésre késztetett sok vállalatot, néhány évvel később a támogatási hajlandóság erősödése, s ezzel egy időben a tulajdonosi jogok újraközpontosítása a társasággá alakulás kényszerének előírásával az ellenkező irányba terelte őket: jelentős csoportjaik az esélyek javulásának láttán ismét határozottabban fordultak a kormányzat felé.

Az újraelosztást érintő felemás elveken és gyakorlaton, valamint a két megközelítés ellentmondásosságán az 1994-ben hivatalba lépett szocialista-liberális koalíció nem változtatott, sem abban az irányban, hogy az MDF-kormány által elindított osztogatást a gazda-

[5] A fogalmak értelmezéséről és a konszolidációs hullámok összesített adatiról lásd *Várhegyi* (1996).

sági liberalizmus szellemében leblokkolta volna, sem pedig a másik - talán még többek által várt - irányban, hogy ugrásszerűen kiterjesztette volna a kedvezményeket. A kormányprogramok, a pénzügyi és iparpolitikai koncepciók most is az állam visszavonulását hirdették, de a milliárdok tovább csordogáltak a vállalatok egy csoportjának lyukas zsebébe. A bankkonszolidáció a sorozatos fogadkozások ellenére nem ért véget, legfeljebb a formák módosultak. Tovább éltek a rejtett újraelosztás korábban alkalmazott egyéb formái is.

2. AZ ÚJRAELOSZTÁS FORMÁI - A MÉRTÉK MEGHATÁROZÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI

Ha a gazdálkodó szervezetek közötti kormányzati újraelosztás mértékére akarunk akárcsak hozzávetőleges becslést adni, akkor a preferenciáknak két nagy csoportját érdemes megkülönböztetni. A nyílt újraelosztás megjelenik az államháztartási mérlegben, illetve a központi költségvetésben, mégpedig a támogatások vagy az állami garanciák kifizetésének rovatában. A többi preferencia a rejtett redisztribúció fogalomkörébe sorolható.

A rejtőzködést értelmezhetjük a forma szempontjából, amikor a szubvenció a költségvetés támogatási vagy garanciális sorában nem jelenik meg (hanem más rovatokban bújik meg), vagy csak elmaradt bevételt jelent. Az utóbbi csoportba tartozik például a befizetési kötelezettségek mérséklése vagy elengedése, és ide sorolhatók a terhek más vállalatokra hárításának különféle módszerei, az árak és termékpályák meghatározásától a szervezeti integrációig.

A rejtett jelleget felfoghatjuk ezenkívül intézményi szempontból is, ami azt jelenti, hogy a preferenciát nem a központi államkasszából, hanem valamilyen kisebb, a parlamenti ellenőrzés alól többé-kevésbé kivont zsebből adják. Ilyen „zsebek" lehetnek az állami privatizációs és vagyonkezelő szervezetek vagy az elkülönített alapok, amelyekből többek között hitel- vagy exportgaranciához lehet jutni. (Az államháztartási egyenleget természetsen ezek a formák sem hagyják érintetlenül: a kiadások nőnek, vagy - a privatizáció esetében - a költségvetési befizetések csökkennek.) Ebbe a körbe sorolható a kivásárlás felszámolásból, az adósságok ellentételezése tőkeemeléssel, vagy az adósság-részvény csere, ami a vállalat szemszögéből nézve ugyancsak kedvezmény, hiszen a tartozásokat egyszerűen egy új tulajdonos belépésével tünteti el.[6] Az 1990-es évek támogatásainak jellegzetes típusa az úgynevezett decentralizációs privatizáció, azaz a nagy cégekről leválasztott egységek eladásából származó bevételek egészének vagy kisebb-nagyobb részének visszaforgatása a vállalatcsoportba. A megkülönböztetett állami kezelés a piacok védelmét vagy kiterjesztését is segíthette az exporthoz és importhoz kapcsolódó egyedi-iparági kedvezményekkel.[7]

[6] Ez természetesen csak az egyben maradt, integrált cégek esetében jelent egyértelmű preferenciát. Ha az adósság-részvény csere egy társaságok halmazára bomlott nagyvállalatot érint úgy, hogy a volt központ, a holding részvénytöbbsége csökken a hozzá tartozó társaságokban, akkor a nyereség (adósságcsökkenés) mellett tényleges veszteségről (a tulajdonosi pozíciók gyengüléséről) is szó van.

[7] Import kvóta vagy vámvédelem jelent meg például a vas- és acéliparban, a cementiparban, a híradástechnika és a közlekedési eszköz gyártás vagy a gumiipar néhány területén.

A nyílt újraelosztás alakulását a hivatalos statisztikákból nyomon lehet követni. A központi támogatásoknak[8] a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya az 1980-as évek második feléhez viszonyítva drasztikusan csökkent: 10-12 százalékról 1991-ben 2 százalék körüli értékre esett, majd a következő években e körül ingadozott. (Viszonylagos, ámbár kismértékű növekedés látható 1994-ben; - 1. táblázat). Hasonló tendenciát látunk, ha a támogatásokat az államháztartási kiadások főösszegével vetjük össze. Fokozatosan nőtt viszont, noha csak egy alacsony szintig, a központi költségvetés által vállalt garanciák kifizetése, ami 1993-ban és 1994-ben 10-11 milliárd forintot tett ki.

1. táblázat. Az államháztartás és a vállalatok közötti pénzfolyamatok

Év	A vállalatoktól az államháztartásba* a GDP százalékában (befizetés)	Az államháztartásból a vállalatokhoz támogatás a GDP százalékában	Nettó pénzáramlás az államháztartásba a GDP százalékában (befizetés-támogatás)	Az állam által vállalt garanciák érvényesítése (Mrd forint)
1987	29,6	12,3	17,3	n.a.
1988	21,0	10,2	10,8	n.a.
1989	13,3	6,8	6,5	n.a.
1990	16,2	4,6	11,6	n.a.
1991	11,5	2,6	8,9	n.a.
1992	9,5	2,6	6,9	4,3
1993	9,5	2,2	7,3	10,1
1994	9,9	3,0	6,9	11,3
1995**	9,9	2,4	7,5	n.a.

* Társadalombiztosítás nélkül.

** Az Országgyűléshez benyújtott javaslat

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1994) 72, 358. o.
Központi Statisztikai Hivatal (1996a) 227, 319. o.

Ugyanebben a periódusban azonban a vállalatoktól az államháztartásba áramló befizetéseknek a GDP-hez viszonyított aránya és ezzel együtt a nettó pénzbeáramlás is csökkent. A befizetések és támogatások egyenlege a bruttó hazai termék százalékában mérve az 1987-es 17 százalékról 1992-95-ben 6-7 százalékra esett A bevételek csökkenésének természetesen többfajta oka lehet, a gazdasági teljesítménynek és a cégek jövedelmezőségének visszaesése, esetleg az adók szerkezetének változása és a mértékek csökkentése,[9] a fekete-szürke gazdaság kiterjedése, az adókerülés vagy az adók nem fizetése.[10]

[8] A számításoknál nem csak a központi költségvetést, hanem - a társadalombiztosítási befiztetések levonása után - az államháztartás mérlegét vettük figyelembe, mert ez az elkülönített alapok pénzforgalmát is tartalmazza. A tendenciák egyébként azonosak a központi költségvetésben regisztrált változásokkal. (Megjegyzem, hogy Kornai János idézett cikkében - i.m. 384. oldal - a táblázat címétől eltérően szintén az államháztartás adatait mutatta be. 1995-ig a Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei csak ezt a mérleget közölték, a költségvetését nem.)

[9] Az adókulcsok csökkentése azonban - az elmélettel és sok más ország tapasztalataival összhangban - Magyarországon is inkább a bevételek növekedéséhez vezetett, aminek leglátványosabb jele a befizetések emelkedése volt a társaságiadó-kulcs mérséklése után.

[10] Az adókerülés a kötelezettségek legális vagy illegális eltagadása, míg a nem fizetés az elismert tartozás kiegyenlítésének elhalasztása vagy elmulasztása.

A két utóbbi vállalati magatartásforma megerősödhetett azért is, hogy a támogatások csökkentését kompenzálja, s ezzel a kormányzat szándékaival ellentétes átváltás alakult ki a költségvetési kiadások csökkentése és a bevételek növelése között. De az összesített számokban tükröződhet az olyan típusú elmaradt bevétel is, ami a központi újraelosztás szándékolt következménye. Ide tartozik az adókedvezmények mellett a vállalati veszteségek más cégekre hárítása, a privatizációs bevételek visszaforgatása és általában a kormányzati privatizációs-vagyonkezelő szervezetek reorganizációs kiadásai, amelyek a befizetéseket mérséklik. A rejtett támogatások egy része tehát megjelenik az államháztartási bevételek csökkenésében – létezik egyfajta átváltás a nyílt és rejtett preferenciák között –, ezért a nettó pénzbeáramlás mutatója jobban jellemezhetné a folyamatok alakulását, mint önmagában a támogatások nagyságrendje. Így nézve a vállalatok költségvetési korlátjának keményedési tendenciája korántsem egyértelmű. Mivel azonban a bevételcsökkenés más tényezők következménye is lehet, ez a mutató sem ad világos képet. Ráadásul a preferenciák egy része, mint a vám- és illetékemelés, nem csökkenti, hanem növeli a bevételeket, más formák pénzügyi következményei pedig nem jelennek meg a központi mérlegekben (mint például a vagyonkezelő szervezetek reorganizációs kiadásai), vagy nem érintik a bevételek és támogatások rovatát (mint a cégek adósságainak elengedése vagy a konszolidációs kötvényekkel kapcsolatos kiadások). Ez nem véletlen: a rejtett támogatások változatos formáinak lényege éppen az, hogy a nyomon követést megnehezítsék – természetesen nem a kutatók, hanem a törvényhozás és más ellenőrző szervezetek, a pénzügyi folyamatokat élénk érdeklődéssel kísérő nemzetközi intézmények, valamint a cégek versenytársai számára. A rejtőzködés a cégek és a kormányzat közös érdeke, amit a parlamenti demokrácia feltételei között nem lehet egyszerűen titkos ügykezeléssel érvényre juttatni. Kifinomultabb módszerekre van szükség.

A rejtett újraelosztás formái közül csak néhányról vannak adataink. A bankkonszolidáció mintegy 330 milliárd forintba került. A két hitelkonszolidációs hullámban és az adóskonszolidációban 1992 és 1994 között durván 220 milliárd forintnyi tartozást engedtek el, ütemeztek át vagy váltottak részvényre [*Várhegyi* (1996)]. A központi privatizációs és vagyonkezelő szervezetek reorganizációs kiadásai 1990–96-ban meghaladták a 70 milliárd forintot, a kifizetett garanciák pedig a 8 milliárdot (2. táblázat). Az utóbbi össszeg a jövőben hivatalos értékelések szerint is nőni fog. Az ÁVÜ, az ÁV Rt. és az ÁPV Rt. összesen majdnem 400 milliárd forintnyi kötelezettséget vállalalt a vevőkkel szemben, amiből a várható kifizetés több mint 40 milliárd [*Vitéz F.* (1996)].

Bár a rejtett újraelosztás számbavétele hiányos, annyit biztosan állíthatunk, hogy ezeknek a ráfordításoknak a nagyságrendje legalább eléri az államháztartásból folyósított támogatások 1990 és 1995 között regisztrált mértékét.

A redisztribúció kiterjedésének vizsgálatát lezárandó még fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mennyire támasztják alá az elérhető adatok a kormányzati politika ingadozását tételező verbális elemzést.

A nyílt államháztartási támogatások adatsora nem tükrözi az 1992-es felemás fordulatot. Ennek két oka lehet. Egyrészt az újraelosztás intézményesítése főként a rejtett módszereket alkalmazta, másrészt a döntések pénzügyi hatásai késleltetve mutatkoztak. A késleltetésre utal, hogy a nyílt újraelosztás folyamatában minden mutató szerint 1994

2. táblázat. A vagyonkezelő szervezetek reorganizációs és garanciális kiadásai

	Reorganizáció (Mrd Ft)	Garanciák beváltása (Mrd Ft)	Összes készpénz-bevétel (Mrd Ft)	Újraelosztás a készpénzbevétel százalékában
1990 ÁVÜ	n.a.	n.a.	0,7	n.a.
1991 ÁVÜ	0,2*	n.a.	29,4	0,7
1992 ÁVÜ	5,8	n.a.	58,5	9,9
1993 ÁVÜ	5,9	n.a.	128,2	4,6
ÁV Rt.	-			
1994 ÁVÜ	5,5	2,7	38,6	3,5
ÁV Rt.	5,1			
1995 ÁPV Rt.	17,4	3,6	437,8	4,8
1996** ÁPV Rt.	31,9***	2,3	108,6	31,5
Összesen	71,8	8,6	801,8	9,0

* Befektetés
** Január-november
*** Ebből befektetés 16,5 Mrd Ft
Forrás: KSH (1996a) 335. o.

- ne felejtsük el, éppen a parlamenti választások éve - jelent törést, habár az elmozdulás csak kis mértékű. A garanciális kifizetések is 1993-94-ben ugrottak meg (1. táblázat).

Világosabban látszik viszont, hogy a redisztribúció kiterjedésében a kormányváltás nem hozott éles fordulatot. A központi támogatásoknak a GDP-hez viszonyított aránya az 1994-es relatív növekedés után 1995-ben némileg csökkent. A rejtett módszerek közül az intézményes formák háttérbe szorultak, megnőttek ezzel szemben az állami privatizációs és vagyonkezelő szervezet reorganizációs célú kiadásai és garanciavállalásai. 1995-96-ban[11] az ÁPV Rt. reorganizációs ráfordítási megközelítették az 50 milliárd forintot, ami több, mint kétharamada az 1990 és 1996 közötti összes ilyen típusú kiadásnak. 1996-ban a reorganizáció és a kifizetett garancia együttesen majdnem elérte a készpénzbevétel harmadát, miközben ez az arány a vizsgált hét év átlagában kilenc százalék volt (2. táblázat). Ezek a számok egyébként a nyílt újraelosztáshoz viszonyítva is tekintélyesek: az említett két évben megközelítették a központi költségvetés összes támogatási kiadásának negyedét.[12]

3. KORMÁNYZATI PREFERENCIÁK A KIEMELT NAGYVÁLLALATOK KÖRÉBEN

Mivel a kedvezmények nagyságrendjét, s ezzel együtt a vállalatok költségvetési korlátjának keményedését az összefoglaló makrogazdasági adatokból nehéz megítélni, ezért aprólékos, empirikus módszerekkel, esettanulmányokkal, kérdőívekkel próbálkoztunk.

[11] Az 1996-os adatok január-november hónapokra vonatkoznak.

[12] 1996-ban a költségvetési támogatások összege 114 milliárd forint volt [*Központi Statisztikai Hivatal* (1996b)].

Egy nagyobb kutatás részeként[13] 49 nagyvállalatot (és a felbomlás során létrejött, 1996-ra már közel 700 utódjukat) vizsgáltunk meg ebből a szempontból: az 1972-ben megkülönböztetett állami figyelemre érdemesített, úgynevezett kiemelt vállalatok csoportját. A nagyvállalatok és ezen belül a kiemeltek jellemző sajátossága a tervgazdálkodás idején a gazdasági összteljesítményben betöltött jelentős szerep,[14] a központi gazdaságirányítás szervezeteihez fűződő szoros kapcsolat és az állami redisztribúcióban elfoglalt fontos hely volt [*Csanádi* (1984), *Szalai* (1989)]. Kornai János terminológiájával megfogalmazva: ebben a csoportban volt a legpuhább a költségvetési korlát. A kérdés az, hogy fennmaradt-e, s ha igen, milyen formában és mértékben ez a jellegzetesség. A 49 cég vizsgálatából levont következtetések természetesen nem általánosíthatók a gazdaság egészére.

Elöljáróban le kell szögezni, hogy a Major Iván által feldolgozott - egyébként igen tanulságos - mérlegadatok ennek megítéléséhez semmilyen támpontot nem adtak: a támogatások a vállalati alapdokumentumokban az 1990-es években nem szerepelnek. A nagyvállalatokról szóló tanulmány összesítése is hiányos, mert elsősorban az ÁPV Rt. és az IKM sajátos szempontok alapján készült dokumentumaira, valamint az esettanulmányoknak sokszor csak az interjúalany emlékezetére támaszkodó elbeszéléseire épül. A számok tehát nem pontosak, több helyütt csak egy-egy kedvezmény létét tudtuk valószínűsíteni, de forrásaink a nagyságrendet nem közölték.

Az adatok tehát minimum-értéknek, a becslés alsó határának tekinthetők, annál is inkább, mert nem tartalmazzák a minden vállalatra egyaránt érvényes normatív kedvezményeket (így a társasággá alakuláshoz, majd a vegyesvállalat alapításhoz kapcsolódó adó- és beruházási preferenciákat). Kiterjednek viszont a közvetlen költségvetési szerepvállaláson túl más állami intézményekre - vagyonkezelők, adóhivatal, társadalombiztosítás, vám- és pénzügyőrség -, valamint az adósság-részvény cserék esetében az állami jellegű hitelezőkre (ÁFI, MBFB, nagybankok) is. Ugyancsak felvettük a listára a vagyonkezelő szervezetek által megvásárolt, de „lebegtetett" adósságokat, amelyeket még nem engedtek el és nem ütemeztek át, de a kamat- és tőketörlesztést felfüggesztették. (Ez a vállalat szempontjából könnyítést jelent, mert bár a mérlegében bent maradtak a tartozások, a folyó kiadásokat nem terhelik.) Fölsoroltuk továbbá azokat a garanciákat is, amelyeket később nem hívtak le, illetve valószínű, hogy a jövőben sem kell őket beváltani. A jótállás ugyanis a tényleges kifizetéstől függetlenül az állami szándékot jelzi, és a vállalat számára akkor is életmentő lehetett például az export előfinanszírozás lehetőségének megteremtése, ha a számlát végül maga a cég is ki tudta fizetni. Élesebb különbséget kellene tenni az exporthoz nyújtott és a megkötés nélkül adott - sokszor veszteségeket finanszírozó - hitelgaranciák között, mert az előzőeknél a lehívás valószínűsége kisebb. Erre a megkülönböztetésre azonban általában nem volt módunk.

[13] A kutatásról lásd részletesen *Voszka* (1997).

[14] A kiemelt cégek az 1980-as évtizedben a nemzeti terméknek 28-29 százalékát, az export több mint felét adták. Részarányuk az 1990-es években csökkent, de még mindig jelentős maradt. 1991 és 1993 között a GDP 21-22 százalékát, az a kivitel harmadát állították elő, az egész gazdaságban lekötött eszköz és létszám 14-15 százalékát alkalmazták. Az esettanulmányok arra utalnak, hogy a zsugorodás és a teljesítményromlás 1993-ban megállt [*Voszka* (1996) Major Iván számításai].

A vállalatoknak nyújtott kedvezmények legnagyobb - a bankkonszolidáció egészének nagyságrendjéhez hasonló - tétele az energetikai privatizáció során vállalt mintegy 360 milliárd forintos ÁPV Rt. garancia. Ennek nagy része azonban jogi és tulajdoni jellegű, azaz az állam csak azt garantálta, hogy a részvények valóban az ő tulajdonában voltak, és az eladások megfeleltek a hatályos törvényeknek. Elfogadva, hogy a nagyprivatizációhoz kapcsolódó kezességvállalások lehívásának valószínűsége körülbelül tíz százalék [*Virág F.* (1996)], csak ezt a kisebb értéket vettük figyelembe.

A preferenciák fogalmát tehát a lehető legszélesebben értelmezzük.[15] Az összeállítás nem kizárólag a költségvetési kifizetések, még csak nem is az elmaradt bevételek szempontját követi, vagyis nem pénzügyi-számviteli jellegű. Inkább arról ad felvilágosítást, hogy a különböző állami szervezetek milyen pénzügyi kedvezményeket voltak (lettek volna) hajlandóak adni a nagyvállalatoknak. Az esetek nagy részében ugyanakkor valóságos pénz- vagy tőkemozgásról is szó volt.

Mindezeket a fenntartásokat figyelembe véve a 3. táblázat szerint a két legnagyobb tétel a tartozások elengedése-felfüggesztése (61 milliárd) és a garanciavállalás (58 milliárd). A privatizációs bevételek visszaforgatása 25 milliárdot, az adósság-részvény csere és a folyó támogatás külön-külön 22-23, az adósságátütemezés és a tőkeemelés 15-15 milliárdot tett ki.

3. táblázat. Az 1972-ben kiemelt 49 nagyvállalatot és utódaikat érintő állami kedvezmények 1990-1996. május

A kedvezmény formája	Összege (Mrd Ft)
Adósságelengedés és -felfüggesztés	60,7
Adósságátütemezés	14,7
Folyó termelési támogatás	23,7
Adósság-részvénycsere	22,1
Állami export- vagy hitelgarancia*	58,4
Privatizációs bevételek visszaforgatása	25,1
Tőkeemelés, kivásárlás felszámolásból	14,6

Forrás: *Voszka Éva - Major Iván* (1996): Privatizáció és szerkezetváltás: a nagyipari struktúra átalakulása a kiemelt vállalatok körében. Pénzügykutató Rt. (becsült adatok).

* A vállalt garanciák nem a lehívott kezességek összege szerint, hanem bruttó módon vannak számba véve, kivéve az 1995. végi energetikai privatizáció garanciáit, amelynél a vállalt garancia 10 százalékát - az ÁPV Rt. hivatalos becslése alapján valószínűleg kifizetendő összeget - vettük figyelembe.

[15] Ennek ellenére néhány fontos tétel - amelyre végképp nem tudtunk adatokat szerezni - biztosan kimaradt. Ilyen például a cégek adó- és járuléktartozása azokban az esetekben, amikor az érintett állami hatóságok nem indították meg a felszámolási eljárást, elengedték a késedelmi kamatokat, átütemezték az adósságot. Ez minden szereplőre a (rejtett) kormányzati preferenciákhoz hasonló hatást gyakorolt: a vállalatok pótlólagos likviditáshoz jutottak, esetleg később kialkudták a tartozások mérséklését, az APEH és a társadalombiztosítás szigora cégenként változott, azaz egyedileg bírálták el az adósokat, a költségvetés pedig elmaradt bevételeket regisztrálhatna, ha volna erre gondja.

Az adatokat az infláció kiszűrése nélkül (továbbá az egyes módszereknek az érintettek pénzügyi helyzetére gyakorolt eltérő hatása miatt) nem lenne helyes összeadni. Ha mégis egy pillantást vetünk erre a számviteli szempontból megengedhetetlen summázatra, akkor azt látjuk, hogy az állami kedvezmények becslésének alsó határa a 49-ek körében mintegy 220 milliárd forint. A fenntartásokat figyelembe véve is szembeötlő azonban két jelenség. Egyrészt a nyílt központi támogatás[16] ebben a vállalati körben a preferenciáknak csak körülbelül a tizede. A rejtett támogatások bizonyos formáinak azonban - már amennyire a rendelkezésünkre álló adatokból meg lehet ítélni - jelentős részben ezek a cégek voltak a kedvezményezettjei: őket érintette az adósságok elengedésének fele és az adósság-részvény cserének is majdnem az ötven százaléka.

Másfelől figyelemre méltó, hogy az általunk összesített, bár nem teljeskörű adatok szerint 1990 és 1995 között a 49-ek és utódaik az éves költségvetésekben megjelenő - az agrárszektoron kívüli - támogatásoknak csak 15 százalékát kapták. Ha adataink torzíthatnak is, annyi biztosan állítható, hogy nyílt állami preferenciákban a korábban kiemelt cégeken kívül az ipar és a szolgáltatások más cégei is jócskán részesültek.

A részletes adatokat áttekintve látható, hogy szinte alig van a 49-ek között olyan cég, amely valamilyen módon ne jutott volna az elmúlt hat-hét évben állami kedvezményhez az itt használt széles értelemben. A formák szerint azonban több csoport különíthető el. Egyrészt jól látható különbség van az ágazatok között. A folyó termelési támogatás, valamint az adósságterhek közvetlen könnyítése (elengedés, felfüggesztés, átütemezés) az alapanyag előállításnál, a vegyiparban és néhány gépipari cégnél sűrűsödik,[17] ezt csak kiegészíti egy-egy hús-, textil- vagy tejipari vállalat. Másrészt a kedvezmények formája tendenciaszerűen összekapcsolódik a szervezeti és tulajdonosi szerkezet alakulásával. A privatizációs bevételek „visszaforgatása" előfordult ugyan az intézményes újraelosztás kedvezményezettjeinél is, de ez inkább a központi reorganizáción kívül maradt cégekre jellemző. Ezen belül az egyik jellegzetes alcsoportba a korai privatizációk tartoznak, mint a Tungsram és a Chinoin - itt a vételár a vállalatnál maradt. A másik altípusba sorolható az 1980-as évek végén társaságok halmazára bomlott nagyvállalatok egy része, amelyek másfajta kedvezményben nemigen részesültek, de lehetőséget kaptak arra, hogy a részlegek, gyárak, részvénycsomagok eladásából származó bevételeket maguknál tartsák, s ebből törlesszék hiteleiket (Budaflax, Elegant Május 1. Ruhagyár) Az utóbbi esetekben az állami preferencia nem arra szolgált, hogy a cégek megőrizzék az integrált nagyvállalati szervezetet. A fokozatos értékesítés felmorzsolta a korábbi cégközpont tulajdonosi részesedéseit, és legfeljebb az így valóban önállósult egységek túléléséhez teremtett esélyt.

Az eredeti illetve módosult formában való túlélés lényeges szempont a kormányzati magatartás és a vállalati sorsok differenciálódásában. A költségvetési korlát puhasága a tervgazdaságban is eltérő volt az egyes vállalati csoportok számára - a különbségeket fő-

[16] Itt csak a folyó termelési támogatásokról van szó, az államháztartási mérleg más rovatában - és alapvetően más szemléletben - számon tartott vagy csak a privatizációs és vagyonkezelő szervezeteknél megjelenő garanciákról nem.

[17] Az 1992-ben válságkezelésre kijelölt „piszkos tizenhármak" közül tizenegy tartozott a 49 régi kiemelt közé. E cégeknél az 5-10 milliárdos adósságelengedés vagy felfüggesztés sem számított kivételesnek.

ként a méret, a „stratégiai fontosság" és a politikai kapcsolatok ereje magyarázta [*Csanádi* (1995)]. Most a korábbi évtizedekben egyértelműen és csoportként is preferált kiemelt cégek egységes kezelése felbomlott. A 49-ek közül 21-en nem kaptak olyan mértékű és olyan jellegű segítséget, ami a nagyvállalati keretek fenntartását lehetővé tette volna. Néhányat közülük (Hajtómű- és Felvonógyár, Szerszámgépipari Művek, Budaprint) a szó fizikai értelmében felszámoltak, azaz kis utódvállalataik sem vitték tovább az eredeti tevékenységet. Másokat viszont az 1990-es években is sokáig kormányzati segítség tartott életben, mint például a szénbányákat, a vaskohászat, az alumíniumipar és a vegyipar számos nagyvállalatát, a Gördülőcsapágy Műveket, az Ikarust, a Taurust.

4. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS ÉS KÉRDÉS

Elemzésünk azt mutatja, hogy a vállalatok költségvetési korlátjának egyértelmű és általános megkeményedéséről, ezen belül az állami preferenciák megszűnéséről az 1990-es évek Magyarországán sem beszélhetünk. A központi redisztribúció jellemzői - a döntési szintek és kritériumok, az alkalmazott eszközök és a kedvezményezettek köre - sok tekintetben megőrizték a korábbi évtizedek vonásait, de új elemekkel is kiegészültek, illetve lényeges elemei megváltoztak.[18] Az egyik legfontosabb változás az, hogy a jövedelmek gazdaságon belüli újraelosztása nem vált az egész gazdaságot átfogó rendszerré, mint korábban. A vállalkozások széles köre az államtól függetlenül, valódi piaci környezetben működik, és a cégek megmentése nem terjed ki a korábban preferált nagyvállalatok mindegyikére sem. A másik lényeges elmozdulás a redisztribúció módszereit érinti: a nyílt központi támogatások mellett fontossá váltak a rejtett, makrogazdasági adatokból nem látható formák. Ezért önmagában az államháztartási vagy költségvetési mérlegekből aligha vonható le megalapozott következtetés a központi újraelosztás - vagy a másik oldalról, a vállalati pénzügyi fegyelem - mértékére és időbeli alakulására.

A redisztribúció egészére vonatkozó részleges és meglehetősen pontatlan adatok legalábbis nem cáfolják a verbális elemzésnek azt a következtetését, hogy a kormányzati elszántság a vállalatok költségvetési korlátjának keményítésére nem volt töretlen. Az is jól látható, hogy az újraelosztás nem mutat egyértelműen csökkenő tendenciát. Az 1980-as évek végét jellemző visszavonulás után 1991-92-től előbb szórványosan, majd intézményes formákban is egyre gyakoribbá vált az állami megmentés, s ez mindmáig, 1996-ig tart. Az időbeli változásokat a gazdaság általános helyzete, a cégek reakciói, és a politikai szervezeteknek a választási ciklusok szerint is hullámzó hatalmi önérdekei befolyásolták - a kormányok politikai-ideológiai szinezete azonban kevéssé. Az állami magatartás változékonysága, a deklarációk és a tettek gyakori eltérése - azaz a kormányzati szavahihetőség gyengesége - miatt az sem egyértelmű, hogy a vállalatok folyamatosan tanulnák a pénzügyi fegyelmet. Egyes csoportjaik erre a vizsgált időszak egészében kevéssé voltak rákényszerülve. Mások a kormányzat kétlelkűségét, támogatási hajlandóságát látva módosítottak stratégiájukon, és az átmeneti elfordulás után ismét a központi újraelosztás fe-

[18] A részletes kifejtést lásd *Karsai* (1993) és Voszka (1994).

lé orientálódtak. (Vagyis tanultak, de éppen azt, hogy megint megpróbálhatnak állami segítségre támaszkodni.)

Mindennek alapján több, az empirikus kutatásra illetve az elméleti összefüggésekre irányuló kérdés is megfogalmazható. Az empirikus kutatásoknak érdemes volna részletesen feltárni a redisztribúció rejtett formáit és a kedvezményezettek körét. Ez nemcsak a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan is érdekes lehet. Az állami tulajdon arányának csökkenése, a kampányszerű privatizáció lezárása ugyanis újabb eltolódásokat hozhat a támogatási módszerekben és a főszereplők körében. Már az 1990-es évek első felében sem volt kivételes, hogy a preferenciák a magáncégekre, ezen belül a külföldi tulajdonban lévőkre is kiterjedtek. Sok multinacionális cég is megpróbált nyomást gyakorolni a kormányra - nem egyszer sikerrel - különféle, főként a piac védelmét és kiterjesztését érintő kedvezmények elnyerése érdekében [*Voszka* (1994)].

Részben ehhez kapcsolódnak az elméleti kérdések is. Hogyan függ össze a vállalatok pénzügyi fegyelme a tulajdonnal, illetve a politikai berendezkedéssel? Annyit ma már biztosan állíthatunk, hogy a puha költségvetési korlát nem keményedett meg azonnal és általánosan az egypártrendszer és a tervgazdálkodás megszűnésével. A központi újraelosztás fennmaradásának olyan okai is feltételezhetők, amelyek általánosabban jellemzik a politikát: a választási ciklushoz kapcsolódó engedékenység, a társadalmi feszültségek mérséklésének szándéka, gyengeség vagy kiszolgáltatottság a gazdasági élet meghatározó szereplőinek. Másképpen fogalmazva, a kérdés az, hogy a puha költségvetési korlát valóban csak az egypártrendszerű tervgazdaságnak immanens jellemzője, vagy más politikai és gazdasági rendszerekben is elterjedt - esetleg csak a mértékek, a formák, a szereplők változnak. Ha igaz az, hogy a költségvetési korlát puhasága a tervgazdaságban sem minden vállalati csoportban azonos, és nem maga a jelenség a pártállami rendszer specifikus vonása, hanem a szelekció módja, kritériumrendszere [*Csanádi* (1995), 151. o.], akkor érdemes az állítást az új feltételek között is megvizsgálni. Vajon nem arról van-e szó, hogy a pénzügyi korlátok keménysége ma is eltérő a cégek egyes csoportjai számára, csak a kiválasztási szempontok és döntési eljárások módosultak a gazdasági-politikai rendszer változása nyomán?

Utólagosan nézve felmerül az a kérdés is, hogy a puha költségvetési korlát volt-e a szocializmus lényegi vonása, vagy legalább ilyen fontos lehetett az állam piacteremtő szerepe is. Nem mondhatjuk-e inkább azt, hogy a pénzügyi kedvezmények korábban is csak kiegészítették az állami piacteremtést, ami alapvető volt mind a hazai eladások esetében (az importverseny korlátozásával és az állami megrendelésekkel), mind a KGST-ben (az államközi megállapodások, a szállítási mennyiségek és árak kialkudásával)? A kormányzat és a vállalatok közötti kapcsolatoknak az a szegmense ugyanis, amelyben az 1980-as évek vége biztosan fordulatot hozott, éppen az állam piacteremtő erejének részben önkéntes, részben kényszerű meggyengülése. Ezen a ponton az 1990-es évek magyar kormányai elszántabbak és következetesebbek voltak, mint a pénzügyi fegyelem erősítésében - noha itt is tettek kisebb engedményeket, és folyamatosan nagy a nyomás a szigor fellazítására. A jövedelmek újraelosztásának viszonylagos kiterjedése 1992-től eddig nem párosult a piacteremtő szerep visszaépülésével, a termékáramlás nyitottságának, az importversenynek a feladásával.

A jövőre nézve alapvető kérdés, hogy milyen az a redisztribúció gazdasági és szociológiai hagyományaiból induló vegyes gazdaság, amely nemcsak a tulajdon szempontjából, hanem - részben e választóvonal mentén, részben az egyes cégeken belül is összefonódva, részben a tulajdonosi megoszlástól függetlenül - működési elveit tekintve is *kevert* rendszer. Lehet-e erről többet mondani, mint hogy vegyes vagy átmeneti formációról van szó? Besorolható-e ez a modell a máshol kialakult gazdálkodási típusok valamelyikébe, vagy - mint néhányan feltételezik[19] - Magyarországon és Kelet-Közép Európában egy újfajta gazdasági modell kialakulásával kell számolnunk?

HIVATKOZÁSOK

Antalóczy Katalin (1992): Szorításban (A KGST kapcsolatok utolsó három éve). Pénzügykutató Rt. Jelentések az Alagútból

Auth Henrik–Krokos János (1989): Gyanús átalakulások. Figyelő, február 9.

Bokros Lajos–Tömpe István (1989): Egy társadalom védelmében. Figyelő, szeptember 21., 28. és október 5.

Csanádi Mária (1984): Függőség, konszenzus és szelekció. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai 3. szám

Csanádi Mária (1995): Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. T-Twins Kiadó, MTA közgazdaságtudományi Intézet

Karsai Judit (1993): Fedőneve: reorganizáció. Közgazdasági Szemle, december

Kornai János (1993a): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadó Rt.

Kornai János (1993b): A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. Közgazdasági Szemle május

KSH (1994): Statisztikai Évkönyv, 1993.

KSH (1996a): Statisztikai Évkönyv, 1995.

KSH (1996b): A KSH jelenti 1966/11.

A Magyar Köztársaság Kormánya (1990): A nemzeti megújhodás programja.

A Magyar Köztársaság kormányának programja (1994-1998). Tervezet, 1994. július 8.

Móra Mária (1990): Az állami vállalatok (ál)privatizációja. Gazdaságkutató Intézet Kiadványa, december

Molnár Patrícia (1992): Válogatott művek. HVG május 30.

Polányi Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó

Stark, David (1994) Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I-II. Közgazdasági Szemle, november, december

Szalai Erzsébet (1989): Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

[19] Lásd erről részletesen *David Stark* (1994) hipotéziseit.

Szalai Erzsébet (1992): Perpetuum mobile? Valóság, 1992. április. In: Útelágazás Hatalom és értelmiség az államszocializmus után. Pesti Szalon Könyvkiadó és Savaria University Press 1994

Tóth István János (1991): A „spontán privatizáció" mint kormányzati politika. Külgazdaság 9. szám

Várhegyi Éva szerk. (1996): A vállalatfinanszírozás feltételeinek javítása a bankrendszer reformjával. Pénzügykutató Rt., január

Vitéz F. Ibolya (1996.): A kötelezettségek értéke 400, a valószínű fizetés 41 milliárd. Magyar Hírlap augusztus 12.

Voszka Éva (1993): Spontaneous Privatization in Hungary: Preconditions and Real Issues. In: Privatization in the Transition to a Market Economy (Ed. Earl, Frydman, Rapaczynski). St. Martin's Press and Pinter Publishers.

Voszka Éva (1994): A redisztribúció újraéledése. Közgazdasági Szemle 1994. január

Voszka Éva (1997): A dinoszauruszok esélyei (Nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció). Pénzügykutató Rt., Perfekt Rt.

TÚL A HIÁNYGAZDASÁGON

Chikán Attila

Ez az írás Kornai János 70. születésnapjára készült, tiszteletem és köszönetem kifejezéseként. Tisztelet az embernek és a teljesítménynek, köszönet azért, amit tanulhattam Jánostól és műveiből. S ezer köszönet a Rajk-kollégiumban töltött órákért, a szakkollégium szakmai és erkölcsi támogatásáért.

1. BEVEZETÉS

Az utóbbi két évben időm nagy részét a „Versenyben a világgal" kutatási program kötötte le. A program keretében azt vizsgáljuk, hogyan alakul „alulnézetből", a mikroszféra oldaláról a magyar gazdaság nemzetközi versenyképessége, azaz, milyen esélyt jelentenek a gazdaság szereplői (magatartásuk, stratégiájuk, kapcsolatrendszerük) hazánk nemzetközi felzárkózásában.

A kutatás keretében sok egyéb módszertani eszköz alkalmazása mellett egy széles körű, 325 vállalat 1300 vezetőjére kiterjedő kérdőíves felmérésre is sor került. Miután a felmérés teljes kiértékelése egy-két évet is igénybe vesz, szükségesnek láttuk, hogy első eredményeinket egy gyorsjelentésben adjuk közre [*Chikán–Czakó–Demeter* (1996)]. A gyorsjelentés összefoglaló tézisei közül több is megragadta a szakmai közvélemény (egy részének) figyelmét, egyik sem váltott ki azonban olyan sokoldalú reakciót, mint mindjárt az első, amely a következőképpen hangzik:

„A vállalatok döntő többségének szemléletmódját, stratégiai és működési alapelveit a piacgazdasági megközelítés hatja át. Az alapelveket illetően tehát lassan idejétmúlt lesz a gazdaság átmeneti jellegére hivatkozni."

Mivel e mondatokat én írtam le, természetesen különös affinitással vagyok irántuk, igen fontosnak tartom őket. Jólesik tehát megragadni minden alkalmat, hogy részletesebb magyarázatokkal szolgáljak arra nézve, mire is gondoltam pontosan, amikor megfogalmaztam őket. Hogy a Kornai János előtti tiszteletadás hogyan kapcsolódik a fenti gondolatsorhoz, az rögtön kiderül a következő fejezetből.

2. A GAZDASÁG SZEREPLŐINEK MAGATARTÁSA ÉS A GAZDASÁG JELLEGE

Kornai legtöbb művében a gazdaság szerkezetének különböző kérdéseivel foglalkozott. Az általa tárgyalt kérdések közül jelen tanulmányom szempontjából kiemelkedő jelentőségűek azok a tételei, amelyek a gazdaság szereplőinek kondicionáltságával foglalkoznak. Kornai több helyütt [például *Kornai* (1971), (1980), (1993a)] kifejti: a gazdaság szereplőit az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatok jellege tartósan befolyásolja magatartásuk fő vonalának megválasztásában. Ezek az általános, tartós hatások akkor is érvényesülnek, amikor a folyamatok konkrét alakulása ezt éppen nem magyarázza. Így a hiánygazdaság vállalatainak, illetve vállalatvezetőinek magatartásformáját alapvetően meghatározzák a hiányhoz való alkalmazkodás követelményei akkor is, amikor ténylegesen (adott termék adott piacán, adott helyen és időpontban) nincs a termékből hiány. Elegendő, hogyha a legtöbb fontos termék piacán, az esetek nagy többségében hiányt tapasztalt a döntéshozó – ez arra vezeti, hogy tevékenységét a hiánygazdasági jelenségek feltételezése mellett végezze.

Ezt a tételt korábbi munkáimban is felhasználtam, s most is erre szeretnék támaszkodni. Így arra a kérdésre, hogy hol tartunk a vállalati szférát illetően az átmenetben, oly módon szeretnék válaszolni, hogy Kornai szellemében megvizsgálom: érvényesek-e még ma is azok a viselkedési formák, amelyekkel a hánygazdaságot jellemeztük?

3. VÉGE AZ ÁTMENETNEK?

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az átmenet egy hosszú és bonyolult folyamat. Olyannyira hosszú és bonyolult, hogy valóban szükséges definiciókat adni arra, mikor értünk a „végére", különben úgy látjuk majd, örökké tart. Világosan el kell választani ugyanis két, a jelenlegi helyzetben egymásra rakódó dolgot:

– a „szocialista" gazdaságból a piacgazdaságba való átmenetet és

– a gazdaság (illetve szereplői) állandó alkalmazkodását a környezetben lezajló változásokhoz.

Az utóbbi folyamat valóban örökké tart – az előbbi lezárulásához azonban adható néhány fogódzó. Nem állítom, hogy az alábbiakban megfogalmazandók minden kritikát kiállnak – úgy vélem azonban, hogy ezek (mármint a kritikák, illetve igazságtartalmuk) nem változtatja meg az alapvető következtetést: a magyar gazdaság vállalati szférája szereplőinek magatartási szabályai, viselkedési normái a piacgazdaságokra jellemző alapformákat mutatják, nem mindig és minden szereplő esetén, de a meghatározó pontokon, a legtöbb esetben, hosszú távon, azaz, a Kornai által használt értelemben. A gazdaság egészére a piacgazdasági működési jegyek a jellemzőek – így azt mondhatjuk, hogy az átmenet befejeződött.

E ponton dolgozatom ismét csatlakozik Kornai munkásságához, mivel itt lényegében azt mondom, amit ő már három évvel ezelőtt kifejtett [*Kornai* (1994), ismételt megjelenés: *Kornai* (1996). Az alábbiakban az 1996-os közlés oldalszámaira hivatkozom]. Számomra a hivatkozott cikk fő mondanivalója, hogy a rendszerváltás szükségképpen magával hozta a

hiánygazdaság felszámolását, amelyet Kornai már akkor befejezettnek tekintett, s ezt a cikkben több helyütt is konkrétan kimondta: „A magyar gazdaság nem tekinthető többé hiánygazdaságnak" (25. o.), vagy: „A gazdaság egészét tekintve azonban elmondható, hogy *ebben a tekintetben* (kiemelés a szerzőtől) eljutottunk a piacgazdaságot jellemző állapotba" (25. o.), vagy: „Az előbbi gondolatmenet alapján elmondható: a magyar gazdaság piacgazdasággá vált. Igaz, a piaci mechanizmus még igen nagy súrlódásokkal működik, még nem „érett" - de már ez vált a jellemző koordinációs mechanizmussá." (58. o.)

Úgy vélem tehát, hogy a bevezetőben idézett megfogalmazás csak ismétli Kornait. Amiért mégis érdemes ezt a cikket megírni, az az, hogy azt gondolom, további fontos adalékokkal, empirikus anyaggal szolgálhatok a gazdaság átalakulásához, és éppen olyan területen, ahol az idézett Kornai cikk csak logikai okfejtésre, s nem empirikus elemzésre támaszkodik: a termelés alkalmazkodása és a piaci erőviszonyok témájában.

Kornai is utal a fenti idézetben arra, hogy a kialakult piaci mechanizmus még nem „érett", s magam is azt gondolom, hogy a piacgazdasági koordináció uralkodóvá válása a *gazdaságban* természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar *társadalom* átmenete véget ért - még nagyon sok területen van szükség fájdalmas operációkra ahhoz, hogy ezt elmondhassuk. A társadalmi szférák közül véleményem szerint leggyorsabban éppen a gazdaság vállalati szférája reagált a megváltozott helyzetre, s valósította meg az átmenetet. Ez nem véletlen, de nem is azért van, mert e szféra szereplői felvilágosultabbak vagy okosabbak lennének más szférákhoz képest. Egyszerűen arról van szó, hogy ez az a szféra, ahol a szereplőknek a leginkább egyértelműen voltak a kérdések feltéve, s ahol a legközvetlenebbül jelentek meg az átmenet mellett és ellen ható érdekeltségi viszonyok. Azt tanítjuk, hogy a piacgazdaság, sőt a piaci koordináció dominanciájára épülő társadalom fő társadalomszervező ereje a verseny, az egyéni szereplők erős motivációja - ennek érvényesülését látjuk e szféra viszonylag gyors átmenetében.

Nagyon fontos, hogy a fenti tételek alapos meggondolás tárgyát képezzék, s elfogadjuk vagy elvessük őket a bizonyítékok függvényében. Rendkívül súlyos hibákhoz vezethet mind az üzleti életben, mind a gazdaságirányításban, és a megfelelő áttételekkel a társadalom más szféráiban is, ha úgy véljük: a vállalati szféra jelenlegi viselkedése átmeneti (azaz a piacgazdaság előrehaladtával mintegy automatikusan megváltozó) jegyeket hordoz. Véleményem szerint nem ez a helyzet: igaz, hogy igen sok változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a magyar gazdaság olyan helyet foglaljon el a világban, amilyet legtöbben látni szeretnénk - ezek a változások azonban már *a piacgazdaságon belül* mennek majd végbe (ha, mint reméljük, végbemennek). Ez a tétel máshová helyezi a hangsúlyokat a teendőket illetően, mintha a vállalati szféra „változtatandó" tulajdonságai az átmenetből következnének. Az mindenesetre bizonyos, hogy nehezebb a változtatásokat végrehajtani, ha a meglévő problémákról látjuk, hogy fő vonásaik nem az átmenetből, hanem a hazai kultúra és történelmi örökség mélyebb rétegeiből következnek. Annak azonban, hogy megbirkózzunk velük, szükséges, de nem elegendő feltétele, hogy okaikat minél világosabban lássuk.

Nézzük meg tehát, milyen magatartási sajátoságokkal rendelkezett a vállalati szféra a rendszerváltás előtt, mi jellemzi ma, s elmondhatjuk-e a változások alapján, hogy a mai helyzetet már nem a hiánygazdaság, hanem a piacgazdaság sajátosságai határozzák meg.

4. NÉHÁNY ELMÉLETI TÉZIS

Ha a gazdaság szerkezetét elemezzük, a „szocialista" és „kapitalista" rendszer közötti legalapvetőbb különbség a piac működésében jelenik meg, s mintegy sűrítve tükrözi a gazdasági rendszer egyéb elemeiben megmutatkozó különbségeket. Kornai gondolatmenetét interpretálva felvázolható egy olyan logikai séma (lásd az 1. táblázatot), amelynek egymást követő elemei a történelem tanúsága szerint ok-okozati viszonyban vannak egymással.

1. táblázat. A „kapitalista" és a „szocialista" gazdaság strukturális jellemzői

A gazdaság strukturális jegyei	Uralkodó jelleg a gazdaságban	
	„kapitalista"	„szocialista"
Domináns tulajdonforma	magán	állami
Költségvetési korlát	kemény	puha
A termelés	keresletkorlátos	erőforráskorlátos
A piac	nyomásos (vevői)	szívásos (eladói)

A korábban kifejtett alapelveknek megfelelően természetesen a fenti séma sztochasztikus törvényszerűségeket fejt ki, csakúgy, mint a 2. táblázat, amely átvétel *Kornai* (1993a) művéből.

2. táblázat. Az eladók piacának és a vevők piacának fő vonásai [Kornai, (1993a) 273. o.]

Fő vonás	Vevők piaca		Eladók piaca	
	a vevő helyzete és viselkedése	az eladó helyzete és viselkedése	a vevő helyzete és viselkedése	az eladó helyzete és viselkedése
1. Információs tevékenység		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
2. A másik félhez való alkalmazkodás		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
3. Erőfeszítés a másik fél megnyerésére		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
4. A bizonytalanság következményei		Főleg az eladót terhelik	Főleg a vevőt terhelik	
5. Erőviszony	A vevő erőfölénye			Az eladó erőfölénye

Amennyiben a fenti okfejtés megállja a helyét, akkor véleményem szerint elmondható: ha a tapasztalat azt mutatja, hogy a hazánk reálszféráját az átmenet előtt jellemző második oszlop (amely az eladók piacára vonatkozik) helyett napjainkban az első oszlopban szereplő tulajdonságok jellemzik, akkor az átmenet ebben a szférában lényegében megtörtént. Ez, ismét hangsúlyozom, nem azt jelenti, hogy ma ezek a jellemzők tiszta formában léteznek - annyit jelent, s ez témánk szempontjából elegendő, hogy a töme-

gesen (de nem kizárólagosan) tapasztalható, meghatározó magatartásformák vevői piacra utalnak.

Az alábbiakban ezt a tételt szeretném igazolni, vállalatvezetők körében végzett kérdőíves felmérések alapján. A fő hivatkozási alap a „Versenyben a világgal" kutatás keretében készített, már hivatkozott felmérés. Ezt egészítettük ki néhány ponton két másik, hasonló logikájú felmérés eredményeivel: egyrészt a International Manufacturing Strategy Survey [IMSS, ismertetését lásd *Chikán–Demeter* (1995)] másrészt a BKE Marketing Tanszék által egy ACE program keretében végzett kutatás [*Berács–Agárdi–Kolos* (1997)] eredményeivel. Az egyes felméréseket jellemző főbb adatokat a 3. táblázatban foglaltam össze.

3. táblázat. Három felmérés

Vállalati kör	VK (1)	BKEM (2)	IMSS (3)
	50 főnél nagyobb magyar vállalatok	20 főnél nagyobb magyar vállalatok	A világ 13 fejlett országának feldolgozóipari vállalatai
A felmérés ideje	1996	1996	1994
Az adatok kelte	1995	1996	1994
Válaszadók száma	325	589	410

(1) „Versenyben a világgal" kutatás. Ebből a felmérésből a jelen tanulmányban kezelt kérdésekre a 325 vállalat termelési vezetője válaszolt.
(2) BKE Marketing Tanszék ACE kutatása
(3) International Manufacturing Strategy Survey.

E felmérések alapján a fent kifejtett fő tételt alátámasztó alábbi téziseket fogalmazom meg:

a) A vállalatok magatartása napjainkra már a vevői piacra jellemző tulajdonságokat mutatja, s ez összességében erőteljesen javuló piaci teljesítményben jelenik meg.

b) A teljesítményjavulást a piac honorálja, s mivel a javulás nem egyenletes, ez a vállalatok növekvő differenciálódásához vezet.

c) A hazai fejlődés átlagos üteme ugyanakkor elmarad a világgazdaság vezető országaiban tapasztalhatótól, ami azt jelenti, hogy nemzetközileg versenyképesek csak azok a vállalatok lehetnek, amelyek a jelenlegi hazai átlagnál lényegesen jobban teljesítenek.

Tekintsünk most a fenti tézisek alátámasztására szánt empirikus anyagot. Mivel mindhárom felmérés véleménykérő jellegű volt, szükségesnek vélem előre bocsátani, hogy tudatában vagyok az ilyen jellegű felmérések korlátainak, megállapításaimat ezek figyelembevételével igyekszem megfogalmazni. Az alábbiakban végigtekintjük az 1. és 2. táblázatban megfogalmazott logikai láncot, s ennek alapján vonjuk le a végkövetkeztetést.

A domináns tulajdonforma megváltozása közhely - mivel számos elemzés foglalkozik vele, ezt itt nem fejtegetem. De megváltozott-e ennek hatására a költségvetési korlát jellege? A hétköznapi tapasztalatok alapján is igennel válaszolhatunk, de ezt két felmérési eredményünk is alátámasztja.

5. A KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT MEGKEMÉNYEDÉSE

A költségvetési korlát megkeményedése is számos empirikus munka tárgyát képezi, maga Kornai is részletesen foglalkozott vele [*Kornai* (1993b)]. További illusztrációként adunk itt meg néhány adatot.

Berács és szerzőtársai (1997) egy terjedelmes ábrán közlik azokat az eredményeket, amelyeket az üzleti környezet változására vontakozó véleményekről kaptak. Tizennyolc állításról kérték a vállalatvezetők válaszát arra nézve, hogy egyetértenek-e velük, vagy nem. A nagyszámú kérdésből az az öt, amellyel a vállalatvezetők leginkább egyetértettek a költségvetési korlát keményedését mutatja – a válaszadók egyértelműen ezt tekintik a környezeti változások domináns tényezőjének. Megjegyzem, hogy mivel a kérdések a vállalatok helyzetére vonatkoztak, a válaszok nem közvetlenül a költségvetési korlát keményedését, hanem a puha költségvetési korlát következményeinek megszűntét mutatják: nőtt az ár- és költségérzékenység, kemények az adóterhek, javul a vevők pozíciója. Az öt állítás és az egyetértő válaszok aránya a 4. táblázatban található:

4. táblázat. A költségvetési korlát keményedését jelző vélemények

A környezetváltozásra vonatkozó állítások	Az egyetértők aránya (%)
A fogyasztók egyre inkább árérzékennyé válnak	95,5
A túl magas adóterhek csökkentik az újrabefektetéshez a forrásokat	94,1
A vevők választási lehetősége nőtt	93,5
A vevők növekvő mértékben igénylik a jó minőséget	93,0
A költségcsökkentés szükségessége előtérbe kerül	92,8

Megjegyzem, hogy ez az öt tényező egyébként kiemelkedően vezeti a mezőnyt az igenlő válaszok arányát illetően. A következő érték 86,4%-os, a 18 kérdésre az átlagos egyetértési arány 60,2%-os. Az is megjegyzendő, hogy a táblázat összképe is a piacgazdaság felé való erős elmozdulást mutatja.

A fenti állításokból az első kettő és az ötödik közvetlenül a költségvetési korlát keményedését mutatja (illetve azt, hogy a vállalatvezetők úgy érzik, hogy keményedett a korlát). Az árérzékenység és a költségcsökkentési törekvés mellett az adóterhekre való erős panaszkodást is a költségvetési korlát keményedésének jeleként értékelem, noha kétségtelen, hogy ez a panasz a rendszeres költségvetési támogatások időszakában is elhangozhatott volna. A táblázatban szereplő két további állítás a vevők helyzetének erősödését mutatja, s így átvezet egy következő témánkhoz, a piaci erőviszonyok alakulásához.

A költségvetési korlát puhaságának egyik döntő oka volt az, hogy a gazdaságban nem volt erőteljesen ható beépített ellenállás a költségnövekedésből adódó árnövekedésnek a vevőnél való érvényesítésével szemben – a vevőnek (is) puha költségvetési korlátja lévén, ezt a tendenciát elfogadta. (Az egyetlen, aki nem háríthatta tovább ezt az áremelkedést, az a végső fogyasztó – őt viszont a hiányjelenségek kényszerítették a magasabb ár megfizetésére). A költségvetési korlát keményedését jelzi, hogy a vállalatvezetők úgy érzik: ma már sokkal kevésbé, vagy egyáltalán nem háríthatók át a vevőkre a beszerzési oldalon ta-

pasztalt áremelkedés következményei, mint korábban. A versenyképességi felmérés adatai szerint az értékesítési és a beszerzési árak növekedésének viszonya az 1. ábra szerint alakult [*Berács és szerzőtársai* (1997b)].

1. ábra. Az értékesítési és beszerzési árak változásának arányai

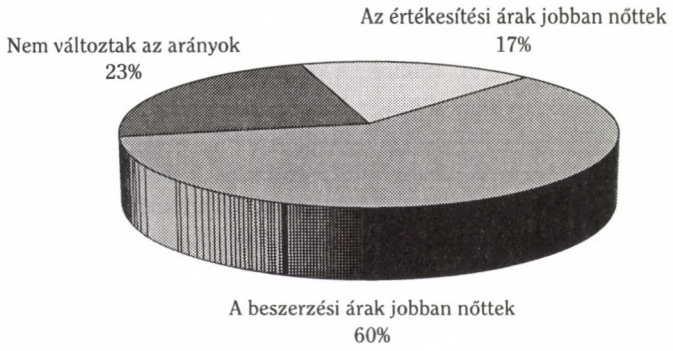

Ezen túlmenőleg a felmérésből kiderül, hogy míg az értékesítési árak nagyobb növekedését elérő vállalatoknál (17%) átlagosan 13% volt az árnövekedés-különbség, addig a beszerzési árak nagyobb növekedésével jellemezhető vállalatok (60%) esetén a különség átlag 17%. Az ábrán és az ezen bekezdésben közölt adatok összevetéséből kiderül, hogy összességében a beszerzési árak növekedése lényegesen meghaladta az értékesítési árakét – az eltérés csakis akkor lehetett elviselhető a gazdaság számára, ha együtt járt egy lényeges belső hatékonysági növekedéssel. Látni fogjuk, hogy ennek más jelei is vannak.

6. A TERMELÉS KERESLETKORLÁTOSSÁGA

A költségvetési korlát keményedésének az 1. táblázat szerint magával kell hoznia a termelés keresletkorlátossá válását – azaz, egy olyan magatartásformát, ahol a vállalati tevékenység kiterjesztésének útjában nem az erőforrások szűkössége, hanem a vevői kereslet korlátozott volta áll. A hazai helyzet adataink szerint [*Chikán* (1997)] valóban így változott. Igen látványosan jelenik ez meg abban, hogy a vállalatok jelenlegi helyzetének értékelésekor rákérdeztünk a működést meghatározó korlátok erősségére is a 5. táblázatban szereplő kérdéscsoporttal.

Látható, hogy a költségvetési korlát – keresletkorlát – erőforráskorlát trió szerepe döntően megváltozott. A költségvetési korlát szinonimájaként is felfogható pénzügyi korlát önmagában is nagy súlyt kap, keménységét azonban az jelzi igazán, hogy a következményeként szereplő keresletkorlát (piaci verseny) illetve erőforráskorlát (beszerzési lehetőségek) közül az előbbi jelentősége lényegesen meghaladja az utóbbit. Egyébként a vállalatok jelenlegi helyzetének jellemzésére felhasznált 18 állítás közül messze a legkisebb

5. táblázat. A vállalati működést meghatározó tényezők

A vállalati működést elsősorban meghatározó tényezők	Átlagos súly (1: igen gyengén; 5: nagyon erősen befolyásol)
Külső piaci verseny	3,04
Belső piaci verseny	3,55
Beszerzési lehetőségek	2,36
Pénzügyi források	3,45

súlyt jelenti a beszerzési lehetőségnek adott érték. Néhány éve nyilvánvalóan teljesen más eredményeket kaptunk volna.

Némiképp közvetettebb módon, de a 2. ábra is a termelés keresletkorlátosságát jelzi: a vállalatvezetés arra a kérdésre, hogy miként alakultak a vállalati működés bizonytalanságának forrásai az elmúlt 2-3 évben, az első helyre a belföldi értékesítési piaci környezetet helyezték (már a 2-3 évvel ezelőtti időszakra nézve is, és itt érzékelték a bizonytalanság legnagyobb növekedését is). Ezzel szemben a külföldi szállítók kapták messze a legalacsonyabb pontszámot (hol vannak már a KGST-szállítások bizonytalansági tényezői!), s a belföldi szállítók is a sor vége felé helyezkednek el. Nincs baj tehát az ellátással (nem lényeges befolyásoló tényező az erőforráskorlát), annál inkább figyelni kell az értékesítésre, a keresletkorlátra.

2. ábra. A vállalati működés bizonytalanságának forrásai

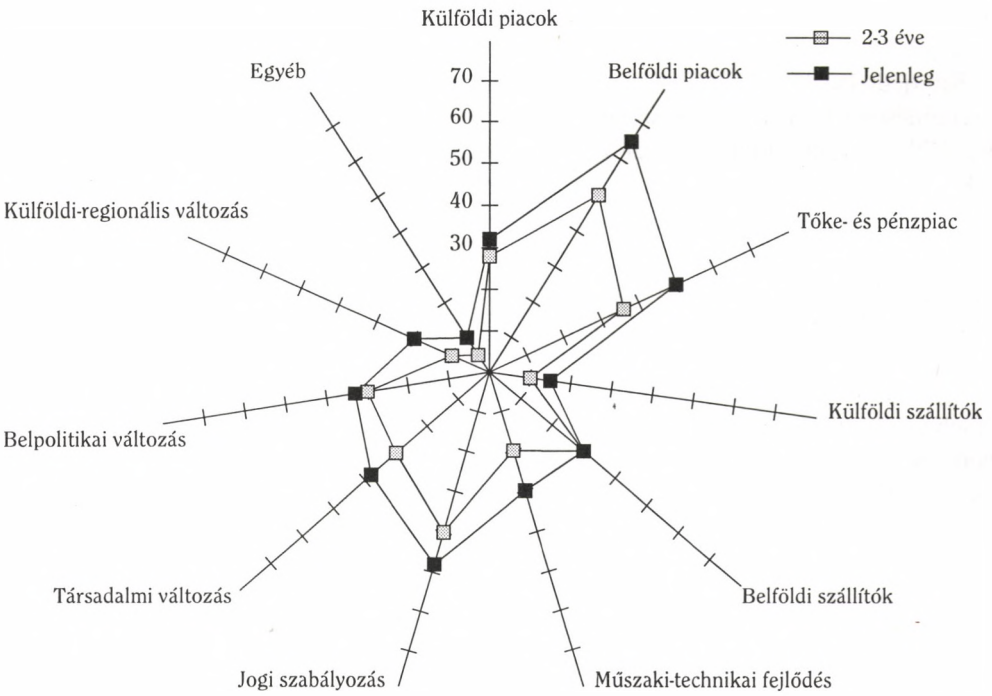

7. A PIACI ERŐVISZONYOK MEGVÁLTOZÁSA

A Kornai-modellben a gazdaság erőforráskorlátossága szívásos, a keresletkorlátosság nyomásos piachoz vezet. Azaz: azon gazdaságokban, ahol a gazdaság szereplőinek túlnyomó többségének magatartását hosszú távon az erőforráskorlát határozza meg, a piaci erőviszonyokra a szállítói erőfölény lesz a jellemző, míg a keresleti korlát dominanciája vevői piacokat eredményez. A hiánygazdaságra jellemző szállítói erőfölény, a szívásos piac viszonyai között a vevő küzd az eladó kegyeiért, a fogyasztó igényei legalábbis másodlagosak - a nyomásos piacokon ezzel szemben a fogyasztói igények kerülnek a tevékenységet meghatározó tényezők középpontjába.

A vállalatvezetői vélemények (a tanulmány további adatai mind a versenyképesség-kutatás felméréséből származnak) alapján úgy tűnik, a szállító-vevői kapcsolatok jellege alapvetően megváltozott, a magyar gazdaság szereplői ma döntően a keresletkorlátos gazdaságra jellemző tüneteket mutatják, a fogyasztói erőfölény a jellemző. Ennek az állításnak az alátámasztására először utalok ismét a vállalatok helyzetét befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos kérdésekre. A legnagyobb pontszámot kapott két kérdés a fogyasztói igények felé fordulást jelzi. A fogyasztók fontosságát jelző súly az 1-5 skálán 0,44-gyel nagyobb a szállítók fontosságára utaló kérdés súlyánál, ami igen nagy különbséget jelent. Külön megjegyezzük, hogy az összes befolyásoló tényező közül a gazdaságpolitika kapta a legalacsonyabb súlyt, ami ékesen jelzi, hogy mennyire nem meghatározó tényező ma az állam paternalizmusa.

Megkérdeztük a vállalatokat, hogy jelenlegi eladóik és vevőik közül hányat nem tudnának hirtelen pótolni: gyakorlatilag azonos relatív szórás mellett átlag 1,86 szállító, illetve 2,68 vevő pótlása jelentene rendkívüli nehézséget, ami ismét csak a vevők nagyobb fontosságának egy mutatója.

Kiterjedt kérdéscsokor foglalkozott a hosszú távú szállítói és vevői kapcsolatokkal, szerződésekkel. Ezen kérdéscsoport eredményei is azt mutatják, hogy az eladók és vevők legalábbis egyenrangú félként szerepelnek e kapcsolatban - de olyan módon, hogy az esetek túlnyomó többségében az együttműködés célja a vevői igények jobb kielégítése. Az e kérdéskörben fellelhető számos adatszerű illusztrációból kettőt választottam mondanivalóm alátámasztására. Az első, hogy úgy tűnik, a szállítók szívesen kötnének több hosszú távú szerződést, ezt azonban a vevők nem kívánják, elsősorban a nagyobb rugalmasság lehetőségére hivatkozva. Másrészt érdemes szólni arról, mire térnek ki a hosszú távú szerződésekben. A 3. ábra azt a kérdést értékeli ki: „A hosszú távú szerződésekben mennyire vannak konkrétan meghatározva az alábbi szerződéselemek?" Három olyan tényező van, amelynél nagyobb konkrétsággal határozzák meg a körülményeket a vevői szerződésekben, mint a szállítóiban: a minőség, a szállítási idő illetve a szállítandó mennyiség - azaz, az igénykielégítés mikéntje. Az együttműködés folyamatára vonatkozó kérdéseknél viszont a szállítói szerződések a konkrétabbak. Együttesen ez azt jelenti számunkra, hogy a vállalatoknak pontosan specifikált követelménynek kell eleget tenniük a vevők felé, míg nagyobb rugalmasságuk van abban, hogy milyen módon megy végbe maga a folyamat.

Logikus következtetésként adódik, hogy nézzük meg: mennyire felelnek meg a vállalatok a vevői követelményeknek, azaz milyen a szállítási teljesítményük.

3. ábra. A szerződési feltételek konkrétsága

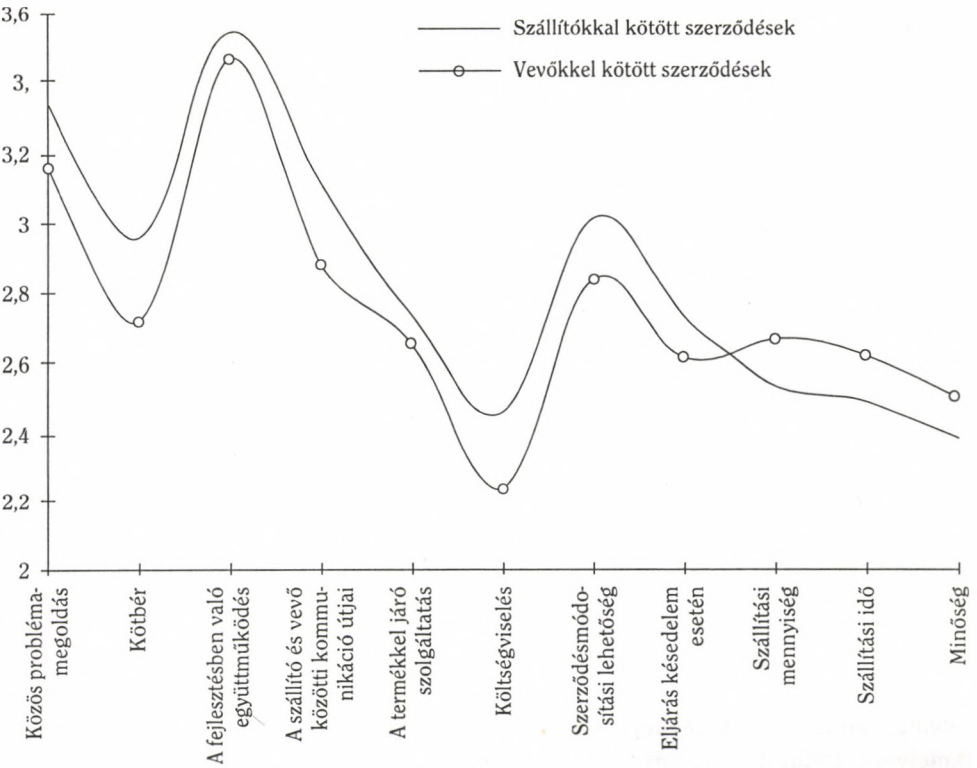

8. AZ IGÉNYKIELÉGÍTÉS - A SZÁLLÍTÁSI TELJESÍTMÉNY

A felmérések eredményei azt mutatják, hogy a magyar vállalatok szállítási teljesítménye ugrásszerűen javult az elmúlt időszakban. A 4. ábra mutatja a szállítási teljesítménynek a nemzetközi gyakorlatban bevettnek számító néhány mérőszámát - azon vállalatok százalékos arányát, amelyek úgy látják, hogy az egyes felsorolt tényezőket illetően romlott, változatlan vagy javuló a teljesítményük.

Azt látjuk, hogy a vállalatok nagyjából felénél javultak a teljesítési mutatók, s valamennyi mutató tekintetében jóval 10% alatt maradt azok részaránya, akiknél romlás mutatkozott. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a vállalt szállítási határidő hossza igen nagymértékben csökkent (felméréseink szerint 1990 és 1994 között a belföldre ígért átlagos szállítási idő mintegy felére, 70-ről 35 napra csökkent, azóta is javulni látszik, de a statisztikai hibahatáron belüli mértékben), akkor megállapítható, hogy a vállalatok nemcsak célkitűzéseikben illetve viszonyulásukban, hanem tényleges teljesítményükben is nagyot léptek előre. Gyakorlatuk már azonos a nagyobb súrlódással működő piacgazdaságokban működő vállalatokéval.

4. ábra. A fogyasztókiszolgálási teljesítmény változása 1992-höz képest (a válaszadó vállalatok százalékában)

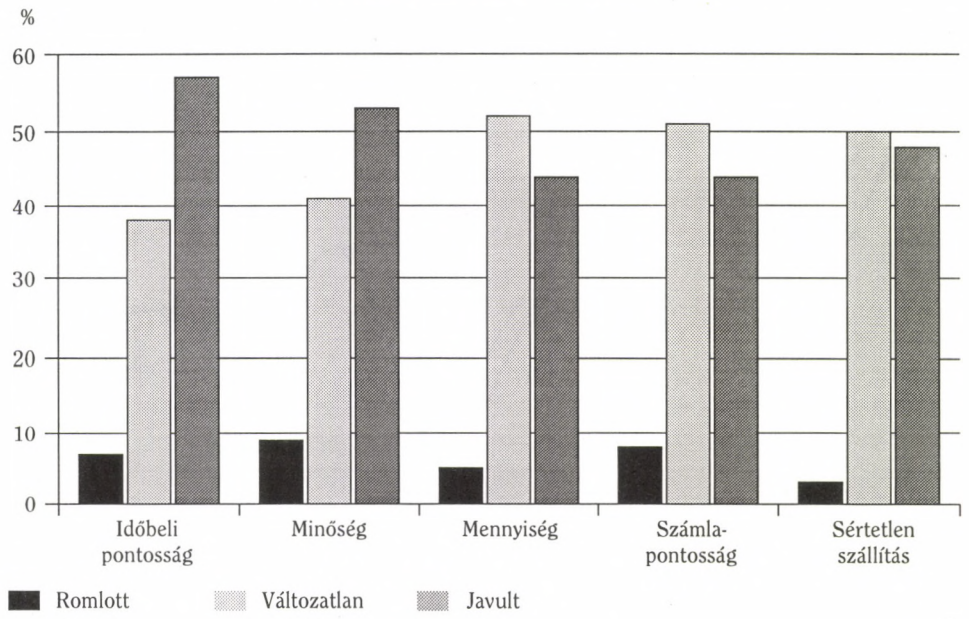

Úgy tűnik, a piac honorálja is a vevőorientált magatartást. *Demeter* (1997) közli egy olyan (szintén a versenyképesség kutatás keretében végzett) vizsgálat eredményét, amelynek során két csoportra osztotta a vállalatokat annak függvényében, hogy vajon a szolgáltatási színvonal mérése és elemzése szolgáltat-e alapot az összvállalati stratégia és teljesítmény számára, vagy sem. Azokat a vállalatokat, amelyeknél a válasz igen, vevőszolgálati fókuszú vállalatoknak nevezzük, a többiek képezik a kontrollcsoportot. A vizsgálat 180 vállalatra terjedt ki, ezek közül 71 tartozik a vevőszolgálati fókuszúak közé.

Az elemzés során szinte minden olyan fontosabb mutató tekintetében, amellyel a szállítási teljesítményt jellemezhetjük, szignifikáns különbséget talált a szerző a vevőszolgálati fókuszú vállalatok javára.

Ezt követőleg Demeter a kiszolgálási teljesítmény öt változója alapján klaszteranalízissel négy csoportot alakított ki. A négy csoportból három volt értékelhető (egy 13 elemű

6. táblázat. A vevőkiszolgálási teljesítmény és a jövedelmezőség kapcsolata

Jövedelmezőségi mutató (1: nagyon gyenge; 5: nagyon jó)	Gyenge	Közepes	Jó
	vevő kiszolgálási teljesítmény		
	20 vállalat	64 vállalat	130 vállalat
Árbevétel-arányos nyereség	2,28	3,01	3,40
Tőkejövedelmezőség	2,35	2,93	3,33

csoportban értelmetlen válaszok zavarták volna az elemzést). Ezek a klaszterek a gyenge, közepes és jó vevőszolgálati teljesítményt nyújtó vállalatokat különítették el. Más elemzési szempontok mellett a szerző vizsgálta az egyes csoportok jövedelmezőségét és a 6. táblázatban összefoglalt eredményeket találta.

A táblázat azt mutatja tehát, hogy a vevőkre koncentráló, jobb vevőkiszolgálási teljesítményt nyújtó vállalatok egyértelműen jobb pénzügyi eredményt érnek el, azaz a piac valóban honorálja a fogyasztó-orientációt.

9. A FEJLŐDÉS IRÁNYÁRÓL ÉS ÜTEMÉRŐL

A fentiek alapján elmondható: vizsgálataink igazolják azt, hogy hazánkban a vállalati működést ma már alapvetően a piacgazdasági összefüggések határozzák meg. A piaci magatartás és a termelési tevékenységek adaptációja a keresletkorlátosság logikájára, a nyomásos piaci viszonyokra épül. A vállalati magatartás fejlődési iránya tehát jónak mondható. De mit mondhatunk a fejlődés üteméről? Versenyképesek-e vállalataink a globális versenyben?

Ezzel kapcsolatban már sokkal kevesebb jót mondhatunk. Ha ugyanis összevetjük a hazai vállalatok fentiekben elemzett működési jellemzőit a fejlett országok vállalatainak hasonló adataival, azt tapasztaljuk, hogy azok lényegesen gyorsabban haladtak előre a kilencvenes években, szinte valamennyi szóbajövő területen. Ennek illusztrálására szolgál a 7. táblázat [*Chikán* (1997)], amely a bevezetésben említett „Versenyben a világgal" és IMSS felmérés adataira épült. Az adatok a feldolgozóipar termelési és szállítási teljesítményét vetik egybe a magyar és a 13 fejlett országra kiterjedő nemzetközi mintára támaszkodva.

A táblázatban lévő értékek a megkérdezett vezetők által az elmúlt 2-3 évben érzékelt százalékos változást jelzik: a 100 feletti érték javulást, az alatti romlást jelez.

7. táblázat: A termelési és szállítási teljesítmény alakulása a fejlett országokban és hazánkban

Teljesítménymutatók	Átlagos változás (%)	
	IMSS	VK
Fogyasztó által észlelt minőség	113,5	105,4
Gyártási egységköltség	106,8	103,0
Készletforgás	112,2	103,9
Termékfejlesztés időigénye	108,8	105,5
Pontos szállítás	112,9	104,6
Piaci részesedés	105,8	104,2
Jövedelmezőség	106,4	110,9
Fogyasztói kiszolgálás	108,4	105,8
Termelési átfutási idő	113,3	101,1
Beszerzési átfutási idő	109,4	105,3
Rendelés teljesítési idő	111,0	101,0
Termékválaszték	108,2	109,2

Láthatjuk, hogy noha a hazai vállalatok teljesítményét is minden téren javulónak ítélik a megkérdezettek, a javulás mértéke mindazonáltal jóval kisebb, mint a fejlett országok átlaga. Feltűnő, hogy két olyan mutató van, ahol a növekedés gyorsabb hazánkban, mint a fejlett országokban. Az egyik a termékválaszték, amely a hiánygazdaság megszűnésének folyamatában való előrehaladásra utal. A másik a jövedelmezőség, amely azt mutatja, hogy vállalataink még ma is képesek nagyobb nyereséget produkálni, ha teljesítményük gyengébb, mint fejlett országbeli társaiké. Ez lehet a még nem teljesen kiforrott versenyhelyzet, vagy a még mindig tapasztalható redisztribúció következménye. Összességében azonban az a fő megállapítás, hogy a piaci teljesítmény fejlődésének üteme hazánkban lassúbb, mint a fejlett országok vállalatainál.

10. ZÁRSZÓ

Túl volnánk tehát a hiánygazdaságon. Ez a megállapítás nemcsak azért fontos, mivel jó mögöttünk tudni ezt a hatékonyság és társadalmi hatások szempontjából egyaránt zsákutcát jelentő rendszert, hanem azért is, mert segít jövőbeni teendőink meghatározásában. Körülnézhetünk, s láthatjuk, milyen a *mi* piacgazdaságunk. Változtatnunk persze ezentúl is kell és lehet is - ez azonban már egy új történet.

HIVATKOZÁSOK

Berács J.–Agárdi I.–Kolos K. (1997a): A privatizáció és a közvetlen külföldi tőkebefektetés hatása a hazai vállalatok marketing tevékenységére 1996-ban. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Marketing Tanszék Időszaki Kiadványok, 1997/1. szám.

Berács J.–Bauer A.–Kenesei Zs.–Kolos K. (1997b): A marketing helyzetének értékelése az empirikus vizsgálatok tükrében. Projekt zárótanulmány a „Versenyben a világgal" programban, Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék.

Chikán Attila (1997): Az anyagi folyamatok menedzsmentje a magyar gazdaságban a nemzetközi tendenciák tükrében. Akadémiai doktori értekezés, Budapest (kézirat).

Chikán A.–Czakó E.–Demeter K. (1996): Vállalataink erőltetett (át)menetben. Gyorsjelentés a „Versenyben a világgal" kutatási program kérdőíves felméréséről. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék.

Chikán A.–Demeter K. (1995): Manufacturing strategies in Hungarian industry. International Journal of Operations and Production Management. Vol 15, No 1. 5-19. o.

Demeter Krisztina (1997): A termelésmenedzsment helyzete és szerepe a versenyképességben ma Magyarországon. Projekt zárótanulmány a „Versenyben a világgal" programban, Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszék.

Kornai János (1971): Anti-equilibrium. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János (1980): A hiány. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai János (1993a): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest: HVG Kiadó.
Kornai János (1993b): A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. Közgazdasági Szemle, 40. évfolyam, 5. szám. 382–395. o.
Kornai János (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41. évfolyam, 7/8. szám, 569–605. o.
Kornai János (1996): Vergődés és remény. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

VÁLLALATI MAGATARTÁS A TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS UTÁN MAGYARORSZÁGON

Laki Mihály

A nyolcvanas évekbeli lassulás, stagnálás után 1990-től 1994-ig a magyar bruttó hazai termék 11 százalékkal csökkent. 1990 és 1994 között 24 százalékkal csökkent az ipari termelés, a mezőgazdasági termékek bruttó termelési indexe pedig az 1986–1990-es évek átlagát száznak véve, az 1991–1995-es időszakban 75,7 százalékra esett. A belföldi felhasználás 15, ezen belül a végső fogyasztás 7, a felhalmozás 40 százalékkal esett vissza ebben az időszakban. (Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1995, 137. oldal alapján számolva.)

A magyar gazdasági teljesítmény e drámai zuhanása, a „transzformációs visszaesés" [*Kornai* (1993)] időszakában a vállalatvezetők (a vállalat teljesítményéért az államnak, a magántulajdonosoknak és ha van tulajdonrészük, akkor önmaguknak is felelős irányítók, döntéshozók) nem követték a vállalati magatartási modellek egyszerűsítő logikáját. Nem csupán áremeléssel vagy árcsökkentéssel, illetve a készletek és más tartalékok állományának módosításával [*Kornai* (1971)] válaszoltak a vállalat termékei és szolgáltatásai iránti kereslet csökkenésére, az intézményi környezet és a gazdasági szabályozók korábban elképzelhetetlen sebességű és méretű változására, hanem rendszerint *sok elemből álló intézkedési tervet* dolgoztak ki vállalatuk helyzetének megőrzésére, majd javítására.

A túlélési tervek, majd a vállalatvezetés akciói egyaránt tartalmaztak *halasztást, időnyerést,* valamint a vállalat helyzetének *rendezését* szolgáló lépéseket. [*Laki* (1992)] Többnyire a halasztást, *az időnyerést* segítette a készletre termelés, a késedelmes fizetéssel kikényszerített vállalatközi hitel, és a költségvetési befizetések halasztása vagy kerülése. A vállalat helyzetének *gyors javulását* remélték viszont a vállalatvezetők és a tulajdonosok az árak emelésétől, a forgalom növelésétől, a piacváltástól, az elbocsátásokkal járó „karcsúsító" átszervezésektől. Késleltetett, ám *tartós javulást* vártak a termék- és a szervezeti innovációktól, valamint a beruházásoktól.

A továbbiakban először összefoglaljuk a transzformációs visszaesés időszakát jellemző vállalati viselkedésről tett korábbi állításainkat. Ezt követi a *transzformációs visszaesés utáni* időszak vállalati magatartásának elemzése. Itt két szakaszt különböztetünk meg. Először az 1993-ban kibontakozódó fellendülés, majd az 1995 márciusában meghirdetett stabilizációs program időszakának vállalati viselkedését tekintjük át. Három

időszak (benne két visszaesés) nem elegendő a vállalati magatartás valamiféle szabályainak felállítására, ám *megerősíti azt a feltevésünket,* hogy a szocializmus után a fellendülés és a visszaesés időszakaiban a vállalatok vezetői a rövid és a hosszú távú alkalmazkodás eszközeinek eltérő kombinációit alkalmazzák.

A feltevést a vállalatok viselkedését jelző statisztikai adatok elemzésével igyekszünk erősíteni. Ugy véljük, hogy a termelői árak, vállalati készletek, vállalatok közötti hitelek és egyéb, a vállalatok viselkedését jelző makromutatók változásai (együtt- és különmozgásai) a vállalati magatartás módosulásait is jelzik.

1. RÖVID TÁVÚ ALKALMAZKODÁS

A szocialista rendszer összeomlását kísérő politikai változásokat és a piaci kapcsolatok újrarendeződését érzékelve, a vállalatok vezetői a gondok gyors megoldásával kecsegtető módszereket alkalmaztak. 1989-ben a vállalatok jelentős része még növelte a forgalmát. A transzformációs visszaesés első éveiben - körülbelül 1991 végéig - sok vállalat jelentősen emelte árait is. Ezek voltak a hiánygazdaság megszűnésének az évei [*Kornai* (1994)], amikor a háztartásoknál és a vállalatoknál levő lekötetlen pénzmennyiség (monetary overhang) egy részét felszívta a forgalom növekedése és főként az áremelkedés. 1992-1993-ban azután a gazdaság zsugorodása miatt csökkentek az áremelés és, erősen romlottak a forgalom növelésének esélyei. Az 1989-ben (vagy még korábban) elkezdett *piacváltás* azonban még 1992-ben is sok vállalatnál ellensúlyozta a gazdasági visszaesés negatív hatásait. A meglévő kapacitásokat vagy azok egy részét kihasználva a zsugorodó hazai és az összeomlott szocialista piac helyett számos vállalat a korábbinál több terméket és szolgáltatást adott el a fejlett ipari országok piacain.

A gazdasági visszaesés gyorsulásakor sajátos *átváltást* figyelhettünk meg. A helyzetük gyors javítását szolgáló módszereknek (áremelés, piacváltás, forgalom növelése) az alkalmazására a vállalatok mind ritkábban kerítettek, keríthettek sort, ezért egyre többször használtak olyan válságelhárító eszközöket, „amelyek nem növelték presztízsüket, és többnyire csak a válság *halasztására,* hatásainak időbeli szétterítésére adtak módot." [*Laki* (1992)] 1989-1990-ben egyre több vállalat csak késéssel tudta eladni termékei, szolgáltatásai egy részét, ezért megnőtt az anyag és a késztermék készletek állománya. Ennek hatására is később, 1991-1992-ben, pedig jelentősen nőtt a vállalatok közötti hitelek mennyisége. Ekkor már mind többen fizették késedelmesen az adót és más közterheket, vagy keresték az adókerülés legális vagy illegális módjait is.

Az *időnyerés* e módszereinek terjedése azonban viszonylag hamar megállt. A készletek növekedése 1991-ben abbamaradt, a vállalatok közötti hitelek volumene pedig 1992-ben csökkenni kezdett. Ugyanebben az évben a költségvetés egyes, főként a vállalatoktól számazó bevételei (pl. a vámok) már növekedtek, és a társadalombiztosítás járadékbeszedési teljesítménye sem romlott különösebben.

Mindezek alapján korábbi tanulmányunkban arra a következtetésre jutottunk, hogy *„a megoldó és a halasztó módszerek közötti átváltás csak* rövid ideig, *a gazdasági visszaesés gyorsulásakor érvényesült.* Ezt követően a halasztó módszerek terjedése is

lassult vagy megállt. Mindent egybevetve: a vállalati vezetőknek kevesebb módjuk volt a rövid távú alkalmazkodásra, a megoldó és a halasztó módszerek váltogatására 1992-1993-ban, mint egy évvel korábban." [*Laki* (1994)]

2. FELEMÁS ALKALMAZKODÁS

A termelési folyamatok átalakítását (a munkahelyek számának csökkentését és a munkaposztok újrarendezését), a berendezések gyorsuló cseréjét, az új termékek, termelési eljárások, új szervezeti formák terjedését, másként a hosszú távú alkalmazkodást szolgáló vállalati döntések számának szaporodását a fejlett piacgazdaságokban rendszerint a *gazdasági fellendülés jelének tekintik.*

A szocialista rendszer összeomlása után *korábban nem tapasztalt mértékű szervezeti változások* zajlottak a magyar gazdaságban. A vállalatok, vállalkozások száma rendkívül gyorsan nőtt, a vállalati méretszerkezet radikálisan átalakult. Több száz ezer többnyire egy-két alkalmazottat, családtagot foglalkoztató, úgynevezett egyéni vállalkozás jött létre. 1989-ben 321 ezer, 1992-ben már 608 ezer egyéni vállalkozó volt az országban. Ugyanebben az időben, többnyire a privatizációval párhuzamosan, vagy már azt megelőzően, a nagyobb vállalatok, szövetkezetek szervezeti egységei (osztályok, gyáregységek, telepek stb.) túlnyomó részben magán vagy vegyes tulajdonú, kis- és közepes méretű vállalatokká, vállalathálókká alakultak. [*Stark* (1991), *Czakó–Vajda* (1993)] 1989-ben 15 235 jogi személyiségű gazdasági szervezet tevékenykedett Magyarországon, ebből 4485 (29,4%) a korlátolt felelősségű társaság. 1993-ban már 85 638 jogi személyiségű gazdasági szervezetet tartottak számon, ebből 72 897 (84,4%) volt a túlnyomó részben kis magán-vegyestulajdonú kft. 1989 és 1993 között a főként állami tulajdonban levő nagyobb vállalatok száma folyamatosan, 2399-ről 1130-ra csökkent. Eközben nőtt a munkanélküliség, csökkent a betölthető munkahelyek száma. 1989-ben még 4,8 millióan, 1993-ban már csak 3,8 millióan tartoztak az aktív keresők közé.

Az átszervezést, a szervezeti átalakulást, a betölthető munkahelyek számának csökkenését, a munkanélküliek számának gyors növekedését azonban nem kísérte élénk beruházási, felújítási tevékenység. A vállalati beruházások mennyisége már a rendszerváltás előtt, 1987–1988-ban csökkent. A szocialista rendszer 1989-es összeomlása után és különösen a transzformációs visszaesés gyorsulásának éveiben a beruházási visszaesés is gyorsuló ütemben folytatódott. A vállalatok (vállalkozások) beruházásainak volumene három év alatt, 1989 és 1992 között, több mint ötödével csökkent.

A hosszú távú alkalmazkodás másik fontos területéről, *az új termékek, technológiák fejlesztéséről, terjedéséről* tudósító statisztikai adatok sem jeleznek élénkülést az 1998 és 1993 közötti időszakban. A kutatásra és fejlesztésre fordított összegek az inflációnál lassabban nőttek, részesedésük a bruttó hazai termékből erősen csökkent, nemcsak Magyarországon, de a többi volt szocialista országban is. [*Balázs–Faulkner–Schimank* (1995)] Folyamatosan csökkent az alap és alkalmazott kutatással foglalkozó kutató, fejlesztő helyeken dolgozó kutatók, fejlesztők száma: 1989-ben 33,9 ezer, 1992-ben már

csak 12,3 ezer fő foglalkozott ilyen tevékenységgel. Különösen figyelemre méltó a létszám csökkenése a műszaki tudományok területén: 1989-ben 35 697, 1994-ben már csak 15 152 fő dolgozott itt. Ez összefügg azzal, hogy igen sok vállalati kutató-fejlesztőhely szűnt meg a transzformációs visszaesés első éveiben: 1989-ben 235, 1992-ben már csak 98 volt a számuk. A kutatás és fejlesztés outputja is csökkent. Ezt jelzi, hogy a bejelentett találmányok száma 1988-ban 2558, négy évvel később, 1992-ben csupán 1021 volt, a megadott szabadalmaké pedig 1546-ról 961-re csökkent ebben az időszakban.

A magyarországi transzformációs visszaesés első éveiben *az átfogó szervezeti átalakulás*, amit nem kísért élénk beruházási tevékenység, sem technikai technológiai megújulás, *nem növelte a termelékenységet.* Miközben mind kevesebb vállalatnál alkalmazták a nehézségeket halasztó vagy rövid távon enyhítő módszereket, a vállalati teljesítményt hosszú távon javító eszközök (beruházás, kutatás-fejlesztés, termelékenységet növelő átszervezés) felhasználása is csökkent. A vállalatok jelentős része sodródott [*Török Á.* (1994)], „takaréklángon" működött, kivárt ebben az időszakban. E tekintetben még nem mutatkozott a várt különbség a magán- és az állami tulajdonban levő vállalatok között. A részben vagy teljesen magánkézbe került vállalatok teljesítménye a privatizálás utáni első években nem javult jelentősen, sőt bizonyos mutatókkal mérve gyengébb, mint a privatizálás előtt volt. [*Major* (1996)]

3. TÉTOVA FELLENDÜLÉS

1993-ban véget ért a zuhanás, a negatív növekedés időszaka. A továbbiakban áttekintjük, milyen volt a jellemző vállalati viselkedés a transzformációs visszaesést követő tétova fellendülés, majd az úgynevezett Bokros-csomag hatásainak időszakában.

Az 1993 közepétől 1995 közepéig tartó időszakban *szerény fellendülés* jelei mutatkoztak a magyar gazdaságban. Négy év zsugorodás után 1994-1995-ben nőtt a bruttó hazai termék (1. táblázat). Ebben az időszakban a GDP szerény növekedését meghaladó mértékben emelkedett az ipari termelés.

1. táblázat. Gazdasági jelzőszámok 1989-1997

Megnevezés	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997*
GDP**	-3,5	-11,9	-3,0	-0,8	2,9	1,5	0	2,0
Ipari termelés **	-10,2	-16,6	-9,8	4,0	9,6	4,8	2,3	2
Beruházások **	-7,1	-10,4	-2,7	2,0	12,5	-4,3	-1	-2
Munkanélküliségi ráta, %	1,9	7,5	12,3	12,1	10,4	10,4	10,7	10,5
Folyó fizetési mérleg a GDP %-ában	0,4	0,9	0,9	-9,1	-9,5	-5,6	-3,9	-3,7

Forrás: Konjunktúrajelentés 1997/1, Kopint-Datorg, 1997. 111. o.

* Becslés

** Változás az előző évhez viszonyítva.

A forgalom növelése

Többéves csökkenés után, 1993–1995-ben az ipari vállalatok általában újból növelni tudták a termékek és szolgáltatások értékesítését. A külpiaci eladások az átlagosnál is gyorsabban nőttek. Kiugróan gyorsan bővült a beruházási javakat gyártó gépipar termelése és értékesítése. Nem érdektelen, hogy az ipari kisvállalatok eladásai gyorsabban nőttek az ipari átlagnál. A többévi súlyos visszaesés után 1992–1994-ben jelentősen nőtt az építőipar építési-szerelési tevékenysége is. Különösen figyelemre méltó ebben az ágazatban az 1994. évi 12,4%-os növekedés.

2. táblázat. Ipari termelés és értékesítés
(összehasonlító áron, az előző év azonos időszaka = 100%)

Időszak	Termelés	Értékesítés	Ebből	
			belföldi	export
1991	81,7	81,7	82,6	76,3
1992	90,3	93,1	93,4	96,6
1993	104,0	102,9	103,7	100,2
1994	109,6	109,8	106,4	121,0
1995	104,6	103,8	98,4	118,8
1996	103,4	104,2	98,6	117,7

Forrás: Statisztikai Havi közlemények. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996. 192. o.

A mezőgazdasági termelés többévi jelentős csökkenés után évi 23%-kal nőtt ugyan az 1994–1996-as időszakban, de az ágazaton belül döntő fontosságú ágazatokban, így az állattenyésztésben, a szőlő- és gyümölcstermelésben, egyes ipari növények termelésében a zsugorodás, illetve a stagnálás 1993 után is folytatódott. A fellendülés időszakában is tovább csökkent az áruszállítás teljesítménye, továbbá a kiskereskedelem és a vendéglátás eladási forgalma.

Áremelés

Míg a forgalom növelésére láthatóan csak a vállalatok egy részének, elsősorban az exportpiacokra szállító, illetve bizonyos beruházási javakat termelő iparvállalatoknak volt alkalmuk, az 1993 második felében kezdődő fellendülés ennél szélesebb vállalati körben tette lehetővé 1994-ben az *árak gyorsabb emelését.* 1993-ban 10,8, 1994-ben 11,3 száza-

3. táblázat. Termelői árindex (előző év = 100%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Ipar	122,0	132,6	112,3	110,8	111,3	128,9	121,8
Építőipar	116,3	119,2	117,2	112,0	114,5	126,6	...
Mezőgazdaság	128,5	99,1	108,6	118,5	124,9	127,1	128,4

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1995. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996.

lékkal nőttek az iparban a termelői árak. (Kopint-Datorg Konjunktúrajelentés 1996/3. 80. o.) Az iparban az exportőrök és a beruházási javakat gyártók növelték az átlagosnál gyorsabban termelői áraikat. A fellendülés által kevésbé érintett mezőgazdaságban is a korábbi éveknél gyorsabban nőttek az árak 1994-ben.

Készletek

A transzformációs visszaesés első évében a vállalatok egy része úgy nyert időt, hogy készletre termelt, vagy további áremelkedésre számítva, input készleteket gyűjtött. A fellendülés időszakában ellenkező folyamatok zajlottak. A Központi Statisztikai Hivatal által figyelt néhány kiemelt ágazat közül a *vásárolt* készletek állománya 1994-ben a kereskedelemben és az építőiparban csökkent. A feldolgozó iparban nőtt ugyan, de folyó áron lassabban, mint az árszínvonal. Az *összes vásárolt készletállomány* mindezek együttes hatására folyó áron 2,4%-kal nőtt ebben az évben.

A *saját termelésű* készletek állománya folyó áron 1993-ról 1994-re a kiemelt ágazatokban valamivel gyorsabb ütemben, 13,2%-kal nőtt, mint az ipari árszínvonal (11,2%), és lassabban, mint az építőipari árak színvonala (14,5%). A vásárolt és a saját termelésű készletek állományváltozásainak együttes mozgását mutató *összes készletállomány* 5,5 százalékkal nőtt 1994-ben a figyelt kiemelt ágazatokban. E számok láttán megkockáztathatjuk, hogy a kiemelt ágazatok összes készletállománya reálértékben nem nőtt, inkább valamelyest csökkent a fellendüléssel jellemzett 1994-es évben.

Vállalatok közötti hitelek

A transzformációs visszaesés gyorsulásának időszakában számos vállalat úgy igyekezett időt nyerni, hogy nem, vagy késedelmesen fizetett szállítóinak. A halasztások hatására jelentősen nőtt a kényszerhiteleket nyújtó vállalatok száma, és a kényszerhitel összege. 1992 áprilisában már 1143 vállalat nyújtott kényszerhitelt, melynek összege ekkor volt a legmagasabb: 197 milliárd forint. [*Laki* (1993)] Az ilyenfajta hitelek összege a gazdasági teljesítmény zsugorodásának megállása után csökkent, 1993 decemberében már csak 82 milliárd forintot tett ki. A csökkenés kisebb ingadozással a gazdasági növekedés csúcsévében, 1994-ben is folytatódott, szeptemberben mindössze 50, novemberben 65 milliárd forintot tett ki a kényszerhitelek állománya. (Magyar Nemzeti Banki magánközlései alapján.)

Költségvetési befizetések

A transzformációs visszaesés első éveiben - a gyorsuló zsugorodás időszakában - a magyar vállalatok bevételei és hasznai jelentősen csökkentek. Ennek hatására nemcsak az adóalapjuk csökkent, de - ugyancsak időnyerés céljából - sokan késve vagy egyáltalán

nem fizették be az adók és más járulékok jelentős részét. Az államháztartásnak a vállalati gazdálkodó szervek befizetéseiből származó bevételei ezekben az években csökkentek, vagy az inflációnál lassabban nőttek.

4. táblázat. Az államháztartás bevételei a vállalati gazdálkodó szervek befizetéseiből

Év	Mrd Ft	Előző év = 100%
1990	537,0	121,2
1991	492,6	91,7
1992	498,7	101,2
1993	560,0	112,2
1994	798,0	142,5
1995	989,8	124,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1995. Magyarország Statisztikai Zsebkönyve 1996.

A fellendülés itt is változást hozott. A 4. táblázat jól mutatja, hogy a vállalati gazdálkodó szervek már 1993-ban több bevételhez juttatták az államháztartást, mint a megelőző két évben, de a vállalati befizetések 1994-ben nőttek meg ugrásszerűen. Úgy tűnik, hogy a növekvő vállalati bevételekből az adókerülés szokásos technikái és mértékei mellett is több jutott az államnak és valószínűleg kevesebben játszottak vagy kényszerültek arra, hogy késve fizessék meg tartozásaikat.

A rövid távú alkalmazkodás eszközeiről eddig bemutatott statisztikai adatokból kiderült, hogy a transzformációs visszaesés során a vállalatok világában megfigyelt *átváltás a fellendülés időszakában is érvényesült, de fordított irányban.* Míg az 1990-1992-ben gyorsan romló gazdasági helyzetben a rövid távon a gondok megoldásával kecsegtető vállalati akciókat mind gyakrabban egészítették ki vagy váltották fel az időhúzás módszereivel, az 1993-1994-es fellendülés időszakában az *időhúzás visszaszorulását* figyelhettük meg. Eközben a forgalom bővítésének, az árak emelésének mértéke és esélyei is növekedtek.

Szervezeti innováció

A transzformációs visszaesés időszakában megfigyelt radikális szervezeti átalakulás 1993-1994-ben is folytatódott. Az átalakulásra kötelezett gazdasági szervezetek (a korábbi állami vállalatok) száma tovább csökkent, a túlnyomórészt magán vagy vegyes tulajdonban levő korlátolt felelősségű társaságok és egyéni vállalkozások száma nőtt (5. táblázat).

A transzformációs visszaesés időszakából ismert más folyamatok is folytatódtak az 1993-1994-es fellendülés időszakában. Tovább csökkent például a nagy-, és nőtt a kisvállalatok száma és súlya a gazdaságban. *Jelentős számú vállalat magatartása azonban megváltozott.* Egyfelől lelassult, egyes ágazatokban *megállt a szervezeti átalakulást addig kísérő létszámcsökkenés.* E folyamatokkal is összefügg, hogy a regisztrált munkanélküliségi ráta az 1992-es 12,1-ről 10,4 százalékra csökkent 1993-1994-ben.

5. táblázat. A gazdasági szervezetek számának alakulása (db)

Fontosabb gazdálkodási formák	1992	1993	1994	1995	1996
Korlátolt felelősségű társaság	57 363	72 867	87 957	102 697	122 644
Átalakulásra kötelezett gazdasági szervezet	1 733	1 130	821	761	683
Egyéni vállalkozás	606 207	688 843	778 036	791 496	745 247

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1995. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996.

Beruházás, kutatás, fejlesztés

A stratégiaváltás másik fontos jele, hogy számos vállalat 1993–1994-ben jelentős *beruházásokba* kezdett. A beruházások négy év csökkenés után 1993-ban 2, 1994-ben már 12,5 százalékkal növekedtek. (Konjunktúrajelentés 1997/1. Kopint-Datorg 111. o.) Témánk szempontjából nem érdektelen, hogy a összes vállalkozás beruházásai mindkét évben néhány tizedszázalékkal gyorsabban nőttek az átlagosnál. Élénk beruházási tevékenység bontakozott ki a feldolgozóiparban, az építőiparban és a mezőgazdaságban. (Konjunktúrajelentés 1996/3 Kopint-Datorg 108. o.)

A beruházásokkal szemben a *fejlesztésben és a kutatásban* nem történt fordulat az 1993–1994-es gazdasági fellendülés időszakában (6. táblázat). Tovább csökkent a tudományos kutatásban foglalkoztatottak száma, a tudományos kutatási ráfordításoknak a GDP-hez viszonyított súlya. Folytatódott a kutatási output csökkenése is, 1993-ban és 1994-ben külföldön kevesebb magyar találmányt jelentettek be és szabadalmat adtak meg, mint korábban. Valamelyest nőtt azonban a vállalkozási kutatóhelyek száma, 1993-ban 178, 1994-ben 183, 1995-ben már 226 a számuk. (Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996. 244. o.)

6. táblázat. A kutatás és fejlesztés néhány mutatószáma

Mutató	1992	1993	1994	1995
A tudományos kutatásban dolgozók (fő)	43 879	40 999	39 810	38 088
A kutatás, fejlesztés ráfordításai (M Ft)	31 632	35 253	40 289	42 310
Kutatás, fejlesztés a bruttó hazai termék százalékában (%)	1,1	1,0	0,9	0,8
A kutatás, fejlesztés ráfordításaiból beruházás (M Ft)	3 359	3 593	4 680	4 713
Külföldön bejelentett találmányok (db)	676	941	661	182
Megadott szabadalmak külföldön (db)	539	467	475	412

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1995. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996.

4. A BOKROS-CSOMAG HATÁSA A VÁLLALATI MAGATARTÁSRA

A szerény fellendülést a külföldi eladósodás újabb hulláma kísérte. 1995 elején, miután „a folyó fizetések mérlegének deficitje két egymást követő évben elérte, illetve meghaladta a GDP 9 százalékát... az ország veszélyzónába lépett. Elsősorban ez a jelzés, vala-

mint a leértékelés és más korrekciós intézkedések halogatása rontotta le Magyarország hitelképességének megítélését a nemzetközi pénzügyi világ szemében." [*Kornai* (1995)] A veszélyzónából egy megszorító intézkedésekből álló *stabilizációs program* segítségével kívánt kijönni a magyar kormány. A *Bokros Lajos* pénzügyminiszter nevével jelzett *program* szükségességéről, a megszorító intézkedések célszerűségéről, mértékéről, az ország nemzetközi versenyképességére és főként a lakosság egyes csoportjainak életkörülményeire gyakorolt hatásairól a csomag kihirdetése óta szakadatlanul folyik a vita. [*Kornai* (1995), *Köves* (1995), *Lányi* (1994–1995), *Oblath* (1995)] Tanulmányunkban e fontos kérdésekkel nem foglalkozunk – csupán a vállalati magatartás változásait követjük nyomon.

A stabilizációs program hatására 1995 közepétől megállt a GDP, és lassult az ipari termelés növekedése. (Konjunktúrajelentés, Kopint Datorg 1997/1.) Az 1995–1996-os visszaesés *mértékében* eltért a szocializmus összeomlása utáni időszak transzformációs visszaesésétől: 1993 után a bruttó hazai termék (noha több negyedéven keresztül csökkent, éves szinten egyetlen időszakban *sem esett vissza*).

Termelés, értékesítés

A 2. táblázatból jól látható, hogy az ipar értékesítése tovább nőtt a stabilizációs program megkezdése után is, de lassabban, mint 1994-ben. A növekedés az ipari export gyors bővülésének köszönhető, hiszen belföldön 1995–1996-ban csökkent az ipari termékek forgalma. Igen jelentős volt a visszaesés az építőiparban, amelynek 1995-ös teljesítménye az előző évinek csupán 82,4%-a. A visszaesés 1996-ban is folytatódott, ebben az évben az iparág az előző évi építési-szerelési tevékenységnek 98,9%-át produkálta. A kiskereskedelem és a vendéglátás eladási forgalma – akárcsak 1994-ben – 1995–1996-ban is csökkent, 1995-ben az előző évhez képest mintegy 8, 1996-ban további 5%-kal.

Áremelés

Miközben a stabilizációs program számos ágazatban és iparágban csökkentette a vállalatok esélyét, hogy az értékesítés növelésével javítsák teljesítményüket, az áremelés lehetőségei a legfontosabb ágazatokban bővültek 1994-hez képest. Az infláció váratlan nekilendülése 1995-ben *meglepte* az elemzőket. A megszorításoktól inkább az árak lassuló növekedését várták: „Az világos, hogy az áremelkedések 27–29% körüli mértéke – a mezőgazdasági árak 27,9, az építőipari árak 26,6%-kal nőttek – sem a fiskális, sem a monetáris politikával, sem pedig a bérek alakulásával nem magyarázható meg... a belföldi pénzmennyiség az inflációtól jóval elmaradó mértékben emelkedett, s... a fiskális politika is erősen restriktív volt... A reálbérek csökkentek, a nettó reálkeresetek egyenesen zuhantak, a bruttó bérek alapján számítható fajlagos bérköltség-emelkedés pedig jóval az áremelkedés üteme mögött maradt. A keresetek tehát sem a költségek, sem pedig a kereslet oldaláról nem fejthettek ki olyan inflációs nyomást, amely a megvalósult áremelke-

dések mértékére magyarázatot adhatna. Az elmúlt évben tapasztalható infláció döntően kormányzati lépéseknek és az inflációs várakozások felpörgésének tulajdonítható. A forint éves szinten 29% körüli leértékelése, a vámpótlék bevezetése és az energiaárak emelése meghatározó módon járult hozzá az 1995. évi áremelkedéshez." (Konjunktúrajelentés 1996/1. Kopint-Datorg)

Időnyerés: készletek, hitelek, költségvetési befizetések

A vállalatok jelentős része élt ugyan az esetenként ugrásszerű áremelés lehetőségével, ám a magasabb árakon a *korábbinál jóval nagyobb készletek* maradtak a vállalatok raktáraiban. A néhány kiemelt ágazat szerint számított *összes készletállomány* 23,5%-kal nőtt 1995-ben az előző évhez képest. Ezen belül kiugróan gyorsan, 33,5%-kal nőtt a feldolgozóipar készletállománya. A kiemelt ágazatokban az összes készletállománynál is gyorsabban, 38,7 százalékkal nőtt a *saját termelésű készletállomány.*

Nincs sajnos adatunk 1995-1996-ból a vállalatok közötti hitelek állományának alakulásáról, de az is *az időnyerés* jele, hogy (főként a megnövekedett készletállomány finanszírozására) a korábbinál jóval több rövid lejáratú hitelt vettek fel a vállalatok. Az új feltételek között a vállalatok kevéssé éltek az időhúzás korábban bevett eszközével: viszonylag kevesen növelték az állammal szembeni adósságaikat. Ennek jele, hogy tovább nőttek - ha lassulva is - a gazdálkodó szervek költségvetési befizetései (4. táblázat).

Szervezeti innováció, beruházás, fejlesztés

A transzformációs visszaesést mértékében meg sem közelítő stabilizációs lassulás időszakában láthatóan *ismét átrendeződött a vállalati vezetők által alkalmazott eszközkombináció.* Csökkentek a rövid távú gondok megoldásával kecsegtető forgalomnövelés esélyei, és nőtt az időhúzás bevált módszereinek, elsősorban a készletre termelésnek a fontossága.

A *tartós megoldás* eszközeinél is tapasztalható némi átrendeződés. A stabilizáció okozta lassulás időszakában tovább csökkent a vállalatoknál foglalkoztatott létszám, ám eközben valamelyest emelkedett a regisztrált munkanélküliek aránya. Jelentős változás következett be a beruházások mennyiségében: az 1994-es gyors növekedés után 1995-ben stagnáltak, 1996-ban pedig 2,2%-kal csökkentek a vállalkozások beruházásai (Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996, 142. o.). Az 1995-ös tetőzés után csökkent a regisztrált gazdasági szervezetek állománya is. Ezen belül az újonnan bejegyzett külföldi érdekeltségű vállalkozások száma és alapítói vagyona jelentősen visszaesett 1995-ben és még 1996-ban sem érte el az 1994-es szintet. Nem következett be fordulat a kutatás és fejlesztés területén. 1995-ben tovább zsugorodott a K+F szektor és csökkentek kimenői. (5. táblázat)

5. TANULSÁGOK

A meghosszabbított idősorok elemzése során kiderült, hogy a magyar vállalati vezetők a transzformációs visszaesés utáni időszakban is számos elemből álló intézkedés csomagokkal igyekeztek vállalataik helyzetét megőrizni vagy javítani. Az alkalmazott eszközök kombinációját a gazdasági helyzethez igazították. Átváltásokat is megfigyelhettünk: fellendülés idején inkább a megoldó, a visszaesés, visszafogás időszakaiban inkább a halasztó, időnyerő megoldások terjedtek.

Míg a vállalatok *rövid távú alkalmazkodásában a szocializmus utáni gazdasági hullámzáshoz igazodó ismétlődés és a szabályosság jeleit fedeztük fel, a hosszú távú alkalmazkodásban még kevesebb jelét tapasztaltuk az átalakuló gazdasági környezet kínálta lehetőségek aktív kihasználásának.* A transzformációs visszaesés időszakában és különösen a visszaesés gyorsulásakor elterjedt kivárás, sodródás számos tünete tartósan jellemzi a vállalatok nagy csoportjának magatartását. A kutatási-fejlesztési tevékenység például - amely egyébként a vállalatok kisebbségénél folyik csupán [*Lengyel* (1997)] - folyamatosan, a gazdasági helyzettől függetlenül zsugorodott a szocializmus utáni időszakban. Nem találtunk szoros kapcsolatot a vállalatszám és a gazdasági helyzet változásai között sem. A vállalati beruházások gyors növekedése, a kapacitások felújítása, bővítése az 1993-1994-es fellendülés időszakában viszont arra utal, hogy a vállalatok jelentős csoportjai a sodródás és túlélés mellett vagy helyett már a formálódó hosszú távú vállalati stratégiáik alapján tevékenykednek.

HIVATKOZÁSOK

Balázs, K.–Faulkner, W.–Schimank, U. (1985): Transformation of Research Systems of Post-Communist Central and Eastern Europe, Social Studies of Science Volume 25, Number 4. November. 613-633. o.

Czakó Á.–Vajda Á. (1993): Kis és középvállalkozók. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. Kutatási füzetek 2. Budapest.

Konjunktúrajelentés (1996): *3. sz.* Kopint-Datorg, (1996) október.

Konjunktúrajelentés (1997): *1. sz.* Kopint-Datorg, március.

Kornai János (1971): Anti-Equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest.

Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 40 évf., 7-8. sz. 569-599. o.

Kornai János (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41. évf., 7-8. sz. 569-605. o.

Kornai János (1995): A magyar gazdaságpolitika dilemmái. A stabilizációs program elemzése. Közgazdasági Szemle 1995. 42. évf., 7-8 sz. 633-649. o.

Köves András (1995): Gazdaságpolitikai dilemmák és lehetőségek a Bokros-csomag után. Külgazdaság, 39. évf., 11. sz 4-18. o.

Laki Mihály (1992): A vállalati magatartás változása és a gazdasági válság. Közgazdasági Szemle, 39. évf., 6. sz. 489–512. o.

Laki Mihály (1994): Vállalati viselkedés elhúzódó gazdasági visszaesés idején. In: Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak. Szerkesztette: Madarász Aladár, Szabó Judit). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 148–175. o.

Lányi Kamilla (1994–1995): Alkalmazkodás és gazdasági visszaesés Mgyarországon és más országokban. I. Tények és Magyarázatok. II. Gazdaságpolitika és szelekció. Társadalmi Szemle. 49. évf., 12. sz. 13–25. o. és 50. évf., 1. sz. 3–19. o.

Lengyel György (1997): Kutatás – kapcsolat – könyezet – minőség: a magyar iparvállalatok néhány jellemzője. Társadalmi Szemle, 6. sz. 3–12. o.

Major Iván (1995): A magántulajdon terjedése és a vállalatok gazdasági teljesítményei 1988–1992 között. (Első eredmények.) Közgazdasági Szemle, 42. évf., 3. szám, 139–173. o.

Oblath Gábor (1995): A költségvetési deficit makrogazdasági hatásai Magyarországon. Külgazdaság, 39. évf., 7/8. sz. 22–33. o.

Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. American Journal of Sociology Vol 101. Nr. 4 January 923–1027. o.

Török Ádám (1994): Stratégia-e a vállalati sodródás? Közgazdasági Szemle. 41. évf., 10. sz. 845–858. o.

AZ EXPORT AKADÁLYAI KIS ÁTALAKULÓ GAZDASÁGOKBAN

Gács János és Richard N. Cooper

E tanulmány szerzői az elmúlt évtizedekben - különböző módon - szoros szakmai és emberi kapcsolatba kerültek Kornai Jánossal. A magyar szerző még egyetemi évei alatt lett Kornai tanítványa, majd kollégaként, munkatársként és barátként érezhette és élvezhette e gazdag tudományos teljesítmény kisugárzását. Gács számos kutatása közvetlenül kapcsolódott Kornai elméletéhez, annak empirikus alkalmazására és verifikálására, esetleg továbbfejlesztésére irányult. Az alkalmazásoknak sokszor volt terepe a külkereskedelem, olyan terület, mellyel Kornai, minden bizonnyal tudatosan, viszonylag keveset foglalkozott. Az itt következő tanulmány, mint ahogy a zárórészben utalunk is rá, tekinthető olyannak, amely Kornai transzformációs visszaeséssel kapcsolatos gondolatait és javaslatait egészíti ki a külgazdaság területén. Az amerikai szerző mintegy évtizede Kornai kollégája a Harvard Egyetemen: alkalmi eszmecseréiket mindig rendkívül hasznosnak és inspirálónak találta.

1. A PROBLÉMA[1]

Mára széles körben elfogadottá vált, hogy a tartós gazdasági fejlődéshez elengedhetetlen a jó exportteljesitmény. Ez a követelmény fokozottan érvényes a kis országokra. Exportálni először is azért kell, hogy az ország fizethessen az importált javakért, melyekre a kis országoknak a magas életszínvonal biztosításához és fenntartásához szükségük van, különösen hogy a beruházási javak egyre specializáltabakká válnak. A kis országok számára emellett a kivitel lehetővé teszi, hogy részesedjenek a skálahozadékból, amely bizonyos termelési folyamatokban jelentkezhet. A külső piacok olyan keresletet támaszthatnak, amely más, vagy sokkal nagyobb, mint a hazai, és így lehetővé teszi a termelési kapa-

[1] E tanulmány némileg módosított változata a szerzők által szerkesztett könyv [*Cooper-Gács* (1997)] *Bevezetés és összefoglalás* című fejezetének. A szerzők köszönetet mondanak a kiadónak, hogy hozzájárult a szöveg megjelentetéséhez. Ugyancsak hálásak vagyunk Richard Sternnek, aki értékes megjegyzéseket tett e tanulmány egyik korábbi változatához.

citások teljesebb és stabilabb kihasználását. S végül, a mai világban a kényszer, hogy külpiacokon adjunk el, olyan kihívást jelent az ár, valamint a termékek és szolgáltatások minősége tekintetében, amelynek megfelelve magasabb életszínvonal érhető el a hazai gazdaságban is. Mindezek miatt a jó exportteljesítmény kitüntetett jelentőséggel bír az átalakuló gazdaságok számára.

1989–1991 óta, mikor a korszakos politikai és gazdasági változások megindultak, az export valóban nagy jelentőségre tett szert a közép és kelet-európai kis átalakuló gazdaságokban (KÁG-ok).[2] A kivitel leginkább azért értékelődött fel, mert a kereslet mind a hazai piacokon, mind a korábbi KGST-országok piacain drasztikusan visszaesett. A termelés váratlan és rendkívüli mértékű csökkenését számos, a közelmúltban publikált tanulmány vizsgálta, s azt többnyire a hazai és külpiaci keresletet meghatározó tényezőkre vezette vissza.[3] Ami a külpiacokat illeti, a legtöbb kis átalakuló ország meghatározóan szoros kapcsolatot tartott fenn a KGST-vel. A KGST-piacot viszont a Szovjetunió gazdasága határozta meg: ez volt a feldolgozóipai termékek fő exportpiaca a KÁG-ok számára, elvileg lehetővé téve a nagy sorozatokból fakadó skálahozadék kihasználását. A 90-es évek elején bekövetkezett változások közül sem a hazai termelés drámai visszaesése, sem a Szovjetunióval (illetve ma utódállamaival) folytatott, korábban politikailag motivált kereskedelem összezsugorodása nem tűnik átmeneti eseménynek. Ennek megfelelően a KÁG-ok vállalatait a kényszer, hogy kapacitásaikat kihasználják, új exportlehetőségek felkutatására ösztönzi, s arra, hogy kivitelüket a korábban elhanyagolt piacok felé is növeljék.

A múltban a KÁG-ok viszonylag zárt gazdaságok voltak, mind a kereskedelem volumenét tekintve, mind intézményi-gazdaságpolitikai értelemben. Annak nyomán, hogy a közelmúltban a tervgazdaság intézményeit felszámolták és fokozatosan megteremtik a piacgazdaság feltételeit, a KÁG-ok minden bizonnyal a kereskedelemre való ráutaltság tekintetében hamar utolérik a piacgazdaságokat. A kereskedelem liberalizálása e gazdaságokban a kivitelt és minden azt elősegítő tevékenységet (így az információ gyűjtését, az anyagok, alkatrészek importját, a külföldről való hitelfelvételt) a kormány fölösleges adminisztratív beavatkozásától elvileg szabaddá tette. Ez rendkívül fontos volt az export elősegítésében. Emellett a hazai gazdaságban végrehajtott liberalizációt kiegészítette a partnerek irányából megindult liberalizálás, a nyugaton, elsősorban nyugat-európai piacokon való megjelenés és eladás lehetőségeinek fokozatos bővülése.

A kivitel azért is nagyobb jelentőségre tett szert a KÁG-okban, mert az átalakulás stratégiája többnyire feltételezte, hogy a piaci követelmények, melyek erősödésére volt szükség, a leghatékonyabban azokon a feltételeken keresztül hatnak a hazai termelőkre, melyekkel azok a világpiacon találkoznak. Emellett az újonnan alakult államok – így Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió utódállamai – esetében a korábbi államon belüli

[2] Ehelyütt kis átalakuló gazdaságoknak egyszerűen azokat az országokat tekintjük, amelyekkel az itt idézett kutatási program foglalkozott. Ezek: Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Románia, Szlovákia és Szlovénia. Az országok általános jellemzésével a 3. részben foglalkozunk, ahol a kiválasztás szempontjait is tárgyaljuk. Kelet- és Közép-Európában a fenti nyolc országon kívül természetesen más országokat is lehet kis átalakuló gazdaságnak tekinteni.

[3] Lásd *Blejer és szerzőtársai* (1993), *Kornai* (1993), *Holzmann és szerzőtársai* (1995), és *Rosati* (1994) műveit.

szállítások a változások nyomán államok közti kereskedelemmé váltak, s ezzel a kivitelt és a behozatalt növelték.

Az átalakulás kezdetétől fogva a külkereskedelemben érdekelt vállalatok többségének óriási erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy kivitelük korábbi szintjét fenntarsák, illetve hogy azt emeljék. Az új körülmények között, az általános termelési struktúraváltás részeként exportjukat jelentősen át kellett alakítaniuk, mégpedig szinte minden jellemzőben, így a célországok, a termékösszetétel, a minőség, a szállítási feltételek, és a szállítást kísérő szolgáltatások tekintetében is.

A aggregált kereskedelmi mutatókra végzett számítások, melyeket a kutatók történeti adatsorok és az un. gravity modellek segítségével végeztek el, a KÁG-ok kereskedelmének radikális földrajzi átterelődését jósolták, mégpedig a volt KGST tagországok, elsősorban a Szovjetunió utódállamai felől nyugat, elsősorban Nyugat-Európa irányába.[4] A KÁG-ok kereskedelmének 1989 óta tapasztalható földrajzi reorientálódása a megjósolt módon következett be, sőt egyes elemzések szerint annak üteme túl is szárnyalta a korábban előrejelzett ütemet (lásd a The Economic Interpenetration, 1994. kötet Bevezetés fejezetét).

A kivitel emancipációja a gazdaságban korábban betöltött alárendelt szerepéből nem járt nehézségek nélkül. Egyes országokban, így Romániában, Bulgáriában és Lettországban ez a folyamat jelentős késéssel indult meg. Egyes esetekben a kivitel nem tudott a behozatallal lépést tartani és potenciálisan veszélyes külkereskedelmi hiányhoz vezetett; ez történt a közelmúltban Magyarországon, Romániában és Lettországban. A kivitel ugyanakkor meglehetősen szeszélyesen alakult, nagy szóródás mutatkozott az egyes országok exportnövekedési ütemei között. A nyugat-európai országokba irányuló kivitellel szemben ható külső adminisztratív és vámjellegű korlátok empirikus vizsgálata azt mutatta, hogy annak ellenére, hogy a közelmúltban a nyugati piacok megnyíltak a keleti áruk előtt, a KÁG-ok kivitelének bővülése még mindig jelentős korlátokba ütközik. Emellett számos kutató mutatta ki, hogy a kelet-európai kivitel utóbbi években kialakuló termékösszetétele nem felel meg azoknak az erőforrás tartalékoknak és komparatív előnyöknek, melyekkel a számítások szerint a KÁG-ok rendelkeznek, s ezért a kereskedelem hosszabb távon nem tűnik fenntarthatónak.[5] A mikroszintű tényezőket vizsgáló elemzések rámutattak arra, hogy a KÁG-ok nyugatra irányuló kiviteléből jelentős rész kényszerű export, amely hosszab távon gyengíti az exportáló vállalat pénzügyi helyzetét és ezért perspektivikusan nem fenntartható.

2. A KUTATÁS TÉMÁJA ÉS MÓDSZERE

E tanulmány egy kutatási program eredményeit összegzi, mely a kis átalakuló gazdaságok exportjával szembeni akadályokat vizsgálta az azt követő időszakban, hogy a gazdaságok a rendszerváltás első megrázkódtatásain és a nyugati piacok irányába való kezdeti

[4] Lásd például *Collins–Rodrik* (1991), *Hamilton–Winters* (1992), *Rosati* 1992), valamint *Winters–Wang* (1994) munkáit.

[5] Lásd például UN ECE (1994), *Graziani* (1994) és a The Economic Interpenetration (1994) című kötet több fejezetét.

átrendeződésen már átestek. A kutatásnak elsősorban a következő kérdésekre kellett választ adnia: Vajon az exporttal szemben álló akadályok inkább kívülről származnak, így a kereslettel állnak összefüggésben, vagy inkább a kínálat oldalán jelentkeznek, vagyis az öröklött vagy újonnan létrehozott hazai körülményekben és gazdaságpolitikában gyökereznek? Hasonlók vagy jelentősen különbözők az export akadályai a különböző KÁG-okban? Hogyan segítették a kormányok az exportot azt követően, hogy szinte minden lehetőségüket elvesztették az vállalati gazdálkodásba való közvetlen beavatkozásra? Egymáshoz viszonyítva hogyan értékelik a vállalatok a külső és a belső piacokra irányuló eladások feltételeit? Milyen tipikus stratégiákat dolgoztak ki a vállalatok a korlátok legyőzésére? Milyen mértékben formálják az export korlátai a kivitel födrajzi és áruszerkezetét? Milyen szerepet játszik közvetlen külföldi beruházások formájában a nyugati tőke a térség versenyképes exportjának fejlesztésében?

Mivel feltételezhető, hogy az átalakulás második szakaszában az export növelése kevésbé függ hazai makrogazdasági tényezőktől, s sokkal inkább számos és sokféle mikroszintű feltételtől, ezért kutatásunk nagy hangsúlyt fektetett a mikroszintű empirikus tapasztalatok összegyűjtésére.

A kutatócsoport tagjai közös kutatási vázlat alapján országtanulmányokat készítettek hét KÁG-ra. Ezek a következő országok voltak: Bulgária, Észtország, Lettország, Magyarország, Románia, Szlovákia, és Szlovénia. Eredetileg Csehországra is készült volna hasonló országtanulmány (valamint 20 vállalati esettanulmány), azonban minden igyekezet ellenére a Csehországra végzett kutatás nem hozott elfogadható eredményt. A kutatócsoport azonban nem adta fel a cseh gazdaság iránti érdeklődését és az elkészült három, több országot együtt vizsgáló tematikus tanulmány a csehországi fejleményekkel is foglalkozott (ezekről az alábbiakban még beszámolunk).

Minden országra úgy készült elemzés, hogy azt (többek között) az adott országban elkészített húsz vállalati esettanulmány alapozta meg, olyan esettanulmányok, melyek az ipari és kereskedelmi vállalatok exportjának feltételeit és exportálási magatartásának jellegzetességeit írták le. A szerzők a vállalati esetttanulmányokat egy közösen egyeztetett vázlat alapján készítették el.[6] Mint említettük, az országtanulmányok mellett három több országgal is foglalkozó tématanulmány is készült. Az első azt vizsgálta, hogy mik az akadályai az Oroszországba irányuló exportnak az importáló ország, tehát Oroszország oldaláról; így ez a tanulmány a hét KÁG országtanulmány egyfajta tükörtanulmányának is tekinthető. A másik két tanulmány a kivitelt segítő kormányzati erőfeszítésekkel, valamint a közvetlen külföldi beruházasoknak az exportra való hatásával foglalkozott.[7]

A kutatási programot a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet [International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA)] Gazdasági Átmenet és Integráció projektje kezdeményezte és irányította. A munkacsoport tagjai az érintett országok vezető

[6] Az országtanulmányok és az azt megalapozó vállalati esettanulmányok szerzői a következők voltak: Rumen Dobrinsky és Ira Yaneva (Bulgária), Alari Purju (Észtország), Inna Shteinbuka és Alexandra Cirule (Lettország), Csermely Ágnes (Magyarország), Vasile Pilat és Laurentiu Ciocirlan (Románia), Ján Fidrmuc és Jarko Fidrmuc (Szlovákia), valamint Franjo Stiblar (Szlovénia).

[7] A tématanulmányok szerzői a következők voltak: Vladimir Drebentsov (Oroszország), Gács János (a kormány exporttámogató tevékenysége) és Richard Stern (közvetlen külföldi tőkebefektetések).

szakemberei közül kerültek ki. Az újonnan alakult országokból, ahol korábban az országnak saját külkereskedelme, s így annak gazdasági elemzése sem létezett, elszánt és tehetséges fiatal kutatók írták meg az országtanulmányt, mely minden bizonnyal az első olyan elemzés, mely ezekben az országokban a vállalatok exportálási viselkedésével foglalkozik.

A kutatási program eredményei részletesen egy a közelmúltban megjelent könyvben és a mintegy 150 esettanulmányt tartalmazó IIASA műhelytanulmányban olvashatók [*Cooper–Gács* (1997) *Gács* (1996)].

3. A KIVÁLASZTOTT ORSZÁGOK

Az 1. táblázat áttekintést ad a vizsgálatra kiválasztott országok főbb mutatóiról. Kiválasztási szempont volt, hogy az országok kicsik legyenek és reprezentálják az olyan gazdaságokat, melyek a gazdasági átmenet fázisában vannak. Ennek megfelelően olyan országokat is választottunk, amelyek területe a közelmúltban nem változott (Bulgária, Magyarország és Románia), és olyanokat is, amelyek új országként jelentek meg a színen. Ez utóbbiak közé tartozik a Szovjetunió két utódállama (Észtország és Lettország), Jugoszlávia egyik (Szlovénia), és Csehszlovákia mindkét utódállama.

A külkereskedelem szempontjából mindegyik ország kicsinek tekinthető, a határesetnek számító Romániát kivéve: mindegyik ország népessége kisebb mint 11 millió lakos, területe pedig 120 000 km^2 alatt van.

1. táblázat. A mintában szereplő országok jellemző adatai

Ország	Terület (E km^2)	Népesség (M fő)	GDP/fő (US$, vásárlóerő paritásos árfolyamon)	Export (Mrd US$)	Export/GDP (%, piaci árfolyamon)	Export/GDP (%, piaci árfolyamon)	Kumulált exportnövekedés (%, US$ adatok alapján)	Külkereskedelmi mérleg az export %-ában
	1994	1994	1994	1994	1993	1994	1994–1995	1994
Bulgária	111	8,4	3970	4,156	34	41	35,7	-4
Csehország	79	10,3	8093	14,294	42	40	29,1	-3
Észtország	45	1,5	6320*	1,304	47	56	130,1	-27
Magyarország	93	10,3	6609	10,775	23	26	44,7	-36
Lettország	64	2,7	4609*	0,967	72	43	29,3	-9
Románia	238	22,7	3204	6,151	19	21	53,6	-16
Szlovákia	49	5,4	6957	6,727	49	54	57,8	2
Szlovénia	20	2,0	8509	6,806	48	48	35,8	-6

*1992-ben

Forrás: WIIW (1995), EBRD (1994), UN ECE Economic Survey of Europe és Economic Bulletin for Europe (különböző évszámok), valamint a *Gács–Cooper* (1997) kötet országtanulmányai.

A nyitottság nagyságának mérését, időbeli és térbeli összehasonlítását ezekben a gazdaságokban elvi és gyakolati-statisztikai problémák is nehezítik. Nagy eltérések lehetnek a GDP számítási módjában, a tranzitkereskedelem elszámolásában, és ország-

gonként különbözik a külkereskedelem statisztikai számbavétele, sőt a közelmúltban a számbavétel az egyes országokon belül is jelentősen változott. Az 1. táblázatban szereplő adatok csak egyik változatát adják annak, ahogyan az export/GDP arányát számolni lehet (ti. a hivatalos árfolyam felhasználásával). Mindezek ellenére biztonsággal megállapítható, hogy a mutató 40% körüli aránya ezekben az országokban meglehetős nyitottságra utal, s az adatok a nyitottság közelmúltban bekövetkezett növekedését mutatják.

A kivitel növekvő jelentőségre tett szert a vizsgálatra kiválasztott országokban, különösen a legutóbbi években (1994–1995), mikor az export gyors növekedésnek indult (lásd az 1. táblázatot). Ha a táblázatban található átlagosan 30–50%-os növekedést összehasonlítjuk azzal az exportnövekedéssel, melyet ugyanebben az időszakban az OECD országok és a fejlődő országok értek el (19% és 23%, mind US dollárban számítva), akkor az is megállapítható, hogy az átalakuló országoknak ez az exportbővülése nemzetközi összahasonlításban is tekintélyes volt.

Az exportnak az átmenet kezdete óta bekövetkezett középtávú növekedése már nem mutat egyértelmű képet (lásd a 2. táblázatot és az 1. ábrát). Azokban az országokban, melyek az elmúlt években jöttek létre, mivel a gazdasági átmenet és az új országok kialakulása időben többé-kevésbé egybeesett, nemigen állíthatunk biztosat arról, hogyan befolyásolta az átmenet az exportvolumen alakulását 1989 és 1994 között.

2. táblázat. Az export nagysága és a KGST kereskedelem aránya

Ország	Export 1989 (Mrd US$)[a]	Export 1994 (Mrd US$)	KGST-export aránya, 1989 (%)[b]	Korábbi KGST-országokba irányuló export aránya, 1994 (%)[c]
Bulgária	6,650	4,156	62	16
Csehország	9,052	14,294	47	31
Észtország	0,376	1,304	96	43
Magyarország	9,670	10,775	41	22
Lettország	0,831	0,967	95	54
Románia	8,080	6,151	25	14
Szlovákia	2,899	6,727	47	47
Szlovénia	3,408	6,806	19	9

Megjegyzés:

[a] Csehország és Szlovákia: 1990-es adat, nem tartalmazza a másik köztársasággal folytatott kereskedelmet, hivatalos árfolyamon számolva (WIIW, 1995); Észtország: 1992-es fizetési mérleg adat (World Bank, 1993a). Lettország: 1992-es fizetési mérleg adat (World Bank, 1993b). Szlovénia: az adat nem tartalmazza a többi jugoszláv köztársasággal folytatott kereskedelemet (Bank of Slovenia, 1995). Többi ország: a KGST-n belüli kereskedelem a Magyarországon használt dollár/rubel keresztárfolyamon lett újraértékelve (UN ECE, 1991).

[b] Csehország és Szlovákia: az adat Csehszlovákiára vonatkozik (UN ECE, 1991). Észtország: fizetési mérleg adat hazai rubelárakon számolva (World Bank, 1993a). Lettország: fizetési mérleg adat hazai rubelárakon számolva (World Bank, 1993b). Szlovénia: 1990-es adat, mely nem tartalmazza a többi jugoszláv köztársasággal folytatott kereskedelemet (WIIW, 1995). Többi ország: UN ECE (1991).

[c] IMF Direction of Trade Statistics.

1. ábra. Az export növekedése a kis átalakuló gazdaságokban
(US$ értékek alapján, százalék)

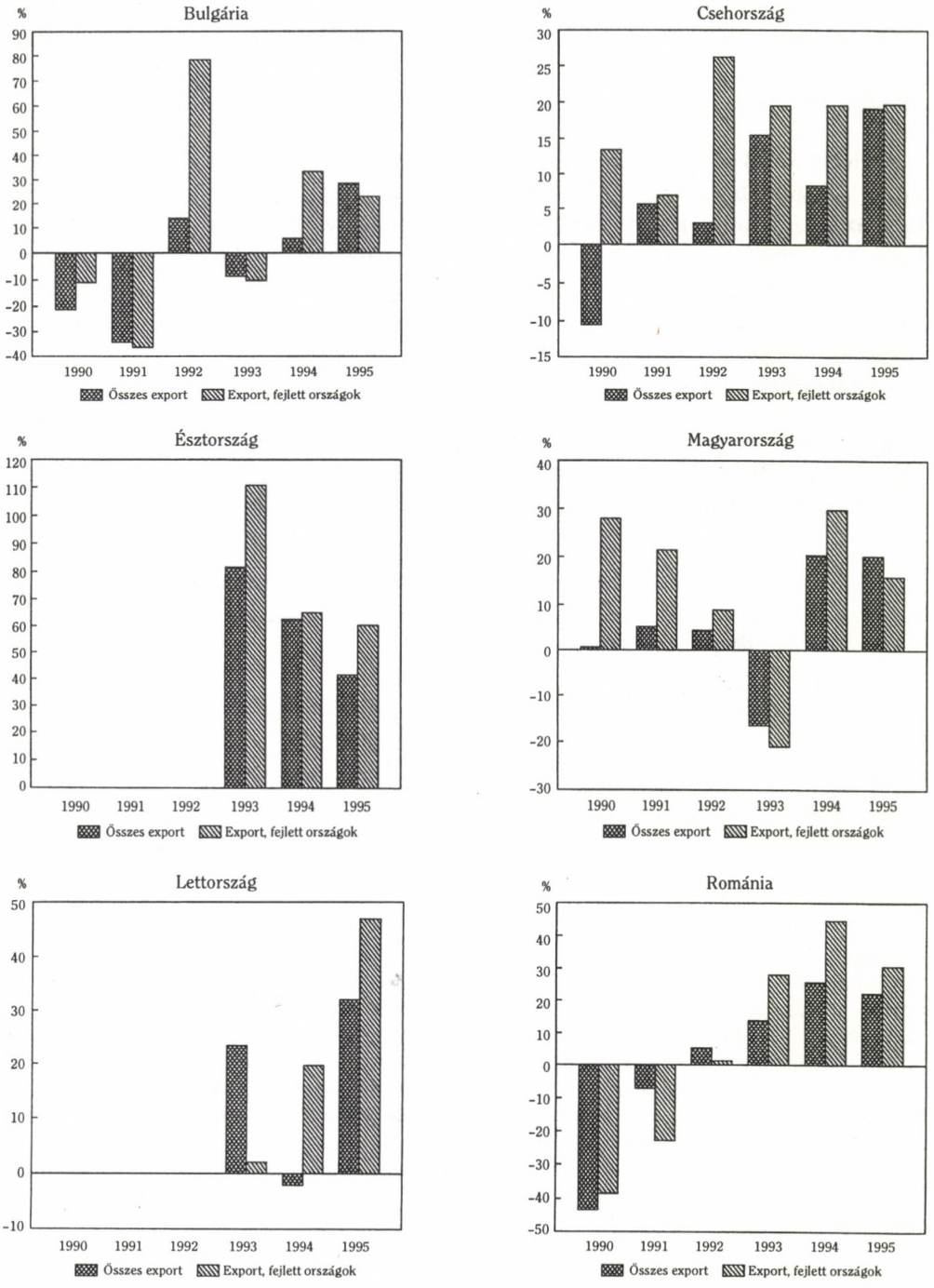

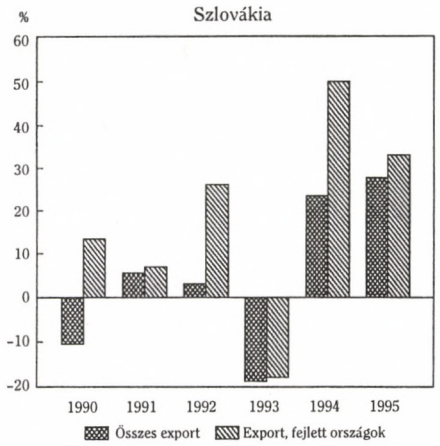

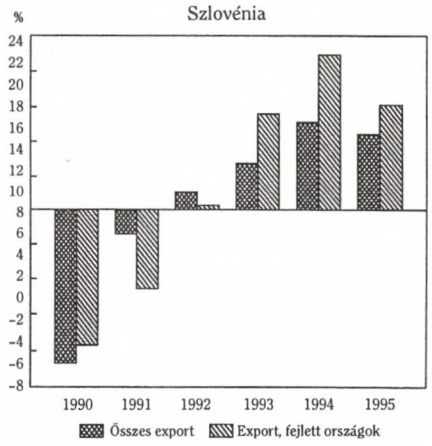

Megjegyzés: Csehország és Szlovákia esetében az 1990–1992 közti növekedés adatai Csehszlovákiára vonatkoznak.
Forrás: UN ECE Economic Survey of Europe és Economic Bulletin for Europe (különböző évszámok).

A három ország közül, amelyek már 1990 előtt is léteztek, csak Magyarország exportja mutatott növekedést 1989 és 1994 között (folyó dollár-adatokat vizsgálva). Románia 1989-ben mesterségesen nagy exportot bonyolított le, ami annak a döntésnek volt a következménye, hogy az országnak 80-as évtized második felében teljes külső adósságát vissza kell fizetnie. Ezt követően nem volt meglepő, hogy a rendszerváltás után a román export drasztikusan visszaesett, s az 1989-es szint újbóli elérése Romániában több időt vesz igénybe, mint a térség többi országában. Bulgária egészen más eset: korábban az európai KGST-országok közül Bulgáriának volt a legszorosabb kapcsolata a szovjet gazdasággal. Ennek megfelelően várható volt, hogy Bulgária fogja a legnagyobb veszteségeket elszenvedni a KGST és a Szovjetunió felbomlása nyomán. Az 1995-ös adatok szerint a gyors exportnövekedés ellenére sem Románia sem Bulgária nem érte még el saját 1989-es exportvolumenét.

A kereskedelem földrajzi megoszlása, melyet a 3. táblázatban mutatunk be, szintén mutat hasonlóságokat és eltéréseket a KÁG-ok között.[8] Az elmúlt években a legtöbb ország számára az Európai Unió vált a legjelentősebb piaccá. Ez a táblázatban mutatott arányokhoz képest 1995-től még nagyobb, hiszen abban az évben Ausztria, Finnország és Svédország szintén EU-tag lett, s e három ország jónéhány általunk vizsgált gazdaságnak hagyományosan fontos kereskedelmi partnere. Az unión belül a legfontosabb partner Németország, különösen azon országok számára, melyek földrajzi vagy kulturális szem-

[8] Az adatok itt megint csak nem tökéletesen megbízhatóak részben értékelési, részben számbavételi problémák miatt. Alternatív adatoknak tekinthetők például a bécsi Nemzetközi Gazdasági Összahasonlító Kutatóintézet (WIIW) nemzeti valutákban számolt adatai (WIIW, 1996), amelyeket nemzeti statisztikai kiadványokból állítottak össze. Ezek szerint az EU-ba menő export az egyes országokban a következő arányt képviselte 1994-ben: Bulgária 35,6%, Cseh Köztársaság 45,7%, Magyarország 51,0%, Románia 46,0%, Szlovákia 28,8%, és Szlovénia 59,2%.

pontból Németországhoz közel esnek (Csehország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia). A KGST összeomlásának ellenére a korábbi tagok közötti kereskedelem továbbra is jelentős. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy 1994-ben már milyen kis arányt képviselt az Oroszországba irányuló kivitel Csehország, Románia, Szlovákia és Magyarország teljes exportjából. Mint a kutatási programunk keretében lefolytatott vállalati esettanulmányok mutatják, a KÁG-ok vállalatainak menedzserei és az orosz vállalatvezetők különbözőképp magyarázzák ezt az exportvisszesést, és általában azokat a problémákat, amelyek az orosz piac visszaszerzését akadályozzák. A KÁG-ok vállalatai azt hangsúlyozzák, hogy ma mekkora kockázattal jár Oroszországba szállítani, milyen plusz finanszírozási terhet jelent, melyet ők képtelenek viselni. Ezzel szemben az orosz importőrök arra mutatnak rá, hogy az orosz fogyasztók és felhasználók a változások óta jóval nagyobb érdeklődéssel fodulnak a nyugati áruk, mint a korábbi keleti partnerek termékei felé, s a kelet-európai szállítók nem sokat tesznek orosz vevőik megnyerése érdekében.

Amint azt a 3. táblázat utolsó oszlopa mutatja, az „új kereskedelem"-ben részt vevő partnerek között (vagyis azon országok között, amelyek korábban egyazon nagyobb országhoz tartoztak) továbbra is igen szorosak a kapcsolatok; ez alól csak Szlovénia a kivétel.

3. táblázat. Az export megoszlása régiók között 1994-ben (százalék).

Ország	EU	Németország	KGST	Oroszország	„Új kereskedelem"[a]
Bulgária	45,5	14,0	16,2	10,5	-
Csehország.	50,9	34,7	30,5[b]	2,8	18,4
Észtország	20,7	7,6	43,0[b]	21,5	41,3
Magyarország.	48,9	28,0	21,9	6,6	-
Lettország	27,9	10,5	53,7[b]	28,1	51,5
Románia	46,0	16,0	13,5	3,4	-
Szlovákia	39,9	25,0	47,1[b]	3,8	42,4
Szlovénia	59,2	30,3	9,1	4,3	15,0

[a] Kereskedelem azon országok között, amelyek korábban egyazon nagyobb országhoz tartoztak, vagyis a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia utódállamaival.

[b] Az „új kereskedelemmel" együtt.

Forrás: IMF Direction of Trade Statistics.

4. MAKROGAZDASÁGI TÉNYEZŐK

Vizsgálatunk kezdetén azzal a feltételezéssel éltünk, hogy 1994-1995-re a KÁG-okban a makrogazdasági stabilizáció első szakasza lezárult, s ezt követően az export sikeres fejlesztése már jórészt mikrogazdasági tényezőkön múlik. A kutatási program keretében elkészült országtanulmányok és vállalati esetttanulmányok jórészt igazolták ezt a feltételezést, bár Bulgária ez alól kivételnek bizonyult. 1994-1995-ben Bulgária még mindig a gazdaság minimális konszolidációjával küszködött: rendkívül szigorú megszorító intézkedések, az állami szabályozás kiszámíthatatlan vargabetűi, az árfolyam vad ingadozása,

valamint a gazdaság nemzetközi pénzügyi elszigeteltsége jellemezték ezt az időszakot. Mindez súlyos terhet jelentett a vállalatok számára és akadályozta a kivitel bővítését.

Az országtanulmányok azt is megmutatták, hogy néhány makrogazdasági tényező, elsősorban a valutaárfolyam és a reálkamatláb, továbbra is meghatározó befolyást gyakorol a kivitel alakulására.

1994–1996-ban a KÁG-okban alkalmazott árfolyampolitika meglehetős változatosságot mutatott. 1994-ben Csehország, Észtország, Lettország és Szlovákia rögzített árfolyamot alkalmazott (Észtország az ún. valutatanács (curency board) rendszerének felhasználásával); Bulgária, Románia és Szlovénia lebegő árfolyamrendszert működtetett a központi bank időnkénti erőteljes intervenciója mellett. Magyarországon 1995 márciusáig a kiigazítások melletti rögzített árfolyamot alkalmazták (adjustable peg), melyet az előre bejelentett ütemű csúszóárfolyam rendszere követett. 1996 februárjában Csehországban a rögzített árfolyam ingadozási sávját jelentősen kibővítették (±0,5%-ról ±7,5%-ra), amely már az árfolyam gyakorlatilag meglehetősen szabad ingadozását engedte meg.

A stabilizáció kezdeti éveiben, 1990–1993-ban, a vizsgált országokban a gazdasági irányítás az árfolyamot, különösen ha az közvetlenül befolyásolt rögzített árfolyam volt, a stabilizációs célok szolgálatába állította. 1994–1995-re a stabilizációs politika már komoly sikereket tudott felmutatni: 1995-ben a KÁG-okban az éves inflációt mindenütt 35% alá szorították, sőt Szlovénia megközelítette, Csehország és Szlovákia pedig már elérte az egyszámjegyes inflációt. A stabilitást szolgáló árfolyam-politika melléktermékeként a valuta reálárfolyama kivétel nélül minden KÁG-ban folyamatosan és jelentősen felértékelődött. A 2. ábrán, mely jól illusztrálja ezt a jelenséget, az is látható, hogy a reálfelértékelődés különösen a rögzített árfolyamot szigorúan alkalmazó országokban volt erőteljes.

Különböző vélemények léteznek azzal kapcsolatban, hogy mi az oka ennek a folyamatos reálfelértékelődésnek. Egyesek úgy tartják, a felértékelődés normális reakció volt a drasztikus leértékeléseket követően, melyeket a legtöbb KÁG-ban az átmenet időszakának legelején hajtottak végre. Ugyancsak normálisnak tűnik a felértékelődés annak fényében,

2. ábra. A reál effektív árfolyam változása, 1992. december = 1,00
(a mutató csökkenése reál felértékelődést jelent)

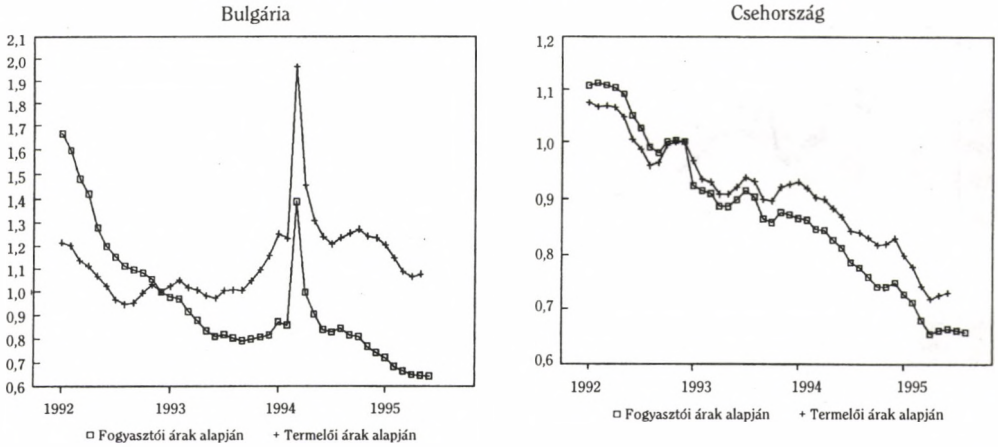

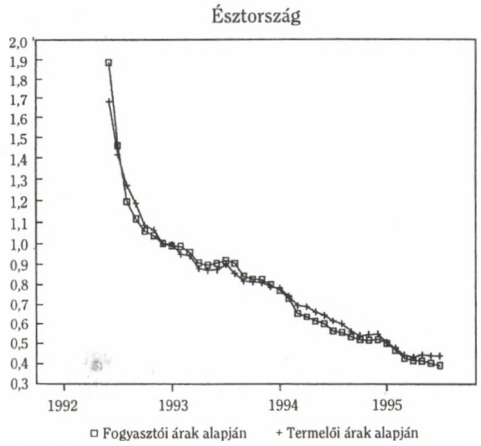

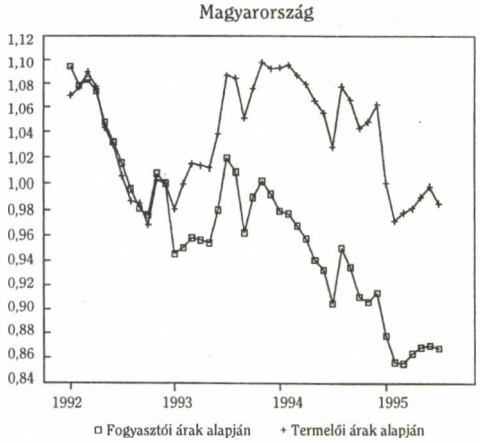

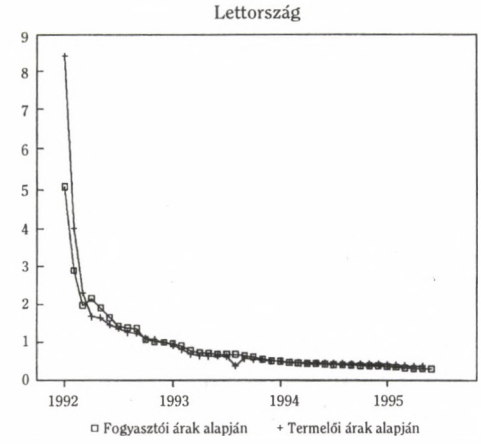

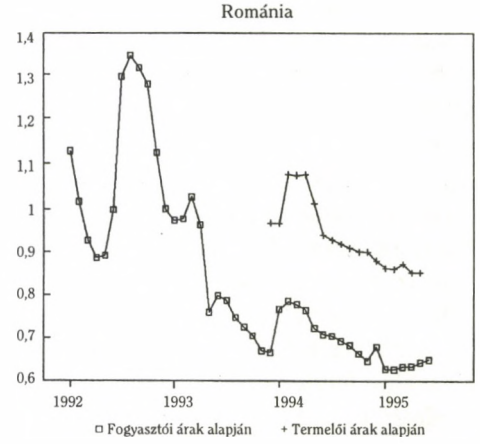

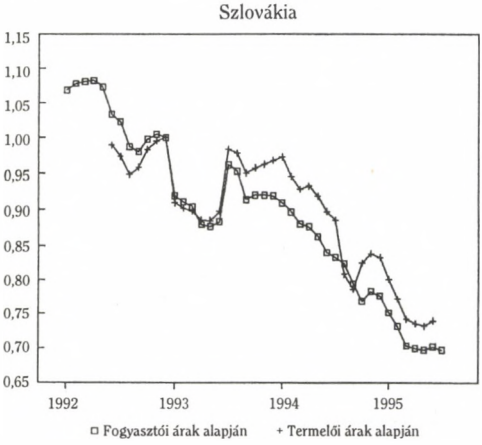

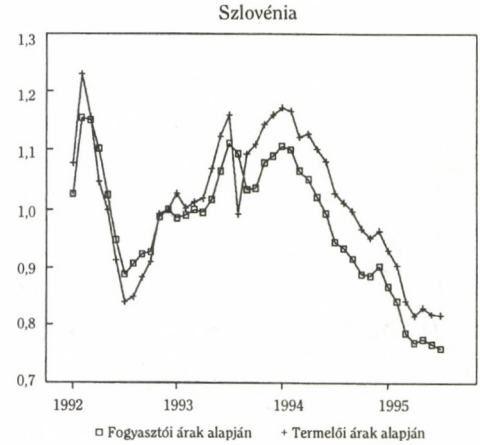

Forrás: UN ECE adatbázis.

hogy ezekben az országokban milyen jelentős az eltérés a vásárlóerőparitás és az árfolyam között. Mások szerint a tervgazdaságban nem létezett hagyományosan értelmezhető egységes valutaárfolyam, ennek megfelelően a nagy leértékelések az átalakulás kezdetén nem értelmezhetők a piacgazdaságokban végrehajtott leértékelésekkel azonosan [lásd *Oblath* (1994)]. Egy további értelmezés szerint az átmenet korai szakaszában nem helyes a vásárlóerőparitás elméletét alkalmazni, mert ebben az időszakban jelentős reál-megrázkódtatások jellemzik a gazdaságot. E nézet szerint a változások végülis jelentős hatékonyság javuláshoz vezetnek, amely az egyensúlyi reálárfolyam felértékelődésében mutatkozik meg. Ennek megfelelően a statisztikákban megmutatkozó felértékelődés két részből tevődik össze: az egyensúlyi reálárfolyam felértékelődéséből és a tényleges reálárfolyamnak az egyensúlyihoz való közelítéséből. [*Halpern–Wyplosz* (1995), *Rosati* (1996)].

Amint azt kutatási programunk országtanulmányai mutatják, a vizsgált országok exportálással foglalkozó vállalatai erősen érzik a reálfelértékelődés negatív hatását versenyképességükre. Az exportálók leginkább azokban országokban érezték ezt a hatást, ahol a reálbérek eleve viszonylag magasak voltak vagy engedték azokat nőni (Magyarország és Szlovénia), illetve ahol a folyamatos reálfelértékelődést nem előzte meg jelentős leértékelés (Magyarország).

A legtöbb KÁG-ban a stabilizáció továbbra is elsődlegesen fontos eleme a gazdaságpolitikának, és a kormányok (valamint a központi bankok) nem tettek radikális lépéseket a reálfelértékelődés megállítására.[9] Ennek oka vagy az, hogy megítélésük szerint országuk tetemes versenyképesség tartalékkal rendelkezik a költségek tekintetében, vagy hogy azt remélik, a termelékenység növekedése megindul (vagy töretlenül folytatódik), illetve az exportban olyan strukturális változások következnek be, amelyek csökkenteni fogják az árfolyam jelentőségét a kivitel versenyképességében.

Mind a mindennapi export-tranzakciók, mind pedig a kivitel struktúrájának versenyképesebbé alakítása a KÁG-okban olyan finanszírozási feltételeket tesz szükségessé, amelyekkel a világpiaci versenytársak is rendelkeznek. Az országtanulmányok egybecsengő tapasztalata, hogy a KÁG-ok exportőrei nem megfelelő és nem versenyképes finanszírozási kondíciók mellett jutnak hitelhez. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a vizsgált országokban magasak a reálkamatlábak. 1994-ben a banki hitelek reálkamata Szlovákiában 4% volt, Csehországban 7%, Magyarországon 13–16%, Bulgáriában 16%, Szlovéniában 16–18%, Romániában 20–25%, Lettországban 33% volt.[10]

A stabilizációt előtérbe állító gazdaságpolitika szükségszerűen alkalmaz megszorító pénzpolitikát, amely magas hitelkamatlábakat és a betéti és hitelkamatlábak között jelentős különbséget (spread) eredményez.[11] Hasonló hatások jelentkeznek, ha a jelentős költségvetési deficitet hazai bankok által felvásárolt állampapírokkal finanszírozzák, mint az

[9] Ebből a szempontból Magyarország kivétel, hiszen itt a reálfelértékelődés korlátozása érdekében 1995 márciusában egy jelentős leértékelést az árfolyampolitika megváltoztatásával együtt hajtottak végre.

[10] Ezeket a mutatókat a következő forrásokból vett adatok alapján számítottuk: IMF (1995), WIIW (1995), OECD (1996), UN ECE (1995), a Bank of Slovenia Havi Bulletinja, valamint a kutatási programunk keretében készült román és bulgár országtanulmányok. Az inflációt a termelési árak növekedési indexévek mértük.

[11] A betéti és hitelkamatok eltérése (az ún. spread) 1994 szeptemberében a tanulmányunk által vizsgált országok körében 4% (Csehország) és 42% (Bulgária) között szóródott (lásd UN ECE, 1995).

Bulgáriában, Magyarországon és Romániában történt. Egyéb, inkább intézményi jellegű okok is közrejátszottak a magas hitelkamatlábak kialakulásában, így a behajthatatlan hitelekkel megterhelt bankok pozíciójának romlása, valamint a vállalatok rossz pénzügyi helyzete, mely szükségszerűen vezetett e vállalatok rossz hitelbesorolásához.

Minden jel arra utal, hogy a KÁG-ok kormányai makrogazdasági szempontból nem foglalkoztak azzal az összefüggéssel, hogy a magas reálkamatlábak fékezik az exportot.

1994-1995-ben a magas reálkamatlábakhoz a hazai gazdaság növekvő stabilitása és a tőkeáramlás szabályozásának liberalizálása társult, s ez több kis átalakuló gazdaságban, így Csehországban, Szlovéniában és Magyarországon növekvő tőkebeáramláshoz vezetett. A pénzügyi hatóságok többnyire csak részben sterilizálták a devizabeáramlás nyomán felduzzadt hazai pénztömeget, ami így a valutaárfolyam további reál-felértékelődéséhez vezetett. Azokban az országokban, amelyekben az árfolyam rögzített vagy szigorúan szabályozott volt, ez a reál felértékelődés olyan várakozásokat erősített, hogy a valutát nominálisan is fel fogják értékelni, ezért további rövid távú tőkebeáramlás következett be. Amellett, hogy a külföldi deviza beáramlása segíthette az exportot (például a hitelezés reálköltségének lenyomásán, illetve a hazai bankrendszerrel szemben támasztott verseny hatásain keresztül), a reálárfolyam növelésén keresztül egyben ronthatta is a KÁG-ok exportjának versenyképességét.

Az exportálás zökkenőmentessége jelentős mértékben függ a devizagazdálkodás rendszerétől, ezen belül is elsősorban attól, hogy az exportőrök milyen módon jutnak az import megvásárlásához, illetve az export külföldi terítéséhez szükséges devizához. E sajátosságot tekintve a legtöbb KÁG makrogazdasági és intézményi keretei már az átmenet meglehetősen korai szakaszában kedvezően alakultak. Néhány országban, így Magyarországon, Szlovéniában, Csehországban és Szlovákiában az első években a vállalatoknak export devizabevételüket, rövid idővel annak kézhezvétele után, megvételre fel kellett ajánlaniuk, de módjuk volt arra, hogy a hazai valutát korlát nélkül külföldire váltsák, ha azt importra akarták fordítani.

1994-ben a kutatási programunk által vizsgált országok valutái szinte teljes mértékben *de facto* konvertibilisek voltak a folyó fizetési mérleg tételei tekintetében. 1996-ra a vizsgált körből minden ország elérte a Nemzetközi Valutaalap ún. VIII. paragrafusa szerinti konvertibilitást a folyó fiztési mérleg tételein, kivéve Bulgáriát és Romániát, amelyek a korlátozottabb, XIV. paragrafus szerinti konvertibilitást alkalmazták.

5. KORLÁTOK A KERESLETI OLDALON

Az országtanulmányok szerzői vizsgálataik során igyekeztek kideríteni, hogy a kivitel külső akadályai mennyire jelentősek. Nem arra vállakoztak, hogy számszerűsítsék a vám- és nem vámjellegű akadályokat, amelyekkel a közép- és kelet-európai országok exportpiacaikon kerülnek szembe;[12] sokkal inkább az volt a cél, hogy a külső akadályok jelentősé-

[12] Ezt már mások korábbi vizsgálatok során elemezték, így például *Rollo–Smith* (1993) valamint a The Economic Interpenetration (1994) kötet.

gét a hazai, kínálat oldali akadályokéval vessék egybe. Ez az összehasonlítás egészen egyértelmű eredményt hozott: minden egyes országtanulmány arra a következtetésre jutott, hogy a külső, kereslet oldali akadályok jóval gyengébbek a belső, kínálat oldali akadályoknál. Nem kétséges, ez az eredmény részben a kikérdezésben részt vett vállalati menedzserek véleményét tükrözi, akik inkább hajlandók elfogadni adottságként az országuk határain kívül jelentkező korlátokat, mint a saját gazdaságukon belül jelentkező akadályokat.[13]

A külső korlátok relatív gyengesége ellenére a külpiacokon való megjelenés továbbra sem könnyű a kis átalakuló országok vállalatai számára. Noha a közelmúltban az EU, az EFTA, és a CEFTA piacain gyors ütemben csökkentek a Kelet-Európából származó áruk előtti kereskedelmi akadályok, a vállalati vezetők az exportot jelentősen korlátozó tényezőkről számoltak be. Mivel a KÁG-ok exportjában nagy az aránya az ún. érzékeny áruknak (kohászati, textil-, ruházati és cipőipari termékeknek, gépjárműveknek és élelmiszereknek), így a kivitel során jóval gyakrabban jelentkeztek a mennyiségi korlátok és a vámkorlátok, mintsem azt a kelet-európai országok és az EU között kötött társulási egyezmények általános szabályai alapján gondolni lehetett volna. Emellett, noha a dömpingellenes eljárások jellemzőbbek voltak az 1992–1993-as évekre, mint 1994–1995-re, a korábbi esetek emléke még ma is hatással van a KÁG-vállalatok exportálási magatartására. Példa az újfajta akadályokra a közelmúltban bevezetett engedélyeztetési kötelezettség bizonyos elektromos gépek EU-ba irányuló exportjára (erről a bolgár és a lett országtanulmány számolt be) és az élelmiszeripari termékekkkel szemben érvényesített mennyiségi korlátok (ez utóbbiakat elsősorban az észt tanulmány hangsúlyozta). Az EU társulási folyamat árnyékos oldalára utal az áruk eredetének szabályozásában a magas hazai tartalom kikötése, valamint a kumuláció restriktív előírásai, melyeket olyan kis országok, mint Szlovénia, Észtország és Lettország csak igen ritkán tudnak teljesíteni. A követelmény, hogy magas szintű, ISO 9000-es minőségbiztosítási rendszert kell bevezetni az EU piacán elért piacrészesedés növelése, de még annak megtartása érdekében is, a KÁG-ok vállalatait nagy beruházásokra kényszeríti.[14] Sok vállalat olyan fegyvernek tartja ezt a szabályozást, amellyel az EU vállalatai az új szállítókat az EU-n kívül akarják tartani, vagyis protekcionista intézkedésnek olyan áruk ellen, amelyek egyébként teljesítik a

[13] A vállalati esettanulmányok egy másik torzító tényezője, hogy a vizsgált vállalatok között a sikeres vállalatok és exportőrök szükségszerűen túl voltak reprezentálva: szinte törvényszerű volt, hogy olyan menedzserek, akik sikertelen vállalatot vagy az exportpiacairól teljesen kiszorult céget vezettek, nem voltak hajlandók a vállalatukról készítendő esettanulmányhoz adatokat szolgáltatni.

[14] Az 1987-ben publikált ISO 9000 olyan nemzetközi szabványok gyűjteménye, amely mind a minőség ellenőrzését, mind a minőség biztosítását szolgálja, s máig világszerte 90 országban fogadták el. E szabványok a legkülönfélébb szervezetekre és iparágakra vonatkoznak. Az ISO 9000 szabványok lényege a dokumentáció. A szabványnak való megfelelést egy harmadik félként választott igazoló ügynökség tanúsíthatja. Az igazolások általában három év után járnak le, de ezen belül is többnyire hathavonta meg kell vizsgálni, mennyire élők az igazolásban adott értékelések. Az ISO 9000 igazolások még a nyugati szakemberek megítélése szerint is költségesek, különösen a kisvállalatok számára, amelyeknek valóban szükségük van a szabványnak való megfelelés igazolására. Például a német vegyipari vállalatok is komoly mérlegelésre kényszerülnek, hogy kiadjanak-e 20 000–30 000 márkát, amennyibe egyetlen vegyipari folyamat ISO 9000 szerinti igazolása kerül [lásd *Chynoweth–Roberts* (1992)].

nyugati minőségi követelményeket. Emellett, mint azt a magyar országtanulmány hangsúlyozza, az ISO 9000 minőségbiztosítási rendszerre költött beruházások kizárólag a nyugatra irányuló kivitelt szolgálják, mivel sem a hazai eladások, sem a Kelet- és Közép-Európába irányuló szállítások nem profitálnak abból, ha az árut ISO 9000 szerint bejegyzett rendszerben állították elő.

Az országtanulmányok azt mutatják, hogy a KÁG-oknak a Szovjetunió utódállamaiba irányuló kivitele nemcsak azért omlott össze, mert a KGST szétesett (s ezzel felszámolódott a korábbi sajátos döntési, ár- és elszámolási rendszer), hanem mert az utódállamokkal folytatott kereskedelem rendre igen komoly akadályokba ütközik. E potenciálisan nagy piacokra való szállítást leginkább a következő, az utódállamokban jelentkező tényezők nehezítik: a pénzügyi és kereskedelmi infrastruktúra hiánya, a szállítás és a fizetés nagyfokú bizonytalansága, a devizaárfolyam változásával járó kockázat megosztásának hiánya, az állami szabályozásban gyakran bekövetkező változások, a megvesztegetés szükségessége és a korrupt kormányhivatalnokokkal való együttműködés költségei, valamint az egyes országokkal (mintánkban Észtországgal és Lettországgal) szemben alkalmazott diszkriminatív bánásmód. A közép-ázsiai országokban ezek a nehézségek még a központi állami szabályozás maradványaival egészülnek ki, ami elsősorban az engedélyezési eljárás továbbélését, a mennyiségi korlátokat és a központi devizaszabályozást jelenti.

Nyugaton a KÁG-ok vállalatainak tapasztalathiánya miatt jelentkeznek a piacra való betörés magas költsége, a külső elosztási és marketing hálózatok kialakításának, valamint a megfelelő hírnév, kereskedelmi elismertség elérésének nehézségei. Korábban a szlovén és magyar vállalatok kivételével a KÁG-ok termelővállalatai általában nem szerezhettek külkereskedési tapasztalatot, különösen nem a KGST területén kívül. A központosított külkereskedelem, amely néhány specializálódott külkereskedelmi vállalatra épült, különösen fájdalmas örökség olyan országokban, mint a mintánkban szereplő Észtország, Lettország és Szlovákia, mivel a múltban a kereskedelmet bonyolító legtöbb külkereskedelmi vállalat ezen országok mai határain kívül működött (vagyis Moszkvában és Prágában).

A termelők ezrei számára, akik az exportba azután vágtak bele, hogy a külkereskedelmet országukban liberalizálták, jelentős hátrányt jelent a külföldi nyelvek, a szabályozás, a kereskedelmi szokások és a marketingismeretek hiánya. Ezeket a korlátokat csak lassan – a megfelelő ismeretek és készségek megszerzése révén – lehet leépíteni. A hátrányok felszámolását azonban meg lehet gyorsítani bizonyos kereskedési és együttműködési formákkal, így ha az exportőrök vegyes vállalatokat hoznak létre tapasztaltabb külföldi partnerekkel, vagy beszállítói illetve bérmunka kostrukcióval, amelyben a külföldi partner vállalja a végtermék külpiaci marketingjét és eladását. Elérhető ez egy fokozatosságra építő stratégia alkalmazásával is, ahol a hazai termelő bizonyos szempontból „visszalép", s egy egyszerűbb, márkanév nélküli termék előállítására áll rá, hogy onnan fokozatosan fejlessze ki márkanevét és ezzel párhuzamosan vezesse be bonyolultabb termékeit a külső piacokra. A vállalati kereskedelemi startégia a legtöbb országban egy egyszerű választásra redukálódik. A vállalat vagy olyan kereskedelmi konstrukciót alkalmaz, amelyhez nincs szükség sem külkereskedelmi tapasztalatra, sem tőkére; itt a potenciális bevétel meglehetősen korlátozott, és a KÁG-ok vállalatai nyugati partnereiknek és a kon-

junktúrának meglehetősen kiszolgáltatottak lesznek. A másik esetben a vállalat úgy dönt, hogy kiépíti saját külpiaci elosztási és marketing hálózatát azzal a céllal, hogy bonyolultabb, feldolgozottabb termékeket adjon el saját márkaneve alatt. Az utóbbi esetben a potenciálisan magasabb bevétellel szemben állnak az indulási költségek, melyek oly tetemesek lehetnek, hogy a termékek, még ha technikai értelemben eladhatók is, a magas ár miatt saját magukat szoríthatják ki a piacról. Bizonyos iparágakban annak is fennáll a veszélye, hogy az átváltás a beszállítói-bérmunka konstrukcióról a saját exportra egyben intenzívebbé teheti az importáló országokban alkalmazott mennyiségi korlátokat.

A hazai piac külpiacokkal szembeni viszonylagos vonzereje számos terméket téríthetett el az exportból a hazai eladások felé. Az országtanulmányok azt mutatják, hogy a KÁG-ok vállalatai általában lényegesen nagyobb profitot érnek el a hazai eladásokon, mint az exporton. Ez a különbség ugyanakkor olyan környezetben jelentkezik, amelyben megszűnt a liberalizáció előtt szokásos különbség a hazai piacra és exportra gyártott termékek minősége között. Valóban, néhány román vállalattól eltekintve az összes vállalati esettanulmány arról számol be, hogy a hazai piacon eladott termékek ugyanolyan minőségűek, ugyanolyan kikészítéssel készültek, mint a kivitelre gyártottak. Mindemellett fontos leszögezni, hogy mégha a hazai eladások a profitot tekintve vonzóbbak is az exportnál, ezek a kis országok legtöbbször önmagukban olyan kis piacot jelentenek, hogy a termelők eladási stratégiáját a hazai piac jövedelmezősége tartósan nem határozhatja meg. A gazdasági átmenet kezdetén a kelet-európai országokban a termelés jelentősen visszaesett: az ipari temelés néhány év alatt a térségben halmozottan átlagosan 40%-kal csökkent. A visszaesés túlnyomórészt keresleti okokból történt, így a vállalatok általában nagy kihasználatlan kapacitásokkal rendelkeztek, melyet egyetlen módon tudtak munkába állítani, a kivitel bővítése révén.[15] Ha ezt a szempontot is figyelembe vesszük, akkor a hazai piac hiába tűnik vonzóbbnak nagyobb jövedelmezősége miatt, vagy azért mert a piacra lépéshez kevesebb beruházást igényel, mint az export, döntő szerepet nem játszhatott a vállalatok kereskedelmi stratégiájának alakításában.

6. KORLÁTOK A KÍNÁLATI OLDALON

A kínálati oldal korlátainak első csoportjába sorolható mindazon hazai intézmény, törvény vagy szabályozás, amely léte vagy tökéletlen működése folytán korlátozza a vállalkozások működését; ezek ugyanis egyben hozzájárulnak a kivitel korlátozásához is. Az a kelet-európai átalakítás során előszeretettel alkalmazott feltételezés, hogy a hazai gazdálkodási feltételek szigorítása a vállalkozásokat a külpiaci eladások felé tereli, súlyos leegyszerűsítésnek bizonyult, elsősorban azért, mert a hazai piac kialakulatlan és bizonytalan viszonyai nem voltak képesek biztos alapot nyújtani a vállalkozások mindennapi gazdálkodásához. A vállatok működését különösen nehezítette gyorsan romló pénzügyi helyze-

[15] A bolgár országtanulmány szerint Bulgáriában a vállalatok jelentős része 50% alatti kapacitás-kihasználás mellett működik. A román országtanulmány olyan statisztikát idéz, amely szerint 1991-1993-ban Romániában az átlagos kapacitáskihasználás az iparban 51% és 57% között állt.

tük, a privatizáció elhúzódásából fakadó bizonytalanság, a kulcsfontosságú hagyományos vállalatközi kapcsolatok felbomlása, a hitelekhez való hozzájutás szigorítása (miközben a vállalatok maguk általában alultőkésítettek voltak), valamint a pénzügyi közvetítés rendszerének gyenge hatékonysága.

A kínálati oldali akadályok egy másik csoportja azzal kapcsolatos, hogy a vállalatok nem voltak felkészülve az exportpiacok követelményeinek teljesítésére. A hazai és külpiacok mesterséges elszakításának szocialista öröksége miatt sok vállalat egyáltalán nem tudta milyen szabályozás, milyen minőségi szabványok, milyen fogyasztói igények jellemzők az exportpiacokra. Emellett számos vállalat nem képes a kivitelhez szükséges kísérő szolgáltatásokat teljesíteni, nincs megfelelő külpiaci elfogadottsága, jó hírneve. Ennek oka, hogy e cégek vagy túlságosan újak a piacon, vagy nem tettek megfelelő erőfeszítéseket a jó kereskedelmi hírnév külpiaci megalapozására. A KÁG-ok exportőreinek legtöbbje gyenge piaci erőt képvisel, s ennek megfelelően a nyugati piacokon rossz alkuhelyzetben van. Ebből következően kivitelük nyereségessége korlátozott és rendre kénytelenek kedvezőtlen szállítási feltételeket, mint például hosszú fizetési időszakot, elfogadni. A tapasztalatlan KÁG exportőrök keveset tudnak arról, hogy milyen minőséget, reakcióidőt, szállítási feltételeket, marketinget kell felmutatniuk ahhoz, hogy a kívánt exportszerződéseket elnyerjék, és az exportpiacokon hosszú távon stabil szállítói pozíciót vívjanak ki.

A korlátok harmadik csoportja az exportőröket támogató kormányintézkedések hiányosságaira vezethető vissza. Az országtanulmányok s az exporttámogatás rendszerét vizsgáló tematikus tanulmány is azt mutatta, hogy a KÁG-ok kormányai, különböző okok miatt, nem fektettek különös hangsúlyt a kivitelre. Ebből következett, hogy az exportot egyik országban sem támogatták külön erre a célra szabott eszközökkel. A kormányok elsősorban a gazdaságdiplomáciára fektették a hangsúlyt, ezen belül is arra, hogy a piacokra jutást szabadkereskedelmi szerződésekkel biztosítsák olyan nagy piacokon, mint az EU, EFTA és a CEFTA. A múlt tapasztalatai, amikor a korlátozottnak induló állami beavatkozás hajlamos volt a túlburjánzásra, szintén óvatosságra intik a kormányokat, amikor a kiemelt exporttevékenységek támogatásának lehetőségét mérlegelik. A KÁG-ok kormányai azonban ma olyan funkciókat sem töltenek be, amelyeket bármely piacgazdaság kormányától el lehetne várni, és amelyek nemzetközileg teljes mértékben elfogadottak. Nem biztosítják az export zavarmentes folytatásához szükséges alapfeltételeket, ami különösen a minimális keresdedelmi és pénzügyi infrastruktúra hiányában mutatkozik meg. Olyan intézmények hiányoznak teljességgel vagy járnak még gyerekcipőben, amelyek sajátos hiteleket nyújthatnának az exportőrök számára (a kereskedelmi bankok exporthitel konstrukciói, vagy az export-import bankok szolgáltatásai segítségével), illetve exporthitel biztosítással vagy garancia nyújtásával segíthetnék az exportálókat. Az adórendszer és a vámrendszer a legtöbb országban inkább akadályozza, mint segíti az exportőröket. Igy például több KÁG-ban az exportálók kifejezett hátrányban vannak külföldi versenytársaikkal szemben, mivel el kell szenvedniük, hogy vagy nem kapják meg, vagy csak nagy késéssel jutnak hozzá az exporthoz felhasznált importra fizetett hozzáadott értékadó és a vám visszatérített összegéhez.

Hasonlóképp határozatlanságot mutattak a kormányok az állandó külföldi kereskedelmi kirendeltségek kérdésében. Kétségtelen, hogy a régi kereskedelmi kirendeltségi

rendszer a külkereskedelem központi irányításának és ellenőrzésének szerves része volt, s ezért átalakításra szorult. Azonban a legtöbb KÁG-kormány az átszervezésen nem mást ért, mint a létező kirendeltségek számának drasztikus csökkentését; ez arra utal, hogy nincsenek tisztában a tapasztalatlan új exportőrök valós problémáival. Ennél perspektivikusabban járt el a lett és a magyar kormány, melyek azért, hogy a szovjet utódállamok kialakulásával jelentkező új körülmények között elősegítsék a kivitelt, állandó kirendeltségeket hoztak létre ezekben az új országokban. Az észt kormány kezdeményezése, amellyel olyan szervezetet hozott létre, amely a FÁK-országok szabványait ismerteti meg a jövendő exportőrökkel, ugyancsak példája a kivitelt segítő hatékony kormányzati politikának.

Az utolsó kínálati oldali korlát, mely valójában kapcsolatban áll a korábbiakkal (például a reál-felértékelődéssel), a termelés és exportálás relatíve magas, illetve gyorsan növekvő költsége: ide a bér- és energia-költségek, a bankhitelek költségei, valamint a külkereskedelem kockázatával összefüggő kiadások tartoznak. Mivel a termelékenység csak az legutóbbi időkben indult növekedésnek, s csak néhány országban, a KÁG-ok sok korábban vezető exportterméke a magas költségek miatt kiszorul a külpiacokról. Ez különösen igaz Szlovéniára és Magyarországra, amelyekben a KÁG-ok között hosszab ideje a legmagasabbak a reálbérek; ugyanakkor az Észtországban és Lettországban folytatott vállalati interjúk is hasonló jelenségekről számolnak be, noha ezekben az országokban a reálbér szintje jóval alacsonyabb, mint az előző két országban. A fent leírt folyamatot jelzi, hogy a közelmúltban Szlovénia exportjában visszaszorult a bérmunka aránya: míg ez 1993-ban 19% volt, 1995-re 11%-ra esett vissza. Az országtanulmányok arra utalnak, hogy más országokban, így például Romániában és Szlovákiában a magas bérek még nem képezik komoly akadályát az exportnak. Valójában pont ezek az országok azok, amelyekbe a magasabb bérű KÁG-okból, így Szlovéniából és Magyarországból a legutóbbi években a bérmunkára épülő nyugati vállalkozások egyre nagyobb számban áttelepülnek.

A hitelekkel kapcsolatos magas költségeket már említettük a kamatlábak tárgyalása során. Az exportálással járó kockázatok további kiadásokat tesznek szükségessé. Ezek a kockázatok az árfolyam alakulásának kiszámíthatatlanságával és az áruszállítás kiegyenlítésének (kifizetésének) bizonytalanságával függ össze, valamint azzal a veszéllyel, hogy az áru a vevőhöz vezető úton eltűnik vagy megsérül. E kockázatok egy része kereskedelmi, másik része politikai természetű. A KÁG-ok exportjának különösen nagy kockázatot viselő része az, amely a Szovjetunió utódállamaiba irányul. Mint azt a fentiekben említettük, azok az intézmények, amelyek e kockázatot az exportálókkal megosztanák, a KÁG-okban vagy nem léteznek, vagy még igen alacsony intenzitással működnek. Ez vagy akadályozza, hogy a KÁG-ok vállalatai jelentősebb kivitelre vállalkozzanak e nagy piacokon, vagy a nyugati közvetítők nagyarányú igénybe vételére kényszeríti őket. Mindemellett az az emlék, hogy 1990–1991-ben a Szovjetunióba irányuló szlovák export számláinak egy része és a jugoszláv köztársaságokba irányuló szlovén kivitel számláinak egy része – úgy tűnik örökre – kifizetetlenül maradt, óvatossá teszi ezen országok vállalatait, mikor a térségben újabb üzleteket kötnek.

A kutatási programunk keretében készített tématanulmány, amely a KÁG-okból származó orosz importtal foglalkozik, egyáltalán nem tulajdonít ilyen nagy jelentőséget a fi-

zetéssel és egyéb körülményekkel kapcsolatos kozkázatnak, s az orosz piacon való eladási nehézségeket egészen más okokkal magyarázza. A tanulmány kiemeli, hogy a közelmúltban az orosz importkereslet alapvető strukturális átalakuláson ment keresztül (a fogyasztási cikkek behozatala nőtt a hadi- és nehézipari behozatal kárára), a fogyasztói izlés pedig a korábban elérhetetlen nyugati árukat részesíti előnyben. Ma már súlyos hátrányt jelent, hogy a közép- és kelet-európai exportőrök, szemben nyugati versenytársaikkal, szinte alig végeznek marketing tevékenységet és kevés befolyással rendelkeznek az orosz elosztási hálózatok működésére.

7. A VÁLLALATI ALKALMAZKODÁS TIPIKUS FORMÁI

Amint azt a tanulmány eddigi részei mutatták, az elmúlt években a KÁG-ok vállalatai exporttevékenységük bővítése során számos akadállyal találkoztak. Más forrásokból ugyanakkor jelentős ösztözést kaptak kivitelük bővítésére: az országok kis mérete, a hazai kereslet csökkenése, a szabadkereskedelmi övezetek kialakítása és elmélyítése az EU, az EFTA és a CEFTA országaival mind tartós ösztönzést adott a kivitel bővítésére. Az egymással ellentétes irányba ható tényezők hatására a vállalatok igyekeznek az export növelése irányába ható ösztönzőkre reagálni, miközben törekednek arra, hogy a kivitel akadályait vagy megkerüljék, vagy legyőzzék. Kutatási programunk országtanulmányai a korlátokkal számoló vállalati alkalmazkodás számos sajátos formájára mutatnak példát.

Valószínűleg az export akadályaival szembeni legnyilvánvalóbb vállalati reakció a termelési folyamat átszervezése, mégpedig abból a célból, hogy a vállalati működés hatékonysága növekedjék. A tervgazdaságban a termelési kapacitás tudatos leépítése szinte ismeretlen volt. Most, az összkereslet visszaesésének hatására sok vállalatnak fel kellett ismernie, hogy a fölösleges gépek, felszerelések, készletek bizony eladhatók, üzemrészek, amelyeket nem használnak bezárhatók, a nagyértékű ingatlanok eladhatók vagy bérbe adhatók, s a fölösleges munkaerőtől is meg lehet szabadulni. E lépéseket ugyanakkor nem csupán a visszaeső kereslettel arányosan lehet megtenni, hanem azon túl, a hatékonyság növelése céljából is. A tevékenység méreteit érintő most „felfedezett" további intézkedés volt a sorozatnagyság csökkentése és a régi termelési sorok megszüntetése.

Néhány KÁG-ban (így például Magyarországon) az exportőrök már beruházásokat is eszközöltek; ezek a fejlesztések többnyire a minőség javítására, a technológia megújítására irányultak és nem a termelési kapacitások növelésére. A vállalati esetttanulmányok arról tanúskodnak, hogy az a mód, ahogyan a vállalatok privatizálását lebonyolítják, rövid- és közép távon meghatározó következménnyel jár a vállalatok fejlesztési tevékenységére. Gyors strukturális átalakítás csak akkor várható, ha a privatizációban külföldi stratégiai befektetők vettek részt. Ha hazai befektetők játsszák a döntő szerepet, azok nagy valószínűséggel teljesen kimerítik forrásaikat akkor, mikor a vállalat jelentős részét felvásárolják; még ha vannak is eredeti elgondolásaik, külföldi kapcsolataik és elosztási csatornáik (mint ahogy általában nincsenek), a jobb exportteljesítmény elérése érdekében szükséges átalakításhoz nem rendelkeznek a megfelelő finanszírozási forrásokkal. Hasonló okokból, amennyiben a vállalatot a vállalaton belüli szereplők (menedzserek, illet-

ve a dolgozók) javára privatizálják, az export növelését szolgáló radikális átalakításra kicsi vagy még az előzőeknél is kisebb az esély.

Az export növelését szolgáló változtatások jelentős részét nyilvánvalóan a - széles értelemben vett - marketing területén hozzák: ide tartozik a piackutatási tevékenység erősítése, a külföldi vevők igényeire történő reagálás javítása, a cég jó hírnevének erősítése, saját márkanevének bevezetése, s a külföldi marketing hálózat kiépítése. A vállalatok a marketingtevékenységnek csak egyes területein képesek erőfeszítéseket tenni, s ebben nagymértékben a külföldi partnerek szolgálataira támaszkodnak (külföldi vevők, bérmunka-megrendelők, vegyesvállalatok külföldi tulajdonosai). A külföldi kapcsolat nem csak a marketingfeladatok megoldásában tud segíteni, hanem számos egyéb, az exportot akadályozó probléma megoldásában, így a minőségi és szabványkorlátok lekűzdésében, vagy az alacsony forgótőke okozta feszültségek feloldásában.

A kutatási programunk keretében elkészített, a külföldi működőtőke befektetésekről szóló tématanulmány bemutatja, a közelmúltban hogyan változott a kapcsolat a KÁG-okba irányuló külföldi tőkebefektetések és a KÁG-okból származó kivitel között. A szerző kimutatja, hogy a KÁG-ok már közelítenek vagy akár el is érték a külföldi működőtőke befektetések fejlődésének azt a szakaszát, ahol a tőke beáramlása már pozitív kereskedelmi és egyéb tovagyűrűző hatásokhoz vezet. A működőtőke befektetések reexporton keresztül jelentkező előnyeit elsősorban az ún. *maquiladora* hatás megjelenése biztosítja. Ez egyre gyakoribbá válik elsősorban a vizsgált országoknak Németországgal és Ausztriával határos területein.[16] A beruházások egyre inkább áramolnak a kereskedelem tárgyát képező javakat termelő iparágakba, ezen belül is az export szempontjából leginkább ígéretes feldolgozóipari ágazatokba. Valódi növekedési hatások azonban csak akkor származnak az exportot megcélzó működőtőke befektetésekből, ha az intézményi és piaci környezet arra sarkallja a vegyes vállalatokat, hogy a befogadó ország ágazatait sokkal szervesebben kapcsolják a nemzetközi munkamegosztás hálózatához.

A KÁG-ok vállalatai maguk is vegyes vállalatok alapításához kezdtek külföldön, különösen a Szovjetunió utódállamaiban (de Közép-Kelet Európa egyéb államaiban is) elsősorban azért, hogy az exportszállítások kifizetésének krónikus problémáit megoldják. Oroszországi és ukrajnai konszignációs raktárak felállítása ugyancsak új módszer, mégpedig arra, hogy az exportőrök képesek legyenek kiszolgálni a nagy piacon, tőlük nagy távolságra jelentkező kisebb vevőket is; ezt a módszert elsősorban a magyar szállítók alkalmazzák.

E rövid áttekintés összefoglalásaként mindenképp meg kell említeni, milyen jelentős szerepet játszott a kivitel abban, hogy a közelmúltban a KÁG-okban megkezdődött a kilábalás a transzformációs visszaesésből. Annak bizonyítása, hogy a GDP növekedésének megindulását 1993-1995-ben az export vezérelte, szükségessé tenné a nemzeti számlák alapos elemzését, ezek az adatok azonban nem állnak még rendelkezésünkre. A 3. ábrán

[16] Ezt a jelenséget először az 1970-es és 1980-as években tapasztalták Mexikó Amerikai Egyesült Államokkal határos régióiban, ahol amerikai vállalatok hozták létre üzemeiket, az ún. maquiladorákat. Ezek, az amerikai importvámok és a mexikói kereskeldelmi korlátozások alóli különleges mentesség mellett, sikeresen használták ki az olcsó béreket és szállítási költségeket, s termeltek versenyképes árukat elsősorban az Egyesült Államok piacára.

3. ábra. A GDP és az export volumenének növekedése
(előző év = 0)

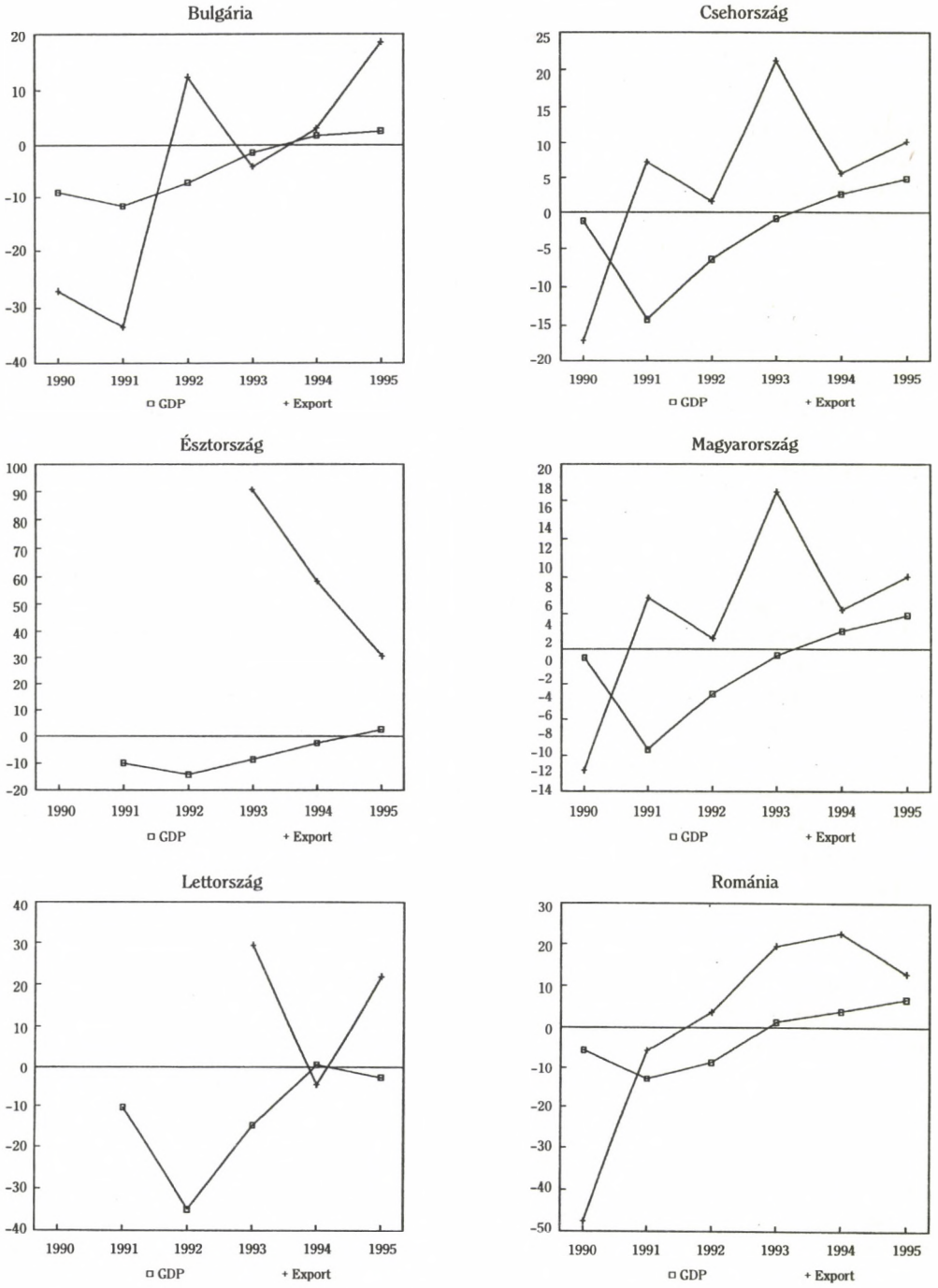

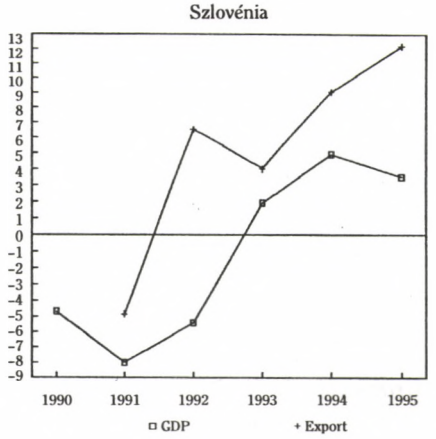

látható adatok azonban legalábbis illusztrálják, hogy a kivitelnek szerepe lehetett a növekedés megindulásában. Számos kutató, aki a 1990-es évek elején bekövetkezett termelésvisszaesést elemezte, már akkor arra mutatott rá, hogy a kilábalásnak az export hatására kell bekövetkeznie [lásd például *Holzmann és szerzőtársai* (1995)]. A megindult növekedés fenntarthatósága szempontjából döntő jelentőségű a kivitel növekedésének állandósítása. A transzformációs visszaesésről szóló nagyjelentőségű tanulmányában ezzel kapcsolatban Kornai János is azt írta: „Egyetértek azokkal, akik azt vallják, kis nyitott országokban hosszú távon az export jelenti a növekedés egyik húzó ágazatát" [*Kornai* (1993) 591. o.]. 1995-ben és 1996-ban az ipari országok import iránti keresletének növekedése csökkenő tendenciát mutat [lásd IMF (1996)], s ilyen körülmények között a KÁG-ok exportteljesítményét még nehezebb az elért szinten tartani. Ebből a szempontból az export akadályai, melyeket áttekintésünkben elemeztünk rendkívül jelentősek a KÁG-ok további fejlődése szempontjából. Politikusoknak, üzletembereknek és menedzsereknek tovább kell elemezni e korlátok természetét. Egyes akadályok leküzdése nem igényel többet, mint fokozottabb odafigyelést, más akadályoktól viszont csak jól előkészített programokkal, a tapasztalatok felhalmozása és kitartó intézményépítő munka révén lehet megszabadulni. A kis átalakuló országok kormányainak meg kell találniuk a módját, hogyan tudják az export fejlesztését a mainál nagyobb figyelemmel kísérni, miközben a nemzetközi kereskedelemmel szemben tanúsított alapvetően beavatkozás-mentes politikájukat is fenntartják.

HIVATKOZÁSOK

Bank of Slovenia (1995): Monthly Bulletin, március, Bank of Slovenia, Ljubljana, Slovenia.

Blejer, M. és szerzőtársai (szerk.) (1993): Eastern Europe in Transition: From Recession to Growth?, World Bank Discussion Paper No. 196, Washington, DC, USA.

Chynoweth, E.–Roberts, M. (1992): Quality in the European Community: A market test for unification. Chemical Week, 150 (17): 36–41.

Collins, M. S.–Rodrik, D. (1991): Eastern Europe and the Soviet Union in the World Economy. Institute for International Economics. Washington, DC, USA.

Cooper, R. N.–Gács, J. (szerk.) (1997): Trade Growth in Transition Economies: Export Impediments for Central and Eastern Europe, Edward Elgar/IIASA, Cheltenham/ Laxenburg.

EBRD (1994): Transition Report – Economic Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union. European Bank for Reconstruction and Development, London, UK.

Gács, J. (szerk.)(1996): Case Studies on Impediments to Exports in Small Transition Economies, IIASA Working Paper (WP-96-145), Laxenburg.

Graziani, G. (1994): Trade patterns and comparative advantages of Central Eastern Europe with EC countries. In *J. Gács and G. Winckler* (szerk).: International Trade and Restructuring in Eastern Europe, Physica Verlag, Heidelberg, Germany.

Halpern, L.–Wyplosz, C. (1995): Equilibrium Exchange Rates in Transition, CEPR Working Paper No. 1145, Centre for Economic and Policy Research, London, UK.

Holzmann, R.–Gács, J.–Winckler, G. (szerk.) (1995): Output Decline in Eastern Europe – Unavoidable, External Influence or Homemade? Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Netherlands.

IMF (1996): World Economic Outlook October 1996. IMF, Washington, DC, USA.

Kornai, J. (1993): Transzformációs visszaesés – Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés alapján. Közgazdasági Szemle, 40. évf., 7–8. sz.

Oblath, G. (1994): Exchange rate policy and real exchange rate changes in economic transition. In *J. Gács–Winckler, G.* (szerk.) 1994, International Trade and Restructuring in Eastern Europe, Physica Verlag, Heidelberg, Germany.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (1996): Short-term Economic Indicators – Transition Economies, 1996, No. 1, OECD, Paris, France.

Rollo, J.–Smith, A. (1993): The political economy of Eastern European trade with the European Community: Why so sensitive? Economic Policy, 16 (April): 139–181.

Rosati, D. (1992): Problems of post-CMEA trade and payments. In: The Economic Consequences of the East, Centre for Economic Policy Research, London, UK.

Rosati, D. (1994): Output Decline during Transition from Plan to Market: A Reconsideration. The Economics of Transition, Vol. 2, No. 4.

Rosati, D. (1996): Exchange rate policies during transition from plan to market. The Economics of Transition, 4 (1), May, 159–183. o.

The Economic Interpenetration between the EC and Eastern Europe, 1994. European Economy 1994, No. 6.

UN ECE (különböző évfolyamok): Economic Bulletin for Europe, United Nations Economic Commission for Europe, New York, NY, USA.

UN ECE (különböző évfolyamok): Economic Survey of Europe, United Nations Economic Commission for Europe, New York, NY, USA.

Winters, A. L.–Wang, Z. K. (1994): Eastern Europe's International Trade, Manchester University Press, Manchester, UK.

WIIW (The Vienna Institute for Comparative Economic Studies). 1995, 1996, Countries in Transition 1995,1996, Handbook of Statistics, WIIW, Vienna, Austria.
World Bank (1993a): Estonia: The Transition to a Market Economy. World Bank, Washington, DC, USA.
World Bank (1993b): Latvia: The Transition to a Market Economy. World Bank, Washington, DC, USA.

IV.

STABILIZÁCIÓ, LIBERALIZÁCIÓ, PRIVATIZÁCIÓ

A MONETÁRIS POLITIKA JELLEGE AZ ÁTALAKULÓ MAGYAR GAZDASÁGBAN

Várhegyi Éva

1. BEVEZETÉS

Mindennapi gazdaságpolitikai vitáinkban gyakran illetjük különféle jelzőkkel a monetáris politikát. A nyolcvanas évek végétől Magyarországon a „restriktív" jelző uralta el a monetáris politikát illető közvélekedést.[1] Az egyensúlyi feszültségek orvoslását felvállaló politikusok gyakran zászlajukra is tűzték a monetáris restrikció jelszavát, miközben a nemkívánatos mellékhatásoktól megriadt ellentábor átkokat szórt a gazdaságot megfojtó csodagyógyszerre. A politikai felhangokkal terhelt szakmai viták azonban többnyire nélkülözték a valóságban lezajlott folyamatok tárgyszerű értékelését.

Az átalakuló magyar gazdaság kiváltképp jó táptalajt nyújtott az ilyen – sokkal inkább a gazdaságfilozófiai nézetkülönbségeken, mint a tények eltérő szemléletű elemzésén alapuló – szócsatáknak. A gazdaság intézményeinek és működési rendjének átalakulása megnehezítette, hogy a gazdaságpolitikusok és elemzők vegytiszta modellek alapján mérhessék fel a kitűzött célok, az alkalmazott eszközök és az eredmények viszonyát. A gyorsan változó körülmények között szinte bármely szándék könnyen kicsorbulhatott a transzmissziós mechanizmusok bizonytalanságán, és fordítva: szinte bármely bekövetkezett nem várt esemény egyaránt megokolható volt a nem adekvát gazdaságpolitikával és/vagy a tökéletlen működési közeggel.

Ha ennyire nagyfokú az ismerethiányból fakadó bizonytalanság, akkor lehet-e egyáltalán tudatos monetáris politikáról beszélni? Vagy csak a megismert folyamatokhoz alkalmazkodó rövidtávú taktikák jellemezték a magyar monetáris irányítást az átalakulás éveiben? És ha így is történt, miként mérhető e törekvések sikere és kudarca? A monetáris politika szándékainak, módszereinek és hatásainak – korántsem teljeskörű és igen elnagyolt – elemzésével e dolgozat szerény adalékot kíván nyújtani a fenti kérdéskör megvilágításához. Elsősorban arra tesz kísérletet, hogy számszerűsíthető fogalmi

[1] Bár a restriktív jelző már az 1978–79. évi gazdaságpolitikai fordulat nyomán kialakult keresletkorlátozó politikával beépült a magyar közgazdasági szaknyelvbe, a nyolcvanas évek végéig a hatékony monetáris szabályozás eszköztárának hiányában eleve csak *adminisztratív* – és nem monetáris – restrikcióról lehetett szó. Vö. *Antal–Várhegyi* (1987) 200–314. o. és *Várhegyi* (1989).

keretet adjon a monetáris politika jellegét minősítő, a közgondolkodásba is beivódott kategóriáknak.

A fogalmi tisztázás igényét *Kornai János* vetette föl 1993-ban. A „Magyarország átmenete a piacgazdaság irányába" című nagylélegzetű kutatás[2] vezetőjeként kért fel arra, hogy a „szokásos" elemzésen [*Várhegyi* (1993a)] túl próbáljak meg tesztelhető fogalmi rendszert felépíteni a monetáris politika jellegének minősítésére. Ennek a „kornaisan" ambíciózus kívánalomnak máig sem tudtam eleget tenni. Az akkor megkezdett közös gondolkodás első eredményeit összegző „gondolatkísérletetet" [*Várhegyi* (1993b)] a további munkára inspiráló, de egyúttal elbizonytalanító viták után[3] - bevallom - fiókba tettem. Végül e kötet megszületésének terve adott erőt ahhoz, hogy - az azóta eltelt évek tapasztalatait is figyelembe véve - újból nekirugaszkodjam a feladatnak.[4]

A monetáris politika irányának, jellegének „mérésére" a szakirodalom az utóbbi időben kétféle alapvető megközelítést alkalmazott [*Bernanke* (1996)]. Miután a monetáris aggregátumok változása egyre nagyobb mértékben függ a monetáris politikán kívüli hatásoktól (lásd pl. a pénzügyi innovációk, deregulációk hatását a pénzforgási sebességre), alternatív indikátorok váltak szükségessé a monetáris politika irányának vizsgálatára. Az ún. narratív megközelítés a központi bank jegyzőkönyveinek tanulmányozása révén a döntéshozóknak a saját szándékaikra vonatkozó megállapításaiból nyer pótlólagos információkat.[5] A másik megközelítés a központi bank működéséről nyert előbbi információkat a vektor autoregresszív (VAR) becsléssel összekapcsolva állítja elő a monetáris politika számszerű indikátorait, kiszűrve ezzel a szubjektivitás és az endogenitás problémáját.[6]

Jelen dolgozat a monetáris politikának a jegybanki dokumentumokból kiolvasható végső és közbülső célrendszerét és operatív eszköztárát tekintve kiindulópontnak, olyan számszerű indikátorokat keres, amelyekkel a monetáris politika egyrészt szándéka, másrészt hatása alapján jellemezhető. A konzisztens adatrendszer biztosítását tekintve túlságosan hosszú, a mélyebb elemzés szempontjából azonban még mindig túl rövid idősorok nem adnak módot arra, hogy statisztikailag igazolható állításokat fogalmazhassunk meg akár a minősítésre alkalmas indikátorok közötti választás, akár a minősítés jósága tekintetében. Mivel a statisztikák esetlegességét még a monetáris irányelvekből kirajzolódó szándékok és a megtett monetáris akciók megismerésének korlátai is tetézik, a monetá-

[2] A kutatás fontosabb összefoglalói *Kornai* (1993a) és (1994) tanulmányai.

[3] A kutatást inspiráló Kornai mellett értékes tanácsokat kaptam *Király Juliától*, *Riecke Wernert*ől és *Surányi Györgytől*, akiknek ezért köszönettel tartozom.

[4] Időközben megismerkedtem *Kondrát* (1993) értékes dolgozatával, amely - ismereteim szerint - Magyarországon elsőként vetette föl a monetáris politika hatékonysági kritériumának kérdését - igaz, az elfogadott ismérv tesztelésével maga is adós maradt.

[5] A módszer első újraalkalmazói, *Romer-Romer* (1989) a Szövetségi Nyíltpiaci Bizottság jegyzőkönyveinek tanulmányozása révén határozták meg azokat az időpontokat, amely mellett a döntéshozók egy erősebben antiinflációs irányba váltottak át; ezzel a megszorító jellegű változásokat tudták nyomon követni. *Boschen* és *Mills* (1991) ugyanezen dokumentumokra alapozva minden hónapban minősítették a monetáris politika jellegét (a „nagyon szoros", „szoros", „semleges", „laza" és „nagyon laza" kategóriák szerint), attól függően, hogy milyen relatív súlyt határoztak meg a döntéshozók a munkanélküliség csökkentésének és az infláció mérséklésének.

[6] Az USA-ra vonatkozó vizsgálatok részben a bankközi pénzpiaci kamatokat, részben a jegybanki tartalékot találták a monetáris politika mérésére alkalmas indikátornak [*Bernanke* (1996)].

ris politika jellegét minősítő következtetéseink ezért csupán további verifikálásra szoruló hipotéziseknek tekinthetők.

A dolgozat a következő logikát követi. Először a monetáris politika időben változó cél- és eszközrendszerét próbálom a nyilvános dokumentumok alapján megfejteni. Erre alapozva állítom föl a mutatószámok azon rendszerét, amellyel leírhatók a monetáris politika végső és közbülső céljai, és vizsgálható a monetáris politika jellege és hatása. Ezt követően a felállított ismérvek alapján teszek kísérletet a monetáris politika szándékában és hatásaiban megmutatkozó jellegének megállapítására, valamint a monetáris politika hatásfokát korlátozó tényezők illusztrálására.[7]

2. A MONETÁRIS POLITIKA CÉL- ÉS ESZKÖZRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSA

Nem könnyű feladat a Magyar Nemzeti Bank irányelveiből és jelentéseiből kideríteni, hogy vajon *mit és mi célból* tett vagy akart tenni a magyar monetáris hatóság. A deklarált végső célokról és az alkalmazott eszközökről még viszonylag egyértelmű kép rajzolódik ki, de a közbülső célok és az operatív döntésekhez megfigyelt jelzőrendszer tekintetében többnyire csak a monetáris irányítók belső vívódásairól értesülünk, és az alkalmazott módszerek döntéshozók által feltételezett hatásmechanizmusa is homályban marad. A dokumentumokat olvasgatva felvetődik a kétely: volt-e a egyáltalán a magyar monetáris hatóságnak olyan cél- és eszközrendszere, amelyet alkalmasnak tartott arra, hogy tevékenysége vezérfonalául szolgáljon. Vagy talán - *Milton Friedman* fogalmazásával élve - a meghirdetett monetáris célok pusztán retorikaként szolgáltak?[8]

Habár a Magyar Nemzeti Bank kiadványai azt sugallják, hogy megfogalmazói maguk is bizonytalanok saját politikájuk és akcióik hatásosságában, elemzésünk során - jobb híján - az éves monetáris politikai irányelvekből próbáljuk meg kideríteni a végső és közbülső célok rendszerét[9], valamint az alkalmazott operatív eszközöket, illetve a folyamatok nyomon követésére használt mutatószámokat.[10]

[7] A magyar gazdaság intézményrendszerének és működési mechanizmusának gyors átalakulása, és az ezzel együtt változó tartalmú statisztikák miatt a monetáris politikát jellemző kategóriák „tesztelésére" csak igen primitív eszközökkel, az 1987-1996 közötti időszakra rendelkezésre álló, tartalmilag nem mindig összehasonlítható adatok megfigyelésével és összevetésével teszek kísérletet. A felhasznált adatok forrásai a *Magyar Nemzeti Bank* éves jelentései 1989-1995 között, az MNB 1996/10. havi jelentése, valamint és *Központi Statisztikai Hivatal* havi jelentései.

[8] Vö. *Friedman* (1990) 1219-1920. o. Friedman szerint ez a gyanú akkor vetődik fel, amikor a monetáris aggregátumokra alapozott meghirdetett politika nem hozza azokat az eredményeket, amelyeket egy ilyen politikától korábban elvártak. Ilyen esetekben a logikus kérdés az, hogy vajon a politika vallott kudarcot, vagy egyszerűen ki sem próbálták azt.

[9] Mivel a kitűzött végső célok gyakran kívül esnek a központi bankok hatókörén, a monetáris hatóságok olyan közbülső célokat (intermediate targets) is meghatároznak, amelyekre közvetlenebb befolyásuk van. Lásd pl. *Friedman* (1990) 1186. o. és *Szalkai* (1990) 47-50. o.

[10] A kép „megrajzolása" elsősorban a *Magyar Nemzeti Bank* évente az Országgyűlés részére tájékoztatásul benyújtott pénz- és hitelpolitikai, illetve 1994-től monetáris politikai irányelvek alapján történt. A szándékok jobb megismerése érdekében a hivatalos dokumentumok mellett az MNB munkatársainak más elemzéseire-értelmezéseire is támaszkodtam, mindenekelőtt *Kondrát* (1993), *Riecke* (1993), *Riecke-Antal* (1993), *Szalkai* (1990), valamint *Világi-Vincze* (1996) tanulmányaira.

Az MNB - 1991-től törvényben is deklarált - alapvető célja mindvégig a forint értékállóságának, az *árstabilitásnak* az őrzése volt. Az árstabilitás deklarált végső célja azonban nem jelentette a jegybankok klasszikus értelemben vett inflációs célkitűzését.[11] Egyrészt azért, mert az MNB soha nem vállalt kötelezettséget egy kitűzött inflációs cél elérésére, hanem csupán a kormány inflációs prognózisát szem előtt tartó politikára, amelyet a közbülső célok révén próbált elérni. Másrészt azért, mert az ország labilis külső egyensúlyi pozíciója miatt a *külgazdasági stabilitás* megteremtése és megőrzése is végső célul fogalmazódott meg az időszak nagy részében.

A gazdaságpolitika hangsúlyainak változása némiképp befolyásolta a monetáris politika célrendszerét. 1991-ben a két alapcél mellé felkerült a listára a megtakarítási hajlandóság növelése, valamint az exportot és a magánszektor tevékenységét ösztönző kínálatélénkítő pénz- és hitelpolitika. 1993-ban pedig - miközben először került sor a korábbi két alapcél közül az árstabilitás előresorolására - további célként fogalmazódott meg a gazdasági növekedés elősegítése. A dokumentumokból 1995-ben tükröződik először az a kétely, hogy vajon egy kis nyitott és egyre inkább liberalizált gazdaságban lehet-e a monetáris politika célja a fizetési mérleg egyensúlya.[12] A nemleges válasznak megfelelően kimondásra kerül: „A monetáris politika egyetlen végső célja az, hogy az inflációt mérsékelje, ehhez pedig egyetlen közbülső cél tartozik, mégpedig a nominális árfolyamnak az előre kijelölt sávon belül tartása. Operatív cél a megfelelő kamatszint, illetve kamatkülönbözet fenntartása." [*MNB* (1995c), 15. o.] A monetáris tervezés keretfeltételeként azonban továbbra is fontos szerepet kapott az a szempont, hogy a folyó fizetési mérleg hiánya ne haladja meg a tartósan beáramló működőtőkét. A gyakorlatban tehát nem vált *merev* céllá az inflációs letörése.

Míg a végső cél(ok) meghatározásában elsősorban a monetáris hatóság filozófiájának és a gazdaságpolitika elvárásainak módosulása fedezhető fel, addig a *közbülső célok* megválasztását a transzmissziós mechanizmusok ismeretének hiányából fakadó kísérletezés jellemezte. A kétféle célváltozó között feltételezett kapcsolat gyengesége miatt megtapasztalt kudarcok vezettek a közbülső célok módosításához.

1992 közepéig a *belföldi hitelállomány* volt a monetáris politika legfontosabb deklarált közbülső célváltozója. 1993-tól azonban az MNB a prognosztizált inflációhoz illeszkedő *kamatalakulást* választotta új közbülső célul. A felismerést, hogy a belföldi hitelállomány alakulása nem ad megfelelő jelzést a végső célok teljesítéséhez, az 1992. évi kudarc váltotta ki, amikor a pénzmennyiségnek a fizetésimérleg-többletből származó bővülése mellett nem került sor a belföldi hitelállományra vonatkozó prognózis korrekciójára,

[11] Több, viszonylag magas inflációjú országban (Új-Zéland, Kanada, Nagy-Britannia, Svédország, Finnország) vezették be a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején az *inflációs célkitűzés* (inflation targeting) rendszerét, amelyben a központ bank egyetlen feladata és sikermutatója a kitűzött inflációs cél elérése [*Csermely* (1997) 4. o.] A rendszer bevezetésének azonban komoly előfeltételei vannak, így mindenekelőtt a jegybanki függetlenség a fiskális politikától. [*Begg* (1996) 56–57. o.]

[12] Elemzésekben már korábban is megfogalmazódott, hogy - a rögzített árfolyam ellenére - a liberalizált kereskedelem mellett az infláció és a fizetésimérleg-egyenleg között átváltás (trade off) van, tehát a monetáris politika választási lehetősége a magasabb infláció és a növekvő külső eladósodás között állt fenn. Vö. *Riecke–Antal* (1993).

és így a többletpénz a kamatszint csökkenésében, negatív betéti reálkamatokban öltött testet. [*MNB* (1995a) 19. o.] A változtatást egyúttal az is indokolta, hogy a tőkemozgások fokozatos liberalizálása miatt a belföldi hitelállomány a pénzmennyiség mind kisebb hányadának alakulására gyakorolt hatást.[13] Az inflációs várakozások bizonytalanságából és a pénzügyi rendszer rugalmatlanságából fakadó korlátok miatt azonban a monetáris irányítás a kamatpolitika hatásainak felméréséhez a pénz- és hitelállományra vonatkozó prognózisokat használta jelzőrendszerül. [*MNB* (1993) 21-25. o.]

1995-ig a *reálárfolyamot* is közbülső célváltozóként kezelte az MNB,[14] bár a monetáris irányítók már korábban is tudatában voltak annak, hogy az import és a külföldi tőkebeáramlások liberalizálása egyre inkább közvetlenné teszi a kapcsolatot a nominális árfolyam és a belföldi árszint között. Csak az 1995. évi monetáris politikai irányelvek fogalmazták meg, hogy a reáleffektív árfolyam „nem válhat semmilyen stabilizációs program horgonyává, mert tetszőleges ütemű inflációval összeegyeztethető". [*MNB* (1995a) 18. o.] Az előre bejelentett csúszó árfolyam rendszerének bevezetésekor készített módosított monetáris program pedig leszögezte: „a meghirdetett pálya mentén mozgó nominális árfolyam a monetáris politika számára exogén, külső meghatározottságú tényezővé válik, amelyhez egy meghatározott pénzállomány tartozik" [*MNB* (1995b) 7. o.].

Az új árfolyamrendszer bevezetését követő bő féléves „tanulási idő" alatt az MNB-nek szembesülnie kellett egyrészt a fedezetlen kamatparitás kialakításának nehézségével,[15] másrészt a megnövekedett kamatindukálta tőkebeáramlások kezelésének problémájával, amely a monetáris politikai eszközrendszer újragondolásának kérdését is felvetette.[16]

Az MNB a célok megvalósításához - változó intenzitással - a következő eszközökkel operált: árfolyampolitikai eszközök (árfolyamváltoztatás, a valutakosár módosítása, az intervenciós sáv módosítása, devizapiaci intervenciók), kamatpolitika, a kötelező tartalékráta előírás változtatása, nyíltpiaci műveletek (ebben egyre nagyobb teret kaptak a visszavásárlási megállapodások, az ún. repo ügyletek), valamint a refinanszírozási műveletek. A monetáris irányelvek megfogalmazói azonban tisztában voltak korlátozott hatókörükkel. Mindenekelőtt azzal, hogy az államháztartás nagy pénzpiaci finanszírozása miatt befolyásuk eleve csak a gazdaság szűkebb szeletére irányulhat. De a jegybank 1991. végén, az MNB-törvény megalkotásával megteremtett jogi függetlensége sem jelentette azt, hogy a bank szabadon alakíthatta politikáját. Az árfolyamszint meghatározását eleve nem saját hatáskörében, hanem a kormánnyal együttesen végezhette, nyíltpiaci műveleteit pedig jelentős mértékben behatárolta a tárcájában lévő állampapírok lejárati struktúrája.

A pénzpolitikai irányelvekben megfogalmazott célok teljesülése, illetve fiaskója egy sor olyan tényezőtől is függött (például az államháztartás hiánya, a gazdasági szereplők pénzkeresletének gyors változása az átalakulás következtében, a tőkebeáramlások mér-

[13] A tőkebeáramlás hatása általában még drámaibb és sürgetőbb hatást vált ki a monetáris politika „nominális horgonyának" módosítására, mint a folyó fizetési mérleg többlete. [*Begg* (1996) 56. o.]

[14] 1994-ig a monetáris politikai irányelvek tartalmazták a „reálárfolyam stabilitását", mint közbülső célt.

[15] A forint prémiuma a diszkontkincstárjegyek hozamain 1995 nyarán 10% fölé emelkedett. Vö. *Kopits* (1995) és *Darvas* (1996).

[16] Lásd erről *Barabás-Hamecz* (1997).

téke és volatilitása), amelyekre a monetáris hatóságnak nem, vagy korlátozottan volt befolyása. Ez a fő oka annak, hogy *nem* választhattam a legkézenfekvőbb lehetőséget a monetáris politika jellegének és hatásosságának megítélésére: a kitűzött *célok és azok teljesítése* alapján történő értékelést, amint azt *Kondrát* (1993) javasolja. A monetáris irányelvekben fellelhető kormányzati prognózisok és a tényadatok összevetése a tervezés nagyfokú *bizonytalanságát* tükrözik (1. táblázat). A prognózisok és a tények időnként jelentős eltérésének kétféle magyarázata lehet. Az egyik, hogy a monetáris irányítók valójában *nem* a kormányzati prognózisok alapján végezték tevékenységüket; a meghirdetett számok többsége inkább a piaci szereplők várakozásának és a nemzetközi pénzügyi intézmények értékítéletének befolyásolására szolgáltak. A másik lehetséges magyarázat, hogy a prognózis keretfeltételeire épített politikát a feltételek évközi módosulása miatt kellett megváltoztani.[17]

1. táblázat. A monetáris programok prognózisai és a tények

Év	Fogyasztói árszintváltozás (%)		Folyó fizetési mérleg egyenlege, (M$)		Nettó belföldi hitelállomány növekedése (%)		Pénzállomány (M2) növekedése (%)	
	Prognózis	Tény	Prognózis	Tény	Prognózis	Tény	Prognózis	Tény
1990	19-19,5	28,9	-550	127	8-10	13,3	12-14	29,0
1991	34-36	35,0	-1200	267	18-20	23,2	24-26	29,4
1992	20-25	23,0	0-500	324	10-13	14,2	20-26	27,3
1993	14-18	22,5	0	-3455	9-11	17,6	22-26	16,8
1994	16-22	18,8	-200	-3911	10	20,4	18	13,0
1995	24-26	28,2	-2500	-2480	10-12	9,7	14-15	18,5
1996	26	23,6	-2000	-1700	8-10	6,8	13-15	20,8

3. A MONETÁRIS POLITIKÁT JELLEMZŐ DEFINÍCIÓK ÉS MUTATÓSZÁMOK

A monetáris politika minősítésére szolgáló fogalomrendszer kialakításánál a hazai közgazdasági szakzsargonban szokásos kategória-hármasból és Kornai János definíciójából indulok ki. *Restriktív* a monetáris politika, ha szűkíteni akarja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest, *alkalmazkodó*, ha sem szűkíteni sem bővíteni nem kívánja, és *expanzív*, ha bővíteni kívánja [*Kornai* (1994) 588-589. o.].[18] Bármennyire logikus is ez a definí-

[17] Az elsőre példa a folyó fizetési mérleg 1991. évi pesszimista prognózisa, amit feltehetően az IMF készenléti hitelfelvétele „magyarázott". A másodikra pedig a külföldi tőkebeáramlások felgyorsulása lehet példa, ami - a sterilizáció ellenére is - hozzájárult a pénzállomány tervezettnél gyorsabb növekedéséhez 1995-1996-ban.

[18] A közgazdasági irodalom és a magyar köznyelv szóhasználata eltér egymástól, amint erre *Kornai* is felhívta a figyelmet: „A magyar pénzügyi szakzsargon restriktívnek minősíti nemcsak az *A* típusú monetáris politikát, amelyet a nyugati szaknyelv »feszítettnek« nevezne (tight monetary policy), hanem a *B* típusút is, amely pedig utat enged a mindenkori tervezett inflációnak. Valójában ez csak annyiban restriktív, hogy biztosítja az infláció kézbentartását." (*Kornai* i. m. 589. o.). *Szalkai* (1990) könyve kétféle jellegű politikát különböztet meg: „Beszélhetünk alkalmazkodó jellegű monetáris politikáról (vagy valamely gazdasági változás monetáris politikai elismeréséről, illetve elősegítéséről) és visszafogó jellegű monetáris politikáról (vagyis valamely gazdasági változás kibontakozásának monetáris politikai visszatartásáról)". (79-80. o.)

ció, mégsem csupán a restség lehetett az oka annak, hogy „a magyar közgazdasági kutatás egyelőre adós annak a feladatnak a megoldásával, hogy az elmúlt hat-nyolc év monetáris politikáját minősítse a fenti kategóriáknak megfelelően." [*Kornai* (1994) 589. o.]

A pénzkereslet és -kínálat viszonyán alapuló fogalomrendszer alapján nehéz ugyanis jellemezni Magyarországon az elmúlt években alkalmazott monetáris politikát. Legjobb esetben is csak az ex post kialakuló pénzmennyiségről, tehát az egyensúlyi állapotról lehetnek információink, magáról az alkalmazkodási folyamatról még a monetáris irányítóknak is legfeljebb sejtései vannak.

Ha mégis megkíséreljük, hogy eleget tegyünk Kornai elvárásának, akkor megfigyelésre alkalmas kategóriákkal és összefüggésekkel kell pontosítani a definíciórendszert. A közgazdasági logika mint követelmény és a statisztikai adatszolgáltatás mint adottság alapján a következő *mutatószámok megfigyelésére* van lehetőségünk.

1. Az árszínvonal változása, amit a fogyasztói árindexszel mérünk.
2. A folyó fizetési mérleg egyenlege.
3. A belföldi hitelállomány, valamint a nettó belföldi hitelállomány. Az MNB közvetlenül inkább a belföldi hitelállományra tud hatást gyakorolni, bár a pénzkínálatot az ún. egyéb tételeket, köztük legnagyobb súllyal a forintleértékelés miatt keletkező államadósságot is tartalmazó nettó belföldi hitelállomány befolyásolja.
4. Az irányadó jegybanki kamat, amit a visszavásárlási konstrukciókon meghirdetett repo-kamatokkal reprezentálunk. (A viszavásárlási konstrukció elterjedése előtt a 3 hónapos diszkontkincstárjegy [DKJ] hozamokat tekintettük irányadó kamatnak.)
5. Az effektív tartalékráta, ami a bankok jegybanknál elhelyezett kötelező tartalékainak és számlabetéteinek (szabad tartalékainak), valamint a bankok készpénzállományának együttes arányát mutatja a bankoknál elhelyezett betétek és más tartalékköteles források összegéhez viszonyítva.
6. A szélesebb értelemben vett pénzmennyiség (M2 és M3).
7. A piaci kamatláb, amit az 1-2 hetes bankközi kamattal reprezentálunk.
8. A bankok vállalkozók számára nyújtott átlagos éven belüli hitelkamatai nominálisan és reálértelemben.
9. A bruttó hazai termék (GDP).
10. A gazdaság outputjának egy másik mutatója: az ipari termelés.

A 1-2. változók az időszak nagy részében a monetáris politika végső céljai, a 3-5. változók pedig közbülső cél- és eszközváltozói voltak. A 6-10. változókat olyan indikátoroknak tekinthetjük, amelyek megfigyelése támpontot adott a monetáris akciókhoz. A monetáris politika jellegét elemzésünkben kétféle módon minősítjük: *a)* a monetáris hatóság *szándéka* szerint, azaz a befolyásolt monetáris változók alapján, illetve *b)* a gazdaságban kiváltott *hatások* alapján.

Az elmúlt évtized magyar gazdaságában a monetáris politika *szándékának* jellemzésére a következő módon értelmezett kifejezéseket használjuk (a definíciókat az egyes monetáris változók tekintetében a következő részben még pontosítjuk):

– *Restriktív szándékú* (R) a monetáris politika, ha a belföldi hitelállomány, a jegybanki kamatok és az effektív tartalékráta befolyásolásával korlátozni szándékozik a pénzkereslet bővülését.

– *Expanzív szándékú* (E) a monetáris politika, ha a felsorolt eszközök befolyásolásával teret enged a pénzkereslet bővülésének.

– *Alkalmazkodó szándékú* (A) a monetáris politika, ha a felsorolt mutatók sem restriktív, sem expanzív vonást nem tükröznek.

A monetáris politikát *hatása* alapján a következő módon értelmezett kategóriákkal minősítjük:

– *Restriktív hatású* a monetáris politika vagy annak valamely eszköze, ha a befolyásolt monetáris változók ténylegesen korlátozzák az inflációt, a termelés és a jövedelem növekedését, a reálkamatok csökkenését.

– *Expanzív hatású* a monetáris politika vagy annak valamely eszköze, ha a befolyásolt monetáris változók teret engednek az infláció, a termelés és a jövedelemképződés növekedésének, a reálkamatok csökkenésének.

– *Semleges hatású* (S) a monetáris politika, ha eszközeivel nem gyakorolt semmiféle hatást valamely, a célok szerint relevánsnak feltételezett gazdasági változóra.

– *Határozatlan* (H) a pénzpolitika, ha bizonyos elemeiben restriktív, más elemeiben pedig expanzív. Ezt a kategóriát az összefoglaló minősítésnél használjuk.

4. A MONETÁRIS POLITIKA JELLEGE

A szándékok

A monetáris politikát először a befolyásolt monetáris változók viselkedéséből kirajzolódó szándéka szerint minősítjük. A minősítéseket igen nagy fenntartással kell értelmezni, mivel – mélyebb és összetettebb ökonometriai elemzések hiányában – nem állítható, hogy a tapasztalt időbeli együttmozgások tényleges oksági kapcsolatot fejeznének ki, illetve hogy valamely változó alakulására kizárólag a vizsgált „független változók" hatottak volna. A grafikus elemzés ugyancsak nem alkalmas finomabb késleltetett mechanizmusok kimutatására. A grafikusan szemléltetett folyamatok[19] a következő összefüggések egyszerű tesztelését teszik lehetővé.

1. A nettó belföldi hitelállomány változásának viszonya a nominális GDP változásához. Restriktív szándékúnak tekintjük a monetáris politikát, ha az adott időszakban a hitelállomány kevésbé nő, mint a GDP (a monetáris politikát jellemző többi kategória – expanzív és alkalmazkodó – értelemszerűen következik ebből a definícióból, így ennek leírásától most és a későbbiekben is eltekintek), (1. ábra).

2. Az irányadó jegybanki kamatok reálértékének alakulása. Restriktív szándékú a monetáris politika, ha a reálkamat magas, illetve nő (2. ábra).

3. Az irányadó jegybanki kamatok viszonya a piaci kamatszinthez. Szándékában restriktívnek tekintjük a monetáris politikát, ha az aktív jegybanki kamatok meghaladják a

[19] Az ábrák alapjául szolgáló idősorok többsége negyedéves bontású, a GDP-vel operáló mutatók azonban évesek. Az idősorok hossza is eltérő, mert a piaci kamatokra csak 1990-től állnak rendelkezésre megfigyelések.

1. ábra. A hitel- és pénzállomány és a nominális GDP alakulása
Előző év azonos időszaka = 100

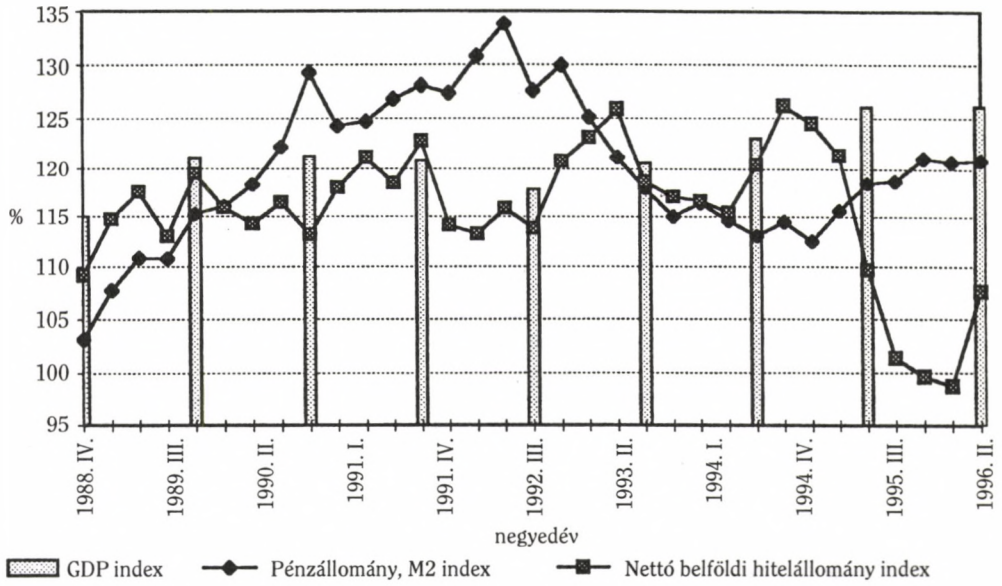

2. ábra. A reálkamat és a pénzkereslet alakulása

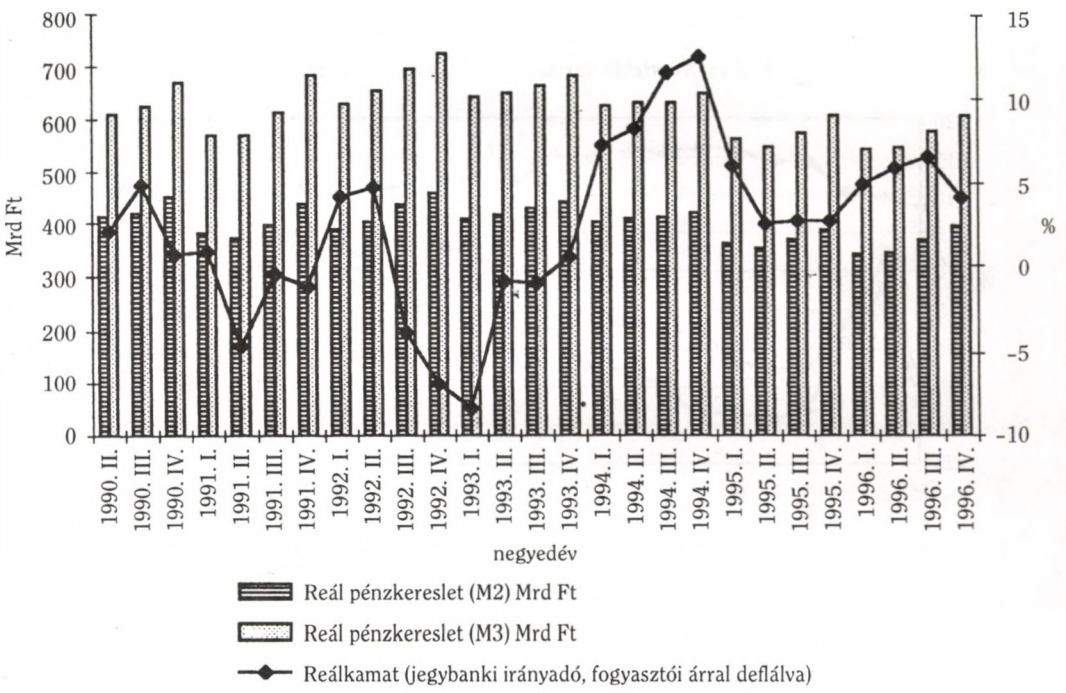

piacit, illetve ha a passzív jegybanki kamatok effektív alsó korlátot szabnak a piaci kamatoknak[20] (3. ábra).

3. ábra. A jegybanki és a piaci kamatok alakulása

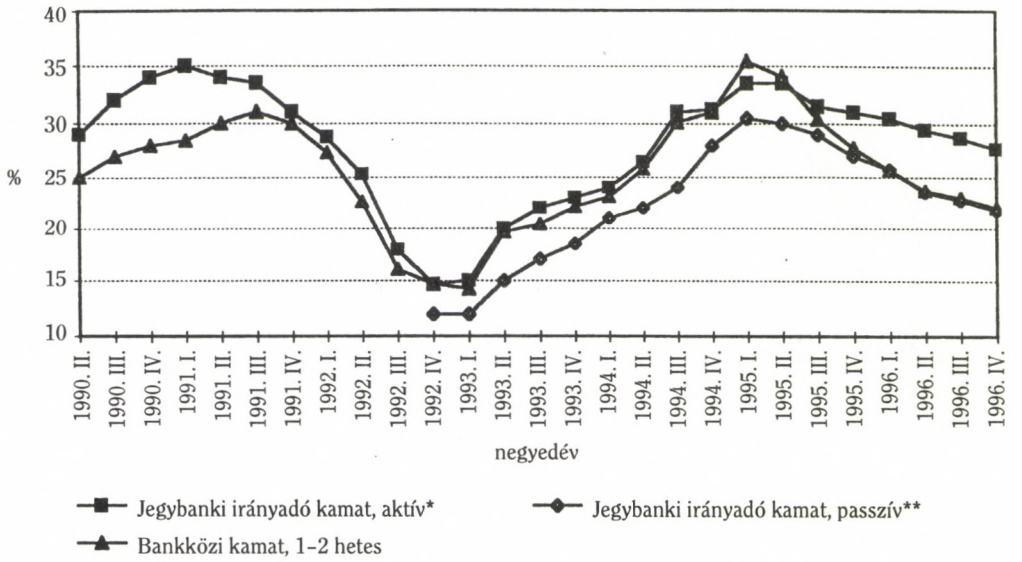

*1990. II.–1992. IV. n.év: 90 napos DKJ-hozam, 1993. I. n.évtől: 1 hetes aktív repokamat
**1993. I.–IV. n.év: 3 hónapos passzív repokamat, 1994. I. n.évtől: 1 hetes passzív repokamat

4. ábra. Az effektív tartalékráta és a belföldi hitelállomány

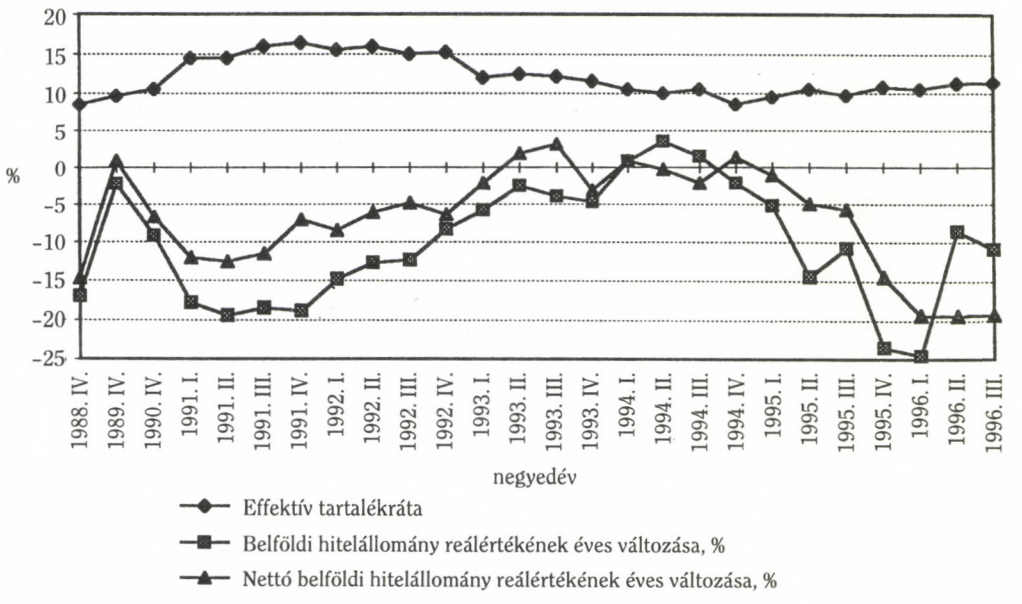

4. Az effektív tartalékráta alakulása. Restriktív szándékú pénzpolitikát tükröz az effektív tartalékráta emelkedése, mivel mérsékli a bankrendszer egyéb okból növekvő pénzteremtő képességét (4. ábra).

Az idősorok grafikus vizsgálata alapján a monetáris politika szándékáról adható helyzetképet az 2. táblázatban foglaltuk össze. (Kettéosztottuk azokat az éveket, amelyekben év közben éles törést tapasztaltunk a monetáris politikában.) A táblázat összesítő oszlopa szerint a monetáris politika a szándékok szintjén az 1988–1991. években, valamint 1995 közepétől mutatkozott túlnyomóan restriktívnek, míg 1992 közepétől 1993 közepéig inkább az expanzív szándék figyelhető meg. A többi időszakban határozatlan, illetve alkalmazkodó volt a monetáris politika.

2. táblázat. A monetáris politika jellege a szándékok alapján

Év	A belföldi hitelállomány és a GDP viszonya	A jegybanki irányadó kamat reálértéke	A jegybanki és a piaci kamatok viszonya*	Az effektív tartalékráta változása	Összesítés
1988	R	(-)	(-)	R	R
1989	R	(-)	(-)	R	R
1990	R	(R)	(R)	R	R
1991	A	(E)	(R)	R	R
1992. I. félév	R	R	A	A	H
1992. II. félév	R	E	E	A	E
1993. I. félév	E	E	E	E	E
1993. II. félév	(E)	A	A	E	A
1994	(R)	R	A	E	H
1995. I. félév	(A)	A	E	R	H
1995. II. félév	(R)	R	R	A	R
1996	(R)	R	R	A	R

Megjegyzés: R – restriktív, E – expanzív, A – alkalmazkodó, H – határozatlan. Zárójelbe tettem azokat a minősítéseket, amelyek az adott év deklarált monetáris politikájában nem fogalmazódtak meg közbülső cél-, illetve eszközváltozókként.

A hatások

A megvalósított monetáris politika hatásának értékelése komoly nehézséget okoz, mivel a bekövetkezett események nem kizárólag – gyakran nem is elsősorban – a monetáris akciókat tükrözik, hanem más, a monetáris politika hatókörén kívül eső tényezőket is. (A pénzkereslet vagy a kamatok alakulása egyes időszakokban például legalább annyira függött a *fiskális*, mint a monetáris politikától.) Mivel azonban a monetáris szabályozás mindvégig céljának tekintette a pénzfolyamatok folyamatos figyelését és korrekcióját, mégsem teljesen értelmetlen a monetáris akciók és a tényleges események összevetése annak feltételezésével, hogy a változásokat a monetáris akciók váltották ki.

[20] A piaci kamatokat a jegybank az aktív és passzív repokamatokkal befolyásolja. Az így kialakuló kamatfolyosón belüli mozgás alapvetően a külföldi tőkebeáramlás mértékétől függ. Az emiatt csökkenő forintkamatok esését a passzív repokamatokkal tudja a jegybank megállítani.

A monetáris politika gazdasági hatásának értékeléséhez az alábbiakat vizsgáljuk:

1. A pénzállomány (M2 illetve M3) és az infláció viszonya. Restriktív hatású a monetáris politika, ha pénzállomány indexe az árindex alatt marad (5. ábra).

5. ábra. A pénzállomány és az árszínvonal alakulása
Előző év azonos negyedév = 100

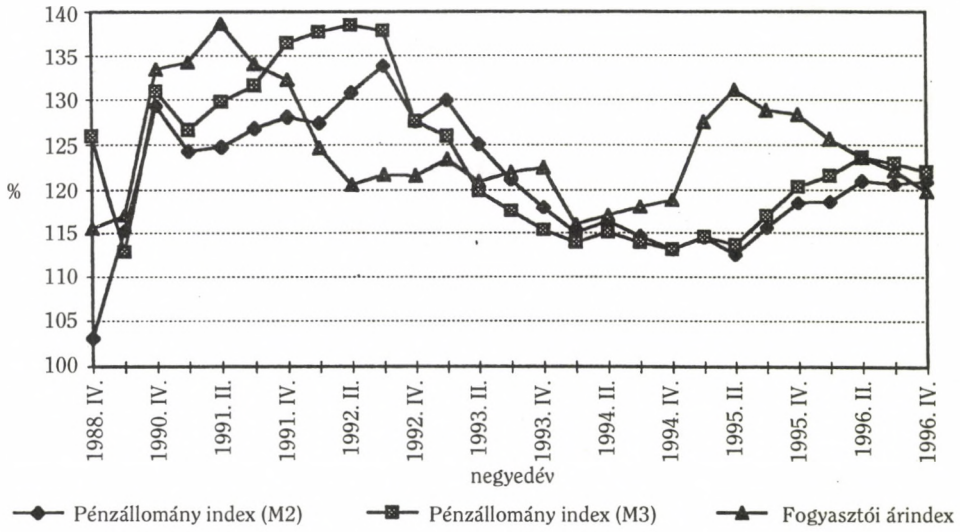

2. A pénzállomány és a GDP viszonya. Restriktív hatású a monetáris politika, ha a pénzállomány növekedése kisebb, mint a nominális GDP-é (1. ábra).

3. Az irányadó jegybanki reálkamat és a reál pénzkereslet változásának viszonya. Restriktív hatású a pénzpolitika, ha a reálkamat emelkedése a reál pénzkereslet csökkenésével jár együtt (2. ábra).

4. A hitelek reálkamatának alakulása és viszonya a termelés jövőbeli növekedéséhez. Restriktív hatású a monetáris politika, ha a hitelek várható reálkamata magasabb, mint a termelés (későbbi) növekedési üteme. (6. ábra)

5. Az effektív tartalékráta és a pénzvolumen összefüggése. Hatásában restriktív a monetáris politika, ha a tartalékráta politika a belföldi hitelállomány reálérték-indexének csökkenésével járt együtt (4. ábra).

A 3. táblázatban bemutatott összesítő minősítés szerint a monetáris politika hatásában 1988-ban és 1995–1996-ban túlnyomóan restriktívnek, 1992-ben és 1993 első félévében pedig expanzívnak, míg a többi évben határozatlannak mutatkozott.

6. ábra. A hitelek reálkamata és az ipari termelés változása

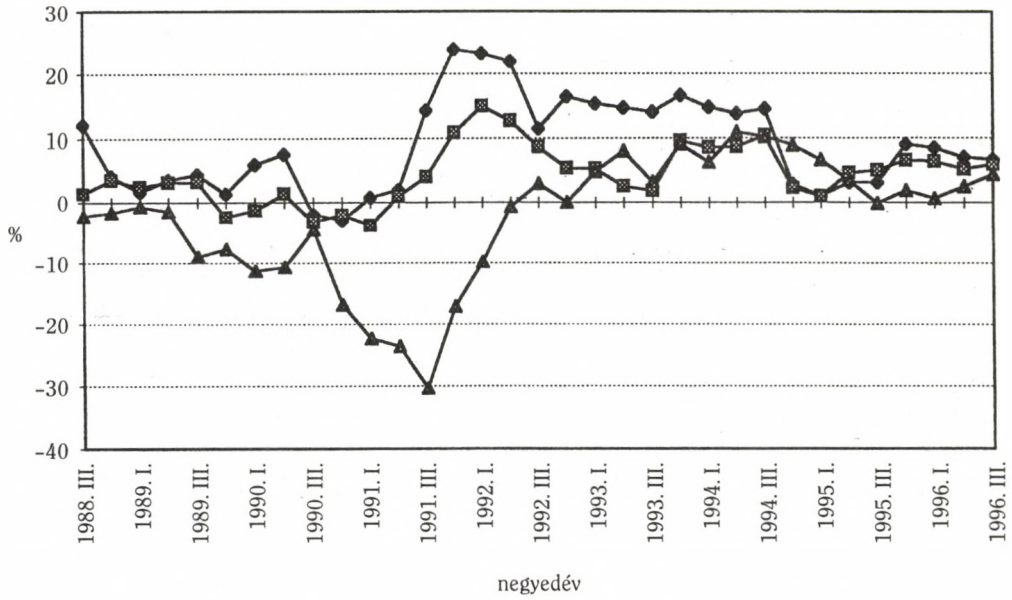

3. táblázat. A monetáris politika jellege a hatások alapján

Év	A pénzállomány és az árszínvonal változásának viszonya	A pénzállomány és a nominális GDP változásának viszonya	Az irányadó reálkamat és a reál pénzkereslet viszonya	A hitelek reál-kamatának alakulása és viszonya a termelés alakulásához	A tartalékráta és a belföldi hitelállomány reálértékének alakulása	Összesítés
1988	R	R	n.a.	R	R	R
1989	A	R	n.a.	A	A	A
1990	A	A	E	R	R	H
1991	R	E	E	R	R	H
1992	E	E	E	A	A	E
1993. I.félév	E	E	A	A	E	E
1993. II. félév	R	A	A	A	E	H
1994	A	R	R	E	E	H
1995	R	R	R	A	R	R
1996.	A	R	R	R	R	R

Megjegyzés: R – restriktív, E – expanzív, A – alkalmazkodó, H – határozatlan.

A szándékok és hatások összevetése

Bár az egyes monetáris akciókból tükröződő szándékok és hatások nem mindig estek egybe, az összefoglaló minősítések között mégsem tapasztalható gyökeres eltérés. Az időszak első és utolsó éveiben inkább a restriktív szándék volt felfedezhető, és a hatások is ezt tükrözték. Bár 1992-1994 között a monetáris politikában az expanziós elemek egyre nagyobb számban jelentek meg, szándékában és hatásaiban egyértelmű expanzív politika csak 1992 közepétől 1993 közepéig figyelhető meg.

Ha a szándékok és hatások legfontosabb mércéjének a monetáris politika elsőrangú végső célját, az infláció fékezését tekinthetjük, akkor az időszak nagy részében összhang mutatkozik a szándékok és hatások között: a pénzállomány bővülése 1992-1993-tól eltekintve alatta maradt az árszínvonal emelkedésének. A monetáris politika tehát az időszak nagy részében inkább *fékezte*, mint gerjesztette az inflációt. Ezt a hatást kezdetben a jegybank a belföldi hitelállomány szabályozásával, később a kamatpolitikával kívánta elérni; az utóbbi szigorának enyhülése éppen 1992 folyamán volt megfigyelhető, amikor a pénzkereslet elszaladása is bekövetkezett. Az expanzív pénzpolitika hatása azonban késleltetve jelentkezett: 1993-tól a fizetési mérleg romlásában, 1994-ben pedig a gazdasági növekedés felgyorsulásában.

5. A MONETÁRIS POLITIKA HATÁSOSSÁGA

A szándékok és hatások látszólagos megfeleléséből még nem következik, hogy a monetáris politika hatásos volt. A leginkább restriktívnek mutatkozó években sem sikerült a - kétségtelenül ellentmondásos - kettős célkitűzést megvalósítani, hiszen az infláció és a fizetési mérleg pozíció között megfigyelhető volt az átváltás: az infláció mérséklődése általában a folyó fizetési mérleg hiányának növekedésével járt együtt (lásd 7. ábra). Az időnként felbukkanó növekedésélénkítési célok pedig vagy üres retorikának bizonyultak (pl. 1991-ben a termelés és export élénkítésének deklarált, de monetáris akciókkal alá nem támasztott célkitűzése), vagy a külső egyensúly romlásában csapódtak le (lásd az 1992-es kamatpolitika hatását). A restriktív vonásokat tükröző hatások ráadásul nem minden esetben a monetáris hatóság akcióinak tudhatóak be. A gazdaság nagyfokú visszaesését a kilencvenes évek elején alapvetően nem a monetáris politika szigora idézte elő, hanem abban más, a monetáris politika hatókörén kívül eső tényezők játszottak meghatározó szerepet.[21]

A monetáris politika hatásosságát a már említett szűk hatókör mellett az is korlátozta, hogy eszköztárát olyan körülmények között kellett kialakítani, amikor semmi sem lehetett „biztos": a korábbi viszonyokra kialakított direkt szabályozók egyre gyengébb hatásfokkal működtek, miközben a piaci körülményekhez illeszkedő új módszerek csődöt mondtak a *transzmissziós mechanizmusokra* vonatkozó feltételezések érvénytelensé-

[21] A transzformációs visszaesés természetéről és általános érvényességéről ld. *Kornai* (1993b) tanulmányát.

7. ábra. A fizetési mérleg és az árváltozás alakulása

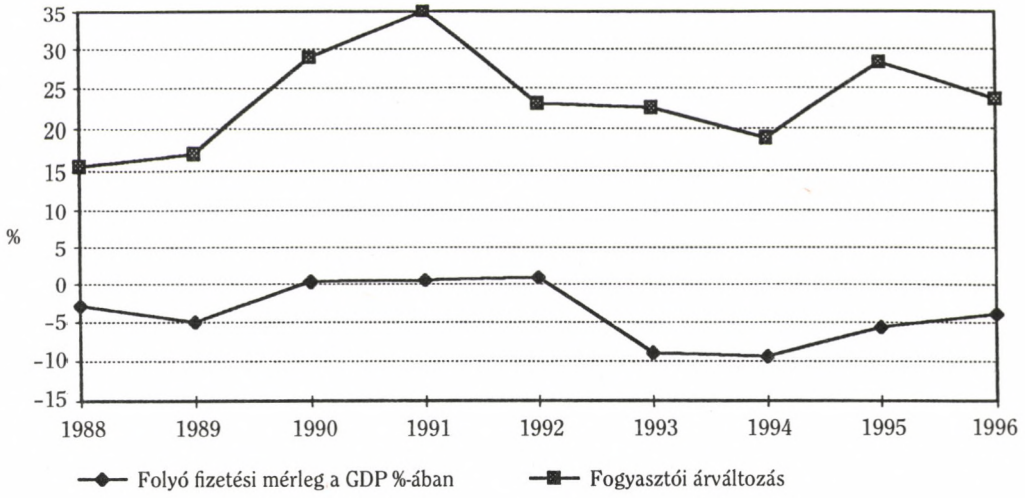

8. ábra. A pénzkereslet, a jövedelem és a pénzhozam alakulása

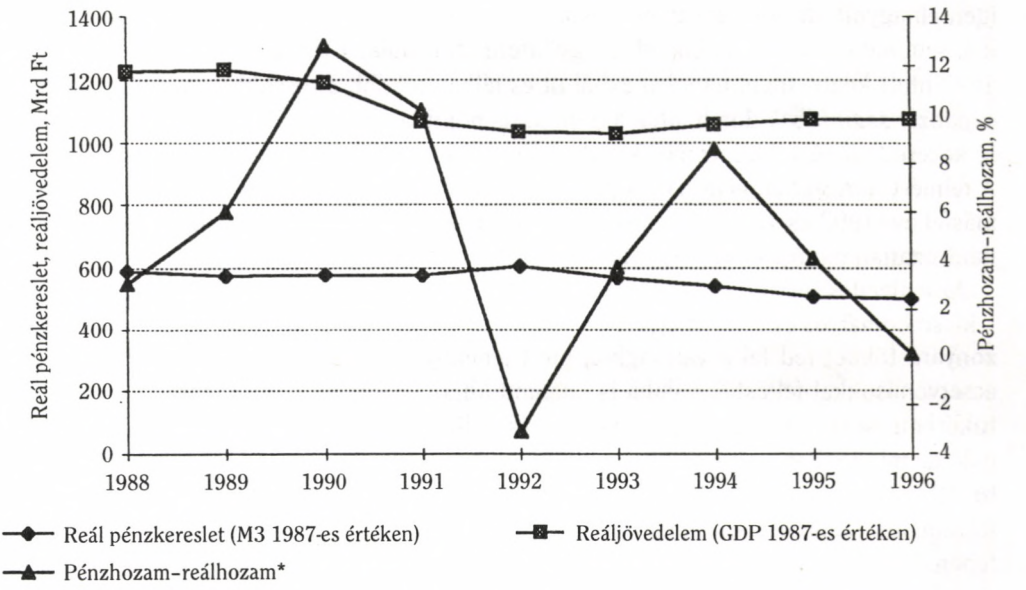

*A 90 napos DKJ-hozam és a nomináljövedelem változási üteme közötti eltérés. [Az utóbbi a dologi tőkejavak nominális hozamát reprezentálja. Vö. *Friedman* (1986), 169. o.]

ge miatt. Ennek egyrészt a pénzmultiplikátor és a forgási sebesség nagyfokú változékonysága [*MNB* (1995) 70–74. o.] volt az oka, másrészt az, hogy a reál pénzmennyiség alakulása nem tükrözte a monetáris elméletek sugallta összefüggéseket (lásd 8. ábra).

A pénzügyi és dologi tőkejavak reálhozamának[22] eltérése és a reál pénzkereslet között nem mutatható ki semminemű értelmezhető kapcsolat. Az előbbi nagy kilengésű ingadozását nem követte az utóbbi változása, miközben a jövedelmi hatás sem volt megfigyelhető, hiszen a reál pénzkínálat és a reáljövedelem szimmetrikusan (nem párhuzamosan) alakult. Bár ebben a monetáris politika által befolyásolható pénzmennyiség kategóriák gyors - a pénzügyi innovációk hatását tükröző - változása is tükröződhet, összességében mégis a pénzszabályozás gyenge hatásfokát is mutatja. A monetáris politika tehát nem építhetett arra, hogy akár a jegybankpénz-kínálat változtatásával, akár közvetlen kamatbefolyásolással hatékonyan képes a pénzkeresletet befolyásolni. A pénztartás szokásostól eltérő motívumait a reálgazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége és magas kockázata magyarázhatja, ami miatt a monetáris jellegű megtakarítások szinte tetszőleges reálkamat mellett is vonzóbbak voltak az átalakulás éveiben, mint a nem monetáris befektetéseké.

6. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Hátramaradt a kérdés: milyen is volt tehát a monetáris politika az átalakulás éveiben? Igaz-e az immár évtizedes monetáris restrikcióról szóló közvélekedés? A bemutatott - igen elnagyolt, de sok tényezőre odafigyelő - elemzés sem a monetáris politika szándékai, sem hatásai alapján nem adott egyöntetű minősítést a vizsgált időszak egészére. Az áttekintett kilenc (nem naptári) évből öt és félben inkább a restriktív, egyben inkább az expanzív *szándékok* dominálták a monetáris politika akcióit, kettőben pedig túlságosan is keveredtek az eltérő vonások ahhoz, hogy viszonylag egyértelműen minősíthessük. A felmért *hatások* alapján három év (1988, 1995 és 1996) mutatkozott restriktívnek és másfél év (1992 és 1993 első féléve) expanzívnak, míg a többi évben alkalmazkodó vagy határozatlan minősítés volt adható.

Az évtizedes restriktív monetáris politika mítosza tehát szertefoszlani látszik a tények - kicsit homályos és itt-ott megkopott - tükrében. Ez a tükör azonban hibái ellenére is bizonyára többet fed fel a valóságból, mint amennyit a „monetarista rém" képét szabad ecsetvonásokkal felfestők valaha is megmutathatnak. Ebben e kicsit torz és megkopott tükörben az is felsejlett, hogy a monetáris politikát levezénylők nemcsak csalhatatlannak, de mindenhatónak sem bizonyultak. Saját - a pénzügyi stabilizáció érdekében - kitűzött céljaikat gyakran nem voltak képesek elérni, részben a várható magatartások és folyamatok felmérésének hibái miatt, és gyakrabban hatókörük szűk korlátai következtében.

[22] A dologi tőkejavak hozamát - Milton Friedman nyomán - a nominális GDP növekedési ütemével reprezentáltuk. [Vö. *Friedman* (1986) 169. o.]

HIVATKOZÁSOK

Antal L.–Várhegyi É. (1987): Tőkeáramlás Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Barabás Gy.–Hamecz I. (1997): Tőkebeáramlás, sterilizáció és pénzmennyiség. MNB Füzetek, 1997/3.

Begg, David K. H. (1996): Monetary Policy in Central and Eastern Europe: Lessons After Half a Decade of Transition. IMF Working Paper 96/108.

Bernanke, Ben (1996): Measuring Monetary Policy. Mimeo. 1996. június. Princeton University.

Boschen, J.–Mills, L. (1991): The effects of Countercyclical Policy on Money and Interest Rate: An Evaluation of Evidence fron FOMC Documents. Working Paper 91-20. Federal Reseve Bank of Philadelphia.

Csermely Ágnes (1997): Az inflációs célkitűzés rendszere. MNB Füzetek 1997/1.

Darvas Zsolt (1996): Kamatkülönbség és árfolyam-várakozások. MNB Füzetek 1996/4.

Friedman, B. Milton (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Friedman, B. Milton (1990): Targets and Instruments of Monetary Policy. In: Friedman, B. M. and Hahn, F. H. (szerk.): Handbook of Monetary Economics, Volume II. Elsevier Publishers B. V. 1185-1230. o.

Kondrát Zsolt (1993): A monetáris politika cél- és eszközrendszere. Az elmélet és a magyar gyakorlat. Kézirat.

Kornai János (1993a): A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. Közgazdasági Szemle 5. sz. 382-395. o.

Kornai János (1993b): Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle 5. sz. 569-599. o.

Kornai János (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Közgazdasági Szemle 7-8. sz. 569-605. o.

Kopits György (1995): Az előre bejelentett csúszó árfolyamrendszer Magyarországon. Közgazdasági Szemle 9. sz. 797-818. o.

MNB (1993): Tájékoztató az Országgyűlés részére az 1994. évi monetáris politikai irányelvekről. Magyar Nemzeti Bank, 1993. december.

MNB (1995a): Az 1995. évi monetáris politikai irányelvek. Tájékoztató az Országgyűlés részére. Magyar Nemzeti Bank, 1995. március.

MNB (1995b): Az 1995. évi monetáris politikai irányelvek módosítása a kormány stabilizációs programjával összhangban. Tájékoztató az Országgyűlés részére. Magyar Nemzeti Bank, 1995. június.

MNB (1995c): Tájékoztató az Országgyűlés részére az 1996. évi monetáris politikai irányelvekről. Magyar Nemzeti Bank, 1995. november.

MNB (1996): Éves Jelentés 1995.

Riecke, Werner (1993): First experience with money-market policy in Hungary. BIS Course on Monetary Policy at the Joint Vienna Institute. Kézirat

Riecke, W.–Antal L. (1993): Hungary: sound money, fiscal problems. Megjelent:

Economic Transformation in Central Europe (Szerk.: Portes, Richard). CEPR - European Communities

Romer, C.–Romer, D. (1989): Does Monetary Policy Matter? A New Test in the Spirit of Friedman and Schwartz. Megjelent: Blanchard, O. és Fisher, S. és szerzőtársai, Macroeconomic Annual, Cambridge MA. MIT Press.

Szalkai István (1990): A monetáris irányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. (Bankárképző Könyvek)

Világi B.–Vincze J. (1996): A kamatláb-transzmissziós mechanizmus Magyarországon (1991–1995) Bankszemle, 1996/7–8.

Várhegyi Éva (1989): A monetáris restrikció sikerei és kudarcai. Külgazdaság 8.sz.

Várhegyi Éva (1993a): A monetáris politika a gazdasági folyamatok tükrében. Közgazdasági Szemle 5. sz. 396–414. o.

Várhegyi Éva (1993b): A monetáris politika jellege és hatása 1987–1992 között. Kézirat, november. Pénzügykutató Rt., Budapest.

AZ ÁRLIBERALIZÁCIÓ SIKERE MAGYARORSZÁGON: FOKOZATOSSÁG KÖZPONTI VEZÉRLÉS NÉLKÜL*

Wim Swaan

Az árliberalizációnak széles körben kulcsszerepet tulajdonítanak a tervgazdaságnak piacgazdasággá való átalakulásában. Az árak felszabadítása annak a vitának is középpontjába került, mely a sokkterápia versus fokozatos reformok kérdésében kibontakozott [*Lipton–Sachs* (1990), *Murrell* (1992a), (1992b), (1993), *Brada* (1993)]. Magyarországot rendszerint a fokozatos megoldások példájának szokták tekinteni, nemcsak az árreform területén, hanem a posztszocialista átalakuláshoz való általános viszonyában is. A tanulmány a szűkebb értelemben vett árreformra összpontosít, s nem foglalkozik a stabilizáció és a szerkezeti átalakulás tágabb kérdéseivel. Bevezetésként röviden tárgyaljuk a magyar rendszerváltás hátterét (1. pont).

Ahhoz képest, milyen nagy figyelmet kapott a téma, meglepően keveset tudunk az árreform „fekete dobozáról", azaz a mikroszintű árliberalizálás tulajdonképpeni eszközeiről és módjáról. Az institucionalista nézőpont különösen hasznos a fokozatos árliberalizálás értékelésében. E tanulmány kimutatja, hogy a fokozatos árliberalizálás más formát öltött Magyarországon, mint amit többnyire kimondatlanul feltételeznek: ahelyett hogy előre bejelentett lépcsőzetes áremeléseket hajtottak volna végre, az árak megállapításáért viselt felelősséget ruházták át rövid időn belül, lépésről lépésre a hatóságokról a vállalatokra (2. pont).

Egy árliberalizációs folyamat megítélésében négy kritérium döntőnek tekinthető.

1. A liberalizáció gyorsasága, mind abszolut mértékben, mind az eredeti célokhoz képest;
2. Az infláció szintje, mind abszolút mértékben, mind az eredeti célokhoz képest;
3. A visszarendeződés hiánya;
4. A belföldi kibocsátás visszaesésének, valamint a rákövetkező fellendülésnek a mértéke.

* A tanulmány e kötet alkalmából íródott. Eredeti nyelve angol, a magyar fordítás Bock Gyula munkája. A szerző minden jogot fenntart a további fordításokra és a magyaron kívül bármely nyelven való publikálásra vonatkozóan. A kutatást az OTKA F 018297 számú pályázata támogatta.

Külön köszönettel tartozom Bodócsi Andrásnak, az adatok megszerzéséhez nyújtott folyamatos segítségéért és az árszabályozásról szolgáltatott részletes intézményi információért, továbbá Gács Jánosnak részletes és nagyon hasznos megjegyzéseiért. A tanulmány esetleges hibáiért természetesen a szerzőé a felelősség.

E kritériumok alapján az 1988 és 1991 között Magyarországon lezajlott fokozatos árliberalizáció viszonylag sikeresnek tekinthető (4. pont).

A szocialista időszak reformjainak öröksége nyilvánvalóan hozzájárult a magyarországi fokozatos árliberalizáció viszonylagos sikerességéhez. Bár már a szocialista reformok időszakában az árarányok némileg közelebb kerületek a piaci árarányokhoz, ez önmagában csak részben adhat magyarázatot a fokozatos árliberalizáció sikerére. A szóhasználat ellenére, az áralakulás messze nem volt szabad (lásd 227. o.), s hatalmas eltérések maradtak fenn a piaci árakhoz képest egészen 1988-ig, különösen a fogyasztói árak körében (lásd 228. o.). A viszonylag rugalmasabb áralakuláshoz hasonlóan fontos tényező volt az a tanulási folyamat, melynek keretében vállalati vezetők és hivatalnokok elsajátították az árak megállapításának képességét (lásd 229–230. o.). A szocialista reformok időszakában megvalósított árreformokat korábban részletesebben tárgyaltam [*Swaan* (1989), (1990), (1991), (1993) és lásd továbbá *Bodócsi–Cinkotai* (1991)].

Amikorra elhárultak a teljes árliberalizáció politikai akadályai, már kifejlődött az árszabályozás bonyolult eszközrendszere, mely megvalósíthatóvá tette a fokozatos, de gyors árliberalizációt. Ez lehetőséget teremtett mind a piac kudarca (*market failure*), mind a kormányzat kudarca (*government failure*) következményeinek enyhítésére. A posztszocialista átalakulás időszakában ugyanis mind a két fajta kudarc határozottan fellép, és a gazdaságpolitika kialakításában mindkettőt figyelembe kell venni (6. pont). Az egyszerre fokozatos és gyors árliberalizációnak, ahogyan azt Magyarországon sikerült végrehajtani, egyrészt az volt az előnye hogy a vállalatok már akkor megszerezhették az árak kialakításához és a piacon való működéshez szükséges képességek egy részét, mikor még nem voltak teljesen kitéve a piaci erők hatásának. Ezen felül lehetőség nyílt a posztszocialista átmenet időszakában esedékes jelentős árarány-kiigazítás laza koordinációjára is, eltérően attól a helyzettől, amelyben egy csapásra liberalizálják az árakat. Ehhez persze szükséges volt, hogy az Árhivatal munkatársai rendelkezzenek az adminisztratív készségek bizonyos minimumával, amely viszont elképzelhetetlen lett volna a korábbi reformfolyamat nélkül.

A tanulmány megírásához vezető kutatást Kornai János többféle módon is inspirálta, elsősorban természetesen munkássága révén. A továbbiakban idézésre kerülő munkáin kívül jelentősebb művei [*Kornai* (1959), (1980), (1992)] is említendők, mert ezeknek nagyon fontos szerepük volt a szocialista gazdaság megértésében. Személyes tanácsainak is igen nagy hasznát vettem, különösen a nyolcvanas évek elején, mikor az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében ösztöndíjasként dolgoztam; az intézet tíz év múlva állandó munkahelyemmé is vált. Ezen felül Kornai János munkássága fontos közvetett hatással is volt rám azáltal, hogy ráirányította a figyelmemet mind a nyugati, mind a magyar institucionalista közgazdaságtanra. Minthogy tanulmányaimat a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján egy olyan egyetemen végeztem, ahol az ortodox neoklasszikus és posztkeynesiánus közgazdasági irányzatok voltak az uralkodók, az institucionalista közgazdasági megközelítésmóddal Kornai Jánosnak a tervgazdasági rendszerről írt munkái révén ismerkedtem meg az első alkalommal, mégpedig Michael Ellman összehasonlító közgazdaságtannal foglalkozó szemináriumain.

1. ÁRLIBERALIZÁCIÓ ÉS RENDSZERVÁLTÁS MAGYARORSZÁGON

A többi szocialista országtól eltérően nehéz megmondani, hogy Magyarországon mikor is kezdődött meg az átalakulási folyamat. A változást itt nem egy kiemelkedő esemény indította el. A gazdasági liberalizáció párhuzamosan haladt a politikai liberalizációval. A párt 1988 júliusában jóváhagyott egy reformcsomagot, mely kiterjedt az árak és a behozatal részleges liberalizálására is. Kezdetben úgy képzelték, hogy ezek a változtatások a szabályozott szocialista piacgazdaság keretei között mennek majd végbe. A gyakorlatban azonban a részleges liberalizáció fokról fokra teljessé vált, nem utolsósorban azért, mert a párt időközben elvesztette a politikai irányítást. Az Árhivatal 1989 nyarára már tervezeteket dolgozott ki önmagának Versenyhivatallá való átalakításáról, amelyre végül 1990 végén került sor.

Az 1988–1990 közti magyar reformok nagyon jellegzetes vonása, hogy ezeket nem valamely elméletileg megalapozott cselekvési program vagy egy központi stratégia alapján hajtották végre. A reformok különféle elemeit viszonylag elkülönülten dolgozták ki, s csak lazán koordinálták egymással. Egész sor olyan döntés született 1989-ben és 1990-ben a politikai és gazdasági reformról, beleértve az árreformot is, mely csupán legalizálta a gyakorlatban már korábban kialakult helyzetet. Ilyen módon az első demokratikus választások idejére az árliberalizáció nagyrészt már lezajlott.

Mielőtt az árliberalizáció folyamatát tüzetesebben megvizsgálnánk, célszerű összefoglalni, hogyan haladt a gazdasági rendszer átalakulása más területeken. Az utóbbi vonatkozásokról részletesebb áttekintést ad *Hare–Révész* (1992), *Dervis–Condon* (1994), *World Bank* (1995), *Kornai* (1994),(1995/1996).

– *Privatizáció.* A törvények a kisüzemi magántevékenységek számára már 1982 óta kiterjedtebb legális lehetőségeket biztosítottak. Az 1989-ben elfogadott, a gazdasági társaságokról szóló törvénnyel és a privatizáció megindításával a magánszektor játéktere teljessé vált. Az állami vállalatokat egyenként adták el, ami előnyös volt a stratégiai befektetők, különösen a külföldi beruházók bevonása szempontjából. Ha azonban a tömeges privatizáció utalványos módszerével vetjük egybe a magyar megoldást, kiütközik az a hátránya, hogy a nehezen eladható vállalatok átszervezése elhúzódhat, pontosan azoké, melyek a leginkább rászorulnak erre.

– *Importliberalizáció.* Az árliberalizációval párhuzamosan a behozatalt is fokozatosan liberalizálták. A feldolgozóipari behozatalnak 1989-ben még csak mintegy 40 százaléka volt liberalizált, ami 1992-re 80 százalékra emelkedett [*Kornai* (1994) 578. o.]. Általános vélemény szerint e tekintetben *túlzott* volt a siker. Hasonlóan ugyanis Csehszlovákiához és Lengyelországhoz elmaradt a vámok megfelelő kiigazítása, s emiatt oly mértékűvé vált a nyitás, valamint a belföldi termelőkre nehezedő verseny, amely máshol nem volt tapasztalható a világban a kereskedelem liberalizálása során [*Gács* (1993)].

– *Adók és szubvenciók.* A hozzáadott érték adót és a személyi jövedelemadót 1988-ban vezették be. A szubvenciónak a GDP-hez viszonyított aránya 17,08 százalék volt 1988-ban, ami 6,95 százalékra csökkent 1993-ra [*World Bank* (1995), 167. o.].

– *Költségvetési politika, államháztartási reform és jóléti kiadások.* Ez a magyar átala-

kulás messze leggyengébb területe. Az államháztartás és a jóléti kiadások reformját 1995 tavaszáig halogatták. A régi rendszer továbbélése nemcsak a folytatólagos költségvetési hiányhoz és (kisebb mértékben) a kereskedelmi mérleg deficitjéhez járult hozzá, hanem irreális várakozásokat is keltett a közvéleményben.

– *Monetáris és árfolyam-politika.* A monetáris hatóságok kellően kézben tudták tartani a pénzkínálat alakulását. Ez jelentősen segítette az árliberalizáció megvalósíthatóságát. A követett árfolyam-politika viszont megkérdőjelezhető. Az átalakulási folyamat első éveiben a forint reálértelemben felértékelődött, ami különösen szembeszökő a régióban lévő versenytársaknál, így Lengyelországban és Csehországban, ahol a gazdasági átalakulást nagyarányú leértékeléssel indították meg.

– *A bank- és hitelszféra.* A bankreformot szükségtelenül halogatták, legalábbis 1995-ig. Bár a külföldi bankoknak megengedték, hogy képviseletet nyissanak Magyarországon, az első demokratikus kormányzat nyíltan vállalt politikája szerint a működő nagyobb bankokat meg kellett tartani belföldi (állami) kézben. A bankreform elhalasztása miatt ismétlődően szükségessé váltak konszolidációs programok. Másik oldalról viszont a bankok klienseit érintő 1992-es csődtörvény rendkívül szigorú volt.

2. FOKOZATOS ÁRREFORM: AZ ÁRKÉPZÉSI JOG ÁTHELYEZŐDÉSE

Amellett, hogy fokozatosan csökkentették a szubvenciókat és a szervezeti változtatások keretében megszüntették az Árhivatalt 1990 végén, fontos vonatkozása volt az árliberalizációnak az is, hogy az árak megállapításáért viselt felelősség fokról fokra átkerült az árhatóságoktól a vállalatokhoz. Ez utóbbi vonás különös figyelmet érdemel, mivel ez az árliberalizáció megvalósításának specifikus magyar sajátossága volt.

A folyamat négy lépcsőfokát lehet megkülönböztetni: léteztek hivatalosan megállapított árak, a tervezett áremelések kötelező bejelentése, hivatalos árkonzultációk, és informális utasítások. Minden lépcsőfoknak megvolt a megfelelő eszközrendszere, mely 1968 és 1988 között, a szocialista reformok időszakában fejlődött ki. Nem minden terméknek és vállalatnak kellett természetesen minden lépcsőfokot megtennie 1989-ben és 1990-ben; néhány vállalat valójában félútról indult, arra a felelősségére alapozva, amelyre a korábbi reformok során tett szert.

1. Az árak közvetlen hatósági megállapítása

A hatósági áraknak, ahogy az illetékes hivatalok által megállapított árakat nevezték, három csoportja volt: a rögzített, a maximált és a hatósági előírások között mozgó árak, a gyakorlatban azonban a legtöbb árat a megengedett felső határon állapították meg. 1968-ban, amikor megszüntették a kötelező tervutasításokat, a forgalom 77 százalékára terjedt ki a hatósági árforma. Ez az arány 1977-re 58 százalékra, 1987-re pedig 38 százalékra csökkent. Az összes olyan árat, melyet *nem* minősítettek hatósági árnak, hivatalosan „szabad" árnak neveztek. A „szabad" árak azonban, mint látni fogjuk, valójában távolról sem voltak „szabadok". Az alább tárgyalt valamennyi beavatkozási forma ténylegesen ezekre a „szabad" árakra vonatkozott.

2. A tervezett áremelések bejelentési kötelezettsége meghatározott termékek esetében

A liberalizáció első lépéseként meghatározott termékek esetében kötelezővé tették a termelőnek, hogy bejelentse az általa megvalósítani tervezett áremelést. Ezt az eszközt 1973-ban vezették be és széles körben alkalmazták; a nyolcvanas években még tovább nőtt a jelentősége. A bejelentési kötelezettség részben arra szolgált, hogy jelezze a hatóságoknak, hol kell dönteni arról, hogy az árat vagy a szubvenciót emeljék-e meg. Bár a vállalat az előírt várakozási idő leteltével formálisan megemelhette az árat, egy sor eszközt alkalmaztak „meggyőzésére", hogy azt ne tegye. Eltekintve attól, hogy egyszerűen megemelhették a szubvenciókat az ár változatlanul tartása esetére, a vállalatot szigorú revíziókkal fenyegethették meg, illetve azzal, hogy átsorolják a termékét a hatósági áras termékek közé [részletesebben lásd *Swaan* (1989)].

A liberalizáció előrehaladtával, különösen 1990-ben, de már 1989 folyamán is egyre kevésbé folyamodtak az utóbb említett módszerekhez, s az előírt várakozási idő is inkább csak arra szolgált, hogy koordinálják a párhuzamosan végrehajtott árváltozásokat a gazdaság egészében.

3. Hivatalos árkonzultációk

A liberalizáció következő lépését az úgynevezett árkonzultációk jelentették. Ezt az eszközt rendkívül gyakran alkalmazták 1988-ban (amikor bevezették) és 1989-ben. Bár ritkábban, de még 1990-ben is sor került alkalmazására, mígnem 1991-ben teljesen eltörölték ezt a szabályozási eszközt. A konzultáció az áremelés indokainak rendkívül részletes felülvizsgálatából állt, amelyet azután az Árhivatal jóváhagyott. A konzultáció bevezetése részben arra szolgált, hogy formálisan is legalizáljanak egy korábban elterjedt gyakorlatot, melynek keretében az Árhivatal és más szervek informális utasításokat adtak a vállalatoknak, például közvetítették feléjük az „ésszerű árakra" vonatkozó „elvárásokat". Az eljárás törvényesítése kifejezésre jutott abban, hogy a felek aláírtak egy formális megállapodást is, amelynek összefoglalóját az Árhivatal hivatalos közlönyében is megjelentették (az árkonzultációkról esettanulmányokkal alátámasztott, részletes kvantitatív elemzést ad *Swaan* [1991].

4. Informális utasítások

A teljes liberalizáció előtti utolsó lépésként „csak" az árképzés általános szabályait adták meg, kiegészítve ezeket az informális ráhatás legkülönfélébb formáival. Ez egészen 1988-ig számottevő beavatkozást jelentett a vállalatok döntéseibe. Az Árhivatal 1985-től formálisan is jogot kapott arra, hogy felfüggesszen a tudomására jutott mindennemű áremelést. Ezzel együtt informális kötelezettségek egész sorát rótták a vállalatokra annak érdekében, hogy az Árhivatal még a bevezetés előtt értesüljön valamennyi áremelésről. Ezen a területen a helyzetben alapvető változások történtek 1989 és 1990 folyamán. Nagyszámú vállalat első ízben 1989-ben tapasztalta, hogy a hatóságok csak elvétve, vagy egyáltalán nem kerítettek sort informális beavatkozásra. Azok az árak azután, melyekre az állam semmilyen különleges beavatkozási lehetőséget nem tartott fenn (abban az időben már a legtöbb ár) 1990-től ténylegesen „szabad" árakká váltak, első ízben e kategória 1968-as bevezetése óta.

1. táblázat. Az árképzésbe való beavatkozás a végső fogyasztás kiválasztott termékcsoportjaiban[a], 1977–1992 (a forgalom százalékában)

Termékcsoport	Év	Hatósági árak	A tervezett áremelések bejelentési kötelezettsége[b]	Hivatalos árkonzultációk	Összesen
Élelmiszerek	1977	75	n.a.	–	n.a.
	1987	64	n.a.	–	n.a.
	1988	30	27	5	62
	1989	21	16	10	47
	1990	9	0	0	9
	1991	6	2*	–	8
	1992	0	2*	–	2
Vas-műszaki cikkek	1977	47	n.a.	–	n.a.
	1987	14	n.a.	–	n.a.
	1988	0	32	10	42
	1989	0	26	9	35
	1990	0	15	5	20
	1991	0	–	–	0
	1992	0	–	–	0
Gyógyászati cikkek	1977	98	n.a.	–	n.a.
	1987	91	n.a.	–	n.a.
	1988	70	21	0	91
	1989	0	91	0	91**
	1990	0	54	0	54**
	1991	0	–	–	50**
	1992	0	–	–	50**
Energiaszolgáltatások	1977	100	0	–	100
	1987	100	0	–	100
	1988	100	0	0	100
	1989	100	0	0	100
	1990	100	0	0	100
	1991	89	–	–	89
	1992	60	–	–	60
Összes fogyasztás	1968	77	–	–	77
	1977	58	n.a.	–	n.a.
	1985	43	17	–	60
	1987	38	21	–	59
	1988	22	21	5	48
	1989	19	12	7	38
	1990	16	6	1	23
	1991	9	0*	–	9
	1992	7	0*	–	7

Megjegyzések:

n.a. Nincs adat

– Az adott eszközöket az adott évben nem alkalmazták.

[a] A számok a termelői és a fogyasztói árakba való beavatkozás együttes eredményét tükrözik.

[b] Az itt közölt adatok csak arra a kötelezettségre vonatkoznak, hogy a tervezett áremeléseket a termékek meghatározott körében követlenül az Árhivatalnak kellett jelenteni. Arra az általános kötelezettségre nem terjed-

nek ki, hogy jelenteni kellett az áremeléseket egy olyan információs rendszer részeként, melyet 1985 és 1989 között működtettek az informális utasítások alátámasztása céljából (lásd a szöveget). Az adatok azt a kötelezettséget sem foglalják magukban, hogy jelenteni kellett a tervezett áremeléseket, ha a vállalat nyeresége egy bizonyos előre megadott határt átlépett, mely rendszerint a forgalom 5–10 százaléka volt. Ez utóbbi kötelezettséget 1988-ban törölték el.

* A szerző becslése. A tervezett áremelések bejelentési kötelezettségét 1991-re és 1992-re az étolajra és a margarinra valamint a fűszerpaprikára korlátozták (az élelmiszerekeknél), továbbá az író- és nyomópapírokra (a kulturális cikkeknél).

** Csak a gyógyszeripari termékek körében volt érvényben 1989-től az a rendelkezés, mely korlátozta a kiskereskedelmi árrést. Ezt az előírást 1989-ben és 1990-ben kiegészítették azzal, hogy az említett termékeknél kötelező volt jelenteni a termelői árak tervezett emelését. 1991 után csak a kiskereskedelmi árrés korlátozása maradt az egyetlen alkalmazott eszköz.

Az 1993-as adatok megegyeznek az 1992-esekkel.

Források:

Az összesített adatokra:

1968: Csikós-Nagy Béla: A magyar árpolitika, az 1979/1980. évi árrendezés. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 54. o.

1977: Csikós-Nagy Béla: Árpolitikánk időszerű kérdései, 1985–1988. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 86–87. o.

1985–1991: Bodócsi András: cím nélküli kézirat.

1992: Kornai János: A hiánygazdaság felszámolása: általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle 41 (7–8), 1994. július–augusztus, 580. o.

Az ágazati adatokra:

1977: Csikós-Nagy Béla: Árpolitikánk időszerű kérdései, 1985–1988. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 86–87. o.

1987: Bodócsi András: cím nélküli kézirat.

1988, 1989: Bodócsi András: Az árrendszer reformjának előrehaladása. Sokszorosított kézirat, Budapest, 1988. december, 2/c és 2/d táblázatok.

1990–1991: Bodócsi András: cím nélküli kézirat.

1992: Kornai János: A hiánygazdaság felszámolása: általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle 41 (7–8), 1994. július–augusztus, 580. o.

Az 1. táblázat részletesen bemutatja, hogyan tolódott el az árak meghatározása a fogyasztási cikkek körében a szigorúan vett hatósági áraktól a piaci árakhoz.

Példaként álljon itt, miként valósították meg fokról fokra a liberalizációt az élelmiszerek esetében. 1988-ban a közvetlenül meghatározott „hatósági" árak arányát e termékkörben 64 százalékról 30 százalékra csökkentették. A termékek számottevő részénél, 27 százalékánál, kötelező volt bejelenteni a tervezett áremeléseket. Ezen felül az élelmiszerek kiskereskedelmében vezető szerepet betöltő vállalatok árkonzultációra is kötelezettek voltak mind 1988-ban, mind 1989-ben. 1989-ben azután további liberalizációs lépések következtek. A vezető söripari és üdítőital gyártó cégeket 1989-ben bevonták az árkonzultációs rendszerbe. A korábbi években termékeikre központilag meghatározott maximált árak voltak érvényben, 1988-ban pedig bejelentési kötelezettségük volt tervezett áremelés esetén. Ez a változtatás az élelmiszeripar több más területének piacvezető vállalataira is kiterjedt. E cégekkel más vállalatokhoz képest meglehetősen kemény konzultációkat folytattak (lásd a *Magyar Közlönynek*, illetve az Árhivatal értesítőjének, az Árszabályozásnak, a különböző számait). A liberalizáció, beleértve az import liberalizációját

1990-re közel teljessé vált, s eközben gyorsan nőtt a külföldi működő tőke szerepe is az élelmiszeriparban.

A gazdaság egészét tekintve 1991-ben már csak a termékek szűk csoportjára terjedt ki az árszabályozás. A vízdíjakat, a háztartási energiahordozók nagyobb részének és bizonyos szolgáltatásoknak az árait továbbra is a kormány határozta meg. Maximálták továbbá a gyógyszerek kiskereskedelmi árrését, egyébként azonban szabaddá tették a gyógyszerárakat. Végül a tervezett áremelések bejelentésének kötelezettségét fenntartották a fűszerpaprikára, az író- valamint nyomópapírárukra nézve 1993-ig, az étolajra és a margarinra pedig egészen 1995-ig. Ilyen kötelezettség 1996-tól azonban már semmilyen termékre nem vonatkozott.

3. A KIBOCSÁTÁSRA ÉS AZ ÁRAKRA GYAKOROLT HATÁS

Miután áttekintettük az árszabályozásban végbement intézményi változásokat, vegyük számba az árliberalizációnak az árakra és a kibocsátásra gyakorolt hatásait. Sajnos nem állnak rendelkezésre olyan adatok, melyek összevethetők lennének az Árhivatal által korábban használt, s az 1. táblázatban bemutatott ágazati besorolásával a végső fogyasztásra kerülő termékek körében. A termelői árak szabályozására, az import liberalizációjára, az infláció és a kibocsátás alakulására vonatkozó adatokat a 2. táblázat tartalmazza. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szocialista reformok sajátosságainak köszönhetően a termelői árak liberalizációja kevésbé volt látványos, mint a fogyasztói áraké (lásd az 5. pontot).

Bizonyára nem kelt különösebb meglepetést, hogy az árliberalizáció áremelkedéssel társult. Az áremelkedés mértéke azonban egyik évben és egyik ágazatban sem haladta meg az 50 százalékot. Mint ahogy számítani lehetett rá, az import és az árak párhuzamos liberalizálása, valamint az árszínvonal egyidejű emelkedése együtt járt a belföldi kibocsátás csökkenésével. A belföldi kibocsátás visszaesése azonban nem volt teljesen párhuzamos a liberalizációs folyamattal: néhány ágazatban a visszaesés csak késéssel következett be, akkor is feltehetően a KGST felbomlásával függött össze. Más ágazatokban viszont a kibocsátás csökkenése éppen hogy megelőzte az árliberalizációt.

4. AZ ÁRLIBERALIZÁCIÓ SIKERE

A bevezetésben a következő kritériumokat említettük, amelynek alapján megítélhetjük az árliberalizáció sikerét:

- A liberalizáció gyorsasága, mind abszolut mértékben, mind az eredeti célokhoz képest;
- Az infláció szintje, mind abszolut mértékben, mind az eredeti célokhoz képest;
- A visszarendeződés hiánya;
- A belföldi kibocsátás visszaesésének, valamint a rákövetkező fellendülésnek a mértéke.

2. táblázat. A termelői árak liberalizálása és hatásuk a kibocsátásra valamint az inflációra, az ipar kiválasztott ágazataiban, 1978–1992

Ágazat	Év	Hatósági árak	A tervezett áremelések bejelentési kötelezettsége	Hivatalos árkonzultációk	Teljes közvetlen beavatkozás az árakba	Az import liberalizálása	Áremelkedés a belföldi ipari értékesítés körében	A belföldi kibocsátás növekedése (volumen)	Az export növekedése (volumen)	A teljes kibocsátás növekedése (volumen)	A rubelexport aránya a teljes értékesítésben	Az export aránya a teljes értékesítésben
			(A forgalom százalékában)					*(Éves változás)*			*(A teljes értekesítés százalékában)*	
Bányászat	1978	75	n.a.	–	n.a.	–						
	1987	80	n.a.	–	n.a.	–	2,0%	1,4%	0,5%	1,4%	2,2	3,7
	1988	75	0	0	90	–	2,7%	-3,6%	6,9%	-3,3%	2,1	3,8
	1989	75	0	0	75	0	7,3%	-11,6%	-8,3%	-11,4%	2,0	4,4
	1990	75	0	0	75	4	31,0%	-14,1%	-21,4%	-14,4%	1,5	3,8
	1991	52	–	–	50	52	48,3%	-7,0%	-52,6%	-8,8%	–	2,1
	1992	25	–	–	25	99	2,1%	-17,1%	22,2%	-16,1%	–	n.a.
Gépipar	1978	14	n.a.	–	n.a.	–						
	1987	0	n.a.	–	n.a.	–	4,5%	7,6%	-0,7%	4,0%	29,7	41,2
	1988	0	15	15	30	–	-1,4%	0,4%	2,6%	1,2%	25,4	37,2
	1989	0	14	8	22	86	13,8%	-7,7%	-0,2%	-4,6%	27,5	42,7
	1990	0	7	6	13	89	15,4%	-7,5%	-24,2%	-14,8%	18,4	39,0
	1991	0	–	–	0	98	30,2%	-24,4%	-31,7%	-27,9%	–	37,6
	1992	0	–	–	0	99	14,4%	-29,8%	-13,3%	-23,1%	–	n.a.
Élelmiszeripar	1978	13	n.a.	–	n.a.	–						
	1987	8	n.a.	–	n.a.	–	5,4%	-0,8%	5,2%	0,2%	6,1	17,9
	1988	3	32	0	35	–	4,8%	0,5%	9,2%	1,8%	5,6	16,6
	1989	3	14	5	22	60	19,3%	-1,2%	4,9%	0,1%	5,1	22,5
	1990	0	0	0	0	60	30,8%	-3,1%	-10,0%	-4,7%	3,6	21,9
	1991	3	2*	–	5	11	19,0%	-3,5%	-1,9%	-3,1%	–	24,1
	1992	0	2*	–	2	11	13,0%	-4,4%	-21,5%	-8,0%	–	n.a.

2. táblázat folytatása

Ágazat	Év	Hatósági árak	A tervezett áremelések bejelentési kötelezettsége	Hivatalos Árkonzultációk	Teljes közvetlen beavatkozás az árakba	Az import liberalizálása	Áremelkedés a belföldi ipari értékesítés körében	A belföldi kibocsátás növekedése (volumen)	Az export növekedése (volumen)	A teljes kibocsátás növekedése (volumen)	A rubelexport aránya a teljes értékesítésben	Az export aránya a teljes értékesítésben
			(A forgalom százalékában)				*(Éves változás)*				*(A teljes értekesítés százalékában)*	
Ipar összesen	1978	30	n.a.	–	n.a.	–						
	1987	22	n.a.	–	n.a.	–	3,7%	3,8%	2,6%	3,5%	12,2	24,1
	1988	20	29	6	55	–	4,1%	-0,6%	6,0%	0,8%	10,0	22,4
	1989	19	23	6	48	43	15,4%	-4,6%	0,7%	-3,9%	10,8	27,7
	1990	19	15	2	36	71	24,2%	-6,8%	-16,5%	-9,5%	6,8	25,7
	1991	13	1	–	14	72	31,9%	-16,6%	-21,9%	-17,9%	–	24,4
	1992	8	1	–	9	77	9,7%	-15,9%	-8,0%	-14,0%	–	n.a.
Anyagi ágak összesen	1978	43	n.a.	–	n.a.	–						
	1987	30	n.a.	–	n.a.	–	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	1988	22	15	3	40	–	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	1989	20	11	3	33	42	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	1990	17	7	1	25	69	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	1991	15	0	–	15	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	1992	10	0	–	10	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Megjegyzések:

n.a. Nincs adat

– Az adott eszközöet az adott évben nem alkalmazták.

* A szerző becslése

Források:

Árszabályozás:

1978: Csikós-Nagy Béla: Árpolitikánk időszerű kérdései, 1985–1988. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 76. o.

1987: Bodócsi András: cím nélküli kézirat.

1988, 1989: Bodócsi András: Az árrendszer reformjának előrehaladása. Sokszorosított kézirat, Budapest, 1988. december, 2/c és 2/d táblák.

1990–1991: Bodócsi András: cím nélküli kézirat.

1992: Kornai János: A hiánygazdaság felszámolása: általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41 (7-8), 1994. július–augusztus, 580. o.

Az ipar egészére vonatkozó adatok a szerző számításai a bruttó termelési érték megoszlása alapján (Iparstatisztikai évkönyv 1978, 1987, 1988, Gazdaságstatisztikai Évkönyv 1990, 1991, 1992).

Importliberalizáció:
1989–1990: Gács János: A liberó második éve. Figyelő 35 (1), 1991. január 3. 9. o.
1991–1992: Kornai János: A hiánygazdaság felszámolása: általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle 41 (7–8), 1994. július–augusztus, 578 o.
Az 1990-as adatok az I–X. hóra vonatkoznak.
Az 1989–1990-re és az 1991–1992-re vonatkozó adatok nem összehasonlíthatók.

Belföldi áremelkedés:
Iparstatisztikai évkönyv 1987, 1988, Gazdaságstatisztikai Évkönyv 1990, 1991, 1992.
A kibocsátás és az export növekedése:
Iparstatisztikai évkönyv 1987, 1988, Statisztikai Évkönyv 1989, 1991, 1992.
A rubelexport és a teljes export részaránya az értékesítésben:
Statisztikai Évkönyv 1987, 1988, 1989, 1990, 1991.

E kritériumok alapján a magyar fokozatos árliberalizáció három szempontból is sikeresnek mondható:

1. Viszonylag sikeres volt a többi posztszocialista országban végrehajtott árliberalizációhoz képest;

2. Még sikeresebb volt, ha olyan posztszocialista országokkal vetjük egybe, melyek szintén fokozatos árliberalizációval próbálkoztak;

3. Az árak felszabadítását úgy lehet tekinteni, mint a magyar átalakulási folyamat egyik legsikeresebb részelemét.

Vegyük egyenként sorra az említett szempontokat.

1. Az árakat fokozatosan, de azért gyorsan, mintegy három év alatt (1989 és 1991 között) liberalizálták. A fokozatos liberalizálás ezen a területen nem volt kitéve politikai jellegű visszarendeződésnek. Sőt, az intézményi liberalizációt többé-kevésbé már az 1990 tavaszán megrendezett első demokratikus választások előtt befejezték, s csak az energiaárak nagyobb változtatását hagyták 1991-re. A többi posztszocialista országgal összehasonlítva, az infláció mérsékelt ütemű maradt a liberalizálás periódusában: egyik évben sem lépte túl az 50 százalékot. Az időszak során 1991-ben mérték a legmagasabb inflációt, ami 35 százalékos volt.

2. A magyar árliberalizáció különösen sikeres volt más országokkal összevetve, ahol fokozatos árliberalizáció megvalósítására dolgoztak ki terveket (mint például Romániában, Oroszországban és Ukrajnában). E tervek megvalósításához vagy hozzá sem fogtak, vagy ha mégis, akkor a végeredmény a hatósági árellenőrzés fennmaradása volt, magas inflációval társulva.

3. Hosszú távon a magyar gazdaság teljesítménye nem mondható egyértelműen sikeresnek. Az infláció viszonylag magas szinten rögzült (20–25%), és a gazdasági fellendülés viszonylag lassú volt, legalábbis 1996-ig. Ezek az eredmények azonban nem túlságosan térnek el a többi posztszocialista országokétól. A gazdasági növekedés csak Lengyelországban kifejezetten nagyobb, miközben 10% alatti infláció még 1995-ben is ritka volt az egész térségben (csak Csehországban, Szlovákiában, Szlovéniában és Horvátországban valósult meg; de Lengyelországban például nem.) Mindazonáltal önmagához képest kissé kiábrándító a magyar gazdaság teljesítménye, különösen az átmenet kedvező kiindulópontjához és az ahhoz fűződő elvárásokhoz képest. Bár a viszonylag kiábrándító teljesítmény kifejezetten összefüggésbe hozható a magyar gazdasági reformok fokozatos jellegével [*Kornai* (1995/1996)], a szűkebben vett árliberalizáció fokozatos jellege azonban nehezen tehető felelőssé érte. A kiábrándító teljesítmény sokkal inkább a költségvetési reform elodázásával kapcsolatos, különös tekintettel a jóléti kiadások reformjának elmaradására, de szerepe van benne a késedelmes és felemás bankreformnak, valamint hitelkonszolidációnak is. Ezek a halogatások elválaszthatatlanul összefüggnek a fokozatos reformok politikai gazdaságtanával [lásd például *Kornai* (1995/1996) írását, aki átfogóan megvonja a fokozatosság magyarországi mérlegét].

Figyelemre méltó, hogy az árliberalizáció területén mindezek ellenére nem fordultak elő ilyen halogatások és visszaesések. Az árliberalizáció a magyar átalakulás legsikeresebb vonatkozásai közé tartozik. Megvalósítása gyors volt, a kitűzött célokat elérték, az infláció alacsony maradt, s nem voltak visszaesések. A magyar átalakulás más vonatkozá-

sai közül a monetáris politika, az import liberalizálása és a külföldi működő tőke bevonása volt csak hasonlóan sikeres, bár különösen az előbbi kettőnél hiányosságok is tapasztalhatóak voltak (lásd az 1. pontot).

5. A SZOCIALISTA REFORMOK ÖRÖKSÉGE

A fokozatos árliberalizáció sikerét nyilvánvalóan az 1968-ban megindított reformfolyamatnak lehet tulajdonítani Magyarországon. Mindazonáltal különös figyelmet érdemel, hogy *milyen módon* is járultak hozzá a szocialista reformok a későbbi sikeres liberalizációhoz.

Nincsenek szabad árak

Az árak jelentős részét ugyan „szabad árnak" nevezték hivatalosan, ennek ellenére nemigen akadt termék, melynek ára szabad lett volna abban az értelemben, hogy kívül esett a hatóságok ellenőrzésén, vagy a piaci erők határozták volna meg. Az 1968 és 1987 közötti időszak szabályozási gyakorlatát értékelve helyesebb lenne „szabályozott árakról" beszélni „szabad árak" helyett. Fentebb már megjegyeztük ugyanis, hogy az úgynevezett „szabad árakat" olyan eszközökkel szabályozták, mint

- a tervezett áremelések bejelentési kötelezettsége;
- a hivatalos árkonzultációk;
- az informális utasítások, ahol egy átfogó információs rendszert tette lehetővé a beavatkozásokat.

A „szabad árakat" azonban más szabályozási eszközökkel is befolyásolták:

- Az úgynevezett tisztességtelen haszon törvénye 1973 óta volt érvényben, amelynek később új elnevezést adtak. A jogi szabályozás ugyan eléggé bizonytalan körvonalú volt, a súlyos szankciók fenyegetése azonban nagyon hatásos eszköz volt az áremelések fékentartására. E törvények alapvető problémája az volt, hogy ugyan elengedhetetlenek voltak a monopolista vállalati magatartás ellensúlyozására, ugyanakkor tökéletesen lehetetlenné tették az elmozdulást a valamelyest is piacorientáltabb vállalati árpolitika felé.
- Az úgynevezett kompetitív árrendszer 1980 és 1987 között működött. Elnevezése ellenére ez alapvetően adminisztratív eszköz volt: egy nagyon bonyolult szabályozási rendszer segítségével szerették volna megteremteni a kapcsolatot a belföldi árak és a világpiaci árak között. Ez a mechanizmus természetesen nem volt összekapcsolva semmiféle tényleges importversennyel, működtetése pedig a gyakorlatban vég nélküli alkudozásokba és a kivételezések eluralkodásába torkollott, ami meghiúsította az eredeti cél elérését. Ezeket a hátrányokat mind intézményi vizsgálatok [*Swaan* (1989) 21-48. és 40-42. o. *Bodócsi–Cinkotai* (1991)], mindpedig ökonometriai elemzések [*Csoór–Mohácsi* (1985), *Simon* (1987)] kimutatták. A rendszert formálisan 1987-ben szüntették meg, a nyersanyagok árképzésének kivételével, ahol a világpiaci árak továbbra is (gyenge) iránymutatóul szolgáltak a belföldi árak kialakításánál.
- Az az elv maradt a megreformált árrendszer sarkköve egészen 1988-ig, hogy közvet-

lenül a hatóságoknak kell megállapítaniuk az árakat a vertikális termelési láncolat legalább egy lépcsőfokán: vagy a kiindulóponton (a nyersanyagok és az alapvető közbeeső termékek termelői árát), vagy a végponton (a fogyasztói árakat). A közbeeső lépcsőfokokon „szabad" árak voltak abban az értelemben, hogy a fentebb leírt eszközökkel szabályozták őket. Egy bonyolult rendszer épült ki, mely lehetővé tette a hatóságok számára, hogy kisebb erőfeszítéssel gyakoroljanak részletekbe menő ellenőrzést a vállalatok üzletpolitikája felett. Összehasonlítva az időszakos árfelülvizsgálatok ortodox módszerével, mely már bevezetésének idején elavult volt, ennek a rendszernek megvolt az a fontos előnye, hogy könnyebben megvalósíthatóvá tette az árváltozásokat. *Kornai János* terminológiáját követve [(1986) 1701. o.; lásd még *Antal* (1985) 133–146. o.] azt mondhatjuk, hogy a közvetlen bürokratikus árszabályozást felváltották a közvetett, de átfogó bürokratikus szabályozással.

Lassú közelítés a piaci árakhoz

Ha szinte minden ár a hatóságok (közvetett) ellenőrzése alatt áll, az nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a hatóságok közelítsék az árakat a piaci árakhoz. A rendelkezésre álló bizonyítékok arra utalnak, hogy ez valóban megtörtént, bár csak nagyon korlátozott mértékben. Az érzékeny fogyasztási cikkek árait, mint például a húsét, fokozatosan kiigazították, különösen 1978 után, s kisebb mértékben szubvencionálták, mint más szocialista országokban. Másik oldalról viszont az energia és a fogyasztói szolgáltatások, például a lakbér árait alig változtatták meg. Ezeket a magyar hatóságok továbbra is szélsőséges mértékben szubvencionálták, hasonlóan más tervgazdaságok gyakorlatához.

Azok az adatok, melyek az árarányok változásait mutatják az árliberalizáció megvalósítása során, szintén arra engednek következtetni, hogy Magyarországon az árak lényegesen különböztek a piaci értékektől a szocializmus reformja után is, bár az eltérések némileg kisebbek voltak, mint más szocialista országokban.

1. Az 1988-tól 1991-ig terjedő időszakban a termelői árak arányai nagyon nagy mértékben megváltoztak a feldolgozóipar 21 ágazatában, ami annak volt a jele, hogy hatalmas eltérések léteztek a piaci árakhoz képest az 1988-at megelőző időszakban. Lengyelországban azonban még erőteljesebbek voltak az 1988 utáni változások, mint Magyarországon [a relatív árak átlagos eltérése az összesített árváltozástól 11,5 százalék volt Magyarországon, s 18,1 százalék Lengyelországban; a szórás 15,5 Magyarországon és 25,5 Lengyelországban; *OECD* (1993) 93–94. o.]. Ezek a számok viszont csak halványan érzékeltetik a korábbi ártorzulásokat, mert a termelői árakban csak mérsékeltebb változások következtek be, mint a fogyasztói árakban, s az adatok a szolgáltatásokat valamint a mezőgazdaságot nem foglalják magukban.

2. A többi tervgazdasággal szemben a legjelentősebb különbség talán az energia és a nyersanyagok területén mutatkozott, melyek KGST-importból származtak. Az úgynevezett kompetitív árrendszer folyományaként 1980-tól kezdve a KGST-importból származó termékek hazai termelői árai a világpiaci árakat követték, ahol a két ár különbségéből adódó összeg befolyt az állami költségvetésbe. Ennek az lett az eredménye, hogy más

KGST tagállamokhoz képest Magyarországon sokkal kisebb hatásuk volt a szovjet viszonylatú külkereskedelemben bekövetkező hatalmas árváltozásnak, melyre a KGST 1991-es felbomlásával került sor. A KGST-importból származó termékek termelői áraiban mindazonáltal tekintélyes növekedés mutatkozott 1991-ben, ugyanis korábban a belföldi árrendszernek alapvető gyengéi voltak (kivételezések és hasonlók). Az üzemanyagok és az energia belföldi árai 51 százalékkal emelkedtek, ami sokkal alacsonyabb, mint a KGST-importból származó termékek 165,2 százalékos drágulása, viszont számottevően magasabb, mint a termelői áraknak a gazdaság egészére számított átlagos növekedése, amely 31,9 százalékos volt [lásd *Gács* (1995), 175–177. o.]. Az energiaárak növelésének elhalasztása arra is magyarázatot ad, miért volt magasabb a termelői árak emelkedése 1991-ben, mint 1989-ben és 1990-ben, a belföldi árak liberalizálásának éveiben (lásd az 1. táblázatot).

Meg kell azonban jegyezni, hogy az itt elemzett mutatók a termelői árakra vonatkoznak. A fogyasztói árak többé-kevésbé a termelői áraktól függetlenül alakultak, különösen az energia és az üzemanyagok területén, és 1991 előtt itt sokkal nagyobbak voltak az eltérések a piaci áraktól.

Az állami szervek adminisztratív képességei

Bár az 1968 és 1988 közötti szocialista árreform nem vezetett a szabad árak vagy a piaci árak rendszeréhez, egy tanulási folyamatot indított be mind az árakat kialakító vállalati vezetők, mint az árakat szabályozó hivatalnokok számára. Ez a tanulási folyamat erősen hozzájárult az 1989 és 1991 közötti fokozatos árliberalizáció sikeréhez. Vegyük szemügyre először az állami szervek adminisztratív képességeit, minthogy ezek határozták meg a folyamat kereteit.

Arra az időre, amikor a teljes árliberalizáció már megvalósíthatóvá vált, kifejlődött az árszabályozás eszközeinek egy igen összetett rendszere. Bár ezen eszközök legtöbbjét a szabályozott piacgazdaságokban (mint Belgiumban, Franciaországban és Svédországban) is alkalmazták, egyik említett ország sem használta az eszközöknek azt a széles tárházát, amit Magyarország. Ez a gazdag eszközrendszer az idők folyamán fejlődött ki, többnyire próbálkozások és tévedések útján: közülük sok eredetileg ad hoc ellenintézkedésként jött létre, válaszul a váratlan és a hatóságok szempontjából nemkívánatos vállalati viselkedésre. Ezek az eszközök tehát közvetlenül kéznél voltak 1989-ben, ami elengedhetetlen volt ahhoz, hogy fokozatosan a vállalatokra ruházzák az árak kialakításáért viselt felelősséget. Még ha valakinek eszébe is jutott volna, hogy előre eltervezve ezen az úton valósítson meg egy árreformot, akkor is teljesen lehetetlen lett volna máról holnapra létrehozni a megkívánt szabályozási eszközöket.

A szóban forgó eszközök használata ezenkívül megköveteli a képességek egy minimumát az őket alkalmazó hivatalnokoktól, akik erre nemigen tehettek volna szert egy ortodox tervgazdaságban. Bár az alacsonyabb rangú hivatalnokok képességei rendszeresen problémákat idéztek elő, különösen az Árhivatal árellenőreié és az ágazati főosztályok munkatársaié [*Swaan* (1989), (1990)], az Árhivatal vezető tisztviselői azonban a nyolcva-

nas évekre megszerezték azokat a képességeket, melyek szükségesek voltak a piaci árakhoz vezető fokozatos árliberalizáció koordinációjához. Értették a piacok működését, tisztában voltak azzal, milyen intézkedések kellenek az árliberalizáció mellett (mint például importliberalizálás és monopóliumellenes politika), és képesek voltak a rendelkezésükre álló eszközöket hozzáértéssel használni. Ez nyilvánvalóan lehetetlen lett volna, ha nem mentek volna keresztül a gyakorlat diktálta tanulási folyamaton a nyolcvanas években. Mi több, az árliberalizációt részben az Árhivatal vezető tisztviselői kezdeményezték 1988-ban és 1989-ben. Ez megdöbbentőnek tűnik, különösen annak fényében, hogy az elindított folyamat előbb-utóbb saját pozíciójukat is feleslegessé tette. Ez a cselekedet azonban előrelátásról tanúskodott. Az árliberalizáció kezdeményezését a vezető árszabályozási szakemberek összekötötték azzal a sikeres törekvéssel, hogy Versenyhivatallá alakítsák át az Árhivatalt, mely végül átvette a korábbi munkatársak jelentős részét, az elnököt is beleértve.

Az árképzési szakértelem és a felelősség növekedése a vállalatoknál

Az ármegállapítás valószínűleg nem tartozik a vállalati vezetés által megoldandó legnehezebb faladatok közé, különösen ha ezt a műszaki és szervezési képességekkel hasonlítjuk össze, vagy annak a képességével, hogy a vállalat a lehetséges vevők igényei szerint állítsa össze termékválasztékát. Az árak kialakítása mindazonáltal megkövetel bizonyos hozzáértést, mely nem magától értetődő, vagy a természet által adott.

1989-ben esettanulmányokat készítettem az árkonzultációk hatásáról magyar vállalatoknál [*Swaan* (1991)], melyek eredményei rávilágítanak arra, mekkora a viszonylagos jelentősége annak, hogy rendelkezésre áll-e az ármegállapítás képessége. A felmérés egyik kérdése az volt, hogyan változna a vállalat árpolitikája, ha ezt tökéletesen szabadon lehetene kialakítani. Ezzel a kérdéssel arról szándékoztam benyomást szerezni, milyen mértékű volt akkoriban a beavatkozás. A válaszok azonban alapvetően nem a beavatkozás problémáját vetették fel, hanem az árazás képességének fontosságát. A vezetők egy része ugyanis azt válaszolta, ha nem folyna semmilyen árszabályozás, akkor sem változtatna sokat a dolgokon, ismerik ugyanis az Árhivatal „kezelésének" trükkjeit. Itt olyan vállalatokról volt szó, melyek saját maguk értékesítették termékeiket a külpiacokon, s a belföldi piacon is hozzászoktak ahhoz, hogy van valamelyes saját felelősségük az árképzésben. Más vezetők nem adtak ilyen határozott választ. Egyikük őszintén bevallotta, halvány fogalma sincs, mit változtatna meg, ha felszabadítanák az árakat. Az illető egy élelmiszeripari vállalat vezetője volt, melynek nemcsak az árait vetették alá szigorú szabályozásnak, hanem termékválasztékának meghatározásába is erőteljesen beavatkoztak. Az ilyen vállalatoknak egyszerűen nem volt elképzelésük arról, hogyan reagálna a kereslet arra, ha a kínált termékek és áraik egyidejűleg megváltoznának, egy olyan időszakban, mikor minden fogyasztói piacon megváltozott a kínálat, a reáljövedelmek pedig csökkentek. A vállalat árképzési felelősségének fokozatos növelésével a későbbiekben kifejleszthette a szükséges képességeket. Az árszabályozás 1989-re kialakult kifinomult rendszere jelentősen közreműködött ebben.

6. KÖVETKEZTETÉSEK: ÁRAK, KÉPESSÉGEK ÉS A KOORDINÁCIÓ

Az árliberalizáció magyarországi megvalósításának módja egy sor érdekes vonatkozásban hozzájárul a posztszocialista gazdaságok átalakulásának megértéséhez.

Először is nem úgy tűnik, hogy a sokkterápia lenne az egyedüli módja az árak hatékony liberalizálásának, ellentétben azzal, amit gyakorta hangoztatnak [lásd például *Lipton–Sachs* (1990), *Blanchard és szerzőtársai* (1991)]. A fokozatos magyar árliberalizáció sikerének *nem* az volt az első számú oka, hogy az árarányok már viszonylag közel álltak a piaci értékekhez. Sokkal inkább az, hogy az 1968 és 1988 közötti szocialista reformok közrejátszottak egy igen kifinomult árszabályozási eszköztár létrehozásához, amely nélkül nehezen lett volna elképzelhető a fokozatos árliberalizáció megvalósítása. E reformok ezenkívül a vállalatok árkialakítási képességének fejlesztéséhez is hozzájárultak (5. pont).

A fokozatos árliberalizációval szemben gyakran hangoztatott ellenvetés, hogy ez egyfajta intertemporális spekulációhoz vezetne: ha bejelentenék a fokozatos árkiigazítás menetrendjét – hangzik az érvelés –, a termelők és a kereskedők visszatartanák a kibocsátást, s ezzel veszélybe sodornák a program megvalósíthatóságát [*Blanchard és szerzőtársai* (1991), 29-30. o., *Van Wijnbergen* (1992)]. Ha egyáltalán előfordult ez az intertemporális spekuláció Magyarországon, akkor is csak igen korlátozott mértékben. Ahelyett ugyanis, hogy központilag kijelölték volna az árkiigazítás pályáját, fokozatosan növelték a vállalatok felelősségét, s ezzel csökkentették az intertemporális spekuláción elérhető nyereséget, egyúttal pedig javították a vállalatok árképzési szakértelmét. Ami pedig a nyersanyagokat illeti, ahol az egyszerű tárolási lehetőségek miatt a legvalószínűbb az intertemporális spekuláció fellépése, ott Magyarország eltérő árképzési gyakorlatot folytatott. Ez volt talán az egyedüli terület, ahol a piaci áraktól való eltérések lényegesen kisebbek voltak Magyarországon, mint a többi szocialista országban. Ez annak a törekvésnek volt köszönhető, hogy 1980-tól a KGST-import árait is mesterségesen a világpiaci árakhoz igazítsák (lásd 228. o.).

A fokozatos árliberalizációval szembeni másik érv, hogy nem lehet hosszabb időn át fenntartani a mellette való politikai elkötelezettséget. Magyarország e tekintetben is sajátos esetnek számít. Az árszabályozás intézményi kereteinek liberalizálása már többé-kevésbé befejeződött az 1990-ben megtartott első demokratikus választások idejére. Egészen meglepő azonban, hogy ez a változás nagyrészt a színfalak mögött zajlott le, mert az 1988 és 1990 közötti időszakban más ügyekre összpontosultak a politikai viták. Mint ahogy a 4. pontban már kimutattuk, a fokozatos reformok folytatása iránti elkötelezettség végül is nem volt eléggé határozott Magyarországon, illetve csak jelentős késéssel szilárdult meg, különösképp a költségvetési és államháztartási reformokra vonatkozóan. A szűkebben vett árliberalizációt mindazonáltal ez a halasztó magatartás egyáltalán nem sodorta ez veszélybe.

A Magyarország által követett árliberalizációnak fontos koordinációs előnyei vannak a Lengyelország által 1990-ben és Oroszország által 1992-ben végrehajtott hirtelen, „hidegzuhanyszerű" liberalizációval összevetve. A posztszocialista átalakulás megkívánja ugyanis az árarányok nagymérvű átrendezését, ami, ha egycsapásra liberalizálják az

árakat, rövid távú koordinációs problémákat szül a vállalatok között. A vállalatok (megalapozatlan) becslésekre kényszerülnek arról, hogyan alakulnak majd az inputok árai, és miként befolyásolják a keresletet az output árak egyidejű változásai. Minthogy a vállalatok biztosra akarnak menni, kezdetben túl magasra tehetik az árakat, ami sokkal magasabb inflációs rátát eredményezhet a stabilizációs program első hónapjaiban, mint amit előre vártak. Ezt még az is tetézi, hogy kezdetben elégtelen a vállalatok árképzési szakértelme, s átmenetileg továbbélnek azok a bevett cselekvési formák, amelyek a szocialista tervgazdálkodás idején alkultak ki. A hiánygazdaság tapasztalatai alapján például túlbecsülhették a kereslet árrugalmasságát [vö. *Swaan–Lissowska* (1992)]. Ha sikerül kellően szigorú pénzügyi és költségvetési politikát fenntartani (mint ahogy Lengyelországban sikerült, Oroszországban azonban nem) akkor ez az iteratív folyamat egy alacsonyabb szintű inflációs rátához vezet 6–12 hónapon belül. Magyarországon részben elkerülhetővé vált az árarányok egyidejű változásából eredő rövid távú koordinációs probléma, minthogy az Árhivatal hallgatólagosan koordinálta a folyamatot.

Miközben az árliberalizáció a piacok kialakulásának szükséges feltétele, a magyar eset (de valójában a lengyel eset is) azt mutatja, hogy ez messze nem elégséges feltétel. A tulajdonosváltás ügye és a jogi, illetve egyéb támogató intézmények kifejlődése ennél még sokkal problematikusabbnak bizonyult.

A posztszocialista átalakulás nehézségei megerősíteni látszanak azokat a nézeteket, melyek szerint az árak csupán a piaci koordináció egyik eszközének számítanak. Költséges dolog mindenütt olyan piacokat létrehozni, melyeket csak az árak tisztítanak meg, mint például az értékpapírpiacokat [vö. *Carlton* (1989)]. A legtöbb piac tehát más mechanizmusokra is támaszkodik, mint például a jó hírnévre és az üzleti kapcsolatok hálózatára. Az árak nem közvetítenek minden szükséges információt, a szereplőknek tehát a (hallgatólagos) tudás és a jelzések más formáira is támaszkodniuk kell termelési és kereskedelmi döntéseik során. Ezt az érvet különösen az osztrák és más evolúciós megközelítések hangoztatják, melyek a piaci folyamatok dinamikus, decentralizált vonatkozásait hangsúlyozzák, s a walrasi kikiáltó hasonlatában csak tökéletlen modelljét látják a piacok működésének [lásd *Langlois* (1986), *Thomsen* (1992), *Langlois* (1994), akik többek között *Hayek* (1945) és *Schumpeter* (1934), (1939) művekig nyúlnak vissza]. A posztszocialista gazdaságokban tekintélyes időt és erőfeszítést fog igénybe venni a piaci képességek kifejlődése, a hálózatok és reputációk kialakulása, valamint általában is a piacot alátámasztó intézmények kifejlődése [lásd *Swaan* (1996)].

E tanulmány azt a nézetet támasztja alá, hogy a fokozatos átalakulás lehetőséget ad a szereplőknek az új körülményekhez való igazodásra, s ezért nem vezet a gazdaság olyan drámai szétesésére mint amit a sokkterápia hozhat [lásd például *Murrell* (1992a), (1992b); lásd még *Swaan-Lissowska* (1992)].

A magyar példa mindazonáltal egyáltalán *nem* szolgál *általános* érvként a fokozatos árliberalizáció mellett. Éppen ellenkezőleg, az árliberalizáció megvalósításának magyar módszerét nehéz lett volna utánozni más posztszocialista országokban, különösen mert az Árhivatal (és más állami szervek) adminisztratív képességei kulcsszerepet játszottak a folyamatban (lásd az 5. pontot).

A posztszocialista átalakulás általános problémája a piac és a kormányzat nagyfokú kudarcának (*market failure*, és *government failure*) egyidejű fellépése [vö. *Kuznetsov* (1993), *Radosevic* (1994), *Eatwell és szerzőtársai* (1995), 2. fej.]. Miközben a sokkterápia szószólói a kormányzati kudarcok bizonyos fajtáit hangsúlyozzák (a hiteles politikai elkötelezettség, a fenntarthatóság probémáit), a fokozatosság hívei a piaci kudarcok egyes válfajait teszik szóvá (az egyének és vállalatok elhúzódó alkalmazkodását, az intézményi fejlődéshez szükséges időt és erőfeszítéseket). A helyes gazdaságpolitika kiválasztása azonban megköveteli, hogy tudatában legyünk mindkettőnek, s minden ügyben mérlegeljük viszonylagos jelentőségüket. Bár mint megjegyeztük, a magyar átalakulást nem igazán jellemezte egy nyilvánosan vállalt, összehangolt gazdaságpolitikai stratégia, az árliberalizáció tekintetében ténylegesen választott megoldás hallgatólagosan számolt mind a rövid távú piaci kudarcokkal, mind azokkal a meglévő és használható adminisztratív képességekkel, melyekkel részben ellensúlyozni lehetett a piaci kudarcokat.

HIVATKOZÁSOK

Antal L. (1985): Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Blanchard, O.–Dornbusch, R.–Krugman, P.–Layard, R–Summers, L. (1991): Reform in Eastern Europe. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Bodócsi A.–Cinkotai J. (1991): Az állami árirányítás módszerei a '80-as években. Megjelent: *Gábor L.–Szalai J.* (szerk.): A drágaságról, adalékok az infláció politikai szociológiájához és gazdaságtanához. Megjelent a Szociálpolitikai értesítő című kiadványsorozatban, MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 289–349. o.

Brada, J. C. (1993): The transformation from communism to capitalism: How far? How fast? Post-Soviet Affairs, 9 (2), 87–110. o.

Bruszt L. (1990): 1989: The negotiated revolution in Hungary. Social Research 57 (2), 365–387. o.

Carlton, D. W. (1989): The theory and the facts of how markets clear: Is Industrial Organization valuable for understanding Macroeconomics? Megjelent: *Schmalensee, R.* és *Willig, R. D.* (szerk.): Handbook of Industrial Organization. Volume 1. North Holland, Amsterdam, 909–946. o.

Csoór K.–Mohácsi P. (1985): Az infláció fő tényezői: 1980–1984. Gazdaság, 19 (2), 21–39. o.

Dervis, K–Condon, T. (1994): Hungary – Partial successes and remaining challenges: The emergence of a „gradualist" success story? Megjelent: *Blanchard, O., Froot, K. A. és Sachs, J. D.* (szerk.): The transition in Eastern Europe. Volume 1: Country Studies. The University of Chicago Press, Chicago, 123–153. o.

Eatwell, J.–Ellman, M.–Karlsson, M.–Nuti, D. M.–Shapiro, J. (1995): Transformation and integration: Shaping the future of Central and Eastern Europe. Institute for Public Policy Research, London.

Gács J. (1993): A külkereskedelem liberalizálása Kelet-Európában: gyors reformok és újraértékelés. Külgazdaság, 37 (12), 12–33 o.
Gács J. (1995): The effects of the demise of the CMEA and the USSR on output in Hungary. Megjelent: *Holzmann, R.–Gács J.–Winckler, G.* (szerk.): Output decline Eastern Europe. Unavoidable, external influence or homemade? Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 161–191. o.
Hare, P.–Révész T. (1992): Hungary's transition to the market: the case against a 'big bang'. Economic Policy – A European Forum, 14, April, 227–256. o.
Hayek, F. A. (1945): The use of knowledge in society. American Economic Review 35(4), 519–530. o.
Kornai J. (1959): Overcentralization in economic administration: a critical analysis based on experience in Hungarian light industry. Oxford University Press, Oxford.
Kornai J. (1980): The Economics of Shortage. North Holland, Amsterdam.
Kornai J. (1986): The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality. Journal of Economic Literature, 24 (4), 1687–1737. o.
Kornai J. (1992): The Socialist System: The Political Economy of Communism. Princeton University Press, Princeton.
Kornai J. (1994): A hiánygazdaság felszámolása: általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41 (7–8), 569–605 o.
Kornai J. (1995/1996): Négy jellegzetesség: a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítése. Közgazdasági Szemle, 42 (12), 1097–1117 o., 43 (1), 1–29. o.
Kuznetsov, E. (1993): How can an economy adjust to simultaneous market and government failure? Lessons from the Soviet Union, contemporary Russia and countries of late-late industrialization. Communist Economies & Economic Transformation, 5 (4), 473–497. o.
Langlois, R. (szerk.) (1986): Economics as a process. Essays in the New Instituional Economics. Cambridge University Press, Cambridge.
Langlois, R. (1994): The boundaries of the firm. Megjelent: *Boettke, P. J.* (szerk.): The Elgar Companion to Austrian Economics, Edward Elgar, Aldershot, 173–178. o.
Lipton, D.–Sachs, J. (1990): Creating a market economy in Eastern Europe: The case of Poland. Brookings Papers on Economic Activity, 1, 75–147. o.
Murrell, P. (1992a): Evolutionary and radical approaches to economic reform. Economics of Planning, 25 (1), 79–95. o.
Murrell, P. (1992b): Evolution in economics and in the economic reform of the centrally planned economies. Megjelent: *Clague, C. és Rausser, G. C.* (szerk.): The Emergence of Market Economies in Eastern Europe. Blackwell, Oxford, 35–53. o.
Murrell, P. (1993): What is shock therapy? What did it do in Poland and Russia? Post-Soviet Affairs, 9 (2), 111–140. o.
OECD (1993). OECD Economic Surveys: Hungary. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.
Radosevic, S. (1994): Strategic technology policy for Eastern Europe. Economic Systems, 18 (2), 87–116. o.

Schumpreter, J. A. (1934): The Theory of Economic Development. Oxford University Press, Oxford.
Schumpreter, J. A. (1939): Business Cycles. McGraw Hill, New York.
Simon A. (1987): An input-output analysis of prices in the Hungarian economy between 1981-1985. Acta Oeconomica, 38 (1-2), 17-33. o.
Swaan, W. (1989): Price regulation in Hungary: Indirect but comprehensive bureaucratic control. Comparative Economic Studies, 31 (4), 10-52. o.
Swaan, W. (1990): Price regulation in Hungary, 1968-87: a behavioural-institutional explanation. Cambridge Journal of Economics, 14 (3), 247-265. o.
Swaan, W. (1991): Prices and market behaviour in Hungary in the early stages of the transition to a market economy. Soviet Studies, 43 (3), 507-533. o.
Swaan, W. (1993): Behaviour and institutions under economic reform: Price regulation and market behaviour in Hungary. Ph. D. dissertation. University of Amsterdam. Tinbergen Institute Research Series No. 46, Thesis Publishers, Amsterdam.
Swaan, W. (1996): Behavioural Constraints and the Creation of Markets in Post-Socialist Economies. Megjelent: *Dallago, B.–Mittone, L.* (szerk.): Economic Institutions, Markets and Competition: Centralization and Decentralization in the Transformation of Economic Systems, Edward Elgar, Cheltenham, 221-240. o.
Swaan, W.–Lissowska, M. (1992): Enterprise behaviour in Hungary and Poland in the transition to a market economy: individual and organizational routines as a barrier to change. Megjelent: *Blaas, W.–Foster, J.* (szerk.): Mixed Economies in Europe: An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation. Edward Elgar, Aldershot, 69-102. o.
Thomsen, E. F. (1992): Prices and knowledge. A market-process perspective. Routledge, London.
Van Wijnbergen, S. (1992): Intertemporal speculation, shortages and the political economy of price reform, Economic Journal 102 (415), November, 1395-1406. o.
WORLD BANK (1995). Hungary. Structural Reforms for Sustainable Growth. Report No. 13577-HU, June 12.

HOVÁ LETT A PRIVATIZÁLT VAGYON? (ADALÉKOK A PRIVATIZÁCIÓ MAKROÖKONÓMIAI HATÁSAINAK SZÁMSZERŰSÍTÉSÉHEZ)

Mihályi Péter

1. BEVEZETÉS

Nem dicsőség, nem szégyen - tény, hogy 1993-1995 között tanácsadóként, tisztviselőként, majd a Privatizációs Kormánybiztos helyetteseként szerepet vállaltam a magyarországi privatizáció irányításában. Ha emlékezetem nem csal, e három év során Kornai János - Bostonból és Budapestről - 4-5 alkalommal kérte, hogy adatokkal segítsem munkáját. Talán két ízben hosszabban is beszélgettünk Budapest Collegiumbeli dolgozószobájában. János egyszerű kérdéseket tett fel: *„Mekkora az állami vagyon? Hányad részét sikerült már eladni? Mennyit ér a maradék? Mennyi a bevétel? Mennyi a kiadás?"* Ilyenkor hol határozottan, hol hebegve-habogva azzal kezdtem a választ, hogy „Hát az attól függ...". Beszéltem neki arról, hogy a vagyon két szervezet kezében van, hogy a két szervezetnek kétféle nyilvántartása van, magyaráztam, hogy mi a különbség saját tőke meg jegyzett tőke között, meg hogy mennyire megbízhatatlanok a vagyonértékelések. János mindezt türelmesen végighallgatta - jegyzetelt is közben -, de az elégedetlenség kiült az arcára.

A privatizáció mérése elméletileg izgalmas, a kivitelezés szempontjából azonban ingoványos tájakra vezet. Ha természetes mértékben - tehát darabszámban - próbáljuk megfogni a vállalatokat, akkor azzal a nehézséggel kerülünk szembe, hogy a rendszerváltás után a vállalatok részben parancsra, részben saját elhatározásukból, részben a piaci erők hatására utódvállalatok sokaságára bomlottak. Így szükségszerűen előállt az a helyzet, hogy a privatizáció előrehaladtával szám szerint egyre több cég volt állami tulajdonban. Valamilyen módszerrel tehát meg kell kísérelni *a vagyon tömegének forintban kifejezett nagyságát mérni*, mert ez az a konstans mérték, amely a privatizáció kiinduló állapotát meghatározza és ehhez lehet viszonyítani az eladott mennyiséget és a bevételek nagyságát.

1995 végén a helyzet kezdett egyre kellemetlenebbé válni. Heteken belül várható volt az ország legnagyobb és legértékesebb cégeinek privatizációja (villamosenergia-ipar, gázszolgáltatók, MOL stb.), a „mi mennyi?" kérdését feszegette az Országgyűlés és a sajtó is. János kérdéseit nap-nap után tették fel mások is. Így történt, hogy 1995/96 fordulóján az immár egységes privatizációs szervezetben, az ÁPV Rt.-ben irányításommal egy

kis csapat megkísérelte, hogy az összes fenti kérdésre egységes rendszerbe foglalt választ adjon. A munka két hónapot vett igénybe. A 16 oldal terjedelmű jelentést [*ÁPV Rt.* (1996)] átadtuk az Országgyűlés Gazdasági Bizottságának, amely azt megvitatta és tájékoztatásként megküldte valamennyi képviselőnek.[1] 1996 közepén a legfontosabb adatok egy nyilvános kiadványban is hozzáférhetővé váltak [*Mihályi* (1996)]. Ez a tanulmány alapadatait tekintve az akkori elemzésre épül, de sokkal részletesebben és több irányból próbál elszámolni arról, hogy hová is lett az állami vagyon.

2. A PRIVATIZÁLHATÓ VAGYON ARÁNYA A NEMZETI VAGYONBAN

Magyarországon 1968 és 1989 között egyetlen alkalommal sem történt meg a nemzeti vagyon szisztematikus felmérése. Ez is egyike volt azoknak a halasztásoknak, amelyet a megreformált szocialista gazdaság irányítói sohasem pótoltak, noha józan pillanataikban pontosan tudták, hogy vagyonkataszter nélkül sem makro-, sem mikroszinten nem lehet ésszerű gazdasági döntéseket hozni. Így állt elő az a helyzet, hogy a rendszerváltás pillanatában az állam nem ismerte sem a nemzeti vagyon nagyságát, sem saját vállalatainak értékét. Nehéz megmagyarázni, de tény, hogy még csak kezdeményezés sem történt a vagyonfelmérési munkálatok beindítására.

A vállalatoknál a helyzet így festett: a géppark és az épületek vagy az 1968-as felmérés szerinti érték vagy a későbbi beszerzési érték folyamatos továbbvezetésével előállított mérőszám alapján voltak nyilvántartva. A telekérték viszont sem üzemi, sem nemzetgazdasági szinten nem szerepelt semmilyen nyilvántartásban. Az évek múltával a rendszer egyre jobban torzult, hiszen az infláció,[2] és az egyes állóeszközök relatív értékváltozását nem lehetett központilag meghatározott koefficiensek alkalmazásával követni.

A közvélekedés úgy tartja, a nemzeti vagyonnal a rendszerváltás után csak két dolog történhetett: vagy már eladásra került, vagy még mindig ott van a mindenkori állami privatizációs és vagyonkezelő szervezetnél. Ez a megközelítés - bár nagyon sokak fejében él - többszörösen is hibás. Keveredik benne az *állami* vagyon és a *nemzeti* vagyon fogalma, figyelmen kívül hagyja, hogy a nemzeti vagyon meghatározott köre mindig is magántulajdonban volt, hogy az állami tulajdon nem csak az állami vagyonkezelők vagyonát jelenti, s azzal sem vet számot, hogy az állami vagyon teljes körű privatizációja olyan szélsőséges elképzelés, amelyet soha senki sem képviselt.

Először tehát próbáljunk közelítő becslést adni a nemzeti vagyon teljes nagyságáról, s ezen belül mérjük fel a privatizálható vagyon relatív súlyát.

[1] E helyütt is szeretnék köszönetet mondani *Tardos Mártonnak*, a Gazdasági Bizottság elnökének, aki munkánkat szívből támogatta, s az előrehaladás érdekében politikai nyomást is gyakorolt mindazokra, akik nem tartották különösebben fontosnak, hogy az adatok napvilágra kerüljenek. Köszönettel tartozom *Tánczos Gábornak*, aki (akkor még) az ÁPV Rt. vagyon-nyilvántartási részlegét vezette, s *Ádám Imrének*, aki a számításokat végezte.

[2] 1968-1989 között az átlagos árszínvonal közel 3,5-szeresére emelkedett!

1. táblázat. A reáleszközökben megtestesülő nemzeti vagyon könyv szerinti értéke (1990 körül)

	Vagyon	Mrd Ft	%	Megjegyzés
1	Termőföld	1 200	8,4	Részben mindig magántulajdonban volt. További privatizáció a tsz-ek átalakításával és az állami gazdaságok privatizációjával lehetséges. Külföldiek termőföld vásárlását a törvény tiltja.
2	Erdővagyon (föld + ültetvény)	400	2,8	Az állami és közösségi (önkormányzati) tulajdon kívánatos.
3	Közutak	1 000	7,0	Nem privatizálható.
4	Önkormányzati vagyon	3 000	21,0	A legnagyobb értékű vagyonelemek (víz, gáz, csatorna, közlekedés) privatizálható.
5	Hadsereg fegyverzete és eszközállománya	1 000	7,0	Nem privatizálható.
6	Lakásállomány, üdülők (telekértékkel)	3 000	21,0	70%-ban mindig is magántulajdonban volt.
7	Háztartások tartós fogyasztási-cikk állománya	600	4,2	Definíció szerint magántulajdonban van.
8	Minisztériumi vállalatok (pl. MÁV, Posta, vízművek stb.)	1 500	10,5	Csak kismértékű privatizáció kívánatos (pl. melléktevékenységek leválasztása)
9	Ipari szövetkezetek vagyona	80	0,0	Vagyonnevesítés után felosztásra került közel 300 ezer szövetkezeti tag, illetve örököseik között.
10	Állami vagyonkezelők tulajdonában álló vállalati vagyon	2 600*	18,2	A tartós állami tulajdon kivételével privatizálható.
11	Összesen	14 300	100,0	

*Lásd 6. táblázat

Forrás: A szerző közelítő becslése. A forrásokról és a becslések mögött meghúzódó megfontolásokról ld. még a főszöveget is.

Az 1. táblázat egyes soraiban szereplő adatok csak durva becslésnek tekinthetők. Erősen kétséges azonban, hogy ennél lényegesen pontosabb számok valaha is előállíthatók lesznek. Önmagunk megnyugtatására érdemes a fenti táblázatot összevetni más szerzők, más csoportosításokat alkalmazó számításaival (2. táblázat).

2. táblázat. A Privatizációs Kutatóintézet becslése a nemzeti vagyonról az 1990-es évtized elején

Megnevezés	Mrd Ft	%
Lakásállomány értéke	5 300	41
Üdülők értéke	400	3,1
Tartós fogyasztási javak értéke (autó nélkül)	300	2,3
Személyautók értéke	400	3,1
Nem árutermelő, szolgáltató vagyon	2 000	15,3
Árutermelő vagyon ingatlanértékének többlete (vízgazdálkodás, közlekedés, posta)	600	4,6
Föld értéke	300-800	2,3-6,2
Árutermelő vagyon	3 000-4 000	23,1-30,8
Nemzeti vagyon összesen	12 200-13 700	100,0

Forrás: Matolcsy (1991) 131. o.

Az eredmények meglepően hasonlóak, mind a nemzeti vagyon abszolút nagyságát, mind százalékos összetételét illetően. Saját számításaim szerint a privatizálható vagyon és a minisztériumoknál lévő vagyon együttes értéke 4100 Mrd Ft, ami a nemzeti vagyon nem egész 30%-a. A Privatizációs Kutatóintézet adatai e két adatsor külön bontását nem teszik lehetővé, de együttes összegük 3000-4000 milliárdnak és ugyancsak 30% körüli értéknek adódik. Érdemes megemlíteni, hogy 1995-ben készült egy újabb nemzeti vagyonmérleg számítás - ez alkalommal az önkormányzati vagyon felmérése volt a végső cél [*Pitti–Varga* (1995)]. Ez a becslés ugyancsak 13-15 ezer Mrd Ft-ban adta meg a nemzeti vagyon 1991. évi, folyó áron mért nagyságát.

Azt mondhatjuk tehát, hogy adataink elfogadható közelítéssel tükrözik a valóságot. Ha ez így van, akkor máris előttünk áll az első meglepetés: *a vállalatokban megtestesülő, privatizálható állami vagyon a rendszerváltás hajnalán legfeljebb 15–20%-át tette ki az újratermelhető nemzeti vagyonnak.* Ez a megállapítás - ha csak közelítőleg is helyes - máris nagyon fontos következtetések levonására ad lehetőséget.

1990 táján a társadalom egésze, a közgazdászok és általában a vállalati emberek egyek voltak abban hitben, hogy 5-10 éven belül látványos hatékonyságnövekedést és a GDP alakulásában is nyomon követhető gyorsütemű fejlődést vártak a privatizációtól. Hisz korábban oly sokat mondtuk-hallottuk, hogy a termelőeszközök állami tulajdonlása mindenkit gúzsba köt - ezért rossz az erőforrás-allokáció, ezért lóg a munkás, s ezért nem strapálják magukat a vállalatvezetők. Más lesz itt minden - hittük és mondtuk -, ha a vállalatok többsége magántulajdonba kerül! A fenti adatok azonban azt mutatják, hogy a rendszerváltás csak a nemzeti vagyon viszonylag kis részét érinti közvetlenül - hiszen a nemzeti vagyon jelentős része korábban is magántulajdonban volt, más része viszont nem is lesz magántulajdonban.

A máből visszatekintve úgy tűnik, hogy egy kissé mindannyian foglyai maradtunk a tradicionális nemzetijövedelem-számítás gondolatkörének, ahol a növekedés csakis a termelő szektorok - s azon belül is a túlsúllyal figyelembe vett ipar - bővüléseként mérődött. Pedig köztudott, hogy a modern nemzetgazdasági elszámolások - tehát a GDP mérlegek is - figyelembe veszik a nem anyagi szolgáltatások teljesítményértékét is és így jut el a javaknak ahhoz a tömegéhez, amit az ország mind anyagi termékekben, mind kulturális, egészségügyi és egyéb nem anyagi szolgáltatásokban fennálló szükségleteinek kielégítésére fordít. S ha ilyen tágan értelmezzük a vagyoni kört, akkor jól látható, hogy a növekedés szempontjából a termelő vállalatok privatizációja csak viszonylag kis mértékű változást tud előidézni. Persze ennek az állításnak az ellentetje is igaz: *a nem termelő szféra vagyonának privatizációjára a mainál sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani, ha azt akarjuk, hogy a gazdaság egészének hatékonysága javuljon.*

3. 1989-1992: A DOLGOK A HELYÜKRE KERÜLNEK

Az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) 1990. évi létrehozásakor az állami vagyon tulajdonosi jogait a minisztériumokon és az önkormányzatokon kívül a vállalatoknál megalakult testületek (vállalati tanácsok, illetve közgyűlések) gyakorolták. Ez utóbbiak vol-

tak az ún. önkormányzó állami vállalatok. Az ÁVÜ-t csak az 1992-es privatizációs törvény hatalmazta fel az állami, illetve a volt tanácsi alapítású vállalatok esetében a tulajdonosi jogok közvetlen gyakorlására. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy *az ÁVÜ számára csak 1992 végén nyílt mód arra, hogy tulajdonosi jogosítványai alapján teljeskörűen számba vegye a hozzátartozó egységek vagyonát.*[3] Az ÁVÜ-höz tartozó vállalatok jogi helyzetüket tekintve legalább hat csoportra voltak oszthatók, úgy mint államigazgatási felügyelet alatt álló vállalat, önkormányzati, önigazgatású vállalat, leányvállalat, társadalmi szerv által irányított vállalat, illetve szövetkezet által irányított vállalat - s ezek mindegyikére különböző jogi és számviteli rendelkezések voltak érvényben.

Miközben a folyamat fő iránya az volt, hogy az állami vagyon az ÁVÜ kezében összpontosult, beindult egy ellenkező irányú mozgás is. Megkezdődött az ingyenes vagyonátadás különféle önkormányzatok és testületek számára, továbbra is maradtak cégek az ágazati minisztériumok tulajdonában, az ÁVÜ mellett fennmaradtak más korábban létesített vagyonkezelő intézmények, mi több egy új szervezet is alakult. A továbbiakban ezeket a változásokat vesszük részletesebben szemügyre.

Az 1990. évi önkormányzati törvény hatálybalépésének napján - közvetlenül a törvény alapján - önkormányzati tulajdonba ment át a tanácsok pénzvagyona, értékpapírjai, a tanács és szervei kezelésében levő állami ingatlanok, erdők és vizek stb.[4] A megyénként megalakult Vagyonátadó Bizottságok intézték a nyilvánvalóan kommunális célú vállalatok, középületek, közművek valamint 770 000 bérlakás átadását-átvételét.[5] Az ÁVÜ-höz került vállalatok átalakulása során az ÁVÜ adott át résztulajdoni hányadot az önkormányzatoknak - mintegy megváltva a tulajdonába átment telek (az ún. belterületi föld) tulajdonjogát.

Kisebb jelentőségű, de sok időt-energiát lekötő folyamat az egyházak részére történő vagyon-visszajuttatás,[6] a tb-önkormányzatok, a 4 regionális fejlesztési társaság, különféle állami alapok,[7] köz- és magán-alapítványok[8] vagyonnal való feltöltése.

Mint már korábban utaltunk rá, a mindenkori vagyonkezelő és privatizációs szervezet

[3] Az ÁVÜ információs rendszere a Pénzügyi és Számítástechnikai Intézet által vezetett vállalati adatbázis 1990/91 fordulóján érvényes törzsadatait vette át. [*Tánczos* (1994)]

[4] Meg nem nevezett szakértői források szerint a teljes önkormányzati vagyon értékét 1990 körül 3000 Mrd Ft-ra becsülték. (Figyelő, 1992. dec. 31.)

[5] Nincs megbízható becslés arra vonatkozóan, hogy milyen értékű vagyon került át 1990-ben az önkormányzatokhoz. A korabeli lapjelentések csak annyit említenek, hogy 30 ezer ingatlan, épület és műtárgy (pl. utak, hidak, vízműberendezések) átadás-átvételével számolt az államapparátus. Önkormányzati tulajdonban volt és van számos közszolgáltató cég (pl. *Fővárosi Gázművek, BKV* stb.), melyek külön-külön is több tízmilliárd forint vagyonnal rendelkeznek.

[6] Egy évtizednél is hosszabb időszakra széthúzva kb. 6000 épület és ingatlan átadása várható. Ezen felül az egyházak pénzbeli megváltást is kapnak.

[7] A *Hungária Biztosító* privatizálásakor a magyar állam vállalta, hogy több milliárd forintos tőkeinjekcióval létrehozza a Gépjármű Felelősségbiztosítási és Kárrendezési Alapot. Ezt első menetben *Danubius, Pannónia* és *Pécsi Sörgyár* részvényekkel teljesítette az ÁVÜ, később még hozzátett egy adag *Albaker* és *Mirelit* részvényt is (PRIVINFO évkönyv 1993. 440. o.)

[8] Ezek között elég nagy visszhangot keltett a Duna TV vagyonnal való feltöltése, a Vigadó és az Országos Levéltár milliárdokat érő épületeinek átadása magánalapítványok részére stb.

távolról sem az egyedüli kezelője a még nem privatizált állami vagyonnak. 1990–1992 között ezek a kérdések még papíron sem voltak rendezve, s csak az 1992. évi privatizációs törvények teremtettek valamelyes tiszta helyzetet. Az akkor kialakított struktúrában 8 miniszter és a Miniszterelnöki Hivatal rendelkezett lényegében hasonló jogkörrel, mint az ÁVÜ. Mi több, közvetlenül a Kormányhoz is tartoztak vállalatok – például a Magyar Rádió és a Magyar Televízió.[9] Bár folytak az előmunkálatok, de végül nem került törvényi szabályozásra az ún. kincstári vagyon köre sem. Így fennmaradt a bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy ki lesz a gazdája az állam tulajdonában maradó nem vállalkozói vagyonnak (pl. erdők, utak, műemlékek, középületek stb.)

S ha ennyi komplikáció nem elég, a kormányzat még egyet csavarintott az állami vagyonkezelés amúgy is bonyolult rendszerén: 1992 őszén az ÁVÜ-ből kivett 176 társaság holdingba szervezésével létrehozta az Állami Vagyonkezelő Részvénytársaságot (ÁV Rt.). Az ilyen esetekben nehezen elkerülhető intézmények közötti rivalizáláson túlmenően az egységes – vagy legalább egységesíthető – vagyonnyilvántartást gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy a két vagyonkezelő szervnek más volt a jogállása és más volt a viszonya a portfóliójába tartozó cégekhez.[10] Az ÁVÜ ugyanis költségvetési szervként működött, s a hozzátartozó cé-

3. táblázat. Az állami vállalatok és társaságok tulajdonosi struktúrája (Az 1992. évi privatizációs törvény alapján)[11]

Tulajdonosi jogok gyakorlója	Társaságok/vállalatok száma
ÁVÜ	1 397
ÁV Rt.	176
KHVM miniszter	37
Igazságügyi miniszter	13
Honvédelmi miniszter	9
Népjóléti miniszter	9
Pénzügyminiszter	6
IKM miniszter	2
Földművelésügyi miniszter	2
Környezetvédelmi és Területfejlesztési miniszter	2
Művelődésügyi és Közoktatási miniszter	3
Miniszterelnöki Hivatal	1

Megjegyzés: A fenti táblázat természetesen csak a közvetlen tulajdonosi kapcsolatokat tükrözi vissza. Mind az ÁVÜ, mind az ÁV Rt. esetében gyakori volt, hogy a társaságok maguk is altársaságokból épültek fel, s ezek ügyei – bizonyos értékhatár felett – közvetlenül az állami vagyonkezelők határskörébe tartoztak.

[9] Jellemző módon a Televízió jogi státusáról még 1996 nyarán is folyt a vita. Az ún. médiatörvény kapcsán kiderült ugyanis, hogy a TV-t már egyszer társasággá alakították, be is jegyezték a cégbíróságon, csak erről valahogyan mindenki megfeledkezett.

[10] Az ÁVÜ számviteli-informatikai rendszere az 1980-as évek közepének technológiai színvonalán épült ki (Clipper és dBase IV), s később sem került korszerűsítésre. Az ÁV Rt. adatbázisa ennél számítástechnikai szempontból lényegesen korszerűbb volt, de az adatfeltöltés minősége elmaradt az ÁVÜ mögött. S minthogy az ÁVÜ adatbázisa szám szerint sokkal több társaságot és vállalatot tartott nyilván, a két szervezet egyesítésekor az ÁV Rt. adatai kerültek beintegrálásra az ÁVÜ adatbázisába.

[11] Pontos fogalmazással: *A tartósan állami tulajdonban maradó vállalkozói vagyon kezeléséről és hasznosításáról szóló 1992. évi LIII. tv.* felhatalmazása alapján többször módosított *126/1992. (VII. 28.) Korm. sz. rendelet* 2. sz. melléklete szerint.

gekről a költségvetési szervek számára előírt módon vezette kimutatásait. Az ÁV Rt. viszont az állam egyszemélyes részvénytársasága volt, amely a hozzátartozó cégeket befektetésként tartotta nyilván. Ezt követően az ÁV Rt. meglehetősen hosszú időn keresztül önmaga megszervezésével volt elfoglalva. Ezt követte az ÁV Rt. fennmaradásáért folytatott - s végül sikertelennek bizonyult - utóvédharc.

További igen fontos, de kevéssé ismert szereplői az állami vagyonkezelői körnek az ún. állami felszámolók. Ezek közül is a legnagyobb a *Pénzintézeti Központ* (PK), amely egymaga akkora piaci részesedéssel rendelkezett, mint a többi állami és magán vetélytárs együttvéve,[12] de mögötte nem sokkal maradt el az ugyancsak állami tulajdonban lévő *Reorg Gazdasági és Pénzügyi Rt.*[13] sem. Továbbá egy külön állami hivatal, a Kincstári Vagyoni Igazgatóság (KVI)[14] foglalkozik azzal a - kb. 1500 ingatlanból álló - vagyontömeggel, ami a szovjet hadsereg, az MSZMP, a Munkásőrség, az MHSZ és a hozzájuk hasonló szervezetek hagyatékából szállt a magyar államra. Ide tartozik még több mint 400 kiemelt jellegű műemlék, valamint a vagyonátadó bizottságok által az egyházak számára kijelölt ingatlanok, sőt a dunai vízlépcső ingatlanai is. És még ezzel sem teljes a kép! 1991-93 között létezett egy állami tulajdonú üdültetési és vagyonkezelő részvénytársaság is, a Hunguest Nemzetközi Üdültetési és Vagyonkezelő Rt.[15] - ez az egykori SZOT üdülők hasznosításával foglalkozik.

Miközben folyt az állami vagyon ide-oda tologatása, az élet - természetesen - nem állt meg. Folyamatosan zajlott a vállalatok társasággá alakítása, beindult az értékesítés és szedte áldozatait a csőd és a felszámolás.[16] Tulajdonképpen csak az ÁVÜ és az ÁV Rt. összevonása teremtette meg a lehetőséget arra, hogy az állami vagyon elszámolása területén rend legyen a könyvekben.

[12] A Pénzintézeti Központ (PK) tulajdonképpen bank, amely 1997 végéig közvetve vagy közvetlenül állami tulajdonban volt. A PK 1986 óta foglalkozik felszámolással. 1986-1993 között csaknem 800 kijelölést kaptak a bíróságok által meghirdetett 1650 ügyből.

[13] A Reorg az új csődtörvény hatálybalépésekor, 1992. január 1-én alakult meg, mint a Pénzügyminisztérium tulajdonában lévő részvénytársaság az egykori minisztériumi szanáló szervezet utódaként. Olyan óriáscégek felszámolását intézte, mint a *Dorogi Szénbányák*, a *Péti Nitrogénművek*, a *Diósgyőri Nemesacélművek*, a *Pestvidéki Gépgyár*, a *Fegyver és Gázkészülékgyár*, a *VIDEOTON*, az *ORION*.

[14] E szervezetnek volt jogelődje 1989-től a *Zárolt Állami Vagyont Kezelő és Hasznosító Intézet* (ZÁVHKI), amely költségvetési szervként funkcionált. 1993 nyarán a PM tett egy - csak a legutolsó pillanatban elvetélt - kísérletet arra, hogy az ÁV Rt.-től minden közművállalatot elvéve, a KVI keretein belül létrehozzon egy új hatalmi-vagyoni központot. Végül is ezt az ÁV Rt. végítéletével egyenértékű javaslatot a kormány nem fogadta el, s csak később az Államháztartási törvény 1995-ös módosítása során került rendezésre a kincstári vagyon sorsa, s ekkor vette fel új, mai nevét a Kincstári Vagyon Igazgatóság. A KVI vagyonának könyvszerinti értéke 1993 végén 74 Mrd Ft volt, ami üzleti értéken számítva valószínűleg nem több, mint 5-10 Mrd Ft. Az azt követő két évben a vagyon nőtt is, csökkent is. 1995 közepéig a KVI mintegy 20 Mrd forintnyi ingatlan vagyont adott át ingyenesen különféle szervezeteknek, így minisztériumoknak és önkormányzatoknak is.

[15] A Hunguest 1,1 Mrd Ft jegyzettőkével rendelkezik, tulajdonosa a SZOT-ból kivált Nemzeti Üdülési Alapítvány - 36 üdülőszállodát üzemeltetnek 28 kft. formájában. A Hunguest-nek 20 évre szóló üzemeltetési szerződése van az alapítvánnyal. 1996 végén egy ügyes „trükkel" a szállodavagyon gyakorlatilag úgy került magánkézbe - történetesen egy kárpótlásijegy-hasznosító társaság menedzsmentjének tulajdonába -, hogy az állam vagy a szakszervezet a bevételből egy fillért sem kapott.

[16] 1993 közepéig 733 vállalat alakult át társasággá, 250 vállalat és 54 társaság jutott a felszámolás sorsára és 162 volt a 100%-ban értékesített cégek száma. (PRIVINFO évkönyv, 1993, 510. o.)

4. AZ ÁLLAM VÁLLALKOZÓI VAGYONÁNAK KÖNYV SZERINTI ÉRTÉKE

1989 és 1995 között - jobb híján - az állam is, s a gazdaság többi szereplője is elfogadta azt a durva becslésen alapuló vélekedést, miszerint az állam 2000 vállalatban megtestesülő, vállalkozói vagyonának könyv szerinti 1990 táján 2000 Mrd Ft volt. Valamivel pontosabban fogalmazva: 2201 állami vállalatról és 1841,9 Mrd Ft könyv szerinti értékről véltek tudni az ÁVÜ akkori vezetői. [*ÁVÜ* (1991). 23. o.] Ma már nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy ezek a számok hozzávetőlegesen pontosak voltak.

Az ÁPV Rt. folyamatosan pontosított nyilvántartásai - 1996. január 1-jei állapot szerint - 1855 db állami, illetve volt tanácsi vállalatot tartanak nyilván, melyek az állami vagyonkezelő szervezetek hatáskörébe tartozó privatizáció 1990. évi kiinduló pontjainak tekinthetők.[17] Ennek az 1855 cégnek a *saját vagyon* alapján számított *könyv szerinti értéke* 1631 Mrd Ft. Ezek a fogalmak nem magától értődőek, célszerű pontosítani, hogy mit is takarnak.

A legfontosabb, hogy megértsük a könyv szerinti érték valójában nem értéket, hanem vagyontömeget fejez ki - ettől a tranzakciós érték (az ár) akár lefelé, akár felfelé is eltérhet. Folytassuk azzal a jól ismert ténnyel, hogy 1989 előtt a számviteli rend szerinti mérleg - melyet jó okkal adómérlegnek is neveztek - elsősorban a központi irányító szervek információs igénye szerint készültek. A mérlegben nem szerepelt a föld, az immateriális javak és a különféle vagyonértékű jogok (pl. védjegy, licencdíjak, bérleti jog stb.) Az értékelésre és a vagyonmérleg-készítésre vonatkozó külön jogszabály - a 30/1989 (VII.1.) PM sz. rendelet -, valamint az azt hatályon kívül helyező, 1992. január 1-jén életbe lépett új számviteli törvény[18] alapvetően átrendezte a gazdaság mozgásterét.[19]

Bármikor is történt az átalakulás, minden esetben *tételes vagyonleltár* készült, mely magában foglalta a cég minden eszközét és kötelezettségét. Ennek alapján kellett megállapítani az új társaság *jegyzett tőkéjét* - tehát azt, hogy névértéken mennyi részvényt vagy üzletrészt lehet kibocsátani -, valamint az azt legfeljebb 10%-kal meghaladó *saját tőke* nagyságát. Az általános szabályok szerint az átalakuló társaság saját tőkéjének legfeljebb 10%-át lehet tőketartalékként kimutatni. Ezt a tartalékképzést úgy kellett értelmezni, hogy a nem forgalomképes és harmadik fél hozzájárulásától függő vagyontárgyak kerülhettek a tőketartalékba. Tipikus példája volt ennek a jelzáloggal terhelt ingatlan.

A látszólag száraz és mechanikus számviteli szabályok (4. táblázat) gyakorlati alkalmazása során húsbavágóan fontos kérdésekben kellett dönteni az érintett társaság vezetői-

[17] Az érvényes szabályozás szerint nem tartozik az állam vállalkozói vagyonába - s ezért nem került be az ÁPV Rt. mérlegébe sem - az állami gazdaságok kezelésében lévő kb. 500 ezer hektárnyi földterület és az állami erdőgazdaságok kezelésében lévő 950 ezer hektárnyi erdőterület (PRIVINFO, 1995. VIII.1.)

[18] 1991. évi XVIII. tv.

[19] Érdemes figyelni a dátumokra is: a mérlegkészítésre vonatkozó első szabályozás 1989-ben jelent meg, a számviteli törvény pedig csak 3 évvel később lépett hatályba. Ez a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a 89-es szabályok alapján készült mérlegeket 1992 után felül kellett vizsgálni. Ez mind a vállalatokra, mind az állami vagyonkezelők apparátusára óriási terheket rótt.

nek, a mérlegeket hitelesítő auditornak, valamint a mérleget jóváhagyó állami vagyonkezelői apparátusnak.

4. táblázat. Az átalakulás vagyonmérleg alapösszefüggései

1. Jegyzett tőke + Tőketartalék = Saját tőke
2. Saját tőke = Σ Eszközök - Σ Külső források > 0

Gondoljuk csak végig milyen következményekkel jár, ha a jegyzett tőke értékét alul, illetve felülértékelték! Abban az esetben, ha a társaság eszközeit alulértékelték, előfordulhatott, hogy a végösszeg alatta maradt a kötelezettségek nagyságának. Az olyan állami vállalat viszont, amelynek mérlegében az idegen források összege nagyobb, mint az eszközoldal mérleg főösszege, nem tudott átalakulni társasággá. Annak a szabálynak, hogy negatív vagyonértékű cég nem jöhet létre, az volt az elvi alapja, hogy átalakulásnál is érvényesülnie kell a cégalapítására vonatkozó minimális induló értékeknek (tőkenagyság, készpénzhányad stb.). A negatív vagyonértékű cégen az sem segített, ha hitelből biztosította a szükséges készpénzt, hiszen a hitelfelvétellel az idegenforrások összege is nőtt a mérlegben. Elvben tehát egy ilyen helyzetből egyenes út vezetett a felszámoláshoz.

Ha az volt a domináns érdek, hogy az adott cég mégis megmaradjon, akkor persze erre is volt többfajta lehetőség. Igen elterjedt módszer volt az adósságok tőkévé konvertálása, ami egyben a jövedelmezőséget is látványosan javíthatta. Az ilyen törekvések gyakorta találkoztak a potenciális új tulajdonosok érdekeivel is. A hitelező bankok esélyt kaptak arra, hogy befagyott követeléseikből osztalékkivonással vagy részvényeladással mégis viszontlássanak valamit. Ha szállítóról volt szó, akkor a (rész)tulajdonosi pozíció lehetőséget adott arra, hogy befolyásolja a beszerzési és értékesítési árakat, piaci verseny nélkül jövedelmet szivattyúzhattak át saját cégükhöz. A kis összegű, szívességből vállalt befektetés viszonzásra tarthatott igényt, így széles körben elterjedt a kereszttulajdonlás, aminek 1988-tól amúgy is voltak figyelemre méltó előzményei.[20]

Általában az érintett cégek menedzsmentje abban volt érdekelt, hogy a cég eszközei minél magasabb áron kerüljenek be a mérlegbe, mert ez az amortizáció elszámolásánál lehetőséget ad a magasabb végtermék-árak elérésére. Az olyan cégek esetében, ahol az előzetes számítások azt mutatták, hogy adott vagyonnagyság esetén a folyó termelés nagy nyereség kialakulásához fog vezetni, ott a menedzsment mindent megtett annak érdekében, hogy az adóköteles nyereséget eltüntesse. Erre pedig éppen az adott lehetőséget, hogy felülértékelte eszközeit, s így az amortizáción keresztül folyamatosan magas

[20] A kétszintű bankrendszer kialakulásakor - 1988 - a banki részvények kb. 60%-a vállalatok és szövetkezetek tulajdonába került. Amikor ez utóbbiak átalakulására 1992 elején sor került, az ÁVÜ a banki részvényeket megpróbálta elvonni, de ezt a szándékát - legalábbis 1994 őszéig - nem tudta megvalósítani. A fordított helyzet tovább maradt fenn: 1993 közepén még 60-80 Mrd Ft vállalati részvény volt banki tulajdonban. Az 1993/95-ös bankkonszolidáció nyomán azonban a bankok fokozatosan megváltak ezektől a bizonytalan hozamú befektetéseiktől.

költségszintet tudott kimutatni. (Pontosan ez történt a villamosenergia-ipar átalakulása során. Így vált néhány év alatt az MVM az ország egyik legnagyobb adófizetőjéből katasztrofálisan veszteséges vállalkozássá.)[21]

Ha az átalakulás olyan vállalati átszervezéssel kapcsolódott össze, amelynek részeként új társaságok alapítására is sor került, akkor előfordulhatott, hogy a pénzhiány miatt az apportált eszköz-vagyont tudatosan alulértékelték. Magasabb eszközérték mellett ugyanis megnőtt volna az alapítás készpénzigénye, s ez rontotta volna a társaság „összehozásának" az esélyét.

Abban az esetben viszont, amikor az átalakulás időben egybeesett a valódi privatizációval - s erre 1989-1992 között több tucatnyi példa akadt -, a menedzsment érdekelt lehetett abban, hogy minél alacsonyabb vagyonérték kerüljön a mérlegekbe. Vagy azért, mert maga akarta megvenni a céget vagy azért, mert így akart kedvébe járni az új tulajdonosnak. A másik szélsőség oldaláról nézve azonban azt is látnunk kell, hogy egy túlértékelt vagyonú cég könnyen kerülhetett olyan helyzetbe, hogy jövőbeli nyereséghozama irreálisan alacsonnyá válik a befektetett tőke nagyságához viszonyítva. Ilyenkor beszélünk túltőkésített cégről. A túltőkésítettség komoly veszély - például azért, mert nehezen vagy egyáltalán nem fog a cég hitelt kapni a bankoktól. Az eszközök túlértékeltsége abból a szempontból is hátrányos, hogy akadályává válhat a későbbi tőkeemelésnek. (Tőkét emelni ugyanis csak névértéken vagy afelett szabad.)

A vagyonértékelés a későbbi eladás szempontjából is minősíttetett. Az ÁVÜ korabeli vezetői úgy gondolták - s ebben utólag is igazat kell adnunk nekik -, hogy jobb híján végül is ezek az átalakulási mérlegek fogják a kiinduló alapját adni minden áralkunak. Ha tehát az a cél, hogy a privatizáció során az állam minél magasabb árat érjen el, akkor célszerű ezt már az átalakulási mérlegben is érvényesíteni. Abban is igaza volt az ÁVÜ-nek, hogy igyekezett a saját tőkén belül a jegyzett tőke hányadát a lehető legmagasabban tartani, mondván, hogy a részvény (vagy kft. esetén: üzletrész) eladása során a vevők a megajánlott ár nagyságát a részvények névleges nagyságához fogják viszonyítani és általában nem fogják „elismerni" a tőketartalékban elhelyezett vagyontömeg értékét. Ezért ragaszkodott az ÁVÜ ahhoz, hogy a tőketartalék csak 10%-kal haladja meg a jegyzett tőke nagyságát.[22]

A fentiekből jól érzékelhető, hogy az átalakulási vagyonmérlegek, s az ezek összesítése nyomán kialakuló, aggregált mérlegek számos egymással ellentétes szempont és érdek ütközése - alkuja - nyomán formálódott. Ilyen értelemben véve azt is mondhatjuk, hogy - *miközben a vagyonértékelés alapvetően egy bürokratikus alkufolyamat eredménye volt -, a rögzítésre került könyv szerinti értéke bizonyos mértékben már tükrözte a piac értékítéletét is.* Az ÁVÜ 1993-ban végzett kismintás vizsgálata[23] szerint

[21] Az 1990-es évtized második felében oly égető módon jelentkező költségvetési hiány egyik oka éppen az ilyesfajta átalakulások elterjedtségével függ össze.

[22] Mint mindig, itt is volt egy kiskapu: az ÁVÜ Igazgatótanácsa külön döntéssel magasabb tőketartalékot is engedélyezhetett. Jó példa erre a MOL Rt., ahol a 98 Mrd Ft-os jegyzett tőkével szemben 260 Mrd Ft-os saját tőke áll.

[23] Minderről részletesen lásd *Vanicsek* (1993) 23-32. o.

az átalakulások 70%-ában a megállapított vagyonérték magasabb volt, mint az állami vállalat könyveiből átvett kiinduló érték. Ezen belül is a leggyakoribb az 1-2 szeres felértékelés volt, s csak 23%-ban fordult elő a vagyon leértékelése. Egyetlen eset volt, amikor kirívó mértékű - 50-szeres - vagyonfelértékelés történt. Ez a budapesti Elektromos Műveknél történt - összhangban a villamosenergia-ipar eszközeinek általános felértékelésével.[24]

5. táblázat. Az átértékelés hatása a vállalati vagyon értékére

A felértékelés mértéke	Vállalatok/társaságok száma	% kumulatív
50	1*	
8-5	7	
4,9-3	12	
2,9-2	16	
1,9-1,1	16	70
1	4	4
0,9-0,8	7	
0,7-0,6	6	
0,5-0,4	2	
0,3-	1	23
Nem összehasonlítható	3	3
Összesen	75	100

*Ez a kirívóan nagymértékű felértékelés a budapesti Elektromos Műveknél történt.
Forrás: Vanicsek (1993) 27. o.

De térjünk vissza az eredeti kérdéshez: mekkora volt 1990-ben az állami vagyon vállalkozói vagyonának értéke? Könnyebb lenne a helyzetünk, ha 1990 táján az ÁVÜ vezetői - egy viszonylag rövid időszakon belül - valamennyi vállalatot társasággá alakították volna. Nem ez történt, s ennek legalább három oka volt. Egyrészt az ÁVÜ első vezetői tudatosan arra törekedtek, hogy a szervezet kis létszámmal és kis hatalommal működjön: a 100 fő feletti létszám akkor elgondolhatatlannak tűnt. Másrészt az ÁVÜ akkori vezetői legfontosabb feladatuknak azt tartották, hogy a lehetséges értékesítések útját egyengessék - tehát azokra a cégekre koncentráltak, ahol jól kitapintható vevői érdeklődés volt. A harmadik ok pedig abban keresendő, hogy az ÁVÜ apparátusa pár tucat átalakulás levezénylése után tisztában volt azzal, hogy több száz vállalat korrekt átalakítása rövid idő alatt nem megvalósítható.

Így tehát a vagyon túlnyomó része 1990-ben még vállalati formában testesült meg. A társasággá alakulás hosszan elnyúló - és 100%-ban még 1997 végén sem lezárt - folyamattá vált. Másképpen fogalmazva: az 1990-es induló vagyonérték meghatározása csakis hipotetikus lehet, hiszen korrekciós tényezőként azt kell figyelembe venni, hogy *mekkora lett volna az átértékelési különbözet, ha a teljes vagyon az 1990. január 1-jei fordulónapon átalakult volna.* Amikor egy vállalat társasággá alakul, - „sima" átalakulással,

[24] Hasonló eredményt adott egy másik vizsgálat, amelyben 381 átalakulást vizsgáltak a szerzők. Itt a felértékelés átlagos értéke 2,25-nak adódott. *Mellár* (1992) 46. o.

szétválással, vagy egyesítéssel - akkor számviteli értelemben rendszerint igen jelentős vagyonkülönbözet jelentkezik. Ha az ilyen átalakulások egy évre sűrűsödnek és különösen nagyértékű társaságokat érintenek - mint pl. 1992-ben -, akkor ez a vagyonkülönbözet több száz milliárd forint is lehet.

Mint már említettük az ÁVÜ és az ÁV Rt. számítógépes nyilvántartási rendszereinek egységesítése nyomán első ízben 1996 elején nyílott mód arra, hogy éves *nyitó* és *záró* mérlegek formájában teljes áttekintés készüljön a vállalati és társasági formában megtestesülő állami vagyon, 1990-1996 közötti értékváltozásáról. Ilyen áttekinthető, mérlegszerű adatsort soha korábban nem készítettek az állami vagyonkezelő szervezetek.

6. táblázat. Az állami vagyonkezelő szervezetek vállalati és társasági portfóliójának alakulása (Saját tőkére vetítve, Mrd Ft)

Megnevezés	1990	1991	1992	1993	1994	1995	Összesen
1 Nyitó vagyonérték (saját tőkére vetítve, könyv szerint)	1630,56	1493,06	1388,50	1904,21	1792,05	1619,78	
2 Alapítás	30,67	13,67	14,60	29,16	11,56	3,29	102,95
3 Tőkeemelés	0,42	1,24	0,48	30,47	14,04	126,48	173,13
4 Átalakuláskori vagyonkülönbözet	4,50	80,27	722,95	151,55	10,26	-0,07	969,46
5 Más vagyonkezelőnek átadott	153,99	0,00	17,47	41,43	19,62	91,21	323,72
6 Más vagyonkezelőtől átvett	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	25,13	25,13
7 Megszűnt, felszámolásra, végelszámolásra került	17,68	39,78	31,74	32,12	29,03	12,62	162,97
8 Értékesítve	1,42	39,93	65,98	162,24	130,18	480,52	880,27
9 Vállalatok működéséből eredő vagyonváltozás	0,00	-120,03	-107,13	-87,55	-29,30	-0,77	-344,78
10 Záró vagyonérték (saját tőkére vetítve, könyv szerinti érték)	1493,06	1388,50	1904,21	1792,05	1619,78	1189,49	-441,07
Ebből: tartós állami tulajdon			289,15	289,15	816,00	341,29	

Forrás: ÁPV Rt.

A 6. táblázatból kiolvasható, hogy az állami vagyonkezelők portfoliójába tartozó *1855 cég* vagyona közelítőleg *2600 Mrd Ft-ra rúgott 1990. január 1-jén, azaz a privatizáció eszmei indulásakor.* Ez az összeg magában foglalja az ÁPV Rt. mai nyilvántartásai szerinti nyitó vagyonértéket (1631 Mrd Ft), valamint az 1990 és 1995 között fokozatosan elszámolásra került, átalakuláskori vagyonkülönbözetet (969 Mrd Ft). Más módon kifejezve ez azt jelenti, hogy a 2600 Mrd Ft-os vagyonérték egy képzetes szám - azt fejezi ki, hogy mekkora lett volna az 1990. január 1-jei induló vagyon, ha a társasági formába történő átalakulás és az ezzel járó vagyonértékelés ezen a napon minden cég esetében megtörtént volna.

Az 1855-ös darabszám természetesen csak az állami vagyonkezelők által *közvetlenül*

tulajdonolt társaságok számát jelenti, de nem foglalja magában e társaságok tulajdonában álló altársaságok - tehát a *közvetett* állami tulajdonban lévő társaságok - számát. A 2600 Mrd Ft-os adat viszont az altársaságokat is magában foglalja, hiszen a társaságok mérlegében a különféle kft-k és rt.-beli résztulajdonok pénzbeli értéke a mérleg „Befektetés" során megjelenik, s így a 2600 Mrd-ba az altársaságok vagyonának értéke is beleszámítódik. Olyan ez, mint a bolti kirakatban lévő *Matrjoska baba.* Azt nem tudhatjuk, hogy hány baba van a babában, de abban biztosak lehetünk, hogy a legkülső babára ragasztott árcédula megbízhatóan jelzi, hogy hány kisebb baba van a baba belsejében.

A 2600 Mrd forintos adattal kapcsolatban felvethető, hogy vajon nem lenne-e indokolt ezt az összeget az 1990-1995 közötti időszak inflációs rátájával korrigálni. Végtére is a forint igen sokat vesztett értékéből 1990 óta. Számviteli szakemberek egybehangzó véleménye szerint egy ilyen eljárás nem csökkentené, hanem növelné a vagyon mérésével kapcsolatos bizonytalanságot.[25]

5. AZ ÁLLAMI VAGYON ÉRTÉKESÍTÉSÉBŐL VÁRT BEVÉTEL ELŐREJELZÉSE

Természetesen már 1989-ben is égető szükség volt a privatizációra kijelölt vállalati kör *piaci értékének* megállapítása: a kormányzat tudni akarta, hogy milyen bevételekre számíthat. Komolyan vehető számítások ennek ellenére alig-alig készültek - vagy ha igen, nem kerültek nyilvánosságra. Úgy tűnik, hogy a 2000 milliárdos érték mindenki számára megnyugtatóan magasnak hangzott, s kísérlet sem történt annak számszerűsítésére, hogy a könyvszerinti értéknél nagyobb-e vagy esetleg kisebb a privatizációra váró állami vagyon realizálható üzleti értéke.[26] Annak sincs nyoma, hogy a kormányzat végigszámolta-e, mennyivel csökkenhetnek a privatizációs bevételek, ha az állam a privatizálható vagyon egy részének értékesítéséről eleve lemond.

> Az 1990-ben született kormányprogram - például - kimondja, hogy „a nagy infrastrukturális, közellátó, energetikai és nehézipari vállalatok esetén nyomós érvek szólhatnak az állami tulajdoni többség hosszabb távú fennmaradása mellett. Ezért e körben kizárólagos vagy többségi állami tulajdonú részvénytársaságokká alakulnak át a jelenlegi vállalatok."[27] Pár oldallal később viszont ugyanez a dokumentum már arról beszél, hogy a privatizációból befolyó bevételeket elsősorban a(z akkor) 1300 mil-

[25] 1. A 2600 Mrd forintos érték nem a piac értékítéletét fejez ki, hanem egyfajta volument. Ezért hitelességét nem a piaci viszonyokba való beágyazottsága, hanem az egyes társaságokról nyilvántartott számviteli alapadatokkal való szoros összefüggése adja meg. (Magyarán: a szám egyedi mérlegadatokból épül fel.) 2. Ez az adat már tartalmaz egyfajta egyszeri inflációs korrekciót, hiszen az 1990-1995 között végbement átalakulások folyamatosan mentek végbe, s az egyedi vagyonértékelések mindig az adott évi árszinten történt. 3. A hatályos számviteli törvények által meghatározott kereteken belül ezek az idősorok részben már meg vannak tisztítva a forint értékvesztéséből adódó folyamatos inflációs hatásoktól is: a társaságoknak jogában áll újra meg újra átértékelni vagyonukat. Nyilvánvaló, hogy ez a korrekció nem tekinthető teljes mértékűnek. Egyéb támpont híján azonban nincs mód arra, hogy e torzítások mértékét megbecsüljük és adatainkat ennek megfelelően korrigáljuk.

[26] Lásd például *A Kék Szalag Bizottság Gazdasági Programjavaslata* (1990) 40-41. o.

[27] A nemzeti megújhodás programja (1990) 34. o.

liárd forintra becsült belső államadósság törlesztésére kell fordítani,[28] s fel sem vetődik az a gondolat, hogy a legértékesebb vagyoni kör privatizációból való kivételével nyilván a privatizációs bevételek is csökkenni fognak.

Úgy tűnik, hogy *Bokros Lajos* (1991) volt az első, aki - a kormány kárpótlási terveinek kapcsán - először számolni kezdett és kimutatta, hogy az akkori ÁVÜ vagyont terhelő különféle elkerülhetetlen jogi és politikai kötelezettségek (önkormányzati vagyonigények kielégítése, tb-vagyonátadás, dolgozói kedvezmények), továbbá a belső államadósság leépítésének gazdasági kényszere nyomán egyszerűen nincs „szabad" vagyon.

E kasszandrai jóslatokat követően, először 1991 közepén a Privatizációs Kutatóintézetben folytak komoly vizsgálódások a tekintetben, hogy mekkora állami bevétel keletkezhet a privatizációból. Ez rendjén is volt, hiszen ez idő tájt ez az intézet az ÁVÜ háttérintézményének számított.[29] Az ő számításaik szerint az ÁVÜ vagyon piaci értéke 1990. évi árszinten 1400 Mrd Ft volt, s ebből - figyelembe véve azt, hogy a kormány nem tervezi a teljes ÁVÜ vagyon értékesítését - optimális esetben is legfeljebb 1000 Mrd forint körüli bevétel várható.[30] Nagyjából ugyanebben az időpontban az ÁVÜ közvetlenül is foglalkozott a kérdéssel és arra a végkövetkeztetésre jutott, az állam mintegy 900 cég privatizációjából remélhet számottevő bevételt - akkori árakon mintegy 700 Mrd Ft-ot. Ez persze „bruttó" adat, amiből levonandó

- az önkormányzatokat megillető 8-12%-nyi tulajdonhányad,
- a munkavállalóknak nyújtandó 10%-os részvényjuttatási lehetőség,
- az átalakuló önkormányzati vállalatoknak visszajuttatandó 20%-nyi bevétel, ami 12%-kal csökkenti a bevételeket,
- a tranzakciós költségek (6-8%), valamint
- a környezeti károk fedezetére elkülönítendő garancia-alap (5%) ráfordítása.

Mindezeket figyelembe véve az ÁVÜ úgy számolt, hogy - 1991. évi árakon - 380-390 Mrd Ft összbevétel fog keletkezni.[31] Ennek nyomán - és ezt érdemes kiemelni - már akkor arra a következtetésre jutottak, hogy „az államadósság meghatározó arányú csökkentésére, esetleges megszüntetésére a privatizációs bevételek semmiképpen sem elégségesek".

Nagyjából ugyanebben az időben a FIDESZ privatizációs szakértője - s egyben képviselője az ÁVÜ Igazgatótanácsában - gyakorlatilag ugyanezekből az alapadatokból kiindulva már csak *200-300 Mrd Ft-ra becsülte a „szabad rendeltetésű" privatizációs bevételek nagyságát*, mivel ő már számba vette a hazai befektetők támogatása érdekében már tervbe vett fizetési könnyítéseket is.[32]

Minthogy ezek a számítások már mind a privatizációs folyamat beindulása után készül-

[28] Uo. 37. o.

[29] Csak jellemzésül: az Intézet vezetői állandó meghívottként részt vettek az ÁVÜ heti vezetői értekezletén.

[30] *Matolcsy* (1991) 161-169. o.

[31] *ÁVÜ* (1991) 18-19. o. A számításban említett környezetvédelmi garancia-alap sohasem jött létre, viszont egyre költségesebbé vált a kárpótlási törvényekből fakadó kvázi-ingyenes vagyonosztogatás. Ennek a hatását az 1991-es becslés nem vette figyelembe.

[32] *Urbán* (1992) 292-298. o.

tek, a szerzők természetesen figyelembe vették az átalakulással járó vagyonfelértékelődés mértékét, az 1990-ben és 1991-ben kimutatott vállalati nyereségrátákat, s az addigi eladások során realizált árbevétel viszonylagos nagyságát. Ilyen értelemben tehát a fentebb idézet számok már nem tekinthetők előzetes becslésnek, inkább menet közbeni, folyamatos előrejelzésről beszélhetünk.

Sajnos ezek a számítások alig kaptak nyilvánosságot. A szakmai közvéleményben és ezen keresztül a sajtóban és a nyilvánosság más rétegeiben tovább élt a 2000 milliárd forintos vagyon és a 2000 milliárd forintos bevétel mítosza, amit csak tovább erősített, hogy 1992–1994 között a kormány újabb és újabb kötelezettségeket vállalt a privatizáció terhére. Így született több ízben is döntés a kárpótlás kiterjesztésére, a társadalombiztosítási alapok és a területi önkormányzatok vagyonnal történő ellátására, illetve kártalanítására, a kedvezményes dolgozói tulajdonszerzésre, a kisbefektetőknek szánt Kedvezményes Részvényvásárlási Program beindítására stb. Ha csak ezeket a nagy hírveréssel beharangozott célokat tekintjük, máris legalább 800 Mrd Ft vagyon szétosztásánál tartunk.[33]

Bármennyire is indokolt lett volna, az 1994-ben megalakult új kormány sem vállalta a nyilvánvalóan teljesíthetetlen ígéretek visszavonását. Tulajdonképpen minden korábbi elkötelezettség érvényben maradt, s ez megint csak azt a tévhitet erősítette, hogy a privatizációra vár állami vagyon számottevő gazdaságélénkítő forrás lesz vagy lehet. Ha pedig ez a kiinduláspont – mint ahogyan sokak számára bizonyíthatóan ez volt –, akkor a bevételözön elmaradása csakis kudarcként volt értelmezhető, s megindultak a találgatások az ezer milliárdos vagyonvesztés okairól.

6. A PRIVATIZÁCIÓ EREDMÉNYE

Az állami vagyonkezelő szervezetek – tehát az ÁVÜ, az ÁV Rt., illetve az ÁPV Rt. – kezelésében lévő, privatizációra kijelölt állami vagyontömeg változásairól az 6. táblázat adott áttekintést. Ebből kiolvasható, hogy 1990–1995 között a nyitó vagyonértéket az új cégek alapítása, más vagyonkezelőktől való átvétel, a tőkeemelés és az átalakuláskori értékváltozás növelte, míg az ingyenes átadás, a megszűnés és felszámolás, valamint az értékesítés csökkentette. A jobb áttekinthetőség kedvéért érdemes egy kisebb mértékű összevonást alkalmazni az 6. táblázat adataiban, a következők szerint:

A 1630,56 Mrd Ft-os induló adatot korrigáljuk
- az átalakuláskori vagyonkülönbözettel (+),
- a más vagyonkezelőktől átvett vagyon értékével (+), valamint
- a más vagyonkezelőknek átadott vagyon értékével (–),

s az így számított adathoz (2301 Mrd Ft), mint induló értékhez %-os formában viszonyítjuk a vagyonváltozást. Ennek a számításnak a végeredményét mutatja a 7. táblázat.

[33] A kisebb célok között megemlíthető még a MÁV részére beígért kb. 10 Mrd Ft vagyonátadás, a nemzetiségi önkormányzatok vagyoni megsegítése is.

7. táblázat. Az állami vagyonkezelők vagyonában beállott változások, 1990–1995 (Saját tőkére vetítve, db-ban és %-ban)

Vagyonnövekedés (+)	Db	%*	Vagyoncsökkenés (-)	Db	%*
Tőkeemelés	n.a.	7,5	Értékesítés	764**	38,2
Társaság alapítás	326	4,5	Működés közbeni vagyonváltozás	n.a.	15,0
			Megszűnés, felszámolás, végelszámolás (vállalatok és társaságok)	616	7,1
Változások összesen:					(-) 48,3

Megjegyzés: *A korrigált 2301 Mrd Ft-os induló értékhez viszonyítva.
** Csak a 100%-ban értékesített társaságok számát tartalmazza.
Forrás: A szerző számításai a 6. táblázat alapján.

A „tőkeemelés" és a „társaságalapítás" lényegében nem más, mint az állami vagyonkezelők portfolióján belüli átcsoportosítás: az ÁVÜ elvon egy épületet „A" cégtől, azt apportként beviszi az újonnan létrehozandó „B" társaságba, majd ugyanebben a cégben vagy egy másikban *x* millió forintos tőkeemelést hajt végre. Az „értékesítés" alapjában véve forintért vagy devizáért való értékesítést jelent – ideértve a részletfizetést, a kárpótlási jegy elfogadást is! –, de itt van nyilvántartva vagyonkezelés és a lízing konstrukciók útján privatizált vagyon is.

A „működés közbeni vagyonváltozás" során kimutatott hatások többféle tranzakció összesítéseként értelmezendők. Ezek közül a legjelentősebb az ún. *decentralizált privatizáció*, tehát az olyan értékesítés, amelyet közvetlenül a társaság hajt végre, s a bevétel is hozzá folyik be.[34] Itt kerül elszámolásra a vagyonelvonás is, tehát az, amikor az állami vagyonkezelő valamilyen megfontolás alapján az adott társaság befektetéseit vagy ingatlanait részben vagy teljesen elvonja. S végül idetartozik a „normális" veszteség-elszámolás is, amikor az adott társaság tőkecsökkentéssel rendezi folyó veszteségeit.[35]

Mint az már az 6. táblázatból is látható volt, egy viszonylag jelentős vagyontömeg – több mint 600 cég, értékben kifejezve 160 Mrd forintnyi állami tőke – jutott a felszámolás, végelszámolás és megszűnés sorsára. Hogy a vállalati „jobblétre szenderülés" eme három stádiumában pontosan mi is történik a cégekkel, arról kevés a megbízható információ. A megszűnést és a végelszámolást[36] a tulajdonos – jelen esetben a mindenkori állami vagyonkezelő – végzi. Ez a két folyamat jól nyomon követhető. A felszámolást a bíróság által kijelölt személy vagy vállalkozás irányítja. Ezen a területen semmiféle központi nyilvántartás nincs – jóllehet, mint fentebb már említettük, a legnagyobb fel-

[34] Az esetek túlnyomó többségében ezek a decentralizált privatizációs döntések is az állami vagyonkezelők tudtával mennek végbe. Korábbi szóhasználattal az ilyen döntéseket nevezték „vagyonvédelmi döntés"-nek, melynek szabályait az 1992. évi privatizációs törvények részletesen is körülírták.

[35] Az ÁPV Rt. belső számviteli rendszerében a „működés közbeni vagyonváltozás" sora reziduumként adódik, ami azt jelenti, hogy itt kerül elszámolásra minden statisztikai hiba is.

[36] Az ÁVÜ fennállása alatt csaknem 150 esetben rendelt el felszámolást. 15 kivételtől eltekintve ezek mind olyan vállalatokat érintett, amelyeket valamilyen okból nem alakítottak át társasággá.

számoló szervezetek állami tulajdonban vannak. Csak piaci mendemondák és hírlapi tudósítások alapján lehet vizsgálódni.[37]

A vagyont növelő és csökkentő változások egyenlege a fenti táblázatból már könnyen kiszámítható. E szerint 1990 és 1996 között a saját tőkére vetített induló vagyon 45,1%-kal csökkent, amit kerekítve úgy is kifejezhetünk, hogy *1996 végéig a vagyon 55%-a került ki privatizáció útján az állami vagyonkezelők portfoliójából.*

7. BEVÉTELEK ÉS KIADÁSOK

Az állami vagyonkezelő szervezetek - tehát az ÁVÜ, az ÁV Rt. és az ÁPV Rt. - privatizációs bevételeinek alakulását a 8. táblázat adataiból követhetjük nyomon. Az itt bemutatott számok némiképp eltérnek az ÁPV Rt. hivatalos kiadványaiban található idősoroktól, aminek elsősorban az az oka, hogy arra törekedtem, hogy a 6. és a 8. táblázat adatai közvetlenül összevethetők legyenek. Arra vagyunk kíváncsiak ugyanis, hogy az 1990-1995 között eladások során

- mekkora vagyont és
- milyen áron sikerült privatizálni, s
- mi történt a privatizációs bevétellel.

Az értékesített vagyon nagyságát az 6. táblázat 8. sora mutatja meg, ahol egy sajátos mértékegységet, a saját tőke könyv szerinti értékét használtuk. A „milyen áron?" kérdésre akkor kapjuk meg a választ, ha azt vizsgáljuk, hogy a vagyon értékesítése során a saját tőke mérleg szerinti értékhez képest milyen *árfolyamot* sikerült elérni. (Emlékezzünk: a saját tőke = jegyzett tőke + tőketartalék. Tehát a számítás nem azt mutatja, hogy a részvényeket a névértékhez viszonyítva milyen áron sikerült eladni. A viszonyítás alapja a vagyon volumene!) Ezt a számítást viszont csak akkor lehet elvégezni, ha pénzbevételek adatsora csak részvény és üzletrész értékesítéséből származó jövedelmeket összegez.[38] Az árfolyam - pontosabban az árfolyam(ok) - alakulásáról az 1. ábra ad felvilágosítást.

Kétféle árfolyamot is számoltam: egyet a névleges bevétel alapján (8. táblázat 5. sor), egy másikat pedig a jelen értékre átszámolt bevétel alapján. Közismert ugyanis, hogy az E-hitellel és kárpótlási jeggyel történő fizetés valójában óriási árengedményt takar.[39] Akármelyik árfolyamot nézzük, az eredmény ellentmond annak, amit a privati-

[37] A hozzáértők közül többen állítják, hogy a felszámolás, illetve a végelszámolás az egyéni meggazdagodás leggyorsabb útja. Itt jól jár az eladó - ti. a felszámoló vagy végelszámoló - és jól jár a vevő. Csak az állam jár rosszul, akkor is ha hitelező, s még inkább, ha tulajdonos. Ez magyarázza, hogy egy-egy megbízásért a felszámolást elrendelő bíró vagy a végelszámolási megbízatást kiadó állami tisztviselő több száz ezer forintnyi hálapénzt is kaszálhat.

[38] Sok esetben a privatizációs bevételek között vannak elszámolva tőkeemelések, osztalék és kamat jellegű jövedelmek stb. Természetesen ezeknek a számításoknak is van létjogosultsága, csak tudni kell, hogy melyik adatsor mit fed.

[39] A számításoknál az E-hitelt mindvégig 0,33-as koefficienssel, a kárpótlási jegyet az évente változó átlagárfolyamot tükröző koefficienssel számoltam.

8. táblázat. Az állami vagyonkezelő szervezetek privatizációs bevételei (Mrd Ft)

	Megnevezés	1990	1991	1992	1993	1994	1995
1	Devizabevételek	0,53	24,61	40,98	65,5	11,0	412,05
2	Készpénzes forintbevételek	0,14	4,81	17,51	17,6	27,6	25,73
3	E-hitel	0	1,01	9,07	21,7	30,0	3,92
4	Kárpótlási jegy	0	0	2,26	14,6	64,2	18,48
5	*Összesen*	*0,7*	*30,4*	*69,8*	*119,4*	*132,7*	*460,2*
6	Add: A központi költségvetés bevételeinek %-ában	0,0	4,2	8,8	11,5	11,1	28,9

Forrás: A szerző saját számításai, hivatalos adatok alapján, kisebb korrekciókkal (pl. MATÁV, MALÉV), melyek azt szolgálják, hogy az idősorok csak részvényértékesítéssel összefüggő bevételeket tartalmazzanak. Az adatok nem tartalmazzák az osztalék- és kamatjellegű bevételeket sem.

1. ábra. A privatizációs értékesítések árfolyama
(Az állami vagyonkezelők árbevétele az értékesített sajáttőke nagyságához viszonyítva)

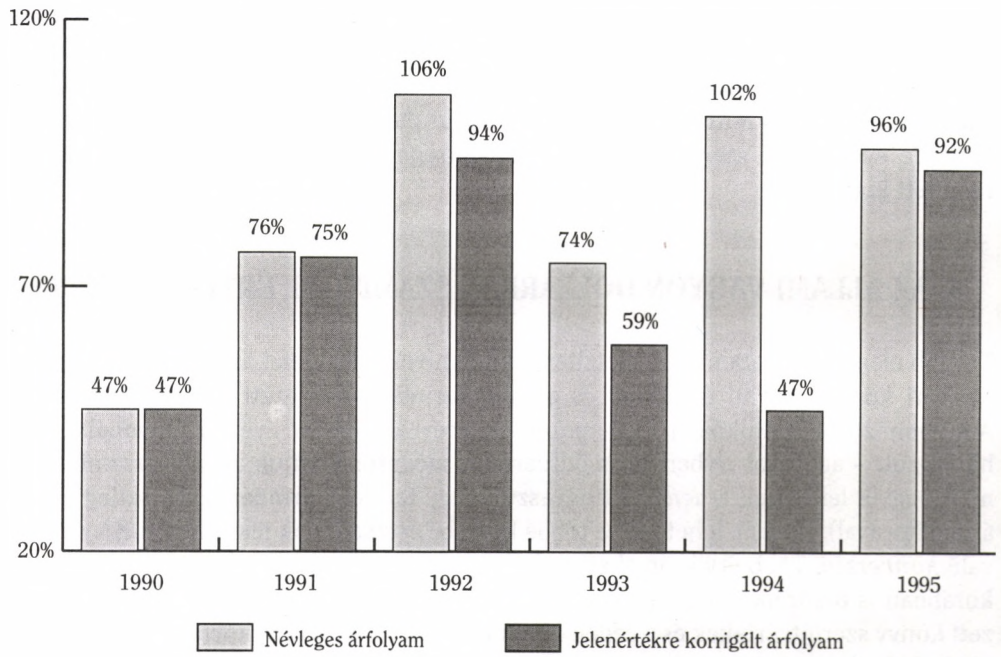

zációról tudni vélünk. A közhiedelem úgy tartja, hogy először a legértékesebb, legjobb cégek keltek el, s az idő előrehaladtával egyre rosszabb cégek kerülnek sorra. Ha ez a gondolatmenet helytálló lenne, akkor ennek az árfolyamok alakulásában is meg kellene jelennie. Ennek éppen az ellenkezőjét mutatja a grafikon - az árfolyamok a 100%-os szint körül ingadoznak.

(Messzire vezető kérdés, hogy vajon ez puszta véletlen-e. Azt hiszem igaza van Major Ivánnak, aki a fenti adatok alapján azt valószínűsítette, hogy itt inkább egy önbeteljesítő becslési módszer működésének vagyunk tanúi. Az első lépés az, hogy az állami és vállalati apparátus emberei valamilyen módszerrel felmérik a vagyon értékét, majd a privatizáció során ezt tekintik kiinduló tárgyalási alapnak. Azokban az esetekben pedig, ahol a vevő nem hajlandó megfizetni a névértéket, az üzlet nem jön létre.)

Ennek a tanulmánynak nem feladata, hogy időrendi áttekintést adjon a privatizációs folyamatról, s megadja az árfolyam ingadozások részletes magyarázatát. Arra azonban egyetlen táblázat is elegendő, hogy - a teljesség igénye nélkül, de legalább illusztrációképpen - bemutassa azokat a tényezőket, amelyek egy-egy értékesítési tranzakció esetében befolyásolják *a vevők közötti verseny intenzitását,* s ezen keresztül az árfolyamot a könyv szerinti értékhez képest felfelé, illetve lefelé térítheti. Noha ez ritkán kerül ebben a formában megfogalmazásra, világos, hogy a privatizációban nincs immanens érték. Végső soron a vevői verseny határozza meg az eladási árat. Ez és csak ez dönt. Ha a vevők tolonganak, az ár magas, ha nincs vevő, az ár alacsony lesz.[40]

Az 1990-1995 között „termelt", közel 800 Mrd Ft privatizációs bevétel 70%-ban közvetve vagy közvetlenül az állami költségvetésbe került vissza, ami rendjén is van (9. táblázat). Legfeljebb azon érdemes utólag elgondolkozni, hogy indokolt volt-e a kerülő út oly gyakori alkalmazása, tehát az olyan megoldás, amikor a privatizációs szervezet különféle állami alapokba 2-5 Mrd forintos tételben szivárogtat át jövedelmet. A privatizáció önköltsége - ideértve a szervezetek működési költségeit, a tanácsadói díjakat is - 55 Mrd Ft-ot tett ki (8,2%).

8. AZ ÁLLAMI VAGYON DOLLÁRBAN SZÁMÍTOTT ÉRTÉKVESZTÉSE

Tovább elemezve adatainkat, ismételten fel kell hívni a figyelmet arra, hogy azok a mindenkori könyv szerinti értékeket és a folyó forintban kifejezett árbevételt tükrözik. A különböző időpontokban megállapított - és ezért különböző évek árszínvonalán meghatározott - adatokat elvben két módszerrel is megpróbálhatjuk azonos árszintre hozni. Az egyik lehetőség a *deflálás* (fogyasztói vagy termelői árindex-szel, esetleg a GDP árdeflátorával), a másik lehetőség a többé kevésbé értékállónak tekinthető USA dollárra való *konverzió.* Több érv is amellett szól, hogy a konverziót válasszuk. Az egyikre már korábban is utaltunk: a számviteli elvekkel kerülnénk ellentétbe, ha a forintban kifejezett könyv szerinti értékek és a cégenkénti mérlegek forint adatai közötti szálakat elvágnánk. Másrészt azt is be kell ismernünk, hogy a fentebb említett árindexek egyike sem vonatkoztatható közvetlenül az állami tulajdonban lévő részvény és üzletrész vagyon értékváltozására.

[40] Természetesen az árbevétel maximalizálása csak „főszabály"-ként fogadható el. Vannak esetek, amikor ettől célszerű eltérni.

9. táblázat. Az állami privatizációs és vagyonkezelő szervezetek bevételeinek felhasználása, 1990–1995

	Mrd Ft	%
Közvetlen költségvetési befizetés	*226,6*	*33,9*
Osztalékbefizetés	*5,6*	*0,8*
Állami pénzalapok feltöltése	*29,9*	*4,5*
- Foglalkoztatási Alap	9,5	1,4
- Területfejlesztési Alap	6,3	0,9
- Mezőgazdasági Fejlesztési Alap	4,5	0,7
- Világkiállítási Alap (csak ÁVÜ)	2,0	0,3
- Kisvállalkozói Alap (csak ÁVÜ)	5,2	0,8
- Gépjármű Felelősség Biztosítási és Kárrendezési Alap	2,5	0,4
Állami kötelezettségek kiváltása	*197,8*	*29,6*
- Kárpótlási jegyek bevonása	95,6	14,3
- Alacsony kamatozású államadósság törlesztése E-hitelből (csak ÁVÜ)	64,7	9,7
- Társadalombiztosítási hiány ellensúlyozása (csak ÁVÜ)	14,7	2,2
- MBFB Rt. tőke + emelés	10,4	1,5
- Hitelgarancia Rt. tőke + emelés (csak ÁVÜ)	2,0	0,3
- ÁV Rt. tőke + emelés (csak ÁVÜ)	9,4	1,4
- Egyéb	1,1	0,2
Kiadások	*208,6*	*31,2*
A privatizációval és a vagyon kezelésével közvetlenül összefüggő költségek	54,9	8,2
Törvények szerinti térítések az önkormányzat és a társaságok felé	22,1	3,3
Garanciális kifizetések és tartalék képzése	24,2	3,6
A vagyon (szervezetek) reorganizációját, a privatizációt előkészítő tőkeemelések, befektetések	83,6	12,5
Egyéb kiadások	23,7	3,5
Kiadások összesen	*668,5*	*100,0*

Megjegyzés: Az 1995. évi bevételekből az ÁPV Rt. 1996 januárjában 192 Mrd Ft-ot fizetett be a költségvetésbe.
Forrás: Mihályi (1996) kisebb kiegészítésekkel és korrekciókkal.

Ha viszont arra gondolunk, hogy

1. a forint konvertibilitása miatt gyakorlatilag szabad az átjárás forintból devizába (és vissza),
2. a privatizációs bevételek túlnyomó része multinacionális nagyvállalatoktól érkezik.

akkor tényként kell elfogadnunk, hogy a hazai vásárlók számára is a külföldiek kereslete által meghatározott ár az effektív határár. Ezért célszerűbbnek és a valóságos piaci viszonyokat jobban tükrözőnek tűnik az a megoldás, amely a privatizálható állami vagyon különböző időpontokban mért értékét a mindenkor érvényes valutaárfolyamok alapján tesszük összemérhetővé.

Ezek az érvek nyilvánvalóan bővebb kifejtést indokolnának. Itt csak az érvek egészen rövid összefoglalására van mód.

1. A fenti állítás a privatizációs vagyon egészére vonatkozik és nem egyes kiragadott elemeire. Tény, hogy százával kerültek eladásra olyan kisebb értékű társaságok, üzletrészek, vagyontárgyak stb., ahol csak belföldi vásárlók jelentek meg a keresleti oldalon. Az eladott összvagyon értékéhez viszonyítva

azonban ezek nem meghatározó súlyú események. 2. Számos esetben a hazai befektetők mögött is külföldről beáramló tőke állt és áll. A kezdeti időkből gondoljunk akár a Fotex, akár a Vico cég példájára. A privatizáció előrehaladtával a keresleti oldalon számos olyan magyar cég is megjelenik vevőként, akik maguk egyébként külföldi tulajdonban vannak (pl. *Danubius).* 3. A tőzsdén értékesített társaságok részvényei 75-80%-ban szintén külföldi befektetők kezében vannak. 4. Még abban az esetben is, amikor a privatizációs pályázaton „igazi" hazai befektetők, „igazi" magyar megtakarításaikból finanszírozzák vásárlásaikat, a végső ár - ideértve a megszerezhető fizetési kedvezményeket (pl. kárpótlási jegy, E-hitel, részletfizetés stb.) is - attól függ, hogy van-e és mekkora a külföldi befektetők érdeklődése az adott cég iránt.

Induljunk ki az 1990. évre visszaszámolt 2600 Mrd Ft-os könyv szerinti értékből. Ezt 1990. évi árfolyamon USD-re váltva azt kapjuk, hogy a teljes vagyontömeg értéke a privatizáció kezdetekor 41,6 Mrd USD volt. Ha ehhez viszonyítjuk az 1996. évi záró adatot (1031 Mrd Ft) és azt USD-re váltjuk az 1996. évi árfolyam alapján, akkor a maradványérték nagysága dollárban 6,25 Mrd USD-nek felel meg. Így tehát, ha a privatizáció előrehaladását dollárban fejezzük ki, akkor azt kapjuk, hogy a privatizáció közel 85%-ban már befejeződött, hiszen a maradék vagyon értéke a kiinduló értékhez képest mindössze 15% [(1-(6,25: 41,6) = 0,85]. Ha viszont ugyanezt az arányt forintban számoljuk, akkor úgy tűnik, hogy a vagyon fele még megvan [1031: 2600) = 0,40)]. Dollárban számítva tehát hatalmas méretű a vagyonvesztés, sokkal nagyobb, mint azt a forintalapú számítások sejtetik (2. ábra). Ezt másképpen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy *a forint értékvesztését nem tudtuk kompenzálni a vállalatok forintban meghatározott eladási árának folyamatos emelésével.*

2. ábra. Az állami vagyonkezelő szervezetek induló és záró vagyonmérlege
(Saját tőkére vetítve, Ft-ban és USD-ben)

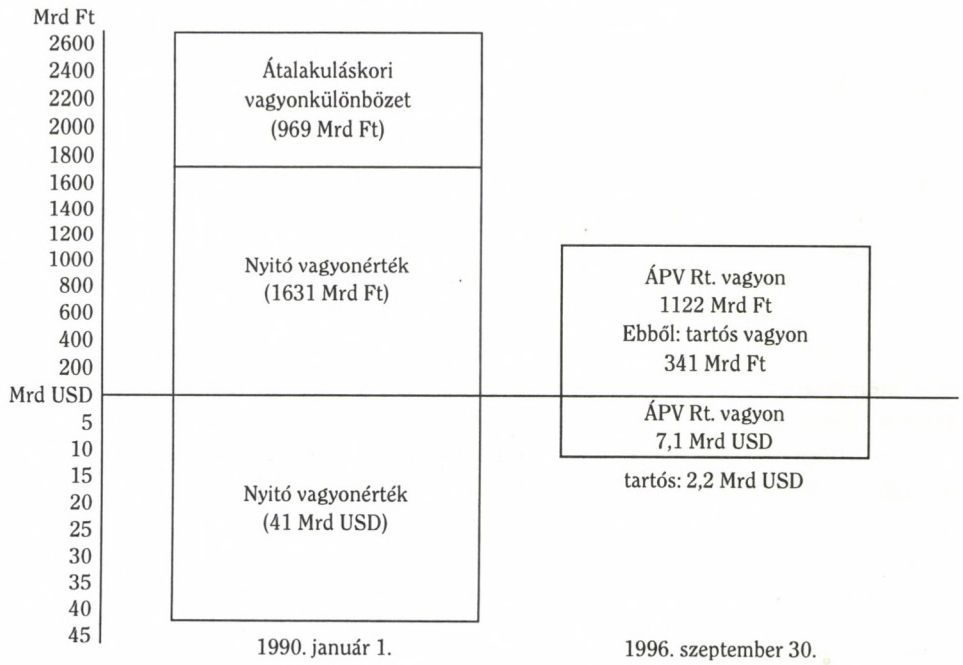

Persze azt is látni kell, hogy mind a forintban, mind a dollárban kimutatott vagyonvesztés csakis az állam nézőpontjából tükrözi az elmúlt 7 év gazdasági folyamatait. Ami az állam számára vagyonvesztés, az szükségképpen nyereség a magángazdaság tulajdonosai számára. Az 1990 óta végbement átalakulási folyamatnak - s ezen belül a privatizációnak - éppen az a célja, hogy a nemzetgazdaságban visszaszoruljon az állami tulajdon és teret nyerjen a magántulajdon. Képszerűen talán a *homokóra* működéséhez hasonlíthatjuk a folyamatot - persze nem percekben, hanem években mérve az összes homokszemcse átfolyásához szükséges időmennyiséget. A homokóra-hasonlat azért is tűnik szerencsésnek, mert az egy olyan zárt rendszer, amelyből a homokszemcsék nem tudnak kikerülni. Természetesen ezzel a szigorúsággal a nemzetgazdaságban nem tud érvényesülni az anyagmegmaradás törvénye - az átalakulások, végelszámolások, felszámolások közepette bizonyos vagyontömeg kétségtelenül elvész, s mindig fennáll a veszélye annak is, hogy a vagyon egy része visszahozhatatlanul külföldre kerül - de általánosságban mégis igaz az az állítás, hogy minden, ami az állam szempontjából vagyonvesztés, az a magángazdaság szempontjából nyereségnek tekinthető.

HIVATKOZÁSOK

Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. (1996): Összefoglaló az Állami Vagyonügynökség, az Állami Vagyonkezelő Rt. 1990-1994 közötti privatizációs tevékenységéről, a bevételek és kiadások alakulásáról, valamint az 1995. végére kialakult vagyoni állapotról, [Kézirat] Bp., 1996. január 18.

Állami Vagyonügynökség (1991): Beszámoló az Állami Vagyonügynökség működéséről 1990. március 1-je és 1991. május 31-e között, [Kézirat] Bp. 1991. augusztus

Árvay János (1973): Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon (Magyarország népgazdasági mérlegrendszere). Bp. KJK.

Bokros Lajos (1991): Kárpótlás államadósságból. Magyar Hírlap, jan. 23.

(A) Kékszalag Bizottság Gazdasági Programjavaslata: Magyarország a szabadság és az átalakulás útján, Bp. 1990. április

Matolcsy György (1991): Lábadozásunk évei, Tulajdon Alapítvány - Privatizációs Kutatóintézet, Bp.

Mihályi Péter (1996): Privatizáció 95. Magyarország politikai évkönyve 1996, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Bp. 727-774. o.

Mellár Tamás (1992): A privatizáció elmúlt két éve. A privatizáció tapasztalatai Magyarországon, Tulajdon Alapítvány-Privatizációs Kutatóintézet, Bp. 29-48. o.

Mizsei Kálmán (szerk.) (1991): Privatizáció Kelet-Európában. Atlantisz-Medvetánc, Bp.

Pitti Z.-Varga S. (1995): Az önkormányzatok vagyonosodási folyamata. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Tánczos Gábor (1994): Az ÁVÜ vagyonnyilvántartásának információs megalapozása. PRIVINFO, 2. sz. 12-20. o.

Urbán László (1992): A parlament és a privatizáció. Magyarország politikai évkönyve 1992, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Bp. 292–298. o.
Vanicsek Mária (1993): Privatizációs esettanulmányok. Privatizációs Füzetek 15. Állami Vagyonügynökség, Bp.

V.

A GAZDASÁG MONETIZÁLÁSA

MEGRENDSZABÁLYOZNI, SZABÁLYOZNI VAGY LIBERALIZÁLNI: A SZABÁLYOZÁS SZEREPE A PÉNZÜGYI RENDSZERBEN

Király Júlia–László Géza

Napjaink egyik legnépszerűbb publicisztikai témája a pénzügyi rendszer általános válsága és ennek hatása a reálgazdaságra és a társadalomra. Laikusok és közgazdászok, világhírű szerzők[1] és a világ pénzügyi központjaiból kiszorult országok publicistái, rezignált bölcselkedők és lelkes aktivisták foglalkoznak a pénzügyi rendszer zsákutcás fejlődésével. Eközben új pénzügyi közvetítők és instrumentumok sora jelent meg a gazdaságban, új típusú pénzintézeti csődökkel találkozhattunk, ami gondolkodásra ösztönzi az apokaliptikus víziók iránt kevéssé fogékony elemzőket is.

Magyarországon különösen az elmúlt két évben erősödött fel a pénzügyi rendszer fejlődésével, az új pénzügyi instrumentumokkal, a „pénzvilág" túlzott befolyásával kapcsolatos kritikai hang. Ez részben a magyar bankrendszer elmúlt évekbeli hosszan tartó válságával, a sorozatos bankbotrányokkal és konszolidációkkal magyarázható, de a fokozott gyanakvás alighanem összekapcsolódik a „nagy átalakulás" menete és kilátásai felett érzett csalódással is.[2] Gyakran személyes sérelmek, a túlzott pátosz és a kritika morális megfellebbezhetetlenségébe vetett hit is csökkenti a vita tárgyilagosságát. E szemlélet az elmúlt években már helyet követelt magának a képes magazinokban, az újságok vasárnapi mellékletében, ahonnan már csak egy lépésre van az, amikor a „kisember" is a „pénzvilág uralmát", a bankárokat, a tőzsdét okolja saját helyzete rosszabbra fordulása miatt.

Erre az intellektuális kihívásra próbáltunk meg két, Csontos Lászlóval közösen írt tanulmányban válaszolni.[3] E tanulmányok a pénzügyi evolúció kérdései mellett a pénzügyi rendszer általános kritikái mögött meghúzódó módszertani problémákat, valamint az

[1] Például *Galbraith* (1995), de már Keynes is komoly ellenérzésekkel figyelte a pénz és tőkepiac néhány akkoriban új fejleményét. Lásd *Keynes* (1965) 180–181. o.

[2] Ennek politikai gazdaságtani elemzését lásd *Kornai* (1993a, 1993b, 1993c).

[3] *Csontos–Király–László* (1997a), *Csontos–Király–László* (1997b). Ez az írás erősen támaszkodik e két korábbi tanulmányra és Csontos László gondolataira.

egyes állítások empirikus és normatív hátterét elemezték. Igyekeztünk jellemezni a pénzügyi instrumentumok és intézmények funkcióit, hogy reálisan lehessen mérlegelni az ezekkel kapcsolatos társadalmi költségeket és hasznokat.

A pénzügyi rendszer kritikusai kimondva vagy kimondatlanul szabályozási, állami lépéseket is sürgetnek a pénzügyi rendszer kockázatainak csökkentése érdekében. A két korábbi írás ezzel kapcsolatos fejtegetéseit, dilemmáit próbáljuk meg e tanulmányunkban továbbgondolni. Ugyanakkor sokkal inkább kérdéseket, mintsem egyértelmű válaszokat talál az olvasó a következő részekben, egyfajta kutatási programot az elkövetkező évekre.

1. „MEGRENDSZABÁLYOZZUK-E" A PÉNZÜGYI RENDSZERT?

A pénzügyi piacokban napjainkban egyre több kutató a modern gazdaság legveszélyesebb iparágát látja. Gyakran apokaliptikus hangvételű írásaikból a pénzügyi rendszer megrendszabályozásának az igénye olvasható ki.[4] A helyes kifejezés ebben az esetben valóban a *„megrendszabályozás"* és nem a *„szabályozás"*, ugyanis nem bizonyos anomáliák konkrét szabályok általi kiküszöbölése a cél, hanem a fejlődés helytelennek ítélt menetének megfordítása. E kritikusok általában egyetértenek abban, hogy a pénzügyi rendszer növekedése túllépte természetes korlátait és egyesek ezen túllépve egyenesen a „pénzügyi világ" általános uralmáról beszélnek. Ez utóbbi állítás módszertani és normatív hátteréről korábbi írásainkban részletesen kifejtettük véleményünket.

A pénzügyi piacok túlnövekedésének kritikája általában az alábbi három állítás igazolásában nyer kifejezést:

1. a mai pénz elszakadása a pénz „természetes" funkciójától,
2. a pénzügyi piacok fejlődésének öncélú jellege,
3. a pénzügyi piacok méreteinek túlburjánzása.

A mai pénz elszakadása a „természetes" pénztől összekapcsolódik a pénz dematerializációjával, a pénz „jellé" válásával. Ez a pénz a kritikusok szerint nem képes funkcióját betölteni, megfoghatatlan és mérhetetlen, öncélú „játékszer". A 70-es, 80-as években a „helyes" fejlődési irányt explicit vagy implicit módon az aranyalapra való visszatérésként fogalmazzák meg, az államok, szabályozók, hatóságok feladata ennek elősegítése kell, hogy legyen. A kritika és a kritikából következő „cselekvési parancs" azt hagyja figyelmen kívül, hogy a mai pénz lényege, hogy a pénz formailag is azzá vált, ami, azaz információvá. [*Toffler*(1993)]

A huszadik század modern pénze általában kettős pilléren nyugszik: az állam kibocsátási monopóliumán és garanciáján és a belé vetett bizalmon, tehát azon az elven, hogy „elfogadom a pénzt, mert hiszek abban, hogy más is el fogja fogadni". E két pillér megléte úgy tűnik, nem feltétlenül kötődik a belső értékkel bíró, nota bene aranyalapú pénzhez. Amennyiben a formailag megújuló pénz betölti az alapvető pénzfunkciókat, s ráadásul ezt még hatékonyabban is teszi, mint korábban, akkor ezt a fejlődést a belső értéktől való elszakadás miatt értelmetlen diszfunkcionálisnak nyilvánítani.

[4] Vö.: *Korten* (1996); *Galbraith* (1995); *Lányi* (1996); *Almási* (1995).

A pénzvilág megrendszabályozásának igénye azonban elsősorban nem csak a pénzzel kapcsolatban, hanem a pénzügyi rendszer más, meghatározó struktúráival, a pénzügyi piacokkal, a pénzügyi közvetítő intézményekkel és a származtatott, vagy derivatív piacokkal kapcsolatban merül fel. E struktúrákkal kapcsolatban megfogalmazott első számú korrigálásra szoruló fejlődési rendellenesség, hogy öncélúvá váltak, hogy „... az embernek az a benyomása támad, hogy a gazdaság fel-le ugráló Dow Jones és más indexekből áll, amelyek elektronikusan szaladgálnak körbe a világ tőzsdéi között, New Yorktól Frankfurtig, Londontól Tokióig. Termelés, technológia, építkezés, fogyasztás és hasonló jelentéktelen ügyek alig kerülnek szóba, a hír az, ha megingatnak egy valutát, vagy valami nagy botrányt kavarnak a pénzpiacokon." [*Augusztinovics* (1996)]

E jelenség magyarázata azonban az, hogy ezeknek a - látszólag túlméretezett és öncélú - piacoknak a működése általában csökkenti a termelés, a technológia, az építkezés, fogyasztás társadalmi költségeit. A pénz- és tőkepiacok hatékony működése nem csupán a gazdaság stabil, hosszú távú növekedésének egyik előfeltétele, hanem egy modern piacgazdaságban elválaszthatatlanul összefonódik a leghétköznapibb emberek leghétköznapibb életproblémáinak megoldásával. Az indokolatlan állami beavatkozás visszaüthet, hiszen épp e megoldások válhatnak költségesebbé.

A pénzügyi piacok allokációs mechanizmusa rendszerint hatékony elosztásokat állít elő más allokációs megoldásokhoz képest. Ezek a megoldások általában annál kisebb társadalmi költséggel, holtteher veszteséggel járnak minél mélyebbek és „barázdáltabbak" a piacok. Ez jelenti egyrészt azt, hogy többféle eszköz áll rendelkezésre ugyanazon cél megvalósítására. Például az időskori fogyasztás finanszírozása megoldható nyugdíjpénztárakon, befektetési alapokon, magánpiaci befektetéseken stb. keresztül, és mindenki a saját kockázat/hozam preferenciájának megfelelő utat választhatja. Vagy például a három hónapos hozam elérhető bankbetéttel, devizaswappal, azonnali és határidős értékpapírügyletekkel, indexvásárlással stb. megint csak a kockázati preferencia függvényében. Ezáltal a magánember számára csökken a rendszerkockázat nagysága, hiszen módjában áll egy-egy út elzáródása, egy-egy csatorna meghibásodása esetén más utat választani.[5] Másrészről, az egyre barázdáltabb, tagoltabb, likvidebb piacok egyre hatékonyabb információközvetítést biztosítanak a szereplők számára. A származtatott piacoknak - a rendszerkockázat csökkentése mellett - ez talán a legjelentősebb feladata.

A kritikusok szerint azonban az öncélúság nem csak az „indokolatlan" intézmények létrejöttében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy ennek eredményeként „a reálszférában tőkehiány van a financiális szektorban pedig tőkefelesleg" [*Almási* (1995)]. Ezek szerint a pénzvilág nem csak elvesztette eredeti funkcióját: a tőke közvetítése a tőkefeleslegel rendelkező gazdasági területekről a tőkehiányos területekre, hanem éppen ezzel ellentétesen funkcionál: hátráltatja a gazdaság finanszírozását, azáltal, hogy e finanszírozás forrását jelentő pénzeket a saját öncélú működésének fenntartására fordítja. Ennek következménye, hogy a tényleges, valós gazdasági szükségletek finanszírozás hiányában kielégítetlenek maradnak. Ha a „megrendszabályozás" szellemében visszafordítanánk e folyamatot, akkor a tőkét vissza kell terelni a nagyobb társadalmi összhasznot eredményező működési területére. Megítélésünk szerint azonban illúzió az, hogy a pénzügyi

[5] Lásd *Merton* (1995)

rendszerben megjelenő erőforrások átfordíthatók más helyekre, hiszen ezek alapvetően piaci termékek, a piac hozta létre őket. Az átterelés lehetséges egy tervgazdaságban (bár ott is csak töredékesen)[6], de nem lehetséges egy piacgazdasági környezetben. Maguk az erőforrások vélhetően elvesznének egy adminisztratív korlátozással, nem beszélve a funkciók betöltésének hiányából fakadó jóléti költségekről.

Akik elfogadják, hogy a pénzügyi világ fejlődése nem feltétlenül öncélú és visszafordítandó, azokban is gyakran felmerül, hogy e fejlődés eredményének méretét mégiscsak korlátozni kellene: „Igaz ugyan, hogy a jelenlegi gazdaság nem működhet finanszírozás, megtakarítás, pénzügyi közvetítés nélkül, de azt már láttuk, hogy a pénzpiacok terjedelme mára a sokszorosa annak, amire a gazdaságnak szüksége volna." [*Lányi* (1996)]. A szabályozás számára adódó természetes feladat az optimális méretek meghatározása. Csakhogy ez nem könnyű feladat. A fő nehézség ezzel kapcsolatban éppen az „optimalitás" kritériumainak meghatározása. Egy piaci bruttó összforgalom nem vethető össze egy vagyon típusú stock mutatóval és jelenthető ki ezen összevetés alapján, hogy „sok, tehát korlátozni kell".

A piaci forgalom bővülése a piacok likviditásának növekedését jelzi, ami önmagában éppen az információáramlás hatékonyságát növeli és a társadalmi költségeket csökkenti. A közvetítés költségeinek, a marzsoknak, jutalékoknak a csökkenése, a hatékonyságjavulás csak megfelelően likvid, kellően mély piacra jellemző, ami viszont feltételezi a piacméret növekedését. Ha egy piac mélységét az érvényes piaci ár alatti vagy fölötti vételi vagy eladási ajánlatok számával mérjük, akkor „sekély" piacokon azok az új információk, amelyek elmozdítják az árat az éppen érvényes szinttől, nagy árváltozást fognak eredményezni, mivel egy sekély piacon kevés vételi vagy eladási ajánlat található az érvényes piaci ár közelében. Mivel az „elsekélyesedés" a társadalmi összköltségek növekedésével jár együtt, megítélésünk szerint a pénzügyi piacok esetleges regulálása nem a méretek korlátozásában kell, hogy megtestesüljön.

A származtatott piacok megrendszabályozás igénye a fenti érvek és ellenérvek figyelembe vételétől függetlenül az ismeretlentől való félelemmel is magyarázható. A pénzügyi piacok egyik legjelentősebb elméleti szakértője *Robert Merton* szerint a derivatívok iránti bizalmatlanság alapvető oka tudásunk elavulása: „...a világ ezen részének menedzseléséhez szükséges tudás lényegileg eltér attól, mint amit a tradicionális oktatás nyújtani képes, illetve ami a korábbi gyakorlat alapján megszerezhető volt. Ezek a típusú változások mindig fenyegetőnek tűnnek. Nehéz megbirkózni olyan változásokkal, amelyek teljességgel külsődlegesek tradicionális tudásbázisunk alapján és ilymódon látszólag tökéletesen kikerülnek ellenőrzésünk alól. *Az új környezet nem megértése a nagyobb kockázat érzését szüli bennünk, még akkor is, ha a rendszer objektív kockázata változatlan szinten maradt vagy éppenséggel csökkent.*" [*Merton* (1995), 462. o.] A korlátozó megrendszabályozás pedig, amelyet az empirikusan nem igazolt, ad hoc példák összekapcsolásából kialakuló növekvő veszélyérzet szül, ténylegesen inkább a társadalmi költségek növekedésével, semmint a kockázat csökkenésével jár együtt.[7]

[6] A fejlődés „megrendszabályozása", a pénzügyi piacok fejlődésének megállítása és megfordítása lehetséges egy olyan világban, ahol a nagy folyók folyásirányát is meg tudták fordítani, de nem feltétlenül vezet a kívánt eredményhez, miként az Ob és a Jenyiszej átterelése is végső soron inkább pusztította semmint védte a természetet.

2. A PÉNZÜGYI INTÉZMÉNYRENDSZER SZABÁLYOZÁSI DILEMMÁI

A fenti érvek a pénzügyi piacok „megrendszabályozása" ellen természetesen nem cáfolják az állami szabályozás létjogosultságát. Ez utóbbi intézkedéseket azonban a szabályozás normatív és pozitív elméleteinek eszközeivel és a már rendelkezésre álló tapasztalatok fényében lenne célszerű nagyító alá venni, talán így csökkenne a szabályozási anomáliák, kudarcok száma és költsége.

A szabályozással, a politikai intézmények létével kapcsolatos funkcionális magyarázatok általában a piac működési zavaraiból, egy társadalmi szempontból nem optimális helyzetből indulnak ki. A legismertebb esetek a természetes monopóliumokhoz, a magas fix költségekkel dolgozó iparágakhoz, a negatív externáliákhoz kapcsolódnak. Többféle magyarázat is született arra, hogy miért nem tudják a piaci szereplők maguk, például egyeztetéssel megoldani ezeket a problémákat. *Ronald Coase* szerint ennek oka, hogy az egyes ügyleteknek tranzakciós költségei vannak, tehát az információ megszerzése és a szerződések megkötése, érvényesítése költséges. Ha nem lennének tranzakciós költségek, akkor pl. a fogyasztó is fizetne azért, hogy a monopólium ne korlátozza a termelést. Egy modern információ-gazdaságtani megközelítésben tehát úgy érvelhetünk a szabályozás mellett, hogy a piac tökéletlen, egyenlőtlen információk, bizonytalanság esetén gyakran nem Pareto-optimális megoldásokat hoz létre és az állam hasonló információs feltételek esetén jobb eredményeket képes elérni.[8] A szabályozás *normatív elmélete* az ilyen problémák megoldására szállít javaslatokat és így a szabályozást egyfajta technikai problémának tekinti, amelynek lényegi kérdése az *optimális* szabályozó megtalálása.[9]

A pénzügyi szektor működését jellemző szituációk, szerződések közül számos jellemezhető egyenlőtlen információ-eloszlással, így az előző gondolatmenet alapján nem ki-

[7] A Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) illetve az ennek égisze alatt létrehozott szakértői bizottságok által kiadott jelentések és ajánlások komoly hatással vannak a pénzügyi piacok, közvetítők megítélésére, szabályozására és fejlődésére (elég csak a tőkemegfelelési ráta szabályozás hatására utalni). A kilencvenes évek első felének a nagy kérdése éppen az volt, vajon e tekintélyes grémiumok hogyan foglalnak állást a derivatív (származtatott) piacoknak a hagyományos reguláció kompetenciáján érezhetően túlmenő fejlődésével kapcsolatban: igyekeznek visszaszorítani, megrendszabályozni e piaci fejlődést, avagy az ezzel való együttélés új formáit kezdik el keresni. A számos ország képviselőit tömörítő szakértői bizottságok végül is a „megrendszabályozás„ellen döntöttek, elfogadták ezen új piacokat, összességében pozitívnak tekintették fejlődésüket, és az együttélés rugalmas formáit kezdték el keresni. Természetesen, az „uralmi tézis" hívei ebben is a „pénzvilágnak" való szolgai behódolást vélhetik felfedezni.

[8] Lásd *Stiglitz* (1994), valamint *Dixit* (1996) 1. fejezet.

[9] Lehet piackonform eszközökkel (ár, adó, aukciók), lehet kevésbé piackonformakkal (pl. megtérülés-szabályozás) szabályozni és olyan mennyiségi megkötésekkel, melyek kifejezetten nem piaci természetűek. Magyarországon a gazdasági szabályozás régi bűvszó, a 68-as „mechanizmusreform" e fogalmat állította a mindenható tervezés helyére. A szabályozás az adott politikai és tulajdonviszonyok mellett nem tudott igazán normatívvá válni. A szabályozás és a szabályozók ugyanúgy alku tárgyát képezték, mint korábban a tervszámok. A piacgazdaság felé való elmozdulás Magyarországon e szabályozási rendszer leépítését és nem - ahogy gyakran emlegetik - a tervgazdaság leépítését jelentették. A piacgazdaság felé többnyire a liberalizáláson, míg más esetekben a szabályozás átalakításán keresztül vezet az út. A szocialista gazdaság szabályozási mechanizmusaink pontos leírását lásd *Kornai* (1980) és *Kornai* (1994).

zárható, hogy az állami szabályozáson alapuló megoldás több ponton javíthatja a piaci mechanizmus hatékonyságát. Ugyanakkor az a fajta kritikátlan megközelítés, amely szélsőséges megkötéseket és állami kontrollt javasol valószínűleg több olyan problémát is felvet, amelyre a szabályozás *pozitív elmélete* kínál elemzési eszközöket.

A szabályozás *pozitív elmélete* nem tekinti az állam általi szabályozást szükségszerű adottságnak. Fő problémája az, hogy a kormányzat gyakran ahelyett, hogy piaci eszközökkel, piaci ösztönzési megoldásokkal próbálná a piac működési zavarait megoldani, hajlamos külső, költségnövelő, korlátozó szabályokat bevezetni. Van amikor maga a szabályozás teremti a monopóliumokat és a helyzetből fakadó járadékokat, tehát ugyanúgy beszélhetünk kormányzati kudarcokról, mint ahogy piaci kudarcokról beszélhetünk. Ilyenkor a politikai színfalak mögött a kiváltságok és az ebből fakadó járadék vadászata zajlik. A járadék a bevétel és az elvesztegetett haszon okozta költség különbsége. A járadékvadászat olyan, mint a profitra törekvés, csak épp a közösség számára költséges hasonmásról van szó. A szabályozás pozitív elmélete ajánlásaiban elsődlegesen a szabályozás kereteire, egy szabályozási „alkotmány" kialakítására helyezi a hangsúlyt, mert épp ennek segítségével látja biztosítottnak a „kormányzati kudarcok" elkerülését.[10]

Az egyes érdekcsoportok felismerve helyzetüket, szolgáltatásuk termékük különleges státuszára hivatkozva igyekeznek mások piacra lépését megtiltani, korlátozni. Monopóliumok, kartellek születnek, halnak el. Ez vezette a chicagói közgazdászokat, közöttük Stiglert oda, hogy a szabályozás keresletéről és kínálatáról beszéljenek. A kereslet mögött olyan tényezők állhatnak, mint a mások piacra lépésének korlátozása, állami támogatás megszerzése, kizárólagos jogok megszerzése stb. A kínálatot nagymértékben befolyásolja az, hogy mennyire koncentrált az iparág, milyen méretűek az egyes cégek, milyen költségei vannak az állami garanciák betartásának.[11] A járadékvadászat beruházás a monopoljáradék megszerzésébe. A „befektető", ha úgy tetszik, komoly kockázatot vállal, így hát igyekszik magát a járadéklesést is minél jobban védeni jogi és adminisztratív eszközökkel.[12] A pénzügyi rendszerben több ilyen exkluzív jogot találhatunk és akár az állampapírok forgalmazásával kapcsolatos jogosítványokat, akár a különböző pénz- és tőkepiacokon való megjelenés lehetőségeit vizsgáljuk a szabályozás pozitív elmélete hasznos eszközökkel szolgálhat. Ha a monopoljog elosztása kompetitív, akkor is tőkésítésre kerül a járadék, de ilyenkor az elosztónál, az államnál jelentkezik a járadék és itt léphet fel járadékvadászat. Gordon Tullock nyomán pedig már azt is tudjuk, hogy sok esetben nem csak a rendszer tehetetlensége akadályozza a deregulációt, hanem az is, hogy a járadékszerzésbe befektetőknél, a járadékosoknál tőkeveszteség léphet fel a dereguláció következtében. Az átmeneti gazdaságokban - véleményünk szerint - óriási jelentősége van a közvetett állami gazdaságszabályozás által gerjesztett járadékvadászatnak és a tulajdonjogok elosztásá-

[10] *Buchanan* (1992), *Mueller* (1989)

[11] Vö. *Cairns–Green* (1979), *Stigler* (1989): IV. fej., *Mueller* (1989)

[12] A járadékért folyó verseny sok érdekes jegyet mutat, pl. ha a járadék elcserélhető, továbbítható jogosítványhoz kapcsolódik (jogosítvány, kvóta...), akkor a járadék eltűnik, mert a tranzakciók során az árban tőkésítésre kerül. Légiközlekedés esetében a belépés korlátozva volt, de a járatok száma nem, míg a monopoljáradék folyamatosan felszívódott az egyéb szolgáltatások és a túl sok járat addicionális költségeivel együtt.

val kapcsolatos járadékszerzési erőfeszítéseknek. Sajnos kevés ezzel foglalkozó tanulmány született Magyarországon. A kutatók egyelőre adósak a pénzügyi közvetítőkkel kapcsolatos privilégiumok szétosztásának és a bank- és adóskonszolidációnak efféle elemzésével is, holott valószínűleg egy ilyen megközelítés igen termékeny lehet.

A szabályozás pozitív elméletének egyik csapdája az, hogy az elemzők egy idő után hajlamosak minden szabályozási aktust járadékvadászatra visszavezetni. Az Angol Nemzeti Bank bankjegykibocsátó monopóliuma egybeesett a királyi háznak nyújtott jelentősebb mértékű kölcsön folyósításával. A monopólium létrejöttének igencsak egyszerű magyarázatát kínálja a pozitív megközelítés, holott nem valószínű, hogy a brit királyi érdekek miatt jött volna létre napjainkra szinter mindenhol a kétszintű bankrendszer. A bankjegykibocsátást sokkal inkább a tranzakciós, információs költségek csökkentése érdekében kellett korlátozni. Ebben az esetben maga Adam Smith is a szabadság korlátozása mellett kardoskodott, állítván, hogy a bankjegykibocsátás korlátlan engedélyezése a társadalom egészének a biztonságát veszélyezteti. A szabályozás pedig abban testesül meg, hogy bizonyos, megfelelő jellemzőkkel rendelkező intézmények számára biztosítják a mindenki által áhított tevékenységet. A „biztonságos bankjegykibocsátást" biztosítani tudó intézmény a szabályozó által meghatározott jellemzői persze meglepően hasonlatosak voltak a korabeli Bank of England intézményi jegyeihez. [*West* (1997)].

A fenti, általánosabb érvényű eszmefuttatás után vizsgáljuk meg a pénzügyi rendszerben konkrétan azokat az elemeket, amelyek a normatív elmélet szellemében szabályozási ajánlásként, illetve a pozitív elmélet szellemében szabályozási anomáliaként jelennek meg.

A pénzügyi innováció és egyes szabályozási korlátok feloldása nyomán az elmúlt években valóban nőtt a pénzügyi piacok önállósága. A fentiekben megpróbáltuk megmutatni, hogy a növekvő autonómia az esetek többségében nem öncél, hanem növeli a hatékonyságot és így a jólétet. Ugyanakkor a nagyobb autonómia a növekvő hatékonyság mellett növeli a kockázatokat is, miközben az államok beavatkozási lehetősége *per definitionem* csökken.

Az alábbiakban azt kíséreljük meg felvázolni milyen pontokon és miért próbál a szabályozás a pénzvilág működésébe beavatkozni nem az általános „megrendszabályozás", hanem az egyedi kockázatmérséklés igényével. Kísérletet teszünk egy normatív szabályozás-elméleti megközelítésben bemutatni néhány példát azokra az információs problémákra, piaci kudarcokra, melyek valószínűleg hosszabb távon igénylik a szabályozói beavatkozást. Másik oldalon utalni fogunk a szabályozás pozitív elméletének tapasztalataira és a kormányzati „kudarcok" problémáira, azaz arra, hogy gyakran nem a járadékvadászat, hanem a jó szándékú állami beavatkozás okoz komoly károkat.[13]

[13] Ennek egy korai, de jellegzetes példáját találhatjuk a nagy világgazdasági válság elemzése kapcsán. A válság tovaterjedését *Milton Friedman és Anna Schwartz* (1986) szerint jelentős részben épp a FED – az amerikai jegybank – okozta, amikor hibásan használta ki a rendelkezésre álló lehetőségeket és nem igyekezett a reálgazdasági válság és a várakozások változása nyomán fellépő likviditásszűkét ellensúlyozni. A „tanulási folyamat" eredményeként ma már egy-egy jelentősebb tőzsdei árfolyamzuhanás idején („fekete hétfő", „fekete csütörtök") a FED siet azonnal deklarálni, hogy „lender of last resort"-ként (végső hitelezőként) a piaci szereplők mögött áll.

Információs problémák, buborékok a pénzügyi piacokon

A piac méretének bővülése - mint az első fejezetben utaltunk erre - *általában* együtt jár hatékonyságának növekedésével és a piaci likviditás ilyenkor csökkenti a piaci árak volatilitását, torzításait. A piaci szereplők azonban nem feltétlenül ismerik fel a piacra lépésük következtében megnövekvő likviditás pozitív hasznát, s esetlegesen éppen azért nem fognak belépni a piacra, mivel félnek az illikviditástól. Így a „sekély" piac nem tud „mély" piaccá válni, noha a szereplők piacra lépése javítaná a Pareto-hatékonyságot.[14] Itt tehát egy csapdahelyzetbe kerülnek a szereplők és külső beavatkozás, vagy tanulás nélkül nincs esély hatékonyság javulásra. A dilemma adott: mennyiben képes ezt a csapdahelyzetet a piac természetes önszabályozó folyamata feloldani, illetve mennyiben van szükség az állam külső beavatkozására, piacépítésére. Az önszabályozás hívei - a szabályozás pozitív elméletét is segítségül hívva - az állami beavatkozás monopóliumot és járadékvadászatot teremtő veszélyeire hívják fel a figyelmet. Az állami szabályozás hívei a pangó, illikvid piacok társadalmi költségeit állítják szembe egy esetlegesen jól megválasztott állami akció pozitív hasznával.

Még egy likvid piacon is vannak azonban akadályai annak, hogy a méretnövekedéssel párhuzamosan a piac mélysége és hatékonysága is növekedjen. Ez a probléma az információk megszerzésének módjából fakad. Keynes ironikusan jegyzi meg, hogy a tőzsdén befektető amerikaiak nem a befektetés tárgyáról próbálnak információt szerezni, hanem arról, hogy a többieknek mi fog tetszeni, akárcsak a bírók egy szépségversenyen.[15] Az értékpapírpiacon az információk közvetlen megszerzése a szereplők egy részének nem kifizetődő, így azok szívesen hagyatkoznak a piac többi szereplője által már megszerzett információkat tükröző árakra és így potyautaznak azokon, akik beruháznak az információba.[16] Az új szereplők tehát egyaránt lehetnek információba beruházók és lehetnek olyanok, akik erre nem kívánnak költeni, így belépésükkel nem szükségszerűen válik mélyebbé a piac. Az aszimmetrikus információs szituációból adódó „potyautas" (free riding) probléma kínálja az adminisztratív beavatkozás, a potyautazás megakadályozásának igényét: ez valamiféle belépési korlátozás megszabásával el is érhető. A szabályozás pozitív elmélete ismét arra hívja fel a figyelmet, hogy az így megregulázott piacon más típusú morális kockázattal jellemezhető szituációk alakulhatnak ki, és az első legjobb (first best) szerződés elérése helyett még a beavatkozásmentes második legjobb (second best) szerződés megszületésének lehetősége is elvész.

A likviditás növekedése szempontjából fontos, hogy megjelenjenek azok a piaci szereplők, akik kevésbé kockázatelutasítók, akik hajlandók magas hozam reményében többletkockázatokat vállalni, azaz, ha megjelennek a piacon a spekulánsok. A spekuláció megjelenése és terjedése az egyik oldalon növeli a piac likviditását, ezáltal hatékonyságát, és csökkenti a társadalmi költségeket, míg a másik oldalon nő a piac törékenysége, a spekulánsok magasabb kockázatvállalási hajlandósága révén.[17]

[14] *Hanh* (1990)

[15] *Keynes* (1965) i. m. 181. o.

[16] Lásd *Grossman–Stiglitz* (1976)

[17] A spekulációtól való félelem sem új keletű, hiszen Keynes Általános elméletében már hasonló gondolatokkal találkozhattunk: „Amíg a vállalkozások nyugodt mederben folynak, a spekulánsok talán nem okoznak több

A piacok törékenysége, az árbuborékok kialakulásának valószínűsége a piacok méretének növekedésével párhuzamosan megnőhet. Egy egyre inkább autonóm, egyre inkább öntörvényű pénzügyi rendszer esetén az ehhez hasonló buborékok problémákat okozhatnak.[18] A spekulációs buborék egy olyan tényező megjelenése a piaci árban, ami nem magyarázható fundamentális tényezőkkel, nem magyarázható a jövőbeli hozam jelen értékére vonatkozó várakozással. Az árbuborék nagyságát saját jövőbeli értéke „igazolja", azaz az árak azért magasak, mert a szereplők arra számítanak, hogy még magasabbak lesznek. A buborék tehát egy öngerjesztő folyamat révén dagad egyre nagyobbra.[19] A „buborékelmélet" már bizonyos speciális feltételeket meg tud határozni arra vonatkozóan, hogy mikor szünteti meg az arbitrázs a buborékokat, mikor konvergál a buborék egy egyensúlyi állapothoz, de ezek az eredmények még nem kellően általánosak, a buborékok kialakulásáról és fennmaradásáról mai tudásunk még meglehetősen csekély. Holott ezek feltérképezése is fontos lenne a pénzügyi instrumentumok nemzetgazdasági elemzésénél. Tudjuk, hogy vannak árbuborékok, de még kimutatni sem tudjuk pontosan őket. Tudjuk, hogy bizonyos feltételek mellett „kipukkan" a buborék, de nem tudjuk még pontosan meghatározni a szükséges és elégséges feltételeket. Az is kérdéses mennyire súlyosak a buborékok okozta esetleges válságok, milyen mértékűek az ezekkel járó társadalmi költségek. A normatív megközelítés egyelőre kevés megnyugtató választ szolgáltatott arra a kérdésre, milyen szabályozási eszközöket igényel e buborékok elhárítása.

Az önszabályozás, nemegyszer a verseny által kiváltotta belső kényszerként, miként a gazdaság egészében, a pénzvilágban is megfigyelhető. Általában kialakulnak a pénzügyi közvetítők és a pénzügyi piacok önszabályozó rendszerei - belső kockázatkezelő rendszerek, tőzsdei működési szabályzatok - amelyek gyakran sok szempontból erősebb korlátot jelentenek, mint a külső szabályok. Valószínű, hogy az önszabályozó rendszerek sokkal célzottabban épülhetnek ki egy-egy konkrét kockázat mérséklésére, mint a többnyire általános hüvelykujjszabályokat felvonultató külső szabályok. A külső szabályozás az intézmények általános kockázatviselő képességére céloz - a tőkésítettség szintjét próbálja úgy meghatározni, hogy az fedezetet nyújtson a potenciális veszteségekre. A vállalatok belső szabályozása a kockázatok fedezését (hedgelést) részesíti előnyben. A hedgelés nem csak a kockázat típusának meghatározását követeli meg, hanem a pontos mérést is, tehát sokkal jelentősebb fegyelmező erő, mint bármilyen tőkekövetelmény külső, adminisztratív előírása Ezt felismerve a szabályozás hangsúlya napjainkban egyre inkább áttevődik az egyes pénzintézetek belső kockázatkezelési rendszerének ellenőrzésére. Jó példa az önszabályozás külső beavatkozást megelőző kialakulására, hogy a nem-teljesítési és piaci kockázatot a magáncégek által kidolgozott VAR (Value at Risk) rendszerek (RiskMetrics, CreditMetrics) kezdték először integrált rendszer keretében kezelni, s utóbb ezek a rendszerek váltak a külső szabályozás sztenderdjévé is. A szabályozási filozófia korszakos vál-

---

bajt, mint a buborékok. Komollyá válik azonban a helyzet, ha a vállalkozás válik buborékká a spekuláció örvényében. Ha egy ország tőkéjének a fejlődése egy játékkaszinó tevékenységeinek a melléktermékévé válik, aligha végeznek jó munkát" *Keynes* (1965) 181. o.

[18] *LeRoy-Gilles* (1990)

[19] A spekulációs buborék egyáltalán nem a modern piacok terméke. A világtörténelem legjelentősebb buborékjainak, például a nevezetes holland tulipánhagyma-buborék, vagy a sztenderd tankönyvi példaként szereplő South Sea Company buborék leírása megtalálható: *Kindleberger* (1978)

tozásaként értékelhetjük a 10 legfejlettebb ország (G-10) bankfelügyelőit tömörítő Bázeli Bizottság 1995-ös ajánlását, amelyben e belső VAR rendszereket kvázi egyenjogúsították a Bizottság korábbi, tipikusan külső szabályozási elveket tükröző ajánlásaival.

A fejlett pénzügyi rendszerű országokban napjainkban sokan a legnagyobb veszélyt a derivatív ügyletek szabályozatlanságában látják.[20] Ennek kapcsán azonban szeretnénk felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy bár az ezekkel az instrumentumokkal való visszaélések jelentős csődökhöz vezettek, e válságok rendre az adott pénzintézetek falain belül pusztítottak, és a piaci árakat nem vagy csak rövid időre és kis mértékben befolyásolták. E válságok másik általánosítható jellemzője a belső kontroll, szabályozás hiánya volt, tehát legtöbb esetben a munkatársak, a tanácsadók nagyfokú önállósága vezetett a válsághoz. A megbízó-megbízott (principal-agent) problémák tehát itt is megoldásra várnak, de mivel új instrumentumokról van szó, törekedni kell a belső szabályozások, ellenőrzési rendszerek fejlesztésére és olyan normák, sztenderdek elterjesztésére, melyek helyettesíthetik az esetleges állami beavatkozást.

Bankválságok és kezelésük

A pénzügyi piacok kudarcainak, információs problémáinak vizsgálatát folytassuk a bankválságok elemzésének bemutatásával.

Elméleti megközelítésben a bankrendszer működésének két egyensúlyi állapota létezik: az egyik, amikor ügyfelei bizalma révén a bank nyugodtan finanszírozhatja illikvid eszközeit likvid forrásaiból, a betétesek nem rohannak pénzüket visszavonni, nincs bankostrom és bankpánik, a másik egyensúlyi állapot pedig az, amikor az emberek vélekedése megváltozik a bankokról, azonnal pénzükhöz akarnak jutni, ami a bankok megrohanását, pánikot és súlyosabb esetben bankcsődök sorozatát válthatja ki. Sajnálatos módon a kedvezőbb egyensúlyi helyzet törékeny, van esély az átlendülésre.

A bankostromot okozhatja a bankról, a bankrendszerről vagy akár a gazdaság működéséről nyilvánosságra került, az emberek bizalmát megrengető információ, ez jellemzi az ún. „információ alapú" pánikokat. Az információ-alapú pánikhelyzetben valamilyen konkrét publikus információ hatására rohanják meg a bankokat: ez lehet a napvilágra került éves jelentés aggodalomra okot adó mutatója, a bankfelügyeleti vagy más állami szervek valamiféle látványos beavatkozása a bank életébe, egy jelentős betétkivonásról szóló publikus információ, vagy a gazdaság egészére vonatkozó olyan későbbi csődöket sejtető hír, ami hirtelen egy bankot vagy bankokat kockázatosabb színben tüntet fel.

A törékeny egyensúly összeomlását azonban kiválthatja akár egy véletlen, látszólag jelentéktelen esemény is, valamiféle „napfolttevékenység", innen a „napfolt"-pánik elnevezés.[21] E pánikok esetében az egyensúly felborulásának láthatóan semmi konkrét, közvet-

[20] Lásd *Dewatripont–Tirole* (1993) és *Szalai* (1996)

[21] A „napfoltot" gyakran nevezik „buboréknak", sőt, sokáig azonosnak tekintették a következőkben tárgyalandó buborékokat és a napfoltokat. Belátható azonban, hogy a hasonlóság ellenére a kétféle jelenség eltérő okok miatt alakul ki, és jellegükben is eltérőek (a napfolthoz például hozzátartozik a „véletlen" a buborék lehet determinisztikus buborék is). *LeRoy–Gilles* (1990)

len oka nincsen, nincs olyan publikus információ, ami a közvélekedést alakítaná, a betétesek gyakorlatilag véletlen hatások eredőjeként, többnyire tömegpszichózis áldozataként rohanják meg a bankokat. A pánik azért következik be, mert az ügyfelek várják, hogy bekövetkezzen, tehát a betétesek nem azért rohanják meg a bankokat, mert például a banki eszközportfolió összetételével elégedetlenek, hanem mert individuális várakozásaik váratlanul megváltoznak.[22]

A bankválságok tehát mindkét megközelítésben a várakozásokhoz kapcsolódnak és a bankok szabályozásának normatív elmélete, nem véletlenül, elsősorban az e várakozásokat befolyásoló banki funkciók piaci kudarcainak az elemzésével indokolja a szabályozás szükségességét. Ezek az elméletek több, a bank speciális jellegzetességeivel kapcsolatos tényezőt említenek, mint például a hitelek magas aránya a saját tőkéhez képest, a fizetési rendszerrel való kapcsolat vagy a bankok transzformációs funkciója. E tényezők többségéről azonban be lehet látni, hogy nem is olyan mértékben speciálisak, mint azt gondoljuk és egyébként más ágazatokban is jól működik a rendszer állami szabályozás nélkül is. Egy hosszútávon megtérülő projekt rövid vagy középlejáratú kötvénnyel történő finanszírozása esetén például egy vállalat is bankihoz hasonló transzformációt végez. A biztosítók, brókercégek ugyanúgy aktív résztvevői a legtöbb országban a zsíró rendszernek, mint a bankok, szabályozásuk mégis eltérő.[23]

A bankok speciális szabályozásának minden normatív megközelítésben kiemelt elsődleges oka elsősorban a kisbetétesek védelmének szükségessége. A betéttulajdonosok - mint a legtöbb pénzügyi vállalkozás esetén a kisbefektetők - komoly veszteségeket szenvedhetnek a kontraszelekció és a morális kockázat következtében. A kisbetétesek egymásra várva nem képesek „monitorozni" a bankok tevékenységét és így a bank menedzsment az ő rovásukra érvényesítheti saját érdekeit. Nagyon fontos dilemma, hogy milyen területeken van szükség az állam hatósági közreműködésére és hol van lehetőség arra, hogy a szereplők a maguk által meghatározott szabályok szerint működjenek, ill. maguk hozzák létre az ellenőrző intézményeket.[24]

Egy hiteles politika nem csak az egyes bankok stabilitásának megőrzésében segíthet, hanem a pénzügyi pánikok kialakulásának megakadályozásában, amelyekben a jól működő pénzintézetek is válság áldozatául esnének.[25] Ugyanakkor nagyon fontos annak feltérképezése, hogy hol húzódik a határ a mikro- és makrokockázatok között, ezek összemosása ugyanis túlzott beavatkozáshoz vezethet. Gyakran eltúlzottak a válságnak a pénzügyi rendszer más szegmenseire való kiterjedésével kapcsolatos félelmek is. Kétségtelen tény, hogy a pénzügyi rendszer egyes tagjai kapcsolatban állnak egymással, bankok üzletelnek bankokkal a bankközi pénzpiacon, bankok hiteleznek a brókercégeknek, biztosítók forrásaik egy részét a bankoknál kötik le stb. Ugyanakkor e lánc minden eleme esetén érdemes megvizsgálni, hogy a piaci mechanizmusok létrehozzák-e a természetes

[22] *Kindleberger* (1978), *Diamond–Dybvig* (1994), *Diamond–Dybvig* (1986)

[23] Lásd *Dewatripont.–Tirole* (1993)

[24] A problémakörről részletesebben lásd *Várhegyi* (1997). A betétbiztosítás esetéről lásd *Harmati–László–Zsámboki* (1997)

[25] Lásd *Harmati–László–Zsámboki* (1997)

kockázatkezelési mechanizmusokat, szükség van-e állami beavatkozásra, mielőtt hatalmas védőfalakat húznánk az egyes intézmények köré.

Természetesen fontos, hogy a bankok esetében létezzen lehetőség védett betételhelyezésre, de vannak más pénzügyi közvetítők, melyek épp azért jöttek létre, mert a befektetők nem igényelték az állami beavatkozásnak azt a szintjét, mint amit a bankok nyújtottak. Egy nyíltvégű befektetési alapnak, vagy egyes származékos ügyleteknek - a nagy kockázatokra való hivatkozással - a bankokhoz hasonló szintű szabályozása épp ennek az intézménynek a létalapját szüntetné meg, hiszen olyan intézményről van szó, ahol a befektetők ki akartak kerülni a banki szabályozás béklyójából. A reguláció épp ezért gyakran pénzügyi innovációkat szül, és így olyan fejlődési utakat indíthat el, amelyek más esetben csak sokkal később, vagy egyáltalán nem indultak volna el. A klasszikus történet az amerikai betéti formákról az, hogy a szolgáltatások sehol nem látott gazdagságát épp kockázatok csökkentését célzó korlátozások váltották ki.[26]

Áttérve a szabályozás pozitív megközelítésére, azt kell regisztrálnunk, hogy Magyarországon sajnos viszonylag kevés tanulmány született e témában. Érdekes kutatási téma lehet például a tulajdonviszonyok szerepe a bankrendszerben. Magyarországon sokan és sokáig vitatták a bankok privatizálásának szükségességét. Az állami tulajdonban, vagy állami kontroll alatt működő bankok esetén a bankvezetők kiválasztása erősen politikafüggő. Egyes országokban a bankok feletti ellenőrzés - implicit módon, de köztudottan - hagyományosan megoszlik az egyes pártok között. Ez az - amúgy sok szempontból nem szerencsés - struktúra egyszerűsítheti az egyes pártok forrás- és befolyásszerzési törekvéseinek megfigyelését. Itt egyébként pontosan az uralmi tézis (vagyis, hogy a „pénzügyi világ" általános uralma alakulna ki) egyfajta fordítottjáról van szó, nevezetesen a politikai hatalom szerez gazdasági befolyást. Osztott, esetleg elaprózott banki tulajdonosi struktúra esetén a banküzem vezetőinek mozgási lehetősége, érdekérvényesítő képessége javulhat. Ilyenkor a tulajdonosok nehezen birkóznak meg a kollektív cselekvés - már említett - kudarcaival, csapdáival. Amennyiben a menedzsment sikeresen képviseli érdekeit, akkor „rókafogta csuka" helyzetek alakulhatnak ki, tehát a politika és az adott bank menedzserei kölcsönösen egymás torkán tarthatják a kezüket.

Az egyes bankok konkrét érdekérvényesítő, befolyásszerző, járadékvadász tevékenységét elsősorban esettanulmányok, anekdotikus bizonyítékok alapján lehet empirikusan igazolni. Több magyar és nemzetközi példa is arra utal, hogy az üzletileg indokolatlan banki pénzkihelyezés gyakorlatában, az osztogatásban - mely célozhatja a politikai pártokat, a médiát stb. - tágabban a bank tulajdonosi struktúrájában vagy a bank meghatározó pénz- és tőkepiaci részesedésében („too big to fail") kell keresni az egyes konkrét bankok és bankárok nagy befolyásának konkrét magyarázatát. A „globális pénzügyi fantomstruktúra" veszélyeinek a citálása pontosan arra lehet jó, hogy elvonja a figyelmünket a konkrét, a pozitív szabályozáselmélet eszközeivel jól feltérképezhető akciókról.

[26] Lásd *Várhegyi* (1996), *Laffon–Tirole* (1994) *17.* fejezet, és *Dewatripont.–Tirole* (1993).

A globalizáció kihívása

Az egyre nagyobb autonómiával rendelkező és a nemzeti határokon túl lépő, globalizálódó pénzügyi piaci intézmények, szereplők megnyirbálják a kormányok gazdasági hatalmát és szűkítik a „nemzeti" gazdaságpolitika mozgásterét. Az állam gazdasági hatalmának lényegében négy - jogi garanciákkal körülbástyázott - tartóoszlopa van. Az első az állam kizárólagos adókivetési joga, a második az állam pénzkibocsátási monopóliuma, melyhez szorosan kapcsolódik az állam joga ahhoz, hogy a költségvetés hiányát adósságfinanszírozással szüntesse meg, végül a negyedik az állam szabályozási monopóliuma, ezen belül a pénzügyi piacok szabályozásának monopóliuma.

A szabad tőkeáramlás és a pénzügyi piacok fejlődése komoly veszélyt jelent ezekre az állami monopóliumokra. Míg a nemzeti piacok elszigeteltsége idején mind a magán-, mind az intézményi adófizetők és befektetők foglyai voltak a szóban forgó állami monopóliumoknak és elégedetlenségüknek csupán tiltakozással adhattak hangot, addig most egyfajta kivonulási opció is megnyílt előttük, hiszen lábukkal és pénztárcájukkal szavazva alternatív pénzügyi intézmények, adózási rendszerek és pénznemek között választhatnak. Az állampolgárok és a vállalatok megnövekedett döntési szabadságának nem csak veszélye, hanem komoly fegyelmező ereje lehet: arra készteti a kormányokat, hogy ésszerűbb fiskális és monetáris politikát folytassanak és nagyobb gonddal őrködjenek az általuk nyomtatott pénz értékállósága fölött.

A kölcsönözhető pénzekért folytatott verseny a nemzetállamok eladósodási lehetőségeit korlátozza, hiszen új alternatívákat nyit meg az állam azon potenciális hitelezői előtt, akik korábban egy szűk, fejletlen pénzügyi intézményrendszer és a nemzeti piacok korlátai közé kényszerítve hozták meg befektetési döntéseiket. Mindez persze azt jelenti, hogy a kormányok nem tehetnek meg büntetlenül bizonyos dolgokat: a nemzeti valuta hiányzó vagy erősen korlátozott konvertibilitása, a tőkeáramlás korlátozása és a nemzetközi banktevékenység tilalma idején gyakran alkalmazott gazdaságpolitikai eszközök[27] a megváltozott gazdasági környezetben célellentétes hatásokkal járnak és aláássák a kormányzat belföldi és külföldi szavahihetőségét.

Mivel a kormányok és a kormányzati döntéseket előkészítő és végrehajtó szakbürokráciák változatlanul úgy érzik, hogy politikai felelősséggel tartoznak a makroökonómiai sarokszámok alakulásáért, nehezen nyugszanak bele gazdaságpolitikai játékterük szűkülésébe. Ráadásul a gazdaságpolitika folyamatosságát, vagy nemzeti céljait hirdető döntéshozók, akik az állam szuverenitását féltik az áru- és devizapiacok globalizálódásától, igen gyakran hathatós politikai támogatást kapnak azoktól a termelői, valamint munkavállalói csoportoktól, amelyek - mivel csupán korlátozottan piacképes termékekkel, készségekkel és ismeretekkel rendelkeznek - érdekeltek abban, hogy fenntartsák az állami szabályozást, amely a verseny korlátozásával járadékszerzési lehetőségeket teremt számukra.[28] A verseny a járadékok - jövedelem - és vagyontranszferek, monopoljogok, kor-

[27] A belföldi fizetőeszköz árfolyamának rögzítése, nyakló nélküli kormányzati túlköltekezés, inflatorikus pénzteremtés, az állam szabályozási monopóliumának bevételszerzésre való felhasználása stb.

[28] A szabályozás politikai gazdaságtanával kapcsolatban *Stigler* (1989), *Mueller* (1989) kötetét ajánljuk az olvasó figyelmébe.

mányzati kedvezmények és privilégiumok - megszerzéséért a nem árjellegű versenynek abba a kategóriájába tartozik, amelynek a társadalmi haszna kisebb, mint költségei. Komoly empirikus és teoretikus bizonyítékok szólnak továbbá amellett, hogy a járadékszerző csoportok és elosztási koalíciók térnyerése aláássa a hosszú távú gazdasági növekedés feltételeit, mert csökkenti az új technológiák adaptálásának képességét és rontja a források újraelosztásának esetleg szükséges változtatásának feltételeit.[29]

A kormányzat adózási, pénzteremtési, eladósodási és szabályozási lehetőségeinek korlátozása tehát - a fiskális és monetáris alkotmányosság megteremtésének és érvényesítésének fegyelmező erejéhez hasonlóan - megköti ugyan a politikai döntéshozók kezét, ám egyszersmind nagy valószínűséggel javítja az erőforrások allokációjának hatékonyságát. Ugyanakkor a méretnövekedéssel együttjáró piaci kudarcok feltérképezése a globalizáció esetében is elkerülhetetlen.

Nem tagadjuk, hogy a pénzügyi piacok fejlődése számtalan új, az egyes államok vagy nemzeti szabályozó hatóságok szintjén veszélyforrást teremt. Ezekre a veszélyekre - a spekulatív buborékok kialakulásától az óriásbankok megroppanásáig - a kormányok kétféleképpen reagálhatnak. Vagy együttesen lépnek föl és alkotnak meg - a bankok számára előírt minimális tőkekövetelményekhez hasonló - globális érvényű szabályokat a gazdasági szereplők számára, vagy pedig - ismét csak együttesen cselekedve - olyan globális gazdasági környezetet hoznak létre, amely prudens magatartásra és önszabályozásra ösztönzi a piaci szereplőket. A nemzetközi cselekvés természetesen szembe kell hogy nézzen a kollektív cselekvés ismert csapdáival, a koordinációs problémákkal és a potyautazás ilyenkor szokásos jelenségével.

3. ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalás helyett talán érdemes a tanulmányban felvetett fő kérdéseket még egyszer megfogalmazni a közös továbbgondolás érdekében:

1. Rejtenek-e magukban olyan veszélyeket a „pénzvilág" egyes elemei, szereplői, piacai, intézményei, ami szükségessé teszi globális megrendszabályozásukat, azaz a fejlődés jelenlegi menetének valamifajta megfordítását? A pénzügyi piacok és intézmények működésének társadalmi költségét és hasznát milyen módon lehet összevetni?

2. A pénzügyi piacok aszimmetrikus információs helyzet szülte piaci kudarcait mérsékli vagy felerősíti az állami szabályozás? Az állami szabályozás és az önszabályozás mely területeken és milyen kombinációban állít elő optimális működési feltételeket?

3. Hogyan lehet a globalizálódó piacokat, intézményeket nemzeti kereteken belül regulálni és milyen elméleti kereteket lehet egy szabályozás kialakításához kidolgozni?

Tanulmányunk e kérdések megválaszolásához szerette volna közelebb vinni az olvasót, bár le kell szögezni azt, hogy nehéz egyértelmű választ adni azokra.

[29] Lásd *Olson* (1987). Lásd még *Olson* (1997). A fenti következtetés, mely eredetileg Olsontól származik, érvényessége meglehetősen tág, így nem véletlenül számos empirikus ellenpélda is felhozható az elméletet alátámasztó tények mellett. Lásd *Mueller* (1989) 319. o.

HIVATKOZÁSOK

Almási M. (1995): Napóra a Times Square-en. T-Twins, Budapest

Augusztinovics M. (1996): Miről szól az input-output modell? Közgazdasági Szemle, 63, 315-320 o.

Baker, W. E. (1984): The Social Structure of a National Securities Market, American Journal of Sociology, 775-811. o.

Buchanan, J. M. (1992): Járadékvadászat és profitra való törekvés. In: Piac, Állam, Alkotmányosság. Bp. KJK.

Cairns, R.–Green, C. (1979): Political economic theories of regulation: an assessment and a suggestion. Working paper, No. 1979-2, May 1979;

Csontos, L.–Király, J.–László, G. (1997a): A nagy ezredvégi borzongás. Közgazdasági Szemle, 1997. július-augusztus.

Csontos, L.–Király, J.–László, G. (1997b): Elfajult-e a pénzügyi rendszer? Beszélő, 1997. július.

Dewatripont, M.–Tirole, J. (1993): The Prudential Regulation of Banks. The MIT Press, Cambridge Massachusetts.

Diamond, D. W.–Dybvig, Philip H. (1994): A bankostrom, a betétbiztosítás és a likviditás. Megjelent: *James, C. M.–Smith, C, W, H.* (szerk.): Pénzügyi közvetítők: Kereskedelmi bankok. PANEM, Budapest.

Diamond, Douglas W.–Dybvig, Philip H. (1986): Banking Theory, Deposit Insurance, and Bank Regulation. Journal of Business, 1986, January, 55-68. o.

Diamond, D. W. (1996): Pénzügyi közvetítés és delegált megfigyelés. 23-49. o.

Dixit, A. K. (1996): The Making of Economic Policy, Cambridge MIT Press

Friedman, M.–Schwartz, A. (1963): A Monetary History of the U. S. (1867-1960). Princeton: Princeton University Press, 1963; és Infláció, munkanélküliség, monetarizmus 73-99 o., (szerk: *Riesz Miklós*), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Galbraith, J. K. [1995]: A pénzügyi spekulációk rövid története. Adu Print, Budapest.

Goldsmith, R. W. [1985]: Comparative National Balance Sheets: A Study of the Twenty Countries. Chicago: University of Chicago Press.

Gorton, G. (1988): „Banking Panics and Business Cycles", Oxford Economic Papers, New Series, 40., 751-781. o.

Grossman, S. J.–Stiglitz, J. E. (1976): Information and Competitive price Systems, American Economic Review, 246-253. o.

Hahn, F. H. (1971): Equilibrium with transaction cost, Econometrica, 39: 417-439. o.

Hanh, F. (1990): Likviditás. Megjelent: *Friedman, B. M. – Hahn, G. F. H* (szerk).: Handbook of Monetary Economics. Elsevier Science Publishers, B. V. 65-80. o.

Harmati, L.–László, G.–Zsámboki, B. (1997): A pénzügyi rendszer információs problémái és a betétbiztosítás. Bankszemle, 1996, 6., 1-29. o.

Keynes, J. M. (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Kindleberger, Charles P. (1978): Maniacs, Panics, and Crashes, a History of Financial Crises, New York, 1978; Basic Books.

Kornai, J. (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kornai, J. (1994): A szocializmus politikai gazdaságtana. HVG Könyvkiadó, Budapest.
Kornai, J. (1993a): A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle, 40, 1993/5, 382-395.* o.
Kornai, J. (1993b): Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 40, 1993 7-8, 569-599. o.
Kornai, J. (1993c): Útkeresés. *Századvég, 1993*
Korten, D. C: (1996): A tőkés társaságok világuralma. Kapu, Budapest, 251. o.
Laffont, J.-Tirole, J. [1994]: A Theory of Incentives in Procurement and Regulation, MIT Press, Cambridge Massachussets.
Lányi Kamilla (1996): A pénz hatalma - a hatalom pénze. Élet és Irodalom, július.
László G. (1997): Pénzfunkciók, pénzformák. *Kohn, M.* (1997): Bank- és pénzügyek, pénzügyi piacok. Osiris, megjelenés alatt.
László G.-Zsámboki B. (1995): Pénz, pénzügyi közvetítők és a reálgazdaság. Közgazdasági Szemle, XLII. évf., 667-684.o.
Lengyel Gy.-Bartha, A. (1997): Bankárok: a magyar gazdasági elit domináns csoportja? Replika, 1997 március, 67-88. o.
LeRoy, S. F.-Gilles, C. (1990): Asset price bubbles. Megjelent: *Newman, P. és szerzőtársai* (szerk.): The New Palgrave Dictionary of Money and Finance. MacMillan Press Limited, 74-76. o.
Merton, R. C. (1990): The Financial System and Economic Performance, J. of Financial Services Research 263-300, Kluwer Academic Publishers.
Merton, R. C. (1995): Financial Innovation and the Management and Regulation of Financial Institutions. Journal of Banking and Finance 19 (1995) 461-481. o.
Mueller, D. C. (1989): Public Choice II, Cambridge, Cambridge University Press
Niehans, J. (1978): The Theory of Money, John Hopkins University Press, Baltimore, London,
Olson, M. (1987): A nemzetek felemelkedése és hanyatlása, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Olson, M. (1997): A kollektív cselekvés logikája; Budapest, Osiris.
Park, Sangkyun (1991): Bank Failure Contagion in Historical Perspective. Journal of Monetary Economics, 1991, 28, October, 271-286. o.
Salins, A. de-Villeroy de Galhau, F. (1996): The Modern Development of Financial Activities in the Light of the Ethical Demands of Christianity. Pontifical Council for Justice and Peace, Vatican City.
Spitz, P. (1996): The right to food and the role of finance. Food Policy, vol. 21., No. 1.
Stigler (1989): Piac és állami szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Stiglitz, J. (1994): Wither Socialism? Cambridge, MIT Press.
Toffler, A. (1993): Hatalomváltás. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Várhegyi É. (1996): Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon. Szociológiai Szemle, 3-4 sz.
West, E. G. (1997): Adam Smith's Support for Money and banking Regulation: A Case of Inconsistency. Journal of Money, Credit and Banking, vol 29 No 1, 127-134. o.

INFLÁCIÓ ÉS INFLÁCIÓS VÁRAKOZÁS - EGY ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS*

Pete Péter

Az inflációval foglalkozó hazai közgazdasági és még inkább a gazdaságpolitikai irodalom meglehetősen kevés figyelmet fordít a pénzkereslet és a pénzkínálat egymáshoz való viszonyára a magyarországi inflációs tendenciák magyarázatában.[1] Az elemzések túlnyomó többsége az árupiac szereplőinek magatartására koncentrál. E tanulmányok a különböző költségeknek, állami gazdaságpolitikai intézkedéseknek - mindenekelőtt adóknak és az állam által közvetlenül manipulált áremeléseknek - a gazdaság egészére szétterülő, tovagyűrűző hatásait hangsúlyozzák, illetve az így kialakuló költségoldali becsléseket a keresleti oldalra vonatkozó minőségi információk figyelembevételével, „szakértői" becslésekkel korrigálják.[2] E közelítésben a jegybank, illetve a pénzkínálat teljesen passzív szerepet kap, ami kimondva vagy kimondatlanul egyenértékű azzal a feltevéssel, hogy az árupiaci szereplők valamilyen „egyezkedése" útján kialakuló árszínvonalhoz szükséges pénzmennyiséget a jegybank politikája automatikusan biztosítja.

Az irodalom ilyen egyoldalúságában nyílvánvalóan szerepet játszik az is, hogy a korábbi, szocialista - Kornai János által félig monetizáltnak nevezett - gazdasági rendszerünkben a pénz és infláció másként függött össze egymással mint a piaci mechanizmusra épülő világban. Strukturált pénzügyi szektor híján az aktív pénzkínálati politikát elemző irodalomnak sem alakultak ki tradíciói. Jóval több elméleti anyag halmozódott fel azokról a vállalati magatartást meghatározó mozgatórugókról amelyek a szocializmus inflációs tendenciáit éltették. E kérdések tisztázása jórészt éppen Kornai munkásságának eredménye.[3]

Mai gazdasági rendszerünk nyílvánvalóan teljes egészében monetizált; a pénz szerepét

* Köszönettel tartozom Vincze Jánosnak (MNB) a kézirathoz tett értékes kritikai megjegyzéseiért, továbbá Görömbey Péternek (KLTE) a tanulmány ábráinak elkészítéséhez nyújtott segítségéért.

[1] Természetesen léteznek ilyen írások is, nem meglepő módon mindenekelőtt az MNB szakértőinek tollából. Jó példája ennek *Hamecz–Vincze–Zsoldos* (1996).

[2] Tipikus példája e megközelítésnek *Cinkotai* (1996), vagy valamelyest korábbról *Boda–Zentai* (1991).

[3] Számos műve közül itt elegendő csupán egyre, A hiány (1980) című könyvére hivatkoznunk.

ignoráló hagyomány mégis tovább élni látszik a szakirodalomban. Noha el kell ismernünk, hogy sokan ezen a módon is igen gyakran meglehetősen pontos inflációs előrejelzéseket készítenek, az inflációs jelenségek kielégítő magyarázatára e megközelítés nyilvánvalóan nem elegendő.[4] Túl azon, hogy e hallgatólagos feltevés messze eltúlozza a jegybank képességeit (gondoljunk csak arra, hogy milyen információkkal, s milyen reakciósebességgel kellene rendelkeznie a központi banknak egy teljesen passzív monetáris politika végrehajtásához), e logika nem ad kielégítő választ egyébként mindenki által fontosnak tartott kérdésekre: az inflációs várakozások és a tényleges infláció kapcsolatára, kölcsönhatásukra és dinamikájukra. Ebben a kontextusban az inflációs várakozásokból úgy keletkezik infláció, hogy a reáljövedelem-pozíciójukat megőrizni, esetleg javítani kívánó gazdasági szereplők saját áraikat az általuk várt jövőbeli infláció figyelembevételével, ahhoz igazítva alakítják ki. Ennek az egyéni döntéshozó szintjén igen meggyőző mechanizmusnak azonban a szokásos makroökonómiai megközelítésre transzformálva van egy komoly buktatója. Az tudniillik, hogy míg az egyének természetesen akár nagyot is tévedhetnek a jövőbeli infláció megbecsülésénél, az egyéni várakozások valamilyen aggregálásával képződő makroökonómiai inflációs várakozásnak nagyjában és egészében pontosnak kell lennie, mert a jegybank alkalmazkodó pénzpolitikája ezt a várakozást elégíti ki. Márpedig az elmúlt évek inflációs folyamataiban több alkalommal is az inflációs várakozások erősen eltértek a tényleges áremelkedési dinamikától. Erről tanúskodnak például azok a periódusok, amikor az ex-post reálkamatlábak viszonylag hosszabb ideig is negatívnak bizonyultak.

A pénzkínálat önálló szerepét jelentéktelenné degradáló megközelítés 180 fokos ellentétének tekinthetők azok a modellek, amelyek az inflációs ráta alakulását kizárólag a nominális pénzkínálat dinamikájával magyarázzák. Ilyenek mindenekelőtt a hiperinfláció elemzéséhez használt modellek, amelyek központi eleme a pénzpiac egyensúlyát leíró egyenlet:

$$M = PL(Y,i),\ L_y > 0, L_i < 0 \qquad (1)$$

Az egyenlet baloldala a nominális pénzkínálatot, jobboldala a keresletet reprezentálja, szokásos módon *M*-mel jelöltük a nominális pénzkínálatot, *P*-vel az árszínvonalat, *Y*-nal a reáljövedelmet, *i*-vel pedig a nominális kamatlábat és *L*-lel a reálpénzkeresletet. *Cagan* (1956) nyomán gyakran élünk azzal az egyszerűsítéssel, hogy – miután hiperinflációs körülmények között a reálváltozók mozgása eltörpül a nominális változókéhoz képest – az elemzés további részében a reálváltozókat (jelesül a reáljövedelmet és a reálkamatlábat) konstansnak tekintjük. Így a reálpénzkeresletet az inflációs várakozások határozzák meg. Állandó inflációs várakozások esetén pedig a pénzpiac egyensúlya megkívánja, hogy a nominális pénzkínálat és az árszint mindig egyforma ütemben változzon. Egyáltalán nem kell azonban hiperinfláció ahhoz, hogy a nominális pénzmennyiség változása és az árszint dinamikája közti szoros kapcsolat (ha az ok-okozati viszony nem is) nyilvánvaló legyen.

[4] Gondoljunk csak arra, hogy noha a kakaskukorékolás meglehetős biztonsággal jelzi előre a napfelkeltét, ám a jelenség magyarázatában nem játszik szerepet.

Magyarországon például 1990 óta a reáljövedelem több mint 10%-kal csökkent, miközben a nominális kamatláb szélsőségesen ingadozott ugyan, de egészében nem mutatott komoly trendet. Mindeközben a nominális árszint kb. ötszörösére nőtt. A fenti pénzpiaci egyenletre tekintve kézenfekvőnek látszik, hogy ez nem lehet egészen független a nominális pénzaggregátumok nagyságrendileg hasonló növekedésétől.[5]

A pénzpiac egyensúlykritériumán alapuló modellekben az inflációs várakozások egészen más mechanizmus útján hatnak a tényleges inflációra. A hatás itt keresletoldali. Ha az emberek az infláció gyorsulására számítanak, akkor csökken a reálpénz tartási igényük, felesleges pénzkészleteiket úgy igyekeznek leépíteni, hogy elköltik azokat. Zárt gazdaságban (vagy rugalmas valutaárfolyam mellett) a gazdaság egésze nem tud megszabadulni a nominális pénzkészletektől, a költekezés inflációt gerjeszt, ami egészen addig tart, amíg további változást már nem várnak az infláció ütemében, s a reálpénzkészlet a kívánatos szintre nem csökken. Ez a praktikus elme számára talán kissé nyakatekerten hangzó logika az inflációs várakozások és a tényleges infláció sokkal kielégítőbb, és mint majd látni fogjuk, az időbeli dinamikát is jobban érzékeltetni képes magyarázatát adja.

E dolgozatban az elméletből közismert néhány inflációs modellt[6] kombinálunk, egy olyan változatot hozva létre, amely az inflációs várakozásoknak a tényleges inflációs folyamatokban betöltött szerepét a hazai irodalomban szokásos elemzésektől eltérő módon világítja meg ugyanakkor tanulságokkal szolgálhat a hazai monetáris és fiskális politika alakításánál. Természetesen a pénzpiacra koncentráló közelítés is egyoldalú, ráadásul az itt bemutatott modellek egyes feltevései (zárt gazdaság illetve rugalmas valutaárfolyam) jelentősen eltérnek a hazai körülményektől. Ám a dinamikus pénzpiaci alkalmazkodás előtérbe tolása mégis olyan következtetésekre vezet, ami a hazai inflációról való gondolkodásunkat is új szempontokkal gazdagíthatja.

1. CAGAN MODELLJE

Induljunk ki Cagan már hivatkozott modelljéből. Eszerint a reálpénzkereslet az inflációs várakozások - a levezetések egyszerűsítése érdekében exponenciálisnak feltételezett - függvénye.

$$\frac{M}{P} = ce^{-a\pi^e}, \tag{2}$$

ahol a (konstans) jövedelem és reálkamatláb pénzkeresletre gyakorolt hatását a konstans c-be vontuk össze, s a π^e-vel jelölt inflációs várakozások növekedése pedig a kívánt módon negatív irányban hat a pénzkeresletre. A pénzpiaci egyensúly időderiváltja a következő összefüggést adja:

[5] Még akkor sem, ha a szakértők a hazai reálpénzkeresleti függvényt a strukturális változások miatt egyenlőre instabilnak, s ezért megbízhatatlannak tartják. A függvény eltolódása mégsem lehetett ötszörös nagyságrendű.

[6] *Cagan* (1956), *Bruno–Fischer* (1990), *Blanchard–Fischer* (1989).

$$\left(\frac{\dot{M}}{M}-\frac{\dot{P}}{P}\right)\frac{M}{P}=-a\frac{d\pi^e}{dt}e^{-a\pi^e}, \tag{3}$$

A képletben a változó feletti pont a változó időderiváltjára utal. A (2) és (3) összefüggés kombinálásából

$$\sigma-\pi=-a\frac{d\pi^e}{dt}, \tag{4}$$

adódik. A (4) egyenletben a rövidség kedvéért σ-val jelöltük a nominális pénzkínálat növekedési ütemét, π-vel pedig az infláció rátáját. Az egyenlet azt fejezi ki, hogy a pénzpiac egyensúlya mellett a nominális pénzkínálat növekedési üteme csak akkor lehet nagyobb (kisebb) az infláció rátájánál, ha a döntéshozók az infláció csökkenésére (növekedésére) számítanak. Ha az egyenlet bal oldala pozitív, akkor a reálpénzkínálat nő, ez pedig csak úgy fér össze az egyensúllyal, ha a reálpénzkereslet is nő. Ez utóbbi akkor történik, ha az infláció várt rátája csökken. A hosszú távú (stacioner) egyensúlyban természetesen a piac nem vár változást az inflációs rátában, s ilyenkor a pénzkínálat és az infláció rátája azonos.

A pénzkínálat növekedési ütemében bekövetkezett változásokhoz való dinamikus alkalmazkodási folyamat nagyban függ attól, hogy a gazdaság szereplői milyen módon alakítják ki várakozásaikat. Adaptív (múltba tekintő) várakozások esetén például a jövőre várt inflációs rátát a múltban elkövetett becslési hibák figyelembe vételével korrigálják, amit a legegyszerűbben a következő formulával fejezhetünk ki:

$$\frac{d\pi^e}{dt}=b\left(\pi-\pi^e\right), \tag{5}$$

ahol b 0 és1 közé eső pozitív konstans. Könnyű belátni, hogy a (4)-(5) egyenletek által definiált dinamikus rendszer stabilitása az a és b paraméterek értékétől függ. Ha $ab < 0$ érvényes, akkor az inflációs ráta idővel igazodik a pénzkínálat (konstans) növekedési üteméhez, σ-hoz. A továbbiakban a stabilitási feltételek érvényességét mindig adottnak fogjuk tekinteni.

2. SEIGNIORAGE

Az eddigiekben azt tételeztük fel, hogy a monetáris hatóság teljesen autonóm módon határozza meg a pénzkínálat növekedési ütemét, így σ-t egzogén paraméterként kezeltük. Nyilvánvaló azonban, hogy a pénzkínálat növekedésének meghatározásánál egyéb korlátokat, mindenekelőtt az állam eladósodási lehetőségének korlátait is figyelembe kell venni. A költségvetési deficit reálértékét az államadósság reálértékének növekedése és/vagy az állam pénzteremtésből származó jövedelme finanszírozza, ha az előbbi finanszírozhatósága korlátozott, akkor az utóbbinak is szerepet kell játszania a költségvetés hiányának finanszírozásában. Ismeretes ugyanis, hogy a pénzkínálat növeléséből a kormányzatnak jövedelme származik. Miután feltevésünk szerint pénzt csak a kormányzat teremt-

het,[7] s a teremtett pénzt a gazdaság tartja, a pénzmennyiség növekményéhez a pénztartók csak úgy juthatnak, ha e célból megtakarítanak a jövedelmükből. A kibocsátott pénzt a kormányzat nem „vásárolja vissza",[8] ezért az a tény, hogy a közösség a többletpénzt hajlandó tartani, a fenti megtakarítást a kormányzat jövedelmévé teszi. Mondhatjuk azt is, hogy amikor a kormány növeli a pénzmennyiséget, s a pénzt forgalomba hozza, akkor a semmiből teremtett pénzzel vásárolhat. A keletkező jövedelem értéke természetesen azonos az egyes időszakokban kibocsátott pénz értékével, tehát a pénzkínálat időszaki növekményével, illetve annak reálértékével. E jövedelmet a közgazdasági irodalom *seigniorage*-nak nevezi.[9]

A seigniorage két részre bontható. A pénzkészlet növekedhet a reáltényezők hatására, például azért, mert a gazdaság növekszik. Mostani vizsgálódásunk céljaira ezt azonban kizártuk, emlékeztetünk rá, hogy a bevezetőben a reáljövedelmet és a reálkamatlábat konstansnak tételeztük fel. Marad a seigniorage másik komponense, amit inflációs adónak is neveznek. Ez azzal függ össze, hogy infláció idején a gazdasági alanyoknak akkor is növelniük kell a nominális pénzkészletüket, ha a pénzmennyiség reálértékét változatlanul akarják tartani, vagy akár csökkenteni szeretnék azt,[10] hiszen az infláció erodálja a pénzkészlet reálértékét. A nominális pénzkereslet inflációval összefüggő növekménye, illetve ennek reálértéke az inflációs adó. Tekintettel arra, hogy modellünkben a seigniorage másik, a gazdaság növekedésével kapcsolatos komponensét kizártuk, a továbbiakban ezt az inflációval összefüggő állami bevételt fogjuk seigniorage-nak nevezni.

A seigniorage definíció szerint azonos a pénzkínálat növekményének reálértékével, vagyis:

$$S = \frac{dM/dt}{P} = \left(\frac{dM/dt}{M}\right)\left(\frac{M}{P}\right) = \sigma\frac{M}{P}, \tag{6}$$

Tudjuk, hogy a stacionárius egyensúlyban $\sigma = \pi = \pi^e$ érvényes, ezért:

$$S = \sigma\frac{M}{P} = \pi\frac{M}{P}, \tag{7}$$

A fenti képlet alapján a seigniorage és az inflációs adó jelentését némileg pontosítanunk kell. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a seigniorage (a pénzállomány növeléséből szárma-

[7] Ez szigorúan véve természetesen csak a monetáris bázisra igaz, hiszen a bankszámlák formájában lévő pénzt privát vállalkozások, a kereskedelmi bankok teremtik. A fenti modell azonban, mint a legtöbb hasonló aggregáltsági szintű makroökonómiai modell, eltekint a pénzügyi közvetítő rendszer lététől, így a pénz fogalma itt csak a bázispénzt jelöli.

[8] Rövidebb időszakokban előfordul ugyan, hogy a pénzkínálat csökken, de a gazdasági növekedés és az árszínvonal emelkedése miatt még középtávon is a pénzmennyiség folyamatos növekedése a jellemző.

[9] Létezik a Seigniorage-nak egy másik megközelítése is, amely a pénzkínálatra úgy tekint mint az állam olyan adósságára, amely után nem kell kamatot fizetni. Ez esetben a seigniorage az a kamatmegtakarítás, amely abból származik, hogy az állam a pénzkínálat erejéig kamatmentes hitelt élvez. Ez a kamatmegtakarítás a jegybanknál keletkezik. A mi modellünkben, ahol a bankrendszer és a jegybank külön nem szerepel, természetesen csak az általunk itt használt megközelítés értelmezhető.

[10] Feltéve, hogy a reálpénzmennyiség csökkentésének üteme kisebb az infláció rátájánál.

zó állami jövedelem) csak speciális esetben egyezik meg összegében az inflációs adóval (a pénztartók azon veszteségével, amit az infláció ró rájuk azáltal, hogy erodálja pénzkészletük reálértékét) még akkor is, ha - mint azt itt feltételeztük - a gazdaság nem növekszik. Ez a speciális eset a stacioner egyensúly állapota, hiszen a pénzkínálat növekedési rátája csak ilyenkor azonos az inflációval. A stacionárius állapot felé haladó egyensúlyi pályán e két ráta eltér. Így például $\sigma < \pi$ csak úgy fér össze a pénzpiaci egyensúllyal, ha az emberek az infláció növekedésére számítanak. Ilyenkor pedig az inflációs adó nagyobb, mint az ugyancsak az inflációval összefüggő seigniorage. Mi több, a seigniorage értéke időben változik akkor is, ha a pénzkínálat növekedési üteme konstans, hiszen ha $d\pi^e/dt > 0$, akkor a reálpénzkereslet időben csökken, egészen addig, amíg a stacioner egyensúlyt a rendszer el nem éri.

Természetesen minden inflációs, illetve pénzkínálati növekedési ütemhez más és más összegű seigniorage tartozik a stacioner egyensúlyban is. Felvethető a kérdés: mi az a maximális összegű seigniorage, amit a kormányzat *tartósan* beszedni képes?[11] Korábban bevezetett pénzkeresleti függvényünk és a stacionárius egyensúlyban érvényes $\sigma = \pi = \pi^e$ feltétel mellett a seigniorage

$$S = \sigma c e^{-a\pi}, \tag{8}$$

értékű. Ennek maximuma pedig ott van, ahol $\sigma = \pi = 1/a$. Vegyük észre, hogy π ezen értéke mellett a pénzkeresleti függvény elaszticitása pontosan -1-gyel egyenlő, a seigniorage tehát ott maximális, ahol a pénzkeresleti függvény infláció szerinti elaszticitása pont egységnyi. Ez az eredmény független a pénzkeresleti függvény konkrét specifikációjától,[12] és valójában ugyanazt a mikroökonómiából jól ismert összefüggést tükrözi, hogy a bevétel ott maximális, ahol a kereslet árelaszticitása egységnyi. A pénzkínálati illetve inflációs

1. ábra

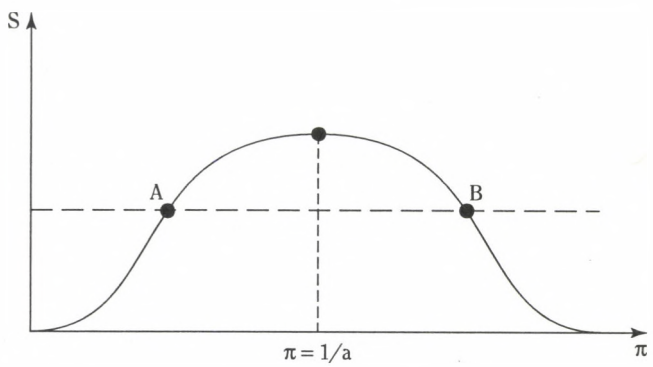

[11] A kérdést ebben a formában először *Friedman* (1971) vetette fel.

[12] Induljunk ki a stacionárius egyensúly állapotából és jelöljük a pénzkeresleti függvényt az infláció csökkenő függvényeként m(p)-vel. Ekkor $S=\pi m(\pi)$, és a $\partial S/\partial\pi = m(\pi) + p\pi m/\partial\pi = 0$ feltételből $\pi = -m(\pi)/(\partial m/\partial\pi)$. A pénzkereslet infláció szerinti elaszticitása definíció szerint $[\partial m/\partial\pi)*[\pi/m(\pi)]$, s ha ebbe a képletbe π helyére a fenti értéket helyettesítjük, akkor -1-et kapunk.

ráta növekedésével a seigniorage növekszik ugyan, de nagyobb inflációhoz kisebb reálpénzkereslet tartozik. A végeredmény e két ellentétes hatás eredőjeként adódik.

Ha tehát a seigniorage-t az infláció függvényében ábrázoljuk, akkor ez egy darabig növekszik, majd amikor elérte maximumát, utána már a reálpénzkereslet infláció miatti csökkenése dominálja a folyamatokat. Ilyenkor már az infláció további felpörgetésével nem lehet növekvő seigniorage bevételhez jutni, mi több, az csökkenni fog. Fontos rámutatnunk, hogy a fenti görbe minden pontja stacionárius állapotra vonatkozik, ezt eleve feltettük. A stacionárius állapot felé tartó dinamikus folyamatokról tehát semmiféle következtetést nem lehet belőle levonni.

Viszont a stacionárius egyensúlyi helyzetek összevetéséből is az a fontos következtetés adódik, hogy mindaddig, amíg a seigniorage az elérhető maximum alatt van, addig ugyanakkora seigniorage két különböző inflációs ráta mellett is elérhető. Az ábránkon A-val jelölt pontban az infláció jóval alacsonyabb, mint B-ben, noha az állam seigniorage jövedelme azonos.

3. EGZOGÉN SEIGNIORAGE (BRUNO ÉS FISCHER MODELLJE)[13]

Mint láttuk, a pénzkínálat növekedési ütemének fiskális következményei vannak. A monetáris politika az állam finanszírozási korlátján keresztül elválaszthatatlanul kapcsolódik a fiskális politikához. Korántsem nyilvánvaló, hogy az alkalmazkodás során a monetáris hatóság a fiskális politika igényeitől teljesen függetlenül meghatározhatja a pénzkínálat növekedési ütemét. Elképzelhető, sőt olyan országokban, ahol az állam valamilyen oknál fogva nem, vagy csak korlátozottan képes a fiskális hiánynak az adósság növelésével való finanszírozására, s ezért erősen támaszkodik a seigniorage jövedelemre, gyakran elő is fordul, hogy a pénzkínálat növekedése az állam seigniorage bevételi igényéhez kell, hogy igazodjon. Eddigi elemzési apparátusunk alkalmas ennek a helyzetnek az illusztrálására is. Az állam eladósodási korlátját a legegyszerűbben úgy vehetjük figyelembe, hogy a seigniorage jövedelmet tekintjük egzogénnek (konstansnak) és a pénzkínálat növekedési üteme ehhez igazodik majd. Rendszerünk viselkedése természetesen továbbra is alapvetően függ az inflációs várakozások természetétől. Kezdjük a tárgyalást ismét az adaptív várakozások feltevésével. A rendszer működése ekkor a következő két egyenlettel írható le:

$$\overline{S} = \sigma c e^{-a\pi^e}, \tag{9}$$

$$\frac{d\pi^e}{dt} = b\left(\pi - \pi^e\right), \tag{10}$$

A (9) egyenlet a pénzpiac egyensúlykritériuma arra a speciális esetre, amikor a seigniorage bevétel konstans. Erre utal az S feletti vonás. És természetesen azt is tudjuk, hogy

[13] Az itt közölt változat az eredeti modell lényeges egyszerűsítése, amelyben a gazdaság növekedését figyelmen kívül hagytuk. Lásd még *Blanchard–Fischer* (1989)

$$\bar{S} = \sigma \frac{M}{P}, \tag{11}$$

a seigniorage definíció szerint azonos a nominális pénzkínálat növekedési ütemének és a reálpénzkészletnek a szorzatával.

A (10) egyenlet a már ismert adaptív várakozás elve, ez adja meg az inflációs várakozások időbeli viselkedését.

A (11) egyenlet valójában σ és π^e között létesít olyan viszonyt, ami a seigniorage bevételt konstans szinten tartja. Ezt explicitté is tehetjük úgy, hogy kifejezzük a várt inflációs rátát a pénzkínálat növekedési ütemének függvényeként:

$$\pi^e = \frac{1}{a} \ln \sigma \frac{c}{\bar{S}}, \tag{12}$$

Grafikusan ábrázolva a várt infláció a pénzkínálat ütemének növekvő függvényeként adódik. Ezt illusztrálja az ábrán a GG görbe. A görbe az S/c pontban metszi a vízszintes tengelyt, meredeksége pedig $1/(a\sigma)$.

2. ábra

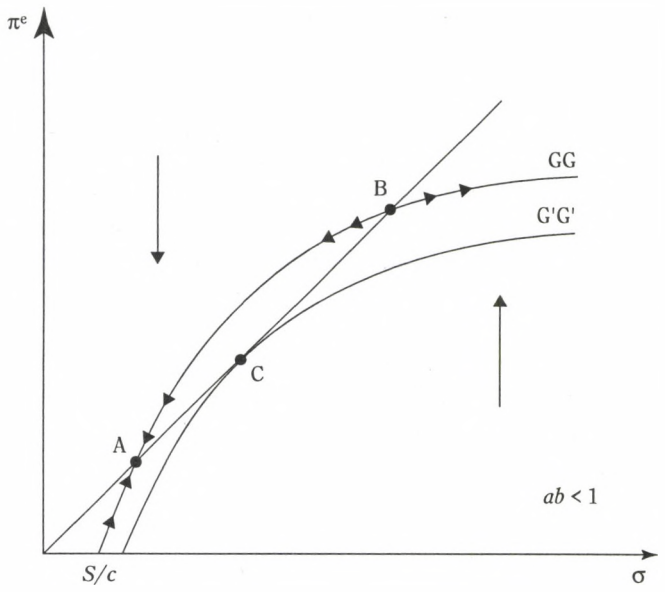

A GG görbe mentén a seigniorage állandó, ez volt a feltétel, amelynek segítségével a görbét megszerkesztettük. Nagyobb seigniorage minden egyes inflációs várakozási szinten csak nagyobb pénzkínálati ráta mellett nyerhető, így nagyobb S esetén a görbe jobbra tolódik.

A stacionárius egyensúlyban $\pi^e = \sigma$, ezt a feltételt fejezi ki ábránkon a 45°-os egyenes. A pénzpiac a GG görbe más pontjaiban is egyensúlyban van, ám ezek a pontok olyan hely-

zetet reprezentálnak, ahol az infláció változására számítanak, így ezekről a pontokról a rendszer az idő változásával elmozdul. Az időbeli alkalmazkodás természete, mint látni fogjuk, függ a várakozások képzésének módjától. Ezt a kérdést azonban hagyjuk későbbre, foglalkozzunk előbb a stacionárius állapotok tulajdonságaival.

Stacionárius egyensúly természetesen azokon a pontokon van, amelyek mind a görbén, mind a 45°-os egyenesen rajta vannak. A egzogénül adott seigniorage nagyságától függően lehetséges, hogy két ilyen pont van, egy ilyen pont van, vagy a rendszernek egyáltalán nincs stacionárius állapota. Az első esetet mutatja ábránkon például a GG görbe. A G'G' görbe testesíti meg a második esetet. A G'G' görbéhez tartozó seigniorage jövedelem nyilvánvalóan magasabb, mint a GG görbéhez tartozó, mi több, ez a görbe reprezentálja a tartósan, állandó infláció mellett elérhető legmagasabb szintű pénzteremtésből származó jövedelmet. A 45°-os egyenes éppen érinti a G'G' görbét, e görbe meredeksége a C pontban tehát egységnyi. Tudjuk azonban, hogy a görbe meredeksége általában $1/(a\sigma)$-val egyenlő, vagyis a kérdéses pontban $\sigma = 1/a$. Lévén ez stacionárius egyensúly, ezért az inflációs ráta is ugyanekkora. Ugyanezt az eredményt kaptuk korábban, amikor a maximálisan elérhető seigniorage-t próbáltuk meghatározni.

Ennél magasabb seigniorage jövedelem is nyerhető, hiszen G'G' -től jobbra is rajzolhatunk állandó seigniorage görbéket, ezek azonban már nem rendelkeznek a 45°-os egyenessel közös ponttal. Ezek mentén tehát a várt inflációs ráta sohasem lehet azonos a pénzkínálat növekedési ütemével, s az ilyen rendszer nem lesz konvergens. Lemaradó várakozások mellett elképzelhető például, hogy a pénzkínálat hirtelen gyorsításával igen magas seigniorage érhető el, ám ennek fenntartásához folyamatosan gyorsítani kell a pénzkínálat növekedését, s a bekövetkező hiperinfláció egy bizonyos szint után teljesen kezelhetetlenné válik.

A GG görbe mentén két stacionárius egyensúly is van. Ahogy korábban már utaltunk rá, létezik egy alacsonyabb inflációval jellemezhető egyensúly, görbénken az A pontban, ahol a reálpénztartás viszonylag magas, és egy magas inflációs stacionárius egyensúly (B pont), ahol a reálpénztartás alacsony. Az azonban, hogy e pontok milyen stabilitási tulajdonságokkal rendelkeznek, már függ a várakozások természetétől, és a rendszer egzogén paramétereitől is.

Idézzük vissza a (4) összefüggést, vagyis a pénzpiaci egyensúly idő szerinti deriváltját. Ennek a feltételnek továbbra is érvényesülnie kell, hiszen a GG görbe mentén az idő múlásával a pénzpiac folyamatosan egyensúlyban van.

$$\sigma - \pi = -a\frac{d\pi^e}{dt}, \tag{4}$$

Ha ebből kifejezzük az infláció rátáját, majd behelyettesítjük az adaptív várakozások (10.) formulájába, akkor a következő összefüggést kapjuk:

$$\frac{d\pi^e}{dt} = \left(\frac{b}{1-ab}\right)\left(\sigma - \pi^e\right), \tag{13}$$

A 45°-os egyenes mentén $\sigma = \pi^e$ érvényesül, amiből a stacionárius állapotnak megfele-

lő $d\pi^e/dt = 0$ következik. Az egyenes fölött a pénzkínálat növekedési üteme kisebb, fölötte nagyobb, mint az infláció várt rátája. Az inflációs várakozások időbeli alakulása az a és b paraméterek értékétől függ, pontosabban attól, hogy $ab < 1$, vagy $ab > 1$. Az első esetben a 45°-os egyenes alatt az infláció növekedésére számítanak, felette pedig annak csökkenését anticipálják, a második esetben a helyzet fordított. Itt csak az első esettel foglalkozunk.

A 2. ábrán a nyilak jelzik az időbeli alkalmazkodás irányát. Nyilvánvaló, hogy a fenti körülmények között az alacsony inflációjú A pont stabil, a magas inflációval jellemezhető B pont instabil egyensúly. Ez azt jelenti, hogy bármely a B ponttól balra eső kiindulópontból a gazdaság idővel az A pontba jut, természetesen a GG görbe mentén haladva. A B ponttól jobbra az infláció elszabadul. A változók ilyen konstellációja mellett az emberek az inflációs ráta növekedésére számítanak, ám a pénzkeresleti függvénynek a várt infláció szerinti rugalmassága itt már nagyon nagy. Így a seigniorage tartására törekvő monetáris politika azt jelenti, hogy az egyre gyorsuló pénzkínálati ráta maga előtt hajszolja az inflációs rátát, ami az inflációs várakozások emelkedéséhez, a reálpénzkereslet csökkenéséhez vezet, s ez újabb lökést ad az inflációnak. Az öngerjesztő spirál nyilvánvalóan tarthatatlan. Valójában ugyanez következik be, ha a kormányzat a seigniorage jövedelmet a maximális stacionárius állapotban elérhető fölé akarja szorítani, magyarán a GG görbét olyan messze tolja jobbra, hogy az már nem is érinti a 45°-os egyenest.

A 3. ábrán azt vizsgáljuk meg, hogy mi történik, ha a kormányzat meg akarja növelni a seigniorage jövedelmét. Induljunk ki a stabil stacionárius egyensúlyból, amit ábránkon ismét A-val jelölünk!

3. ábra

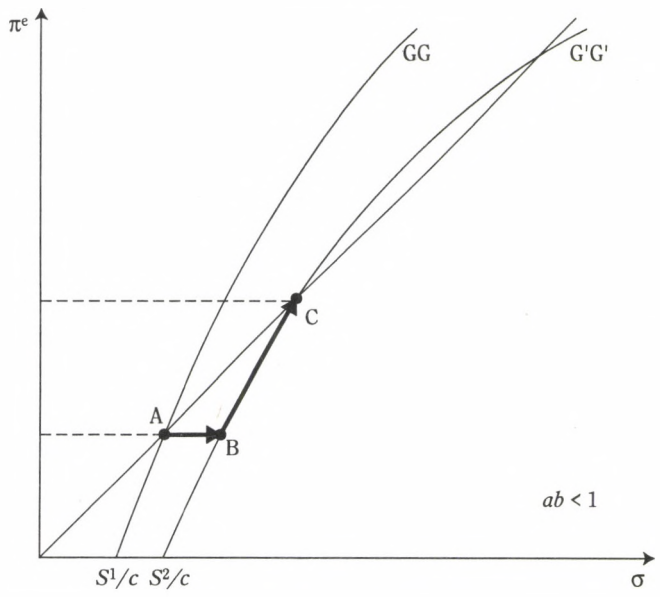

A gazdaságpolitika változása eltolja a GG görbét G'G'-be, hogy a seigniorage S^1-ről S^2-re növekedhessen. Ezt a pénzkínálat növekedési ütemének növelésével éri el. Miután a várakozások adaptívak, vagyis múltba tekintőek, a gazdaságpolitika változásának pillanatában az inflációs várakozások nem változnak. A (13) egyenlet alapján tudjuk, hogy a B pontban, ahová a rendszer a változás pillanatában ugrik, az inflációs várakozásoknak növekedniük kell, hiszen a 45°-os egyenes alatt vagyunk. A várt inflációs ráta növekedése azonban csak akkor képzelhető el, ha az infláció a B pontban magasabb mint a nominális pénzkínálat új növekedési rátája [(4) egyenlet]. Az infláció tehát szintén azonnal magasabb szintre ugrik. Ezután a rendszer fokozatosan mozog a B pontból a C pontba. Ezen a pályán mind a pénzkínálati ráta, mind a tényleges és várt infláció rátája folyamatosan növekszik.

Az adaptív várakozás feltevése természetesen a várakozásoknak csak az egyik, sok szempontból nem kielégítő módja. Előretekintő, vagyis racionális várakozások feltevése azonban a modell jelenlegi specifikációja mellett intuitíve nehezen igazolható, zavaró eredményekre vezetne. Mint ismeretes, a racionális várakozások elve azt jelenti, hogy a döntéshozók a rendelkezésre álló valamennyi információ felhasználásával a legvalószínűbb kimenetre számítanak. Egy determinisztikus modellben, ahol nincsenek valószínűségi eloszlások ez egyenértékű azzal, hogy a szereplők a modell alapján tökéletesen előre látják a jövőt, a várt infláció és tényleges infláció ezért mindig azonosak egymással, s ugyanez áll az infláció változására is. Ilyen körülmények között a 4. egyenlet így módosul:

$$\sigma - \pi = -a\frac{d\pi}{dt}, \tag{14}$$

A pénzkínálat és az inflációs ráta különbsége tehát nemcsak a várt, hanem a tényleges infláció dinamikáját is meghatározza, lévén ezek azonosak. Ebből viszont az következik, hogy a 2. ábrán jelzett dinamikus alkalmazkodási irányok mind megfordulnak. Ha a pénzkínálat gyorsabban nő az inflációnál (a 45°-os egyenes alatt), akkor az infláció rátája csökken, és fordítva. Az olvasó a 2. és 3. ábrák segítségével ellenőrizheti, hogy ekkor egyrészt a magasabb inflációjú egyensúly válik stabillá, másrészt a seigniorage erőltetése a pénzkínálat minden határon túli növelésével az infláció csökkenését és idővel zéró infláció elérését eredményezné. Természetesen tudjuk, hogy ez miért van így: azért, mert a magasabb inflációval jellemezhető egyensúly esetén az infláció és pénzkínálat rátájának a csökkenése vezet magasabb seigniorage jövedelemhez (lásd 1. ábra). Mindez azonban jócskán ellentmond a bankóprés inflációt okozó hatásáról való tapasztalatainknak.

A probléma kulcsa abban van, hogy a racionális várakozás elve nem egyszerűen azt jelenti, hogy a döntéshozók tendenciájában (illetve determinisztikus modellek esetében mindig) eltalálják a gazdasági változók aktuális értékét. Ez következménye, nem pedig a lényege (működési mechanizmusa) a racionális várakozásoknak. Sokkal inkább arról van szó, hogy - szemben az adaptív várakozások elvével - a döntéshozók nem egyszerűen a múltba tekintenek, hanem a kérdéses változó jövőbeli értékének megbecsülésekor minden, a változó jövőbeli értéke szempontjából releváns információt felhasználnak.

A jövőbeli infláció szempontjából különösen fontos információ a kormányzat jövőbeli seigniorage igénye, és az ezzel összefüggő jövőbeli nominális pénznövekedési ütem. Az

pedig, hogy ezek hogyan fognak alakulni, mindenekelőtt attól függ, hogy milyen lesz a fiskális helyzet, és hogy milyen lesz az a kormánypolitika amely ezt a fiskális helyzetet kezelni fogja. Erről viszont a fenti modell semmiféle információt nem tartalmaz. Nem csoda hát, hogy jövőbe tekintő várakozások esetén és a jövőre vonatkozó információk híján modellünk aluldeterminálttnak tűnik. Mielőtt tehát elemezhetnénk az előretekintő várakozások esetét, szólnunk kell azokról a tényezőkről, amelyek a jövőbeli fiskális helyzetet és a kormányzat jövőbeli akcióit meghatározzák.

4. A JÖVŐBELI GAZDASÁGPOLITIKAI AKCIÓKRA VONATKOZÓ VÁRAKOZÁSOK SZEREPE AZ INFLÁCIÓS FOLYAMATBAN

Láttuk már, hogy a monetáris és fiskális politikát az állam költségvetési korlátja kapcsolja össze, ami egészen egyszerűen azt jelenti, hogy a költségvetés deficitjét vagy kölcsönkéréssel (kötvénykibocsátással), vagy pénzteremtéssel lehet finanszírozni. Harmadik út nincs, ezért a deficitnek mindig egyenlőnek kell lennie a pénzmennyiség és a kötvényállomány növekményével. Ez a kormány költségvetési korlátja. Másfelől, a mindenkori deficit mindig két részből áll, az ún. elsődleges deficitből és a kötvényformában már felhalmozott adósság után fizetett kamatokból. Ha d jelöli a deficit reálértékét, akkor a költségvetési korlátot a következőképpen írhatjuk fel:

$$d = \delta - rb = \frac{db}{dt} + \frac{dM/dt}{dt} = \frac{db}{dt} + \sigma\frac{M}{P}, \tag{15}$$

ahol δ az elsődleges deficit reálértéke, b a jelen időpontig felhalmozott adósság reálértéke, r pedig a reálkamatláb. A képlet jobb oldala mutatja, hogy a reáldeficitet a reáladósság növekménye és a seigniorage együttesen finanszírozza.

A fenti összefüggésből az is nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitika nem jellemezhető egyszerűen annak jelen időszaki paramétereivel, hiszen a már felhalmozott adósság (korábbi deficitek és monetáris politikák eredménye) a kamatfizetési kötelezettségen keresztül befolyásolja a jelen és jövő deficitjét. Így ahelyett, hogy egyszerűen gazdaságpolitikai akciókat elemeznénk, a gazdaságpolitika múltbéli és várható jövőbéli pályáját, tehát a gazdaságpolitikai stratégiákat kell figyelembe vennünk.

A kormány költségvetési korlátja egy azonosság, arról nem ad számot, hogy melyik változó határozza meg a többit. Az nyilvánvaló, hogy a b államadósság nem növekedhet minden határon felül.[14] Pontosabban ilyen korlát az adósság GDP-hez viszonyított arányával szemben áll fenn, egy folyamatosan növekvő gazdaságban az államadósság is folyamatosan növekedhet, feltéve, hogy a GDP-hez képest (vagy valami más, a gazdaság

[14] Meg kell jegyezzük, hogy ez a gyakorlati gazdaságpolitikai okoskodás számára valóban nyílvánvaló tény az államadósság felső korlátjáról elméletileg korántsem ennyire nyílvánvaló. Azok az elméleti modellek, amelyekben az ilyen korlát létét igazolni lehet a szokásos feltevéseknél messze restriktívebb feltételezéseken alapulnak. Erről a problémáról részletesen lásd: *Sargent* and *Miller* (1984), illetve népszerűbb formában: *Hoover* (1988).

reális méretét és az állam hitelképességét reprezentáló változóhoz képest) nem növekszik annyira, hogy a hitelezők még ésszerű kamatlábak mellett megtagadnák a további államkötvények megvásárlását. A mi modellünkben a jövedelem és reálkamatláb konstans[15], ez azt jelenti, hogy a kötvényekben fekvő államadósságnak valamilyen abszolút felső határa kell, hogy legyen.

Sargent és Wallace nyomán[16] feltételezhetünk két elvileg elkülöníthető esetet. Az első esetben a monetáris hatóság teljesen autonóm módon szabályozza a pénzkínálatot. Ettől még ideiglenesen keletkezhet a seigniorage-t meghaladó deficit, és így növekedhet az államadósság, ám a kritikus adósságszint környezetében a fiskális politikának meg kell változnia, akár elsődleges többletekkel is finanszíroznia kell a felhalmozott adósság kamatterheit, hiszen a monetáris hatóság sohasem segíti ki a seigniorage fokozásával. Ez esetben tehát a monetáris politika uralkodik, s a fiskális politikának kell ehhez alkalmazkodnia.

A másik eset az, amikor a fiskális politika dominálja a monetáris politikát. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindig minden deficitet pénzkibocsátással finanszíroznak. Sőt, akár huzamosabb ideig is kisebb lehet a seigniorage mint a teljes deficit, a monetáris hatóság akár alacsonyan is tarthatja a pénzkínálat növekedési ütemét. Ám ez azzal jár, hogy növekszik az adósság, és növekszik annak kamatterhe is. Idővel eléri a kritikus szintet, s miután a fiskális politika az autonóm, ettől még a deficitet nem szüntetik meg. Tekintettel arra, hogy kötvényt sem tudnak többé kibocsátani, hiszen az adósság a kritikus szintre emelkedett, ettől az időtől kezdve a teljes deficitet a pénzkibocsátás kell, hogy finanszírozza.

Az a gazdaságpolitika, amely hosszútávon az adósságállomány minden határon túl való növekedésével járna, nyilvánvalóan tarthatatlan, az ilyen politika előbb vagy utóbb korrekcióra szorul. A jövő inflációs rátáját viszont alapvetően befolyásolja, hogy ez a korrekció milyen módon következik be. Ha a fiskális politika dominálja a gazdaságpolitikát, akkor a korrekció a pénzkínálat gyorsulásával jár majd, ami magasabb inflációs rátát eredményez. A monetáris politika dominanciája viszont azt jelenti, hogy valamilyen más módon, például adóemeléssel, vagy a kiadások csökkentésével zárják be a költségvetésen addig meglévő rést, ami nem jár a pénzkínálat növekedésével, az infláció tehát alacsony, vagy esetleg nulla lesz. Ezek az alternatívák a gazdaság valamennyi szereplője számára ismertek. Mi több, éppen a kormányzat jövőben végrehajtandó gazdaságpolitikai akciójára (így például a fenntarthatatlan fiskális pálya korrigálására) vonatkozó *várakozás* lehet az az elem, amely a modell racionális várakozást tételező változatában kiküszöböli az aluldeterminánltsági problémát, amelybe korábban beleütköztünk. Ennek az új elemnek modellünkbe való beépítése ugyanakkor arra is rávilágít, milyen hallatlanul fontos szerepet játszhatnak az embereknek a kormányzat jövőbeli viselkedésével kapcsolatos várakozásai az infláció szintjének és dinamikájának alakulásában.

Tételezzük fel tehát, hogy a jelenben a költségvetési hiányt részben az adósság növe-

[15] Az elemzés a következtetések módosulása nélkül kiterjeszthető volna egy állandó ütemmel növekvő gazdaságra.

[16] *Sargent–Wallace* (1981).

kedése, részben a seigniorage finanszírozza. Miután modellünkben nincs gazdasági növekedés, ez az adósság GDP-hez mért növekedésével jár, így hosszú távon tarthatatlan, egy bizonyos t időpontban szükség lesz a politika korrekciójára. A pénztartók várakozásai racionálisak, s először tekintsük azt az esetet, amikor arra számítanak, hogy a gazdaságpolitikát a fiskális jövedelem igénye dominálja, a *t* időpontban tehát a kormányzat a teljes pénzfinanszírozásra fog átállni.

Ha azonban a piac már a jelenben tudja, hogy a pénzkínálat a jövőben jóval magasabb lesz mint most, akkor az infláció növekedésére fognak számítani. Ez a racionális várakozások miatt azt jelenti, hogy az infláció emelkedik is, mégpedig nemcsak a *t* időpontban, hanem azonnal, már a jelenben. Vagyis a jegybank viszonylag szigorú monetáris politikája *már a jelenben az infláció gyorsulásához vezet*, mert a pénztartók tudják, hogy minél szigorúbb a monetáris politika most, annál nagyobb lesz az adósság később, s ezért annál nagyobb lesz az infláció a jövőben.

Tételezzük fel továbbá, hogy a *t* időponttól, tehát a gazdaságpolitikai korrekció időpontjától kezdve az infláció rátája már nem változik tovább, vagyis a *t* időpontban a rendszer stacionárius állapotába érkezik. Ez a feltevés némiképp önkényes ugyan, de nem teljesen alaptalan. Mondhatjuk azt, hogy az infláció változására vonatkozó várakozás éppen a pénzfinanszírozásra való áttéréssel van összefüggésben, ennek megtörténte után tehát ilyen várakozás már nem szerepel. Emlékeztetünk rá, hogy a racionális várakozások feltevéséből az adódott, hogy a rendszer úgynevezett magas inflációs pontja volt a stabil. Eddigi feltevéseink szerint tehát rendszerünknek az alábbi ábrán a *t* időpontban kell a B-vel jelölt pontba érkeznie.

Az ábrán *t'* jelképezi a jelent abban az esetben, ha a fiskális politika a domináns. A kormányzat által realizált seigniorage *(S)* ekkor a GG görbének megfelelő szintű. A *t* idő-

4. ábra

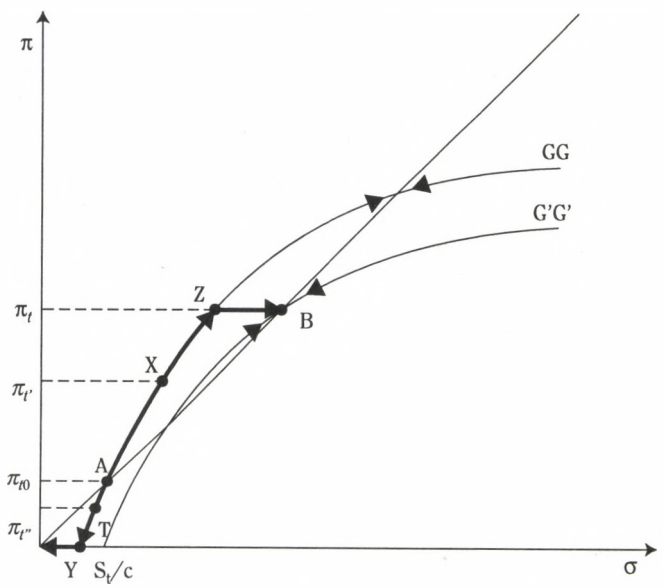

ponttól kezdve a seigniorage ismét konstans, de nagyobb mint korábban, (S_1) és ennek a szintnek a G'G' görbe felel meg. A jelenben a gazdaság az X pontban van, dinamikus pályáján az X-Z-B úton halad a t időpontban elért és utána is megtartott stacioner egyensúlyba.

Intuitíve is könnyen belátható, hogy a gazdaság csak úgy érkezhet a t időpillanatban a B pontba, ha ekkor ugrik a Z pontból B-be. GG bármely egyéb pontjáról a B-be ugorva ugyanis az inflációs rátának is ugrania kellene. A racionális várakozások esetén elő is fordulhatnak ugrások a várakozások alapjául szolgáló változókban, de csak olyankor, amikor a döntéshozók új információk birtokába jutnak, amelyek megváltoztatják várakozásaikat. Ilyesmiről azonban itt szó sincs, hiszen a gazdaságpolitika t időpontbeli fordulata mindenki számára már korábban ismert. Előre várt ugrás az inflációs rátában azért nem fordulhat elő, mert abban a pillanatban az ugrás irányától függően a pénzkereslet végtelenül kicsivé vagy végtelenül naggyá válna.

Az X pont helye az eddigi információk alapján pontosan meghatározható. Tudjuk, hogy a gazdaságnak a t időpont előtt valahol az A pont és a Z pont között kell lennie a GG görbén, hiszen csak ebből a szférából lehet a Z pontba jutni, az A pont (az instabil stacionárius egyensúly) alatt az infláció csökken, Miután t-ben $\sigma = \pi$ (stacionárius állapot) és a seigniorage értéke (S_t) ismert $(\delta + rb_t$, tekintettel arra, hogy ettől az időponttól a teljes deficitet a pénzkibocsátás finanszírozza), ezekből kiszámítható az infláció t időpontbeli értéke. A Z pontban az infláció természetesen ugyanekkora, s ehhez az

$$S = \sigma c e^{-a\pi}, \tag{16}$$

és a

$$\sigma - \pi = -a\frac{d\pi}{dt}, \tag{17}$$

összefüggések segítségével meghatározható a π függvény teljes időbeli lefutása. Valamely $t' < t$ pontban, mondjuk a jelenben, a rendszer állapotát ábránkon az X pont jelöli.[17]

Röviden: feltéve, hogy a várakozások szerint t-ben a hatóságok a pénzfinanszírozásra állnak át, az infláció rátája e várakozás kialakulásától kezdve folyamatosan növekedni fog. Ábránkon az X pontból folyamatosan haladunk a Z pontba, majd innen a t pillanatban a B pontba ugrunk.

Mint tudjuk, a fiskális probléma megoldásának nem ez az egyetlen lehetséges módja. Ha a monetáris hatóság eléggé erős ahhoz, hogy a monetáris politika uralja a fiskális politikát, akkor az adósság növekedésének megállításához vagy adót kell emelni, vagy csökkenteni kell a kiadásokat. Ekkor viszont egyáltalán nincs szükség seigniorage-ra, vagyis a pénzkínálat növekedési rátája a t időpillanatban nullára változik. A nulla pénzkínálati ütemhez a stacionárius egyensúlyban nulla inflációs ráta tartozik. De hogyan kerülünk

[17] Vegyük észre, hogy az előretekintő várakozások miatt nem úgy járunk el, hogy egy ismert jelen pozícióból határozzuk meg a jövő t_1 időpontban bekövetkező jellemzőket, hanem a jövő t_1 időpontjának ismeretében számítjuk vissza a jelent. Ezért volt szükségünk annak feltevésére, hogy a rendszer a t_1 időponttól kezdve már nem változik az időben. Megjegyezzük, hogy a t_1 időpillanatban az infláció változásának rátája mindenképpen szakadást mutat.

ide? Milyen lesz a rendszer dinamikája akkor, ha a pénztartók a hatóságok ilyen viselkedésére számítanak?

A 4. ábrán ennek az felel meg, ha a rendszer a t időpillanatra éppen az origóba ér, itt ugyanis zéró az infláció is, a pénzkínálat növekedési üteme is és a seigniorage is. Jelöljük a jelent most t"-vel, ebben a pillanatban a gazdaságnak valahol az A pont és a 0 inflációjú Y pont között kell lennie, hiszen S seigniorage mellett csak innen lehet a vízszintes tengelyre jutni. Jelölje ezt a kezdőpontot T, a hozzá tartozó inflációs ráta $\pi(t'')$ amely a t-beli végállapot és a dinamikus egyenletek segítségével ismét pontosan meghatározható. Ha tehát a várakozások szerint a fiskális szigor mellett fog dönteni a kormány, akkor az infláció folyamatosan csökken, mígnem a fiskális akció pillanatában eléri a zéró inflációt.

A racionális, tehát jövőorientált várakozások feltevése néhány intuitíve igen fontos következtetés levonására ad alkalmat.

1. A jövőre vonatkozó várakozások természete igen jelentős az infláció szintjének és dinamikájának meghatározásában. A fenntarthatatlan fiskális helyzet megoldási *módjának anticipálása* - nem a ténye, hanem az erre vonatkozó várakozás - az infláció ellentétes dinamikáját és akár jelentősen eltérő inflációs szintet eredményezhet a jelenben (a paraméterek konkrét értékétől függően az X pont és a T pont igen messze is lehetnek egymástól), úgy, hogy közben a gazdaság lényegi reálfolyamatai teljesen azonosak. A rendszer X pontból Z pontba, illetve T pontból az Y pontba való haladása közben - tehát t' és t, illetve t'' és t időpillanatok között - a deficit és a felhalmozódó adósság valamint a seigniorage értéke is teljesen azonos, az inflációs pályában mégis óriási a különbség.

2. Ha a várakozók percepciója a kormány jövőbeli viselkedéséről bizonytalan, például azért, mert a kormányzat egymásnak ellentmondó jelzéseket bocsát ki, vagy szavahihetőségi problémákkal küzd, s emiatt a kormány jövőbeli tevékenységének megítélése változékony, egyszer ilyen, máskor olyan megoldásra számítanak a gazdasági alanyok, akkor az infláció időben ide oda ugrálhat viszonylag magas és alacsony értékek között, illetve növekvő és csökkenő szakaszok válthatják egymást ismét csak anélkül hogy ehhez bármilyen tényleges változásra volna szükség a reálváltozókban.

HIVATKOZÁSOK

Blanchard, O.–Fischer, S. (1989): Lectures on Macroeconomics, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Boda, Gy.–Zentai, K. (1991): Az infláció számszerűsíthető összefüggéseiről, Közgazdasági Szemle XXXVII. évf. 4. sz.

Bruno, M.–Fischer, S. (1990): Seigniorage, Operating Rules and the High Inflation Trap, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 105. No.2.

Cagan, P. (1956): The Monetary Dynamics of Hyperinflation in Friedman, M. (szerk.): Studies in the Quantity Theory of Money, University of Chicago Press

Cinkotai, J. (1996): A magyarországi inflációs folyamat főbb determinációi, Budapest, (kézirat)

Friedman, M. (1971): Government Revenue from Inflation, Journal of Political Economy, 79.

Hamecz, I.–Vincze, J.–Zsoldos, I. (1996): The Nature(s) of Hungarian Inflation; a Study in Plurality, National Bank of Hungary, Research Department

Hoover, K. (1988): The New Classical Macroeconomics - Sceptical Inquiry, Basil Blackwell

Kornai J. (1980): A hiány, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Sargent, T.–Wallace, N. (1981): Some Unpleasant Monetarist Arithmetic, Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review, Vol 5. Fall

Sargent, T.–Miller, P. (1984): A reply to Darby, Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review, Vol 8. Spring

VI.

MUNKAERŐPIACOK – RÉGI ÉS ÚJ DILEMMÁK

REJTETT GAZDASÁG A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN

Lackó Mária

BEVEZETÉS[1]

A rejtett gazdaság univerzális, megtalálható minden társadalomban, minden szektorban és minden gazdasági rendszerben. Figyelembe véve ezt az erős állítást meglepőnek tűnhet, hogy a téma híres szakértője még mindig úgy találja, hogy napjainkig kevés figyelmet szenteltek ennek a jelenségnek [*Tanzi–Shome* (1993) 807. o.].

Az elmúlt 10–15 évben ez a lemaradás csökkent: a szakértők és politikusok egyre inkább érdeklődnek a rejtett gazdaság jelensége iránt mind a piacgazdaságokban, mind a szocialista és posztszocialista gazdaságokban.

A piacgazdaságokban rendszerint a növekvő költségvetési deficit és az ebből következő nehézségek irányították a szakértők és politikusok figyelmét a gazdaságnak erre a nem könnyen megfigyelhető részére. A szocialista gazdaságokban a rejtett (vagy második) gazdaság kísérő jelensége volt a mindent átható hiánygazdaságnak. E szektor tanulmányozása akkor vált fontossá, amikor a majdnem kizárólag csak állami tulajdonnal működő gazdaság hiányosságai egyre nyilvánvalóbbakká váltak, s akkor vált lehetővé, amikor az empirikus, nem normatív jellegű kutatások nagyobb tért nyertek. A posztszocialista társadalmakban a rejtett gazdaság azért került előtérbe, mert egyrészt a költségvetési deficit gyorsan növekedett (részben az adófizetők jövedelemeltagadása miatt is), másrészt mert a hivatalos statisztikák igen nagy outputcsökkenést regisztráltak.

A szocialista és a posztszocialista gazdasági rendszerek működési mechanizmusait mint Kornai János tanítványa, majd mint közeli munkatársa ismertem meg. A huszonnyolc évi szoros tanítványi-baráti kapcsolat rendkívül sok lehetőséget adott arra, hogy tőle tanuljak. Az általa irányított kutatások során többek között azt is megtanultam, hogy mennyire fontos a mérés, a számszerűsítés, a piacgazdaságokkal való összehasonlítás, még akkor is, ha olyan bonyolultan mérhető jelenségekről van szó, mint a hiány vagy a rejtett gazdaság.

[1] A tanulmány a szerzőnek a IIASÁ-ban (International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Ausztria) töltött Phare-ACE Ösztöndíj (No. P95-2776-F) ideje alatt készült. Köszönet illeti Nebojsa Nakicenovicot (IIASA), Leo Schattenholzert (IIASA) és Friedrich Schneidert (Johannes Kepler Universität, Linz), Charles Wyploszt (CEPR) és Halpern Lászlót (MTA Közgazdaságtudományi Intézet) értékes észrevételeikért.

Ez a tanulmány először a rejtett gazdaság alternatív definícióit vázolja fel. A 2. rész tisztázza a rejtett gazdasági tevékenységek kiváltó okainak eltéréseit az egyes gazdasági rendszerekben: vagyis a piacgazdaságokban, a szocialista és posztszocialista társadalmakban. A következő rész ismertet egy új összehasonlító becslési módszert, amely a háztartási elektromos áram fogyasztásán alapul. A 3. rész felvázolja azt a keresztmetszeti alapmodellt, amelynek felhasználásával a 4. részben megbecsüljük a rejtett gazdaság GDP-hez viszonyított arányát a vizsgált OECD országokra. Az 5. rész megvizsgálja a rejtett gazdaság alakulása és a készpénzarány közötti kapcsolatot. Míg ezek a részek a piacgazdaságokra összpontosítanak, a 6. rész becslési eredményeket közöl négy posztszocialista ország (a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) rejtett gazdaságának nagyságáról és időbeli alakulásáról. A 7. rész összefoglalja a posztszocialista átalakulás néhány jellegzetességét s megvizsgálja ezek összefüggését a rejtett gazdasággal. A tanulmány összefoglalóval és a konklúziók levonásával zárul.

1. A REJTETT GAZDASÁG ALTERNATÍV DEFINÍCIÓI

Különböző szerzők különbözőképp definiálják a rejtett (földalatti, árnyék, informális, irregularis, fekete, második stb.) gazdaságot. A legtágabb definíció szerint a rejtett gazdaság magába foglal minden olyan gazdasági tevékenységet, amelyet nem regisztrálnak [*Feige* (1979)]. Ez a definíció lefed minden olyan tevékenységet, amelyet nem vesznek számításba a GDP kiszámítása során, akár a GDP számításának konvenciói, akár a regisztráció elől való elbújás miatt.

Más kutatók szűkebb definíciót használnak: *Tanzi* (1980) és *Macafee* (1980) szerint a rejtett gazdaság olyan gazdaság, ahol jövedelmek keletkeznek, de a hivatalos statisztika ezeket nem képes regisztrálni, pedig a GDP számítás szerint számba kellene vennie őket.

Carter (1984) a legtágabb definíciót használja, amelyet két részre bont: „Informális gazdaságnak" nevezi a rejtett gazdaságnak azt a részét, amely az előírások szerint nem tartozik a GDP számítás körébe, s így azt rendszerint nem is mérik. Ide sorolhatók a háztartási termelés, a csináld magad tevékenységek, az egyének között pénz közvetítése nélkül megvalósuló tevékenységcserék. [A háztartási termelés fontosságát hangsúlyozzák még: *Burns* (1977), *Gershuny* (1979) és *Mattera* (1985)].

„Földalatti gazdaságnak" nevezi azt a részt, amely olyan tevékenységeket foglal magába, amelyeket a GDP számítási konvenciók szerint mérni kellene, de azok „megszöknek" a regisztrálás és mérés elől. E kategóriába tartoznak egyrészt a regisztrált gazdasági egységek azon tevékenységei, amelyekből származó jövedelmeik egy részét az illető gazdasági egységek nem jelentik az adóhatóságoknak. Másrészt itt foglalnak helyet azok a tevékenységek, amelyeket nem regisztrált gazdasági egységek folytatnak, s amelyeket egyáltalán nem regisztrálnak. Ez utóbbi tevékenységek nagy része a háztartások keretében megy végbe. A háztartások különleges szerepet töltenek be a regisztrált gazdasági egységek esetében is mint munkahelyek: az önfoglalkoztatók gyakran használják otthonukat munkavégzésre, s a háztartási szolgáltatásokat végző vállalatok is gyakran a háztartásokban végzik munkájukat.

A földalatti gazdaságnak azt a részét, amely az alapvető törvények megszegésén alapul, kriminális gazdaságnak nevezik, s ritkán vetik alá gazdasági elemzésnek.

Az informális és a földalatti gazdaság közötti elhatárolás valamint a földalatti gazdaságon belül a különböző jellegű tevékenységek között húzódó határok elmosódók; emellett a különböző jellegű gazdaságok szoros kapcsolatban állnak egymással.

2. A REJTETT GAZDASÁG OKAI A PIAC-, A SZOCIALISTA ÉS A POSZTSZOCIALISTA GAZDASÁGOKBAN

A gazdasági tevékenységek elrejtésének általános oka az, hogy olyan tevékenységek esetében, amelyeket egyébként korlátoznak, a munkát végzők elkerüljék a hatóságok általi regisztrálást, valamint az, hogy a munkát végzők maximalizálják azt a jövedelmet, amelyet egyébként a létező törvények, és ad hoc szabályok csökkentenének.

A rejtett gazdaság irodalma elemzi azokat a tényezőket, amelyek a legfontosabbak e szektor kialakulásában és növekedésében. A *piacgazdaságokban* ezek a tényezők a következők:

1. Adóterhek (vállalkozási adó, fogyasztási adó, béarányos adók stb.): a magas adóterhek arra ösztönöznek, hogy a gazdasági tevékenységet a rejtett gazdaságba tegyék át.

2. Az állami szabályozás terhei:

a) minél kiterjedtebb ez a szabályozás, annál több gazdasági egység szökik meg a hivatalos gazdaságból;

b) minél nagyobb azonban az ellenőrzés, s minél keményebb szankciókat alkalmaznak az adóelkerülő vállalkozásokkal és a feketén alkalmazott munkásokkal szemben, annál kisebb tere marad a rejtett gazdaságnak. Ugyanakkor egy adott ellenőrzési színvonal mellett minél nagyobb a száma a vállalkozásoknak, annál nehezebb azokat ellenőrizni.

3. A foglalkoztatás lehetőségei a hivatalos gazdaságban:

a) A nem résztvevők (inaktívak) aránya: minél alacsonyabb a munkaerőpiacon résztvevők (ún. aktívak) aránya, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a hivatalos gazdaságban nem foglalkoztatottak a rejtett gazdasághoz csatlakoznak.

b) A munkaidő hosszúsága a hivatalos gazdaságban: minél rövidebb a munkaidő, annál nagyobb a valószínűsége a rejtett gazdaságban való részvételnek.

4. Adózási morál: minél erősebb az adózási morál, annál kevesebb egyén és vállalkozás kerüli el az adózást, illetve működik a rejtett gazdaságban.

Meg kell említenünk, hogy a fentiekben felsorolt tényezők nemcsak okai, hanem okozatai is lehetnek a rejtett gazdaságnak. Bizonyos országokban például az adórátak azért is magasak, mert ott magas a rejtett gazdaság aránya; a participációs ráta alacsony lehet demográfiai és egyéb „normális" tényezők hatására, de következhet éppen a magas rejtett gazdasági arányból is.

A *szocialista gazdaságokban* a rejtett gazdaság kialakulásának és fennmaradásának egészen más okai voltak, mint a piacgazdaságokban. Itt valójában a piacgazdaságokban tapasztalt szokásos tényezők nem lehettek meghatározók a különlegesen szűk körű adóztatás és a munkaerő teljes foglalkoztatása miatt. A szocialista országokban a rejtett

gazdaságot az állandó hiányok, a legális privát gazdaság elhanyagolható nagysága, az állami szolgáltatások alacsony szintje és a verseny hiánya okozták. A szocialista környezetben a rejtett gazdaság mindkét része, a háztartási termelés és a földalatti gazdaság is kiterjedt volt. E régió fogyasztói az állandó hiányok közepette a rejtett gazdaságot használták arra, hogy bizonyos termékeket és szolgáltatásokat megszerezzenek: fusizóktól rendelték meg azokat, borravalót adtak az állami boltok és szolgáltatóhelyek eladóinak, vagy egyszerűen maguk csinálták meg a munkát. Szinte minden fogyasztó egyidejűleg a rejtett gazdaság termelője is volt. Az itt végzett munka hatékonysága magas volt, az állami szférában a munka hatékonysága sokkal kevésbbé számított, mint a rejtett gazdaságban végzetté. Az állami szférában teljesített munkaidőbe a rejtett munka elvégzése bőven belefért, s még az állami vállalat gépein és anyagaival is lehetett dolgozni anélkül, hogy ebből nagyobb kellemetlenség adódott volna.

A *posztszocialista gazdaságokban* a rejtett gazdaságot tápláló tényezők átstrukturálódása megy végbe: a hagyományos szocialista tényezők elvesztik szerepüket, miközben fokozatosan tért nyernek a piacgazdasági jellegű tényezők. A hiány megszűnése, a verseny fokozódása, a piaci szolgáltatások fokozatos terjedése, a legális privát gazdaság növekvő szerepe oda vezet, hogy eltűnnek a rejtett gazdaság korábbi okai, és helyet adnak a piacgazdaságokban szerepet játszó tradicionális okoknak, az adóelkerülésnek, a munkanélküliek és egyéb inaktívak fekete munkájának.

A központosított tervgazdaságokban a participációs ráta hagyományosan nagyon magas volt. Ebből azonban nem következik, hogy itt nem volt munkaerő-potenciál a rejtett gazdaság táplálására. Ezekben az országokban a rejtett tevékenységek nagy részét a nagyszámú aktív kereső végezte. A posztszocialista átalakulás során ez a helyzet megváltozott: a foglalkoztatás participációs rátája nagyon gyorsan elérte a piacgazdaságok participációs rátáját. Magyarországon pl. a 100 aktív keresőre jutó eltartott és inaktív keresők száma 1989-ben még csak 119 volt, s 1995-re elérte a 183-at. (Összehasonlításképp ugyanez a mutató Görögországban 153, Spanyolországban 157 volt 1991-ben.)

A szocialista gazdaságokban az adózás nem volt a költségvetési bevételek hagyományos forrása, nem volt gyakran használt szabályozó eszköz. A szocialista korszak utolsó évétől és az átalakulás kezdete óta az adók használata széleskörű. Az árak liberalizálása és a támogatások radikális csökkentése nyomán az adók kezdik ugyanazt a kizárólagos szerepet betölteni a költségvetésben, mint a már rég kialakult piacgazdaságokban.

A posztszocialista országokban az adók befizetésének kikényszerítése még gyenge, s ez a folyamat nem is írható le ugyanolyan indikátorokkal, mint a piacgazdaságokban. Az adók befizetésének kikényszerítése új feladat, amely új típusú intézmények felépítését igényli.

3. A REJTETT GAZDASÁG NAGYSÁGÁNAK BECSLÉSI MÓDSZERE A HÁZTARTÁSI ÁRAMFOGYASZTÁS ALAPJÁN

Annak az irodalomnak az alapján, amely a rejtett gazdaság nagyságának mérésével foglalkozik, feltételezhetjük, hogy a rejtett gazdaság relatív nagysága a szocialista-posztszo-

cialista országokban nagyobb, mint a fejlett piacgazdaságokban. Az irodalomban található eltérő definíciók és mérési módszerek miatt azonban a kvantitatív összehasonlítások még a piacgazdaságok között is csak nagyon feltételes eredményre vezetnek, nem beszélve a posztszocialista országokkal való összehasonlításról.

A következőkben egy becslési módszert mutatunk be, amely segít sorba rendezni különböző országokat a rejtett gazdaságuk egy bizonyos részeinek nagysága alapján. A rejtett gazdaságnak ez a része háztartási áramfogyasztással párosul, s magában foglalja a háztartási termelés, a „csináld magad" tevékenységek és a többi, nem regisztrált termelés és szolgáltatás azon részét, amely elektromos áram fogyasztását igényli.[2] A rejtett gazdaság e viszonylag kiterjedt része nem tartalmazza a következő tevékenységeket, illetve jövedelmeket: borravalók, korrupció, csempészet és általában azok a rejtett tevékenységek, amelyek nem járnak együtt elektromos áram fogyasztásával. Ugyanakkor feltételezhető, hogy azokban az országokban, ahol az elektromos áram fogyasztásával kísért rejtett gazdaság nagy, ott a maradék, általunk nem megfigyelt rész is tekintélyes.

A teljes háztartási elektromos áram fogyasztásának meghatározásából indulunk ki. Feltesszük, hogy a háztartási áramfogyasztást nemcsak olyan látható tényezők alakítják, mint a népesség száma, a gazdasági fejlettség színvonala, az ország földrajzi elhelyezkedése (klíma, időjárás), az elektromos áram relatív ára és a más energiafajták hozzáférhetősége, hanem a rejtett gazdaság nagysága, elterjedtsége is hatással van rá.

A modellt a következő egyenletek alkotják:

$$\ln E_i = \alpha_1 \ln C_i + \alpha_2 \ln PR_i + \alpha_3 G_i + \alpha_4 Q_i + \alpha_5 H_i + \alpha_6 \qquad (1)$$
$$\alpha_1 > 0 \quad \alpha_2 < 0 \quad \alpha_3 > 0 \quad \alpha_4 < 0 \; \alpha_5 > 0$$

$$H_i = \beta_1 T_i + \beta_2 (S_i - T_i) + \beta_3 D_i \qquad (2)$$
$$\beta_1 > 0 \quad \beta_2 < 0 \quad \beta_3 > 0$$

ahol

i - az ország jelzőszáma

E_i - az egy főre jutó lakossági áramfogyasztás Mtoe-ban

C_i - az egy főre jutó lakossági fogyasztás az elektromos áram fogyasztása nélkül US dollárban (vásárlóerő paritás alapján)

PR_i - 1 KWh háztartási áram reál ára US dollárban (vásárlóerő paritás alapján)

G_i - a fűtési hónapok relatív gyakorisága

[2] *Dobozi–Pohl* (1995), valamint *Kaufmann–Kaliberda* (1996) kidolgoztak egy „makroelektromos" módszert a posztszocialista országok rejtett gazdaságának méretváltozásának mérésére. E módszer szerint a regisztrált GDP növekedési üteme és az összes villamosenergia-fogyasztás növekedési üteme között levő különbség a rejtett gazdaság növekedésének tulajdonítható. Egy másik tanulmányomban [*Lackó* (1996b)] e módszerrel vitatkozom: arra a következtetésre jutottam, hogy 1989 után a posztszocialista gazdaságokban a makroszintű villamosenergia-fogyasztást nemcsak a rejtett gazdaság, hanem a regisztrált gazdaság ágazati összetételének változása is jelentősen befolyásolta. A fenti szerzőkkel ellentétben vizsgálataim során nem az összes villamosenergia-fogyasztást, hanem annak egy részét, a háztartási villamosenergia-fogyasztást elemzem.

Q_i - a lakosság villamosenergián kívüli energiafelhasználásának aránya az összes energiához viszonyítva

D_i - a 100 aktív keresőre jutó 14 évnél idősebb eltartott és inaktív keresők száma

H_i - az egy főre jutó rejtett gazdaság nagysága

T_i - a befizetett jövedelem-, profit-, és fogyasztási adók aránya a GDP-hez

S_i - a szociális közkiadások aránya a GDP-hez viszonyítva

Az (1) egyenletben az egy főre jutó háztartási elektromos áram fogyasztást a következő tényezők magyarázzák: az egy főre jutó lakossági fogyasztás (pozitív kapcsolat), a háztartási áram ára (negatív), a fűtés (pozitív), az egyéb energiafogyasztás aránya (negatív) és a rejtett gazdaság nagysága (pozitív irányú hatás).

A (2) egyenlet a rejtett gazdaság nagyságát határozza meg: azt teszi fel, hogy a rejtett gazdaság három indikátor függvénye. Ezek:

1. Adóterhek: minél nagyobb az adóráta, annál nagyobb az ösztönzés az adóelkerülésre, s a jövedelemszerzésnek olyan útjaira, amelyet a hatóságok nem látnak.

A (2) egyenletben a befizetett jövedelem-, profit- és fogyasztási adók GDP-hez viszonyított arányát használjuk. Ez magába foglalja annak feltételezését, hogy az adóráták és az adóbefizetések között pozitív a kapcsolat annak ellenére, hogy létezik a rejtett gazdaság, adóelkerülés és adócsalás.

Különböző okok miatt nem használjuk az explicit adórátákat: 1. nem sikerült valamennyi vizsgálni kívánt országra megtalálni a megfelelő, összehasonlítható adatot; 2. nem könnyű a bonyolult adósávok alapján egyetlen indexet kialakítani; 3. a törvényen alapuló ráták gyakran „fertőzöttek" az adóelkerülés hatásával: a törvényen alapuló ráták gyakran magasabbak, hogy kompenzálják azokat az elveszett bevételeket, amelyeket épp az adóelkerülés eredményezett. Érdemes itt idézni Tanzi és Shome tanulmányát, ahol felidézik egy prominens olasz kutató, Luigi Enaudi megjegyzését: „...ha az olasz adótörvényeket betű szerint kikényszerítenék, az adók szintje a nemzeti jövedelem 120 százaléka lenne." [*Tanzi–Shome* (1993) 821. o.].

2. Adókikényszerítés. Az adóelkerülés, illetve az adóhatóságok becsapásának elterjedtsége nemcsak az adóráták nagyságától függ, hanem az adóbefizetések kikényszerítésének hatásosságától is.

Az adókikényszerítés országonkénti különbségeit számos módon lehet mérni, például az adóbehajtás költségeivel, vagy az adóellenőrzések gyakoriságával stb. Ilyen adatokat azonban egységes, összehasonlítható formában nem sikerült összegyűjteni. Ezért egy közvetett indikátort választottam, mégpedig egy adott ország jóléti kiadásainak és a befizetett adók GDP-hez viszonyított arányának a különbségét. Ennek az indikátornak a használata azt feltételezi, hogy minél nagyobb ez a különbség, annál nagyobb erőfeszítéseket tesz az állam arra, hogy az adókat behajtsa. Az államnak ez az erőfeszítése, ceteris paribus, csökkenti a rejtett gazdaság nagyságát.

3. Participációs ráta: minél kisebb a látható (hivatalos) gazdaságban a foglalkoztatásban való részvétel, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a hivatalos gazdaságban nem foglalkoztatott munkaerő a rejtett gazdaságban keres munkalehetőséget.

A (2) egyenletben a hivatalos gazdaságban való munkaalkalom hiányát a 14 év feletti

eltartottak és inaktív keresők aktív keresőkhöz viszonyított arányával reprezentáljuk. Az inaktív keresők kategóriája tartalmazza a munkanélkülieket (rövid idejű és tartós), és tartalmazza azokat az elkedvetlenített, már a munkanélküli segélyre sem jogosultakat is, akik segélyből élnek és feladták azt, hogy megpróbáljanak a hivatalos gazdaságban elhelyezkedni. A leszázalékoltak, akik egészségügyi okokból nem képesek a hivatalos foglalkoztatásban részt venni, szintén e kategóriába tartoznak.

A participáció ezen indikátora egy fontos hatást tartalmaz, amely kiegészíti a fent leírt összefüggéseket. Minél magasabb a nem foglalkoztatottak aránya, annál nagyobb a valószínűsége a sok önfoglalkoztatottnak, s a nagyszámú kisvállalkozásokat, mint adófizetőket nem könnyű szabályozni, ellenőrizni. Saját számításaink szerint minél fejletlenebb egy OECD ország, annál magasabb az eltartottak és inaktívak száma az aktívakhoz képest, valamint annál magasabb az önfoglalkoztatottak aránya a foglalkoztatott népességen belül.

A paraméterek becslését a (3) egyenlet alapján végeztük el, amely behelyettesítések után az (1) és (2) egyenletekből származik.

$$\ln E_i = \Gamma_1 \ln C_i + \Gamma_2 \ln PR_i + \Gamma_3 G_i + \Gamma_4 Q_i + \Gamma_5 D_i + \Gamma_6 T_i + \Gamma_7 S_i + \Gamma_8 \qquad (3)$$

ahol

$\Gamma_1 = \alpha_1 > 0$, $\Gamma_2 = \alpha_2 < 0$, $\Gamma_3 = \alpha_3 > 0$, $\Gamma_4 = \alpha_4 < 0$, $\Gamma_5 = \alpha_5 \beta_3 > 0$,
$\Gamma_6 = \alpha_5 (\beta_1 - \beta_2) > 0$, $\Gamma_7 = \alpha_5 \beta_2 < 0$, $\Gamma_8 = \alpha_6$

A (3) egyenlet paramétereinek becslését a legkisebb négyzetek módszerével egy panel adatbázis alapján végeztük el, amely 19 OECD ország 1989. és 1990. évi adataiból tevődött össze. Az eredményeket az 1. táblázat tartalmazza.

Az eredményekből kitűnik, hogy a regressziós paraméterek szignifikánsak, a kapott előjelek megegyeznek a várt előjelekkel. Ez alátámasztja, vagy legalábbis nem cáfolja feltevéseinket a háztartási áramfogyasztás magyarázó tényezőiről, s a rejtett gazdaság hatásáról. Az 1. táblázat utolsó oszlopában az egyes magyarázó változók relatív súlyát mutató sztenderdizált regressziós paraméterek találhatók.

A (3) egyenlet becslése során két vakváltozót alkalmaztunk, az USA-ra és Spanyolországra, amelyek bizonyos specialitásokat tükröznek. Az USA-ban az egy főre jutó háztartási áramfogyasztás sokkal nagyobb, mint más OECD országban, ezt mutatja a vakváltozó pozitív együtthatója. Ennek oka lehet egyrészt a bizonyos régiókban széles körben alkamazott légkondicionálás, másrészt összefügghet a háztartási gépek relatíve alacsony árával, ennek megfelelően széles körű elterjedtségével. Spanyolország speciális helyzete abból fakad, hogy itt a villamosenergián kívüli energiák közül az olajfogyasztás a meghatározó. Az olaj ára rendszerint jóval kisebb, mint a villamosenergiáé, amely az olajjal való helyettesítésre ösztönöz. Ez magyarázza a Spanyolországra vonatkozó vakváltozó negatív együtthatóját.

A következőkben a (3) egyenlet regressziós becslésre vonatkozó diagnosztikai elemzéseredményeit ismertetjük.

1. A heteroszkedaszticitást vizsgáló LM tesztek nem szignifikánsak, így nem kell eluta-

1. táblázat. Az egy főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás: a (3) egyenlet regressziós eredményei

Függő változó: egy főre jutó háztartási villamosáram-fogyasztás

Megnevezés	Együtthatók	Standardizált együtthatók
Egy főre jutó privát fogyasztás	0,6013	0,2435
($\ln C_i$)	(6,75)	
A háztartási áram ára	-0,6642	-0,4361
($\ln PR_i$)	(9,94)	
Egyéb energiák aránya	-0,0183	-0,4099
(Q_i)	(10,85)	
Fűtési gyakoriság	1,0494	0,3597
(G_i)	(8,67)	
Adók	0,0202	0,2122
(T_i)	(4,87)	
Szociális kiadások	-0,0164	-0,1473
(S_i)	(3,31)	
Inaktívak aránya az aktívakhoz	0,0071	0,2143
(D_i)	(4,83)	
Vak-változó Spanyolországra	-0,3304	-0,1151
(duSp)	(3,68)	
Vak-változó az USA-ra	0,5001	0,1733
(duUSA)	(5,24)	
Konstans	5,3272	
	(17,96)	
R2	0,975	
F	158,8	
RMSE	0,1037	
MAPE	1,47	
RESET y2	0,68	
RESET y3	1,04	
Heteroszkedaszticitás		
LMI	13,3	
	(21,66)	
LMII	26,9	
	(32,0)	
Chow	0,2	

Megjegyzések:
A becslés módszere: legkisebb négyzetek módszere
A megfigyelések száma: 38
Zárójelben a t-statisztikák, a heteroszkedaszticitásnál a hi négyzet értéke
R2: korrigált R2
RMSE: átlagos négyzetes hiba gyöke
MAPE: az abszolut százalékos hiba átlaga
RESET y2: Ramsey-teszt, ahol az illesztett értékek négyzetét helyeztük a regresszióba
RESET y3: Ramsey-teszt, ahol az illesztett értékek négyzetét és köbét helyeztük a regresszióba
LMI: az eredeti egyenlet magyarázó váltózóit helyeztük a pótlólagos regresszióba
LMII: a magyarázó változókat és azok négyzeteit helyeztük a pótlólagos a regresszióba

sítanunk a homoszkedaszticitásra vonatkozó null-hipotézist. Az LMI tesztben a (3) egyenlet magyarázó változói, az LMII tesztben a magyarázó változók négyzetei is szerepelnek a pótlólagos regresszióban.

2. A RESET teszt (a magyarázott változó becsült értékeinek négyzetét és köbét használja fel a pótlólagos regresszióban) eredménye sem szignifikáns, amelyből következik, hogy nem találtunk specifikációs hibára utaló nyomokat.

3. A Chow-teszt szerint nincs töréspont a panelben szereplő két év között.

4. A multikollinearitást a becsült regressziós koefficiensek közötti páronkénti korrelációval ellenőriztük. A korrelációk közepesek voltak, így nem utalnak multikollinearitásra.

A (3) egyenlet becslési eredményei felhasználhatók arra, hogy sorba rendezzük a vizsgált országokat aszerint, milyen arányban használnak elektromos áramot a rejtett gazdaságukban.

A becsült (3) egyenletet két részre bontjuk:

$$\ln\hat{E}_{i1} = \hat{\Gamma}_1 \ln C_i + \hat{\Gamma}_2 \ln PR_i + \hat{\Gamma}_3 Q_i + \hat{\Gamma}_4 G_i + \hat{\Gamma}_8 \tag{4}$$

$$\ln\hat{E}_{i2} = \hat{\Gamma}_5 D_i + \hat{\Gamma}_6 T_i + \hat{\Gamma}_7 S_i \tag{5}$$

$$\ln\hat{E}_i = \ln\hat{E}_{i1} + \ln\hat{E}_{i2} \tag{6}$$

$$h_i = \frac{\ln\hat{E}_{i2}}{\ln\hat{E}_i} \tag{7a}$$

$$h_i = \frac{\ln\hat{E}_i - \ln\hat{E}_{i1}}{\ln\hat{E}_i} \tag{7b}$$

(7a) vagy (7b) segítségével meghatározhatjuk minden országra, hogy a teljes egy főre jutó háztartási áramfogyasztásból milyen arányban részesül a rejtett gazdaság. A 2. táblázat ezeket az arányokat tartalmazza 20 országra.

A táblázat szerint a legnagyobb arányú rejtett gazdaság Spanyolországban, Görögországban, Irországban, Belgiumban, Olaszországban és Dániában található, míg a legkisebb Norvégiában, Svájcban és az USA-ban.

Az S változóra vonatkozó adathiány miatt Svájc nem volt a vizsgált minta eleme. Svájc *h* indikátorának kiszámítására egy durva becslést alkalmaztunk: feltettük, hogy

$\ln\hat{E}$ (Svájc) = $\ln E$ (Svájc). $\ln\hat{E}_1$ kiszámítására a megfelelő adatokkal (C, PR, Q és G) a (4) formulát alkalmaztuk, majd (7b) segítségével kiszámítottuk Svájc *h* értékét. (Ez a számítás eltekintett a becsült egyenlet hibatagjától.)

2. táblázat. A rejtett gazdaság aránya, százalékban

Ország	Háztartási elektromos áram módszer elektromos áram fogyasztásában		GDP-ben		Puha modellezési módszer[a] GDP-ben	Készpénzarány módszer[b] GDP-ben	Egyéb módszerek GDP-ben
	1989	1990	1989	1990	1978		1990
Ausztrália	11,5	11,3	15,4	15,1			
Ausztria	10,9	11,6	14,5	15,5	8,9	5,3 (1991)	
Belgium	18,2	14,8	24,2	19,8	12,1	20,8 (1980)	
Kanada	8,7	8,7	11,7	11,7	8,7	11,2 (1980)	
Dánia	14,0	12,6	18,7	16,9	11,8	10,2 (1980)	
Finnország	9,9	10,0	13,2	13,3	7,6		
Franciaország	9,4	9,2	12,6	12,3	9,4	6,7 (1978)	
Németország	12,0	10,9	16,1	14,6	8,6	11,2 (1980)	
Görögország	15,4	16,3	20,6	21,8			
Irország	15,6	15,5	20,8	20,6	7,2	8,0 (1980)	
Olaszország	14,7	14,7	19,6	19,6	9,2	30,0 (1978)	15-20[c]
Japán	10,6	9,9	14,1	13,2	4,1		
Hollandia	10,5	10,0	14,0	13,4	9,6		
Norvégia	6,4	6,9	8,6	9,3	9,2	10,9 (1980)	
Portugália	14,9	10,3	19,8	13,8			
Spanyolország	18,6	17,1	24,8	22,9	6,5	23,0 (1978)	
Svédország	7,9	8,3	10,5	11,0	13,2	12,4 (1980)	
Svájc[e]	7,6	7,6	10,2	10,2	4,3	6,5 (1980)	
Egyesült Királyság	10,7	9,8	14,3	13,1	8	11,0 (1980)	
USA	7,9	7,9	10,5	10,5	8,3	6,1 (1980)	10-11[d]

Megjegyzések:

[a] A módszert *Frey–Weck* (1984) dolgozta ki. Az adatok forrása *Schneider* (1994), 200. o.

[b] Becslések a készpénzarány módszerrel, forrás: *Schneider* (1994), 200. o.

[c] *Bordignon* (1993);

[d] *Morris* (1993);

[e] Adathiány miatt durva becslést végeztünk.

4. A REJTETT GAZDASÁG ARÁNYÁNAK KISZÁMÍTÁSA A GDP ARÁNYÁBAN

Az előző részben ismertetett becslés olyan mutatóhoz vezetett, amely az egyes országok rejtett gazdaságának nem a GDP-ben mért arányát fejezte ki. Ez utóbbi kiszámításához szükség lenne még tudni, hogy az egyes országokban a rejtett gazdaságban felhasznált elektromos áram egy egysége mekkora GDP-t termel. Mivel ilyen adatok egyáltalán nem léteznek, a rejtett gazdaság GDP-hez viszonyított arányának kiszámításához Frey és Weck módszerét követjük: vesszük egyetlen piacgazdaság rejtett gazdasága GDP-hez viszonyított arányának becslését, amely a mienkétől eltérő módszerrel készült, s ezt bázisnak választva a modellünkből kapott *h* értékek alapján bearányosítjuk a többi országot. Morris (1993) szerint az USA-ban a 90-es évek elején a háztartási termelés nélkül kalkulált rejtett gazdaság aránya a GDP-hez viszonyítva 10–11% volt. Ezt az adatot felhasználva 10,5%-nak választottuk a bázist (USA), amely alapján a többi ország rejtett gazdaságának *h* értékeiből annak a GDP-hez viszonyított arányát származtattuk. Az eredményeket a 2. táblázat közli. Mivel az USA-ra vonatkozó bázis nem tartalmazta a háztartási termelést, a többi országra kapott arány is csak az anélkül értelmezett rejtett gazdaságot reprezentálja.

A 2. táblázatban található eredmények szerint 1989–1990-ben a rejtett gazdaság aránya a GDP-hez viszonyítva 9% és 23% között változik a vizsgált OECD országokban.

A kapott eredményeket érdemes összehasonlítani más módszerrel készült becslésekkel. A 2. táblázat harmadik oszlopában ezeket az arányokat tüntettük fel. Közvetlen összehasonlítást csak két ország, Olaszország és Ausztria esetében végezhetünk, mivel csak ezekre az országokra rendelkezünk időben megegyező, a 90-es évek elejére vonatkozó alternatív becslésekkel.(Az USA-ra is találtunk ilyen adatot, ám azt becslésünkben már bázisként felhasználtuk.)

Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk saját eredményeinkkel, akkor Olaszország esetében nem találunk nagy eltérést. Ausztria rejtett gazdaságára a mi becslésünk magasabb, mint az alternatív eredmény, amelyet Schneider a készpénzarány módszer alapján számított.[3]

Mivel a többi alternatív becslés jóval 1990 előtt készült, ezekkel csak közvetett módon, az ország rangsora alapján végezhetünk összehasonlításokat.

[3] Ez a módszer a készpénzállománynak a rövid lejáratú betétekhez viszonyított arányán alapul, s felteszi, hogy ebben az arányban tükröződik a rejtett gazdaság nagysága. E módszer kidolgozói és támogatói azt állítják, hogy egy stabil mennyiségi arány áll fent a magánszektor által tartott készpénz mennyisége és a rövid lejáratú betétek állománya között. A módszer felteszi, hogy egy adott kezdeti periódusban nem létezett rejtett gazdaság, és ennek a korszaknak a mért készpénz/betét arányával azonosítja azt a stabil arányt, amelyhez a többi időszakot viszonyítja. *Cagan* (1958), *Gutmann* (1977) és *Feige* (1980) számításait követően *Tanzi* (1980) sokat javított a módszeren. Megmutatta, hogy a készpénzarány alakulását egy sor tényező befolyásolja, köztük az adók nagysága. Tanzi azt állította, hogy az adók nagyságának tulajdonítható készpénznövekmény a rejtett gazdaságot tükrözi. Szétválasztva az adóknak tulajdonítható részt a többitől, valamint feltételezve azt, hogy a látható és a rejtett gazdaságban a pénz forgási sebessége megeggyezik, Tanzinak sikerült meghatároznia a rejtett gazdaság GDP-hez viszonyított arányát.

Schneider (1994) Ausztria rejtett gazdaságának vizsgálatakor továbblépett Tanzihoz képest: az adóráták mellett figyelembe vette az adminisztratív szabályozás terheiből fakadó rejtett gazdaságot is. Modelljében feltételezte, hogy minél nagyobb az állami szabályozás, ceteris paribus, annál nagyobb a rejtett gazdaság. (A szabályozás kiterjedtségére két proxy jellegű változót használt: az új törvények oldalainak a számát, illetve az adminisztratív szektorban foglalkoztatottak számát.)

A készpénzarány módszerrel készült becsléseknél, amelyek az 1978–1980-as periódusra vonatkoznak, magas arányú (20–30%-os) rejtett gazdaságot mértek Olaszországban, Belgiumban, Spanyolországban, míg a legkissebb arányt (5%) az USA-ra, Svájcra és Ausztriára találták.

A „puha modellezési módszerrel"[4] kiterjedt rejtett gazdaságot találtak nemcsak Belgiumban és Olaszországban, hanem Svédországban, Norvégiában és Dániában is 1978-ban. E módszer szerint a legkisebb rejtett gazdasággal Japán és Svájc rendelkezett.

Ha összehasonlítjuk saját becslésünk eredményeit (1 oszlop) a fent bemutatott becslésekkel (3 oszlop), akkor azt látjuk, hogy Írország, Svédország és Norvégia esetében találunk lényeges különbséget a két oszlop között. A korábbi becslésekben Írország az országok rangsorában középen foglalt helyet, míg Svédország és Norvégia a legmagasabb rejtett gazdasági arányokkal rendelkezett. Ezzel ellentétes a saját becslésünk: Írország majdnem a legmagasabb helyen található, míg a másik két ország a rejtett gazdaság nagysága szerinti rangsorban a legutolsók között foglal helyet.

A különböző modellekből származó becslések eltérései logikus következményei e modellek különböző specifikációjának. A készpénzarány-módszerben az adóteher az egyetlen magyarázó változó, míg a puha modellezési módszerben már több magyarázó változó is megjelenik (adóteher, participációs ráta), de az adózás hatása exogén módon nagyobb, mint a participációs rátáé. E modellszámítások szerint tehát azokban az országokban magas a rejtett gazdaság aránya, ahol az adóterhek magasak.

Az ebben a tanulmányban bemutatott, a háztartási villamosenergia fogyasztásán alapuló módszerben a rejtett gazdaságot magyarázó különböző tényezők hatásának súlya nincs előre, kívülről megadva, azokat maga a becslés szolgáltatja.

5. A REJTETT GAZDASÁG INDEXEI ÉS A KÉSZPÉNZARÁNYOK

Átolvasva a rejtett gazdaság méréséről szóló irodalmat, láthatjuk, hogy a legelterjedtebb módszer a készpénzarány-módszer. E módszer minden variánsának az a közös feltevése, hogy a rejtett tevékenységek nagy része készpénzmozgással párosul. Jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon a háztartási villamosáram fogyasztásán alapuló módszerrel kapott rejtett gazdasági indexek alátámasztják-e ezt a közkeletű feltevést. Röviden igen nehéz erre válaszolni, márcsak azért is, mert a mi modellünk különböző országok keresztmetszeti

[4] A „puha modellezési módszer" kísérletet tett arra, hogy a rejtett gazdaság több tényezője alapján számszerűsítse annak nagyságát. *Frey–Weck* (1984) 17 OECD ország keresztmetszeti és idősoros vizsgálatát végezte el. A következő magyarázó tényezőket vették figyelembe: adóráták, az állami szabályozás terhei (az állami adminisztrációban foglalkoztatottak száma alapján), az adómorál (az országokat az irodalomban található bizonyítékok alapján rendezték sorba), a hivatalos gazdaságban érvényesülő participációs ráta, a heti munkaórák száma, a vendégmunkások aránya. Az egyes okok súlyát a modelltől függetlenül állapították meg, s kívülről vitték a modellbe. Eszerint a legnagyobb súlyt az adóráták kapták, s aztán egyre csökkenő súllyal szerepeltették az adómorált, az állami szabályozás terheit, a participációs rátát, a heti munkaórákat és a vendégmunkások arányát.

elemzésén alapul, míg a készpénzarány modellek rendszerint egy-egy országot idősorok alapján elemeznek.

Különböző országok GDP-jükhöz viszonyított készpénzarányát viszont szintén nem könnyű összehasonlítani, mivel az egyes országokban különböző a pénz definíciója, a banki szolgáltatások fejlettségi szintje és a pénzügyi szabályok.

Számolva a fenti nehézségekkel kísérletet teszek arra, hogy egy olyan függvényt definiáljak és becsüljek meg, amely elfogadható szinten képes megmagyarázni az egyes országok készpénzarányainak különbözőségeit. A becslés során nyilvánvalóan több vakváltozót kell alkalmazni, amelyek bizonyos országok sajátosságainak hatását hordozzák.

A készpénz-GDP arány különbözőségeit a következő tényezőkkel magyarázzuk:

1. A széles értelemben vett pénz forgási sebessége (GDP/M2): minél kisebb a forgási sebesség, annál nagyobb, ceteris paribus, a széles értelemben vett pénz mennyisége, amely hatással lehet a készpénzállományra is.

2. A nominális kamatláb: a magas kamatláb csökkenti, ceteris paribus, a fogyasztók által tartani kívánt készpénzállományt.

3. Az inflációs ráta: a magasabb inflációs ráta növeli, ceteris paribus, a fogyasztóknál lévő tranzakciós készpénz mennyiségét.

4. A rejtett gazdaság nagysága: minél nagyobb a rejtett gazdaság, annál nagyobb, ceteris paribus, a készpénzállomány.

A fenti tényezőket függvényben megfogalmazva:

$$\ln c_i = \omega_1 \ln v_i + \omega_2 r_i + \omega_3 p_i + \omega_4 h_i + \omega_5 \qquad (8)$$

$$\omega_1 < 0 \quad \omega_2 < 0 \quad \omega_3 > 0 \quad \omega_4 > 0$$

ahol c_i - készpénz/GDP arány

v_i - a széles értelemben vett pénz forgási sebessége

r_i - a nominális kamatláb

p_i - inflációs ráta

h_i - a rejtett gazdaság indexe

i - az országok jelzőszáma

A (8) függvény paramétereinek becslését 19 OECD ország 1989-1990 évekre készitett panel adatbázisa alapján a legkisebb négyzetek módszere segítségével végeztük. A h_i indexeket saját becslésünkből vettük (2. táblázat). A (8) függvény becslésének eredményeit a 3. táblázatban összegeztük.

A 3. táblázatban láthatjuk, hogy a becslés eredményei jónak mondhatók, a paraméterek előjele a vártnak megfelelő és szignifikáns. A becslés során vak-változót kellett alkalmaznunk Dánia, Finnország és az Egyesült Királyság esetében, mivel ezekben az országokban a készpénz/GDP arány ténylegesen jóval kisebb volt, mint ahogy azt a (8) függvény magyarázná.

A becslés statisztikai tesztjei a következő eredményeket mutatják:

1. A heteroszkedaszticitás LM tesztje nem szignifikáns, így nem utasíthatjuk el a homoszkedaszticitás null-hipotézisét. Az LMI-ben a (8) függvény magyarázó változóit helyeztük a kiegészítő regresszióba, míg az LMII-ben e változók négyzetei is szerepeltek.

3. táblázat. A készpénzarány becslése: a (8) egyenlet regressziós becslése

Függő változó: készpénzállomány a GDP-hez viszonyítva

Megnevezés	Együtthatók	Standardizált együtthatók
Széles értelemben vett pénz forg. seb.	-0,7241	-0,4013
($\ln v_i$)	(5,05)	
Nominális kamatláb	-0,0299	-0,2676
(r_i)	(1,92)	
Inflációs ráta	0,0471	0,4019
(p_i)	(2,93)	
A rejtett gazdaság indexe	4,9414	0,3482
(h_i)	(4,83)	
Vakváltozó Dániára	-0,6480	-0,3205
(duD)	(4,82)	
Vakváltozó Finnországra	-1,0405	-0,5146
(duF)	(7,24)	
Vakváltozó az E.K.-ra	-0,8804	-0,4354
(duUK)	(6,05)	
Konstans	1,4771	
	(10,85)	
R2		
F	0,85	
RMSE	30,8	
MAPE	0,1775	
RESET y2	8,08	
RESET y3	0,00	
Heteroszkedaszticitás	0,00	
LMI	5,31	
	(18,48)	
LMII	21,07	
	(24,73)	
Chow	0,07	

Megjegyzések:
A becslés módszere: legkisebb négyzetek módszere
A megfigyelések száma: 38
Zárójelben a t-statisztikák, a heteroszkedaszticitásnál a hi négyzet értéke
R2: koorigált R2
RMSE: átlagos négyzetes hiba gyöke
MAPE: az abszolút százalékos hiba átlaga
RESET y2: Ramsey-teszt, ahol az illesztett értékek négyzetét helyeztük a regresszióba
RESET y3: Ramsey-teszt, ahol az illesztett értékek négyzetét és köbét helyeztük a regresszióba
LMI: az eredeti egyenlet magyarázó változóit helyeztük a pótlólagos regresszióba
LMII: a magyarázó változókat és azok négyzeteit helyeztük a pótlólagos regresszióba

2. A RESET tesztek (a függő változó becsült értékének négyzete illetve köbe alapján számolva) sem szignifikánsak, így nem jeleznek specifikációs hibát.

3. A Chow teszt nem mutat törés-pontot a panel adatbázisban a két év között.

4. A multikollinearitást a becsült regressziós koefficiensek közötti páronkénti korrelációs mátrixszal vizsgáltuk. Nem okozott meglepetést, hogy az inflációs ráta és a nominális kamatláb között lineáris összefüggést találtunk. Ez azonban nem volt annyira erős, hogy a két változóhoz tartozó paraméter t-statisztikájának szignifikanciáját nagyon lerontotta volna. A nominális kamatlábhoz tartozó paraméter t-statisztikája 6%-os szinten, az inflációs rátájé pedig 5%-os szinten volt szignifikáns. [A (8) függvény egy alternatív becslésében a nominális kamatláb és az inflációs ráta különbségét vettük figyelembe a két különálló változó helyett. Ebben a becslésben a paraméterek csak kissé módosultak az eredetihez képest.]

A készpénzarány-függvény becslésének eredménye jelzi, hogy a háztartási elektromos áram fogyasztása alapján becsült rejtett gazdasági indexek szignifikánsan pozitív kapcsolatban állnak a készpénzarányokkal.

6. MAGYARORSZÁG, CSEHORSZÁG, SZLOVÁKIA ÉS LENGYELORSZÁG HELYE A MODELL ALAPJÁN

Vajon használható-e a fejlett piacgazdaságokra értelmezett modell a szocialista és posztszocialista, a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenetet megvalósító országok rejtett gazdasága relatív méretének a meghatározására?

A 2. részben áttekintettük a rejtett tevékenységek eltérő okait a fejlett piacgazdaságokban, a szocialista és posztszocialista országokban. Figyelembe véve ezeket a lényegi különbségeket, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a 90-es évek közepén még lehetetlen egzakt módon alkalmaznunk a fejlett piacgazdaságokra felépített modellt a posztszocialista országok rejtett gazdaságának az elemzésére. Ezt minden bizonnyal 5–10 év múlva tehetjük majd meg, amikor az átmenetet megvalósító országokban már eltűnnek a szocialista örökség nyomai. Ez az időhorizont azonban túl hosszú arra, hogy nélkülözzük a posztszocialista országok esetére a nemzetközi összehasonlítást a rejtett gazdaság nagyságát illetően.

Valójában néhány feltételezés és módosítás után a modell alkalmas lehet arra, hogy a piacgazdaságok rejtett gazdasága nagyságának sorrendjébe belehelyezzük Magyarország, Csehország, Szlovákia és Lengyelország rejtett gazdaságát is. Ezzel egyben azt a korábbi hipotézist is ellenőrizhetjük, hogy a szocialista-posztszocialista gazdaságok rejtett gazdasága nagyobb, mint a fejlett piacgazdaságokban.

E becsléshez a következő formulát használjuk:

$$h_i = \frac{\ln E_i - \left(\hat{\Gamma}_1 \ln C_i + \hat{\Gamma}_2 \ln PR_i - \hat{\Gamma}_2 \ln PT / PR + \hat{\Gamma}_3 Q_i + \hat{\Gamma}_4 G_i + \hat{\Gamma}_8\right)}{\ln E_i} \qquad (9)$$

A (9) egyenlet és (7b) a következőkben hasonló és különbözik: 1. Feltesszük, hogy

$$1nE_i = 1n\hat{E}_i$$

vagyis feltesszük, hogy a posztszocialista országokban is E_i-t (az egy főre jutó lakosági áramfogyasztást) két részre bonthatjuk: az egyik a rejtett gazdaságot táplálja, a másik független attól. (Itt a becslés hibatagjától eltekintettünk.)

2. Feltesszük, hogy a posztszocialista országokban is a háztartási villamosáram rejtett gazdaságtól független fogyasztása meghatározható azokkal a koefficiensekkel, amelyeket a piacgazdaságokra becsültünk, kivéve az árhatás paraméterét, amely módosításra szorul.

3. Az árhartást módosítjuk. Ha a legális magánszektor által használt villamosenergia ára sokkal magasabb, mint a háztartásokban használt áram ára (ez a helyzet a szocialista országokban és a posztszocialista átalakulás első éveiben), akkor az üzleti szektorból az áramfogyasztás átterelődik a háztartási áramfogyasztás felé, növelve a rejtett gazdaságot.

Ha nem volna ilyen átterelődés, akkor a háztartási áramfogyasztás árrugalmassága nagyobb volna: az átterelődés hatása nélkül egy adott árnövekedés a háztartási áram árában jobban csökkentené az áramfogyasztást, mint az átterelődési hatás jelenlétében. Ahhoz, hogy az árak különbözségének hatását beépítsük modellünkbe, egy identitás segítségével felosztjuk a tényleges árhatást és feltesszük, hogy a jobb oldal második része a rejtett gazdasággal kapcsolatos.

$$\hat{\Gamma}_2 = 1nPR = \hat{\Gamma}_2 1nPT - \hat{\Gamma}_2 1n\left(\frac{PT}{PR}\right) \tag{10}$$

ahol

PT - a legális magánszektorban használt elektromos áram ára

PR - a háztartásban használt elektromos áram ára

$\hat{\Gamma}_2$ - a (3) egyenlet árváltozójához tartozó becsült paraméter.

A h_i (9)-cel való becslése után a rejtett gazdaság GDP-hez viszonyított arányát ugyanúgy számítjuk ki, mint a fejlett piacgazdaságok esetében.

A 4. táblázat a Magyarország, Csehország, Szlovákia és Lengyelország rejtett gazdasága arányainak 1990-1994 évekre vonatkozó becslését tartalmazza. A táblázat felsorolja a más módszerek által készült becsléseket is.

A táblázat mutatja, hogy becsléseink szerint a rejtett gazdaság aránya Magyarországon és Lengyelországban megközelítőleg kétszerese a piacgazdaságok átlagos arányának. A Cseh és Szlovák Köztársaságokban ez az arány körülbelül egybeesik a piacgazdaságok átlagával.

Ezek az eredmények egy plauzibilis rangsort alakítanak ki a vizsgált posztszocialista országok között: a 90-es évek elején Lengyelország rendelkezett a legnagyobb rejtett gazdasági aránnyal, ezután következett nem sokkal a magyarországi, s egy jelentős távolság után a cseh és szlovák rejtett gazdaság. (Ez utóbbiak 1993 elejéig egy államot alkottak.) Ez a rangsor megfelel azoknak az anekdotikus „bizonyítékoknak", amelyek a hiva-

4. táblázat. Rejtett gazdaság, munkanélküliség és önfoglalkoztatás a visegrádi országokban

Ország		A rejtett gazdaság aránya a GDP-ben		Munkanélküliségi ráta	A nem mezőgazdasági önfoglalkoztatottak aránya
		villamosáram megközelítés	egyéb becslés		
Magyarország	1990	26,7		1,9	6,6
	1991	32,4	26-32[a]	7,8	7,9
	1992	34,8		13,2	9,4
	1993	32,8		12,6	11,1
	1994	31,0		10,9	13,4
Lengyelország	1990	30,8		6,3	5,1
	1991	29,7		11,8	6,8
	1992	33,0		13,6	8,2
	1993	33,6		16,4	9,1
	1994	32,8		16,0	10,2
Cseh Köztársaság	1990	n.a.		0,8	0,8
	1991	15,2		4,1	4,8
	1992	19,9		2,6	6,6
	1993	14,4		3,5	8,6
	1994	15,4	8-10[b]	3,2	9,6
Szlovákia	1990	n.a.		1,6	0,0
	1991	11,2		11,8	3,5
	1992	14,7		10,4	5,2
	1993	15,0		14,4	6,0
	1994	22,3		14,8	6,5
Korábbi	1990	n.a.		1,1	0.5
Csehszlovákia[c]	1991	13,8		5,4	4,4
	1992	18,1		5,5	6,1
	1993	14,6		7,2	7,7
	1994	17,7		7,1	8,4

Megjegyzések:
[a] *Árvai–Vértes* (1994)
[b] *Kadera* (1995)
[c] Súlyozott átlag, súlyozva a cseh és szlovák népesség aránya alapján
Munkanélküliségi adatok forrása: Countries in Transition (1996)
Önfoglalkoztatottak adatai: The OECD Observer (1996)

talos munkahely mellett végzett tevékenységek gyakoriságáról, az illegális kereskedés praktikáiról, az ilyenfajta tevékenységek megítélésének hatósági toleranciájáról szólnak a négy országban.

Ellenőrzésképp Magyarország és a Cseh Köztársaság esetében összehasonlítást végezhetünk más módszerekkel készült becslésekkel. Ebből láthatjuk, hogy különösen Magyarország esetében, az alternatív arányok közel esnek becsléseinkhez.

Ami a (8) készpénzarány egyenletét illeti, a posztszocialista országok tényleges készpénzaránya kisebb, mint amit a fejlett országok adataiból becsült függvény alapján nyernénk. Ennek oka az átmeneti országokban tapasztalt jóval magasabb infláció: a különö-

sen magas infláció nemcsak növeli, hanem egyben csökkenti is a készpénzarányt, ám ez a hatás nem szerepel a konszolidált piacgazdaságokra felállított (8) függvényben.

Érdemes végigkövetni a rejtett gazdaság méretének alakulását időben is, az 1990. és 1994. évek között. Magyarországon a rejtett gazdaság tekintélyes növekedést mutat 1990 és 1992 között (8,1 százalékpont), amelyet az 1993. és 1994. években egy kisebb csökkenés (3,8 százalék pont) követ. Hasonló tendencia figyelhető meg Lengyelország esetében is, csak itt kisebb növekedés és kisebb csökkenés megy végbe (2,8 és 0,8 százalék pont). A cseh esetben egy egyszeri növekedés szintén látható, ám a későbbi években a rejtett gazdaság aránya 15% körül mozog. Végül Szlovákiában a rejtett gazdaság relatív nagysága állandóan növekszik, mégpedig a négy ország közül a legnagyobb mértékben (11 százalékpont).

7. MUNKANÉLKÜLIEK, ÖNÁLLÓK ÉS A REJTETT GAZDASÁG A POSZTSZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

A rejtett gazdaság nagyságát reprezentáló index számos jelenség egymással való összefüggéseinek feltárása használható. Kimutatható például, hogy a fejlett piacgazdaságok rejtett gazdasága szorosan összefügg (pozitív irányban) a munkanélküliségi rátákkal és az önállóként foglalkoztatottak arányaival (5. táblázat). Ezek az összefüggések a háztartási elektromos áram fogyasztásán alapuló módszer következményei: e modell egyik magyarázó változója, a 100 aktív keresőre jutó felnőtt eltartottak és inaktív keresők száma szoros pozitív korrelációt mutatott mind a munkanélküliségi rátával, mind pedig az önállók arányával.

Felmerül a kérdés, vajon a piacgazdaságokra jellemző fenti összefüggések léteznek-e már a posztszocialista országokban. Amint a statisztikai adatok mutatják, az átmenet kezdete óta mind a munkanélküliség, mind pedig az önállóként foglalkoztatottak aránya, noha különböző rátákkal, de rohamszerűen növekedett (ld. 4. táblázat). A rejtett gazdaság nagyságának 1990 és 1994 között megvalósuló bővülése számításaink szerint nem volt olyan látványos, mint a két foglalkoztatási mutató növekedéséé. Az alacsonyabb növekedési ütemet a rejtett gazdaságban végbemenő átalakulással magyarázhatjuk. Mint ahogy a 2. részben már tárgyaltuk, a rejtett gazdaság létezett már a szocialista rendszerben is, s a piacgazdaságba való átmenet a rejtett gazdaság strukturális változását is kikényszerítette. A szocialista rendszerre jellemző hagyományos magyarázó tényezők (hiány, alacsony szintű szolgáltatások, a magánszféra adminisztratív korlátozásai stb) fokozatosan elvesztették meghatározó szerepüket és helyettesítették azokat azok a tényezők, amelyek már a piacgazdaságok rejtett gazdaságainak szokásos magyarázó tényezői (munkanélküliség, inaktívak és önállók aránya, adóterhek stb.)

Egyszerű korrelációk kiszámításával megvizsgálhatjuk, vajon milyen messzire jutottak a posztszocialista országok ebben a strukturális változásban, vagyis, hogy milyen erős kapcsolódás látható a rejtett gazdaság hagyományos piacgazdasági meghatározó tényezői és a rejtett gazdaság nagysága között az 1990–1994-es periódusban. Az 5. táblázat a rejtett gazdaság nagyságának a munkanélküliségi rátával és az önállók arányával számí-

5. táblázat. Páronkénti korrelációk a rejtett gazdaság, a munkanélküliség és az önfoglalkoztatás között

	A rejtett gazdaság nagysága az elektromos áram módszere alapján			
	Fejlett piacgazdaságokban	Posztszocialista gazdaságokban		
	(1)	(2)	(3)	(4)
Munkanélküliség	0,73	0,65	0,8	0,41
Önfoglalkoztatottak aránya	0,73	0,51	0,51	0,57

Megjegyzések:
(1) 19 OECD ország, 1990
(2) Magyarország, Lengyelország, korábbi Csehszlovákia, 1990–1994
(3) Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, 1990–1994
(4) Magyarország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovákia, 1990–1994

tott korrelációs együtthatóit tartalmazza mind a piacgazdaságok, mind pedig a posztszocialista országok esetében.

Az eredmények szerint a posztszocialista országokban a rejtett gazdaság nagysága valamelyest gyengébb, de pozitív kapcsolatban áll mindkét változóval.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány arra vállalkozott, hogy nemzetközi megvilágításba helyezve meghatározza a magyar, cseh, szlovák és lengyel rejtett gazdaság nagyságát 1990 és 1994 között.

A rejtett gazdaság méréséről szóló irodalomban egy sor becslés található különböző országok rejtett gazdaságának nagyságáról. Ezeknek a becslési eredményeknek az összehasonlítása meglehetősen bizonytalan, mivel különböző módszerekkel, különböző definíciók alapján és különböző időszakokra készültek. Az összehasonlítás bizonytalanságának kiküszöbölésére ebben a tanulmányban a rejtett gazdaság méretének egy új becslési módszerét mutattuk be, amely a rejtett gazdaság azonos definíciójával, és azonos becslési módszerével dolgozik minden vizsgált ország esetében, s azonosan definiált, viszonylag könnyen elérhető adatokat használ.

19 OECD ország háztartási elektromos áram fogyasztásának elemzése segítségével szétválasztottuk a rejtett gazdasággal kapcsolatos és az attól független áramfogyasztást. E módszer segítségével 20 OECD és 4 kelet-európai országot sorba rendeztünk aszerint, hogy a háztartási villamosenergia-fogyasztás mekkora részét használják rejtett gazdaságaikban. Ezek után ezt a villamosenergi-fogyasztási arányt olyan mutatóvá konvertáltuk, amely a háztartási termelés nélküli rejtett gazdaság arányát a GDP-hez viszonyítja.

A korábban alkalmazott módszerekkel ellentétben ez a módszer a rejtett gazdaság több magyarázó tényezőjét számításba veszi úgy, hogy a tényezők súlyát a modell becslése során endogén módon származtatja. Másik előnye a módszernek, hogy nemcsak a piacgazdaságok rejtett gazdaságának elemzésére alkalmas, hanem, bizonyos addicionális

feltevések segítségével, képes a szocialista és posztszocialista országokban található rejtett gazdaságot is vizsgálni. A módszer hátránya ugyanakkor, hogy a rejtett gazdaságnak csak azt a részét vizsgálja, amelyehez háztartási villamosenergia-fogyasztás kapcsolható.

Az eredmények azt mutatják, hogy a rejtett gazdaság Spanyolországban, Görögországban, Írországban, Belgiumban, Olaszországban és Dániában viszonylag nagy (17-23%-a a GDP-nek), közepes a mérete Portugáliában, Ausztriában, Ausztráliában, Németországban és Hollandiában (14-16%), míg Kanadában, Svédországban, Finnországban, Franciaországban, az Egyesült Királyságban, Japánban, az USA-ban, Svájcban és Norvégiában ennél ez az arány alacsonyabb (9-13%).

A posztszocialista országok rejtett gazdaságának speciális helyét a cseh, a szlovák, a magyar és a lengyel példa alapján vizsgáltuk. A 90-es évek elején a rejtett gazdaság aránya tekintélyesnek volt mondható Magyarországon és Lengyelországban (26-36%); ezek az értékek magasabbak voltak, mint a vizsgált fejlett piacgazdaságokban. A rejtett gazdaság aránya a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában kisebbnek bizonyult (15-22%).

Az eredmények szerint a rejtett gazdaság pozitiv irányú kapcsolata a munkanélküliségi rátával és az önállóként foglalkoztatottak arányával nemcsak a piacgazdaságok, hanem a posztszocialista országok esetében is kimutatható.

HIVATKOZÁSOK

Árvay, J. (1993): Methods of measuring the hidden economy in the transition countries, OECD, Paris, Manuscript

Árvay, J.–Vértes, A. (1994): Rejteni, ami rejthető. Figyelő, 1994 Február 24.

Bordignon, M. (1993): Taxing Lessons from Italy, International Economic Insight, Vol. IV, Number 6. 10-14. o.

Burns, S. (1977): The Household Economy, Boston: Beacon Press.

Cagan, P. (1958) The Demand for Currency Relative to Total Money Supply, Journal of Political Economy, Vol. 66. 303-329. o.

Carter, M. (1984): Issues in the Hidden Economy, *Economic Record*, Vol. 60. 209-11. o.

Dobozi, I. és Pohl, G. (1995): Real Output Declines in Transition Economies - Forget GDP, Try Power Consumption Data. Transition, Vol. 6. Number 1-2. Jan-Feb

Ékes, I. (1993): Rejtett gazdaság - Láthatatlan jövedelmek tegnap és ma. Budapest, a szerző kiadása

Feige, E. L. (1979): How Big Is the Irregular Economy?, *Challenge*, Vol. 22. 5-13. o.

Feige, E. L. szerk. (1989): The Underground Economies (Tax evasion and information distortion), Cambridge University Press, Cambridge, USA

Feige, E. L. (1993): The Myth of the Cashless Society, International Economic Insights, vol. IV., number 6, 2-4. o.

Frey, B. S.–Weck, H. (1983): What Produces a Hidden Economy? An International Cross-section Analysis, Southern Economic Journal, Vol. 49, 822-32. o.

Frey, B. S.–Weck, H. (1983) Estimating the Shadow Economy: A Naive Approach, Oxford Economic Papers, Vol. 35, 23–4. o.

Frey, B. S.–Weck, H. (1984): The Hidden Economy as an Unobserved variable, European Economic Review, Vol. 26., 33–53. o.

Gershuny, J. I. (1979): The Informal Economy: Its Role is Post-Industrial Society, *Futures* vol.11, 3–15. o.

Gutmann, P. M. (1977): The Subterranean Economy, *Financial Analyst Journal*, Vol. 33. (January - February)

Kadera, V. (1995): The Importance and Role of the Shadow Economy in the Transformation Period of the Czech Republic, Economic Trends, Komercni Banka, April, No. 4.

Kaufmann, D.–Kaliberda, A. (1996): Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence, in: Kaminski, B. szerk. (1996): Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia, Armonk, NY: M. E. Sharpe, Inc.)

Klovland, J. T. (1983): Tax Evasion and the Demand for Currency in Norway and Sweden; is there a Hidden Relationship?, Mimeo, Norwegian School of Economics and Business Administration, Discussion Paper 07/83.

Lackó, M. (1996a): Hidden Economy in East-European Countries in International Comparison, Phare-ACE Fellowship kutatási jelentés, kézirat.

Lackó, M. (1996b): Do Power Consumption Data Tell the Story? (Electricity Intensities in the Post-socialist Countries between 1989 and 1994), Phare-ACE Fellowship kutatási jelentés, kézirat.

Macafee, K. (1980): A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts, *Economic Trends*, No. 316, 81–87. o.

Marrelli, M. (1987): The Economic Analysis of Tax Evasion: Empirical Aspects, in: Hey, J. D.–Lambert, P. J. (szerk.): Surveys in the Economic of Uncertainty, Oxford: Blackwell.

Mattera, P. (1985): Off the Books, London, Pluto Press.

Morris, Bailey (1993): Editorial Statement, International Economic Insights, Vol. IV. Number 6.

Novotny, E.–Winckler, G. (1994): Grundzüge der Wirtschafts Politik Österreichs, Wien, MANZ.

OECD *Observer* No. 198. Feb, March 1996

Schneider, F. (1994): Measuring the Size and Development of the Shadow Economy. Can the Causes be Found and the Obstacles be Overcome? in: H. Brandstatter and W. Güth (szerk.): Essays on Economic Psychology, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 193–212. o.

Tanzi, V. (1980): The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications, Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review, Vol. 135., 427–53. o.

Tanzi, V. (1982): The Underground Economy in the United Sates and Abroad, Lexington, Mass., D. C. Heath.

Tanzi, V. (1983): The Underground Economy in the United States: annual estimates, 1930–1980. IMF-Staff Papers, Vol. 30, 238–305. o.

Tanzi, V.–Shome, P. (1993): A Primer on Tax Evasion, IMF Staff Papers, Vol. 40. No. 4., 807–825. o.
Countries in Transition 1994, 1995, WIIW Handbook of Statistics, The Vienna Institute for Comparative Economic Studies
Electricity Information 1992. International Energy Agency, OECD, Paris
Energy Prices and Taxes 1991, 1992, 1993, 1994, OECD, Paris
Energy Statistics and Balances of Non-OECD Countries 1989–1990, OECD 1992, Paris
Energy Statistics and Balances of Non-OECD Countries 1993–1994, OECD 1996, Paris
International Financial Statistics 1992, IMF
Magyar Statisztikai Évkönyv 1992 KSH, Budapest
New Orientation in Social Policy (1994) OECD, Paris
Nemzetközi Statisztikai Évkönyv (1989) KSH, Budapest
The OECD Job Study, Evidence and Explanations I., II. (1994), OECD, Paris.
World Weather Records (ed.: Steurer, R. M.) (1994) US. Dept. of Commerce, National Oceanic and Atmospheric Administration (NOAA), National Enviromental Satellite Data and Information Service, National Climatic Center, Washington D. C.

A POSZTSZOCIALISTA ÁTALAKULÁS PARADOX MUNKAERŐ-PIACI KIHATÁSAIRÓL*

Gábor R. István

Az alábbi eszmefuttatás célja, hogy ráirányítsa a figyelmet a munkaerőpiac megbomlott intézményi egyensúlyának jelentőségére a magyarországi gazdasági átalakulás eddigi és várható munkaerő-piaci kihatásainak megértésében.

Kiindulópontom, hogy az 1980-es évek indirekt központi gazdaságirányítási rendszerében Magyarországon a munkaerőpiac volt a leginkább piaci koordinációjú piac. Végigtekintve az akkori munkaerőpiac rendszerspecifikus sajátosságain, rávilágítok ugyanakkor a bérkülönbségek korlátozott szerepére s a nagyvállalati belső munkaerőpiacok (vál-

* Köszönettel tartozom a szerkesztőknek, amiért ismerve Kornai János munkásságának és személyes támogatásának meghatározó szerepét gondolkodásom és szakmai életpályám alakulásában, módot adtak e születésnapi tisztelgő kötetben a megjelenésre. Az ő kezdeményezésükre és bíztatásukra született az az eszmefuttatás, amelynek a kötet terjedelmi korlátaihoz zsugorított változata az itt közreadott írás. (Bővebb változata, Belső versus foglalkozási munkaerőpiac - a posztszocialista átalakulás elhanyagolt dimenziója címmel, a Közgazdasági Szemle 1997. 6. számában olvasható.)

Írásom a korábbiaknál - s talán az illendőnél - is jobban magán viseli Kornai János jellegzetesen történeti-komparatív-analitikus intézményi gazdaságtani megközelítésmódjának és felismeréseinek hatását. Emellett azokra a régebbi írásaimra épül leginkább rá - így az 1970-es évek végén a munkaerőhiány, a „relatív bérszínvonal" és (Galasi Péterrel) a második gazdaság témájában, a 80-as évek közepén (Kővári Györggyel) a keresetszabályozás ügyében s az újabban a kisvállalkozások túlszaporodásáról és túlaprózódásáról írott munkáimra -, amelyeknek szintén közük van az alkalomhoz: mindegyikük Kornai Jánoshoz fűződő kapcsolatom eseményeire emlékeztet. A 70-es évek végi tanulmányok munkatudományi bizottsági vitáján (Timár János akkori bizottsági elnök munkahelyi főnököm - s azóta is atyai pártfogóm - kérésére) készséggel vállalta korreferátorként a teljesen ismeretlen szerző munkáinak értékelését, ami akkori helyzetemben sorsdöntő esemény volt. A 80-as évek közepén az az idő tájt divatos ún. bérliberalizálási elképzelések megalapozottságát vitató és reformszellemű pályatársaim közül is többekben megütközést kiváltó tanulmánynak egy tőle érkezett baráti hangú bátorító levelet köszönhettem. A 90-es évekbeli kisvállalkozás-fejlődés tanulmányozásában pedig döntő jelentőségű volt számomra az a tíz hónap, amelyet az ő támogatásának köszönhetően ösztöndíjasként s az általa irányított műhelyviták egyik részvevőjeként 1993-94-ben a Collegium Budapestben tölthettem. Elkerülendő a kérkedés gyanúját, tartózkodtam volna e kitüntető gesztusainak nyilvános felidézésétől, ha nem tudnám, hogy sok más pályatársam (köztük e kötet több szerzője) is hozzám hasonlóan sokat köszönhet a kritikus helyzetekben tőle kapott bátorításnak és támogatásnak.

lalaton belüli „karrierpiacok") kitüntetett jelentőségére a vállalatközi munkaerő-allokációban és munkahelyi ösztönzésben.

Rátérve az 1990-es évek fejleményeire megállapítom, hogy a politikai rendszerváltozást követő gazdasági átalakulás e korábbi belső karrierpiacok felbomlását-visszaszorulását eredményezte. A munkaerőpiac ugyanakkor, paradox módon, feltűnően zárttá, rugalmatlanná vált, amin ún. aktív munkaerő-politikákkal sem sikerül érdemlegesen segíteni.

E helyzet okait keresve rámutatok arra, hogy a nagyvállalati belső munkaerőpiacok leépülését nem követte a munkaerő-piaci háttérintézmények ehhez igazodó átalakulása, s felhívom a figyelmet a munkaerőpiac e megbomlott intézményi egyensúlyából fakadó - a tartós gazdasági növekedést és kisvállalkozói modernizációt fenyegető - veszélyekre.

1. A SZOCIALIZMUS MUNKAERŐ-PIACI HAGYATÉKA

Az 1980-as évek indirekt központi gazdaságirányítási rendszerében Magyarországon a munkaerőpiac, lévén a munkaerő e rendszer egyetlen tipikusan magántulajdonú termelési erőforrása, a gazdaság „legautentikusabb", dominánsan piaci koordinációjú piaca volt.[1] Ugyanakkor azáltal, hogy dominánsan bürokratikusan koordinált, erőforrás-korlátos gazdaság keretei között működött, markánsan különbözött a piacgazdaságok munkaerőpiacától. A legfontosabb különbség, hogy normál egyensúlyi állapotát magas foglalkoztatási szinttel párosuló globális túlkereslet jellemezte, s hogy a nagyüzemi szektorbeli munkavállalás alternatívájaként mindvégig csekély, kiegészítő megélhetési forrásként viszont nagy és növekvő súllyal jelen volt egy jellemzően kisüzemi magángazdaság, az ún. második gazdaság.

Munkavállalási kényszer híján e magas foglalkoztatási szint elérésének - a globális munkaerő-túlkereslet mellett - a lakosság magas munkavállalási hajlandósága volt a feltétele. A munkavállalás egyénre háruló pénzbeli és időköltségeit csökkentő - munkavállaláshoz kötött - juttatásokon és kedvezményeken túl, e feltétel alapvetően két spontán mechanizmusnak köszönhetően teljesült: *1.* a munkavállalási hajlandóság teljes foglalkoztatás mellett érvényesülő állapotfüggésének s *2.* a foglalkoztatási szint és a munkavállalási hajlandóság közötti pozitív visszacsatolásnak.[2]

1. A munkavállalási hajlandóság állapotfüggésének lényege, hogy a szabad munkaerőtartalékok mozgósításával bővülő foglalkoztatás egyszersmind növeli „a népesség foglalkoztatáshoz szokott hányadát" s ezen keresztül „a normál részvételi arányt".

2. A foglalkoztatási szint és a munkavállalási hajlandóság közötti pozitív visszacsato-

[1] E sommás megállapítást - amelyre *Kornai* (1983) tulajdonformák és koordinációs mechanizmusok közötti affinitásról kifejtett (s továbbfejlesztve *Kornai* (1993b) 6. fejezetében és 15.1. ábrájához fűzött érvelésében is megtalálható) álláspontja bátorított - a következő bekezdésekben árnyalni fogom, mégpedig részben szintén az ő munkái nyomán, főként (1980) 11. és 16. fejezetének, valamint (1993b) 10. és 23.1. fejezetének idevágó fejtegetései alapján.

[2] E spontán mechanizmusok itteni tárgyalása nagyrészt *Kornai* (1980) és (1993b) érvelésére támaszkodik (vö. az 1. lábjegyzetben hivatkozott fejezetekkel).

lás lényege, hogy a foglalkoztatási szint emelkedésével növekvő kereső-eltartott arány miatt értelemszerűen romlik a keresetek viszonylagos eltartóképessége (a „relatív bérszint"): a háztartások csak gazdasági aktivitásuk növelésével tudhatnak lépést tartani a fogyasztási sztenderdek emelkedésével.

A foglalkoztatási szint emelkedése - amellett, hogy a bérek viszonylagos eltartóképességét csökkentő hatásán keresztül a háztartásokat munkaerő-kínálatuk növelésére késztette - egyszersmind gyengítette a bérkülönbségek munkaerő-mobilitásra és munkahelyi teljesítményekre kifejtett hatását, s hasonló következménnyel járt a háztartások második gazdaságból származó mellékjövedelmeinek növekvő súlya is. Ez is, az is a háztartások munkavégző képességének diverzifikáltabb befektetéscsomagjaként fogható fel, amely tompítja összjövedelmüknek az egyes befektetéselemek hozamingadozásai - így egy-egy keresőtagjuk béralakulása - iránti érzékenységét. Ez pedig növeli a dolgozók ösztönzéséhez *szükséges* bérkülönbségeket, miközben az ugyanilyen okból (ti. a nagyobb kereső-arány és/vagy mellékjövedelmek folytán) gyengülő viszonylagos eltartóképességű bérek csökkentik a *lehetséges* bérkülönbségeket. Hiszen a minimális bértételek és/vagy rezervációs bérek a mindenkori bérszint mellett természetszerűen a kialakult fogyasztási szinthez, az e szint tükrében normálisnak tekintett színvonalú megélhetés költségeihez is igazodnak. Következésképpen annál közelebb lesznek az átlagos bérhez, s így annál szűkebb lesz a bérdifferenciálás mozgástere, minél magasabb - a nagyobb kereső-eltartott aránynak és/vagy második gazdaságbeli mellékjövedelmeknek köszönhetően - a bérekhez képest a háztartások fogyasztási szintje, vagyis minél gyengébb a bérek viszonylagos eltartó képessége.

A munkaerőért való kiélezett versenyre és a második gazdaság kiterjedt jelenlétére a vállalatok egyebek között belső munkaerőpiacok kiépítésével reagáltak:[3] „kiváltságokat" biztosítottak hosszabb szolgálati idejű munkavállalóik (kisebb-nagyobb része) számára. Ilyen irányban hatott egyrészt a munkahelyi karrierpályák kiépítésére méretüknél fogva különösen alkalmas nagyvállalatok dominanciája a foglalkoztatásban, másrészt az egyéb termelési inputok beszerzési bizonytalanságai és az elavult termelőberendezések lassú leselejtezése. A beszerzési bizonytalanságok és az elhasználódott gépek miatt ugyanis felértékelődött a hosszabb szolgálati idejű dolgozók munkahely-specifikus tudását igénylő rögtönzések szerepe a termelés normál menetében.

E belső munkaerőpiacok rokonságot mutatnak a piacgazdaságbeli vállalatok belső munkaerőpiacaival (belépési kapuk, rangidősség erőteljes hatása az egyéni keresetekre s ennek megfelelően tartós munkaviszony, jelentős részben a munkáltató által finanszírozott szakképzés, át- és továbbképzés stb.). Ugyanakkor - a munkaerőpiac vázolt rendszerszerű állapotjellemzőiből adódóan - több tekintetben sajátos képződmények.[4]

[3] A munkaerőhiányhoz való vállalati alkalmazkodás központi témája *Fazekas–Köllő* (1990) könyvének, amelyben bő évtizednyi kutatásaik eredményeit összegzik.

[4] A magyarországi belső munkaerőpiacok itt felsorolandó jellemzői az 1970-as évek végén az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Révész Gábor vezette csoportjában megindult üzemi bérvizsgálatokból s a néhány évvel későbbi vgmk-kutatásokból tárultak fel. [A csoport vizsgálati eredményeiről lásd Fazekas Károlynak és Köllő Jánosnak a *Galasi* (szerk.) (1982) kötetben megjelent egy-egy tanulmányát, illetőleg *Fazekas–Kalász–Köllő –Polgár –Révész –Szirácz ki* (1983) műhelytanulmányait.] E belső munkaerőpiacok rendszerszerű jellegére később, saját mélyinterjús terepkutatásainak eredményeire is támaszkodva, *Stark* (1988) mutatott rá.

Egyrészt, formális eljárási szabályok szerint zajló kollektív egyezkedések helyett e belső munkaerőpiacokon a vezetés és a dolgozók közötti alkuk a színfalak mögött, szelektív és informális módon zajlanak. *Másrészt*, e belső munkaerőpiacokon kevésbé egyértelműen szabályozott a munkakörök és a dolgozók egymáshoz rendelése és a dolgozók munkaköri előrejutása. *Harmadrészt*, e belső munkaerőpiacok sorsa nagymértékben függ hatósági döntésektől - az iskolarendszerű állami szakmunkásképzés szakmai szerkezetével, e képzésben a vállalati tanműhelyeknek juttatott szereppel, a hivatalosan szakmunkáknak minősülő munkakörök listájával stb. kapcsolatos bürokratikus döntésektől -, illetőleg az egyes vállalatok e döntésekre gyakorolt informális befolyásától. Végül, *negyedrészt*, az egyéni keresetek és a szolgálati idő pozitív kapcsolata e belső munkaerőpiacokon - szemben piacgazdasági megfelelőikkel - a teljesítménybérezés kiterjedt alkalmazása közepette nem annyira a besorolási béreknek és a munkaköri előléptetésnek a rangidősséghez kötésén alapszik, mint inkább a jobban és kevésbé jól jövedelmező munkafeladatoknak s különösen a túlmunka-lehetőségeknek rangidősséghez igazodó informális elosztásán.

2. A RUGALMATLAN FOGLALKOZÁSI MUNKAERŐPIAC PARADOXONA

Az 1990-es évek gazdasági átalakulása súlyos átalakulási válsággal:[5] a termelés jelentős és a munkaerő-kereslet még nagyobb visszaesésével, ennek következtében több mint 25 százalékos foglalkoztatáscsökkenéssel, 10 százalék fölé emelkedő regisztrált munkanélküliséggel[6] s csökkenő reálbérekkel járt együtt. A termelés visszaesését meghaladó foglalkoztatáscsökkenés (amelynek eredményeképpen a termelékenység nem hogy romlott, de az 1990-1996 közötti időszak második felében jelentősen javult) elképzelhetetlen lett volna a korábbi belső munkaerőpiacok jó részének leépülése s ezzel a külső, ún. foglalkozási munkaerőpiacok térnyerése nélkül. Belső munkaerőpiacokon ugyanis a termelékenység dekonjunktúrában nemhogy javulna, de az ilyenkor megnövekvő belső munkaerő-tartalékok következtében rendszerint romlik.

A vállalati belső munkaerőpiacok visszaszorulásában és velük szemben a foglalkozási munkaerőpiacok térnyerésében a fő szerepet a privatizáció játszotta, amely a korábban domináns nagyvállalati szektorral szemben a belső munkaerőpiac kiépítésére (méretüknél és nagyobb instabilitásuknál fogva) eleve alkalmatlanabb kisvállalatokat juttatta a foglalkoztatásban túlsúlyra. Különösen egyértelműen nyilvánult meg ez a folyamat az ön-

[5] Az alábbi fejtegetések, miközben erősen támaszkodnak *Kornai* (1993a), (1995) és (1996) tanulmányának az átalakulási visszaesés kiváltó okairól és a kilábolás makrogazdasági feltételeiről kifejtett álláspontjára, a visszaesés munkaerő-piaci vonatkozásaira korlátozódnak.

[6] Timár János elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy a rendszerváltozást követő drámai - a hasonló fejlettségű piacgazdaságokhoz képest is viszonylag alacsony foglalkoztatottságot eredményező - foglalkoztatásvisszaesést nem kísérte közel sem ekkora munkanélküliség-növekedés. Vagyis a posztszocialista átalakulás körülményei között a munkanélküliség alakulásában Magyarországon a piacgazdaságokban megszokotthoz képest csak igen tompítottan tükröződik a gazdasági visszaesés munkaerőkereslet-csökkentő hatása. Lásd *Timár* (1994).

foglalkoztatás robbanásszerű terjedésében, amely a dolgozó lakosság túlnyomó többségének állás- és jövedelembizonytalanságtól való természetes idegenkedése közepette aligha következhetett volna be a belső munkaerő-piaci munkaalkalmak drasztikus szűkülése nélkül. Emellett az önfoglalkoztatás gyakran csupán adózási okokból alvállalkozói viszonynak álcázott, valójában kifejezetten foglalkozási munkaerő-piaci jellegű munkaviszony (mely könnyen felbontható és nagy jövedelembizonytalanságú), s mint ilyen, a belső munkaerő-piaci foglalkoztatás poláris ellentéte. Az ilyen típusú önfoglalkoztatás hirtelen elszaporodása nem a lakosság erősen vállalkozói habitusának megnyilvánulása. Inkább alacsony szintű egyensúlyi csapdában rekedt kisvállalkozás-fejlődésről, a kényszervállalkozás túltengéséről tanúskodik.[7]

Közvetve ugyancsak a belső munkaerőpiacok térvesztésére utal, hogy a szakmunkástanulók gyakorlati képzésében egyre inkább iskolai tanműhelyek (s mellettük, részben a szűk tanműhely-kapacitás folytán kialakult csúszópénzek hatására, részben hivatalos szabályozási kedvezményeknek köszönhetően, kisvállalkozások) veszik át az üzemi munkahelyek és tanműhelyek - szerepét.[8] Erre utaló megfigyelés az is, hogy a munkanélküliségüket követően újraelhelyezkedő dolgozók közül a korábban viszonylag alacsony bérűek - akik között feltehetően kisebb a hosszabb belső munkaerő-piaci múltúak aránya - inkább magasabb, míg a korábban viszonylag jobban keresők inkább alacsonyabb bérért jutnak munkalehetőséghez.[9] A mikrovállalkozásoknak abban a körében is, amelyek egyáltalán foglalkoztatnak munkavállalókat,[10] a jelek szerint a kifejezetten foglalkozási munkaerő-piaci jellegű: állás- és jövedelembiztonsági garanciák nélküli, jórészt alkalomszerű és/vagy fekete foglalkoztatás dominál. Ugyancsak foglalkozási munkaerő-piaci sajátság, hogy alkalmazottaik kiválasztásában a kisvállalkozók előszeretettel támaszkodnak más kisvállalkozóktól kapott referenciákra[11] - szemben a belső munkaerőpiacra jellemző gyakorlattal, amikor is a munkáltató a dolgozói által beajánlott személyeket előnyben részesíti a felvételnél.

[7] Erre enged következtetni a túlszaporodottság ellenére alacsony átlagos kisvállalkozás-halandósági ráta (egy longitudinális vizsgálat, amelynek eredményeiről *Lengyel* (szerk.) (1966) számol be, az 1993-ban működő - jórészt viszonylag fiatal - kisvállalkozások kétharmadát 1996-ban is életben találta), s hogy az ún. kényszervállalkozások körében ennél is kisebb a halandóság. S miközben e megismételt vizsgálat adatai szerint a túlélő vállalkozások - az alkalmazottaik számán mérve - valamelyest bővültek, a kisvállalkozás-statisztika adatai szerint e szektor egészében a vállalkozásméret gyakorlatilag stagnál.

[8] Miközben 1990-1991 és 1993-1994 között a szakmunkástanulók száma összességében 17 százalékkal csökkent, eközben 58 százalékkal nőtt azok száma, akik iskolai tanműhelyben és 49 százalékkal csökkent azoké, akik üzemi tanműhelyben vagy munkahelyen részesülnek csoportos gyakorlati képzésben. A gyakorlati képzés ún. nem csoportos és egyéb formáiban részesülők száma ez idő alatt 12 százalékkal nőtt. Az adatok forrása: *Benedek* (szerk.) (1994).

[9] Erről a megfigyelésről számol be (eltérő hipotetikus magyarázat kíséretében) *Köllő-Nagy* (1995).

[10] *Laky* (1996) adatai szerint 1995-ben egy-egy egyéni vállalkozóra átlagosan ugyanúgy mindössze 0,3 alkalmazott jutott, mint két évvel korábban. A jogi személyiségű gazdasági szervezetek körében pedig az 1991. évi 72,5 százalékról 1995-ben már 87 százalékra nőtt a 20 főnél kisebb létszámúak aránya. Ezen belül is különösen látványos a legfeljebb 10 főt foglalkoztató szervezetek részarányának növekedése: az 1993. évi 47,6-ról 1995-re 74,8 százalékra.

[11] Ez derül ki *Laki* (1997) mélyinterjús vizsgálataiból.

Nem arról van természetesen szó, mintha a gazdasági átalakulás teljesen kihúzta volna a talajt a belső munkaerőpiacok alól. (Mint ahogy az 1980-as években az akkori belső munkaerőpiacok kitüntetett szerepe sem értendő úgy, hogy mellettük ne maradtak volna fenn - a munkaerőpiachoz lazán kapcsolódó, illetőleg a minőségi és teljesítményengedményekre legfogékonyabb dolgozók foglalkoztatásában akár meghatározó súllyal is - foglalkozási munkaerőpiacok.) Egyes multinacionális vállalatok újonnan létesült magyarországi leányvállalatai például kifejezetten törekszenek nyugati mintájú belső munkaerőpiacok létesítésére - erre engednek következtetni a saját szakképzés mint belső szakmunkaerő-utánpótlási csatorna kiépítésére tett lépéseik. Némely privatizált vállalatok műhelyeiben pedig, ahol még nem került sor jelentős technológiai korszerűsítésre, az új tulajdonosok próbálkozásai ellenére fennmaradhattak a korábbi informális belső munkaerő-piaci viszonyok.[12] Csupán azt állítom, hogy ma a dolgozók jóval kisebb hányadának van esélye belső munkaerő-piaci munkakörökben elhelyezkedni, mint a 80-as években; jóval nagyobb hányaduknak kell foglalkozási munkaerőpiacokon (nagyrészt ideértve az önfoglalkoztatást) keresnie a boldogulás lehetőségét.

A munkaerőpiac ugyanakkor, paradox módon, feltűnően zárttá, rugalmatlanná vált. Amióta az átalakulási válság túljutott a mélypontján, a foglalkozási típusú munkaerőpiacok térnyerése ellenére úgy viselkedik, ahogyan belső munkaerőpiacok dominanciája mellett (sem igen) várnánk. A beruházási tevékenység nekilendülése és a gazdasági növekedés beindulása ellenére a foglalkoztatottság még 1996-ban is csökkent; a munkanélküliség rátája viszonylag magas szinten rögzült; a foglalkoztatásból kiszorultak nagyobbik felének a munkaerőpiacról való kivonulása (gazdasági értelemben inaktívvá válása) ellenére nem csökken a tartósan munkanélküliek aránya; nem enyhül a bérinflációs nyomás.[13]

A munkaerőpiac e fonák viselkedése, a foglalkozási munkaerőpiacok térnyerése ellenére jellemző „állásadagolás" nemcsak intellektuálisan zavarba ejtő. Okkal ébreszti fel azt a veszélyérzetet, hogy a gazdasági fellendülés, még mielőtt a foglalkoztatás számottevő bővülését eredményezné, megreked a bérinflációs nyomás elszabadulása folytán szükségessé váló újabb restrikciós intézkedések következtében.[14] A munkaerőpiac zártsága emellett azáltal, hogy az aktív lakosság nagy tömegeit megfosztja a munkavállalói boldogulás lehetőségétől (és vállalkozói habitus híján is önfoglalkoztatásra kényszeríti), közrejátszhat a kisvállalkozás túlszaporodásában és túlaprózódásában. Márpedig a túlszaporodott-túlaprózódott kisvállalkozás ahelyett, hogy az átalakulás katalizátora lehetne, az átalakulásnak inkább tehertétele: a gazdaság új fajta dualizálódásának bázisa. Hogy e ve-

[12] Ez olvasható ki azokból a vállalati esettanulmányokból - lásd például *Bódis* (1996), (1997) és *Janky* (1996) -, amelyek *Csontos* (1994) koncepciója alapján és irányításával a „Hierarchikus gazdasági szervezetek gazdaságszociológiai vizsgálata" OTKA-kutatás keretében készültek.

[13] A mai magyar munkaerőpiac működési és állapotjellemzőiről s e jellemzőinek a gazdasági átalakulással való összefüggéseiről statisztikai adatokkal és ökonometriai vizsgálati eredményekkel gazdagon dokumentált képet adnak a *Galasi–Kertesi* (szerk.) (1996) kötet tanulmányai.

[14] A fogyasztás transzformációs visszaesésben játszott szerepéről, a bérpolitikával kapcsolatos gazdaságpolitikai dilemmákról, illetőleg a kiigazításban követendő jövedelmi politikáról szólva e veszély lehetőségére ismétlődően felhívja a figyelmet *Kornai* (1993a), (1995) és (1996).

szélyek elkerülhetőek legyenek, elengedhetetlen annak tisztázása, milyen okok húzódnak meg a munkaerőpiac rugalmatlansága mögött.

3. MUNKAERŐPIAC-TÍPUS ÉS MUNKAERŐ-PIACI HÁTTÉRINTÉZMÉNYEK

Az oknyomozás egyik támpontjául azok a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szolgálhatnak, amelyek tanúsága szerint a munkaerőpiac jellege (foglalkozási kontra belső munkaerőpiac) és intézményi infrastruktúrája (a szakképzési rendszer, a munkaügyi kapcsolatok és a munkajogi szabályozás, a munkáltatói és a munkavállalói várakozások és magatartás bizonyos szabályszerűségei) között egymást erősítő kölcsönhatások érvényesülnek.[15]

E kölcsönhatások megvilágításához abból indulhatunk ki, hogy foglalkozási és belső munkaerőpiac között lényeges különbség van a munkaviszony-megszüntetés és -létesítés dolgozókra és munkáltatókra háruló tranzakciós költségében: a foglalkozási munkaerőpiac nyilván annál életképesebb, a belső munkaerőpiac pedig annál kevésbé életképes, minél alacsonyabbak ezek a költségek[16]. Továbbmenve, egyebek között annál kisebbek ezek a „válási" - munkahely-változtatási, létszámcserélődési - költségek, minél közelebbi helyettesítői egymásnak a dolgozó számára a különböző munkáltatók által kínált állások s a munkáltató számára az adott foglalkozás gyakorlásához képesítéssel rendelkező dolgozók, azaz minél szabványosabb a különböző munkakörök betöltéséhez szükséges és a különböző szakképesítések által tanúsított tudás. Minél szabványosabb ez a tudás, annál kézenfekvőbb, hogy a különböző foglalkozások gyakorlására (különböző munkakörök betöltésére) felkészítő szakképzés a dolgozók pillanatnyi munkaviszonyától független keretekben folyjék. A foglalkozások gyakorlásához szükséges, a szakképzési rendszer keretében megszerezhető tudás szabványosított rendszere s az ilyen körülmények között alacsony létszám-cserélődési költségek a *munkáltatókat* a munkaköri követelmények külső - foglalkozási - adottságokhoz igazításában teszi érdekeltté, a *munkavállalókat* pedig a munkaerőpiac szakmai-foglalkozási tagolódásához igazodó érdektömörülésben s olyan kollektív szerződések megkötésében, amelyekben nagy hangsúlyt kap a munkakörök szakképzettségi igény szerinti világos elhatárolása és a betöltésükre való alkalmasság formális feltételeinek rögzítése.

A belső munkaerőpiac ezzel szemben két pillérű szakképzési rendszert tételez fel. Az iskolarendszerű képzés az egyes vállalatok sajátos igényeihez igazodó tartalmú s rész-

[15] Lásd erről elsősorban *Eyraud – Marsden – Silvestre* (1990).

[16] Egyfelől azok a munkáltatókat terhelő költségek értendők ide, amelyekre a foglalkoztatás kvázi fix költségeiként szokás hivatkozni (kiválasztási és betanítási költségek, a betanítási idő alatt alacsonyabb termelékenység, elbocsátás esetén járó végkielégítés stb.), másfelől a dolgozók munkahely-változtatás kapcsán felmerülő effektív költsége és vesztesége (így belső munkaerő-piaci dolgozó esetében az aktív élet során várható összvégkielégítésnek a szolgálati idő megszakadása miatt bekövetkező csökkenése, az állásváltoztatás következtében elszenvedett életkereset-csökkenés stb., amelyek foglalkozási munkaerőpiacon vagy kisebbek, vagy fel sem merülnek).

ben a munkáltatók által finanszírozott gyakorlati képzéssel s munkaviszony melletti vállalatspecifikus át- és továbbképzéssel egészül ki. Tekintettel a munkaviszony tartósságára s a vállalaton belüli előmenetel kitüntetett jelentőségére, belső munkaerőpiac esetében a munkavállalói érdekképviseletek tipikusan munkahelyi alapon szerveződnek, s olyan kollektív szerződésekre törekszenek, amelyekben nagy hangsúlyt kapnak a dolgozók felvételének és elbocsátásának, munkaidejének, munkakörök közötti átcsoportosításának és előmenetelének szabályai.

A munkaerőpiac típusának és intézményi infrastruktúra-elemeinek inkább belső vagy inkább foglalkozási munkaerő-piaci együttállása történelmileg alakul ki, és önfenntartó jellegű. A munkavállalók és a munkáltatók (egymással, továbbá a szakképzés s az érdekképviselet rendszerével stb. szemben táplált) *várakozásainak* kölcsönös igazolódása ugyanis a kialakult intézményi egyensúlyt erősítő-stabilizáló hatású.

A munkaerőpiac ily módon megszilárdult intézményi egyensúlyának jellegével az ún. aktív munkaerő-politikáknak is számot kell vetniük. Tekintetbe kell venni például azt, hogy szakképzési programokba való bevonással a munkanélküliek nem juttathatók be nagyvállalati belső munkaerőpiacok jól fizető munkaköreibe, s miután ezt az érintettek is tudják, vonakodnak részt venni ilyen programokban. A kisvállalkozások tipikusan foglalkozási munkaerőpiacai esetében, ezzel szemben, például a munkanélkülieket alkalmazó munkáltatóknak nyújtott bértámogatás a munkáltatókat arra ösztönzi, hogy alkalmazottaikat az állam zsebére, újabb és újabb munkanélküliek felvételével időről időre lecseréljék.

A mai magyar munkaerőpiac több tekintetben is távol áll efféle stabil és önerősítő intézményi egyensúlytól. A foglalkozási munkaerőpiacok térnyerését nem követte sem a szakképzési rendszer ennek megfelelő átalakulása, sem a szakmai érdekképviseletek kifejlődése, sem a dolgozók és a munkavállalók várakozásainak és magatartásának a munkaerőpiac e típusához igazodó átformálódása. A vállalati szakképzés leépülésével párhuzamosan a szakképzés és a benne megszerezhető képesítések inkább áttekinthetetlenebbeké, semmint szabványosabbakká váltak - hallatlan mértékben megszaporodott a szakképzésnek az a szakmai felügyelet nélkül, koordinálatlanul működő része, amelyik a hallgatóit kétes hitelességű és bizonytalan piaci értékű bizonyítványokkal bocsátja ki.[17] A visszaesés folytán lelassult beruházási tevékenység nem tette lehetővé - a termelési kapacitások technikai megújításán keresztül - a munkahely-specifikus tudás jelentőségének csökkenését s ezáltal a létszám-cserélődés tranzakciós költségének lefaragását. A munkavállalói érdekképviseletek inkább munkahelyi, mint szakmai alapon szerveződnek.[18] Miközben a munkanélküliek derékhadának várakozásaira a korábbi belső munkaerő-piaci múltjuk tapasztalatai nyomják rá a bélyegüket, a frissen szakképzettséget szer-

[17] A már említett iskolarendszerű szakmunkásképzésre visszautalva, a gyakorlati képzésben növekvő súlyú „nem csoportos és egyéb" formák nagy része mögött vagy technikailag elavult, vagy korszerű, de szűken specializált profilú kisvállalkozói műhelyek állnak, amelyek már ezért is alkalmatlanok az adott foglalkozáshoz tartozó munkafogások elsajátítására.

[18] Az érdekegyeztetés 1990 utáni fejleményeiről lásd *Ladó – Tóth* (szerk.) (1996).

zők jó része a képzettségüket tanúsító bizonyítványok iránti munkáltatói bizalmatlanság folytán csalódik a várakozásaiban.[19]

A foglalkozási munkaerőpiac magyarországi térhódítása eszerint felemás folyamat. Az átalakulási visszaesés éveiben anélkül iktatódtak ki (mégpedig a piacgazdaságokban megszokott mértéken messze túl) a foglalkoztatáscsökkenés belső munkaerőpiaci fékjei, hogy közben kiépültek volna a foglalkozási munkaerőpiacra jellemző intézmények, melyek - a munkahely-változtatás és létszámcserélődés alacsony tranzakciós költségének köszönhetően - elősegítik a bérinfláció kordában tartását, s ezáltal az újrainduló gazdasági növekedés időszakában megalapozhatnák az érdemleges foglalkoztatásbővülést. Ilyen körülmények között a munkaügyi kormányzat aktív munkaerő-politikai lépései - átképzési és bértámogatási programjai - is csak alacsony hatékonyságúak lehettek.

Feltételezve, hogy a foglalkozási munkaerőpiac marad a munkaerőpiac domináns típusa, a munkaerőpiac rugalmassága és az aktív munkaerő-politikák eredményessége szempontjából kulcskérdés hát az ennek megfelelő intézményi infrastruktúra mielőbbi kialakulása. Ezt a kormányzat itt és most leginkább azzal segítheti elő, ha a foglalkozások szaktudásigényének körültekintő meghatározásával egységesíti a különböző foglalkozások gyakorlására felkészítő szakképzés tartalmát, bevonva ebbe a felhasználókat - munkáltatókat és munkavállalókat - képviselő érdekszervezeteket. Amilyen mértékben sikerül egységes vizsgakövetelmények előírásával és betartatásával visszaállítani a különböző foglalkozások gyakorlására való alkalmasságot tanúsító bizonyítványok megrendült munkaerő-piaci hitelét, abban a mértékben igazodhat a dolgozók és a munkáltatók magatartása fokozatosan hozzá a foglalkozási munkaerőpiac működési szabályaihoz, és nyerhet a várakozások igazolódásán keresztül megerősítést.

4. ÖSSZEGZÉS ÉS TANULSÁGOK

A mai magyar munkaerőpiac szembetűnő zártságának, rugalmatlanságának magyarázatát keresve a belső kontra foglalkozási munkaerőpiac dimenziójában bekövetkezett változásokra összpontosítottam. Az így felállított diagnózis lényege, hogy a 80-as évek magyar munkaerőpiacán domináns, sajátos *belső munkaerőpiacok* felbomlása-visszaszorulása s velük szemben a *foglalkozási munkaerőpiacok* térnyerése nem járt együtt a munkaerő-piaci háttérintézmények ehhez igazodó átalakulásával. Alapvetően ennek tudtam be, hogy a gazdasági visszaesést kísérő drámai foglalkoztatás-visszaesést követően, amely elképzelhetetlen lett volna a foglalkozási típusú munkaerőpiac térnyerése nélkül, a munkaerőpiac ma, paradox módon, kifejezetten belső munkaerőpiacokra jellemző bér-

[19] A szakképzés és a munkaerő-piaci igények közötti kapcsolat meggyengülésének látszólag ellentmond a szakmunkás végzettségű pályakezdők viszonylag kedvező elhelyezkedési esélye. Ez azonban részben annak lehet a következménye, hogy e pályakezdők a szakképzettségüket nem igénylő, korábban szakképzetlen dolgozókkal betöltött munkahelyeket foglalnak el. (Erre az eshetőségre utal *ILO* (1997) 5.3. fejezete.) Általában véve is feltételezhető, hogy a ténylegesen megszerzett tudást megbízhatatlanul jelző bizonyítványok a munkáltatókat a munkaköri követelményekhez képest túlképzett dolgozók alkalmazására késztetik.

és foglalkoztatásalakulással reagál a gazdasági növekedés beindulására. Rámutattam e paradox reagálás tartós gazdasági növekedést és kisvállalkozói modernizációt fenyegető veszélyére.

A foglalkozási munkaerőpiacok térnyeréséről szólva jeleztem, hogy valamely munkaerőpiac-típus dominanciája nem jelenti annak kizárólagosságát. Hasonlóan fogom fel, ahogyan Kornai vélekedik az állami kontra magántulajdon dominanciájáról mint a bürokratikus kontra piaci koordináció domináns módjának fő meghatározójáról.[20] Ahogyan nem lehet pontosan megmondani, hogy az állami tulajdon mekkora részaránya az, amely már kizárja a piaci koordináció dominanciáját - e kritikus arány nyilván attól is függ, hogy a gazdasági tevékenységek mely körére milyen arányban terjed ki az állami tulajdon -, nem határozható meg pontosan az sem, hogy a munkakörök mekkora hányadának kell belső, illetőleg foglalkozási munkaerő-piaci jellegűnek lennie ahhoz, hogy e munkaerőpiac-típus dominanciájáról beszélhessünk.[21] Mindenesetre eléggé nagy hányadának ahhoz, hogy a munkaerő-piaci háttérintézményeknek alapvetően e munkaerőpiac-típus működési logikájához kelljen igazodniuk, s a piaci szektor szaktudást igénylő, nem irányítói munkaköreinek - gyakorlatilag a közvetlen áru- és szolgáltatástermelés szakmunkás munkaköreinek - munkaerőpiac-típus szerinti megoszlása az, amelynek e dominancia tekintetében elsősorban jelentősége van.[22]

Elfogadva, hogy a munkaerőpiac háttérintézményeinek (szakképzés, szakszervezet, a munkáltatók és munkavállalók várakozásai, aktív munkaerő-politikák stb.) alapvetően a domináns munkaerőpiac-típus működési logikájához kell illeszkedniük, felmerül a kérdés: nem vezet-e ez idővel a munkaerőpiac másik típusának ellehetetlenüléséhez? Nem eredményez-e a munkaerőpiacon a rövid távú hatékonyság szempontjából ugyan kedvező, azonban a gazdaság hosszú távú alkalmazkodóképességét veszélyeztető, túlzott szervezeti egysíkúságot?[23]

A választ célszerű két részre bontva megadni aszerint, mennyire élesen válnak el egymástól a dolgozók egyik és másik munkaerőpiac-típus munkaköreit betöltő csoportjai. Vagyis hogy mennyire szegmentált e tekintetben a munkaerőpiac: mennyire tagolódik

[20]Lásd erről elsősorban *Kornai* (1983).

[21]A párhuzam mellesleg annyiban is fennáll, hogy belső munkaerőpiacokon a munkavállaló és a munkáltató viszonyában - bár a munkaerő magántulajdonánál fogva alapvetően piaci (megbízási jellegű) viszony, amelyben a dolgozó meghatározott javadalmazás fejében meghatározott munkafeladatok elvégzését vállalja - erősebben vannak jelen a bürokratikus alá-fölérendeltségi viszony elemei: a dolgozó bizonyos korlátok között a munkáltatójának engedi át a munkaerejével való rendelkezés jogát. Ebben a viszonylagos értelemben a Kornai-féle jellegzetes tulajdonforma-koordinációs mechanizmus együttállások közül a belső munkaerőpiac inkább a nem magántulajdon-bürokratikus koordináció, a foglalkozási munkaerőpiac a magántulajdon-piaci koordináció együttállásnak feleltethető meg.

[22]Hivatkozott munkájukban *Eyraud - Marsden - Silvestre* (1990) is nagyjában-egészében effajta munkakörökre korlátozódva vizsgálják a franciaországi és az angliai munkaerőpiac között a belső kontra foglalkozási munkaerőpiacok viszonylagos jelentőségében és ennek megfelelően a munkaerőpiacuk háttérintézményeiben fellelhető különbségeket.

[23]Gazdag szakirodalmi forrásanyagra támaszkodva meggyőzően taglalja a szervezeti sokféleség jelentőségét a gazdasági intézményrendszer evolúciós képességében általában s a posztszocialista átalakulásban különösen *Grabher - Stark* (1996).

szét szakmák-foglalkozási ágak szerint eltérő logikák szerint működő s egymással nem versengő részpiacokra.

1. Olyan szakmák-foglalkozások rész-munkaerőpiacainak az esetében, ahol e szegmentáltság éles (meghatározott szakmák-foglalkozások munkakörei meghatározott munkaerőpiac-típushoz rendelődnek hozzá), e rész-munkaerőpiacok eltérő működési logikája egy-az-egyben leképeződhet a munkaerő-piaci háttérintézmények heterogenitásában. Magyarán, a rész-munkaerőpiacoknak ebben a körében fel sem merül a domináns munkaerőpiac-típushoz illeszkedő háttérintézmények követelménye, s így a szervezeti egysíkúság veszélye sem áll fenn.

2. A szakmai-foglalkozási rész-munkaerőpiacok ilyen fokú szegmentáltsága azonban – legalábbis a szakmák-foglalkozások minket elsősorban érdeklő körében – inkább kivétel, mint szabály. Az iskolarendszerből adott szakképzettséggel kikerülő dolgozók egy része inkább belső, más részük inkább foglalkozási típusú munkaerőpiacon helyezkedik el. Nem vezetnek-e a rész-munkaerőpiacoknak ebben a körében a domináns munkaerőpiac-típushoz illeszkedő háttérintézmények a nem domináns típus ellehetetlenüléséhez s ezáltal e munkaerőpiacok túlzott szervezeti egyöntetűségéhez?

A munkaerőpiac domináns típusa és a hozzá illeszkedő háttérintézmények egymást erősítő kölcsönhatásai a dolog természeténél fogva kedvezőtlenül hatnak ugyan a nem domináns típusú munkaerőpiacok működtetési költségeire (a keresési-kiválasztási és betanulási-betanítási költségekre, a kollektív érdekegyeztetés költségeire stb.) s ezáltal az életterükre, megakadályozva a dominánssá válásukat. Ettől azonban, ha a domináns típusnál szűkebb körben is, fennmaradhatnak, s ezáltal megőrződhet a munkaerőpiacok szervezeti heterogenitása, amennyiben e többletköltségeket meghaladó komparatív előnnyel járnak. (Például foglalkozási munkaerőpiachoz illeszkedő háttérintézmények esetén is életképes maradhat a belső munkaerőpiac ott, ahol különös jelentősége van a dolgozók hosszabb szolgálati idő alatt kiismerhető egyéni jellemzőinek, illetve alacsony kilépési rátájának.)

Két okból szükségesnek érzem utólag külön is hangsúlyozni, hogy a munkaerőpiac-típust leíró, nem pedig normatív fogalomként használtam. *1.* Tartok tőle, hogy a munkaerő-piaci szegmentáció szakirodalma (részben annak pontatlan olvasata) nyomán akadhatnak, akiknek a gondolkodásában a belső munkaerőpiachoz a megszelídült kapitalizmusnak, illetőleg a munkaerőpiac felső szegmentumának pozitív értékképzete társul, míg a foglalkozási munkaerőpiachoz a nyers (vad)kapitalizmusnak, illetőleg a munkaerőpiac alsó szegmentumának negatív értékképzete, s ennek megfelelően a belső munkaerőpiac túlsúlyát vélnék kívánatosnak. *2.* Elejét szeretném venni annak az esetleges félreértésnek, hogy magam a foglalkozási munkaerőpiac iránti elkötelezettségből szorgalmaztam olyan kormányzati lépéseket, amelyek az e munkaerőpiac-típushoz illeszkedő intézményi háttér kiépülésének előmozdítására irányulnának.

1. A munkaerő-piaci szegmentáció irodalmának abból a megfigyeléséből, hogy kedvezőtlen körülmények között, karrieresélyek nélküli, rosszul fizetett munkákat végzőkkel elsősorban foglalkozási munkaerőpiacokon találkozhatunk, nem következik, hogy e dolgozók hátrányos munkaerőpiaci helyzetéért magának a foglalkozási munkaerőpiacnak a működési logikája volna a felelős. Hiszen némely nagy társadalmi presztízsű és munka-

erőpiaci értékű diplomák birtokosai számára is jellemzően foglalkozási munkaerőpiacok jelenthetik az érvényesülés intézményi keretét. Valójában, mint részben már a korábbi fejtegetésekből is kitűnt, mindkét munkaerőpiac-típusnak megvannak a maga viszonylagos előnyei és hátrányai.

A foglalkozási munkaerőpiac előnye, hogy a foglalkoztatás rugalmasabban igazodik a kibocsátás konjunkturális hullámzásaihoz. Így gazdasági visszaeséskor kevésbé kell termelékenységromlástól s ezen keresztül a nemzetközi versenyképesség csökkenésétől tartani. Továbbá a munkanélkülivé válás kevésbé vezet tartós munkanélküliséghez, s ennek is köszönhetően fellendüléskor kevésbé fenyeget a bérinfláció felgyorsulása. Belső munkaerőpiacon a kibocsátás átmeneti visszaesése rendszerint a belső munkaerő-tartalékok megnövekedésével, ezáltal termelékenységromlással s a nemzetközi versenyképesség csökkenésével jár. Emellett az állásukat elveszítők jelentős része tartós munkanélkülivé válik, s miután a munkahelyekért folyó versenyben a tartós munkanélküliek különböző okokból nem egyenrangú vetélytársai a foglalkoztatott dolgozóknak, a fellendülést kísérő munkaerőkereslet-növekedés közepette túlságosan felgyorsulhat a bérinfláció. A foglalkozási munkaerőpiac hátránya ugyanakkor a gyengébb munkamorál és a nagyobb ellenállás a foglalkozások tudásigényét jelentősen módosító műszaki fejlesztésekkel szemben. Belső munkaerőpiacon mindez könnyebben vihető véghez a dolgozók belső át- és továbbképzésével, előléptetésével s munkakörök közötti átcsoportosításával. Foglalkozási munkaerőpiacon a dolgozó kedvezőbb állásajánlat esetén különösebb veszteség nélkül munkahelyet változtathat, viszont a munkáltató is könnyebben megszabadulhat tőle. Belső munkaerőpiacon a dolgozók nagyobb állásbiztonságra és kalkulálhatóbb karrierkilátásokra, elbocsátás esetén viszont tetemes veszteségre számíthatnak.

Viszonylagos előnyeik és hátrányaik továbbsorolásánál témánk szempontjából fontosabb annak hangsúlyozása, hogy, *egyrészt,* az egyes típusok előnyei csak a nekik megfelelő intézményi környezetben bontakozhatnak ki. Ellenkező esetben az előnyeik potenciálisak maradnak, s csak a hátrányaik valóságosak. *Másrészt,* elvileg sem képzelhető el olyan munkaerőpiac, amelyet e viszonylagos előnyök és hátrányok közül csak az előnyök jellemeznének, s nincs mód az egyes típusok előnyeinek kombinálására sem. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne mód a hátrányaik enyhítésére. Erre szolgálnak az ún. aktív munkaerő-politikák, amelyeknek azonban, sajátos munkaerő-piaci háttérintézményekként, maguknak is igazodniuk kell a munkaerőpiac típusához.

2. De ha eszerint nem állítható fel a két munkaerőpiac-típus között értéksorrend, miért a foglalkozási munkaerőpiachoz illeszkedő intézményi környezet kialakításában jelöltem meg a munkaerőpiac rugalmassabbá tételének célszerű irányát? Miért nem indulok ki inkább abból a feltételezésből, hogy a foglalkozási munkaerőpiac működési logikájához illeszkedő intézményi infrastruktúra kialakulatlanságára a méretüknél, technológiai és szervezeti adottságaiknál stb. fogva erre képes gazdálkodószervezetek belső munkaerőpiacok kiépítésével reagálnak, s ezáltal oldódnak majd fel, mintegy automatikusan, a munkaerőpiac megbomlott intézményi egyensúlyának feszültségei?

A követendő stratégiai cselekvési irány kérdésében elfoglalt álláspontom alapja nem az, hogy megkérdőjelezem ez utóbbi feltételezés valószerűségét. Álláspontom alapja a munkaerőpiac-típusok imént vázolt viszonylagos előnyeinek és hátrányainak szembesíté-

se a mai magyar munkaerőpiac rugalmatlanságára adott magyarázattal. E szembesítés alapján gondolom úgy, s egész eszmefuttatásomban ezt igyekeztem nyilvánvalóvá tenni, hogy *itt és most* a foglalkozási munkaerőpiac az, amelynek dominanciája inkább ígér viszonylag zökkenőmentes - mert kisebb arányú tartós munkanélküliséget és a munkaviszonyszerű foglalkoztatás gyorsabb bővülését eredményező, ezáltal egyszersmind a kisvállalkozói szektor modernizációját is előmozdító - gazdasági kibontakozást.

HIVATKOZÁSOK

Benedek András (szerk.) (1994): Szakképzés Magyarországon. Munkaügyi Minisztérium

Bódis Lajos (1996): Foglyok és dilemmák. Egy egyedi gépgyár munkaszervezetének és vezetésének néhány jellemzője a privatizáció után. Kézirat

Bódis Lajos (1997): Privatizáció, munkaszervezet és bérelosztási mechanizmusok egy nagyüzemi varrodában, I-II. rész. Közgazdasági Szemle, 1997. 7-8. és 9. sz.

Csontos László (1994): Szempontok a privatizáció és a hierarchikus gazdasági szervezetek belső szerkezetének változásai közti összefüggések tanulmányozásához. Szociológiai Szemle, 4. sz.

Eyraud, F.-Marsden, D.- Silvestre, J.-J. (1990): Occupational and internal labour markets in Britain and France. International Labour Review, 4. sz.

Fazekas K.-Kalász I.-Köllő J.-Polgár M.-Révész G.-Sziráczki Gy. (1983): Kereseti és bérviszonyaink. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, új sorozat, 28. sz.

Fazekas K.-Köllő J. (1990): Munkaerőpiac tőkepiac nélkül. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Galasi Péter (szerk.) (1982): A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Galasi P.-Kertesi G. (szerk.) (1996): Labour market and economic transition. Hungary, *1986-1995.* ILO Japán Project, Budapest, február. Sokszorosítás

Grabher, G. - Stark, D. (1996): A szervezett sokféleség - evolúcióelmélet, hálózatelemzés és posztszocialista átalakulás. Közgazdasági Szemle, 12. sz.

ILO (1997): Országfelmérés a foglalkoztatásról és a fenntartható életmódról. Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Budapest, január

*Janky Béla (*1996): Övé a gyár - magadnak építed! Munkaszervezet és privatizáció. *Szociológiai Szemle,* 3-4. sz.

Kornai János (1980): *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Kornai János (1983): Bürokratikus vs. piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 9. sz.

Kornai János (1993a): Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.

Kornai János (1993b): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Rt.

Kornai János (1995): A magyar gazdaságpolitika dilemmái. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.

Kornai János (1996): Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.

Köllő J.–Nagy Gy. (1995): Bérek a munkanélküliség előtt és után. Közgazdasági Szemle, 4. sz.

Ladó M.–Tóth F. (szerk.) (1996): Helyzetkép az érdekegyeztetésről (1990- 1994). Érdekegyeztető Tanács Titkársága - PHARE Társadalmi Párbeszéd Project

Laki Mihály (1997): Kisvállalkozás a szocializmus után. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, február. Sokszorosítás

Laky Teréz (1996): A magángazdaság kialakulásának hatásai a foglalkoztatottságra 1995-ben. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.

Lengyel György (szerk.) (1996): Megszűnt és működő vállalkozások, 1993–1996. Kézirat

Stark, D. (1988): Osztályozás és szelektív béralku a belső munkaerőpiacokon. Gazdaság, 4. sz.

Timár János (1994): A foglalkoztatás és a munkanélküliség sajátosságai a posztszocialista országokban. Közgazdasági Szemle, 1994. 8. és 9. sz.

A MIGRÁCIÓ, A MUNKAERŐPIAC ÉS A SZABÁLYOZÁS

Hárs Ágnes

> Amennyiben a bevándorlás és a kereskedelem közgazdasági értelemben hasonlóan elemezhető, miért fogadják el a közgazdászok a szabad kereskedelmet és miért nem fogadják el a szabad vándorlást? Támogatod a szabad kereskedelem eszméjét, és a közgazdaságtan főáramába tartozol. (...) Elkötelezed magad a korlátozás nélküli bevándorlás mellett, és elzavarnak, mint idealistát...
>
> *Richard B. Freeman* (1993)

Tanulmányom a magyarországi migráció mértékéről, múltbeli és várható alakulásáról, és főként a vele kapcsolatos dilemmákról szóló vázlat. A határokon átlépő migráció Magyarországon - a többi kelet-európai országéhoz hasonlóan - nem volt általános jelenség az elmúlt fél évszázadban. A nyolcvanas években - majd kivált a rendszerváltás éveiben - felgyorsult bevándorlás, a külföldi munkavállalók megjelenése egyike a magyar társadalmat átformáló folyamatoknak. Mint mindenhol, komoly vitákat kiváltó fejleményről van szó. Tanulmányom első fejezete a kérdés körül folyó viták érveiről ad rövid áttekintést. A második rész a Magyarországra irányuló migráció mértékét mutatja be, annak a kérdésnek a felvetésével, vajon tényleg jelentékeny migrációs nyomás helyeződik-e az országra? Végül, a harmadik rész a hazai szabályozás konkrét dilemmáit veszi sorra.

1. A MIGRÁCIÓ ELŐNYEI ÉS HÁTRÁNYAI - ÁLTALÁNOS MEGFONTOLÁSOK

Azokban az országokban, ahol a határok átjárhatók és a gazdaságot a piac törvényei igazgatják, a külföldi munkaerő fontos szereplőjévé válik a munkaerőpiacnak, részévé a befogadó gazdaságnak. A migrációs politika pedig a politikai befolyásolás - heves vitákkal kísért - eszközévé.

A migráció élénkülése Európában és Amerikában egyaránt felerősítette a munkaerővándorlás előnyeiről és hátrányairól szóló vitát. A kérdés megítélésének bizonytalanságát azokban az országokban is élénk viták jelzik, ahol az alapos empirikus elemzések száma

tekintélyes.[1] A migrációval szembeni félelmek mögött meghúzódó kérdés mindenekelőtt az, hogy a külföldiek elveszik-e a hazai munkavállalók elől a munkahelyeket, lenyomják-e bérüket? További kérdés, vajon beilleszkednek-e a befogadó gazdaságba, valamint hogy az általuk igénybe vett jóléti szolgáltatások költségét fedezik-e? Az aggodalmak nem alap nélküliek, a bevándorlás valóban gyakran súlyos terhet jelent a befogadó gazdaság számára, amint azt *Borjas* (1994) írása gondosan számbaveszi.

Ennek ellenére a befogadó országok foglalkoztatottságát makroszinten a bevándorlás csak nehezen érzékelhető mértékben befolyásolja. A fejlett európai országok *munkanélküli rátája* és az idegen munkaerő aránya között nem mutatható ki összefüggés.[2] Nincs ellentmondás e megállapítás és aközött, hogy - mint alapos empirikus vizsgálatok sora utal rá - a bevándorlás regionális vagy ágazati szinten befolyásolja a foglalkoztatottságot és a béreket is.[3] A csekély makrohatást azzal szokás magyarázni, hogy a külföldiek magas részaránya egyes régiókban a hazai lakosság elvándorlását indítja el, a hatás ezáltal a gazdaság egészében szétterül, és nemzetgazdasági szinten nehezen mutatható ki.[4]

A migráció fenyegető vagy kevésbé jelentős veszélyei mellett előnyeiről - különös módon - ritkábban esik szó.[5] Az előny alapvetően a bevándorló munkaerő és egyéb termelési tényezők komplementaritásából származik, és annál jelentősebb, minél nagyobb a hazai és a migráns munkaerő szerkezeti eltérése. Így tehát viszonylag kvalifikált hazai munkaerő esetén a kvalifikálatlan migráns munkaerő az előnyösebb a befogadó ország számára.

A jóléti szolgáltatások újraelosztásából is származik migrációs előny, éspedig jórészt a migránsok által befizetett, de fel nem használt adókból, a szolgáltatások igénybevételének elmaradásából. Így például az össznépességhez képest fiatal migráns népesség nyugdíjjáruléka hosszú ideig nettó előnyt jelent a befogadó ország számára. A szakképzett migránsok pedig abból a szempontból vonzóbbak, hogy jogosultság esetén is kisebb a segélyezés iránti igényük, míg befizetéseik magasabbak.[6]

A fentiekből adódik, hogy végső soron a kvalifikált és kvalifikálatlan migránsok valamiféle kombinációja lehet a legelőnyösebb a befogadó ország számára. Ennek ellenére a

[1] Az adatok hiánya természetesen nem csak a magyarországi migrációkutatásra jellemző. A közgazdász *Oded Stark* (1991) a munkaerőpiac és a migráció kutatásáról ironikusan azt írja: „Ilyen tekintélyes eredmények mellett csoda, hogy a szakma nagyobb része nem fordult a migrációkutatás felé. Talán az információ hiánya a ludas ebben." (23. o.)

[2] 1995-re vonatkozó adatok alapján például Spanyolországban, Olaszországban vagy Írországban magas a munkanélküliség, bárha alacsony az idegen munkavállalók aránya, Svájcban vagy Luxemburgban az alacsony munkanélküliség kiugróan magas idegen munkavállalói aránnyal jár együttt. A magasabb német, osztrák vagy belga idegen munkaerő foglalkoztatottság és az alacsonyabb portugál, holland vagy svéd hasonló munkanélküliségi szint mellett valósul meg. Lásd *Sopemi* (1997) 42. o.

[3] *Winter-Ebner–Zweimüller* (1996)

[4] *Borjas* (1994, 1995).

[5] Lásd például *Borjas* (1995), *Biffl és szerzőtársai* (1997).

[6] A magyar szabályozás is - sajátos módon - befizetésekre kényszeríti az országban élő külföldiekeket (TB, munkaerőpiaci befizetések, adó), miközben ha munkájukat elvesztik, munkanélküli segélyezés vagy jóléti ellátás helyett a bizonyított ellátatlanság, keresőképtelenség esetén kitoloncolás vár rájuk. A magyarok számára ebből fakadó előnyökről számszerű ismereteink nincsenek. Vö. *Tóth* (1997)

legtöbb országban a kvalifikált bevándorlót tekintik vonzóbbnak, abban - az emberi tőke elméleten alapuló - hitben, hogy a befogadó gazdaság átlagos termelékenységét a szakképzett munkaerő jobban emeli, mint a szakképzetlen.[7]

Eltérő módon érvelnek a *screening* hipotézis képviselői.[8] Eszerint az elvégzett osztályok száma alapján mért kvalifikáltság csupán *rostálási eszköznek* tekinthető a jelentkező várható teljesítményének megítélésében: az új munkások *vélhető* képességeiről, teljesítménymotivációiról, családi hátteréről szolgálhat információval. A szakmai tudást a munkás jórészt munkahelyi képzés során sajátítja el, ezért a munkáltató alapvetően a *képezhetőség* alapján történő kiválasztásban érdekelt. Az iskolázottabb és képzettebb fiatal bevándorló vélhetően kevesebb gondot okoz, jobban teljesít, jobban alkalmazkodik - bár ilyen összetételű migráns népesség beengedése nem szükségképpen maximálja a befogadó gazdaság egészének jólétét.

Az emberi tőke elmélet és a szűrő-hipotézis elemei összekapcsolódnak *Stark* (1995) okfejtésében. A migráció folyamán - ami nem egy pillanatot, hanem egy időszakot jelent - mind az emberi tőke, mind a rá vonatkozó információ változik. Az információ aszimmetrikus, kezdetben a migránsok *vélt* képzettségét fizetik meg, idővel azonban a migránsok képességeire vonatkozó bizonytalanság megszűnik, a korábban a migráns csoportra egységesen érvényes bérek szétválnak, és kialakul a maradók és hazaköltözők mezőnye. Előre megjósolhatatlan, hogy e folyamat végeredményeképp a kvalifikált vagy kvalifikálatlan csoport jut-e túlsúlyra. Meglehet, hogy magasabb bérért a kvalifikáltabb munkaerő már nem lesz elég kívánatos, míg a kvalifikálatlan csoport a korábbi béreinél kevesebbet is elfogad.

Szuboptimális, és a szándékolttól eltérő következményekkel járhat tehát, ha a befogadó ország csak az adminisztratív eszközökkel kiválogatott, kvalifikált munkaerő bevándorlását engedi meg. A kívánatosnak vélt migránsok bevándorlásának az ösztönzése túlzott beáramlást indíthat el. Ugyanakkor minden tilalom és terelés ellenére útra kelnek kevéssé kvalifikált vándorok is, akik nem csak keresnek, de találnak is kvalifikálatlan munkahelyeket. A tiltás hatására a nem kívánatos munkaerő kiszorulhat a legális munkavállalás lehetőségéből, az általa be nem fizetett adó pedig (a belföldi nem legális munkavállalókéhoz hasonlóan) csökkenti a befogadó állam bevételeit.

A tiltás ellenére is folytatódó bevándorlás egyik kulcsa - mint *Piore* (1979) tanulmánya bemutatja - a migránsok sajátos, instrumentális viszonyában rejlik a befogadó ország munkaerőpiacához. A végzett munka presztízse, az előrejutás lehetősége, a munkavégzés feltételei és körülményei (így a munkanap hossza, a szociális ellátottság) a honi munkavállalókhoz viszonyítva kevésbé fontosak a migráns munkaerő számára. A cél az otthoni státusz biztosításához szükséges jövedelem gyors megszerzése. Nem pusztán az egyéni jólét növekedése határozza meg a vándorlást: a jövedelemnövekedést valamilyen otthoni referenciacsoport jövedelméhez, jólétének és vagyonának gyarapodását az otthoni referenciacsoport tagjainak jólétéhez és vagyonához méri a migráns[9]. Ez jelentős kockázat és költség elfogadását is kifizetődővé teheti számára.

[7] *Borjas* (1995).

[8] Például *Blaug* (1976).

[9] Ezt a jelenséget *Stark* (1995) a relatív depriváció fogalmával írja le.

Végül a migráció, a vándorló munkavállalás - mint megélhetési forma - nagyon erősen gyökerezhet a kibocsájtó ország hagyományaiban. Gazdag szociológiai, antropológiai irodalom számol be erről - hogy ne menjünk messzire - például a székelység körében.[10] A kilencvenes évek eláramlását összegző tanulmány szerint: „Bár a Székelyföld több mint száz éves kilépési gyakorlatával már nem számít új kibocsátó közegnek... úgy tűnik, hogy kilépési gyakorlatának megértéséhez az ebben a közegben kifejlesztett kulturális minták elemzése révén lehet eljutni... A kilépés időszaki jellegű és gyakran ismétlődik. A kilépés időpontjának és időtartamának meghatározásában a befogadó közegnek kisebb szerepe van, nagyobb szerep jut az otthoni munkarendnek.... A kilépés domináns célja a családi gazdaság, a családi életvitel megalapozása és megerősítése."[11]

2. MIGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

A tervgazdálkodás évtizedeiben még többé-kevésbé zárt magyar gazdaságban a nyolcvanas években kezdett erősödni, majd hirtelen felgyorsulni a migráció (1. ábra).[12] Kikből állt össze a bevándorló népesség, időben változott-e az összetétele?

1. ábra. Tartósan Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok

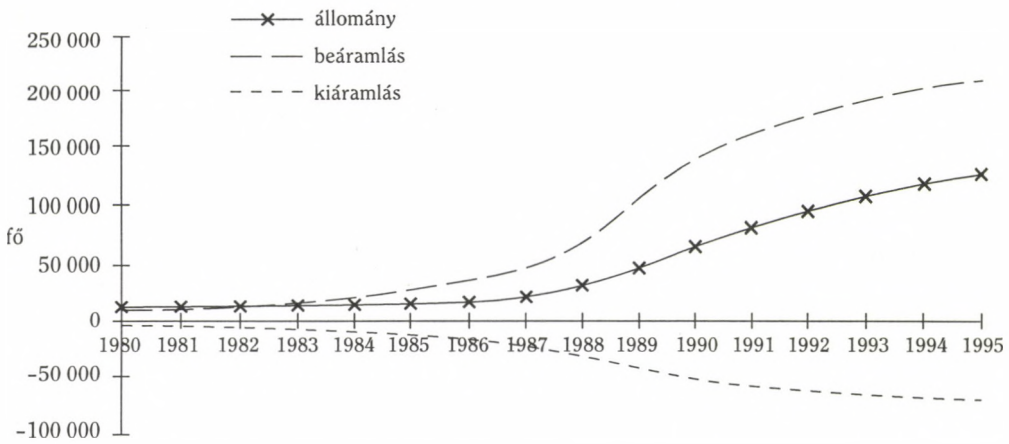

Megjegyzés: Kumulált létszámadatok a be-, illetve kilépés éve szerint
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1995. KSH Budapest, 1997.

[10] Például *Bodó* (1996), *Hárs* (1995b), *Gagyi-Oláh* (1997).

[11] *Bíró* (1996) 39-40. o.

[12] Számos félreértést okoz a vándorlás fogalmának használata. Az adatok hozzáférhetősége, megbízhatósága miatt az elemzések jobbára csak a *legális* vándorlást veszik figyelembe, eszerint a valamilyen módon regisztrált (bejelentett, tartózkodási vagy munkavállalási engedéllyel rendelkező, menekültként nyilvántartott) külföldiek minősülnek migránsoknak. Ebben a részben először a legális migrációról rendelkezésre álló adatokat használunk, a későbbiekben, ahol ezt külön ki is emeljük, a nem regisztrált (nem legális) vándorlásról is szólunk.

Statisztikai értelemben vett migránsok

A hivatalos migrációs statisztikák többnyire az egy évnél hosszabb ideig más országban tartózkodókat veszik számba,[13] az 1. ábra is a pillanatnyilag hazánkban legálisan, egy évnél hosszabb ideje élő, közel 130 ezer külföldit mutatja. Jelentős részük (48%) a letelepedés igényével (bevándorlási engedéllyel) él itt, valamivel kevesebben (44%) pedig huzamosan (egy évnél hosszabb időre szóló engedéllyel) tartózkodnak Magyarországon. (A maradékot döntően az itt tanuló diákok adják.) A bevándorlók száma többé-kevésbé stabilnak mondható, s többnyire nem emelkedik.[14] Az egy évnél hosszabban tartózkodni kívánók száma valamelyest növekszik, összetétele a bevándorlókéval nagyjából megegyezik.[15] Az 1980 és 1995 között Magyarországra érkezett migránsok egy része időközben elhagyta Magyarországot, mások magyar állampolgárrá lettek.

Menekültek, menedékesek

A migrációval foglalkozó szakemberek gyakran megkülönböztetik a gazdasági migránsokat és a menekülteket. Nem húzható azonban közöttük egyértelmű, éles határ. Bizonyos gazdasági motiváció a politikai menekültek esetében is része ki/bevándorlási döntéseknek, más belépési lehetőségek szűkülésével pedig rendre növekszik a menekült státusz iránti kereslet.[16] A menekültek helyzete Magyarországon sem volt más. Szigorúan jogi értelemben mindössze alig több mint 4 ezer menekültet ismertek el, akik közül máig is közel 3 ezren maradtak. Lényegesen többen kerestek nálunk menedéket olyanok, akiket a gazdasági és egyéb kényszerek együttesen indítottak vándorlásra:[17] 1988 és 1990 között több mint 50 ezer román (98%-ban magyar nemzetiségű), 1991-ben közel 50 ezer jugoszláv állampolgár élt menedékesként Magyarországon, ám létszámuk mára jelentéktelenre csappant. A román állampolgárok egy része letelepedési engedélyt vagy magyar állampolgárságot kapott azóta, a délszláv menekültek haza- vagy továbbvándoroltak, illetve letelepedési vagy tartózkodási engedéllyel élnek Magyarországon. A menedékes-

[13] Demográfiai értelemben nemzetközi migráns az ENSZ ajánlása szerint az a személy, aki (születési helyétől vagy nemzetiségétől függetlenül) úgy érkezik egy országba, hogy ott legalább 12 hónapot töltsön, illetve aki legalább 12 hónapot töltött otthonától távol. [Vö. *Coleman* (1994), 292. o.] Más esetekben az egyes országok regisztrációs szabályai ettől eltérő intervallumokat jelölhetnek ki.

[14] 1992-ben 14 013 bevándorlási engedélyt nyújtottak be és 8718-at engedélyeztek, 1995-ben pedig mindössze 5629 kérelemből engedélyeztek 2183-at. (Forrás: BM.)

[15] 1992-ben 16 500, 1995-ben 23 500 egy évnél hosszabb tartózkodási engedélyt adtak ki. (Forrás: BM.) Összességében – a Belügyminisztérium adatai szerint – a Magyarországon tartósan (egy évnél hosszabb időre) letelepedett külföldieknek mindössze 6 százaléka volt román állampolgár 1980-ban, 1985-ben már 30 százalék, 1990-ben pedig 90 százalék volt az arányuk. A későbbiekben – a délszláv háborút és a Szovjetunió összeomlását követően – ez az arány jelentősen visszaesett, bár továbbra is meghatározó maradt.

[16] Erre a fontos összefüggésre *Zolberg* (1989) hívja fel a figyelmet.

[17] A 80-as évek végén Magyarországon tartózkodó és a kiutazás legális (30 napos) időtartamát túllépő romániai magyarok helyzetének legalizálására kreálták a *menedékesek* sajátos kategóriáját.

ként érkezettek egy része tehát átáramlott a tartósan hazánkban élők (statisztikai értelemben: migránsok) soraiba, mások magyar állampolgárrá lettek.[18]

Vendégmunkások

A fenti két migráns csoport (menekültek, menedékesek) mellett veendő számba a legálisan munkát vállaló külföldiek - a jórészt munkavállalási vízummal és érvényes munkavállalási engedéllyel munkát végzők - csoportja. A munkavállalás engedélyezése rendszerint egy évnél rövidebb időtartamra szól. Noha a munkavállalást semmilyen kvóta nem korlátozza, folyamatosan - kevés ingadozással - hozzávetőleg csupán 20 ezren dolgoznak Magyarországon. A kilencvenes évek elején még mintegy háromnegyedük volt román állampolgár, ma is felerészben innen kerülnek ki a vendégmunkások. [19]

Ingázó munkaerővándorok

A nem legálisan munkát vállaló külföldiek számáról nem ismertek megbízható becslések, de tudjuk, hogy munkaerőpiaci szerepük fontos, és jelentős részük nem él tartósan az országban, hanem visszatérően ingázik.[20] Definíciószerűen jórészt nem is munkaerő-migránsok, hiszen turistaként, látogatóként érkeznek.

Keveset bár, de tudunk a fentiekben számbavett magyarországi migráns népesség *összetételéről, regionális eloszlásáról.*[21] Magyarországon 1996-ban a foglalkoztatottaknak mindössze 2 százalékára becsülhető a legális munkerővándorok aránya, ebben mindössze fél százalék, aki munkavállalási engedéllyel dolgozik.[22] Aggasztóan magas vagy elhanyagolható-e ez a létszám?

Németországban 1990-ben az összes foglalkoztatott 8 százaléka volt hivatalosan is

[18] A Migrációs és Menekültügyi Hivatal valamint KSH forrás alapján.

[19] Az Országos Munkaerőpiaci Központ statisztikája a munkavállalási engedélyekről.

[20] Vö. *Bodó* (1996), *Hárs* (1995). A vándor munkaerő ingázása nem kizárólag Magyarországon terjedt el, hasonló jelenségekről számol be Kelet-Európában például *Morokvasic–Rudolph* (1994), *Jazwinska-Okolski* (1996).

[21] A szerény empirikus elemzésekről *Sik* (1993) és *Sik-Tóth* (1994, 1996, 1997) ad átfogó képet. *Dövényi* (1997) alapján, 1995-re vonatkozó adatok szerint, a polgármesterek megítélése szerint az ország minden megyéjében élnek külföldiek, jórészt városokban illetve nagyobb településeken, koncentráltabban az ország középső régiójában, a keleti megyékben, és főképpen a fővárosban. A KSH (1997) adatai szerint 1995-ben a fővárosban élt az egy évnél hosszabb ideje Magyarországon tartózkodók 35 százaléka. A fővárosban a 15-39 éves aktív korúak 4,9 százaléka volt külföldi.

[22] A többiek letelepedési vagy tartózkodási engedéllyel, illetve menekült státusszal munkát vállaló aktív korúak (15-74 év közöttiek), a KSH (1997) alapján. A letelepedési engedéllyel illetve menekültként Magyarországon élők munkanélkülisége ismert, viszonylag alacsony, 6% körül van. Az egyéb legális tartózkodásnak pedig feltétele a munkahely, a keresőtevékenység, őket tehát legális munkaerőmigránsokként vehetjük számba.

[23] *Forrás*: SOPEMI Trends in International Migration. OECD, Paris; 1992; SOPEMI Report for AUSTRIA. OECD, Paris, 1996.

számbavett külföldi, Ausztriában 1995-ben 10 százaléka.[23] A magyar sajtóban és egyéb hírforrásokban közkézen forgó - de semmiféleképpen nem hitelt érdemlő - 100 ezer fős illegális migráns népességgel számolva is azt állíthatjuk, hogy összességében a migráns munkaerő nem haladja meg az összfoglalkoztatottak 5 százalékát.[24] Ilyen nagyságrendű foglalkoztatottság makrogazdasági szerepe, munkaerőpiaci befolyása - amint az első részben bemutattuk - nem könnyen mutatható ki, előnyei vagy hátrányai nem is egyértelműek. Sok külföldi dolgozik-e tehát Magyarországon, vagy kevés? A legális munkaerővándorlás nyilvánvalóan szerénynek mondható, de a nem regisztrált formában végbemenő munkavállalás jelenlegi mértéke sem tűnik túlzottnak a nemzetközi összehasonlítás fényében.

Természetesen nem állíthatjuk - további vizsgálódás nélkül -, hogy a mai mértékek a jövőben is érvényesek maradnak. Mire számíthatunk? A migráns munkaerő kínálatának várható erősségét - a migrációs nyomást - az alábbiakban a bérkülönbségek és a munkanélküliség alapján vizsgáljuk, figyelembe véve az egyszer már megindult migráció fenntartásában, vagy felpörgetésében szerepet játszó kapcsolati hálók szerepét is.[25]

Bérkülönbség, munkanélküliség, foglalkoztatottsági lehetőség

A gazdasági okok miatti vándorlást a hagyományos elmélet a *bérkülönbségek indukálta áramlásként* vizsgálta, ahol - a legegyszerűbb esetben - a távolsággal fordítottan, a jövedelmi különbségekkel egyenesen arányos a vándorlás.[26] A távolság fogalomkörébe a későbbiekben beépültek a kulturális és egyéb „távolságok" is.[27] *Harris–Todero* (1970) klasszikus modellje pedig már a munkanélküliség nagyságát is figyelembe veszi a vándorlás modelljében.

Az 1. táblázat a havi keresetek arányát vásárlóerőparitáson hasonlítja össze. A hazautalható (megtakarítható) jövedelmek különbsége nyilván nagyobb ennél, hiszen a migránsok megtakarításai a befogadó országban nagyobbak, mint a hazai lakosságéi, fogyasztásuk alacsonyabb, ráadásul a folyó és vásárlóerő-paritáson értelmezett átváltási árfolyamok eltérése, és egyéb kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek (feketepiaci átváltás, a befogadó és a kibocsájtó országok közötti árstruktúra eltérésének kihasználása adás-vétel formájában) is erősíthetik a migrációs hajlandóságot.

[24] Az 5 százalékos becslés túlzó is, ha figyelembe vesszük, hogy a fővárosban - ahol a legkoncentráltabban vannak külföldiek - a legjellemzőbb migráns korosztály, a 15-39 éves aktív korúak 4,9 százaléka volt (legálisan vagy nem legálisan) itt tartózkodó külföldi. (Vö. KSH (1997).)

[25] Itt természetesen a legális és a nem legális migrációs nyomást egyaránt tekintetbe vesszük.

[26] Vö.: *Ravenstein* (1885, 1889).

[27] Vö.: *Borjas* (1994).

1. táblázat. Keresetek aránya az átmeneti gazdaságokban
(US $-ban, vásárlóerő-paritással számítva, Magyarország=1)

Év	Szlovénia	Csehország	Szlovákia	Lengyelország	Románia	Ukrajna	Horvátország	Bulgária	Észtország	Lettország	Litvánia
1992	...	1,09	1,01	0,78	0,59	0,59	0,40	0,80	0,55	...	...
1993	...	1,18	1,03	0,79	0,62	0,42	0,48	0,79	0,58	0,54	0,50
1994	2,05	1,24	1,04	0,82	0,52	0,35	0,57	0,69	0,66	0,59	0,55
1995	2,24	1,40	1,15	1,09	0,60	0,39	0,82	0,74	0,72	0,63	...

Forrás: OECD Short-term Economic Indicators - Transition Economies; OECD Main Economic Indicators, WIIW database; ILO Monthly Bulletin of Statistics, United Nations, New York, 1996 május alapján saját számítások.

Layard és szerzőtársai (1992) hivatkoznak Barro számításaira: belföldi migráció esetén - tehát amikor a vándorlást nem befolyásolják a határok átlépésével járó különféle költségek és korlátok, pusztán a természetes migrációs szabályszerűségek érvényesülnek - az átlagtól 10 százalékkal elmaradó jövedelem 0,25 százalékos nettó migrációt eredményezett az USA államai között. Azonos feltételek mellett - azaz a határok átlépésének a költségét elhanyagolhatónak, a tiltás és az ösztönzés szerepét semmisnek véve - a keresetek 40 százalékos elmaradása tehát például a népesség 1 százalékának az elvándorlását jelentené évente Romániából (230 ezer fő), a mintegy 60 százalékos elmaradás pedig másfél százalékot Ukrajnából (750 ezer fő). Magyarország persze aligha lenne kizárólagos célország. Szomszédaink közül a szlovák és a horvát gazdaság a jövedelemkülönbségek alapján még potenciálisan sem jelenthet migrációs veszélyt.

A bérkülönbségek, illetve a távolság növekedése ellentétesen hat a vándorlásra. Viszonylag szerény jövedelemkülönbség is elég vonzó lehet a közeli országok lakóinak munkaerő-migrációjához. Magyarországnál vonzóbb lehet a szintén közeli Csehország és Szlovákia az ukrán munkaerő-migránsok számára.[28] Ugyanakkor a Magyarországon szerencsét próbáló román állampolgárságú munkavállalókat a közös határ *viszonylag szerény* kereseteltérések mellett is érzékennyé teszi a megszerezhető jövedelemnyereségre.

Pusztán a bérkülönbségeket nézve lényegesen vonzóbb a munkaerő-vándorok számára a nyugat-európai országok munkaerőpiaca, mely a gazdasági átmenet korszakában levő országokénál jóval magasabb jövedelmet kínál.[29] Ezt illusztrálandó a 2. táblázat néhány fejlett országéhoz képest mutatja a magyarországi jövedelmek nagyságát. Elmaradásunk még a szegényebb nyugat-európai (például görög) színvonaltól is nagyobb, mint a szegényebb kelet-európai kereseteké a magyarországi keresetektől.

[28] Csehországban 40 ezer fős kvóta létezik az ukrán vendégmunkások számára, amit a Csehországba irányuló tradicionális ukrán migrációs kapcsolat magyaráz. (Vö. HVG 1997 május 30).

[29] 1991-ben például a Romániából elvándorlók 45 százaléka ment Németországba, 10,5 százalékuk Ausztriába és mindössze 10 százalékuk Magyarországra; 1995-re a Németországba vándorlás aránya 35 százalékra esett, az Ausztriába vándorlás 9 százalék, míg a Magyarországra vándorlás 10 százalék maradt. *Forrás*: Sopemi (1997).

2. táblázat. A keresetek aránya néhány fejlett európai országban
(US $-ban, vásárlóerő-paritással számítva, Magyarország=1)

Év	Belgium	Ír-ország	Svéd-ország	Francia-ország	Görög-ország	Ausztria	Német-ország
1992	4,85	4,47	3,98	3,14	2,50	3,55	5,25
1993	4,95	4,44	4,17	3,03	2,46	3,62	5,28
1994	4,93	4,31	3,91	2,98	2,53	3,58	5,20

Forrás: OECD Short-term Economic Indicators - Transition Economies 4/1994, 1/1997; OECD Main Economic Indicators December 1995, ILO Monthly Bulletin of Statistics, United Nations, New York, 1996 május alapján saját számítások.

Az elvándorlás a béreknél is érzékenyebb az álláslehetőségek alakulására. *Layard és szerzőtársai* (1991) Angliában arra az eredményre jutottak, hogy a bérek 10 százalékos eltérése a nettó belső vándorlást 0,6 százalékkal növeli évente, míg a helyi foglalkoztatottság 10 százalékos visszaesése 0,8 százalékos nettó elvándorláshoz vezet.

3. táblázat. Munkanélküliség az átmeneti gazdaságokban, regisztrált munkanélküliek a munkaerő százalékában

Év	Szlovénia	Csehország	Szlovákia	Magyarország	Lengyelország	Románia	Ukrajna	Horvátország	Jugoszlávia	Bulgária
1992	13,4	2,6	10,4	13,2	13,6	8,4	0,3	17,6	22,7	15,2
1993	15,4	3,5	14,4	13,3	16,4	10,4	0,3	16,7	24,3	16,4
1994	14,2	3,2	14,8	10,9	16,0	10,9	0,3	17,1	24,7	12,8
1995	14,5	2,9	13,1	10,9	14,9	8,9	0,6	17,4	25,0	11,1
1996	14,0	3,5	12,0	10,5	13,5	6,1	2,0	18,0	30,0	12,5

Forrás: Year-End 1996: Mixed Results in the Transition Countries, WIIW.

Ha a 3. táblázatban az álláskilátásokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve (Csehország, Románia, Ukrajna) a munkanélküliség magas az átmeneti gazdaságokban. A foglalkoztatottságra és a munkanélküliségre vonatkozó statisztikai adatok azonban éppen azokban a kelet-európai országokban igényelnek kiegészítést, ahonnan a munkaerő-migránsok java indul Magyarországra és más közeli országokba. Az ukrán számok minimális munkanélküliséget tükröznek. A táblázat forrásául szolgáló WIIW tanulmány szerint azonban amennyiben 1997-re az ILO elvárások alapján számítanák az ukrán munkanélküli rátát, az elérné a 9% -ot. Ukrajnában az elbocsájtottak jelentős része a háztáji mezőgazdasági kisgazdaságokban szívódik fel, és nem jelenik meg a hivatalos munkanélküli regiszterben. Emellett a kényszerű részfoglalkoztatás is rendkívül magas Ukrajnában.[30] Romániában az iparban foglalkoztatottak létszámának erőteljes csökkené-

[30] 1995 májusában a részfoglalkoztatás 40-50 százalékot ért el, a termelés visszaesése, az anyag és az energia hiánya, a pénzügyi és az értékesítési problémák teljes vállalatokat vagy gyáregységeket érintettek és kényszerítettek részfoglalkoztatásra. Vö. *Lazarenko-Zvihlianych* (1996).

se az alulfoglalkoztatottság hasonló formájával - a napi városba ingázás visszaesésével és a népesség mezőgazdaságba visszaáramlásával, mezőgazdasági kényszervállalkozásával - járt együtt.[31] A Magyarországon munkát vállaló külföldiekkel készült interjúk is igazolni tűnnek az otthoni alulfoglalkoztatás szerepét a munkaerő-vándorlásban.

A statisztikai adatokat és azok korlátait is figyelembe véve összességében úgy tűnik, sem a bérszinvonal, sem a munkaerő-piaci helyzet alapján nem állunk kitüntetett helyen a lehetséges migrációs célországok között.

Migrációs nyomás és a kapcsolati hálók

A migráció a kapcsolatok hálójának folyamatos kiépülésével terjed. Amennyiben egy ilyen folyamat elindult, minden további migráns újabb szemet jelent az információszerzés, a kockázatcsökkentés, és számos további, kooperációt feltételező tevékenység személyek közötti láncolatában.

A kapcsolati hálók migrációra gyakorolt hatása alapján feltehetjük, hogy a legális és a nem legális migráció összekapcsolódik, a nem legális migráció is a legális migráció arányában növekedik, éspedig olymódon, hogy *egy adott időszakban a még érintetlen népességből migrálók aránya a már migráns népességgel arányos.* Layard és szerzőtársai (1992) egy egyszerű fertőzési (infection) modell segítségével írják le a migráció tovaterjedését, ahol p a már megfertőződött népesség aránya, a még meg nem fertőzött népességből egy adott időtartam alatt megfertőződőek aránya (p') pedig:

$$p'/(1-p)=\alpha p$$

Valamilyen sokk (forradalom, határok megnyitása) hatására a folyamat hirtelen felgyorsulhat, majd folyamatosan lelassulhat, végül beállhat egy kiegyensúlyozott állapot, ahogyan ez a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején Közép- és Kelet-Európában is végbement.[33]

A migráció tovaterjedésének fenti modelljét szem előtt tartva és a legális vándorlást elemezve egyben a vándorlás mindkét (legális és nem legális) fajtájának méretére, várható alakulására együttesen következtethetünk. A 2. ábra a rendelkezésre álló, tartósan (és legálisan) Magyarországon tartózkodó külföldiek létszámának az alakulását mutatja be a külföldiek legnépesebb csoportjaira. Jól látszik, hogy a felfutó szakaszán már túljutott, „érett" migrációs folyamatnak Magyarországon a Romániából érkezettek migrációja tekinthető, valamint - lényegesen szerényebb mértékben - a jugoszláv utódállamokból való beáramlás. A 3. ábra a be- és vissza-, illetve eláramlást mutatja be ugyanezen csoportokra. Eszerint a román állampolgárságúak között megfigyelhető a visszafelé, illetve el-

[31] Romániában az önfoglalkoztatottak aránya az aktív népesség közel 30%-át érte el 1991-ben, ez az arány 1996-ra 40% fölé emelkedett, miközben az ipari és az építőipari foglalkoztatottság 6,3 százalékponttal csökkent, a mezőgazdasági foglalkoztatottság pedig 6,7 százalékponttal nőtt. Vö. *Grozea-Helmenstein és szerzőtársai* (1997) 21-23.o.

[32] Lásd *Boyd* (1989).

[33] Ezt a folyamatot mutatják be *Layard és szerzőtársai* (1992) 27. o.

vándorlás is. Ugyanakkor a kilencvenes évek elején érkezett kínaiak egy-két év utáni - részbeni - visszatérése is érzékelhető. A többi országból a beáramlás meglehetősen egyirányúnak, és jelentéktelen mértékűnek tetszik.[34]

Összességében az a szembeszökő, hogy a legális bevándorlás néhány évi emelkedés után csitulni látszik.

2. ábra. Tartósan Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok

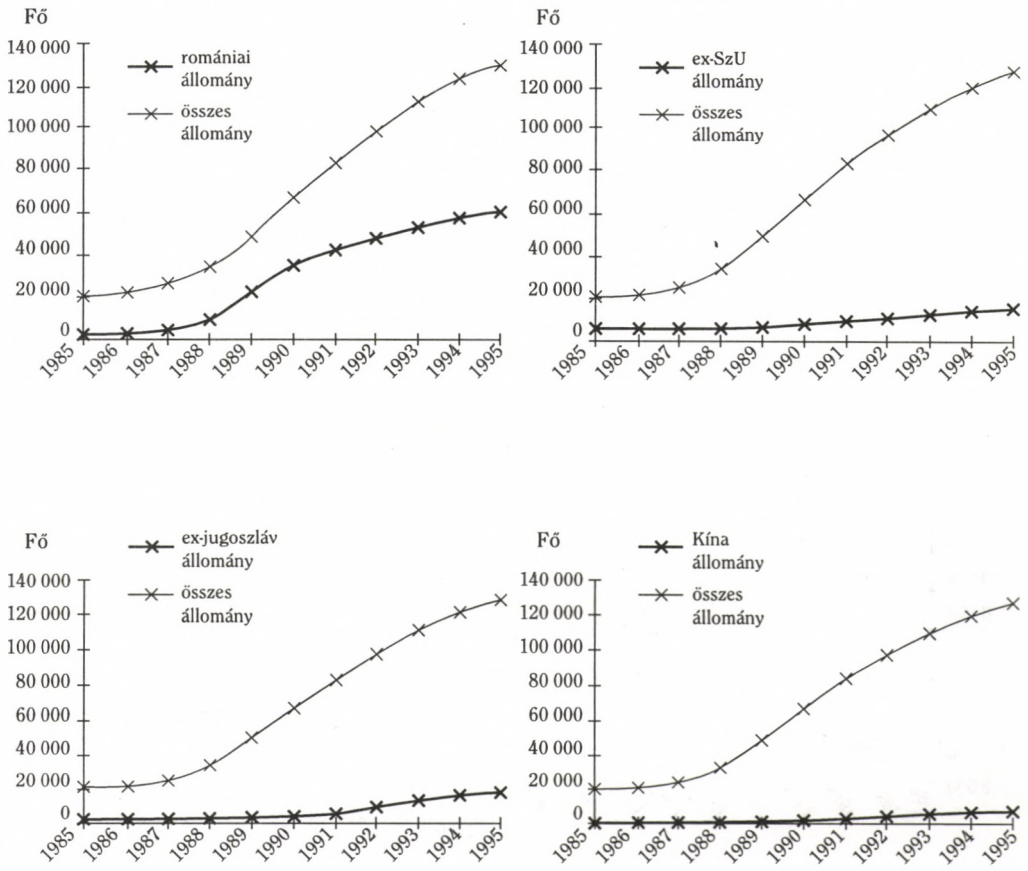

Megjegyzés: Kumulált létszámadatok, a belépés éve szerint
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1995. KSH Budapest, 1997 adatai alapján

[34] A két további kitüntett(nek vélt) bevándorló csoport számaránya - a szovjet utódállamokból valamint Kínából származóké - az előbbiek mellett eltörpül. A nem legális bevándorlás ezekből az országokból - éppen a kapcsolati hálók gyengesége valamint a távolság miatt - lényegesen költségesebb, mind a kockázat, mind a tényleges ráfordítás nagysága miatt.

3. ábra. Tartósan Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok áramlása

Román állampolgárok

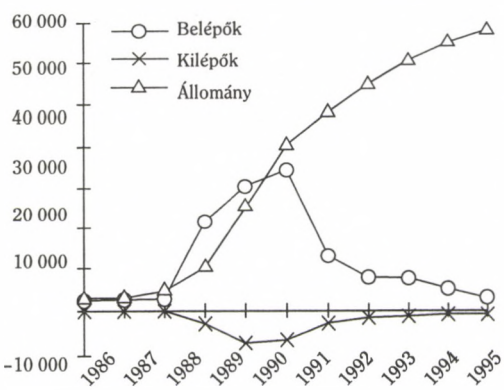

Ex-szovjet állampolgárok

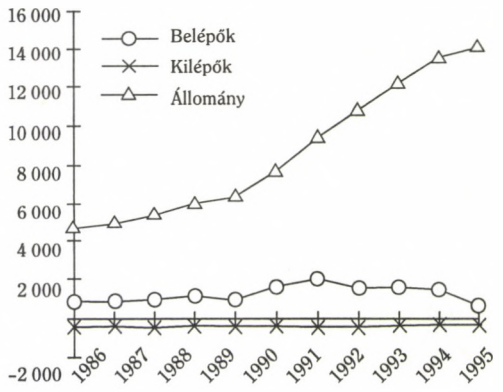

Ex-jugoszláv állampolgárok

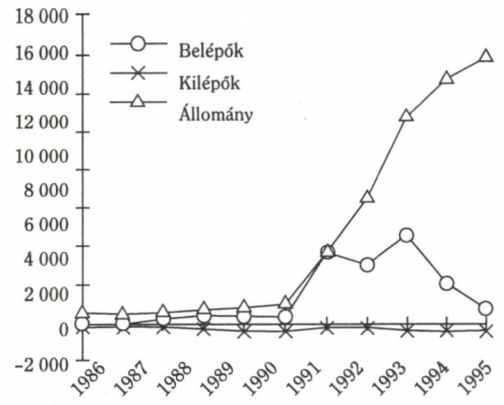

Kínaiak

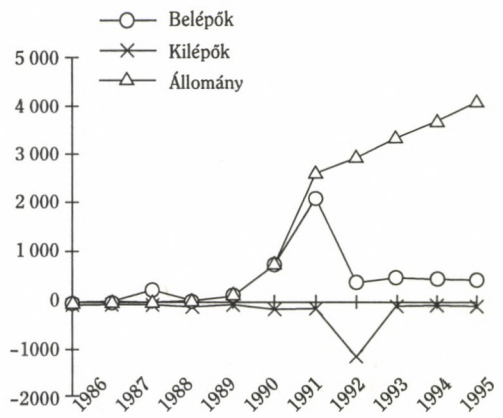

Megjegyzés: Létszámadatok, a belépés éve szerint
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1995. KSH Budapest, 1997 adatai alapján

3. A MIGRÁCIÓ KORLÁTOZÁSÁVAL KAPCSOLATOS DILEMMÁK

Az, hogy a Magyarországra történő bevándorlás viszonylag szerény mértékű - és nincs alapos okunk annak feltételezésére, hogy a jövőben rendkívüli mértékben felgyorsul - nem jelenti, hogy akárcsak a jelenlegi szint is feszültségek nélkül tartósulhat.

Az újfajta vándorlás a kezdeti években (az 1980-as és az 1990-es évek fordulójáig) spontán módon ment végbe, a puha szabályok lényegében nem korlátozták a külföldiek beáramlását. Néhány év elteltével azonban már törvény rendezte - és szándéka szerint korlátozta - a folyamatot.[35] A magyar szabályozás - leegyszerűsítve - arra a feltételezésre épít, hogy az országra jelentős migrációs nyomás nehezedik, ennek megszűrésében pedig a *keresleti* oldal a meghatározó, ennek változásai a követendők. Az erős migrációs nyomás visszatartásához negatív szelekció szükséges. A jogszabályok készítői a társadalom, a munkaerőpiac, a közbiztonság megóvására, és más fontosnak vélt szempontokra hivatkozva szabályozták a vándorlók áramlását, lényegében megszűrték, hogy ki jöhet az országba. Hasonló szemléletű a külföldiek foglalkoztatásáról rendelkező törvény is.[36] A magyar szabályozás kvóta szerinti „szűrést" tartana kívánatosnak, a „jobb", „vonzóbb" bevándorlóknak a - demográfiai összetétel, kvalifikáltság, a munkaerőpiaci stratégia, és az etnikai értelemben vett nemzet iránti felelősség szempontjai szerinti - kiválogatásával.[37]

A bevándorlás magyarországi szabályozásának számos dilemmája közül hármat veszünk szemügyre. Először azt a sajátosságot, hogy a bevándorlók zömét magyar származásúak alkotják, nehéz feladat elé állítva a migrációs törvényalkotást és -alkalmazást. Másodszor, felhívjuk a figyelmet arra, hogy a korlátozó bevándorlási politika költségeiről igen keveset tudunk. Harmadszor, rámutatunk, hogy az előítélet milyen nagymértékben nehezíti a bevándorlásból adódó nyereségek és veszteségek valósághű feltárását.

A magyar etnikumúak bevándorlásából adódó dilemmák

Az előbbiekben bemutattuk, hogy a Magyarországra nehezedő migrációs nyomás nem különösképpen erőteljes, a nem magyar etnikumú bevándorolók áramának mederben

[35] A külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és bevándorlásáról szóló 1993. évi LXXXVI. törvény, valamint a végrehajtására kiadott 64/1994. (IV.30.) Kormányrendelet és a 9/1994.(IV. 30.) BM rendelet.

[36] 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról. Jogosítványa szerint a munkaügyi miniszter rendeletben meghatározhatná a foglalkoztatható külföldiek létszámát, de ez ideig nem született ilyen rendelet. A külföldi munkavállalás (vélt) veszélyére válaszul 1992-ben a legális munkavállalás ellenőrzésének a megszigorítása tetszett a legmegfelelőbb válaszlépésnek. A legális munkavállalást a Foglalkoztatási törvény módosításával szigorították meg. A munkavállalás vízumhoz kötésével, adminisztratív megnehezítésével és a beutazás bizonyos pénzösszeg felmutatásához kötésével a 30 ezer fős létszám 15-20 ezerre szorult vissza. [Vö. *Hárs* (1992)]. A fenti törvény szerint a külföldiek foglalkoztatására akkor adható ki munkavállalási engedély, hogyha igazolható, hogy nincsen elérhető hazai munkaerő. Ennek az engedélynek a kiadása puha szabályok alapján lehetséges.

[37]. Vö. a „Politikai stratégia és migráció" témában 1996 decemberében Budapesten elhangzott előadásokkal (lásd *Sik-Tóth* (1997) 135-244. o.)

tartásához eddig semmilyen érdemleges korlátozásra nem volt szükség, a törvény szerint megszabott szerény keretet egyetlen évben nem sikerült kitölteni.[38]

A hazánkban - legálisan vagy nem legálisan - munkát vállaló külföldiek zöme, mint láttuk, Romániából jött, meghatározó részben ma is onnan jön, többségükben magyarajkúak.[39] A magyarországi gazdasági helyzet romlásával, a munkanélküliség emelkedésével párhuzamosan a betelepülőket kísérő kezdeti rokonszenv elpárolgott, erősödni látszik a velük szembeni ellenállás. 1989-ben a megkérdezetteknek mindössze 27 százaléka érezte úgy, hogy a Romániából érkező magyar menekültek elveszik a magyarországiaktól a munkahelyeket. Egy évvel később 40 százalék vélte előnytelennek, hogy a hazai munkaerőpiacon erdélyiek is keresnek munkát, 1993-ban arányuk már 50 százalék fölé emelkedett.[40] Ezalatt az alacsony szintről indult regisztrált munkanélküliségi ráta elérte a 12 százalék feletti csúcspontját, a gazdasági aktivitás számottevően csökkent, az életszínvonal jelentősen romlott.[41]

A növekvő ellenszenv valóságos és vélt tapasztalatból - előítéletből - egyaránt táplálkozhat. Noha a migránsok zöme a kibocsájtó ország magyar kisebbségéhez tartozik, a munkaerő-vándorlással kapcsolatos hazai érzület a befogadó országok gazdasági migránsokkal szembeni „szokásos" ellenállására hasonlít. Ahogyan a szabályozás is.

A jelenlegi szabályozás a nem magyar etnikumból érkezők bevándorlását limitálja. A magyar kisebbségek tagjait ugyanakkor preferálni szándékozik, de valójában pozitív diszkrimináció helyett semleges módon nem is erősíti, nem is fogja vissza vándorlásukat. Egyértelműen korlátozza viszont a munkavállalás nem regisztrált formáit (a fekete foglalkoztatást), ami nagyrészt szintén az ingázó magyar kisebbséget érinti.

A korlátozás költségei

Ha röviden is, hiszen a rendelkezésre álló információ nagyon szűkös, említeni kell, hogy a korlátozó bevándorlási politika komoly költségekkel jár. Mindekelőtt *egyéni* költségeket jelent a bevándorolni szándékozók számára. A nem legális bevándorlók esetében a tartózkodás limitált idejének kijátszásához elkerülhetetlen a határrautazás és a pecsételtetés költsége. A Magyarországra beutazáshoz szükséges pénzügyi fedezet biztosítása is szelektál azok között, akik ezt vállalják, és akik nem bírják vagy már nem hajlandóak vál-

[38] A keret 1995-ben és 1996-ban is 2000 fő volt azok számára, akik nem tartoztak egyetlen kivételezett csoportba sem.

[39] A Belügyminisztérium nyivántartása alapján Magyarországon mintegy 75-77 ezer bevándorló él, meghatározó részben Romániából, a volt szovjet illetve jugoszláv utódállamok területéről érkezett magyar nemzetiségűek.

[40] Forrás: Az MTA Politikai Tudományok Intézete megbízásából készült Szonda Ipsos vizsgálati eredmények.

[41] 1990 és 1993 között évente közel 10 százalékos volt a foglalkoztatottság csökkenése, a folyamat ezt követően lelassult (vö. A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, KSH évente). A változatlan (1989-es) fogyasztási struktúra mellett számított létminimumhoz képest az 1994-ben jellemző fogyasztási struktúra alapján mért létminimum nagyjából 25 százalékkal alacsonyabb minden családtípus esetén. (vö. Létminimum 1996. KSH 1997).

lalni. Hasonló a munkaügyi ellenőrzések szigorításának a hatása is. Ehhez társulnak a beléptetés és ellenőrzés *társadalmi* költségei, melyek nagysága közelítőleg sem ismert. Hozzátehetjük, hogy a költségek és hozamok felmérése diffúz jellegük miatt nehéz, és csakis hosszabb távra vonatkozóan adhat reális képet. A szigorítás, korlátozás rövid távon visszafogja ugyan a beáramlást, hosszabb távon azonban nem feltétlenül csökkenti számottevően. A magyarországi szabályozás szigorítása például 1992-ben a hivatalos munkavállalási engedélyek számát látványosan, közel a felére csökkentette, ám ez a szám lassan visszakúszott a korábbi szint háromnegyedéig. Végül, a szigorúbb bevándorlási politika a fekete gazdaságba szorítja a vándormunkaerőt, s ezen keresztül olyan költségeket és haszonkiesést implikál, amely semmiképp sem a „bevándorlási politika" költségrovatában jelenik meg.

Vélt és valódi hasznok és károk

Még a költségek felmérésénél is nehezebben oldható meg a bevándorlásból adódó hasznok és károk számbavétele. A gazdasági migráció tényleges előnyei és hátrányai igen egyenlőtlenül oszlanak meg. Aránytalanul nagy terhet jelent a migráció a befogadó ország elesettebb csoportjai számára, akik a kevésbé kvalifikált munkák piacán, a szűkös munkalehetőségek és a fekete munkák megszerzésében, esetleg segélyprogramok kedvezményezettjeiként a külföldi bevándorlókkal versenyeznek. Ráadásul az előnyt élvezők csoportja rendszerint jobban tudja érdekeit artikulálni, mint a hátrányt elszenvedő, elesettebb embereké.[42]

A hasznok és károk ismerete a migrációs politika alapjait érintő kérdés, hiszen, mint *Borjas* (1994) bemutatja, a bevándorlók iránti valós kereslet csak akkor jelenhet meg, ha a nyerteseknek sikerül valamilyen mértékben és formában kompenzálni a veszteseket. Ezt azonban rendkívüli mértékben megnehezíti, hogy a *vesztesek* és a *magukat vesztesnek (vagy veszélyeztetettnek) érzők* köre nem esik egybe. Erre utal legalábbis, hogy ott nagyobb a külföldiek jelenlétének vélt veszélye, ahol kevesen vannak, és ott nagyobb a tolerancia, ahol sokan. Magyarországon például 1992-ben és 1995-ben is azok a települések bizonyultak toleránsabbnak, ahol több volt az „idegen", és fordítva, ott volt a legerősebb az elutasítás, ahol viszonylag kevesen éltek.[43] Nem magyar sajátosságról, hanem széles körben elterjedt jelenségről van szó. Hasonló eredményről számol be például *Gang,* valamint *Rivera és Batiz* (1993) is, akik azt vizsgálták, milyen hatással van az idegen népesség koncentrálódása a német lakosság munkanélküliségére. Nem találtak összefüggést az idegen népesség jelenléte és a helyi lakosság munkanélkülisége között, megfigyelték azonban, hogy a munkanélküli németek inkább *vélték* úgy, hogy sok idegen él a közelükben, mint a foglalkoztatottak. Vizsgálták továbbá a németek idegenekkel szembeni attitűdjét más országokhoz képest is, és arra az eredményre jutottak, hogy kisebb bevándorlási rátájú országokkal összehasonlítva Németországban a lakosság ki-

[42] *Freeman* (1995).

[43] A települések polgármestereinek a vélekedése alapján. Lásd *Kovács* (1993), *Dövényi* (1997).

sebb része véli úgy, hogy túl sokan vannak az idegenek, vagy hogy az idegenek növelnék a munkanélküliséget.

Ezt a fajta, telítettségtől független előítéletet *Freeman* (1993) egyenesen a felszívóképesség korlátjának tekinti, ami abban az esetben is határt szab a külföldiek beengedésének, hogyha az egyébként az ország gazdasága szempontjából nem látszik indokoltnak. *Bauböck* (1992) azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi javak már említett, külföldiek által veszélyeztetett elosztása legitimálja a bevándorlás kontrollját. Ilymódon befolyásolja az előítélet (is) a migrációs politika kialakítását.

Idealista-e tehát a mottónk kérdése? Gazdasági törvényszerűségek indokolják-e a bevándorlás korlátozását? A tanulmány - a magyar példa alapján - nem adhat egyértelműen igenlő választ.

HIVATKOZÁSOK

Bauböck, R. (1992): Legitimate immigration control, előadás a „Mass Migration in Europe: Implications in East and West" című konferencián, Bécs, 1992 március 5-7.

Becker, B. (1964): Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. Columbia University Press, N. Y., London

Biffl, G.-Deutsch, E.-Lutz. H.-Marterbauer, M. (1997): Ökonomische und strukturelle Aspekte der Ausländerbechäftigung in Österreich, WIFO, Bécs.

Bíró A. Zoltán (1996): Elméleti horizontok, módszertani problémák. In Bodó szerk. (1996) 37-50. o.

Blaug, M. (1976): The empirical status of human capital theory: A slightly jaunced survey, Journal of Economic Literature, Vol XIV. No. 3., 827-855 o.

Bodó Julianna (szerk.) (1996): Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön, Pro-Print, Csíkszereda.

Borjas, G. J. (1994): The Economics of Immigration. Journal of Economic Literature, december, 1667-1717. o.

Borjas, G. J. (1995): The Economic Benefits from Immigration. Journal of Economic Perspectives, Vol 9. No. 2. 3-22. o.

Boyd, M. (1989): Family And Personal Networks In International Migration: Recent Developments And New Agendas. International Migration Review, Volume 23, No. 3, 638-670.

Castles, S. (1986): The Guest-Worker in Western Europe - An Obituary, International Migration Review, Vol. 20, No. 4, 761-778.

Coleman, D. A. (1994): The world on the move? In European Population Conference (1993 március 23-26, Genf). ENSZ, New York - Geneva, 281-368. o.

Dövényi Zoltán (1997): Adalékok a Magyarországon élő „idegenek" területi megoszlásáról. In Sik-Tóth (szerk.) (1997) 77-105. o.

Freeman, G. P. (1995): Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States. International Migration Review, No. 4.

Freeman, R. B. (1993): Immigration from poor to wealthy countries. Experiences of the United States. European Economic Review, No. 37. 443–451. o.
Gagyi J.–Oláh S. (1997): Vendégmunkások utazási formái Hargita megyéből Magyarországra. In Sik-Tóth szerk. (1997), 106–120. o.
Gang, I.–Rivera-Batiz, F. L. (1993): Labor Market Effects of Immigrations in the United States and Europe: Substitution vs. Complementarity. Rutgers University, Department of Economics, *Working Papers* No. 93–18, május
Grozea-Helmenstein, D.–Helmenstein, C.–Wörgötter, A. (1997): Investment Opportunities in Romania, Bank of Austria és Institute for Advanced Studies, Bécs, 1997. július.
Harris, J.–Todero, M. (1970): Migration, Unemployment and Development: A two-Sector Analysis. American Economic Review, 60. évf., No. 1. 126–142. o.
Hárs Ágnes (1992): Munkanélküliség, feketemunka, vendégmunka. Info-Társadalomtudomány, 4. sz.
Hárs Ágnes (1995): Idegen népesség, migráns munkaerő Magyarországon. Európa Fórum, V. évf. 1. sz. 45–59.o.
Hárs Ágnes (1995b): A nemzetközi migráció és a magyar munkaerőpiac, kandidátusi disszertáció
Holzmann R.–Neck, R. (szerk.) (1996): Ostöffnung: Wirtschaftliche Folgen für Österreich. Schriftenreihe des Ludwig Boltzmann-Institutes zur Analyse Wirtschaftpolitischer Aktivitäten. Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Bécs.
Jazwinska, E.–Okolski, M. (szerk.) (1996): Causes and Consequences of Migration in Central and Eastern Europe, Migration Research Centre, Institute for Social Studies, University of Warsaw.
Kovács, R. (1993): Az „idegenek" Magyarországon; Települések és menekültek. In *Sik* (1992) 49–63. o.
KSH (1997): Demográfiai Évkönyv 1995. KSH, Budapest.
Layard, R.–Nickell, S.–Jackmann, R. (1991): Unemployment. Oxford University Press.
Layard, R.–Blanchard, O.–Dornbush, R.–Krugman, P. (1992): East-West Migration. The Alternatives. MIT Press, Cambridge-London.
Lazarenko, V.–Zvilhlianysh, V. (1996): Labor and Unemployment in the Contemporary Ukrainian Economy, Ukrainian Economic Review, No 3., 42–52.o.
Morokvasic, M.–Rudolph, H. szerk. (1994): Wanderungsraum Europa, Menschen und Grenzen in Bewegung, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Sigma, Berlin
Piore, M. J. (1979): Birds of Passage. Cambridge University Press, Cambridge.
Ravenstein, E. G. (1885): The Laws of Migration, Journal of the Royal Statistical Society, London, June, 167–227. o.
Ravenstein, E. G. (1889): The Laws of Migration, Journal of the Royal Statistical Society, London, June, 241–301. o.
Sik Endre (szerk.) (1993): Útkeresők. MTA Politikatudományi Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, Budapest.
Sik E.–Tóth J. (szerk.) (1994): Jönnek? Mennek? Maradnak? MTA Politikatudományi Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, Budapest.

Sik E.–Tóth J. (szerk.) (1996): Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA Politikatudományi Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, Budapest.

Sik E.–Tóth J. (szerk.) (1997): Migráció és politika. MTA Politikatudományi Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, Budapest.

Sopemi (1997): Trends in International Migration. Continuous Reporting System, Annual Report 1996. OECD, Párizs

Stark, O. (1991): The New Economics of Labor Migration. In Stark, O. (1991b). 23–32. o.

Stark, O. (1991b): The migration of labor. Basil Blackwell, Cambridge-Oxford.

Stark, O. (1995): Frontier Issues in International Migration, Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, 1994, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank.

Tóth Judit (1997): A munkavállalók migrációjával, a külföldiek foglalkoztatásával összefüggő kérdésekről az EU csatlakozásra készülés szempontjából. Kézirat, készült az Integrációs Startégiai Munkacsoport megbízásából

Winter-Ebmer, R.–Zweimüller, J. (1996): Die Auswirkungen der Ausländerbeschäftigung auf den österreichischen Arbeitsmarkt 1988 bis 1991. In *Holzmann és Neck* (1996). 55–104. o.

Zolberg, A. és szerzőtársai (1989): Escape From Violence: The Refugee Crisis in the Developing World. Oxford University Press.

ÁTMENETI ÁTVÁLTÁS A MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS A TERMELÉKENYSÉG KÖZÖTT*

Rimler Judit

Vitatott kérdés, hogy a munkanélküliség és a termelékenység alakulása között létezik-e egyáltalán átváltás (trade-off). A kérdésre általánosan érvényes válasz nem adható. Attól függően, hogy milyen szinten és milyen hosszú időszakot véve vizsgáljuk az összefüggést a válasz lehet igen is és nem is.

A két tényező közötti átváltásról a fejlett európai és az amerikai teljesítmények összehasonlítása alapján Gordon készített figyelemre méltó elemzést abból az empirikus tényből kiindulva, hogy az 1970-es évektől a munkanélküliség és a termelékenység különbözőképpen alakult a nevezett régiókban.[1] Az Egyesült Államokban a munkanélküliség gyakorlatilag nem nőtt, ugyanakkor a termelékenység és a reálbér növekedés lassú volt, miközben a jövedelem eloszlás egyenetlenségei növekedtek, különösen a munkavállalók legszegényebb rétegei szakadtak egyre jobban le. Európa legfejlettebb országaiban, ezzel szemben, a munkanélküliségi ráta a hetvenes évek elejétől folytonosan emelkedett, és 1994-re már meghaladta a 10%-ot. Ugyanakkor az európai termelékenység-emelkedés és bérnövekedés lényegesen túlszárnyalta az amerikait. A jövedelem eloszlás pedig az Egyesült Államokra jellemzőnél jóval egyenletesebbé vált. Mindebből az a következtetés is levonható, hogy Európa magas munkanélküliséggel „fizet" a gyorsabb termelékenység emelkedésért, míg az Óceán túlpartján az alacsony munkanélküliség „ára" lassú termelékenység növekedés.

* Kornai János a Közgazdasági Szemlében 1993-ban megjelent cikkében részletesen elemzi az ún. transzformációs visszaesést, annak megnyilvánulását és fő okait. Megállapítja, többek között, hogy 11 volt szocialista országban „a hanyatlás lefutása mennyire hasonló..., holott a kiinduló állapot és a konkrét körülmények tekintetében nagyon is különböző országokról van szó." [*Kornai* (1993) 569. o.] Jelen tanulmány kétféleképpen is kapcsolódik Kornai idézett munkájához. Egyfelől ugyancsak a transzformációs jelenségek közös jellemzőit vizsgálja, igaz, hogy ezek közül csak egyet, de azt részletesen. Másfelől megállapítja, hogy az elemzésben szereplő hat országban meglepően hasonló vonások jellemzik a vizsgálat tárgyául szolgáló átváltást a termelékenység és a munkanélküliség alakulása között.

Itt is köszönetet mondok a kutatást támogató „Közösen a jövő munkahelyeiért" Alapítványnak.

[1] *Gordon* (1995).

Gordon elméleti megfontolások alapján kétségbe vonta az előbbi következtetést, s hivatkozott munkájában igazát részletes empirikus vizsgálat eredményeivel erősíti meg. Legfontosabb üzenete az, hogy hosszú távon sem elméletileg nem indokolható, sem gyakorlatilag - az elemzésre kerülő országok példáját véve - nem igazolható az átváltás a munkanélküliség és a termelékenység változásai között. Rövid távon, bizonyos sokkok hatására, létrejöhet „trade-off" a két tényező között. Ez azonban általában csak időleges jelenség, mert közben - ha a gazdaságban működnek az egyensúly visszaállítására törekvő erők - olyan dinamikus folyamatok indulnak el, amelyek magukba foglalván a tőke akkumulációt, vagy tőkekivonást, egy idő után elvileg kiküszöbölik az átváltást.

1. AZ ELMÉLETI KERET

Az érvelés mögöttes elméleti feltevésének lényege a következő: a modern munkapiaci elmélet szerint, valamely gazdaság akkor tekinthető egyensúlyi állapotban lévőnek, amikor a profitmaximáló vállalatok törekvéséből eredően lefelé - észak-nyugatról dél-kelet felé - lejtő, az 1. ábrán D-vel jelzett munkakeresleti, vagy az új meghatározás szerint ármeghatározási (price setting) görbe metszi a felfelé - dél-nyugatról észak-kelet felé - tartó, S-sel jelzett, a standard elmélet által munkakínálati, ma bérmeghatározó névvel illetett görbét. Az egyensúlyi helyzetben a reálbért és a foglalkoztatást, ezzel együtt a munkanélküliség fokát az elmélet szerint egyaránt a munka határtermékének relatív nagysága határozza meg. Amikor a gazdaságot valamilyen sokk éri - amely a munkaerő alkuerejének növekedését vagy csökkenését kifejezésre juttatva a munkakínálati görbét felfelé, vagy lefelé tolja, vagy más termelési tényezők árváltozásának következtében a munkakeresleti görbe tolódik árnövekedés esetén lefelé, vagy csökkenéskor felfelé - új egyensúlyi helyzet alakul ki. Ez az új helyzet azonban átmenetinek bizonyul, ha a gazdaságban érvényesül az a törekvés, hogy a termelési tényezők határtermékeiknek megfelelő javadalmazást érjenek el az erőforrások optimális kihasználásának biztosítására.

1. ábra. A munka keresletének és kínálatának sematikus változásai sokkok után

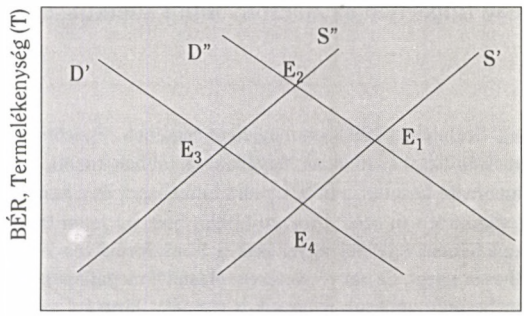

Az első típusú sokknál változatlan keresleti feltételek mellett módosul a munkaerő-kínálat. Amikor a munkaerő alkuerejének változása következtében a munkakínálati görbe felfelé tolódik (S'-ről S"-re), egyszerre nő a munkanélküliség (illetve csökken a foglalkoztatás) és a munka termelékenysége, azaz létrejön az átváltás. (A gazdaság az E_1 egyensúlyi pontból az E_2-be kerül.) Az új helyzetbe jutva azonban a tőke határterméke csökken, mert az optimálisnál kevesebb munkával dolgozik együtt, következésképpen a tőke iránti kereslet csökken, ami tőkekivonásra vezet. Ez a folyamat a D" keresleti görbét lefelé nyomja D' helyzetbe, ahol ismét kialakul az egyensúlyi helyzet (E_3), amelyben mindkét tényező határtermékének arányában részesül a jövedelemből. Ha semmilyen más egyéb körülmény nem változik, ebben a „végleges" egyensúlyi helyzetben a reálbér ugyanakkora lesz, mint kiinduláskor, de alacsonyabb foglalkoztatási szint, azaz magasabb munkanélküliség mellett. Ha most ebből az egyensúlyi helyzetből a munkaerő-kínálati görbe lefelé tolódik S" helyzetből S' -be a munkavállalói esélyek romlása következtében az előzőekkel ellenkező irányú folyamat indul el. A változatlan D' keresleti görbén lefelé mozdulva a munka termelékenysége együtt csökken a munkanélküliséggel. (A gazdaság az E_3 pontból az E_4-be kerül.) Az új helyzet azonban szintén átmeneti, ha van törekvés az optimális tényezőarányok visszaállítására. Ekkor ugyanis a munka olcsóbbá válása miatt a tőke iránti kereslet nő, beruházások indulnak meg, amelyek most már a munkaerő iránti keresletet kifejező görbét tolják jobbra és felfelé, D'-ből D" helyzetbe. Ceteris paribus, az új egyensúlyi pontra, E_1-re, ismét az induláskori reálbér lesz a jellemző, de a kiindulónál magasabb foglalkoztatási szint, illetve alacsonyabb munkanélküliség mellett.

Az átváltást megindító változások nemcsak a kínálati, de a keresleti oldalról is indulhatnak a feltételezések szerint. A munkaerő iránti keresletet a munkaerő-piaci tényezőkön kívüli módosító tényezők - ilyenek lehetnek például a természeti erőforrások szűkösségi viszonyainak változásából eredő, esetleg politikai okok miatti árváltozások, lásd például az olaj-sokkokat - jelentősen megváltoztathatják. Induljunk ki az E_2 egyensúlyi pontból. A komplementer erőforrások áremelkedése miatti munkaerő-kereslet csökkenés, amit a D" görbe D' helyzetbe való lekerülése jelenít meg, változatlan kínálati feltételek mellett (az S" görbe mentén) a termelékenység csökkenését vonja maga után a munkanélküliség emelkedésével együtt. Ebben az esetben tehát nem jön létre a kedvező átváltás. De ez a helyzet is átmenetinek bizonyulhat, ha a munkaerő pozíciójának romlását a reálbér követi. A bércsökkenés a foglalkoztatás növekedésével jár együtt. Ez a csökkenés addig tarthat, míg visszaáll az eredeti foglalkoztatási szint, illetve munkanélküliségi arány, de az új feltételeknek megfelelő, alacsonyabb bérek mellett. Ebben az esetben a bejárt út: $E_2 \rightarrow E_3 \rightarrow E_4$. Ha pedig most az E_4 egyensúlyi helyzetből kiindulva a külső körülmények változása miatt a munkaerő iránti keresletet kifejező görbe jobbra és felfelé tolódik, azaz D'-ből D" lesz, a foglalkoztatás is nő és a munka határtermelékenysége is. A foglalkoztatás növekedése azonban, a feltételezések szerint, javítja a munkaerő alkupozícióját, s ennek eredményeképpen a bérmeghatározó görbe is felfelé tolódik, S'-ből S"-be. Ha e mozgások következtében a végleges egyensúlyi helyzethez, ami az $E_4 \rightarrow E_1 \rightarrow \rightarrow E_2$ pályán alakult ki, ugyanakkora foglalkoztatás, illetve munkanélküliség tartozik, mint a kiiduló helyzethez, akkor a reálbér az eredeti szintet meg fogja haladni.

Feltételezésünk szerint a volt szocialista országok rendszerváltása olyan sokknak tekinthető, amely átváltást eredményezhet a termelékenység és munkanélküliség között. Ennek a lehetséges trade-off-nak a vizsgálatát azért tartjuk fontosnak, mert nem mindegy, hogy a sokkot követő átváltás milyen irányú, hogy az európai vagy az amerikai út felé viszi régiónk országait, vagyis, hogy tartósan magas munkanélküliséggel kell a közeljövőben számolnunk (de számottevő termelékenység emelkedéssel is, ami egyben a bérek kedvező alakulását is jelentheti), vagy tartósan csökkenő bérekkel, növekvő jövedelem különbségekkel, alacsony ütemű termelékenység emelkedéssel, de csökkenő munkanélküliséggel, esetleg további, az európaitól és az amerikaitól egyaránt különböző alternatívákkal.

2. A VIZSGÁLATRÓL ÁLTALÁBAN

A vizsgálat során hat volt szocialista országnak - Bulgária (B), Csehország (CS), Lengyelország (L), Magyarország (M), Románia (R), Szlovákia (SZ) - az átváltással kapcsolatba hozható makro-mutatóit elemeztük az 1980-1995 időszakban.[2] Annak megállapítására, hogy a rendszerváltással valóban létrejött-e az átváltás, történt-e lényeges változás, célszerű volt megvizsgálni, mi jellemezte a foglalkoztatás, a termelékenység, a bérek - és még néhány a kérdéssel összefüggésbe hozható tényező - alakulását a rendszerváltás előtti évtizedben. Az elemzés igazi tárgyát az 1989. évet követő időszak jelenti, amikor a sokk következtében megtört a gazdasági fejlődés és megjelent a munkanélküliség. Az országok többségében ez a transzformációs időszak,[3] 1990-től 1993-ig tartott. Az ezt követő évek az új, posztszocialista korszak kezdetét jelentették. Az eltelt idő rövidsége miatt az utóbbi időszakra nézve végleges következtetések aligha adódnak, de már felfedezhetők azok az irányok, ami felé az egyes országok tartanak.

Az elemzésben a következő makro-mutatók szerepelnek: bruttó hazai termék (GDP), reálbér (BÉR), beruházási volumen (BERU), népesség (NÉP), foglalkoztatás (FGL), munkanélküliségi ráta (MN). Az alapidősorokból két származékos sor készült, az egyik a termelékenységi (T=GDP/FGL), a másik az inaktív népesség részaránya (INAR=NÉP - FGL / NÉP).[4]

[2] A vizsgálat homogén, egyszektoros gazdaságot tételez.

[3] A rendszerváltás utáni fejlődés szakaszolási elvei, illetve a szakaszok megnevezése többféle lehet. Jelen szakaszok kialakításánál, a vizsgálat céljainak megfelelően a termelékenység, valamint a munkanélküliség együttes változásait vettük figyelembe. Ezek szerint az átmeneti időszakban a munkanélküliségi ráta nőtt, miközben a szakasz első felében a termelékenység csökkent, a másodikban pedig nőtt. A posztszocialistának nevezett szakaszban a termelékenység nőtt, miközben a munkanélküliség csökkent.

[4] A vizsgálatról készült részletes beszámolóban [*Rimler* (1997)] megtalálhatók az idősorok definíciói, a becslési módszerek és a hozzájuk tartozó adatforások. E tanulmány hivatkozási jegyzéke is megadja az összes forrást, anélkül, hogy adatonként - táblázatonként, ábránként - részletezné azokat.

3. GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A SOKK ELŐTT ÉS UTÁN

A gazdaságokat ért ún. rendszerváltási sokk az országok többségében: Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában, egybeesett a növekedés megakadásával, míg Romániában és Bulgáriában a GDP már előbb, 1986-ban, illetve 1988-ban elérte csúcsértékét. A sokkot követő fejlődés nem volt egyöntetű.

Lengyelország tért magához legelőször: az 1992-től 1995-ig mért fejlődés eredményeképpen a GDP volumen a záróévben elérte az 1989. évi értéket. A GDP-vel együtt indulva, de még annál is gyorsabban nőttek a beruházások Lengyelországban. Ennek eredményeképpen az 1995-ös beruházás 10%-kal múlta felül az 1989. évit.

Csehország, Magyarország és Szlovákia a sokk utáni időszakban a GDP alakulását tekintve együtthaladt. A mélypont mindhárom országban 1993-ban volt. A következő két év fejlődése azonban nem volt nagyon lendületes. 1995-ben a GDP volumen még mindhárom országban 16–17%-kal elmaradt az 1989. évitől. A beruházások alakulását tekintve már nem ilyen egységes a kép. A beruházási mélypontok ugyan Magyarországon és Csehországban még ugyanakkorra, 1992–1993-ra estek, de a beruházások ezt követő felfutásában Csehország jelentős előnyre tett szert. Az 1995-ös beruházás Csehországban több mint 20%-kal volt magasabb az 1989. évinél, míg Magyarországon több mint 10%-kal elmaradt attól. Szlovákiában a beruházási mélypont egy évvel későbbre, 1994-re esett, az 1995-ös szint pedig 30%-kal volt alacsonyabb az 1989. évinél.

A GDP legalacsonyabb értékeit *Romániában* 1992-ben regisztrálták, az ezt követő kétéves fejlődéssel azonban az 1989-es színvonalnak még a 80%-át sem sikerült elérni. *Bulgáriában* egy évvel később volt a GDP leszállásának mélypontja a vizsgált időszakban. Az 1995. évi szint épphogy meghaladta az 1989-es érték 70%-át. A beruházások megindulására Romániában 1994-ig kellett várni. Az 1993-as, legalacsonyabb teljesítmény nem érte el az 1989. évi felét sem. Bulgáriában, ahol egy évvel később fordult meg a beruházások csökkenő trendje, a visszaesés még nagyobb volt. Az 1995. évi beruházás az 1989-esnek kevesebb mint fele volt.

A vizsgált országokat sorba állíthatjuk a sokk utáni felépülés eddig elért gyorsasága alapján: itt a GDP-t és a beruházásokat egyidejűleg vesszük figyelembe. A sorrend: Lengyelország, Csehország, Magyarország, Szlovákia, Románia és Bulgária.[5]

Nem csak a termelés és a beruházás trendjeit változtatta meg a rendszerváltási sokk. Az elemzésünkben szereplő országok mindegyikénél majdnem egy időben alapvetően megváltoztak az addig érvényes összefüggések és trendek. Az 1980-as évtized általában mérsékelt és/vagy egészen lassú növekedését gyors és drasztikus csökkenés váltotta fel. Látványosan csökkentek az előző évtizedben alig változó reálbérek és a mérsékelt ütemben emelkedő beruházások, de fordulat következett be a foglalkoztatásban is a nyílt munkanélküliség kialakulásával és gyors növekedésével. A termelékenység is irányt vál-

[5] Hansúlyozni szeretném, hogy a sorrend a változások alapján készült, s mint ilyen nem tükrözi és nem is tükrözheti a fejlettségbeli különbségeket, különösen nem az induló állapotokra jellemzőeket. Egyébként a kérdésfeltevésből és a módszerekből világosan következik, hogy egész elemzésünk a változásokra koncentrál és nem az állapotokra.

tott: átlagos másfél-két százalékos növekedését országonként erősen különböző ütemű, de átlagosan több mint 3 százalékos csökkenés jellemezte az 1990-es évek elején. (Lásd később az 1. és 2. táblázatok szakaszolását és adatait.)

4. HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK AZ ÁTVÁLTÁS IDŐZÍTÉSÉBEN ÉS MÉRTÉKÉBEN

A sokk utáni elmozdulások közös vonásait keresve rajzoltuk meg az 2. ábrát. Ez egy olyan sematikus ábra, amelynél az X tengelyen a foglalkoztatás és a munkanélküliség, az Y tengelyen a termelékenység és bér szerepel. A változások az ábra jobb oldalán lévő SZ pontból indulnak. Ebben - a szocialista viszonyokra jellemző - pontban a foglalkoztatás teljes, és a határtermelékenységet[6] meghaladja a reálbér, azaz a munka „túlfizetett".[7] A sokkot követően a termelékenység is és a bér is csökken, ezt utóbbi gyorsabban, de nem elég gyorsan ahhoz, hogy a munka túlfizetettsége teljesen megszűnjön: erre csak a bérek további csökkenése után az átmenet második szakaszának végén kerül majd sor. A termelés visszaesése, illetve ezen belül a beruházások még erőteljesebb csökkenése a munkaerő iránti keresletet jelentősen mérsékli. Ha feltételezhető lenne, hogy a szocializmus körülményei között is érvényesülnek a munkapiaci szabályosságok, akkor úgy fogalmazhatnánk, hogy a munkakeresleti görbe balra tolódott. De mivel nem élhetünk ezzel a feltételezéssel - hiszen nemcsak az elmélet, de a tények is azt mutatják, hogy a szocialista gazdálkodás körülményei mellett a bér, a termelékenység és a foglalkoztatás között nincsenek meg a piaci viszonyokra jellemző összefüggések -, helyesebb úgy fogalmazni, hogy a nevezett fordulat a munkaerőpiac kialakulásának első jeleként fogható fel, méghozzá egy olyan irányba való elmozdulásnak, ahol a munka keresletét-kínálatát és javadalmazását elkezdi a keresleti és a kínálati görbék alakulása szabályozni. Az általános kereslet csökkenés hatása ilyen körülmények között abban nyilvánul meg, hogy a kialakulóban lévő keresleti görbe viszonylag közel helyezkedik el az origóhoz, jelezve hogy van munkanélküliség, illetve, hogy az nő (nagysága az átmeneti időszak első szakaszának végére zéróról $MN^{TR(1)}$-re nő), miközben csökken a termelékenység.

Mindent összevéve, ezek az elmozdulások nem jeleznek átváltást a termelékenység és a foglalkoztatás között a sokkot közvetlenül követő években, hiszen a foglalkoztatás is csökken és a termelékenység is.

[6] A korábbiakban vázolt munkapiaci elmélet két feltétellel él. Az egyik szerint egyensúlyi helyzetben a termelési tényezők határtermékük arányában részesülnek a létrehozott jövedelemből, a másik szerint a határtermelékenység az átlag termelékenységgel együtt változik. Ez utóbbi tulajdonság miatt engedhetjük meg magunknak azt a pongyolaságot, hogy a kétféle termelékenységet összemossuk, illetve csak akkor tegyük ki a „határ" jelzőt, ha mondanivalónk egyedül arra vonatkozik.

[7] Valójában persze alig tudhatunk valamit a határtermékekről még a piac-gazdasági körülmények között is, hát még egy olyan gazdaságban, ahol a piac nem működött. A fenti feltételezésre alapot mégis az ad, hogy elfogadva a piaci erők egyensúlyi ár felé való orientálását, a béreknek a sokk utáni tartós és nagymértékű csökkenéséből a korábbi túlfizetésre következtetünk, ezzel nem zárva ki, természetesen, a bér csökkenésének egyéb okait.

2. ábra. Átváltási séma

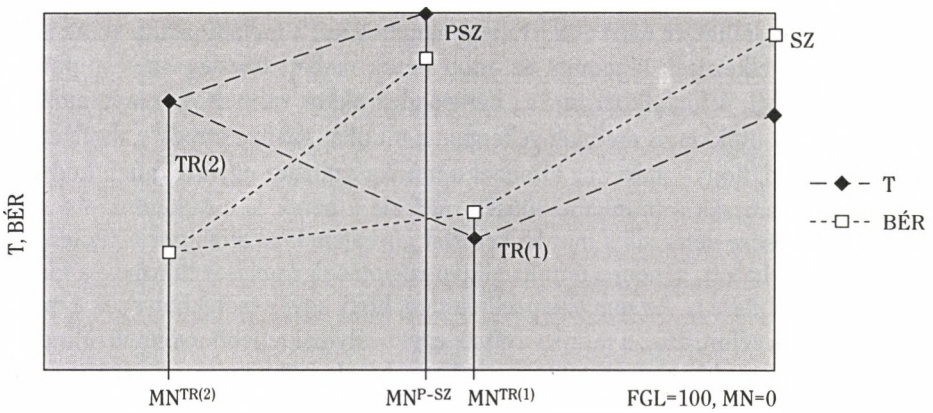

T: termelékenység
FGL: foglalkoztatottság
MN: munkanélküliség
SZ: szocialista szakasz
TR(1): 1. transzformációs szakasz
TR(2): 2. transzformációs szakasz
PSZ: posztszocialista szakasz

Az átmeneti időszak második felében a trendek megváltoznak, a termelékenység nőni kezd, miközben a foglalkoztatottság tovább csökken (a munkanélküliség ennek következtében tovább nő, nagysága $MN^{TR(2)}$ lesz). Ekkor a termelékenység emelkedés a munkanélküliség növekedése mellett, azaz a foglakoztatás rovására valósul meg, vagyis létrejön az átváltás. A bérek eközben tovább csökkennek, süllyedésük üteme azonban mérséklődik.

Az átmeneti időszakot követő posztszocialista szakasz megkülönböztető vonása a trade-off felszámolódása, méghozzá nem azért mert a termelékenység elkezd csökkeni, az változatlanul tovább nő, hanem azért mert a foglalkoztatásban, illetve a munkanélküliségben következik be irányváltás: a foglalkoztatás növekedni, a munkanélküliség csökkenni kezd. (A vizsgált periódus végén a munkanélküliség kisebb, mint az átmeneti időszak végén, de nagyobb, mint az átmeneti időszak első felének lezárulásakor volt.) Ebben a periódusban a bérek változása is megfordul, a reálbérek az addigi csökkenés után emelkedni kezdenek, de az időszak végén még nem érik el sem a szocialista periódusra jellemző kezdő nagyságukat, sem egyensúlyi értéküket.

A 2. ábrán felvázolt változások (amelyek egyébként, ahogy nemsokára megmutatjuk, a vizsgált országok többségére jellemzőek voltak) mögött a következő mozgatóerők rejlenek: a termelékenység kezdeti visszaesése annak tudható be, hogy a rendszerváltás közvetlen sokkhatása nagyobb mértékben érintette a termelést és azon belül elsősorban a beruházásokat, mint a természeténél fogva nehezebben mozduló foglalkoztatást. Ez abból is kitűnik, hogy eleinte a munkanélküliség még viszonylag alacsony volt, illetve las-

san nőtt. A sokk munkapiaci hatása nem annyira a foglalkoztatás csökkenésében, inkább a bérek visszaesésében nyilvánult meg. Az átmeneti időszak második felében a termelékenység azért nőtt, nőhetett, mert akkorra már megmozdult a foglalkoztatás is. Az aktivizálódó piaci erők elkezdték kinyomni az adott bérek mellett feleslegesnek mutatkozó munkaerőt a piacról. A foglalkoztatási és bér-trendek akkor válthattak irányt, amikor a folyamatos reálbér csökkenés eredményeképpen a munka „túl-fizetettből" „alulfizetetté" vált. Feltételezhető, hogy - mivel az átmenet a munka számára egyértelműen kedvezőtlen volt, hiszen nemcsak a munkanélküliség nőtt, de a bérek is csökkentek - a TR(2) pont elhelyezkedésére nemcsak a munka-kereslet görbéjének az általános visszaesés miatti balra tolódása hatott, hanem a munka alku-pozíciójának romlását tükrözve a kínálati görbe jobbra mozdulása is. Az sem elképzelhetetlen, hogy egyes esetekben ezek a mozgások „túlfutottak" a célon, azaz a munka árát az egyensúlyinál lejjebb nyomták. Mindezek eredményeképpen, azokban az esetekben, amikor a bérek csökkenése együtt járt a munkaköltségek csökkenésével,[8] a profit is emelkedhetett, ami kedvező feltételeket teremtett a beruházásoknak, s ezzel olyan termelékenységemelkedést indukált, amely már nem a foglalkoztatás rovására ment végbe. A beruházásoknak betudható műszaki, technikai és nem utolsó sorban gazdasági újítások így nemcsak a termelékenységet emelték a munkanélküliség csökkenésével egyidőben, de lehetővé tették a bérek növekedését is. Ez a munkapiaci elemzéstár megfogalmazásában azt jelenti, hogy a keresleti görbe jobbra tolódott, ami mindenképpen kedvező változás, hiszen azt jelzi, hogy a termelékenység és a foglalkoztatás is növekszik. A piaci hatások immár, ha nem is teljes hatókörükkel, de érvényesülnek, a termelékenység emelkedése előbb utóbb a reálbérnövekedés forrásaként is szerepelhet.

Alapvető kérdés, hogy a posztszocialista időszakra jellemző folyamatok a későbbiekben folytatódnak-e, különösen, hogy mennyi és milyen hatékonyságú beruházás valósul meg, mert végső soron ez dönti el, hogy milyen szintre áll be a munkanélküliség, és azt is, hogy mekkorák lesznek, lehetnek a reálbérek.

A perspektívákról valamivel többet tudhatunk meg, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes országok valóságos fejlődése hogyan viszonyult a feltételezett változási sémához. Ami a termelékenységet illeti, az egy ország egy időszakának kivételével (Csehország a posztszocialista időszakban), mindenütt a fentiekben ismertetett séma szerint változott. Hozzá kell tenni azonban, hogy mind az időzítésben, mind a változások mértékében jelentős különbségek voltak. A szakaszolás különbségeit az 1. táblázat mutatja, amelyben az átmeneti periódus második felében megfigyelhető trade-off paraméter értékeit is feltüntettük. (Ez a paraméter azt mutatja, hogy a munkanélküliségi ráta egy százalékos növekedésével hány százalékpontos termelékenység növekedés járt együtt. A mérőszám az 1980-as bázison vett termelékenységi volumenindex.)

[8] Ez nem minden országban, illetve időszakban volt így. Magyarországon például az átmeneti időszakban a bérek csökkentek, de az egységnyi termelés munkaerőköltsége, ha erősen csökkenő ütemben is, de nőtt. Lásd *Havlik* (1996).

1. táblázat. Periodizáció és az átváltási paraméter értékei

Ország	Átmenet I. periódus	Átmenet II. periódus	Átváltási paraméter az átmenet II. periódusában[a]	Posztszocialista periódus
Lengyelország	1990-1991	1992-1993	2,4	1994-1995
Csehország	1990-1992	1993-1994	0,3	1995
Magyarország	1990-1991	1992-1993	2,3	1995-1995
Szlovákia	1990-1993	1994	18,3	1995
Románia	1990-1992	1993-1994	3,0	1995
Bulgária	1990	1991-1993	0,2	1994-1995

[a] A munkanélküliségi ráta egy százalékos növekedésével hány százalékos termelékenység-növekedés járt együtt.

Látható, hogy a vizsgált országok különböző sebességgel haladtak át az egyes fejlődési szakaszokon. Az első szakszon *Bulgária* esett át a leggyorsabban: a termelékenységcsökkenés csak egy évig tartott, annak betudhatóan, hogy a foglalkoztatás csökkenése rendre meghaladta az egyébként nem jelentéktelen (1991-ben 11%-os és 1992-ben 7%-os) GDP visszaesést. Az átmenet első szakasza *Szlovákiában* nyúlt a leghosszabbra: ott még 1993-ban is lefelé tartott a termelékenység. (Ennek, pontosabban annak, hogy a munkanélküliség emelkedése melletti termelékenység emelkedés, az előző szakasz elhúzódása miatt, mindössze egy évre koncentrálódott, tudható be a szokatlanul magas átváltási paraméter érték.) *Lengyelország és Magyarország* közepes ütemben és egyszerre lépett. További hasonlóság a két ország között az, hogy az átváltások rátái is közepes nagyságúak és szinte teljesen megegyeznek. *Csehországra és Romániára* ugyanazon szakaszbeosztás érvényes, az átváltási paraméterek azonban nagyságrendileg különböznek. Míg a munkanélküliség emelkedéséből levezethető termelékenységnövekedés Romániában átlagosnak tekinthető, Csehországban és Bulgáriában annyira alacsony, hogy már feltehető a kérdés: ebben a két országban a termelékenység emelkedés egyáltalán összefüggésbe hozható-e a munkanélküliség változásával?

A válasz összefügghet a másik különbséggel, ami a termelékenység halmozott, egész időszakra jellemző változásában jelenik meg. A termelékenység a sokk előtti időszakhoz mérve legjobban Lengyelországban emelkedett, 1990-es bázison 120%-ra. Magyarország 115% -kal a második helyen van. Az 1990-es termelékenységi szintet 1995-ben Szlovákia és Bulgária megközelítette, míg Románia valamivel 90% fölött teljesített. A legutolsó a termelékenység növekedés szempontjából Csehország. Természetesen ez csak a változási ütemre vonatkozik, nem a szintekre. Tudvalévő, hogy Csehország a legmagasabb termelékenységi szintről indult. Az 1991 után alig változó termelékenység és a viszonylag gyorsan emelkedő bérek együttesen arra engednek következtetni, hogy a cseheknél - egyedül az összes vizsgált ország közül - a bérek nem lehettek már a kezdetben sem felülértékeltek, vagy másképpen fogalmazva a piac elfogadta a cseh munka árát, mint termelékenységének megfelelőt.

A szakaszonkénti változási ütemekből, amelyet a 2. táblázat tartalmaz, látszik, hogy a bérek alakulása nem olyan egyöntetű, mint a termelékenységé. Itt már nemcsak ütembe-

2. táblázat. Szakaszonkénti növekedési ütemek (százalék)

Országok	Lengyel-ország	Csehország	Magyar-ország	Szlovákia	Románia	Bulgária
Szocialista periódus						
Reálbér	0,6	0,7	-0,7	0,7	0,2	2,6
Termelékenység	1,6	1,8	2,1	2,4	-0,1	3,1
Inaktív részarány	0,7	-0,5	0,2	-0,4	-0,1	0,2
Foglalkoztatottság	-0,2	0,5	-0,5	1,0	0,6	0,0
Beruházási volumen	0,4	3,6	-0,2	2,4	-2,4	4,3
Átmeneti periódus I.						
Reálbér	-12,3	-7,2	-5,4	-6,2	-8,1	6,9
Termelékenység	-3,9	-4,1	-3,4	-3,2	-10,6	-3,2
Munkanélküliségi ráta	46,7	224,6	342,5	221,4	151,5	0,0
Foglalkoztatottság	-4,6	-3,7	-4,1	-3,8	-0,8	-6,1
Beruházási volumen	-9,6	-10,0	-9,5	-10,4	-20,5	-18,4
Átmeneti periódus II.						
Reálbér	-2,2	9,3	-2,7	7,1	-9,1	-9,6
Termelékenység	5,1	1,1	5,5	6,8	5,6	0,8
Munkanélküliségi ráta	17,9	13,0	35,0	2,8	15,8	193,2
Foglalkoztatottság	-2,7	-0,2	-8,4	-1,9	-2,8	-7,6
Beruházási volumen	2,6	10,7	-1,7	-3,9	6,0	-24,4
Posztszocialista periódus						
Reálbér	6,8	11,3	-2,5	3,2	27,6	-16,5
Termelékenység	4,9	-0,2	4,7	4,4	7,1	0,8
Munkanélküliségi ráta	-4,7	-9,4	-7,1	-12,2	-17,4	-17,6
Foglalkoztatottság	1,1	5,0	-2,4	2,9	-0,2	1,4
Beruházási volumen	13,9	43,3	6,6	21,0	6,5	19,7

Források: Nemzeti statisztikai évkönyvek, lásd a Hivatkozásokat.

li, de előjelbeli különbségek is előfordulnak. Az országonkénti eltérések az átmeneti szakasz második felében mutatkoznak először meg. Míg az országok többségében a bérek még csökkentek, Csehországban és Szlovákiában emelkedtek, igaz, hogy az 1991-es szokatlanul nagy reálbércsökkenés után. És az is igaz, hogy az utolsó szakaszban már mindkét országban a séma szerint alakultak a bérek. Nem így Magyarországon és Bulgáriában, ahol a sokk utáni periódus egészében, tehát még a posztszocialista időszakban is, egy-egy évet kivéve (ez Magyarországon 1994 és Bulgáriában 1992 volt) csökkentek a reálbérek. Vizsgálatunk gondolatrendszerében ez kétféleképpen értelmezhető. Egyfelől úgy, hogy az érintett az országokban a munka annyira túl volt értékelve határtermékéhez képest, hogy a piac által korábban kikényszerített csökkenés nem bizonyult elégségesnek. Másfelől az is felmerülhet, különösen Magyarország esetében - ahol a foglalkoztatás végig csökkent - hogy a bérek csökkenése a munka alkupozíciójának romlását tükrözi, s így előfordulhat, hogy e folyamat tovább görgeti magát még akkor is, amikor a bérek már megszűnnek túlértékeltnek lenni.[9]

[9] Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a bérek alakulását nemcsak a nevezett munkaerő-piaci hatások alakítják. Témánktól azonban nagyon messze vinne a további hatások bekapcsolása az elemzésbe.

AZ ÁTVÁLTÁS KÖZÖS GÖRBÉI

Vizsgálatunkban nemcsak arra kerestünk választ, hogy a sokk utáni átváltás időbeli lefutásaiban felfedezhető-e hasonlóság az egyes országok között. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy az országok összességének viselkedése alapján kirajzolódnak-e *az egyes fejlődési szakaszokra jellemző* átváltási trendek az inaktivitás, illetve munkanélküliség és a termelékenység változási ütemeit tekintve, továbbá, hogy a *bérek* hogyan alakulnak az előbbi változók erőterében.

Az eredményeket a 3–4. ábrák mutatják be. A 3. ábrán az X tengelyen az inaktivitási ráta szocialista periódusra jellemző átlagos nagysága szerepel (abban az időben nem volt még regisztrált munkanélküliség) az Y tengelyre a termelékenység és a reálbér egyes országokra a szocialista periódusban jellemző átlagos növekedési ütemeit mértük. A 4. ábra pedig a munkanélküliség átlagos nagysága függvényében mutatja a termelékenység és a bérek átlagos növekedési ütemeit a sokk utáni időszakban, országonként. Mindkét ábrán a pontok melletti betűk (B, Cs, L, M, R, Sz) az országokat jelölik.

3. ábra. Átváltás hiánya a szocialista periódusban

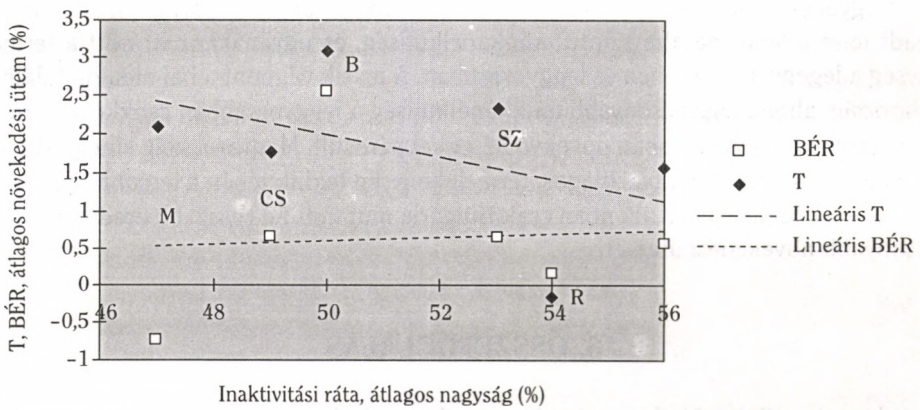

4. ábra. Átváltás a sokk utáni periódusban

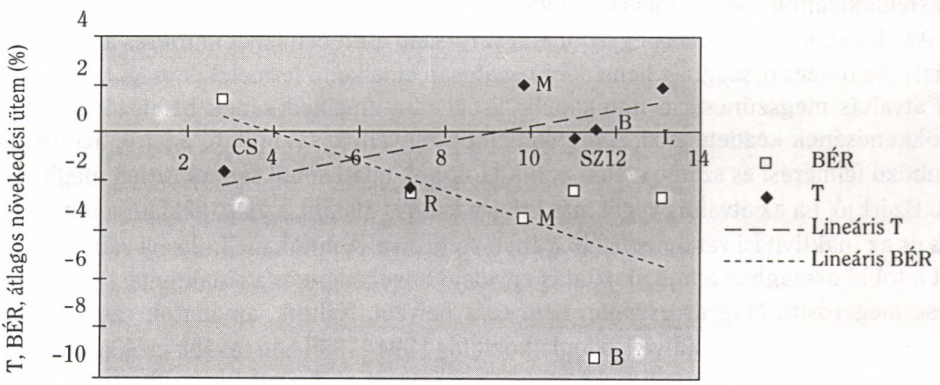

Az ábrákra pillantva az eredmény akár egy mondatban is összefoglalható: a szocialista periódusban nem mutatkozik átváltás a termelékenység és az inaktivitási ráta között, míg a sokk utáni időszakokban igen: a termelékenység növekedési üteme láthatóan magasabb azokban az országokban, ahol magasabb volt a munkanélküliség, mint azokban ahol alacsonyabb.

A szocialista periódusban az inaktív népesség nagyobb aránya nem járt gyorsabb termelékenységnövekedéssel. Sőt, azokban az országokban, ahol magasabb volt a ráta, alacsonyabb volt a termelékenység növekedésének üteme. A bérek alakulása a termelékenységtől és az inaktivitási rátától egyaránt függetlennek tűnik az ábrában feltüntetett adatok alapján.

A sokkot követő időszakban az országonkénti adatok átváltást jeleznek a termelékenység és a munkanélküliség között. Az átváltási paraméter 0,35, azaz egy százalékkal magasabb munkanélküliségi ráta átlagosan körülbelül egyharmad százalékkal gyorsabb termelékenység növekedést jelentett. A bérek változási trendje ellenkező volt: a magasabb munkanélküliség gyorsabban süllyedő bérekkel járt együtt. Egy százalékkal magasabb átlagos munkanélküliség 0,6 százalékkal gyorsabb reálbér csökkenést jelentett.

Az átváltási paraméterek nagyságát nagymértékben befolyásolta a két szélsőséges példa: a lengyel és a cseh. Az ábra jobb szélén elhelyezkedő Lengyelországban alakult ki és maradt fenn a legmagasabb szintű munkanélküliség, és ugyanakkor itt nőtt a termelékenység a legegyenletesebben és leggyorsabban. A másik végpont a bal oldalon található Csehország, ahol a legalacsonyabb munkanélküliség a leggyorsabban csökkenő termelékenységgel és a leggyorsabban növekvő bérekkel párosult. Magyarország elhelyezkedése a munkanélküliséget tekintve átlagos, termelékenység tekintetében a legjobbak közé tartozik, a bérek tekintetében azonban csak Bulgária mutatott fel rosszabb eredményt, azaz alacsonyabb növekedési ütemet.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Empirikus vizsgálatainkból levonható a következtetés, hogy a rendszerváltási sokk után létrejövő átváltás kétszeresen is átmeneti volt. Egyfelől, időben nem bizonyult tartósnak, másfelől kiváltójának a nem-piaci rendszerből a piaciba való átmenet tekinthető.

Az időbeli korlátozottság egyedül Magyarország esetében lehet kérdéses a következők miatt. Az összes országra jellemző folyamatosan emelkedő termelékenységi trend mellett az átváltás megszűnését a munkanélküliségi ráta emelkedésének befejeződése, illetve csökkenésének kezdete jelzi. A munkanélküliség változását mutató adatok azonban különböző felmérési és számbavételi pontatlanságok miatt sehol sem okvetlen megbízhatóak. Ezért jó, ha az átváltás végét más információk is alátámasztják, például a foglalkoztatás és az inaktivitási ráta megfelelő irányú változása. A munkanélküliségi ráta csökkenését a többi országban a foglalkoztatás egyidejű növekedése és az inaktivitási ráta csökkenése megerősíti. Magyarországon nem ez a helyzet. Nálunk, az adatok szerint, csak a munkanélküliségi ráta süllyed, a foglalkoztatás 1994–1995-ben tovább csökkent, az inaktivitási ráta emelkedett és hasonló irányba mutatott a „foglalkozás nélküliek" részará-

nyát kifejező mutató is. (Munkaképes korú népesség minusz a munkaképes korú aktív keresők az teljes munkaképes korú népesség %-ában.)

Az átváltás átmenetinek tekinthető azért is, mert előidézője a rendszerváltás volt. A szocialista gazdaságokban a munkanélküliség kialakulását gátolták, következésképpen a foglalkoztatás teljes, vagy majdnem teljes volt. Ilyen körülmények között a termelékenység is, a bérek is a foglalkoztatástól függetlenül, más tényezők által befolyásoltan alakultak. E három változó által kifejezett gazdasági folyamatok egymástól való elkülönültsége a piaci viszonyok kialakulásával párhuzamosan kezdett megszűnni. Az első időkben a szocialista berendezkedés válsága, a külső és belső piacok összeomlása legjobban a beruházásokat, majd a termelést érintette. A foglalkoztatás egy ideig még tartani tudta magát: a visszaesés által indokoltnál lassabban csökkent. A piac térnyerésével azonban a munkanélküliség is megjelent, illetve növekedése egyre nagyobb méreteket öltött. Ez volt az az időszak, amikor felszámolódott a szocializmus öröksége, a kapun belüli munkanélküliség. Így, függetlenül attól, hogy a termelés nőtt-e vagy sem, illetve milyen mértékben emelkedett, a munka termelékenysége a foglalkoztatás termelést meghaladó ütemű csökkenése miatt nőtt. Ezek mögött a változások mögött, ha nem is mindig, de az esetek egy részében valós termelékenységemelkedés állt. A fölös munkaerő elbocsátása ugyanis több ok miatt azzal is járt, hogy a munkában maradóknak a korábbinál többet kellett dolgozniok.

Ezt a termelékenységemelkedést és a vele járó átváltást - eredetét kifejezendő - *rendszerváltási trade-off*-nak nevezzük és megkülönböztetjük a piacgazdaságokra jellemző átváltásoktól, például attól a látszólag hasonló átváltástól, amit a munka alkupozíciójának növekedése vált ki. Az elhatárolásnak azért van jelentősége, mert az átváltás befejeződését követően a fejlődés más irányt vesz az egyik, és mást a másik esetben. Az utóbbinál, ahogy azt a bevezető részben már említettük, az átváltást a tőke-munka arány kedvezőtlen alakulása miatti tőke-kivonás követi, ez pedig a kereslet csökkenésével jár. Az egész folyamat eredménye egy olyan, „európainak" aposztrofált, új egyensúlyi helyzet kialakulása, amelyre a korábbinál magasabb munkanélküliség jellemző, ugyanakkora termelékenység és bérek mellett. A rendszerváltási trade-off hatása épp ellenkező. A felesleges munka kivonásával hozzájárul a kedvezőbb tényezőarányok kialakulásához, az ezzel járó bércsökkenéssel pedig utat nyit a fejlesztéseknek. A transzformációs átváltás ennyiben kívánatosnak volt tekinthető.

Az elvégzett elemzések alapján nem tűnik valószínűnek, hogy bármelyik általunk vizsgált ország hamarosan akár az európai, akár az amerikai sémát felveszi, hiszen a transzformációs átváltás oka is, eredménye is különböző mint a nyugati sémáknál tapasztaltak. Az okoknál a piacgazdaságra való átállás a nyilvánvaló eltérés. A közvetlen eredmény, az olcsóvá váló munka és az általa indukált beruházások - ha azok elsősorban munkahelyteremtőek lesznek - az amerikai megoldás felé vezethetnek. Még korai lenne megbecsülni, hogy az ezen az úton legtovább jutott Lengyelország beruházásai összhatásukban milyenek lesznek, munka bővítőek, vagy munka megtakarítóak. (Egyelőre a legmagasabb mért munkanélküliség a kilencvenes években éppen itt tartósult). A volt szocialista országok közül arra az országra, Csehországra, jellemző két amerikai specifikum: a lassan emelkedő termelékenység és az alacsony munkanélküliség, ahol a leghosszabb ideig és

legmagasabb ütemben emelkedtek a bérek. A hasonlóság azonban itt is csak részleges, következtetéseket levonni belőle felelőtlenség lenne. Ami pedig a magyar jövőképet illeti, bizonytalanságaink, ha lehet, még nagyobbak, hiszen mi még valójában alig jutottunk túl az átváltási időszakon. Nyitott kérdés tehát, hogy a folyamatosan és viszonylag gyorsan emelkedő termelékenységhez a jövőben a bérek fel tudnak-e zárkózni, és hogy mekkora lesz ennek, ha egyáltalában lesz, a foglalkoztatási áldozata.

HIVATKOZÁSOK

Anuarul Statistic al Romaniei, 1994, Bucuresti.

Gordon, R. J. (1995): Is there a tradeoff between unemployment and productivity growth? NBER Working Paper Series, No. 5081, Cambridge, Mass.

Havlik, P.(1996): Exchange Rates. Competitiveness and Labour Costs in Central and Eastern Europe. WIIW Research Report No. 231, October, Vienna.

ILO, Yearbook of Labour Statistics.1989-1990, 1993, Geneva.

Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz. 569-599 o.

KSH, Magyarország Nemzeti Számlái. 1988-1990, 1991-1993, Budapest

KSH, A nemzetgazdaság munkaerőmérlege, 1995 január 1.

KSH, Magyar Statisztikai Évkönyv. 1994

MNB Éves Jelentés, 1995, 1996

Rimler Judit (1997): Átváltás a termelékenység és a munkanélküliség alakulása között. MTA KTI, Budapest

Rocznik Statystyczny, 1994, Warsaw.

Štatistická Rocenka Ceské á Slovenské Federativni 1988, 1990, 1992, Praha.

Štatistická Rocenka Ceské Republiky, 1993, 1994, Praha.

Štatistická Rocenka Slovenskej Republiky, 1992, 1993/94, 1994, Bratislava.

Sztatiszticseszki Godisnik na Naroda Republica, Sofia, 1992.

UN, Economic Bulletin for Europe, Vol. 47, New York & Geneva, 1995.

UN, Economic Survey of Europe, 1991-1992, 1993-1994, 1994-1995, 1995-1996, New York & Geneva, 1992, 1994, 1995, 1996.

UN, Employment Observatory Central & Eastern Europe, No 5.

UN, Monthly Bulletin of Statistics, 1991 Febr., 1993 Febr., 1996 Febr., New York.

UN, Statistical Yearbook 1985/ 86, New York, 1988.

World Bank, Historically Planned Economies, Word Bank, Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1993.

World Bank, World Tables 1995, Word Bank, Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1995.

WIIW, (1995) Transition Countries: Economic Developments in Early 1995 and Outlook for 1995 and 1996, Research Reports, No. 220, Vienna, July.

VII.

ÁLLAMPOLGÁRI ÉS FOGYASZTÓI MAGATARTÁS AZ ÁTALAKULÓ GAZDASÁGBAN

FISKÁLIS CSAPDÁK ÉS ÁLLAMHÁZTARTÁSI REFORM AZ ÁTMENETI GAZDASÁGBAN[1]

Csontos László – Tóth István György

1. BEVEZETÉS: A KUTATÁS HIPOTÉZISEI

A jelen kutatás arra az alaphipotézisre épül, hogy a posztszocialista társadalmakban, tehát Magyarországon is, a szavazópolgárok torzítottan észlelik az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával, valamint a kormányzati programok költségeivel kapcsolatos fiskális paramétereket. A szóban forgó percepciós torzulásnak három változatát különböztettük meg és kívántuk empirikus eszközökkel kimutatni.

Hiányzó adótudatosság. Első részhipotézisünk értelmében a szavazópolgárok jelentős része hiányos ismeretekkel rendelkezik az állam által kirótt adók és járulékok nagyságáról, céljáról és az állami kiadásokkal való kapcsolatáról.

Fiskális illúziók. Második részhipotézisünk értelmében azt feltételeztük, hogy az állampolgároknak nincsenek pontos ismereteik az egyes állami programok valódi költségeiről. Azt sejtettük, hogy mindennek hátterében az egyes programok látszólagos ingyenessége áll, vagyis az a tény, hogy a szolgáltatások igénybevételekor a valódi költségeknek csupán egy töredékét kell megfizetni.

Status quo hatás. A harmadik részhipotézis értelmében a posztszocialista társadalmakban bevezetni kívánt fiskális reformok, amelyek óhatatlanul magukban foglalják bi-

[1] Ez a tanulmány a Pénzügyminisztérium felkérésére, a PM és a Közép Európa Egyetem (CEU) támogatásával „Az állam és polgárai" címmel a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) által végzett kutatás eredményein alapul. A kutatás ötlete és főbb koncepcionális kereteinek „kitalálása" Kornai János érdeme. A kutatást kiválóan, pótolhatatlan igényességgel és alapossággal vezette Csontos László, egészen a halála előtti utolsó pillanatokig. Utolsó találkozásunkkor azzal váltunk el, hogy versenyre kelünk a jelen kötet szerkesztői által előírt határidővel és megirjuk a kockázatkerülés és a jóléti rendszerek reformjával kapcsolatos attitűdök közötti összefüggéseket vizsgáló tanulmányunkat. Sajnos ez már nem sikerülhetett. Mivel azonban mindenképpen szerettem volna, ha kettőnk neve szerepel a Kornai János tiszteletére készülő tanulmányon, úgy döntöttem, hogy a szóban forgó kutatás legelső zárótanulmányának ebben a formájában eddig még nem publikált részét adom át a kötet számára. Az 5. részben bemutatott elemzést teljesen, a megelőző fejezeteket pedig részben Csontos László írta. A kutatás koncepciójának kidolgozásában a szerzőkön és Kornai Jánoson kívül részt vettek: Csaba Iván (CEU), Gács Endre (PM), Gál Róbert Iván (TÁRKI), Kaderják Péter (BKE), Révész Erika (TÁRKI), Róbert Péter (TÁRKI), Semjén András (KTI) és Tarjányi József (TÁRKI). E tanulmány hibáiért a felelősség csak engem terhel. *(Tóth István György)*

zonyos „szerzett" jogok megvonását, egyebek között azért ütköznek a potenciális kedvezményezettek részéről is komoly ellenállásba, mert a szavazópolgárok egy része - az előbb említett döntési anomáliákkal összhangban cselekedve - sokkal nagyobb kompenzáció fejében lenne csak hajlandó megválni az „ingyenes" köz- és felsőoktatáshoz vagy egészségügyi ellátáshoz hasonló „vívmányoktól", mint amennyit hasonló minőségű szolgáltatásokért saját jószántából fizetne.

A kutatás módszertani szempontból egy kérdőíves felmérés és bizonyos kísérleti technikák kombinációjára épült. Az utóbbiak a közjavak iránti kereslet feltárása során alkalmazott „kontingens értékelés" módszereihez hasonló eljárások alkalmazását foglalták magukban. A kontingens értékelés azt jelenti, hogy föltesszük: létezik az adott közjószágnak valamilyen hipotetikus piaca, és megpróbáljuk kideríteni, hogy a válaszadók milyen pénzben kifejezett értékeket rendelnek a vizsgált jószág különféle mennyiségeihez.[2]

A jelen esetben tehát arról volt szó, hogy az általunk használt kérdőívben szereplő kérdések egy része hipotetikus döntési szituációkba helyezte a válaszadókat, és itt tanúsított viselkedésük - itt hozott döntéseik és itt adott válaszaik - alapján kíséreltünk meg következtetni az állam gazdasági és szociális kötelezettségvállalásával kapcsolatos preferenciáikra, meghatározott közjavak és közszolgáltatások iránti keresletükre. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kontingens értékeléshez hasonló kísérleti módszerek révén kapott eredményeket nagy óvatossággal szabad csak kezelni. Azt is tudjuk azonban, hogy léteznek összehasonlító céllal készült elemzések, amelyek nem találtak szignifikáns eltérést az aktuális és a hipotetikus tranzakciók vizsgálata során leszűrt eredmények között. Ráadásul úgy véljük, hogy a mérésre tett kísérletek - bármilyen megbízhatatlanok, bizonytalanok és tétovák legyenek is ezek egyébként -, ha a mérési eredmények interpretációja nem sérti meg az intellektuális tisztesség követelményeit, mindenképpen termékenyebbek a társadalomtudományokban, mint azok a parttalan viták, amelyek a résztvevők spekulációin és értékítéletein alapulnak.

Magát a kérdőíves felmérést egy 1000 fős, a foglalkoztatottak körére nézve reprezentatív mintán végeztük el.

E tanulmány terjedelmesebb részében a status quóhoz való ragaszkodás okait vesszük szemügyre a felsőoktatás, a kórházi ellátás és a nyugdíjrendszer területén. Előbb azonban az adótudatosság mértékének felbecsülésére tett kísérletünk eredményeit mutatjuk be, majd azzal foglalkozunk hogy mennyire jellemzők az egyes programok ingyenességével kapcsolatos fiskális illúziók. Ezt a költségvetési kiadásokkal kapcsolatos preferenciák, valamint az „állami" vagy „piaci" megoldások támogatottságával kapcsolatos adatok bemutatása követi.

[2] A kutatás dokumentációját, mintaleírását, a minta illeszkedés-vizsgálatát „Az állam és polgárai. A kutatás dokumentációja és alapsorai" c. kötet [TÁRKI (1996) szerkesztette: Tarjányi József] tartalmazza.

2. ADÓTUDATOSSÁG ÉS FISKÁLIS ILLÚZIÓK

Első részhipotézisünk értelmében tehát a magyar szavazópolgárok tekintélyes része nem érzékeli a kormányzati programok költségei és a rájuk, polgárokra háruló adóterhek közti összefüggéseket. A szóban forgó percepciós torzulás legfőbb oka, úgy tűnik, egyrészt a nagy ellátó rendszerek „ingyenességének" hosszú időn át mesterségesen gerjesztett és roppant sikeresnek bizonyuló mítoszában, másrészt pedig a költségvetési bevételek nagyfokú centralizáltságában rejlik. Noha a közgazdászok régóta tudják, hogy nincsenek a szó szigorú értelmében vett „ingyenebédek", a politikusoknak és a kormányzati szakhivatalnokoknak gyakran fűződött és fűződik érdekük olyan – az állami jövedelmek invenciózus újraelosztása révén finanszírozott – ingyenlakomák rendezéséhez, amelyeken a meghívottak ugyan nem fizetnek, ám sem ők, sem a kirekesztettek vagy távolmaradók nem tudják, hogy pontosan kik fedezik a költségeket. Decentralizált költségvetési rendszerekben pedig az állampolgároknak – a helyi tanácsok vagy önkormányzatok szintjén – inkább van módjuk arra, hogy adóforintjaik felhasználását és a helyi kormányzati programok hatékonyságát ellenőrizzék, mint az adóbevételek redisztribúciójára épülő centralizált költségvetési rendszerekben.

Az állami bevételekre vonatkozó ismeretek feltérképezése során azt találtuk, hogy az állam bevételi forrásai között az állampolgár mindenekelőtt a központi állami költségvetés bevételeit tartja számon. Nagyon kevesen (a válaszadóknak mindössze tíz százaléka) említett egyáltalán az adókon kívül valamilyen járulékokat. Hozzá kell tenni, ennek a magyarázatai között az is szerepet játszik, hogy a válaszadók percepciójában valószínűleg csak kevéssé válik el egymástól az adók és a járulékok fogalma. Az államháztartás bevételeivel kapcsolatos hiányos ismereteket az is jelezte, hogy a különböző járulékfajták tartalma nem vált el világosan egymástól. Ez utóbbi jellegzetességre (többek között) az utalt, hogy összességében a foglalkoztatottak mintegy egyhatoda nem tudott semmilyen járulékot megnevezni, egyhatodnyian tudták, hogy valamilyen járulékot vonnak, de nem tudták, mire, és mintegy kétharmad volt azoknak az aránya, akik tisztában voltak azzal, milyen célokkal történik a járulékok levonása.

Noha a társadalombiztosításnak fizetett járulékok címkézett adók, viszonylag kevesen tudják, hogy mire használják a járulékokat. Miközben a nyugdíj esetében a megkérdezettek nagyobb aránya tudott kapcsolatot teremteni a járulék és a szolgáltatás között, az egészségügy esetében már egyáltalán nem ez volt a helyzet. Megkérdezettjeink sokszor olyan tételeket is a címkézett adók felhasználási körébe sorolnak, amelyeknek most éppen nincs közük a járulékokhoz. Mindazonáltal ez nem feltétlenül az állampolgárok tájékozatlanságát jelenti, hiszen a szóban forgó tételek finanszírozási forrásai sokat változtak a valóságban is.

Második részhipotézisünk azt mondja ki, hogy a posztszocialista társadalmak szavazópolgárai alábecsülik a kormányzati programok valódi költségeit. A fentiekben említett okok (ingyenesség és centralizáltság) mellett az adórendszer bonyolultsága és áttekinthetetlensége szintén hozzájárul ahhoz, hogy a kormányzati szférában vagy az államháztartásban ne legyen egyszerű kideríteni, mi mennyibe kerül. Így például az adófizetők számára többnyire átláthatóbbak a személyi jövedelemadóhoz hasonló direkt

adók terhei, mint az árakba beépülő fogyasztási adóké és vámoké. A különféle kormányzati kiadások és programok adóbázisainak összekuszálása, az államháztartáson belüli keresztfinanszírozás gyakorlata ugyancsak nem segíti elő, hogy a választópolgárok az állami szerepvállalás költségeiről valós képet kapjanak. Ráadásul az állami bevételek maximalizálásra törekvő kormányok szeretnek olyan adórendszereket működtetni, amelyek jövedelem-rugalmasak. Ez azt jelenti, hogy a jövedelmek infláció vagy egyéb okok miatti növekedése esetén az állam adóbevételei nagyobb arányban nőnek, mint a jövedelmek, és az így keletkező „fiskális nyűg" a szavazópolgárok külön jóváhagyása nélkül növeli a kormányzati bevételeket. A választópolgárok többsége, úgy tűnik, azzal sincs tisztában, hogy a túlméretezett államháztartás, valamint az államilag finanszírozott jóléti és egyéb programok fenntartása és működtetése jelenleg az állam fokozott eladósodásához vezet, amely viszont óhatatlanul növelni fogja minden egyes adófizető polgár jövőbeli adóterheit.

Fiskális illúziókon tehát azt értjük, hogy a szavazópolgárok torzítottan észlelik és szisztematikusan alábecsülik a költségvetésből finanszírozott közjavak és állami programok adóterhét vagy adóárát. A kérdőíves felmérés során egyebek között arra kértük az érintetteket, hogy tippeljék meg, mekkora lehet egy átlagos beteg ellátásának teljes kórházi költsége hálapénz nélkül. A becslés megkönnyítéseképpen azt javasoltuk, hogy gondoljanak egy 10 napos belgyógyászati kivizsgálás költségeire attól a perctől kezdve, hogy a beteg belép a kórházba, egészen addig, amíg el nem engedik. A szóban forgó kérdés megválaszolása után közöltük a megkérdezettekkel, hogy egy átlagos beteg kórházi kezelésének költsége hozzávetőleg (1995-ös adat) 46 000 Ft, s ezt a pénzt a munkaadók és munkavállalók által befizetett tb-járulékból fedezik. Ezt követően arra kértünk mindenkit, becsülje meg, hogy a kórházi ellátás ingyenességének fenntartása havonta mekkora terhet jelent egy átlagos adó- (pontosabban: járulék-) fizetőnek. Ugyanezt az eljárást követtük a felsőoktatás költségeire vonatkozó becslések feltérképezésére is. Azt kértük, mondják meg: ismereteik szerint mennyibe kerül egy egyetemista teljes ötéves kiképzése, összesen és egy adófizetőre vetítve. Ennek mintájára azt is megkérdeztük, hogy véleményük szerint mekkora a receptre felírt gyógyszereknek a fogyasztó által fizetett hányada, illetve a gyógyszertámogatás mekkora éves terhet jelent egy adófizetőre számítva. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezettek szerint a mai nyugdíjak hány százalékát fizetik a most dolgozók nyugdíjjárulékából. Végezetül a szociális segélyezés rendszerének egy adófizetőre jutó terhéről érdeklődtünk.

A fiskális illúziókra vonatkozó kutatásaink eredményei alapján azt találtuk, hogy az állampolgárok meglehetősen nagy hányada nem volt képes arra, hogy megbecsülje az egyes programok költségeit. A megkérdezettek 8–15 százaléka válaszolt „nem tudom"-mal, amikor a makro költségekről kérdeztük, és a válaszadók mintegy egynegyede, egyötöde nem vállalkozott arra, hogy az egy adófizetőre jutó terheket megbecsülje.

Azok között, akik vállalkoztak a szóban forgó becslésekre, nagyon nagy a válaszok szórása. A válaszadók összességében felülbecsülik az állami kiadásokat a kórházi betegellátásra, valamint a segélyezésre vonatkozóan. Jelentősen alábecsülik viszont a felsőoktatás makro kiadásait és az állami szerepvállalást a gyógyszerek támogatásában. A fiskális illúziókkal kapcsolatos hipotézisünk tehát csak részben helytálló: nem arról van szó,

hogy a megkérdezettek szisztematikusan alábecsülnék az állami kiadások mértékét, hanem sokkal inkább arról, hogy pontatlan, helyenként nagyon pontatlan ismeretekkel rendelkeznek az állami programok költségeiről. Ezt jelzi egyébként az is, hogy a felsőoktatás esetében a költségeket jelentősen alábecsülték, majd, miután megtudták a tényleges adatokat, nagymértékben túlbecsülték az egy adófizetőre jutó terheket. A kérdőív későbbi részeiben a kétfajta becslés közötti különbségek valamelyest csökkentek.

3. AZ ÁLLAM KIADÁSAIVAL KAPCSOLATOS PREFERENCIÁK ALAKULÁSA

Az állam kiadásaival és az állam jóléti szerepvállalásával kapcsolatban több tanulmány is foglalkozott mostanában. A szóban forgó tanulmányok arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarországon, hasonlóan a többi posztszocialista országhoz, meglehetősen erősek az állami kötelezettségvállalás iránti preferenciák. [*Ferge* (1994), (1996); *Vecernik* (1996)].

A szóban forgó megállapítások olyan közvéleménykutatási eredményeken alapultak, amelyekben a megkérdezetteket úgy kérik fel az állami kötelezettségvállalással kapcsolatos véleménynyilvánításra, hogy nem tisztázzák velük a szóban forgó kiadások később és más helyeken felmerülő költségeit. Ettől eltértek azok a kérdések, amelyeket a TÁRKI 1995 nyarán folytatott vizsgálata tartalmazott: a szóban forgó vizsgálat megkérdezettei már viszonylag részletesen megfogalmazott átváltási összefüggések (trade-off-ok) közül választhattak, mérlegelniük kellett, hogy adott esetben adóemelés árán is támogatnák-e a kiadások emelkedését, illetve milyen állami kötelezettségekből fognának vissza, ha ezzel az adók is csökkenthetők lennének [lásd TÁRKI (1995a)]. E kutatások azonban még mindig arra utaltak, hogy az állami szerepvállalással kapcsolatos elkötelezettség továbbra is erős. Voltak azonban olyan tapasztalatok is, hogy a kérdés megfogalmazása önmagában is befolyásolja a kapható válaszokat (például azokban az esetekben, amikor az egyének döntési alternatíváihoz viszonylag jól megfogalmazható költségeket és hasznokat tudtak hozzárendelni, lásd erről TÁRKI (1995b). Többek között a TÁRKI 1995-ös felvételének eredményei, valamint a fent említett közvéleménykutatási megközelítéssel kapcsolatos kritikák [mindenekelőtt Kornai Jánosé, lásd *Kornai* (1996)] inspirálták ezt a kutatást.

Jelen esetben ugyanis a kutatási koncepció az volt, hogy előbb feltérképezzük az adókkal és állami kiadásokkal kapcsolatos ismereteket, majd alapos tájékoztatás után (ami azt jelenti, hogy a kérdezz-felelek játékot követően mindig meg is mondtuk a „helyes megoldást") térünk rá az egyes kiadási tételekkel, valamint intézményi alternatívákkal kapcsolatos véleményekre.

Tapasztalataink szerint, noha a jóléti és a szociális kiadásokkal összefüggő állami szerepvállalásra vonatkozó preferenciák általában erősnek mutatkoztak, az adókkal kapcsolatos ismeretek közlése némiképpen átrendezte a kiadásokkal kapcsolatos preferenciákat. Összességében tehát úgy tűnik, hogy a nagyobb fokú adótudatosság egyben nagyobb fokú költségtudatosságot is jelent, ami viszont nagyobb takarékossággal járhat együtt.

Bizonyos kérdéseket azzal a szándékkal is feltettünk, hogy megvizsgáljuk a kiadási preferenciák alakulását összehasonítható módon, de teljesen más kontextusban feltett kérdések esetén. Ez történt annak a kérdésnek az esetében, amelyik közvetlenül kérdezett rá az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciákra. Egész pontosan két kérdést kellett megválaszolni. Az egyik azt tudakolta, hogy mire költenének többet, még akkor is, ha ezzel az adózók adói növekednének, elkölthető jövedelmeik pedig csökkennének, a másik pedig azt, hogy mire költenének kevesebbet, ha mindez az adózók elkölthető jövedelmének növekedését hozná magával. Ezek a kérdések elhangzottak korábban a TÁRKI egy korábbi adatfelvétele során, anélkül azonban, hogy akkor a kiadásokkal kapcsolatos költségek pontosabb részletezésére sor került volna. A jelen kutatás kontextusában viszont úgy került sor a szóban forgó kérdésre, hogy a megkérdezettek már túlestek a költségekkel kapcsolatos diskurzuson.

Azt tapasztaltuk, hogy válaszadóink, miután tájékoztattuk őket az egyes programok valódi költségeiről, relatíve kisebb arányban választották az egészségügyi kiadásokat és a családi támogatásokat a preferálandó területek között és (csekély mértékben ugyan, de) megnőtt azok száma, akik csökkentenék ezeket a kiadásokat. Ezzel szemben kissé nagyobb mértékben választották a nyugdíj és az oktatási kiadásokat a preferálandó területek között. Az egyes területek preferencia sorrendje nem változott jelentősen a két felvételben.

4. STATUS QUO ÉS INTÉZMÉNYI REFORMOK

A tanulmány eddigi részeiben arra kerestük a választ, hogy a válaszadók miképpen ítélik meg az egyes jóléti programokkal kapcsolatos kiadásokat. Most arra térünk rá, hogy (az egyes kiadási programok költségeinek valamelyes ismeretében) milyen alternatív finanszírozási formákat tartanának elfogadhatónak a jóléti rendszer egyes területein.

A kutatás első gyorselemzésében a jóléti rendszer három nagyobb programjával: a felsőoktatással, az egészségügyi rendszerrel (ezen belül külön a kórházi ellátás és a gyógyszertámogatás rendszerével) és a nyugdíjrendszerrel foglalkoztunk, mert ezeken a területeken voltak egymással jól összevethető, az intézményi alternatívákat összehasonlító kérdéseink.

A kérdezés során a tisztán állami és a tisztán piaci alternatíva mellett megkülönböztettünk egy vegyes („piaci szocialista") megoldást. (Ezeknek az intézményi alternatíváknak a listáját a Függelék tartalmazza. Az egyes lehetséges alternatívák ismertetése után azt vizsgáltuk, hogy a megkérdezettek mekkora arányban döntenének egyik vagy másik alternatíva mellett.

A kutatás kiindulópontja az volt, hogy a kinyilvánított preferenciákat annál komolyabban vehetjük, minél nagyobb fokú a megkérdezettek adótudatossága, és minél jobban ismerik az egyes alternatívák előnyeit és hátrányait. A kutatás során azt tapasztaltuk, hogy az állami ellátáshoz (lényegében a status quóhoz) való ragaszkodás mértéke attól függ, melyik szektorról beszélünk: összességében kevesen vannak azok, akik a doktrineren tiszta megoldásokat kedvelnék. Az egyes intézményi alternatívák melletti „voksokat" az

1. táblázat tartalmazza. Ebből az tűnik ki, hogy a tisztán állami megoldáshoz való egyértelmű ragaszkodásról csak a gyógyszerek ártámogatása esetében beszélhetünk. A többi esetben is jelentős ugyan a status quóhoz való ragaszkodás, de más, vegyes vagy piaci megoldások támogatottsága ennél nagyobb. A kórház-finanszírozás és a nyugdíjrendszer működtetésében a relatív többség az állami és piaci elemek kombinációját tartaná kívánatosnak. A felsőoktatás esetében, úgy tűnik, az állami és a piaci megoldásokat támogató két, egyesével mintegy negyven százaléknyi „szavazatot" jelentő tábor mellett viszonylag kevesen, mintegy 12 százalékban támogatják a tisztán piaci megoldásokat.

1. táblázat. Intézményi választások: az „állami", a „piaci" és a „vegyes" megoldások támogatottsága az államháztartás egyes területein

	Felsőoktatás finanszírozása	Kórház-finanszírozás	Gyógyszer-támogatás	Nyugdíj
„Állami"	42,1	35,5	75,1	21,4
„Vegyes"	43,5	44,1	-	56,5
„Piaci"	12,1	17,9	20,3	18,5
Nem tudja eldönteni	2,2	2,5	4,6	3,5

Az így létrehozott változókból konstruáltunk egy olyan változót, amelyik mintegy szintetizálja az állammal és piaccal kapcsolatos véleményeket. Az új változó megoszlásának vizsgálatából az tűnt ki, hogy viszonylag kevesen választják a doktrineren tiszta megoldásokat. Az összes válaszadónak kevesebb, mint tíz százaléka választotta mindhárom területen az „állami" opciót. Az is igaz persze, hogy a tisztán piaci megoldások iránti preferencia ennél még gyengébb: kevesebb, mint egy százalék. Hozzá kell tenni: ebben a konstrukcióban a „vegyes" megoldások is piaci technikákat takarhatnak: például a kórházfinanszírozásban kifejezetten a „vegyes" megoldások képviselik az igazán piackonform megoldást, hiszen pontosan azok a rendszerek tekinthetők csökevényesnek (eredményeznek az elérhetőnél kisebb hasznosságot), ahol egyáltalán nincsenek biztosítók és a betegeknek minden kezelésért „zsebből" kell fizetniük.

A következőkben az egyes területeken tekintjük át az intézményi preferenciákat.

Felsőoktatás. A megkérdezettek 23 százaléka adott nemleges választ akkor, amikor arról érdeklődtünk, hogy szerintük az ingyenes felsőoktatási rendszer fenntartása jelent-e anyagi terheket az adófizetők számára. Ez jelzi azt, hogy a társadalomban élnek az „ingyenebéd" lehetségességével kapcsolatos illúziók. Azok között, akik tudtak valamit arról, hogy a felsőoktatás pénzbe kerül, többségben voltak azok, akik alábecsülték a szóban forgó makro-költségeket. Az egy adófizetőre jutó terheket a megkérdezettek általában túlbecsülték, ám ennek a ténynek túl sok jelentőséget azért nem tulajdoníthatunk, mert a kérdőívben ez volt az első ilyen jellegű kérdés, és a válaszadóknak ekkor még a kiadások nagyságára és az adófizetők arányára szimultán becsléseket kellett adniuk.

Szintén láttuk azt is, hogy az oktatásnak általában (az állam egészségbiztosítási szerepvállalásával együtt, bár annál talán valamivel kisebb mértékben) a jelentős mértékben preferált állami feladatok közé kellene tartoznia - legalábbis a közvéleménykutatási ta-

pasztalatok szerint. A részletesebb vizsgálatból az derült ki, hogy a felsőoktatás esetében a többi elosztó rendszer átalakításával kapcsolatos véleményekhez képest némileg egyoldalúbb a rendszer átalakításával kapcsolatos attitűdök szerkezete.

Egészségügyi rendszer. Az egészségügyi rendszer finanszírozásával kapcsolatban láttuk, hogy viszonylag kevesen tudják (mindenesetre lényegesen kevesebben, mint a nyugdíjak esetében), hogy címkézett járulékok adják a kiadások fedezetét. Ennélfogva az adótudatosságra és a fiskális illúziókra vonatkozó hipotézisünk értelmében azt várnánk, hogy a megkérdezettek alábecsülik a kiadásokat. Ezzel szemben azt találtuk, hogy a kórházi ellátás összes költségét és az egy adófizetőre jutó terheket egyaránt nagyobbnak, a gyógyszerek állami támogatottságának mértékét viszont kisebbnek becsülik a ténylegesnél.

A TÁRKI 1995 nyári vizsgálatának egyik legmarkánsabban kirajzolódó tapasztalata a lakosságnak az egészségügyi rendszerbe történő állami beavatkozás iránti rendkívül erőteljesen megfogalmazott preferenciája volt. Ez, mint az előző fejezetben láttuk, kisebb mértékben, de akkor is fennmarad, ha a megkérdezetteket egy olyan diszkurzus után faggatjuk preferenciáikról, amelynek során fölvilágosítjuk őket a tényleges költségekről.

A későbbiekben egy részletesebb vizsgálat feladata lehet ennek a látható (vagy csak látszólagos) ellentmondásnak a feloldása. Egy lehetséges magyarázat kiindulópontját valószínűleg az egészségügyi rendszer mindennapi működésének jellemzőiben kell keresni. Az egészségügyi rendszer a „biztosítási típusú rendszert" mímelő finanszírozási rendre való áttérés előtt sem volt ingyenes. Azóta viszont a költségek (a költségvetés és az állampolgár számára egyaránt) csak növekedtek. Jelentősek azok az összegek, amelyeket a betegeknek közvetlenül, „zsebből", az esetek többségében ellenőrizetlenül, számla és adóvisszaigénylési lehetőség nélkül kell egy-egy kezelés esetén kifizetniük. Történik mindez úgy, hogy nincs biztosító, amelyik legalább utólag megtérítené a kezelési költségeket. Nem kellene tehát csodálkoznunk azon, hogy a közvéleményben egy olyan rendszer képe él, amelynek a finanszírozási forrása nem teljesen világos, és sokan minden bizonnyal egy magánzsebekből fizetett kiegészítésekkel fenntartott alapvetően állami rendszerre asszociálnak akkor, amikor az egészségügyi rendszerre gondolnak. Ilyen körülmények között nem kell csodálkozni azon, hogy a nagyobb fokú állami szerepvállalás igénye jelentős. Ugyanakkor az egyes intézményi megoldások közötti választáskor a legtöbben egy vegyes, a kötelező biztosítást választható és kiegészítő magánbiztosításokkal vegyítő megoldás mellett voksoltak.

Nyugdíjrendszer. A nyugdíjrendszer finanszírozásával kapcsolatban kevesebb bizonytalansággal találkoztunk, mint az egészségügyi rendszer esetében. Úgy tűnik, hogy a társadalombiztosítás számára fizetett járulékokkal lényegesen nagyobb mértékben kötődnek össze a nyugdíjak, mint az egészségügyi ellátás. Ugyanakkor még itt is rendkívül nagy a bizonytalanság. A megkérdezettek alig fele tudta megnevezni a nyugdíjakat, mint a társadalombiztosítási járulékok célját.

Amikor arra az intézményi kérdésre kerestük a választ, hogy „Mit gondol, miből fizeti az állam a mai nyugdíjasok nyugdíját?", lényegében arra kerestük a választ, hogy világos-e, milyen finanszírozási elven működik a nyugdíjrendszerünk. Vizsgálatunkból az derült ki, hogy mintegy 82 százalék tudja, hogy felosztó-kirovó elvről van szó, a többiek valamilyen kombinációnak hiszik.

A szóban forgó intézményi alternatívákat firtató kérdésre adott válaszokat a nyugdíjjárulék és a kiadások kapcsolatát jelző kérdésekre adott válaszokkal kombinálva azt mondhatjuk, hogy a legtöbben (mintegy 58 százalék) a kötelező társadalombiztosítási rendszer megtartása mellett a választhatóság növelését és az elismert pénztárak bevezetését jelentő alternatívát támogatják (2. táblázat). Közöttük vannak a legtöbben azok, akik ebben az esetben még a nyugdíjjárulékok emelését is elfogadhatónak tartanák (az összes megkérdezett 15,3 százaléka döntene e kombináció mellett). Az összes válaszadónak mindössze 17,3 százaléka voksolna konzisztensen a jelenlegi rendszer mellett (maradjon a felosztó-kirovó rendszer, ne változtassanak a járulékon). Az összes válaszadónak mintegy 13 százaléka „szavazott" volna következetesen egy teljesen „magára hagyott" rendszerre („ne legyen kötelező a nyugdíjbiztosítás, mindenki gondoskodjon magáról").

A reformokat támogató vélemények elfogadottsága persze nem jelenti azt, hogy az állampolgárok ténylegesen felkészültek is lennének egy efféle váltásra. A TÁRKI egy korábbi vizsgálata már felhívta a figyelmet arra, hogy a korhatár előtt tíz évvel állóknak mintegy egyharmada még nem is gondolkodott arról, hogy mi történik majd a nyugdíjas kor elérése után, mivel egészíti ki a jövedelmét. Ebben a vizsgálatban hasonló eredményeket kaptunk, azzal a megszorítással, hogy még kevésbé jellemző az idős korra való felkészülés: a megkérdezettek felének nincsenek elképzelései, egynegyedük tervezi, hogy tovább dolgozik, és mintegy 23 százalék tervezi, hogy életjáradéki szerződést köt.

2. táblázat. A nyugdíjjárulékkal és az intézményi megoldásokkal kapcsolatos alternatívák támogatottsága az összes válaszadó százalékában (a „nem tudom" válaszok kizárásával)

Intézményi alternatívák:	Felosztó-kirovó	Kötelező tb, kiszerződési lehetőséggel	Ne legyen kötelező nyugdíj-biztosítás	Összesen
Ne változtassanak a nyugdíjjárulékon, az én nyugdíjamat majd fizetik az akkor dolgozók.	17,3	19,9	2,9	40,1
Emeljék a nyugdíjjárulékot, és az így összegyűlő pénzt kamatoztassák a mi nyugdíjunk fedezésére.	3,0	15,3	2,6	20,9
Csökkentsék a mai nyugdíjjárulékokat, így a fizetések növekedhetnének és a többletpénzről mindenki eldönthetné, hogy mit csinál vele: például félreteszi-e öregkorára.	2,6	23,2	13,2	39,0
Összesen	22,9	58,4	18,7	100,0

5. A STATUS QUO MELLETTI ELKÖTELEZETTSÉG ÉS AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS REFORMJÁVAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK ALAKULÁSA

Mint azt a megelőző fejezetben láttuk, (vö. 1. táblázat) az aktív korú magyar választópolgárok között jelentős számban vannak olyanok, akik az államháztartási reformjavaslatok vitája során fölmerült alternatív intézményi megoldásokkal szemben előnyben részesítik a fennálló állapotokat. Noha alig 9–10 százalékra tehető azoknak az aránya, akik foggal-körömmel, vagyis minden egyes vizsgált területen ragaszkodnának a fennálló állapotok megóvásához, a közszolgáltatások és a nagy ellátó rendszerek reformját külön-külön átlagosan a megkérdezettek több mint 40 százaléka (a nyugdíjrendszer átalakításánál ez a szám 21,4%, a gyógyszerártámogatás rendszerének megreformálásánál viszont 75%) ellenzi.

Harmadik részhipotézisünk értelmében tehát a magyar szavazópolgárok fiskális percepcióját befolyásolják azok a döntési anomáliák, amelyeket összefoglalóan „status quo hatás" vagy „veszteséggel szembeni averzió" néven tart számon a döntéselméleti szakirodalom. A standard döntéselméleti és mikroökonómiai modellek arra a burkolt föltevésre épülnek, hogy egyrészt a cselekvő egyén döntései függetlenek kiinduló helyzetbeli vagyoni állapotától, másrészt pedig egy adott jószág beszerzési ára, vagyis az az ár, amelyen a döntéshozó hajlandó megvásárolni a kérdéses jószágot (az egyén fizetési hajlandósága) nem különbözhet attól az ártól, amelyen ugyanaz a személy eladná a jószágot (az egyén elfogadási hajlandóságától). Empirikus adatok azt mutatják azonban, hogy bizonyos szituációkban az előbbi föltevés nem felel meg a tényeknek, azaz: a döntéshozók igen gyakran elfogultak a status quóval szemben, mivel elfogadási hajlandóságuk esetleg háromszor-négyszer nagyobb, mint fizetési hajlandóságuk.

Az alábbiakban egy egyszerű regressziós modell segítségével azt próbáljuk elemezni, hogy milyen tényezők magyarázzák a status quóhoz való ragaszkodást a kórházi ellátás, a felsőoktatás és a nyugdíjrendszer reformja esetében. A gyógyszerellátás és a szociális segélyezés rendszerének megváltoztatásával kapcsolatos állampolgári attitűdökre nem térünk ki, mivel a szóban forgó területeken a kapott válaszok alapján nem tudunk különbséget tenni a különféle finanszírozási opciókkal és az alternatív intézményi megoldásokkal összefüggő vélemények között.

A *kórházi ellátás rendszerének* megreformálására vonatkozó vélemények elemzése során függő változónk az *SQHOSP* kvalitatív változó volt, amely az 1 értéket vette föl, ha a megkérdezett egyetértett a következő állítással: „1. Fenn kell tartani a kórházi ellátás mai rendszerét. A kórházi ellátásért fizessen egy átlagos adófizető a társadalombiztosításnak továbbra is havi 2100 forintot, és ha szükséges, fizesse meg a szokásos hálapénzt is", és 0 lesz minden más esetben.[3] Adataink azt mutatják, hogy a megkérdezettek tekintélyes hányada (35,4%), összesen 324 fő választotta ezt az opciót.

[3] A megkérdezettek az előbbin kívül a következő lehetőségek közül választhattak: 2. „Legyen továbbra is kötelező a jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás, de mindenki választhasson, hogy a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosítás mellett mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást, ha még jobb kórházi ellátást akar." 3. „Ne legyen kötelező biztosítás a kórházi ellátásra. Mindenki maga döntse el, hogy akar-e biztosítást kötni, vagy inkább másra költi ezt a pénzt. Akinek nincs kórházi ellátásra szóló biztosítása, az legfeljebb zsebből fizeti a költségeket, ha kórházba kerül." 4. „Nem tud választani."

Modellünk segítségével arra a kérdésre kívánunk választ kapni, hogy milyen tényezőktől függ annak a valószínűsége, hogy a vizsgált szituációban valaki a status quo mellett dönt. A becsléshez egy úgynevezett logisztikus (vagy röviden: logit) regressziós modellt használunk fel, amelynek az általános szerkezete a következőképpen fest:

$$Prob\,(SQHOSP = 1) = \frac{1}{1 + e^{-z}}$$

ahol $Z = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \ldots + \beta_n X_n$, az X változók független magyarázó változók, a β együtthatók az adatok alapján becsült paraméterek, e pedig a természetes logaritmus alapja. A logisztikus regresszió paramétereit a maximum likelihood módszer segítségével becsüljük.

A 3. táblázat logisztikus regressziós modellünk legfontosabb eredményeit tartalmazza. A status quo melletti elkötelezettség valószínűségét az EXPHOSP, az EDUC, az INCOME, a FIHO, a TAXTUD és az SQCOLL változók alapján próbáltuk előrejelezni. Az EXPHOSP, az EDUC, a TAXTUD és az SQCOLL változók dummy-változók, amelyek rendre a személyes érintettség (EXPHOSP), a képzettség (EDUC), az adótudatosság (TAXTUD) és a felsőoktatás ingyenességéhez, illetve általában a status quo-hoz való ragaszkodás (SQCOLL) hatását mérik.

Az EXPHOSP változó az 1 értéket veszi föl, ha a megkérdezett az elmúlt évben volt kórházban vagy huzamosabb ideig járt orvosi (egészségügyi) kezelésre, és/vagy ha a megkérdezett családjában van olyan személy, aki sokat beteg. Ilyenkor a megkérdezett személyes érintettségéről beszélünk. A képzettséget mérő (EDUC) változót úgy kódoltuk, hogy az alapképzettségűek (a legmagasabb befejezett iskolai végzettség nyolc osztály vagy annál kevesebb) csoportja szolgál referencia osztályként, a középfokú (legmagasabb befejezett iskolai végzettség szakmunkásképző, gimnázium vagy egyéb középiskola) vagy felsőfokú (legmagasabb befejezett iskolai végzettség főiskola, felsőfokú technikum vagy egyetem) képzettségűeket ehhez a referencia csoporthoz hasonlítjuk. Az adótudatosság (TAXTUD) változót úgy határoztuk meg, hogy a megkérdezetteket akkor tekintettük adótudatosnak, ha tisztában voltak azzal, hogy bruttó fizetésükből a munkahelyükön a személyi jövedelemadón kívül társadalombiztosítási (nyugdíj- és egészségbiztosítási) járulékot vontak le, és ha tudták, hogy a munkaadónak a kifizetett keresetek után szintén kell társadalombiztosítási (nyugdíj- és egészségbiztosítási) hozzájárulást fizetnie. Az SQCOLL változó az 1 értéket veszi föl, ha a megkérdezett a felsőoktatás jelenlegi rendszerének fenntartása mellett tette le a garast, és 0 lesz minden más esetben.

Az INCMREL változó egyfajta standardizált folytonos változó, amely a megkérdezett háztartásának havi (nettó) összjövedelmét a minta átlagának százalékában fejezi ki. A fiskális illúziókat megragadni hivatott FIHO változó értékei azt fejezik ki, hogy az ingyenes kórházi ellátás adóárára vonatkozó becslések hány százalékát teszik ki a tényleges értéknek. Azt várjuk, hogy a változó értékének növekedésével, vagyis a fiskális illúziók csökkenésével a választópolgárok egyre kevésbé ragaszkodnak a status quóhoz.

Az együtthatók előjelével kapcsolatban azt várjuk, hogy a személyes érintettséget kifejező EXPHOSP változó és a status quo melletti általános elkötelezettséget jelző SQCOLL változó együtthatójának kivételével minden egyes együttható előjele negatív lesz.

A logit modell paramétereire vonatkozó becsléseket a 3. táblázat B oszlopa tartalmazza. A szóban forgó becslések fényében regressziós egyenletünk a következő alakot ölti:

Z = 0,1486 + 0,3447 EXHOSP(1) - 0,4109 EDUC(1) -1,3796 EDUC(2) - 0,3412 INCMREL - 0,1442 FIHO - 0,4113 TAXTUD(1) + 0,6336 SQCOLL.

3. táblázat. A logisztikus regressziós modell eredményei - Kórházi ellátás

Változó	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia	R-négyzet	Esélyráta
EXPHOSP(1)	0,3447	0,1748	3,89	0,0486	0,0468	1,4116
EDUC			15,2184	0,0005	0,1139	
EDUC(1)	-0,4109	0,226	3,3046	0,0691	-0,0388	0,6631
EDUC(2)	-1,3796	0,3551	15,0939	0,0001	-0,1231	0,2517
INCMREL	-0,3412	0,2081	2,6875	0,1011	-0,0282	0,7109
FIHO	-0,1442	0,0823	3,0688	0,0798	-0,0352	0,8657
TAXTUD(1)	-0,4113	0,1883	4,7714	0,0289	-0,0566	0,6628
SQCOLL(1)	0,6336	0,1728	13,4433	0,0002	0,115	1,8845
Konstans	0,1486	0,3037	0,2395	0,6246		

A regressziós egyenlet értelmezésének megvilágítása érdekében tegyük föl, hogy a vizsgált egyén nem volt kórházban az elmúlt évben és családjában nincs súlyos beteg (EXHOSP = 0); a megkérdezettnek alapfokú képzettsége van [EDUC(1) = EDUC(2) = 0]; a háztartás havi nettó jövedelme megegyezik az átlaggal (INCMREL = 1); az egyénnek az ingyenes kórházi ellátás adóterhére vonatkozó becslése éppen fele a valódi értéknek (FIHO = 0,5), és a vizsgált egyén egyrészt nincs tisztában a fizetéséből a személyi jövedelemadón kívül levont járulékokkal és adókkal (TAXTUD = 0), másrészt általában előnyben részesíteni látszik a status quo-t (SQCOLL = 1). Ebben az esetben Z = 0,1486 - - 0,3412 (1) - 0,1442 (0,5) + 0,6336 (1) = 0,3689, vagyis annak a valószínűsége, hogy a kérdéses egyén a kórházi ellátás ingyenességének fenntartása mellett teszi le a garast,

$$Prob\,(SQHOSP = 1) = \frac{1}{1 + e^{-0,3689}} = 0,59$$

lesz. Ha viszont egy egyébként minden tekintetben hasonló helyzetű egyén az elmúlt évben kórházban volt vagy családjában súlyos beteg van, akkor Z értéke 0,7136 lesz, a vizsgált valószínűség pedig 0,67-ra növekszik.

A 3. táblázat *Wald* oszlopa az egyes együtthatókra vonatkozó Wald-statisztika értékét, a *Szignifikancia* oszlop pedig az adott Wald statisztika szignifikancia szintjét tartalmazza. A két oszlop együttesen azt adja meg, hogy az egyes együtthatókat milyen szignifikancia szint mellett tekinthetjük különbözőnek 0-tól. Modellünk eredményei azt mutatják, hogy magyarázó változóink előjele várakozásainkkal összhangban alakul ugyan, ám 0,05-os szignifikancia szint mellett az INCMREL és a FIHO változók együtthatói nem különböznek szignifikánsan nullától. Másfelől viszont 0,1-es szignifikancia szinten minden egyes magyarázó változó esetében elvethetjük azt a hipotézist, hogy a változó együtthatója nem különbözik nullától.

Az egyes változók hozzájárulása a függő változó értékalakulásának magyarázatához a modellben szereplő többi változótól függ. A 3. táblázat R oszlopában szereplő statisztika azt méri, hogy mekkora az egyes változók parciális hozzájárulása a vizsgált esemény bekövetkezési valószínűségéhez. Ha R értéke pozitív, akkor ez azt jelenti, hogy az adott változó értékének növekedésével a status quo melletti elkötelezettség valószínűsége növekszik. Negatív R-értékek esetében fordított a helyzet. Minél nagyobb az R-statisztika értéke, annál nagyobb a kérdéses változó hozzájárulása a modell sikeréhez.

A táblázat utolsó oszlopa az esélyrátát (az esemény bekövetkezési és be nem következési valószínűségének becsült hányadosát) mutatja.

A modell illeszkedésének jóságát az alábbi klasszifikációs táblázat (4. táblázat) szemlélteti. A tábla adatai azt mutatják, hogy modellünk előrejelzései átlagosan mintegy az esetek 69 százalékában bizonyultak helytállónak.

4. táblázat. A modell illeszkedése - klasszifikációs táblázat

Megfigyelt esetszám	A modell által előrejelzett esetszám		Helytálló előrejelzések aránya
	STATUS QUO ellen	STATUS QUO mellett	
STATUS QUO ellen	409	37	91,70%
STATUS QUO mellett	174	55	24,02%
Együtt			68,74%

A *felsőoktatás reformjával* szemben mutatkozó ellenállás magyarázata során az előbbi modellt a következőképpen specifikáltuk. A személyes érintettséget az EXPCOLL dummy-változó ragadja meg, amely az 1 értéket veszi föl, ha a megkérdezett legalább egy gyermek eltartásáról gondoskodik. A képzettség és iskolai végzettség hatását leíró EDUC változó helyett a foglalkozási csoportokat elkülönítő OCCUP változót használjuk. Három foglalkozási csoportot különböztetünk meg. Az elsőbe - ez a referencia-csoport - a munkások és alkalmazottak, a másodikba - OCCUP(1) - a vezetők és értelmiségiek, a harmadikba pedig - OCCUP(2) - az önállók és vállalkozók tartoznak. A foglalkozási csoporthoz tartozás különbségei természetesen részben az iskolai végzettségben fennálló különbségeket tükrözik. A jövedelem változó megegyezik a korábban használt INCMREL változóval. A fiskális illúziókat most a FICOLL változó méri. Konstrukciójának alapelve megegyezik a FIHO változóéval. A két változó közötti egyetlen különbség abban rejlik, hogy a FICOLL változóhoz tartozó öt legfelső extrém esetet kiiktattuk. A szóban forgó esetekhez tartozó FICOLL értékek és a változó átlaga közötti eltérés olyan nagy volt, magyarán: a szóban forgó egyének olyan mértékben túlbecsülték a felsőoktatás ingyenességével járó adóterheket, hogy ezt csak teljes költségérzéketlenségként értelmezhetjük.

Az adótudatosság hiányáról (TXTDCOLL = 0) a jelen esetben akkor beszélünk, ha a megkérdezett úgy vélte, hogy a felsőoktatás ingyenességének fenntartása nem jelentett anyagi megterhelést az adófizetők számára. A status quo melletti általános elkötelezettséget végül a kórházi ellátás esetleges megreformálásával kapcsolatos attitűd (SQHOSP) fejezi ki. A szóban forgó modell legfontosabb eredményeit a 5. táblázatban foglaltuk össze.

5. táblázat A regressziós modell eredményei - Felsőoktatás

Változó	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia	R-négyzet	Esélyráta
EXPHOSP(1)	0,5704	0,1939	8,6529	0,0033	0,0921	1,7689
OCCUP			4,7557	0,0927	0,0311	
OCCUP(1)	-0,0731	0,2392	0,0934	0,7599	0	0,9295
OCCUP(2)	-0,6634	0,3043	4,7539	0,0292	-0,0593	0,5151
INCMREL	-0,5399	0,1943	7,7216	0,0055	-0,0854	0,5828
FICOLL	0,0159	0,0356	0,1989	0,6556	0	1,016
TXTDCOLL(1)	-0,578	0,2115	7,4652	0,0063	-0,0835	0,561
SQHOSP(1)	0,7425	0,1938	14,6851	0,0001	0,1272	2,1012
Konstans	0,051	0,3057	0,0278	0,8676		

Az együtthatók előjele ismét várakozásainknak megfelelően alakult, és 0,05 szignifikancia szinten - a FICOLL változó kivételével - minden egyes magyarázó változónk szignifikáns. Pontosabban: a vezetők és értelmiségiek körében nagyobb ugyan a felsőoktatási status quo elutasításának a valószínűsége, mint a munkások és alkalmazottak csoportjában, ám igazán nagy és a szó statisztikai értelmében is szignifikáns különbség ezen a területen a munkások és alkalmazottak, valamint az önállók és vállalkozók között áll fenn. Annak a valószínűsége, hogy egy gyermektelen, átlagos jövedelmű háztartásban élő, fiskális illúzióktól mentes, az adókkal kapcsolatosan tájékozatlan, ám más területeken a status quo fenntartásához nem ragaszkodó munkás vagy alkalmazott a felsőoktatás ingyenességének fenntartására voksol, 0,38-dal egyenlő, ugyanez az érték viszont egy egyébként minden tekintetben hasonló helyzetű önálló vagy vállalkozó esetében mindössze 0,23 lesz.

Az elemzés során kiderült továbbá, hogy a status quóhoz való ragaszkodás magyarázatában a képzettség önmagában nem sokat számít, a legfontosabb magyarázó változók ugyanis a személyes érintettség (EXPCOLL), a foglalkozás (OCCUP), különösen ennek „munkás, alkalmazott" és „önálló, vállalkozó" dimenziója, a háztartás jövedelme (INCMREL), az adótudatosság (TXTDCOLL) és a status quo melletti általános elkötelezettség (SQHOSP). Modellünk „jóságáról" a 6. táblázat adatai tájékoztatnak.

6. táblázat. A modell illeszkedése - klasszifikációs táblázat

Megfigyelt esetszám	A modell által előrejelzett esetszám		Helytálló előrejelzések aránya
	STATUS QUO ellen	STATUS QUO mellett	
STATUS QUO ellen	285	59	82,85%
STATUS QUO mellett	145	91	38,56%
Együtt			64,83%

A nyugdíjrendszer átalakításával szembeni ellenállást az előbbi modell egy kibővített változatával próbáltuk magyarázni. A korábban bevezetett magyarázó változók mellett bevontuk az elemzésbe az életkor hatását (ezt a KOR változó méri), valamint a nyugdíjas

évekre való egyéni felkészülést. Ez utóbbit az INSURE dummy-változó ragadja meg, amelyet a „A mai helyzet ismeretében, ha minden változatlan marad, mi sem számíthatunk valami magas nyugdíjakra. Ön gondolt-e már arra, hogy a jövőbeni nyugdíját valahogy majd kiegészíti?" kérdésre adott válaszok alapján alkottunk meg. A fiskális illúziókat mérő FIPENS változó azt fejezi ki, hogy a megkérdezett szerint a mai nyugdíjak hány százalékát fizetik a most dolgozók nyugdíjjárulékából. Felosztó-kirovó rendszerről lévén szó, a valódi érték közel 100%.

7. táblázat. A regressziós modell eredményei – Nyugdíjrendszer

Változó	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia	R-négyzet	Esélyráta
KOR	0,0276	0,0112	6,099	0,0135	0,0753	1,028
EDUC			17,7969	0,0001	0,1381	
EDUC(1)	-0,8538	0,2503	11,633	0,0006	-0,1154	0,4258
EDUC(2)	-1,6816	0,4576	13,5073	0,0002	-0,1261	0,1861
INCMREL	-0,2636	0,2634	1,0014	0,317	0	0,7683
FIPENS	-0,971	0,3586	7,3323	0,0068	-0,0859	0,3787
TAXTUD(1)	-0,3494	0,2259	2,3915	0,122	-0,0233	0,7051
SQHOSP(1)	1,81	0,2151	70,8035	0	0,3084	6,1103
INSURE(1)	-0,3266	0,2225	2,1561	0,142	-0,0147	0,7213
Konstans	-1,1875	0,5603	4,4917	0,0341		

Magyarázó változóink előjele összhangban áll előzetes várakozásainkkal, a háztartás relatív jövedelme (INCMREL), az adótudatosság (TAXTUD) és biztonságigény (INSURE) változók esetében azonban 0,05 szignifikancia szinten nem vethetjük el azt a hipotézist, hogy együtthatóik nem különböznek nullától. Elemzésünk eredményeit komparatív terminusokban a következőképpen foglalhatjuk össze: minél idősebb valaki és minél jobban hajlik általában a status quo elfogadására, annál valószínűbb, hogy ellenezni fogja a nyugdíjrendszer átalakítását. Az életkor hatásával kapcsolatban nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy mintánkban csak aktív korú egyének szerepelnek.

Ugyanakkor: az iskolázottság, valamint az egyént magában foglaló háztartás relatív jövedelmének növekedésével, az adótudatosság és a biztonság iránti igény fokozódásával, továbbá a nyugdíjrendszer fiskális paramétereinek pontosabb észlelésével, csökken annak a valószínűsége, hogy valaki a nyugdíjrendszer esetében a status quo fenntartására voksoljon. Modellünk illeszkedését végül a 8. táblázat adatai alapján ítélhetjük meg.[4]

[4] Az államháztartási reform fenti három részterületével kapcsolatban diszkriminancia elemzést is végeztünk. A diszkriminancia elemzés – némileg leegyszerűsítve a dolgokat – arra szolgál, hogy meghatározott változók segítségével azonosítsunk olyan csoportokat, amelyek megismerési vagy kutatási céljaink szempontjából fontos karakterisztikumaikat tekintve különböznek egymástól. A jelen esetben arra tettünk kísérletet, hogy az előzőekben bemutatott modell magyarázó változóinak olyan lineáris kombinációit hozzuk létre, amelyek alapján a vizsgált eseteket, vagyis a megkérdezett állampolgárokat több-kevesebb biztonsággal besorolhatjuk a „status quót pártoló" és a „reformokat támogató" csoportok valamelyikébe. A diszkriminancia elemzés eredményei mindenben alátámasztják és megerősítik a fenti regressziós modell alapján levont következtetéseket.

8. táblázat. A modell illeszkedése - Klasszifikációs táblázat

Megfigyelt esetszám	A modell által előrejelzett esetszám		Helytálló előrejelzések aránya
	STATUS QUO ellen	STATUS QUO mellett	
STATUS QUO ellen	535	26	95,37%
STATUS QUO mellett	103	44	29,93%
Együtt			81,78%

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Modellünk azt mutatja, hogy a személyes érintettség és a status quo előnyben részesítése egy másik területen (ezzel a változóval a status quo tehetetlenségi erejét próbáltuk megragadni) növeli, az adótudatosság, az iskolai végzettség, a háztartás jövedelme, és a megkérdezett fiskális tisztánlátása pedig csökkentik annak valószínűségét, hogy a megkérdezett a jelenlegi intézményi megoldás - „ingyenes felsőoktatás" és kórházi ellátás, „klaszszikus" felosztó-kirovó nyugdíjrendszer - fenntartásához ragaszkodik egy-egy meghatározott területen.

Így például a *kórházi ellátás* jelenlegi rendszere melletti elkötelezettség valószínűségét a személyes érintettség (a kórházi ellátásra való ráutaltság a családban) és a status quo preferálása egy másik területen növeli, a képzettség, a jövedelem és az adótudatosság növekedése, valamint a fiskális illúziók csökkenése pedig csökkenti.

A *felsőoktatás* reformjával kapcsolatos ellenállás magyarázata során kiderült, hogy igazán nagy és a szó statisztikai értelmében is szignifikáns különbség itt nem a különböző képzettségi csoportok, hanem az egyes foglalkozási csoportok között áll fenn. A felsőoktatás ingyenességének fenntartását elsősorban az önállók és vállalkozók, másodsorban pedig a vezetők és értelmiségiek ellenzik.

A *nyugdíjrendszer* reformjával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy minél idősebb valaki és minél inkább azt hiszi, hogy a jelenlegi nyugdíjakat nem a most dolgozók befizetéseiből fedezik (ez a fiskális illúziók egy sajátos formája), annál nagyobb annak a valószínűsége, hogy a jelenlegi felosztó-kirovó rendszer fenntartása mellett teszi le a garast. Ezzel szemben minél inkább igyekszik fölkészülni valaki nyugdíjas éveire (akár úgy, hogy valamilyen egyéni felhalmozási stratégiát választ, akár úgy, hogy valamilyen önkéntes nyugdíjbiztosítási pénztárhoz csatlakozik), annál valószínűbb, hogy elutasítja a status quót.

Függelék: A megkérdezetteknek felvázolt intézményi alternatívák listája a felsőoktatás, a kórházi ellátás, a gyógyszerek ártámogatása és a nyugdíjrendszer esetén

	Felsőoktatás	Kórházi ellátás	Gyógyszerek ártámogatása	Nyugdíjrendszer
„Állam"	„A felsőoktatás legyen ingyenes, akkor is, ha ez egy átlagos adófizetőnek havi 900 forintjába kerül."	„Fenn kell tartani a kórházi ellátás mai rendszerét. A kórházi ellátásért fizessen egy átlagos adófizető a társadalombiztosításnak továbbra is havi 2100 forintot, és ha szükséges, fizesse meg a szokásos hálapénzt is."	„Fenn kell tartani a gyógyszerek mai ártámogatási rendszerét, akkor is, ha ez egy átlagos adófizetőnek havi 1400 forint kiadást jelent."	„Minden maradjon úgy, ahogy most van; ne változzon a kötelező nyugdíjbiztosítás jelenlegi rendszere."
Vegyes	„A diákok fizessék a taníttatás költségeinek egy részét, a többit pedig továbbra is az adózók fizessék."	„Legyen továbbra is kötelező a jelenlegihez hasonló ellátást szavatoló biztosítás, de mindenki választhasson, hogy a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosítás mellett mindenki köthessen önkéntes kiegészítő biztosítást, ha még jobb kórházi ellátást akar."	Nem volt ilyen opció	„Legyen továbbra is kötelező a nyugdíjbiztosítás, de mindenki választhasson, hogy a fizetésemelésként megkapott összegből a TB-vel vagy valamelyik magánbiztosítóval köt-e szerződést. A kötelező biztosításon felül mindenki köthessen önkéntes kiegészítő nyugdíjbiztosítást is, ha még magasabb nyugdíjat akar."
„Piac"	„Az fizesse meg a havi 40 ezer forintot, aki egyetemre jár. Így az adók csökkennének, a nettó fizetések pedig kb. 3-4%-kal nőhetnének. (A diákok, ha nem bírják, jussanak államilag garantált hitelhez.)"	„Ne legyen kötelező biztosítás a kórházi ellátásra. Mindenki maga döntse el, hogy akar-e biztosítást kötni, vagy inkább másra költi ezt a pénzt. Akinek nincs kórházi ellátásra szóló biztosítása, az legfeljebb zsebből fizeti a költségeket, ha kórházba kerül."	„Szűnjön meg a gyógyszerek árának támogatása. Így az adók csökkennének, a nettó fizetések pedig kb. 5%-kal nőhetnének. Aki igényt tart a gyógyszerekkel kapcsolatos kiadásainak megtérítésére, kössön erre szóló önkéntes biztosítást, aki pedig úgy gondolja, az szükség esetén fizesse saját zsebből a gyógyszereket."	„Ne legyen kötelező nyugdíjbiztosítás. A fizetésemelésként megkapott összegről mindenki maga döntse el, hogy akar-e nyugdíjbiztosítást kötni, vagy inkább másra költi ezt a pénzt. Akinek nincs nyugdíjbiztosítása, az idős korában vagy gondoskodik magáról, vagy majd a családja gondoskodik róla."

HIVATKOZÁSOK

Csontos László (1995): Fiskális illúziók, döntéselmélet és államháztartási reform. Közgazdasági Szemle, 1995. december.

Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. (1996a): Adótudatosság és fiskális illúziók in: *Andorka, R.–Kolosi, T.–Vukovich, Gy.* (szerk.): Társadalmi Riport 1996 TÁRKI, 1996, 238–271. o.

Csontos L.–Kornai J.–Tóth I. Gy. (1996b): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. Egy kérdőíves felmérés tanulságai. Századvég, Új folyam 2. szám. 1996. ősz. 3–28. o.

Ferge Zsuzsa (1994): Szabadság és biztonság, *Esély,* 1994/5. sz.

Ferge Zsuzsa (1996): A rendszerváltás szubjektív mérlege. Népszabadság, 1996. február 24.

Kornai János (1996): Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja. Mozgó Világ, 1996/2.

TÁRKI (1995a): A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása, Kutatási beszámoló a Pénzügyminisztérium számára. Készítette Róbert Péter TÁRKI, Budapest.

TÁRKI (1995b): Az államháztartási reform, a családosok és a nyugdíj előtt állók, Kutatási beszámoló a Pénzügyminisztérium számára. Készítette Tóth István György TÁRKI, Budapest.

Vecernik, J. (1996): Gazdasági nehézségek és politikai attitűdök. Századvég, Új folyam 2. szám. 1996. tél 22–40. o.

NYUGDÍJREFORM-VITA MAGYARORSZÁGON

Urbán László

Kornai János szakmai életútja során időről-időre egy-egy tanulmányt szentelt bizonyos gazdaságfilozófiai és erkölcsi dilemmák tisztázó kifejtésének. Megítélése szerint az ezekkel kapcsolatos választások a magyar gazdasági reformfolyamat adott fázisában alapvető fontosságúak voltak.

A legfontosabb három ilyen áttekintés közül az első a „Hatékonyság és szocialista erkölcs" 1980-ban, a második „Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja" 1988-ban, a harmadik „Az állampolgár és az állam" 1996-ban jelent meg. Az első tanulmány alapvető üzenete, hogy megkerülhetetlen a választás a gazdasági hatékonyság elve és célkitűzése valamint bizonyos alapvető szocialista elvek (szolidaritás, biztonság) között. A második tanulmány a hatékonyság alapvető közgazdasági elve mellé az egyéni szabadság biztosításának morálfilozófiai mércéjét vezeti be, s leszögezi, hogy ezekhez mérve célszerű értékelni a reformálódó szocialista gazdaságok által elért eredményeket. A harmadik tanulmány a jóléti rendszerek reformja kapcsán szerinte figyelembe veendő néhány normatív alapelvet szögez le, közöttük említve például az állampolgárok egyéni döntési jogköre bővítésének és a hátrányos helyzetűek segítésének követelményét.

Ezek a tanulmányok korántsem egy szélsőséges liberális *credo* jegyében fogantak. Egy olyan közgazdász személyes dilemmáit tükrözik, aki amellett, hogy egy modern gazdaságban kulcsfontosságú értéknek tekinti a gazdasági hatékonyság érvényesülését, s személyes világnézete alapján nagyra értékeli az egyéni szabadság minél tágabb körben való érvényesülését, egyúttal a társadalmi szolidaritás és szociális felelősség elvét is érvényes és egyenrangú társadalomszervező alapkövetelménynek tekinti. Ez a kiegyensúlyozott értékrend, párosulva a kivételes analitikai szigorral és világos logikával, amely Kornai János minden írására oly jellemző, kedvező alapot teremt arra, hogy lényegretörően és tárgyszerűen fogalmazza meg azokat a kulcskérdéseket, amelyek segítenek egy-egy meghatározó intézményi reform ügyében zajló vita áttekintésében és értékelésében.

Írásom a nyugdíjreformról zajló hazai vitákat foglalja össze[1]. Ennek során viszonyítási alapnak a Kornai által kifejtett koncepciót tekintem. Szerinte a vitatkozó felek álláspontjának összevetését azzal kell kezdenünk, hogy a mögöttes értékfilozófiai kiindulópontokat világossá tesszük. A jóléti reformokhoz kapcsolódóan mindez lényegében arra a kérdésre adott válaszokat jelenti, hogy „mi az állampolgár és az állam hatalmának kívánatos megosztása"? [*Kornai* (1996) 211. o.)]

1. ÉRTÉKFILOZÓFIAI ALAPVETÉS VAGY SZAKMAI ELFOGULTSÁG?

Kornai módszertani intelme ellenére a hazai vitatkozó felekre egyáltalán nem jellemző az egyes vitatkozó álláspontok mögötti normatív etikai értékítéletek nyílt kifejtése. Tudtommal az egyetlen ilyen igényű írás Kornai János hivatkozott cikke, amely többek között *Ferge Zsuzsa* (1994) cikkének egyes megállapításaival vitatkozik.

Kettejük álláspontjának különbözősége sokkal mélyebb annál, mint amiről tételesen vitáznak, nevezetesen, hogy valójában hogyan is értelmezhetők a jóléti rendszerrel szembeni elvárásokra vonatkozó közvéleménykutatási eredmények. A két kutató közti szemléleti különbség nehezen ragadható meg értékfilozófiai síkon, hiszen Ferge Zsuzsa, miközben a szolidaritási elvet hangsúlzozza, nem állítja azt, hogy az egyéni szabadság ne lenne fontos érték. Az ő felfogása szerint azonban a külső kényszerek hiányaként értelmezett „negatív" szabadság felfogás nem elégséges: a szabadsággal való éléshez erőforrások is szükségesek, s az ezekhez való hozzájutást bizonyos szintig államilag garantálni kell minden állampolgár számára. A garantált minimális jövedelem követelménye Ferge értékhierarchiájában ily módon fontosabb az egyéni szabadság értékénél, e ponton tehát tettenérhető kettejük megközelítésének értékfilozófiai eltérése.

Ezen eltérések mögött gyaníthatóan nem egyszerűen a két társadalomkutató eltérő egyéni értékválasztása áll, hanem a különbségeket saját szakmájuk specifikus nézőpontja is erősen befolyásolja: Kornai János közgazdász kutató, míg Ferge Zsuzsa a szociálpolitika tudományos megalapozásán dolgozik. Közgazdasági nézőpontból alapvető szempont minden társadalmi döntésnél azok erőforrásigényének számbavétele, illetve annak megítélése, hogy a döntéseknek milyen hatása lesz az össztársadalmi „torta" újratermelésére. Ezzel szemben egy szociálpolitikus nézőpontja parciális, az mindig a szegények, elesettek sorsát tartja szem előtt.

E két szakmai nézőpont elvi egyesítését adja a rawls-i igazságkritérium[2] - amelyet egyébként Kornai teljes egészében elfogad -, de a szociálpolitikusok számára ez nem meg-

[1] Ez a dolgozat előtanulmányként született egy tanulmányhoz, amely a jóléti rendszer reformjáról folyó hazai vitákat foglalja össze.

[2] Eszerint igazságos az a jövedelem-újraelosztás, amely a társadalom legalacsonyabb jövedelmi szintű csoportjainak helyzetét javítja. Ebből a felfogásból azonban nem definiálható egy olyan kiinduló abszolút jövedelemi minimum, ami „társadalmilag elfogadott" minimális életszínvonalat garantál. A garantálható minimum szintje attól függ, hogyan reagálnak a viszonylag jobb helyzetű jövedelmi csoportok az újraelosztás miatt emelkedő adóterhekre. Ha jövedelemtermelő tevékenységük visszafogásával, akkor az már túlzott mértékű újraelosztásnak minősül akkor is, ha az ebből minimálisan garantált jövedelem szintje alacsony az ún. „társadalmi minimumhoz" képest. *Rawls* (1971).

felelő közös nevező, mert ők indulóhelyzetként olyan szinten garantált állami jövedelmet tartanak helyesnek a társadalom minden tagja számára, amelynek erőforrásigénye viszont a közgazdászok megítélése szerint túlzott mértékben csökkentené az érdekeltséget a (legálisan adózó) jövedelem megtermelésében a társadalom többi tagja számára.

Hogy mennyire nem csupán személyes véleménykülönbségről van itt szó, azt mutatja a Kék Szalag Bizottság megrendelésére készült jóléti reformkoncepció-csomag is,[3] melyet a jóléti szektor különböző területeinek közgazdász szakértői készítettek. Ezen elemzések, akárcsak Kornaié, nem a meglévő rendszert elfogadva lobbyztak a jóléti újraelosztás részarányának növeléséért, hanem olyan intézményi reformok felvázolásához vezettek, amelyek a rendelkezésre álló erőforrások hatékonyabb felhasználását segítenék elő.

Ezzel szemben Ferge Zsuzsa megfogalmazása szerint: „A létbiztonság - jövedelembiztonság, lakásbiztonság, orvoslás biztonsága - egyértelműen szabadságnövelő. Ehhez képest meglehetősen kis ár az, hogy adót vagy járulékot kell fizetni."[4] Tudjuk, hogy ma Magyarországon milliók gondolják úgy, ez az ár már jelenleg is túl sok, pedig a mai újraelosztás még messze nem garantálja a rászorulók számára az említett létbiztonságot. Márpedig minél többen vonják ki magukat az adó- és járulékfizetés alól, annál kevesebb lesz az újraeloszthatő jövedelem.

2. ÖREGEKRŐL VALÓ GONDOSKODÁS VERSUS FINANSZÍROZHATÓSÁG

Az erőforráskorlátokhoz való viszonyulás alapvető vízválasztó a jóléti rendszer reformjáról zajló vita minden területén, de a nyugdíjrendszerre vonatkozóan különösen, mert az egészségügyhöz vagy az oktatáshoz képest itt a jövedelem-újraelosztás még közvetlenebb formában jelenik meg. Érdemi szakmai vita azok között zajlik, akik felismerik, hogy a nyugdíjrendszer jelenlegi formájában finanszírozhatatlan, ezért szorul olyan átalakításra, aminek eredményeként a fizetett nyugdíjak reálértéke a gazdaság összteljesítményével szinkronban (vagy még attól is némileg elmaradva) emelhető.

A másik oldalon állnak azok, akik csupán követeléseket fogalmaznak meg: a nyugdíjak értéke érje el azt a szintet, ami „tisztes megélhetést" biztosít minden nyugdíjas számára (ami a jelenlegi nyugdíjaknál jelentősen magasabbakat jelentene). Ezen álláspontot érthető módon elsősorban a nyugdíjasok érdekvédelmi szervezetei képviselik, illetve időnként szlogenként egyéb politikusok. Az ilyen véleményekkel azonban legfeljebb politikai vita lehetséges, szakmai aligha.

A társadalomkutatók közül Ferge Zsuzsa ebben a vitában is a követelményekből indul ki, s úgy fogalmaz, hogy „... a nyugdíjreform-tervezetek mindegyike valójában felmondja a közfelelősséget, és csak azok számára adja meg a biztos öregkort, akik 35-40 évig folyamatosan dolgoznak és fizetik a járulékokat". Szerinte a nyugdíjazás szabályainak némi szigorításával, „ha hosszabb járulékfizetési időhöz kötik a teljes nyugdíjat és hatéko-

[3] *Andorka–Tóth–Kondratas* (1994).
[4] *Ferge* (1994), 14. o.

nyabbá teszik a járulékok behajtását, a jelenlegi nyugdíjmodell még 40–45 évig fenntartható."[5]

Ez a vélekedés azonban nem hajlandó tudomást venni a felosztó-kirovó rendszer alapvető válságáról a mai Magyarországon, amelynek okát oly plasztikusan fogalmazta meg Gál Róbert közgazdász-szociológus: az ún. generációk közötti szolidaritási szerződést, ami állítólag a felosztó-kirovó rendszer alapja, már a kezdeteknél felmondták. „Az eredeti szerződést valahogy így szokás rekonstruálni: a mindenkori aktív keresők eltartják szüleik generációját, cserébe a gyerekek generációja el fogja tartani őket, ha majd megöregszenek. A szerződés második pontjával azonban már régóta baj van, és nemcsak Magyarországon. Ahhoz, hogy a felosztó-kirovó rendszer akadálytalanul működjék, egyre több (és lehetőleg egyre gazdagabb) új befizetőnek kell belépnie. Márpedig Magyarországon évtizedek óta minden korosztály több tagot számlál, mint ahány gyermeket felnevel. Az új belépők száma csökken, mélyebben kell a zsebükbe nyúlniuk, erre pedig egyre kevésbé hajlandók, mindent elkövetnek, hogy jövedelmüket elrejtsék a társadalombiztosítás elől."[6]

A közgazdász elemzők is alapvetőnek tartják a minimális állami gondoskodás követelményét, véleményeltérés abban van, hogy ennek mi lenne a finanszírozható szintje? Valószínűleg ezzel magyarázható például Kopátsy Sándor indulatos kirohanása a kormány nyugdíjreform-javaslata ellen azon az alapon, hogy „... minden öregnek nemcsak joga van élni, hanem a társadalomnak kötelessége a minimális életfeltételekről gondoskodni"[7], miközben a kormány társadalmi vitára bocsátott nyugdíjrefrom tervezete tartalmazza az időskori állami járadékra való általános jogosultság bevezetését, igaz, hogy azt nem a nyugdíjalapból, hanem a központi költségvetésből finanszíroznák. A kormányjavaslatban megjelölt szint ugyan meglehetősen alacsony („a jogosult jövedelmét a mindenkori nettó átlagkereset egyharmadára egészítik ki"[8]), de ezt is finanszírozni kell valamiből. Az öregekről való gondoskodás követelménye egyébként szerepel a Kornai János által javasolt alapelvek között is, mint azt látni fogjuk.

3. A NYUGDÍJREFORM ÖSSZETEVŐI

A nyugdíjreform javaslatok egy része csupán arra irányul, hogy az állami társadalombiztosítás szocializmusból örökölt rendszerén belül vezessen be olyan módosításokat, amelyek csökkentenék, sőt esetleg kiküszöbölnék ennek finanszírozási hiányát, ami változatlan feltételek mellett elkerülhetetlenül növekedne. A nyugdíjjavaslatok másik része az eddigi rendszer módosítása mellett a kötelezően fizetendő járulékok egy részét egy új finanszírozási rendszerben javasolja felhalmozni, majd kifizetni. Ez lenne az ún. tőkefedezeti pillér létrehozása a korábbi felosztó-kirovó pillér mellett. A teljes nyugdíjrendszer ily

[5] Hámor Szilvia interjúja Ferge Zsuzsával. [*Hámor* (1997)]
[6] *Gál* (1997).
[7] *Kopátsy* (1997).
[8] A nyugdíjrendszer (1997).

módon összesen három pillérből állna, mert néhány éve már működnek az ún. önkéntes kiegészítő nyugdíjpénztárak. Ezekben bárki tetszőleges összeg rendszeres befizetésével felhalmozhat olyan megtakarítást egy kiegészítő nyugdíjszámlán, amiről nyugdíjba vonulása után (előzetes befizetéseivel arányos) kiegészítő nyugdíjra lesz jogosult. A nyugdíjreform tehát a „harmadik pillér" bevezetésével kezdődött, az „első pillér" módosításaival folytatódik (például nyugdíjkorhatár felemelése), s most az a fő vitakérdés, hogy kiépüljön-e egyáltalán a „második pillér" is?

Kornai az alábbi alapelveket javasolja az új nyugdíjrendszerhez:

- a fiatalok számára lehetővé kell tenni egyéni nyugdíjszámlák megnyitását,
- mindenki számára elő kell írni egy kötelező minimális nyugdíjjárulék befizetést,
- ha valaki képtelen megfizetni a kötelező biztosítást, akkor az állam fizesse ki helyette, így egy minimális nyugdíj mindenki számára elérhetővé válik biztosítási alapon is,
- a nyugdíjbiztosítás ne legyen állami monopólium,
- a már nyugdíjasok számára „tisztességes" nyugdíjat kell folyósítani,
- a fiatalok és nyugdíjasok közé eső nemzedékek számára biztosítani kell a választási lehetőséget az eddigi állami biztosítási rendszerben maradás és a decentralizált egyéni nyugdíj-megtakarítási rendszer között. [*Kornai* (1996)]

Szándékai szerint ezek az alapelvek egy erős tőkefedezeti pillér kiépülése felé mutatnak. Megítélése szerint az állami felosztó-kirovó és a magán alapon működtethető várományfedezeti nyugdíjbiztosítási modellek nem csupán eltérő finanszírozási technikák, hanem „... valójában éles közgazdasági és etikai különbség is van a kétféle finanszírozási forma között."[9] Szerinte a nyugdíjreform alapkérdése, hogy milyen arányban és milyen ütemben módosítják e kétféle finanszírozási forma arányát a hazai nyugdíjrendszerben.

4. A FELOSZTÓ-KIROVÓ RENDSZER MELLETTI ÉRVELÉS

A Kornaiétól gyökeresen eltérő a kiindulópontja Augusztinovics Mária és Martos Béla (1995) elemzésének, amely a tőkefedezeti pillér megjelenésének semmiféle pozitív értéktartalmat nem tulajdonít, csupán egy pótlólagos terhet, aminek nagy részét a nyugdíjasokkal fizettetnék meg. „Ha... a gyorsítást könyörtelen eszközökkel végrehajtják, akkor a mai nyugdíjas és nyugdíjhoz közel álló generációkkal fizettetik meg a tőkeképződés árát, holott ők egyszer már bőségesen hozzájárultak egy hosszú növekedési periódus forrásaihoz."[10] A tehermegosztás kérdésére később kitérünk, itt azonban le kell szögezni, hogy Augusztinovics és Martos írása egy alapos szakmai elemzés, amely az állami nyugdíjalap finanszírozhatóságának helyreállítását szolgáló lépéseket tartja a nyugdíjreform alapvető összetevőinek. Ugyanakkor kifejezetten azzal a szándékkal készült, hogy a tőkefedezeti pillér létrehozása ellen érveljen.[11]

[9] *Kornai* (1996), 219. o.

[10] *Augusztinovics–Martos* (1995), 1021. o.

[11] Az elemzés a nyugdíjbiztosítási önkormányzat megrendelésére készült, amelynek elemi érdekeit sértené a magánbiztosítók részesedése a kötelező járulékból.

Annak ellenére, hogy álláspontjukat alapos modellszámításokkal is alátámasztják, legfontosabb érvük valójában politikai. Eszerint a nyugdíjemelést az átlagbérek alakulásához kell igazítani, míg a tőkefedezeti rendszerben a nyugdíjkifizetés ettől elszakadhat. „Társadalmi szempontból azonban éppúgy nem kívánatos egy vagyonos nyugdíjas osztály a recesszióban elnyomorodó fiatalok mellett, mint egy pauperizálódott idős tömeg a fellendülésben gazdagodó társadalom perifériáján."[12] A generációk közötti jövedelmi szakadék kialakulása valóban nem kívánatos, de a tőkefedezeti pillér bevezetése esetén is csak szélsőséges körülmények feltételezése esetén alakulhatna ez ki, még modellszerűen szemlélve is. Ezen túlmenően pedig a valóságos családokon belül folyamatosan működik bizonyos mértékű jövedelemtranszfer, teljesen önkéntes alapon, ami e feltételezett szélsőséges helyzet kialakulását valószínűleg önmagában is megelőzi.

Azzal Augusztinovics és Martos is egyetért, hogy a finanszírozhatósághoz fokozni kellene a járulékfizetési hajlandóságot is, s az erre való ösztönzést azzal is célszerű javítani, hogy minden egyén számára az aktív munkában töltött időszak befizetéseitől az eddigieknél jobban függjön a jövőben a kapott nyugdíjak összege. Ezt azonban nem az állami nyugdíjalaptól elkülönülő tőkefedezeti pillér létrehozásával kívánják megoldani, hanem az állami nyugdíj kifizetés két elemre bontásával, amely egy minimális alapnyugdíjból, valamint egy, az egyéni nyugdíjszámlákon nyilvántartott befizetésekhez igazodó ún. „munkanyugdíjból" állna. Ez a koncepció tekinthető a nyugdíjbiztosítási önkormányzat által képviselt álláspont szakmai magjának.

5. A FELOSZTÓ-KIROVÓ PILLÉR KORREKCIÓJA

A nyugdíjrendszer reformjával kapcsolatos javaslatok értékeléséhez mindjárt az elején le kell szögezni, hogy mielőtt bárki valamely perspektivikus, modellváltásra irányuló javaslatot kíván bevezetni, előbb a már meglévő és változatlan feltételek mellett rohamosan tovább halmozódó hiány kezelésére kell valamilyen megoldást találnia. Márpedig a javasolt modellváltás ezeket a gondokat kezelni nem tudja, ezért a nyugdíjreform-csomagnak mindenképpen tartalmaznia kell egy sor olyan intézkedést, amelyek célja a felosztó-kirovó rendszeren belül képződő hiányok kezelése. Elsősorban olyan intézkedések tartoznak ide, mint a korhatáremelés, a rokkant- és korai nyugdíjazás feltételeinek szigorítása, az induló nyugdíjak relatív szintjének csökkentése az átlagkeresetekhez képest, a béremelésektől elmaradó nyugdíjindexálási szabály bevezetése és a járulékalap kiszélesítése. Ezen lépések hatására a nyugdíjkifizetések összegének növekedése csökken a jelenleg érvényes feltételekhez képest, illetve az utolsó változtatás esetében a járulékbevétel nő.

A Világbank szakértői által végzett modellszámítások szerint, amennyiben a nyugdíjkorhatárt felemelik 62 évre, a nyugdíjemelés szabályát módosítják a svájci mintára[13] és kiszélesítik a béradó alapját a személyi jövedelemadó alapjára, akkor ezen lépések együt-

[12] Uo.

[13] Svájci indexálási szabály: a nyugdíjemelés mértékét 50%-ban a nettó bérek, 50%-ban a fogyasztói árak növekedése határozza meg.

tes bevezetésének hatására a nyugdíjalap egyenlege egyik évről a másikra hiányból többletbe fordulna, s még vagy két évtizedig ez így is maradna[14]. Ezt követően a demográfiai helyzet romlása miatt az egyenleg újra deficitessé válna, de ha az addig képződő többlet befektetések formájában felhalmozódna, akkor a deficit ezek hozadékából finanszírozható lenne. Ezen kiigazító intézkedések konkrét bevezetési formája, időtartama, aránya és egyéb specifikus körülményei körül az elmúlt években és ezen áttekintés írása idején is kiterjedt egyeztetések és politikai alkuk zajlottak és zajlanak. A végső eredő azonban nem lehet kérdéses: a nyugdíjalap kifizetési kötelezettségei a jövőben csak lassabban nőhetnek, mint a bevételei. Ez bármely perspektivikus nyugdíjreform-elképzelés bevezetésének is előfeltétele. Pontosan e kiigazító lépések elfogadása miatt képviselhető közgazdaságilag az Augusztinovics–Martos féle elképzelés: a felosztó-kirovó rendszer az említett lépések eredményeképpen viszonylag hosszú távra szólóan valóban stabilizálható. (Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a szerzőpáros a kiegyensúlyozás érdekében szükséges, fent említett lépések mindegyikét támogatná-e.)

6. ÖSZTÖNZÉS A JÁRULÉKFIZETÉSRE

Ezek a kiigazító lépések azonban önmagukban nem elégségesek, mert az egyre csökkenő kifizetések miatt egyre erőteljesebb az érdekeltség a járulékfizetés elkerülésében. A felosztó-kirovó rendszer módosításai ugyanis arra irányulnak, hogy több pénzt szedjenek be az aktívan foglalkoztatottaktól, s közben kevesebbet osszanak vissza a nyugdíjasoknak, beleértve a jelenleg befizető aktívakat is, mire majd ők nyugdíjasok lesznek. A befizetés és a későbbi nyugdíj összege közötti kapcsolat tovább gyengül, tehát célszerű kibújni a befizetési kötelezettség alól. A reformnak tehát a nyugdíjjárulék befizetésére is ösztönöznie kell.

Ennek egyik iránya, hogy az egyének szintjén egyre inkább az életút során teljesített befizetésekhez igazodjon a várható nyugdíj összege. Legerőteljesebben egy külön tőkefedezeti pillér létrehozása hat ebben az irányban, de az Augusztinovics–Martos javaslatban is van errefelé elmozdulás, a felosztó-kirovó pilléren belül maradva.

A másik irány a járulékkulcsok csökkentése. Ez önmagában csökkenti ugyan a bevételeket, de ha a teher csökkenése érzékelhető mértékű, akkor esetleg egyúttal javíthatja a befizetési hajlandóságot is. Emellett pedig hozzájárulhat a foglalkoztatottság bővüléséhez, s így közvetve a járulékbevételek növekedéséhez is. E két tényező együttes hatása az összes járulékbevétel alakulására csak becsülhető, valószínű azonban, hogy kezdetben inkább csökkentené az összes járulékbevételt, ezért e lépésnek is előfeltétele, hogy az alap egyenlege előzetesen többletet mutasson.

Vajon azt jelenti-e mindez, hogy a nyugdíjasok rovására stabilizálják a nyugdíjalapot? Véleményem szerint a felsorolt lépések közül egyetlenegy sem rontana a már ma is nyugdíjasok helyzetén a jelenlegi helyzethez képest. Még a svájci indexálási szabály sem, hiszen az is az inflációnál nagyobb arányú éves nyugdíjemelést hozna számukra

[14] *Rocha–Palacios* (1996) 28. o.

(növekvő reálbéreket feltételezve), bár a nettó nominális átlagbérnövekedésnél várhatóan kisebbet.

A legnagyobb terhet azokra róják e lépések, akik már a megváltozott feltételek között mehetnek majd nyugdíjba, hiszen ezt csak idősebb korukban tehetik és relatíve alacsonyabb induló nyugdíjak mellett. Ráadásul, amíg aktívak, a járulékalap szélesítése következtében több járulékot kell befizetniük. (Mindezt szerencsés esetben ellensúlyozhatja a járulékkulcsok csökkentése.) Abban, hogy a terheket az aktív korosztályok kell, hogy viseljék, semmi meglepő nincs, hiszen nemigen van más, aki ezt megtehetné. E megoldás egyetlen alternatívája, ha a nyugdíjalap halmozódó hiányát maguk előtt görgetve, a mai aktívak a jövő generációkra hagyják az összes terhet, pótlólagosan képződő államadósság formájában.

7. MODELLVÁLTÁS: A TŐKEFEDEZETI PILLÉR KIÉPÍTÉSE

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy nem a fenti kiigazító lépések jelentik-e a nyugdíjreform lényegét, amihez képest a (részleges) modellváltás kérdése másodlagos. Ezt cinikusan úgy lehetne megfogalmazni, hogy azért volt szükség a tőkefedezeti pillér ötletének beépítésére a kormányzati koncepcióba, hogy egy olyan elemről folyjon a nyilvánosság előtti vita, ami kínál bizonyos választási lehetőségeket, sőt potenciális előnyöket is azok számára akiket érinthet - persze még számukra sem költségek nélkül -, s eközben a csupán megszorításokat, a terhek egyoldalú növelését hozó, legfájdalmasabb lépéseket egy csomag kevésbé látványos elemeiként el lehessen fogadtatni. Nem lévén részese a kormányzati intézményeken belül zajló előkészítő munkának, ebben a kérdésben nem tudok határozottan állást foglalni, de egyáltalán nem lepne meg, ha kiderülne, hogy volt ilyen stratégiai szándék.

Mindamellett van a nyugdíjvitának sok olyan résztvevője is, akik szerint a nyugdíjreform legfontosabb eleme mégiscsak a kizárólag felosztó-kiróvó modellben működő állami nyugdíjrendszer vegyes (részben tőkefedezeti) modellre való átállítása. Ide tartoznak mindazok, akik a hazai tőkepiac erősödését várják tőle, valamint, akik az egyéni választás szabadságát és felelősségét látják benne megtestesülni. Mindenekelőtt azonban azon pénzintézeti szakembereket lehet idesorolni, akik azt várják, hogy a kiépülő tőkefedezeti pillér alapkezelőiként újabb, jól jövedelmező üzleti lehetőség nyílik majd meg cégeik számára.

A támogató álláspontot képviselte például Gere Ádám (aki egyebek mellett a Pénzügyminisztérium tanácsadójaként is dolgozott a nyugdíjreform előkészítésén). A Figyelőben, befektetési bankárként jegyzett írásában azt hangsúlyozta, hogy a magánbiztosítókon nyugvó tőkefedezeti pillér megjelenése - a reform legnagyobb vívmányként - egy fontos pénzügyi kérdésben választási lehetőséget nyújt a polgároknak, sőt, választásra kényszeríti őket, ami jelentős lépés az egyének államtól való függetlenedésének irányában.[15] Ez-

[15] *Gere* (1997).

zel szemben az ellentábor egyenesen úgy fogalmazott, hogy a tőkefedezeti pillér valójában csupán a majdan üzleti lehetőséghez jutó pénzintézetek számára lesz előnyös, esetleg még az átlag többszörösét kereső keveseknek, mindenki más rosszul jár majd vele.

A reform bizottsági előkészítése során ez a vita állandóan terítéken volt, ezért született az a kompromisszumos javaslat, hogy legyen ugyan „második" tőkefedezeti pillér, de annak kiépítését nem profitorientált pénzintézetekre kell bízni, hanem demokratikusan szerveződő nyugdíjpénztárakra, követve a „harmadik pillér" már kialakult intézményi formáját. Talán nem meglepő, hogy ezen álláspontot az említett pénztárak Pénzügyminisztériumon belüli felügyeleti szervének képviselői vitték keresztül a reformbizottságon belül.

E választás logikus következménye, hogy az ilyen nyugdíjpénztárak mögött nem lesz sem komoly tőke, sem üzleti hírnév. Így sokszorta nagyobb lesz a bukás veszélye, mint jónevű tőkeerős pénzintézetek esetében. Az előre látható veszély enyhítésére a javaslattevők a pénztárak mögé állítandó kiterjedt állami garanciarendszer felállítását is javasolták. Ennek költségei természetesen majd az új pillért drágítják, vagy közvetlenül az állami költségvetést terhelik.

A tőkefedezeti pillér kiépítése mellett a kormány képviselői elsősorban azzal érvelnek, hogy ez növelni fogja a nettó nemzetgazdasági megtakarításokat s ezen keresztül hozzájárul a gazdasági növekedéshez. Major Mária, a Népjóléti Minisztérium helyettes államtitkára fogalmazta meg a legvilágosabban, hogyan is keletkezhet ez a megtakarításbővülés annak ellenére, hogy a tőkefedezeti pillérben felhalmozódó összeg túlnyomó része egyúttal hiányt okoz a felosztó-kirovó pillérben, mivel a kötelezően befizetendő járulék egy részét ezután a felosztó-kirovó pillér helyett a tőkefedezetibe fizetik majd be. A megtakarítási többlet döntően a felosztó-kirovó rendszeren belüli korrekciós intézkedéseknek köszönhető, s csak kisebb részben annak, hogy a tőkefedezeti pillér erősebben ösztönöz a járulékfizetésre. Azonban miközben „... a jelenlegi szociális helyzetben igen nehezen tartható egy olyan állapot, amelyben a folyamatosan többletbevételre szert tevő nyugdíjbiztosító nem költi el szufficitjét nyugdíjemelésre",[16] addig a tőkefedezeti pillér intézményi logikája pontosan azt kívánja, hogy az így képződő többleteket befektetések formájában felhalmozzák. Tőkefedezeti pillér nélkül tehát még a felosztó-kirovó rendszer reformjával átmenetileg elérhető többletforrások sem halmozódnának fel, vagyis nem nőne a nemzetgazdasági megtakarítás.

Németh György szociológus és nyugdíjbiztosítási szakértő azonban óv attól, hogy a megtakarítások növelésére és közvetve a gazdasági növekedésre gyakorolt hatást a kormány túlbecsülje, s egyfajta „gazdaságpolitikai csodafegyvernek" tekintse. Másokkal egyetemben arra figyelmeztet, hogy a várható többletmegtakarítások egy részét biztosan felemészti majd az új intézményrendszer létrehozásának és működtetésének többletköltsége.[17] Ennek várható mértékére azonban számszerű becslést sem ő, sem mások nem adnak.

[16] A nyugdíjreform (1997).
[17] *Németh* (1996).

8. A KOMPROMISSZUM

1997. február–március folyamán egymást érték a különböző egyeztetések a kormány és a nyugdíjbiztosítási önkormányzatban is képviselt érdekképviseleti szervezetek között, melyek eredményeképpen körvonalazódott egy kompromisszumos javaslat, amely végül egyaránt elfogadható lett a kormány és a nyugdíjbiztosítási önkormányzat számára. A kompromisszum lényege, hogy néhány olyan engedményért cserébe, amelyek következtében a felosztó-kirovó pilléren belüli korrekciók lassabb ütemben lépnek életbe,[18] távlatilag erősödni fog a kapcsolat az egyes egyének szintjén – a felosztó-kirovó pilléren belül is – az aktív korban befizetett járulékok és a később kapott nyugdíj összege között.

Végül, a tőkefedezeti pillér ügyében is tető alá hoztak egy kompromisszumot, döntően Csehák Judit javaslata alapján.[19] Eszerint a kormány megelékszik azzal, hogy a tőkefedezeti pillérbe be- illetve átlépők a kötelező nyugdíjjárulék-befizetésnek az összes jövedelem 30%-át kitevő összegéből ne a korábban következetesen javasolt 10%-nyi, hanem csupán 6–7%-nyi részt vigyenek át a második pillérbe. Ez a kompromisszum elfogadható a tőkefedezeti pillér hívei számára, hiszen a kormány a magasabb arány esetén is úgy szerette volna szabályozni az új modellbe való átjelentkezés szabályait, hogy a felosztó-kirovó pillérbe most fizetett járuléktömegnek maximum a 10%-a (a GDP 1%-a) kerüljön át évente a tőkefedezeti pillérbe. Ez pedig akkor is elérhető, ha egy személy a járulékainak nem 1/3-át, hanem 1/5-ét viszi át, legfeljebb több ember számára kell vonzóvá tenni az átjelentkezést.

9. ELÉG RADIKÁLIS-E EZ A KOMPROMISSZUMOS REFORM?

Átfogó értékelés helyett hasonlítsuk össze a kompromisszumos javaslatot Kornai elképzelésével! A Kornai által konkrétan megfogalmazott, s korábban felsorolt alapelvek közül mindegyik teljesülni látszik. A reform nyomán kialakuló rendszer azonban mégis sokkal jobban fog hasonlítani (még évtizedekig) a felosztó-kirovó rendszerre, mint a Kornai koncepciójából kibontakozó vízióra. Kornai ugyanis nem foglalkozik az átmeneti periódusból fakadó nehézségekkel; a problémát érzékelve csupán három korcsoport helyzetét különbözteti meg modellszerűen. Az egyik a már *nyugdíjasoké*, akikről értelemszerűen gondoskodni kell, őket a reform már nem érintheti. A másik az *aktívak* generációja, akiknek lehetőséget kell adni a választásra, hasonlóan az újonnan a munkerőpiacra lépő *fiatalokhoz*. Az átmeneti periódusban a gondok nem oldódnak meg azzal, hogy a két utóbbi generáció – befizetéseit megosztva a felosztó-kirovó és a tőkefedezeti pillér között – fenntartja a vegyes rendszert: a nyugdíjrendszernek egyúttal finanszíroznia kell a már nyugdíjasok nyugdíját is. Márpedig a bruttó bérek 30%-át kitevő nyugdíjjárulékból származó be-

[18] Így például a svájci indexálási szabályt csak évek múlva fogják alkalmazni. Bizonyos részterületeken a lehetségesnél kisebb megtakarítást céloznak meg (ilyen hatású például gyermekek utáni szolgálati idő beszámítása a nőknél).

[19] *Csehák* (1997).

vételek ma alig fedezik az esedékes nyugdíjkifizetéseket. Ha a költségvetés át tudná vállalni a mai nyugdíjasoknak szóló kifizetéseket, akkor az átmenet simán és gyorsan végbemehetne. Ám ha ezt meg tudná tenni, akkor valószínűleg nem is lenne szükség nyugdíjreformra (legalábbis szorító finanszírozási nehézségek miatti reformra nem).

Az átmenet nehézségeivel függ össze az első ránézésre furcsa eltérés Kornai, illetve a Pénzügyminisztérium javaslata között. A Pénzügyminisztérium ragaszkodik ahhoz, hogy a munkaerőpiacra újonnan belépő fiatalok kötelezően az új, vegyes rendszerbe lépjenek be, de csak járulékuk *egy részét* fizessék be a tőkefedezeti alapba. Kornai ebben az ügyben részben engedékenyebb volt - mert elégségesnek tekintette, ha számukra is csupán a lehetőséget teremtik meg a tőkefedezeti pillérbe való belépésnek - azonban ő úgy tekintette, hogy az átlépők teljes befizetése ide menne. Ha a fiatalok (akár) teljes járulékukat tőkefedezeti számlára fizethetnék, még több bevétel hiányozna a felosztó-kirovó pillérből, amelynek még évtizedekig kifizetéseket kell teljesítenie a már felhalmozódott nyugdíjkövetelésekkel szemben. Nem finanszírozható egy olyan radikális reform, amely eleve lemond az újonnan munkaerőpiacra lépő generációk teljes járulékbefizetéséről a felosztó-kirovó pillérbe. A kompromisszumos javaslatnál radikálisabb átmenetnek határt szab az államháztartás deficitje.

HIVATKOZÁSOK

A nyugdíjrendszer reformja a kiszámítható jövőért. A kormány nyugdíjreform-koncepciója. NAPI melléklet 1997. január 10.

A nyugdíjreform is hozzájárul a gazdasági növekedéshez. Interjú Major Máriával. NAPI, 1997. február 3.

Andorka R.–Tóth I. Gy.–Kondratas A. (1994): A jóléti rendszer átalakulása Magyarországon. (A Kék Szalag Bizottság 3. számú tanulmánya), Budapest

Augusztinovics M.–Martos B. (1995): Számítások és következtetések nyugdíjreformra. Közgazdasági Szemle, 1995/11. (993–1023. o.)

Csehák Judit 12 kompromisszumos pontja a nyugdíjreformról. Világgazdaság, 1997. február 3.

Ferge Zsuzsa (1994): Szabadság és biztonság. Esély, 1994/5

Gál Róbert Iván (1997): Nyugdíjpénztár: önkéntes vagy kötelező? Magyar Hírlap, 1997. február 26.

Gere Ádám (1997): A választás szabadsága. Figyelő, 1997. február 6.

Hámor Szilvia interjúja Ferge Zsuzsával. Népszabadság, 1997. január 27.

Kopátsy Sándor: Mi a baj egy privatizált nyugdíjrendszerrel? Magyar Hírlap, 1997. január 15.

Kornai János (1980): Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980/5

Kornai János (1988): Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. Valóság, 1988/5

Kornai János (1996): Az állampolgár és az állam. In: Vergődés és remény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, (205–226. o.)

Németh György (1996): Miért kell nyugdíjreform? Magyar Hírlap, Pénz Plusz Piac melléklet, 1996. december 13.
Rawls, John (1971): A Theory of Justice. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.
Rocha, R.–Palacios, R. (1996): The Hungarian Pension System in Transition 1996. november (kézirat)

ÁLLAM ÉS POLGÁR: VÁLLALKOZÁS

Barát Mária

A cím talán magyarázatra szorul. Arra szeretnék vele utalni – amit a tanulmányban megpróbálok bizonyítani –, hogy az állam és a polgárok mai viszonyát a vállalkozásokkal jellemezhetjük jól: a vállalkozások óriási tömege és – legalábbis az adóbefizetés szempontjából – csekély teljesítménye jelzi a polgárok álláspontját, érdekérvényesítését a költségvetés bevételeinek növelésére koncentráló állammal szemben.

1990-től a társadalom és a gazdaság mélyreható átalakulása kezdődött meg, amely az átmenet szükségszerű lépései mellett váratlan, és nem csak pozitív fejleményeket mutatott fel[1]. A gazdaság jellemzőinek 1990 után megkezdődött viharos átalakulása, *rendkívül gyors ütemű* szerkezeti átrendeződése sajátos jelenségeket is létrehozott. Közülük is talán a legfeltűnőbb tény a *vállalkozások* (gazdálkodó szervezetek) *számának* minden várakozást felülmúló gyors szaporodása és a *külföldi tulajdon* nagy arányú megjelenése. E két jelenség vizsgálatának komoly jelentőséget ad, hogy működésük, gazdálkodási magatartásuk alapvetően meghatározza a nemzetgazdaság eredményeit: a kislétszámú vállalkozások *tömegének* tevékenysége *társadalmi* hatását tekintve is rendkívül fontos, míg a külföldi tulajdonban álló – a hazaitól eltérő gazdálkodási kultúrájú – cégek egyre számottevőbb gazdasági ereje elsősorban a gazdasági *növekedésre és a külkereskedelmi egyensúlyra* gyakorolhat döntő hatást.

Mindezt elsősorban a vizsgált két vállalkozási kör (külföldiek és kisvállalkozások) gazdasági súlyának, teljesítményének bemutatásával szeretném érzékeltetni (az első és a második fejezetben), majd a kisvállalkozások gyarapodásának gazdasági okaira próbálok magyarázatot keresni (a harmadik fejezetben).

[1] Az átalakulás alapvető fontosságú kérdéseit veti fel az „Indulatos röpirat"-tól kezdve (1989) folyamatosan munkásságában Kornai János. A jóléti rendszer reformjára vonatkozó nézetei jelentős hatással voltak a jelen tanulmányban vázolt állampolgári–vállalkozói magatartás megváltoztatásának érdekében tett javaslataimra.

1. A KÜLFÖLDI ÉRDEKELTSÉGŰ VÁLLALKOZÁSOK

A privatizáció vagy vállalatalapítás révén megjelenő külföldi tulajdonnal a tanulmány részletesen nem foglalkozik.[2] Az arányok érzékeltetésére azonban néhány adatot érdemes megemlíteni.

A KSH felmérése[3] szerint 1989. végén - mindössze egy évvel a gazdasági társaságokról szóló törvény életbelépése után - 1350 külföldi érdekeltségű (10%-ot meghaladó külföldi tulajdoni részesedéssel működő)[4] gazdasági szervezet volt Magyarországon, 124,4 milliárd Ft jegyzett tőkével, 30 milliárd Ft külföldi befektetéssel. 1995-ben ezeknek a gazdálkodóknak a száma 24 503, jegyzett tőkéjük 1882 milliárd Ft, külföldi jegyzett tőkéjük 1306 milliárd Ft volt. Ez a nagyarányú növekedés azt is jelentette, hogy míg 1989-ben a külföldi érdekeltség (a külföldi tőke részesedése a jegyzett tőkéből) átlagosan 25% alatt maradt, 1995-re megközelítette a 70%-ot (a 10% feletti külföldi érdekeltségűek között)[5]. Ennek hatására 1995-re - a nemzetgazdaság társasági adóbevallást benyújtott összes vállalkozását figyelembe véve - a külföldi jegyzett tőkének a részesedése az 1. táblázat szerint alakult.

1. táblázat. A külföldi jegyzett tőkének az összes jegyzett tőkéhez viszonyított aránya szerint képzett vállalkozáscsoportok részesedése a nemzetgazdaságban néhány jellemző alapján 1995-ben (százalék)

A vállalkozások csoportjai	A vállalkozások száma	A foglalkoztatottak létszáma	Nettó árbevétel	Az export nettó árbevétele	Jegyzett tőke	Saját tőke
Nincs külföldi tulajdon	87,14	74,14	58,36	36,61	57,28	58,48
10% alatt	0,23	1,20	1,05	1,21	1,97	1,29
10%-30%	0,79	2,58	4,52	5,84	3,88	6,37
30%-50%	1,23	4,53	6,21	8,62	10,14	8,86
50%-75%	2,58	4,81	7,37	10,06	8,35	9,35
75%-100%	2,38	5,98	7,67	9,86	7,72	7,37
100%	5,65	6,77	14,82	27,80	10,65	8,29
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Megjegyzés: Az egyes kategóriák alsó sávhatárait egyenlőségként, a felsőt szigorúan kisebbként adtuk meg.

[2] A témáról részletes elemzést nyújt *Barát* (1996)

[3] KSH (1996)

[4] A 10%-nál alacsonyabb tulajdonosi részesedést a nemzetközi gyakorlatban általában nem működőtőke-, hanem *portfolio* befektetésként kezelik.

[5] A külföldi érdekeltségű vállalkozások 1995. évre vonatkozó tényszámai, és minden további adat, amelynek a forrását *külön* nem tüntettem fel, az APEH-hez benyújtott társasági adóbevallások feldolgozásán alapulnak és magukban foglalják mind az egyszeres, mind a kettős könyvvitelt vezető gazdasági szervezetek adatait. A feldolgozást a KSH Gazdaságelemzési és Infirmatikai Intézetében Koltai Tamásné végezte, akinek ezúton is köszönetet mondok.

A táblázatban szereplő adatok - mivel a gazdasági tevékenységnek csak egyes elemeit mutatják be - *nem* alkalmasak arra, hogy árnyaltan érzékeltessék a külföldi érdekeltségű vállalkozások szerepét a gazdaságban, értékeljék működésüket *a gazdaságpolitikai célok*; a folyó fizetési mérleg egyensúlya javításának, a fejlett technológiák és termékek elterjedésének, a gazdálkodás hatékonyságjavulásának stb. szempontjából. Annyi bizonyos, hogy számukat és a foglalkoztatott létszám szerinti arányukat jelentősen meghaladó mértékben veszik ki részüket az *értékesítésben*, különösen az *exportot* illetően, de az is tény, hogy a külkereskedelmi egyenlegük 1994-ben és 1995-ben is jelentős hiányt mutatott (-266, illetve -279,9 milliárd forint értékben), elsősorban a tisztán külföldi tulajdonban állóké.[6] Nem függetlenül a gazdasági környezettől ezek a cégek is - hasonlóan a teljesen vagy nagyrészt hazai érdekeltségűekhez - kevés adót fizetnek be és a lehetőség szerint csökkentik az - általában olcsónak tartott, de a közterhekkel együtt jelentősen drágább - foglalkoztatott létszámot.

A külföldi tulajdon terjedésének illusztrációszerű bemutatása után térjünk rá az említett másik feltűnő változásnak, a vállalkozások számbeli gyarapodásának és az ezzel összefüggő jelenségeknek a részletesebb vizsgálatára.

2. A VÁLLALKOZÁSI ROBBANÁS

A magyar gazdaság szerkezete 1990 előtt - mint a tervgazdálkodást folytató országoké általában - túlcentralizált képet mutatott. Kevés, de igen nagyméretű gazdálkodó szervezet uralta elsősorban az *ipart*. (Gyakori volt, hogy egy-egy szakágazat *egy* szervezeti egység keretében működött, noha esetleg csak számtalan telephely formálisan egyesített irányítása testesítette meg ezt az egységet.) A helyzetet jellemzi, hogy a gazdaságot 1989-ben még 15 235 *jogi személyiséggel* rendelkező *gazdasági szervezet* alkotta (ezen belül 2400 *vállalat*, 5191 *gazdasági társaság*, azaz kft. és rt., valamint 7546 *szövetkezet*), a *jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok*, például bt.-k, gmk.-k száma 24 143 volt, a valamivel több, mint 320 ezer *egyéni vállalkozóval* együtt az *összes vállalkozás* száma mintegy 360 ezer volt.[7]

Az 1989 után megindult vállalkozásalapítási láz következtében 1996-ra a gazdasági szervezetek száma megsokszorozódott. A *jogi személyiséggel rendelkező vállalkozások* száma közel 137 ezerre nőtt (ezen belül közel mintegy 126 ezer a *gazdasági társaság*, számuk tehát csaknem hoszonötszörörösére nőtt, és szinte változatlan számú - 8362 - a *szövetkezet*), a *jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok* száma meghaladta a 154 ezret, a regisztrált *egyéni vállalkozások* száma közel 750 ezerre nőtt[9]. A többi vállalkozást is figyelembe véve 1996-ban teljes számuk meghaladja az *egy milliót* (1 049 290).

[6] Az import adatok forrása nem a társaságiadó-bevallás, hanem KSH (1996a), illetve ugyanezen témakörben 1995. évre gyűjtött, nem publikált adatai.

7 *Forrrás:* KSH (1993)

[8] *Forrás:* KSH (1997)

[9] A regisztrált egyéni vállalkozások mintegy egyharmada nem nyújt be adóbevallást. A KSH szerint ezek nagy része nem folytat tényleges gazdasági tevékenységet, de nem jelenti be, hogy megszűnt.

(Ezen belül mintegy 200 ezer egyszeres és kettős könyvvitelt folytató gazdasági szervezet nyújtott be adóbevallást.) A népesség számához viszonyítva durván 10% a kisebb-nagyobb cégek számossága, vagyis átlagosan minden tizedik lakos alapított vállalkozást. (Ha csak a munkavállalási korú népességet vesszük figyelembe, akkor minden hatodik állampolgárra jut egy vállalkozás.)[10] Az Európai Közösség országaiban 1988-ban minden huszonkettedik állampolgár alapított vállalkozást, vagyis felénél is kisebb a vállalkozássűrűség, mint a hazai. Azóta a kisvállalkozások ott is szaporodtak, de minden valószínűség szerint kisebb ütemben, mint nálunk (legalábbis 1988–1990 között a vállalkozások számának évi átlagos gyarapodása 4% alatt maradt).[11]

A vállalkozások sajátos hazai szerkezetét *két* további *tény* érzékelteti.

– *Az egyik* az, hogy a rendkívül nagyszámú egyéni vállalkozással párhuzamosan kiemelkedően magas a *nulla alkalmazottat* foglalkoztató gazdasági szervezetek száma: 1993-ban több mint negyvenháromezer, 1995-ben pedig már mintegy hatvanegyezer vállalkozás működött alkalmazott nélkül.[12] Ez részben azt jelenti, hogy a tulajdonos egy személyben végezte a vállalkozás összes tevékenységét, de másrészt azt is, hogy nagy valószínűséggel „egyéni vállalkozókat" foglalkoztatott. Ugyancsak rendkívül magas az *egy* főt foglalkoztató vállalkozások száma (1994-ben több mint huszonegyezer, 1995-re számuk csaknem megkétszereződött) hangsúlyozzuk *nem* az egyéni vállalkozók, hanem egyéb gazdasági szervezetek között.

– *A másik* az, hogy miközben a magyar gazdaságban a *vállalkozások száma* és a számtalan *igen kis létszámú vállalkozás aránya* magas, teljesítményük igen csekély.

Az egyéni vállalkozások száma, teljesítménye

1995-ben az egyéni vállalkozások közel *egyharmada* a kiskereskedelemben működött, közel *tizenkét* százalékuk a gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatást nyújtott (ide tartoznak a könyvelők is)[13]. Mintegy *tíz* százalék a szárazföldi szállítás (személy és árufuvarozás) aránya az egyéni vállalkozások között, miközben a mezőgazdaságé alig haladja meg a *négy* százalékot. Ezt az magyarázza, hogy a mezőgazdasági kistermelőknek 2 millió forint árbevétel alatt egészen 1996-ig *nem* kellett egyéni vállalkozóként bejelentkezniük és adóbevallást benyújtaniuk.

A 2. táblázat utolsó oszlopa azt mutatja, hogy az adott ágazatban működő egyéni vállalkozások tevékenysége (hozzájárulása a bruttó hazai termékhez) mekkora részét termeli meg az *adott* ágazat egészében keletkezett hozzáadott értéknek.[14] Együttesen a kis-

[10] A vállalkozások számszerű gyarapodásával, különös tekintettel a kisvállalkozásokra több elméleti és empirikus elemzés is foglalkozik, lásd például *Gábor* (1994), *Czakó-Kuczi-Lengyel-Vajda* (1995).

[11] *Román* (1993), (1994).

[12] Részletes adatok 1996-ra még nem állnak rendelkezésre, ezért az elemzés a továbbiakban az 1995. évi adatokra épül.

[13] *Forrás:* a KSH számításai.

[14] A számítás alapja a nemzeti számlák „A jövedelmek keletkezése az egyéni vállalkozásokban és a háztartások vállalkozói tevékenységeiben ágazatonként" fejezete. A mezőgazdaságot és az ingatlanügyleteket korrigáltam a *nem* egyéni vállalkozásból származó hozzáadott értékkel (mezőgazdasági kistermelés és önfogyasztás, illetve a saját lakás szolgáltatás).

vállalkozásoknak - a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaságok adatai alapján inkább túlbecsültnek tekinthető - teljesítménye nem éri el a nemzetgazdaságban megtermelt bruttó hozzáadott érték *tizenöt* százalékát. Ugyanakkor a táblázatban felsorolt ágazatokban, ahol az egyéni vállalkozások mintegy 90%-a működik, a megtermelt hozzáadott értékből 26,7% ezeknek a vállalkozásoknak a tevékenységéből keletkezett. (Ez a teljes bruttó hozzáadott értékhez viszonyítva alig haladja meg a tíz százalékot.) Amint a táblázat soraiból látható, az egyes ágazatok, alágazatok teljesítményének igen különböző arányát képviselik az egyéni vállalkozások, szinte függetlenül a tömegüktől.

2. táblázat. Az egyéni vállalkozások összetétele és teljesítménye gazdasági áganként 1995-ben

Gazdasági kódja	ágak, ágazatok megnevezése	Az egyéni vállalkozások számának megoszlása, %	A hozzáadott érték aránya az ágazatban, %
D	Feldolgozóipar	13,4	8,7
F	Építőipar	9,1	43,3
52	Kiskereskedelem	31,4	52,8
H	Szállás, vendéglátás	6,5	26,8
60	Szárazföldi szállítás	9,8	41,4
74	Gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatás	11,7	45,9
93	Egyéb szolgáltatás	7,8	76,6
	Együtt	89,7	26,7
	Összesen	100,0	14,2

Megjegyzés: A táblázatban csak azokat a - legkisebb, de a statisztikai kód szerint legalább kétszámjegyű - aggregátumokat tüntettem fel, amelyekben az egyéni vállalkozások *legalább öt* százaléka működik.

Az egy vállalkozásra vetített hozzáadott érték ágazatonként jelentős szóródást mutat. A szálláshely szolgáltatás és vendéglátás tevékenységi körben nem éri el az évi hétszázezer forintot, a kiskereskedelemben 870 ezer, míg az építőiparban meghaladja a két és negyed millió forintot, és a szállításban is megközelíti a kétmilliót. Az éves teljesítmény átlagosan 1,3-1,4 millió Ft között alakul. (Ha az *összes regisztrált* egyéni vállalkozóra vetítjük az értékeket, akkor ezek a teljesítmények jelentősen kisebbeknek adódnak.)

A társas kisvállalkozások szaporodása

A társas vállalkozások jellemzőinek áttekintésekor figyelmünket a kislétszámú cégekre irányítjuk.[15] Igazán kicsi vállalkozásnak a nulla és az egy fős gazdálkodó egységeket tekintem, eltérően a szokásos megközelítésektől. Egyes szerzők száz fő alatt, mások lejjebb vagy feljebb húzzák meg a kisvállalkozások létszámhatárát. Czakó és szerzőtársai például idézett cikkükben kis- és közepes vállalkozásokról szólva kis létszámúnak tekin-

[15] Valójában az adóbevallást benyújtott vállalkozásokat vizsgáljuk, amelyek között kis számban egyéni vállalkozók is vannak.

tik az ötven főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató cégeket is. Bár a szerzők igen színvonalas elemzést mutatnak be és megállapításaik megegyeznek nézeteimmel, nem tartom szerencsésnek az elemzett kör ilyen széles értelmezését két okból sem. Egyrészt azért nem, mert az összetétel alapján (az egészen kicsik döntő aránya miatt) mindenképpen az 1-2 (vagy kifejezetten nulla) fős vállalkozások határozzák meg az összesített jellemzőket, amelyeket így véleményem szerint kissé önkényesen terjesztenek ki az ötven főt megközelítő cégekre (lásd például a rokonok és házastársak szerepe a vállalkozásokban). Másrészt a mai magyar viszonyok között gazdasági és társadalmi szerepüket tekintve nagyon kevés azonosság tapasztalható közöttük, legalábbis a létszámadat két szélső értékének környékén.

A kis létszámú vállalkozásoknak mintegy egyharmada a kereskedelemben működik és körülbelül egynegyede gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatást végez. Más oldalról ezekben az ágazatokban a szervezetek több, mint fele legfeljebb egy főt alkalmaz.

3. táblázat. A vállalkozások egyes jellemzőinek változása 1993-1995 között (százalék)

A foglalkoztatottak, fő	Darabszám	Létszám	Nettó árbevétel	Export nettó árbevétele	Hozzáadott érték
0	140,13	0,00	166,36	119,45	134,46
1	189,30	189,30	228,54	212,32	214,19
2- 10	142,71	135,89	188,89	252,48	156,45
11- 20	119,27	118,62	199,04	192,80	172,60
21- 50	108,00	107,65	191,76	200,15	172,86
51- 100	101,64	100,45	175,45	220,29	183,63
101- 300	90,01	88,78	178,49	250,45	183,83
301- 500	83,09	82,87	141,70	171,24	144,92
501-1000	88,41	88,15	175,22	415,71	181,03
1001-	83,47	84,27	153,80	176,75	146,08
Összesen	144,45	96,21	172,97	214,06	161,51

A 3. táblázatban különválasztottuk az alkalmazott nélkül működő (nulla fős) és az egy főt foglalkoztató vállalkozásokat. Figyelembe véve, hogy az előbbiek száma mintegy ötven százalékkal meghaladja az utóbbiakét, megállapíthatjuk, hogy *együttesen* nem tartoznak a nemzetgazdaság dinamikus vállalkozásai közé. (Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az adott foglalkoztatotti csoportokban *nem ugyanazok* a vállalkozások működtek az összehasonlítás alapjául szolgáló három évben; a létszámváltozástól függően egy-egy cég más csoportba került át, illetve újonnan alakult vállalkozások is gyarapították a kategóriák tartalmát. Az adatok tehát *általában* a különböző létszámú foglalkoztatottal működő gazdálkodók jellemzőinek eltérő alakulását jelzik.) A nulla fős vállalkozások *minden* itt bemutatott jellemzője az átlag alatt növekedett. Az egy főt foglalkoztató cégek száma, nettó árbevétele és hozzáadott értéke a legmagasabb növeke-

dést mutatta a vizsgált években.[16] Néhány további jellemző alakulását a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat. A vállalkozások egyes jellemzőinek változása 1993–1995 között (százalék)

A foglalkoztatottak, fő	Jegyzett tőke	Külföldi jegyzett tőke	Saját tőke	Nyereség	Veszteség
0	116,47	147,38	112,69	163,28	212,57
1	180,98	121,21	155,59	223,80	238,79
2- 10	152,89	154,17	134,13	177,02	186,47
11- 20	134,56	157,03	147,22	208,08	124,43
21- 50	133,75	147,38	154,81	236,26	126,91
51- 100	130,57	147,36	141,84	243,65	110,99
101- 300	108,78	224,35	133,85	272,17	103,70
301- 500	99,77	137,92	92,83	169,07	227,19
501-1000	107,75	177,32	118,40	402,32	54,33
1001-	104,89	324,79	116,15	378,96	27,51
Összesen	112,29	202,43	119,96	252,78	99,45

Itt a legszembetűnőbb a kis létszámú vállalkozások nyereségének átlag alatti és veszteségének nagyon jelentős növekedése. Ebben tetten érhető a vállalkozók adókerülő magatartása: a vállalkozások számának gyarapodása jól mutatja, hogy érdemes a gazdaságban ebben a formában venni részt, de a magas – kimutatott – veszteség azt jelzi, hogy van mód a gazdálkodást úgy könyvelni, hogy a tevékenység eredménye *ne* a költségvetési bevételeket gyarapítsa.

Az 1989 után megindult változások hatására a gazdaság a vállalkozások foglalkoztatási besorolása alapján az 5. táblázat szerint kirajzolódó szerkezetet mutatta.

Az 5. táblázatban ugyanazokat a jellemzőket mutatjuk be, mint az 1. táblázatban, csak nem a külföldi tulajdon, hanem a foglalkoztatott létszám szerint bontva. Az arányok szélsőséges szóródása önmagáért beszél. A legfeljebb egy fős alkalmazotti létszámmal működő cégek igen jelentéktelen forgalmat és tőkeerőt képviselnek (miközben az ötszáz fő fölötti csekély számosságú – mindössze 502; a vállalkozások 2,6‰-ét kitevő – gazdasági szervezet a forgalom közel egyharmadát, a saját tőke több mint felét, az export árbevétel közel felét adja).

A legfeljebb egy főt foglalkoztató cégek a bruttó hazai terméknek kevesebb, mint két százalékát termelték meg 1995-ben, míg az adóbevallások alapján számított összes nyereségnek mintegy nyolc, a veszteségnek 17,5%-át realizálták. Így összességében *veszteséget* mutatott a tevékenységük, amely közel 35 millió Ft-ot tett ki.

[16] A hozzáadott értéket közelítő számítással határoztuk meg. A számítás elve az, hogy az értékesítés nettó árbevételét csökkentjük a folyó termelő felhasználás elemeivel, valamint néhány egyéb tényezővel – például alvállalkozói teljesítmények értéke, ELÁBÉ (eladott áruk beszerzési értéke) – és növeljük az aktivált saját teljesítmények értékével. Az eljárást a KSH dolgozta ki, részletes leírása megtalálható az APEH gyorsjelentéseinek mellékletében.

5. táblázat. A foglalkoztatottak létszáma szerint képzett vállalkozáscsoportok részesedése a nemzetgazdaságban néhány jellemző alapján 1995-ben (százalék)

A foglalkoztatottak száma, fő	A vállalkozások száma	A foglalkoztatottak létszáma	Nettó árbevétel	Az export nettó árbevétele	Jegyzett tőke	Saját tőke
0	31,42	0,00	4,26	2,69	7,19	5,33
1	20,83	1,96	2,27	1,45	1,35	0,90
2- 10	37,41	12,97	15,66	11,79	5,95	4,39
11- 20	4,24	5,84	7,48	4,15	3,21	2,80
21- 50	3,27	9,76	10,59	6,51	6,22	5,55
51- 100	1,34	8,95	7,27	6,99	6,64	5,72
101- 300	1,03	16,09	13,57	14,56	12,73	12,72
301- 500	0,21	7,41	7,56	6,92	11,03	9,22
501-1000	0,16	10,18	9,71	14,59	7,53	7,66
1001-	0,10	26,82	21,63	30,34	38,15	45,73
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Igen sajátos képet nyújt a személyi jellegű ráfordítások összetételének alakulása. Ez a kategória tartalmazza a bérköltségen kívül a személyi jellegű kifizetéseket (szerzői jogdíjakat, megbízási díjakat, költségtérítéseket és természetbeni juttatásokat, például étkezési, üdülési, ruhavásárlási térítések) és a társadalombiztosítási járulékokat. A személyi jellegű kifizetéseket a társadalombiztosítási járulékok és a jövedelemadó szempontjából az évek során változó terhek sújtották. A tendencia egyre erőteljesebben abba az irányba mutat, hogy a személyi jellegű kifizetések terhei a bérköltségével azonosak legyenek, de *ez a maximum*, a korábbi években, változó körben, ennél kisebb központi befizetések terhelték az egyes juttatásokat.

Ez a magyarázata annak - ami a 6. táblázatból látható -, hogy a kis létszámú vállalkozások kevés bért, inkább egyéb juttatásokat fizettek ki. A kifizetések nem feltétlenül az

6. táblázat. A személyi jellegű ráfordítok alakulása 1995-ben

A foglalkoztatottak száma, fő	Az egy főre jutó éves bérköltség, ezer Ft	személyi jellegű kifizetés, ezer Ft	A bérköltség aránya a személyi jellegű ráfordításokban, %	A személyi jellegű kifizetések aránya a személyi jellegű ráfordításokban, %	A társadalom biztosítási járulékok aránya a személyi jellegű ráfordításokban, %
0	-	-	54	24	22
1	166,8	120,8	47	34	19
2- 10	248,8	88,9	57	20	23
11- 20	351,5	101,2	58	17	25
21- 50	389,4	103,8	59	16	26
51- 100	408,0	10,.9	59	15	26
101- 300	446,2	8,.6	61	12	27
301- 500	473,7	82,5	61	11	28
501-1000	473,9	67,0	63	9	29
1001-	564,5	82,3	62	9	29
Átlagosan	448,2	93,1	60	13	27

adott cégnél foglalkoztatott dolgozókhoz kerülnek, így a nulla fős gazdálkodóknál is jelentkezik bérköltség és egyéb személyi jellegű kifizetés is. Ennek egy főre jutó összegét azonban nem tudjuk, mert csak a vállalkozás létszámát ismerjük, az adóbevallásból az nem állapítható meg, hogy az összeget valójában hány személy kapta.

Az egy főt foglalkoztató vállalkozások igen szerény bért fizettek és a nemzetgazdasági átlagot messze meghaladó egyéb juttatásokat nyújtottak. (A nulla főt foglalkoztató cégeknél csak a költségmegoszlásból tudunk az arányokra következtetni.) Az egy főt foglalkoztató cégek havi bérköltsége (13 900 Ft) lényegében azonos az 1995. évi minimálbérrel (14 500 Ft). Ahogy nő a létszám, úgy emelkedik töretlenül az egy főre jutó bérköltség, és csökken – némi megingással a legfeljebb 10 fős vállalkozások esetében – a személyi kifizetés összege.

Ezek az arányváltozások jól követhetők a személyi jellegű ráfordítások összetételének létszámcsoportok szerinti alakulásában. Nyilvánvaló, hogy ahogyan egy gazdálkodó szervezet létszáma nő, egyre kevésbé, illetve kisebb arányban tudja sajátos, *a béren kívüli* eszközökkel honorálni a foglalkoztatottak teljesítményét.

A vállalkozások költségszerkezete – lásd 7. táblázat – egészében is tükrözi a jövedelemadó és a társadalombiztosítási járulék befizetésének elkerülését szem előtt tartó takarékos kifizetéseket: a személyi jellegű ráfordítások aránya az első csoportban 8%, a másodikban 5%, miközben a legnagyobb létszámú cégeknél az arány 17%, az átlag pedig 12%. Ezzel szemben magas az egyéb költségek aránya. (Az ezernél nagyobb létszámmal működő vállalkozásoknál az egyéb ráfordítások képviselnek szokatlanul magas arányt.)

7. táblázat. A költségszerkezet alakulása 1995-ben (százalék)

A foglalkoztatottak, fő	Anyagjellegű	Személyi jellegű	Értékcsökkenés	Egyéb költség	Egyéb ráfordítás
		aránya az összes költségben			
0	70	8	3	11	8
1	76	5	3	12	4
2- 10	79	6	2	8	5
11- 20	78	8	2	7	5
21- 50	73	10	3	7	7
51- 100	68	14	3	8	7
101- 300	68	15	3	7	7
301- 500	73	13	2	6	6
501-1000	71	13	3	6	7
1001-	54	17	6	7	16
Átlagosan	68	12	4	8	8

Megjegyzés: a táblázat fejrovatában a számviteli törvény előírásainak megfelelő aggregátumok szerepelnek.

A beruházások állománya igen jelentős arányban a legnagyobb foglalkoztatók csoportjában van (közel 38%), de meglepően magas az arány a nulla fős csoportban: mintegy tizenhat százalék.[17] Tekintve, hogy az értékcsökkenés aránya a költségek között ebben a csoportban nem magas, feltehetőleg nem valóságos intenzív fejlesztési tevékenység eredménye ez a szép részesedés, hanem kis értékű, az adott évben leírható beszerzéseké.

3. A VÁLLALKOZÁSALAPÍTÁSOK HÁTTERE

A vállalkozások számának gyarapodása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy Magyarországon már a tervgazdálkodás utolsó szakaszában kialakultak a piacgazdaság csírái.[18] Ilyen tömegű *önálló* gazdálkodó szervezet létrejötte azonban alapvetően az adózás és a közterhek szabályozásának sajátosságain alapul, illetve az érvényes szabályozásra *ez* a vállalkozói racionalitás a *polgár* válasza[19].

Vállalkozói indítékok

A miniatűr vállalkozások alapításának elsődleges célja közismerten az adózási kötelezettségek minimalizálása, egyes adófajták kikerülése (beleértve az egyértelműen adóként viselkedő járulékokat). A tömeges terjedés elsődleges oka pedig a hazai adórendszer, pontosabb a kialakult adómértékek szokatlanul magas volta és sajátos szerkezete, ami abban nyilvánul meg, hogy az adók túlnyomó része a munkabérhez kapcsolódik. Egy átlagos állampolgár által, ha munkavállaló, (és az ő alkalmazása miatt felmerülő, a munkaadója által) befizetett összes adó mintegy kilencven százaléka a bérhez kapcsolódik. A bruttó bért terhelő adók nemzetközi összehasonlításban is igen magasak.[20]

Számtalan - elsősorban egyéni - vállalkozás születik azzal a céllal, hogy az egyébként alkalmazottként is foglalkoztatható munkatárs alvállalkozóként végezze a munkát. Ezzel meg lehet takarítani a társadalombiztosítási járulékot mind a munkavállaló, mind a munkaadó részéről, az iparűzési adó jelentős részét, a szakképzési és rehabilitációs hozzájárulást. Így az egyébként munkabérként kifizetendő díj az alvállalkozó számlája ellenében költségként elszámolható. Az egyéni vállalkozóként szerződő munkatárs ugyan-

[17] A társasági adóbevallásban beruházásként az üzembe nem helyezett beruházások teljes - több éven át felhalmozott - állománya szerepel, amelyből nem feltétlenül lesz - üzembe helyezés révén - tárgyi eszköz. Az adatokat itt nem közöljük.

[18] Itt ezek közül elsősorban a vállalkozási lehetőségek, az ezzel kapcsolatos készségek, gondolkodásmód, társadalmi elfogadottság érdemel említést.

[19] Mértéktartónak és nagyon találónak érzem *Czakó és szerzőtársai* (1995) „előnykereső" megnevezését - az általában szokásos elítélő címkézés helyett - azoknak a vállalkozásoknak az esetében, amelyek „üzleti célja pusztán költségcsökkentés, adóelkerülés, jövedelemmaximalizálás".

[20] *Kornai* (1996) szerint „Ez az adóhányad egyike a legmagasabbaknak a világon (lehetséges, hogy talán a legmagasabb. Magasabb, mint a minta jóléti államban, Svédországban, és magasabb, mint bármely posztszocialita országban."

akkor szintén vállalkozói bevételként kapja teljesítménye ellenértékét, ezáltal költségeket állíthat vele szembe (írhat le belőle) és ezzel a magas jövedelemadó-sávokat elkerülheti.[21] Könnyen kiszámolható a megtakarítás, amit a (fő)vállalkozó azzal ér el, hogy sokféle befizetéstől mentesül. Ezek összegét akár megfelezve, az (al)vállalkozó is jobban jár. Az is köztudomású, hogy ha mégis alkalmazottként foglalkoztat valakit egy vállalkozó, akkor általában *minimálbért* fizet neki (ugyancsak a járulékok minimalizálása érdekében) és más juttatásokkal ellensúlyozza a csekély jövedelmet.

A befizetések elkerülése – és ennek nyílt vállalása – teljesen általános. Okai között megtalálhatjuk annak a korábbi felfogásnak a továbbélését, amely szerint a polgárok többsége az 1990 előtti rendszerben gondolkodott: az állam által hivatalosan hangoztatott elvekkel és célokkal nem azonosult, intézkedései jelentős részét nem érezte magára nézve mérvadónak. (Az elmúlt rendszerben hosszú időn át jellegzetesen ilyenek voltak a kapitalista országokba szóló utazási lehetőségek szabályai, a valutakeretek és a vámjogszabályok. A legetikusabb emberek jelentős része is megszegte – mert méltánytalannak, ésszerűtlennek, vagy egyszerűen csak betarthatatlannak találta – őket.)

Ez a szembenállás nem szűnt meg, sőt fennmaradásához több tényező is hozzájárult, például az igen magas jövedelemadó-kulcsok, vagy a gazdasági megszorító intézkedések, amelyeket – függetlenül attól, hogy elengedhetetlenek voltak-e vagy sem – nem sikerült elfogadtatni a társadalommal. Ugyanakkor a befizetésekkel összefüggő előírások gyakori módosítása, a jogszabályok alacsony szakmai színvonala, áttekinthetetlensége is növeli a társadalom ellenérzését, az elutasítást. Másrészt az állam az általa nyújtott szolgáltatások során sokszor még ugyanúgy hatóságként viselkedik, mint korábban, ami ugyancsak lassítja a szembenállás oldódását.

A vállalkozók – elsősorban a járulékokra vonatkozó – befizetés-minimalizálási szándékát erősíti a társadalombiztosítási, pontosabban az egészségbiztosítási járulék konstrukciós hibája is. Az, hogy a járulék a jövedelemtől lineárisan függ, kevéssé védhető, lényege szerint ugyanis biztosításszerű díj volna, amelyért azonos összegű befizetés esetén azonos, míg eltérő befizetések esetén eltérő ellenszolgáltatás (egészségügyi ellátás) jár. A valóságban azonban az elvonás a – bevallott – jövedelemmel arányos, míg az érte járó ellátás a befizetéstől függetlenül – legalábbis *elvben* – (ingyenes és) egyenlő. A rendszer alapelve nyilvánvalóan a szolidaritás, de ez az elv nem érvényesül, egyrészt azért, mert a szolgáltatásban informálisan nagyok a különbségek, másrészt, de ettől nem függetlenül, a befizetések távolról sem arányosak a valóságos jövedelmekkel.

Ez már ebben az elvi formájában is ellenkezik a józan logikával (éppen olyan, mintha a magasabb jövedelműeknek magasabb árat kellene fizetniük mondjuk a kenyérért), de az elv nem is érvényesül. A magasabb jövedelműek ugyanis általában kevésbé veszik igénybe az ingyenes (és nem is mindig az elérhető legmagasabb színvonalú, de mindenképpen nagyon időigényes) szolgáltatást, hanem ismeretségeik vagy csak egyszerűen többletrá-

[21] Ezek a költségek alkalomadtán, elsősorban a vállalkozás indulásának időszakában, azáltal is magasabbak lehetnek, hogy a háztartás céljait (is) szolgáló eszközöket – a porszívótól a hűtőszekrényen át a mikrosütőig sokféle eszközt – el lehet számolni a vállalkozás felszereléseként. Ez a lehetőség természetesen az idővel gyorsan zsugorodik.

fordításaik révén (hálapénz) igyekeznek a legjobb és legidőkímélőbb megoldást megtalálni. Ezt gyakran a magánorvos (magánklinika) piaci szolgáltatásainak legkevésbé sem ingyenes igénybevétele teszi lehetővé. Általánosan érvényesül az a gyakorlat, hogy a legtöbbet befizetők nem vagy nem ingyenesen veszik igénybe az egészségbiztosítás szolgáltatásait.[22] A szolgáltatásokkal arányban nem álló befizetések konstrukciója értelemszerűen vezet oda, hogy igen sokan igyekeznek elkerülni - aki csak teheti - a jövedelemarányos társadalombiztosítási járulék befizetését is.

Makrogazdasági hatások

A központi befizetések elkerülése nemcsak az államháztartást (mind a költségvetést, mind a társadalombiztosítást és az önkormányzatokat) hozza nehéz helyzetbe azzal, hogy egyre kevesebb munkavállalótól kell egyre nagyobb fedezetet teremteni az ellátások finanszírozásához.[23] Emellett a társadalmi energia óriási pocsékolásával is jár, jelentős erőforrásokat vonva el a vállalkozás *adminisztrációja* számára más, produktívabb tevékenységektől. Várhatóan az alacsonyabb elvonási kulcsok - de akárcsak *reális* fix összegű elvonások - esetén sok kényszerszülte vállalkozás szűnne meg, vonulna át az alkalmazotti körbe, miközben a befizetések tömege jelentősen emelkedne.[24] A társadalombiztosítási rendszert nevének megfelelően biztosítási alapra volna érdemes helyezni, nem feledkezve meg természetesen a szolidaritás elvéről sem. Ez a folyamat megindult a nyugdíjbiztosítást illetően, de az egészségügyben még várat magára. (Egy lehetséges modell itt is egy általános - jövedelemtől független - alapbiztosítás és érte járó „ingyenes" alapellátás lehetne, amely mellett bárki tetszőleges kiegészítő biztosítást köthetne, egymással versengő biztosítókkal.)

A kis (miniatűr) vállalkozások - mint láttuk - nem képviselnek érdemleges nemzetgazdasági teljesítményt. Figyelembe véve azonban, hogy a felnőtt népesség nagyon nagy része érintett ebben a tevékenységben - amelynek a *személyes* gazdaságban a jelentősége óriási! -, belátható, hogy nagyon fontos *társadalmi* jelenségről van szó. Egyrészt sokak számára a (költségként elszámolható) vállalkozási bevételek jelentik a megélhetés legfőbb forrását. Ezek az emberek eltartják saját magukat, tehát még ha nem fizetnek is adót, nem járulnak is hozzá a közterhekhez, de legalább nem is fogyasztják nagy mértékben a munkanélküli vagy egyéb segélyeket, másrészt nem (illetve részben nem) a feketegazdaság szereplői. Polgár voltuk, önállóságuk, öntudatuk alakul, erősödik. Ugyanakkor nagyon jelentős társadalmi szerepük van abban is, hogy a maguk vállalkozási szokásaival

[22] Közismert, hogy a szegények körében is általános a hálapénz, de ez más - itt nem részletezhető - okokkal függ össze.

[23] Ez a helyzet persze csak a társadalombiztosítás jelenlegi rendszerének (illetve általában a jóléti rendszer mai formájának) a fenntartása mellett ilyen kilátástalan. A változtatás irányáról és módjáról többféle elképzelés, koncepció alakult ki. Alapvető jelentőségűek Kornai János kutatásai. [Lásd például *Kornai* (1996)].

[24] Az a közismert jelenség, hogy a kisebb terhet többen hajlandók vállalni, legutóbb a vállalkozási nyereségadó kulcsának 1995-ben bevezetett tetemes csökkentésekor bizonyosodott be. Ugyancsak elemzést érdemelne az egyéni vállalkozók átalányadózását lehetővé tevő szabályozás, amely egyetlen évben, 1995-ben volt érvényben.

és talán elsősorban a törvény réseinek keresésével és ügyes kihasználásával egy *általános mentalitást képviselnek és alakítanak*, amely a legális és az illegális határán egyensúlyoz, teljes mértékben elutasítva a szolid polgári üzleti szokásokat, értékeket. Ez a mentalitás széles kibontakozási lehetőséget jelent mindkét irányba: a nagyobb méretű és szolid üzleti élet felé, de legalább ilyen mértékben az illegális, a feketegazdaság, sőt a bűnözéssel rokon tevékenységek felé is.

Az állam és a polgár kapcsolata a jövőben nagy mértékben attól függ, hogy a szabályozás melyik irányt teszi racionálisabbá az egyén számára. Az a felismerés, hogy ma a szolid üzletember, az öntudatos adófizető ritka és teljesen korszerűtlen, nemcsak a vállalkozók körében általános. „Az, hogy valaki etikai szempontból hogyan viselkedik, két tényezőtől függ. Az egyik, hogy ...mennyire szilárd jellem. A másik az, hogy mennyibe kerül az etikus viselkedés, mekkora többletköltséggel jár. Ma Magyarországon az üzleti életben nagyon sokba kerül makulátlanul tisztességesnek lenni"- fogalmazódik meg egy interjúban sokak mindennapi tapasztalata.[25]

Ma nemcsak a többletköltség túlságosan magas, hanem az etikai szilárdság, de még a tisztességes - egyenlő, vagy nagyjából méltányos csere - sem feltétlenül sugallja az összes szabály maradéktalan betartását. (A társadalombiztosítási járulék fizetése például nem nevezhető méltányosnak, mert a cserébe járó ingyenes egészségügyi ellátás betegség esetén csak nagyon korlátozott és időigényes szolgáltatásokat nyújt.)

Szembenállás vagy megegyezés

A tanulmányban próbáltam érveket felsorakoztatni annak bizonyítására, hogy a kis létszámú vállalkozások nagy száma összefügg az adórendszerrel. Az állam és a polgár szembenállása, érdekütközése az adózás terén természetesen nem hazai sajátosság: általános és normális jelenség. (A nagyvállalatok jelentős és növekvő része külföldön és Magyarországon is nagy beszállítói hálózattal működik, ami lehetővé teszi, hogy a bérekhez kapcsolódó közterheket megtakarítsák, de más, új formák is terjedőben vannak) Ez valójában a vállalkozói magatartás elengedhetetlen eleme, ha figyelembe vesszük, hogy a vállalkozónak *elemi érdeke* a költségek optimalizálása, márpedig az adó - vállalkozói mivoltában - számára *egy* a költségek közül. Az adófizetők mindenhol a világon próbálják minimalizálni az adófizetést, még az illegális eszközöktől sem feltétlenül riadva vissza. (Az is igaz, hogy a legtöbb gazdaságban kialakul a tehetős és öntudatos adófizetők csoportja is, akik büszkén vállalják, hogy személyes anyagi gyarapodásukkal a közjót is szolgálják.) A tanulmányban kifejezetten a legális, a *törvény keretein belül* maradó adóelkerülő magatartással foglalkozom, amely véleményem szerint Magyarországon - a tanulmányban bemutatott számok tükrében - az általában szokásosnál messze széles körűbb, és amely ellen viszont véleményem szerint aligha lehet alkalmas eszköz az előírások vagy az ellenőrzés szigorítása, vagy a vállalkozásalapítás megdrágítása.[26] A vállalkozásalapítás-

[25] *Lenkei* (1996).

[26] Ilyen álláspontot fogalmaz meg például *Gábor* (1994).

nak ma is vannak költségei, de ezek a jelek szerint keveseket tartanak vissza. Nyilvánvalóan kialakítható olyan „belépési ár", amely mellett a vállalkozások száma csökken. Igen lényeges – és a feketegazdaság hazai méretei mellett különösen megfontolandó – kérdés azonban, hogy a vállalkozói körön kívül kerülők az alkalmazottak vagy a feketén munkát vállalók számát gyarapítanák-e. Az állam és a polgár érdekütközésében a polgárnak vannak jobb érdekérvényesítési lehetőségei, mert a saját, közvetlen tevékenységi körében kell tisztán látnia és sokkal rugalmasabban tud reagálni, mint az irányítás vagy az ellenőrzés.

Ahhoz, hogy ne csak az egyén, hanem a társadalom szempontjából is racionális vállalkozási szokások, gazdálkodói magatartás váljon általánossá, az adópolitika és a – ma ugyancsak adónak tekinthető – társadalombiztosítás változtatása szükséges. A jövedelemadók és a hozzájuk kapcsolódó járulékok olyan mértékét – és beszedésüknek olyan módját – kellene alkalmazni, amely közelebb áll egyrészt azokhoz a – tágan értelmezett – vállalkozói költségekhez, amelyek ma a kikerülésüket szolgálják és másrészt ahhoz az (állami) szolgáltatásmennyiséghez, amely a központosított források újraelosztása révén az egyénhez vagy a gazdálkodó szervezethez visszajut oktatás, egészségügy, szociális juttatás, igazságszolgáltatás, közbiztonság stb. formájában.

A megoldást két dolog biztosan elősegítené. Az egyik az állam kiadásainak, és ezen belül a jóléti rendszernek olyan átalakítása, amely a *kötelező* befizetések csökkenését is lehetővé teszi és az önkéntes, szabad választás szerinti befizetést és az érte járó szolgáltatást biztosítja. A nyugdíjrendszer reformja ebbe az irányba mutat. A vállalkozók társadalombiztosítási járulékfizetésének kiterjesztése 1997-től felemás módon értékelhető ebből a szempontból. A rendszer egységessége feltétlenül indokolta a szerzői jogdíjak bevonását a járulékfizetési körbe, de a rendszer logikája távolról sem hibátlan, mint a korábbiakban utaltam rá. Rokonszenvesebb az az irány, amely az (egyéni) vállalkozás számára kötelező, egységes befizetést szab meg, igaz ez szűkebb fiskális szempontok alapján pusztán egy garantált minimális járulékbeszedést célzott meg. Úgy gondolom, ilyen általánosan érvényes rögzített mértékű társadalombiztosítási járulék irányában kellene a kibontakozást keresni. A másik, ezzel együtt vagy enélkül is célszerű változtatás az adózás olyan átalakítása, amely az elvonási rendszer súlypontját a jövedelemadóról áthelyezné a felhasználás (a fogyasztás) területére, a jövedelemadót pedig *egyszerű* eljárásokkal, minél szélesebb körben átalányszerűen állapítaná meg.[27] Ezzel *racionális* választás elé lehetne állítani a (vállalkozó) polgárokat: a kiskapukat keresgélő drága könyvelők *helyett* elfogadható mértékű adót fizethetnének.[28]

***

A hazai kisvállalkozók magatartásáról vannak ismereteink, amelyek ugyan további pontosításra szorulnak, de látszanak azok a pontok, amelyek megváltoztatásával enyhít-

[27] Ma a vállalkozók óriási többsége nem (csak) azért alkalmaz könyvelőt, mert szeretné a felkészült szakember segítségével a költségeit – legális módon – csökkenteni, hanem azért is, mert a bonyolult szabályok között nem igazodik el és szeretne mégis nyugodtan aludni.

[28] Az adórendszer átalakítása természetesen alapos megfontolást és hosszabb időt igénylő bonyolult feladat, amely számtalan részkérdést vet fel. Itt csak a véleményem szerint kívánatos *irány* jelzésére vállalkozhattam.

hető lenne az állam és polgára közötti szembenállás, javítható az együttműködési készség. A külföldi érdekeltségű vállalkozások magatartását nem ismerjük még igazán, pedig szerepük nagyon jelentős és *növekvő* a hazai gazdaságban. Ahhoz, hogy minél erőteljesebben a gazdaság fejlődésének szolgálatába állíthassuk azt a jelentős energiát, amelyet ők képviselnek, a jövőben e kör vállalkozói magatartását is érdemes alaposan tanulmányozni.

HIVATKOZÁSOK

Barát M. (1996): A külföldi érdekeltségű vállalkozások hatása a magyar gazdasági fejlődésre KSH Gazdaságelemzési és Informatikai Intézet, Budapest, 1996. november Kézirat

Czakó Á.–Kuczi T.–Lengyel Gy.–Vajda Á. (1995): A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. Közgazdasági Szemle 1995. 4. sz.

Gábor R. I. (1994): Kisvállalkozás Magyarországon - virul vagy satnyul? Közgazdasági Szemle 1994. 7-8. sz.

Kornai J. (1989): Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében, HVG Rt., Budapest

Kornai J. (1996): Az állampolgár és az állam: a jóléti rendszer reformja Mozgó Világ 1996. 2. sz.

KSH (1993) Magyar Statisztikai Évkönyv 1992. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1993

KSH (1996) A külföldi működő tőke Magyarországon 1994. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1996.

KSH (1997): Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1997.

Lenkei (1996): Profit és morál megfér egymással - Beszélgetés a gazdaság és az etika viszonyáról (Lenkei Gábor beszélgetése Zsolnai Lászlóval, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem docensével, Népszabadság 1996. július 27.)

Román Z. (1993): Érdekképviseletek, kamarák, kisvállalatok. Budapest 1993.

Román Z. (1994): A kisvállalati politika az Európai Unióban és Magyarországon. Ipari Szemle 1994. 6. sz.

A HÁZTARTÁSOK FOGYASZTÓI MAGATARTÁSA A MAGYAR AUTÓPIACON

Kapitány Zsuzsa

1. BEVEZETÉS

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az átmenet irodalmához kapcsolódva egy speciális fogyasztói piacon elemezze a háztartások fogyasztói magatartásában a kilencvenes években bekövetkezett változásokat.[1]

A gazdasági és politikai változásokkal együttjáró jövedelmi és vagyoni bizonytalanság egyes háztartásokat megtakarításaik felélésére, tartós fogyasztási cikkek vásárlására ösztönzi, míg másokat az a törekvés, hogy ellensúlyozzák a háztartás anyagi helyzetének romlását nagyobb értékű vagyontárgyaik eladására kényszeríti. Az 1990-es években megfigyelhető, hogy a háztartások fogyasztása akkor is növekedhet vagy stagnálhat, ha jövedelmük csökken. A magas és javuló jövedelemmel rendelkező háztartások esetében is erősen eltérő személyes és családi fogyasztási mikrostruktúrákat, eltérő fogyasztási preferenciákat és ennek megfelelően egyre differenciáltabb életstílusokat figyelhetünk meg.

Miközben nagyszámú háztartást magukba foglaló vevői csoportok szorulnak ki fizetőképtelenség miatt a tartós fogyasztási cikkek piacáról, a kilencvenes években kialakuló

[1] Az 1970–80-as években a hiánnyal, túlkereslettel, visszaszorított inflációval foglalkozó két nemzetközi iskola (hiány versus disequilibrium) vitáiból, valamint azonos régiókra vonatkozó piac- és keresletelemzésekből érthetővé vált, hogy a szocialista rendszerben megszokott termelési és fogyasztási arányok, valamint a kereslet és kínálat eltérésének és az eltérés reprodukálódásának okai rendszerspecifikusak voltak, azok a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer elosztási mechanizmusának állandó és tartós tulajdonságaira voltak visszavezethetők [*Kornai–Martos* (szerk.) (1981), *Kornai–Weibull* (1978), (1983), *Charemza–Gronicki–Quandt* (1989), *Davis–Charemza* (szerk.) (1989)].

Kapitány–Kornai–Szabó [1982] a hetvenes évek magyar autópiacán a hiány reprodukálódásának, az összkereslet-összkínálat egymásra hatásának szabályozási mechanizmusát kereste, mondanivalójában túlmutatott egyetlen szektor problémáin és a fogyasztói magatartás általános elméletéhez is hozzájárult. *Kapitány* [1989), a *Kapitány–Kornai–Szabó* (1982), (1984) cikkekhez szorosan kapcsolódva, sokkal szerényebb eszközökkel, de szintén az autópiaci kereslet és kínálat leírására vállalkozott, kiemelve a kínálati oldal nagyfokú merevségét, valamint a keresleti oldal jelentős átalakulását.

Hálával és köszönettel tartozom Kornai Jánosnak és a vele hosszú évekig együtt dolgozó csoport tagjainak, Farkas Katalinnak, Kovács Máriának, Lackó Máriának, Laki Mihálynak, Szabó Juditnak és Simonovits Andrásnak, hogy nemcsak a fentiekben hivatkozott munkákban, de minden kutatásomban állandó érdeklődésükkel, hasznos tanácsaikkal és baráti támogatásukkal segítségemre voltak.

új fogyasztói részpiacokon új vevőtípusok jelennek meg, melyek kereslete az utóbbi néhány évben viszonylag állandónak mutatkozik. Az átmeneti periódusban készült, a magyar háztartások fogyasztását folyamatosan elemző kutatások szerint a fogyasztási igények éppen a tartós fogyasztási cikkek piacán változnak a leggyorsabban és a legnagyobb mértékben. [*Berács–Kolos* (1993), (1994), *Ékes* (1993), (1995), *Andorka–Kolosi–Vukovich* (1992), (1993), (1994), (1996)].

A reáljövedelmek csökkenésekor a lakosság általában az alapvető fogyasztáson kívüli fogyasztási kiadásokat, elsősorban a tartós fogyasztási javak vásárlására fordított kiadásokat szokta visszafogni. A kilencvenes években, különösen 1994-ben azonban Magyarországon a tartós eszközök fogyasztása kisebb mértékben csökkent, mint az egy főre jutó összes fogyasztás. Ezt a jelenséget a kutatók többnyire azzal magyarázzák, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése miatt a relatíve magas jövedelmű háztartások növelték a tartós fogyasztási cikkek vásárlására - például az autóvásárlásra és autófenntartásra - fordított összegeket. A jövedelemkülönbségek azonban önmagukban nem magyarázzák az autósűrűség, illetve a közlekedési kiadások kilencvenes évekbeli nagymértékű változását, az autóvásárlásra és autófenntartásra fordított kiadások aránya ugyanis általában nőtt a magyar háztartások költségvetésén belül.

Tanulmányunkban, az autóvásárlásra és autófenntartásra fordított kiadások növekedésének lehetséges okait keresve, először a megváltozott elosztási és kínálati viszonyokat írjuk le, majd az autózásban érdekelt háztartások fogyasztói magatartására ható tényezőket elemezzük.

A hiánypiac vásárlójának attitűdje, keresési, sorbanállási és kényszerhelyettesítési[2] hajlandósága olyan viselkedésforma volt, amely abban segítette a vásárlót, hogy a fogyasztói piacokon jelentkező általános hiányhelyzethez minél könnyebben tudjon alkalmazkodni, bizonyos cikkek megvásárlásával más cikkeket pótolni, vagy legalábbis enyhíteni azok hiányát. Így például az egyéni autózás nemcsak a tömegközlekedést helyettesítő közlekedési forma volt, hanem egyéb hiánycikkeket és szolgáltatásokat is pótolt, például a telefont, az iskolabuszt, vagy a kisteherautós anyagszállítást. Míg a piacgazdaságokban az autópiaci márkahűség a fejlett motorizáció eredménye, addig a kelet-európai autópiacokon egyfajta kényszer-márkahűség[3] alakult ki, a vevők legfeljebb 4-5 szocialis-

[2] E fogalmak pontos definícióit lásd *Kornai* (1980), (1993) és (1994) műveiben.

[3] A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem V. éves Marketing szakos hallgatói szakdolgozataikban - a szocialista hiánygazdaságok elméletének Kornai János által kidolgozott fogalmi apparátusát használva - részletesen elemezték a hiánypiacokon jelentkező kereslet kényszerű alkalmazkodásának és az átmenet során kialakuló új piaci tényezők hatásmechanizmusának, azaz a kétféle vásárlási folyamatnak a különbözőségét. Az 1996-ban elkészült szakdolgozatok közül *Németh* (1996) és *Faragó* (1996) munkáit kell kiemelnünk. *Németh* (1996) a magyar autópiac eladóinak eltérő marketingstratégiáit elemezve a szabályozási környezet, a kínálati oldal átalakulását mutatja be. *Faragó* (1996) dolgozata, melyet a későbbiekben részletesen is ismertetünk, a háztartások költségvetésében és kiadásaiban megfigyelhető nagymértékű struktúraváltozás okait a fogyasztói preferenciák, a vevői viselkedést befolyásoló tényezők gyors átalakulásában véli felfedezni.

Sejtéseinket, egyszerű állítások mellett, csak durva és a „kisebb-nagyobb", „nő-csökken" dimenzióban mozgó változókkal tudjuk és próbáljuk majd igazolni, ezért jogosan kaphatunk kritikát. Ezek a változók és értékeik azonban különösen érdekesek számunkra akkor, ha extrémek, például az emberi életévben számolt 10-12 év helyett most értékük hirtelen nullára csökkent, mint például az autóra várók sorbanállási ideje.

1992-ben, amikor már senkit nem érdekelt a kelet-európai Trabant-sorok hossza, Kornai János arra hívta fel a figyelmet, hogy nemcsak a változók értéke, hanem a változás sebessége is igen fontos tényező. A fenti szakdolgozatok és ez a tanulmány is ennek a gondolatnak a jegyében született.

ta gyártmány közül választhattak, és azok elérhetősége is a központi elosztási-sorbanállási mechanizmus által volt korlátozva.

A kilencvenes évek átmeneti gazdaságának fogyasztói piacain a háztartások vásárlási preferenciáit befolyásoló külső és belső stimulusok megismerése azonban meglehetősen bonyolult, sokrétű feladat. Az összehasonlíthatóság érdekében az alapvető mérési módszerek, a méréshez szükséges definíciórendszer - amennyire lehetséges - megegyeztek a kutatás előzményeként az *1.* lábjegyzetben felsorolt munkák mérési apparátusával. Számos esetben azonban az eddig használt módszerek - a hagyományos ökonometriai elemzések vagy az elméleti matematikai modellépítés - a vizsgált időszak rövidsége és a magyarázó változók igen gyors átalakulása, valamint az adat- és információgyűjtés nehézségei miatt - nem voltak használhatók. A kutatás során a többször megismételt tradicionális kismintás kérdőíves kikérdezés módszere mellett igen sokszor alkalmaztuk a viszonylag nagy elemszámú mélyinterjús módszert, valamint felhasználtuk az elmúlt öt évben készült, elméleti és statisztikai szempontból is releváns, nagyméretű kérdőíves kikérdezésekre épülő szociológiai kutatások eredményeit is. [*Utasi* (1984), (1989), *Machonin* (1969), *Kolosi* (1984), (1989), *Kolosi–Róbert* (1993), *Hoffmann* (1977), (1990), *Tóth I. J.* (1996), *Ékes* (1993), (1995), *KSH* (1995a,b), (1996a,b), *Andorka–Kolosi–Vukovich* (1992), (1993), (1994), (1996)].

2. ELOSZTÁSI FORMÁK ÉS BESZERZÉSI FORRÁSOK AZ ÁTMENET ÉVEIBEN

A kelet-európai, így a magyar autópiacon is lezajlott igen gyors átalakulási folyamat jobb megértéséhez először az új autók elosztási formáinak 1989 előtti arányait kell felidéznünk. [*Kapitány* (1989), (1996)]. A sorbanállásos értékesítés Magyarországon az összes új autó adásvételének közel nyolcvan százalékát tette ki, az új autók piacán még a nyolcvanas évek végén is a központi elosztás volt az egyeduralkodó. (Lásd az 1. táblázatot.) Ez nemcsak a forintért, hanem a konvertibilis valutáért megvásárolható autók piacára is igaz volt.

Az egyes vevőtípusok („sorbanálló", „különkeretes", „valutás", „magánimportőr") vásárlásainak aránya a központi elosztásos, illetve a szabadpiaci séma között az időben alig változott. Ha az elosztási formák aránya az időben némileg módosult, például a magánszemélyek autóimportja nőtt, akkor a központi szervek azonnal közbeléptek és adminisztratív intézkedésekkel visszaállították az eredeti arányokat. Az elosztási és értékesítési formák között nem volt verseny, arányaik stabilizálódtak.

Az első robbanásszerű változás 1989-ben következett be, amikor is - az importliberalizáció jegyében először - jelentősen csökkent a magánszemélyek által importált autók vámja, enyhült a magánimport adminisztratív korlátozása, majd a devizaszámla-liberalizáció hatására gyakorlatilag minden magánszemély számára lehetővé vált a nyugat-európai autópiacokon való vásárlás és az autó behozatala az országba. E mellett a konvertibilis valutáért való értékesítés állami monopóliuma megszűnt. Ezt a folyamatot részben korlátozták, de csak a beszerzési csatornák arányait rendezték át a még 1989 novembe-

1. táblázat. Állományt növelő új és használtautó-vásárlások* Magyarországon (becslés, ezer db, százalék)

Beszerzési formák	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Kelet-európai újautó-vásárlások	137	150	20-25	10	22	22	12	3
Hazai gyártásból vagy szervezett importból származó új, nem kelet-európai autó-vásárlások**	5	13-18	22-27	25	55-60	92	65	74-80
Szervezett importból származó használtautó-vásárlások	5	15-20	60-90	50-55	26-31	90-100	45-55	70-74
Magánszemélyek autó-importja	68	27	13	75	77	16	8	3
Összesen	215	205-215	115-155	160-165	180-190	220-230	130-140	150-160
Új autók becsült aránya (%)	66	79	35	22	43	51	57	50

* Az állományt növelő autóvásárlások szisztematikus és pontos megfigyelése csak a magánszemélyek autóbehozatala esetén létezik.
Az iportadatok, valamint az értékesítési adatok részleges hiánya miatt a használtautó-eladások csak igen durván becsülhetők.
** A hazai gyártású GM és Suzuki autókkal együtt.
Forrás: Interjúk, értékesítési, export-import és az állománynövekedés többféle hivatalos adatai.

rében elrendelt megszorító intézkedések: a turista devizakeret korlátozása és az autóimportra is kivetett általános forgalmi adó. 1990-ben már a kelet-európai autók értékesítésének monopóliuma is megszűnt, számos állami és magántulajdonban lévő magyar, valamint nyugat-európai autókereskedő cég kezdett devizáért, korlátozott formában forintért is, új és használt autót értékesíteni.

Az 1991-ben végrehajtott forintleértékelés és az életbe lépő újabb vámemelések és vámrendelkezések, valamint a külkereskedelem dollárelszámolásra való átállása miatt a többségükben importból származó új és használt autók piacának árnövekedése jelentősen meghaladta a fogyasztói árak növekedésének átlagos mértékét. A vagyontalan, alacsony jövedelmű és kis megtakarítással rendelkező autótulajdonosok elhalasztották autóvásárlásukat, vagy lemondtak arról és tovább használták kelet-európai autójukat. A fogyasztók jelentős hányada viszont öreg, de olcsó és műszakilag relatíve korszerűbb, nyugat-európai használt autót importált magánúton, vagy vásárolt a használtautó-piacon. Az üzemanyagárak átlagosnál is gyorsabb emelkedése és a kelet-európai alkatrészek és szervízszolgáltatások nagymértékű árváltozásainak hatására a keleti és a nyugati típusok összes fogyasztói ráfordítása (fogyasztói ár, fenntartás, üzemeltetési költségek, értékcsökkenés stb.) közötti különbségek lényegesen csökkentek, s ez tovább erősítette a fizetőképes kereslet eltolódását a nyugati típusok, természetesen elsősorban a használt nyugati autók piaca felé.

Az Opel Astra és a Suzuki Swift, a Magyarországon gyártott két autótípus 1992-ben jelent meg a magyar piacon. 1992 elején a kormány korlátozta mind a szervezett, mind a magánimportot, hivatalosan azzal a céllal, hogy csökkentse az ún. „szürkeimportőrök" számát és javítsa az importált használt autók állományának kor és műszaki állapot szerinti összetételét. A burkoltan a hazai iparvédelmet szolgáló importkorlátozások ellenére 1992-ben a magánszemélyek autóimportja rekordértéket ért el, a szervezett import szabályozására bevezetett engedélyezési kvótarendszer „kiskapui" miatt a szervezett import sem csökkent jelentősen, az importból származó autók átlagéletkora alacsonyabb, műszaki állapota pedig lényegesen jobb volt, mint a meglévő állomány paraméterei [*Kapitány* (1996)].

A kilencvenes években az állományt növelő használtautó-import az autópiac jelentős részpiacává vált. A szervezett behozatal és a magánszemélyek importcsatornáján keresztül az országba érkező használtautók piaci részaránya a vám, adó és kor szerinti korlátozások ellenére közel 50 százalékos, és ez az arány a kilencvenes évek közepén stabilizálódni látszik.

A szervezett és a magánimport korlátozása 1993-ban is tovább folytatódott. Egységes fogyasztási adót vezettek be az új autókra, korlátozták az egy család által behozható évi autószámot, a magánszemélyek importját szigorított műszaki vizsgához kötötték, az importot pedig azonnali vámkifizetési kötelezettséggel nehezítették. Az adminisztratív korlátozások ellenére sem az importált autók száma, sem az országba érkezett használtautók átlagéletkora nem csökkent.

A kormány 1994-ben a használtautó-import további szigorítására szánta el magát, mind a külkereskedelmi, mind a magánforgalomban tilossá vált a hat évnél idősebb autók importja. A magánimport egy része a szigorítás miatt újra visszaáramlott a szervezett import csatornáiba úgy, hogy a szervezett importnak csak egy része tartalmazott engedélyezett importot, más része burkolt magánimportot takart. Így az eddig már többször megfigyelhető, „csiki-csuki" jelenség, miszerint az import egyes csatornáit szabályozó intézkedések hatására egyes években a magánimport a szervezett importba, más években pedig a szervezett import a magánimportba áramlott át, tovább folytatódott.

1995 márciusában az importált autók hazai árát meghatározó vám- és adórendszer drasztikusan megváltozott. Az ún. stabilizációs program, sokak szerint igazi sokkterápiaként, a vámpótlék bevezetésével, a hatévesnél és később a négyévesnél idősebb használt autók importjának megtiltásával, a fogyasztási adó emelésével, a forint leértékelésével az autók importját jelentősen megdrágította. Ennek hatására már az új autók iránti kereslet egy része is átáramlott a használt autók piacára, és elsősorban a belföldi használt autók piacán jelent meg.

Az állományt növelő új és használtautó-értékesítés aránya tehát az erős importkorlátozások hatására sem javult. Az ÁFA-elszámolás eddigi módjának 1997-re bejelentett és végrehajtott módosítása miatt 1996 végén sokan előrehozták új autójuk vásárlását. Az ÁFA befizetésének időbeli előrehozása ugyanis 1997-től erősen rontja a lízing és bizonyos mértékben a részletfizetési konstrukcióban történő autóvásárlások feltételeit is. 1996 utolsó két hónapjában, élve még a kedvező lízing-kondíciókkal és kamatelszámolással, igen sok magánszemély (és vállalat) vásárolt új autót. Az előrehozott vásárlások és a

romló vásárlási kondíciók miatt azonban a következő évek új autó vásárlásai várhatóan csökkennek, így az új és a használt autók értékesítésének aránya valószínűleg az 1994 óta megfigyelhető szinten stabilizálódik.

A magán- és a szervezett import korlátozása a kelet-európai piacok állandó és visszatérő jelensége, mely megfigyelhető volt a központi elosztásos rendszerben és a piacgazdaságba való átmenet időszakában is. A kelet-európai országok a kilencvenes évek elején nagymértékben liberalizálták autóimportjukat, majd jelentős támogatással segítették a multinacionális gépjárműgyártó vállalatok betelepedését, ezután pedig a gépjárműimport kezdeti liberalizálását minden kelet-európai országban annak újabb korlátozása követte. Az import korlátozása vagy liberalizálása, ezen belül az igen nagyszámú személygépkocsi és egyéb gépjármű importjának mértéke a gazdaságirányítás alapvető dilemmái közé tartozik, a gazdaság különböző érdekcsoportjai között folyó érdekharc függvénye, ipar- és kereskedelempolitikai kérdés [*Kornai* (1993), *Kapitány* (1993), (1996)].

A külföldi autógyártók és a hazai kereskedők az import liberalizálásáért, a motorizációval kapcsolatos vámok és adók csökkentéséért lobbyznak, míg a kormány és a hazai gyártók az importadók, behozatali kvóták és importvámok további növelését erőltetik. A külkereskedelmi és a fizetési mérleg feszültségei miatt aggódó gazdasági vezetők az import korlátozása nyomán felszabaduló vásárlóerő hazai munkahelyteremtő képességét hangsúlyozzák, védik a hazai gyártók érdekeit, miközben az állami költségvetés bevételének nem elhanyagolható részét, Magyarországon körülbelül 10 százalékát az importból származó autóvásárlásokból és az autók használatából adódó bevételek teszik ki. A kereskedelmi mérleg hiányának nem túl jelentős csökkentése, vagy a hazai ipar nem túl sikeres védelme mellett az import korlátozása viszont egyszerűen kiiktatja a versenytársakat [*Bóc* (1996)], szűkíti a kínálatot, emeli a piaci árakat, az importverseny hiánya pedig nem kényszeríti minőségfejlesztésre és költségcsökkentésre a hazai és közép-európai gyártókat. Bizonytalan az is, hogy az importból származó cikkek megvásárlására szánt vásárlóerő az import korlátozása nyomán termelő beruházásra fordítódik-e, vagy egyéb fogyasztói piacokon jelenik meg, melyek ugyanígy növelik az importot.

Minden átmeneti országban megfigyelhető, hogy az import korlátozása csak akkor volt hatékony, ha együtt járt a hazai gyártmányok árának csökkentésével, a belső kínálat minőségi javulásával vagy a vásárlás kondícióinak megváltozásával. [*Kapitány* (1996)]. Az importból származó használtautók iránti kereslet a kelet-európai országokban a kemény korlátozások nyomán kismértékben csökkent ugyan, de nem jelent meg az új autók piacán.

A kilencvenes évekbeli átmenet során, akár a többi területen, az autópiacon is megfigyelhető a vevői oldal nagymértékű polarizációja, a háztartások ellátottságának és az áruvásárlásra költött pénzmennyiségnek erős differenciáltsága[4], amely nemcsak a háztar-

[4] A magánimport útján évente autóvásárlásra fordított pénzmennyiség természetesen csak töredéke az új autók piacán elköltött pénzmennyiségnek, hiszen a használtautók átlagára lényegesen alacsonyabb az új autók átlagáránál. A vám- és pénzügyőrség szakembereivel készített interjúk alapján megállapítható, hogy a használt autók számla szerinti vételárának átlagosan 35 százaléka a kiszabott vám. A számla szerinti vételár azonban a vámtisztek becslése szerint a valóságos vételárnak csupán durván 60 százaléka. Az ezek alapján becsült vételárak szerinti átlagár csupán durván egy tizede az új autók becsült átlagárának.

tások jövedelmi, vagyoni, foglalkozási és képzettség szerinti különbségeiben, hanem a háztartások lakóhely szerinti regionális különbségeiben is megfigyelhető.

Azokban az országrészekben, ahol a lakosság vállalkozási kedve, lehetőségei nagyobbak, vagyoni helyzete jobb, ott általában nemcsak az új autó iránti kereslet, hanem a használt nyugati autók szervezett importja és magánimportja is relatíve nagyobb. A szervezett és a magánimport területi megoszlását elemezve megfigyelhető, hogy a viszonylag jó vállalkozási kapacitásokkal rendelkező ipari térségekben nemcsak az új, de a használt autók importja is lényegesen nagyobb, mint az ország többi régiójában [lásd erről részletesen *Kapitány* (1996)]. Ezekben a régiókban a már eredetileg is relatíve magas autóellátottság mutató (autószám/ezer lakos) tovább nőtt a kilencvenes években, míg az elmaradottabb területeken az autószám stagnál vagy csökken. Hasonló megállapításokra jutott *Fazekas* (1993) a munkanélküliség regionális különbségei okainak, valamint *Köllő* (1996) a napi ingázás és a munkanélküliség összefüggéseinek elemzése kapcsán. Az elmaradottabb és magas munkanélküliségtől sújtott településeken általában az infrastruktúra, a tömegközlekedés is fejletlenebb, így az immobilitás miatti tartós munkanélküliség okozta hátrányos jövedelmi viszonyok mellett az autóhoz jutás körülményei különösen nehezek. Az olcsóbb autók importjának betiltásával, illetve korlátozásával ráadásul ezen régiók automobilizációs hátrányai még tovább növekednek, és ez hozzájárul a lokális munkanélküliség reprodukálódásához.

A magánimportból vagy a szervezett importból származó használt autók nagy száma és relatíve alacsony értéke, az értékesített új autóknak durván azonos száma, de a használt autók értékét igen erősen meghaladó értéke is jelzi, hogy az autóeladás rekordértékei mögött ellentmondásos folyamatok húzódnak meg. Igaz ugyan, hogy megszűntek a szocialista autóelosztás hiányjelenségei, de az új autót vásárlók viszonylag alacsony száma jelzi, hogy az 1990-es években csak egy szűk réteg képes új autót vásárolni Magyarországon, és ezek a vásárlók a társadalmi hierarchia felsőbb rétegeihez tartoznak.

3. A HÁZTARTÁSOK KÖZLEKEDÉSRE FORDÍTOTT KIADÁSAI

Az autópiaci keresletet és a háztartások közlekedési kiadásait alapvetően meghatározó tényezőknek a háztartások fogyasztói magatartására gyakorolt hatását három nagyméretű lakossági felmérés eredményeinek segítségével elemezzük. A KSH háztartási költségvetési felvételei közül az 1989., 1991., 1993. és 1994. évi adatállományokat tartalmazó felvételeket hasonlítjuk össze [*KSH* (1995a), (1996a)]. A TÁRKI által publikált és a TÁRKI háztartáspanel kutatásaira épülő „Társadalmi Riport" című munkákban [*Andorka–Kolosi–Vukovich* (1992), (1993), (1994), (1996)] a háztartások jövedelmi viszonyaiban és életkörülményeiben bekövetkezett változások elemzése történik meg. A *KSH* (1995*b*) tanulmányában a magyar háztartások életmódjában és életkörülményeiben lezajlott változások kerülnek ismertetésre.

A nyugat-európai piacgazdaságokban, ahol viszonylag magas az egy főre jutó bruttó nemzeti termék, a közlekedésre fordított kiadások átlagos nagysága az egyéni fogyasztás jelentős hányadát teszi ki (12–16 százalék). A nyolcvanas években a kelet-európai szocia-

lista gazdaságokban a közlekedésre fordított kiadások átlagos nagysága az egyéni fogyasztásnak csak kis hányadát érte el (5-9 százalék), alacsony egy főre jutó GNP mellett.

A kilencvenes évek elején Kelet-Európában a közlekedésre fordított kiadások átlagos nagysága az egyéni és a családi fogyasztásnak egyre növekvő hányada. A háztartások jövedelmi viszonyaiktól függetlenül, egyrészt a költségvetési támogatások fokozatos csökkentése nyomán egyre nagyobb mértékben fizetik közvetlenül a tömegközlekedés terheit, másrészt a romló színvonalú tömegközlekedés miatt további jelentős automobilizációs terheket is vállalnak. Sokan új munkahelyük elhelyezkedése, foglalkozásuk megváltozott jellege, illetve munkahelyi és társadalmi státusuk változása miatt kényszerülnek magasabb színvonalú autóhasználatra, és lakóhelyük regionális elhelyezkedése miatt erre lehetőségük is van.

Az 1992. évi TÁRKI Magyar Háztartáspanel adatai szerint a háztartások autóval való ellátottsági szintje lényegesen magasabb a városokban, mint a községekben. A budapesti háztartások közel 45 százalékának van autója, és az autóval rendelkező budapesti háztartások közel 18 százaléka kettő vagy több autót tart. A községekben a háztartásoknak kevesebb mint 37 százaléka használ autót, és az autóval rendelkező háztartásoknak kevesebb mint 10 százalékában van kettő vagy több autó. Hasonlóan nagy eltéréseket találunk az egyes háztartások autóhasználata között, ha a háztartásfő legmagasabb iskolai végzettségét tekintjük. Az egyetemet végzett háztartásfők családtagjainak közel 70 százaléka autózik, több mint 20 százalékuk kettő vagy több autóval, míg a szakmunkás háztartásfők családtagjainak alig több mint 50 százaléka használ autót, és az autót használó háztartások között csupán 8 százaléknak van kettő vagy több autója.

A KSH (1995a) tanulmánya szerint a lakossági kiadások szerkezetében 1989 és 1993 között a legnagyobb részarány-növekedés a lakásfenntartási, a közlekedési és hírközlési, valamint az élelmiszer-főcsoportokban volt, melynek megfelelően csökkentek a lakásépítési, a ruházkodási, a háztartás- és lakás-felszerelési, a művelődési és üdülési kiadások hányadai. Ezen belül igen jelentős a közlekedési és hírközlési főcsoport részarányának növekedése, amely - a KSH tanulmány szerzőinek véleménye szerint - a személygépkocsik árának és fenntartási reálköltségei növekedésének következménye. Az egy főre jutó évi személyes célú kiadások százalékos megoszlását tekintve 1993-ban az összes személyes célú kiadásból 13,1 százalékot tett ki a közlekedésre és hírközlésre fordított kiadás, melyből közel 12 százalékot fordítottak tisztán a közlekedésre.

A kiadások megoszlását vizsgálva, lényeges eltérések figyelhetők meg a különböző jövedelmi szinten élők között. A kiadások két nagy csoportja közül a beruházási jellegűek 12-szer, a folyó fogyasztási jellegűek 3,5-szer voltak magasabbak a legfelső jövedelmi kategóriában a legalsóhoz képest. A tartós fogyasztási cikkek összkiadáson belüli hányada a bérminimum szintjén és az alatt élők körében 4, a „gazdagoknál" 16 százalékot tett ki, mely utóbbi döntő hányada autóvásárlás volt (lásd a 2. és 3. táblázatot).

A KSH 1993-ra és 1994-re vonatkozó családi költségvetési felmérését együtt elemző *Faragó* (1996) tanulmány szerint a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság növekvő jövedelmek mellett általában növekvő; a két szélső jövedelmi kategória között e javakban mért különbség három-négyszeres is lehet. A háztartások kiadásainak szerkezetében mutatkozó különbségeket azonban erősen befolyásolják a háztartásban élő felnőttek konk-

2. táblázat. Az egy főre jutó évi közlekedési kiadások az összes személyes célú kiadás százalékában néhány háztartástípus jövedelmi tizedei szerint 1993-ban és 1994-ben (százalék)

Háztartástípus	Év	Decilis										Összesen
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Összes	1993	8,5	8,0	10,0	8,7	11,7	9,4	9,8	11,8	14,5	17,8	11,9
	1994	9,0	8,8	8,9	9,1	9,3	8,7	10,9	11,0	11,8	17,4	11,3
Aktív	1993	10,6	9,5	11,6	10,5	14,4	11,6	12,3	14,2	16,6	19,3	14,2
	1994	9.0	10,0	10,7	10,6	11,1	10,7	13,9	13,6	14,0	18,6	13,2
Inaktív	1993	4,7	3,9	5,8	3,6	4,7	4,2	4,7	5,6	7,3	8,4	5,4
	1994	9,1	5,0	4,0	4,2	4,0	4,7	4,0	4,7	6,2	11,2	5,8
Nyugdíjas	1993	2,8	2,7	5,1	3,5	4,1	4,0	4,7	5,8	7,7	8,7	5,3
	1994	14,1	4,4	5,2	5,7	5,4	5,0	5,6	5,1	7,8	13,3	7,1
Gyermekes	1993	8,0	8,8	11,3	10,4	14,4	11,5	12,8	15,4	18,0	20,0	13,4
	1994	7,7	9,3	10,6	10,5	11,2	12,3	14,0	14,6	14,8	21,1	12,7

Forrás: Faragó (1996), KSH (1995a), KSH (1996a).

rét tevékenységéből és aktivitásából adódó eltérő szükségletei is. A tartós fogyasztási cikkek állományára vonatkozó adatokból kiderül, hogy miközben a gyermekes háztartások autóval való ellátottsága igen magas, az egy-két gyermekes inaktív háztartások a kilencvenes években sem tudtak lényeges összeget fordítani korszerűbb tartós fogyasztási cikkek vásárlására (lásd a 2. és 3. táblázatot).

3. táblázat. A 100 háztartásra jutó személygépkocsi-állomány néhány háztartástípus jövedelmi tizedei szerint 1993-ban és 1994-ben (darab)

Háztartástípus	Év	Decilis										Összesen
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Összes	1993	19	25	26	24	31	30	32	37	51	64	35
	1994	22	28	29	31	32	28	33	38	46	62	36
Aktív	1993	29	33	38	37	46	51	51	54	64	72	50
	1994	26	36	40	45	51	48	53	56	60	70	51
Inaktív	1993	7	12	10	6	11	10	13	15	25	32	13
	1994	16	12	12	8	8	8	12	17	26	40	15
Nyugdíjas	1993	5	7	8	6	9	9	12	16	25	32	13
	1994	13	10	14	13	12	12	15	18	32	46	19
Gyermekes	1993	19	32	38	40	49	55	60	64	78	82	48
	1994	23	34	43	45	57	52	61	69	70	83	50

Forrás: Faragó (1996), KSH (1995a), KSH (1996a).

Faragó (1996) szerint a kiadási szerkezetben a két szélső jövedelmi kategória közti legnagyobb eltérés a közlekedésre fordított kiadásokban mutatkozik: 1993-ban az első decilisben ennek aránya kevesebb mint 9 százalék, míg a 10. decilisben közel 18 százalék. A magasabb jövedelmi szinten élő háztartások autóval való ellátottsága lényegesen

magasabb, így az autóvásárlásra fordított összegek és az autó-fenntartási és -üzemeltetési költségek is jelentős tételei a háztartások kiadásainak.

A *2.* és *3. táblázat* adatai szerint 1993-ban és 1994-ben az aktív, gyermekes háztartások esetében mind az egy főre jutó közlekedési kiadások százalékos aránya, mind az autóval való ellátottság lényegesen magasabb az átlagosnál. Leggyakrabban az egy- és kétgyermekes aktív háztartásokban van autó, ugyanakkor különösen ritka a gyermektelen, egytagú háztartásokban. A gyermekes háztartások között csak a legalsó jövedelmi decilisbe tartozó háztartások csoportjában van az átlagosnál lényegesen kevesebb autó, a gyermekes háztartások fele autótulajdonos. Ezt az átlagosnál jóval magasabb autóellátottságot nem magyarázza a gyermekes háztartások átlagos jövedelmi vagy vagyoni helyzete, sokkal inkább a tömegközlekedés hiányosságai és drágasága, valamint a gyermekes családok életvitele, életstílusa, rekreációs fogyasztásával kapcsolatos szükségletei. A gyermekek óvodába, iskolába szállítása, a családi bevásárlások, a hétvégi szabadidő és az évi szabadság eltöltésének lehetőségei a gyermekes háztartások esetében szorosan kapcsolódik az autóhoz, ezeknek a szükségleteknek a kielégítése kényszerűen kötődik az autótulajdonhoz.

Kiemelkedően magas az autóval való ellátottság és a közlekedési kiadások aránya is az olyan háztartások esetében, ahol a háztartásfő alkalmazásban álló szellemi foglalkozású vagy vállalkozó. A vállalkozókkal ellentétben a szellemi foglalkozású háztartásfő általában autóját nem elsősorban munkaeszközként, hanem közlekedési eszközként használja, de munkájához, munkahelyi státusához és presztízséhez, illetve ezek megtartásához az autó valószínűleg alapvetően szükséges.

Az autóval való ellátottság mutatója és a közlekedési kiadások szintje függ a háztartásfő korcsoportjától is, mivel az életkor önmagában is meghatároz egyfajta életvitelt, adott életstílust a háztartásfő és a háztartás számára. Azok között a háztartások között, ahol a háztartásfő 40 és 50 év közötti, minden második háztartás rendelkezik autóval, míg az összes háztartást tekintve csak minden harmadik háztartásban van autó.

4. A FOGYASZTÓI MAGATARTÁSRA HATÓ TÉNYEZŐK AZ AUTÓPIACON

A klasszikus hiánygazdaság fogyasztói piacainak keresleti és kínálati oldalát elemző cikkek [*Kornai–Kapitány–Szabó* (1982), *Kapitány* (1989)] a vevő viselkedését magyarázó tényezőket és hatásaikat durván két csoportba sorolták: az ún. standard és nem standard hatások csoportjába. A standard jelző itt olyan típusú összefüggésekre, ok-okozati kapcsolatokra utalt, melyek jól ismert mikroökonómiai összefüggések, és amelyek egyfelől az ár és a vevő pénzforrásai, jövedelme és megtakarításai, másfelől a kereslet között állnak fenn. A kereslet kialakulását és módosulását azonban nagymértékben befolyásolták az egyéb, úgynevezett nem standard tényezők is, amelyek kifejezetten a szívásos piacra voltak jellemzők, mint a várható sorbanállási idő, vagy a piac és a kínálat bürokratikus szabályozása.

Az átmeneti periódusban a nem standard változók léte és hatása gyakorlatilag

megszűnt.[5] Az autópiacokon a vevői magatartást meghatározó standard változók között a jövedelmek mellett alapvető fontosságúak a háztartások megtakarításai, megtakarítási hajlandóságuk és vagyoni helyzetük. A háztartások megtakarítási hajlandósága viszont a lakossági jövedelmek reálértékének változásától és a jövedelmeknek a háztartások közötti eloszlásától, valamint a háztartások inflációs és egyéb várakozásaitól, a várható kamatoktól vagy jövedelem-elvonásoktól függ.

A KSH életmód vizsgálatának eredményei szerint az átmenet éveiben jelentősen módosultak a háztartások megtakarítási céljai, amit főleg a lakásra, gépkocsira gyűjtők arányának igen erőteljes visszaesésében figyelhetünk meg [*KSH* (1995b)]. Az autóvásárlási szándék ilyen mértékű visszaesése azonban ellentmond annak a ténynek, hogy az átmenet első éveiben, néhány évet leszámítva, a vásárolt új és használt autók száma növekedett, 1994-ben pedig - a szakértők becslései szerint - a vállalati autóvásárlások mellett a háztartások autóvásárlásainak száma is rekordnagyságú volt.

A gépkocsira gyűjtők arányának visszaesése azonban kevésbé jelentős akkor, ha az autóra gyűjtő háztartások számát nem az összes háztartáson belül, hanem csak a megtakarító háztartások számához viszonyítjuk. Ez arra mutat, hogy az egyes társadalmi rétegek autóvásárlási hajlandósága a reáljövedelmek csökkenése miatt a megtakarítási hajlandósággal együtt csökkent, az egyes rétegeken belül a megtakarításra képes háztartások autóvásárlási hajlandósága azonban az időben nem változott. Ez valószínűleg azt jelenti, hogy a reáljövedelmek növekedése esetén a megtakarításra hajlandó háztartások autó iránti kereslete ismét nőni fog.

A háztartások megtakarításainak elemzéséből kitűnik, hogy az autóvásárlások jelentős részét a háztartások nem kifejezetten autós célú megtakarításaikból fedezték, hanem egyéb vagyon- és pénzforrásaikat átcsoportosítva vásárolták meg autóikat [*Ságí* (1996), *Ékes* (1993), (1995), *Andorka-Kolosi-Vukovich* (1996)]. A tanulmányban ismertetésre kerülő lakossági adatfelvételek mindegyikére egyaránt jellemző, hogy a minták nagymértékben torzultak, amit az adatszolgáltatásban való részvétel nagyarányú megtagadása és a jövedelmek tendenciózus eltitkolása okoz. A személyi jövedelemadózás bevezetésével és szigorításával, valamint a rejtett (a szürke- és fekete-) gazdaság kiszélesedésével a jövedelmek következetes eltitkolása egyre nagyobb méretűvé vált. A KSH legfrissebb Háztartás-statisztikai közleménye szerint is mind a felvételben való közreműködés megtagadása, mind pedig a jövedelmek eltitkolása egyre növekvő tendenciájú és a magasabb jövedelmű háztartások körében lényegesen gyakoribb, ahol viszont az autóval való ellátottság is igen magas [*KSH* (1996b)].

A háztartások vagyoni helyzetére és megtakarítási stratégiáira vonatkozó empirikus munkák között különösen érdekes és az átmenetet az eddigi leghosszabb idősorral vizsgáló munka *Ságí* (1996) tanulmánya. A háztartások vagyoni helyzete, megtakarítása és fogyasztása szerinti típusait durván két csoportba sorolva, a tanulmány a „lecsúszó" és a „felkapaszkodó" típusok között a vagyontárgyait is eladó vagy gyarapító, a megtakarí-

[5] *Kornai* (1994) cikkében részletesen elemzi a hiánygazdaság felszámolásának okait, a hiány megszűnésének folyamatát, a kereslet „elszaladását" előidéző tényezők ellen ható tényezőket, a változás kedvező és kedvezőtlen hatásait.

tásait csökkentő vagy növelő, illetve fogyasztását csökkentő vagy növelő altípusokat is elemez, a Magyar Háztartás Panel 1992–1995 közötti idősorait felölelő adatbázisát használva.

A tanulmány szerint a vizsgált négyéves periódusban valamelyest csökkent azon háztartások aránya, akik ingatlant, vagy nagyobb értékű gépjárművet birtokoltak. A tartós fogyasztási cikkek és ingatlanok eladogatása 1993-tól a háztartások egyre nagyobb hányadának vált „túlélési stratégiájává", és évről évre csökkent azoknak a háztartásoknak az aránya is, akik nagy értékű tárgyakkal, ingatlanokkal gyarapodtak, miközben semmit nem adtak el. A magyar háztartások durván kétharmadára a „vagyoni stagnálás" jellemző: a vizsgált időszakban nem adtak el és nem is vettek nagyobb értékű javakat.

A megtakarítások és a vagyoni helyzet kapcsolatát vizsgálva, a nagy értékű javakkal rendelkező háztartások minden vizsgált évben az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban tartoznak a megtakarítók közé. A nagy értékű tárgyaikat lecserélő, egyidejűleg vásárló és eladó háztartásokra viszont az jellemző, hogy nekik van a legtöbb nagy értékű vagyontárgyuk és a legnagyobb arányban rendelkeznek pénzbeli megtakarítással is.

A háztartások megtakarításának és fogyasztásának kapcsolatát vizsgáló munkák közül szintén a Magyar Háztartás Panel 1994–1995-ös adataival dolgozó rövid távú kutatás [*Tóth I. J.* (1996)] szerint is a legmagasabb jövedelemmel rendelkező felső két decilisbe tartozó háztartások fogyasztása karakterisztikusan eltér a többi háztartásétól. Nemcsak a létfontosságú cikkek fogyasztása, de a diszkrecionális jövedelemből származó vásárlásaik is nőttek, miközben ezen háztartások megtakarítás-állománya is nagymértékben emelkedett; 1995-ben a háztartások felső 20 százalékának megtakarítás-állománya az összes megtakarítás-állománynak több mint 60 százaléka volt.

A jövedelmek és a megtakarítások polarizációját, az egyes jövedelmi kategóriákba tartozó háztartások vagyoni státusának változását, mint a fentiekben láttuk, igen jól nyomon követhetjük az autópiacon. A vagyonos, magas jövedelmű, megtakarító háztartások elsősorban az új autók piacán jelennek meg, a vagyontalan, alacsony jövedelmű, keveset megtakarító háztartások pedig a relatíve olcsóbb, új vagy használtautó-piacon vásárolnak, miközben stabilizálódik azoknak a háztartásoknak a száma, akik időlegesen vagy véglegesen, de kiszorulnak az autópiacról, abbahagyják vagy el sem kezdik az autózást.

A háztartások jövedelmeinek és kiadásainak dinamikáját elemző lakossági felmérések mindegyike szerint a kilencvenes években a kiadások növekedése nagyobb mértékű volt, mint a jövedelmeké. A tartós fogyasztási cikkek (új és használt autó) vásárlására fordított kiadások esetében – véleményünk szerint – a növekedés csak részben magyarázható a megváltozott kínálati körülményekkel, a háztartások inflációs várakozásaival, vagy a tartós fogyasztási cikkek árának az átlagos inflációs rátánál kisebb mértékben való emelkedésével (lásd a 4. táblázatot). Mint alább utalunk rá, igen fontos tényező még a családok megszokott életstílusa, társadalmi helyzete, saját státuszukról alkotott képe.

Ami az ártrendeket illeti, a KSH adatai szerint 1991-ig az új személygépkocsik átlagos árnövekedése meghaladta a fogyasztói árak növekedésének átlagos ütemét, az 1992–1994-es időszakban azonban mind az új, mind a használt autók árnövekedése jelentősen elmaradt az általános inflációs ütemtől. Ez a tendencia csak 1995-ben tört meg, ebben az évben az új autók árnövekedése lényegesen meghaladta a tartós fogyasztási cik-

4. táblázat. Fogyasztói árindexek a termékek egyes csoportjai szerint az előző év százalékában

Év	Személygépkocsi		Tartós fogyasztási cikkek	Összes kiadás
	új	használt		
1989	124,3	n.a.	117,6	117,0
1990	126,5	n.a.	120,8	128,9
1991	149,4	n.a.	131,7	135,0
1992	110,6	109,5	114,3	123,0
1993	112,1	110,3	111,0	122,5
1994	110,7	116,2	111,8	118,8
1995	131,7	123,1	124,0	128,2
1996	114,8	124,6	119,2	123,6

Forrás: KSH „Fogyasztói árindexek" című füzetek évente megjelenő kötetei

kek árnövekedését, és meghaladta az általános infláció ütemét is. Az új és a használt autó vásárlásra és fenntartásra fordított kiadások növekedését azonban szintén csak részben magyarázza a relatíve alacsony vételár. Az „autózás" ára, az autóhasználat összes költsége ugyanis a vételár és az üzemeltetési költségek mellett még számos egyéb költséggel is kiegészül. Az adók, a biztosítás és az igen jelentős értékvesztés miatt az autótulajdon akkor is pénzbe kerül, ha azt a tulajdonosa egyáltalán nem is használja.

A magyar háztartások autópiaci viselkedésének motívumait csak olyan vizsgálatok segítségével érthetjük meg valójában, amelyek az autót vásárló és használó háztartás standard paraméterei mellett a háztartás jövedelemszerző tagjainak foglalkozását, képzettségét, munkaerőpiaci aktivitását és ezzel összefüggő státusát, valamint a háztartás életstílusát is elemzik [lásd *Kapitány* (1996)].

Az életmód és életstílus vizsgálatával foglalkozó szociológiai kutatások, ezeken belül a (volt) szocialista országok társadalmi rétegződésével foglalkozó munkák [*Machonin* (1969), *Kolosi* (1984), *Utasi* (1984), (1989)] olyan indikátorokat - a tartós fogyasztási cikkekkel, autóval való ellátottságot és a szabadidő eltöltésének módjait - elemeztek, melyek a háztartások fogyasztási struktúrája, az egyes kiadások megoszlása szempontjából igen fontos mutatók. Az életstílusokat elemző legújabb empirikus modellek [*Kolosi–Róbert* (1993)] az életstílus anyagi és kulturális dimenzióit szétválasztva, elsősorban az úgynevezett anyagi életstílus (vagyon, jövedelem, lakás, tartós fogyasztási cikkek) és olyan alapvető státusismérvek kapcsolatát vizsgálják, mint a foglalkozás, a képzettség és a jövedelem.

Ezek a kutatások kimutatták, hogy a volt szocialista országokban az egy főre jutó (bevallott) jövedelem igen gyengén függ össze a társadalmi státussal. Mind az anyagi fogyasztás, mind a lakáskörülmények az életstílusnak olyan dimenziói, amelyek sokkal erősebb korrelációt mutatnak a képzettséggel vagy a foglalkozási presztízzsel, mint a jövedelemmel.

Az anyagi életstílus mutatója, mely az egy főre jutó jövedelem mellett a vagyon, a tartós fogyasztási cikkek és a lakáskörülmények indexeit tartalmazta, a legerősebb korrelációt a társadalmi helyzettel mutatta, de ez a kapcsolat sokkal erősebb volt a (volt) szocialista országokban, mint másutt. A kutatások szerint az életstílus és az ehhez kapcsolódó fogyasztási struktúra sokkal jobban függ a társadalmi helyzettől a volt szocialista ország-

gokban, mint a fejlett piacgazdaságokban, mivel az átalakulásban lévő társadalmakban az életstílus és az adott életstílust feltételező anyagi és szellemi fogyasztás még nem szabadon választható, hanem erősen státusfüggő. Ezekben az országokban sokkal szélesebb azoknak a tartós fogyasztási cikkeknek és vagyoni javaknak a köre, melyek státusismérvként szerepelnek és még a közepes mértékben elterjedt javak – mint az autó – is státuskritériumok és státusjegyek is egyben.

5. ZÁRÓGONDOLATOK

A kilencvenes évek háztartási kiadásait elemezve, a jövedelmekhez hasonlóan a kiadásokban is növekedett a háztartások közötti egyenlőtlenség, dinamikájukat összehasonlítva azonban a kiadások növekedése nagyobb volt, mint a jövedelmeké. E jelenség különösen jól nyomon követhető a tartós fogyasztási cikkek (autó) vásárlására fordított kiadások és a közlekedési kiadások esetében, melyek növekedése csak részben magyarázható a kimutatott jövedelem-változással, sokkal inkább a kínálati helyzet nagymértékű javulásával, illetve a háztartások inflációs várakozásaival és az (új és használt) autók árának az átlagos inflációs rátánál kisebb mértékben való emelkedésével.

Magyarázatul szolgálhat az a tény is, hogy a szocialista országokban egyes krónikus hiánycikkek iránt, mint például az autó és használata, bizonyos fogyasztói rétegekben irreálisan nagy, jövedelmi és vagyoni helyzetükhöz viszonyítva túlzott igény is kialakult, amely mögött a sokáig visszaszorított kereslet, illetve a korábbi elosztási mechanizmus megváltoztatásának igénye húzódik meg [*Losonczi* (1989), *Kornai* (1994)].

A magyar háztartások számára az autó nemcsak nélkülözhetetlen munka- és közlekedési eszköz, hanem státusjegy is egyben, egyfajta életstílus régóta vágyott, mással nehezen pótolható kelléke, olyan fogyasztói igény, mely szükséges is az eddig elért fogyasztási színvonal és a kialakított életstílus megtartásához. Számos háztartásnak azonban most döntenie kell, hogy az autóhasználat vagy éppen az arról való lemondás révén tudják majd mind alapvető, mind magasabb rendű szellemi, kulturális és rekreációs szükségleteiket kielégíteni.

HIVATKOZÁSOK

Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (1992), (1993), (1994), (1996): Társadalmi riport 1992., 1993., 1994., 1996. TÁRKI, Budapest.

Berács J.–Kolos K. (1993), (1994): A marketing helyzete Magyarországon 1992-ben. I. rész. Marketing 5–6., II. rész. Marketing 1.

Bóc I. (1996): A fogyasztásicikk-import 1994-ben, 1995-ben és 1996 első félévében. Kopint-Datorg, Budapest.

Charemza, W.–Gronicki, M.–Quandt, R. E. (1989): Modelling Parallel Markets in Centrally Planned Economies: The Case of the Automobile Market in Poland. In: Davis, C. and Charemza, W. (1989), 405–425. o.

Davis, C.–Charemza, W. (szerk.) (1989): Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies. Chapman and Hall, London.
Ékes I. (1993): Rejtett gazdaság - láthatatlan jövedelmek. SZGTI, Budapest.
Ékes I.–Ernst G. (1995): Rendszerváltó háztartások? (1990–1994). SZGTI, Budapest.
Ékes I. (1996): Fogyasztási struktúra és egészségügyi kiadások. Közgazdasági Szemle, 1. 58–712. o.
Faragó A. (1996): Menni vagy nem menni? - avagy a közlekedési kiadások a magyar háztartások költségvetésében. Szakdolgozat, BKE, Budapest.
Fazekas K. (1993): A munkanélküliség regionális különbségeinek okairól - A foglalkozási rétegek tipizálása. Közgazdasági Szemle 8. 694–712. o.
Hoffmann I. (1977): A magyar háztartások gazdálkodási modellje. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Hoffmann I. (1990): Háztartásgazdálkodás a mai Magyarországon. Mikrogazdasági kutatások, Budapest.
Kapitány Zs.–Kornai J.–Szabó J. (1982): A hiány újratermelése a magyar autópiacon. Közgazdasági Szemle 3. 300–324. o.
Kapitány Zs.–Kornai J.–Szabó J. (1984): Reproduction of Shortage on the Hungarian Car Market. Soviet Studies 2. 236–256. o.
Kapitány Zs. (1989): Kereslet és kínálat az 1980-as évek autópiacán. Közgazdasági Szemle 6. 592–611. o.
Kapitány Zs. (1993): Elosztási mechanizmusok és vevői viselkedés Kelet-Európa autópiacain. Kandidátusi értekezés. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
Kapitány Zs. (1996): Fogyasztói magatartás az autópiacon. AULA, Budapest.
Kolosi T. (1984): Státus és réteg. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
Kolosi T. (1989): Egyenlőtlenségek a nyolcvanas években. TÁRKI, Gyorsjelentések 2, Budapest.
Kolosi T.–Róbert P. (1993): Az anyagi életstílus mérése. Kézirat. TÁRKI, Budapest.
Kornai J. (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Kornai J. (1993): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Rt, Budapest.
Kornai J. (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Közgazdasági Szemle 7–8. 569–605. o.
Kornai J.–Martos B. (szerk.) (1981): Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kornai J.–Weibull, J. W. (1978): A piac normál állapota hiánygazdaságban: egy sorbanállási modell. Szigma, 1–2. 1–32. o.
Kornai J.–Weibull, J. W. (1983): Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca. Szigma 3. 169–184. o.
Köllő J. (1996): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. Számítások és számpéldák. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest.
KSH (1995a): Családi költségvetés 1994. Budapest.
KSH (1995b): Életmód - Életkörülmények 1994. Budapest.
KSH (1996a): Családi költségvetés 1995. Budapest.

KSH (1996b): Háztartás-statisztikai közlemények 2., 1996. Budapest.
Losonczi Á. (1989): Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
Machonin, P. (1969): Ceskoslovenska spolecnost. Sociologicka analysa socialism stratifikace. Bratislava.
Németh B. (1996): Marketingstratégiák a hazai autópiacon. Szakdolgozat. BKE, Budapest.
Sági M. (1996): A vagyoni helyzet és a megtakarítások dinamikája a magyar háztartásokban. TÁRKI, Budapest.
Tóth I. J. (1996): Megtakarítás és fogyasztás 1994–1995. TÁRKI, Budapest.
Utasi Á. (1984): Életstíluscsoportok, fogyasztási preferenciák. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
Utasi Á. (1989): Családok és életstílusok. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

VIII.

KÖRKÉRDÉS A KÉSEI SZOCIALIZMUS ÉS AZ ÁTALAKULÁS GAZDASÁGPOLITIKAI PROBLÉMÁIRÓL

KÖRKÉRDÉS A KÉSEI SZOCIALIZMUS ÉS AZ ÁTMENET GAZDASÁGPOLITIKAI DILEMMÁIRÓL

Kornai János a szocializmus időszakában kerülte a gazdaságpolitikai javaslattevő szerepének látszatát is - jellemző, hogy 1956 és 1988 között nem adott interjút napilapban -, ez azonban nem jelenti, hogy művei ne lettek volna hatással a döntéshozók gondolkodására. A demokratikus politikai fordulatot követően számos alkalommal, a legszélesebb nyilvánossághoz fordulva fejtette ki álláspontját a gazdasági átalakulás kérdéseiről. Nem lenne teljes e köszöntő kötet, ha az általa elemzett „ellentmondásokról és dilemmákról" nem esne szó. Ebben a fejezetben olyan szakemberek szólalnak meg, akik - különböző időszakokban és pozíciókban - cselekvő részesei voltak a gazdasági átalalulásnak, egyszersmind ismerői Kornai munkásságának. Négy kérdést tettünk fel, s a beérkezett írásos válaszokat - melyek egymástól függetlenül születtek - ezek sorrendjében adjuk közre:

1. Kornai János a rendszerváltás előtt többnyire kerülte, hogy közvetlen gazdaságpolitikai javaslatokat fogalmazzon meg és publikáljon a magyar gazdaság döntéshozói számára. Sokan mégis úgy gondolják, hogy az az elméleti alapvetés, amely *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957) című művével kezdődött, s az *Anti-Equilibrium* (1971), *A hiány* (1980) és *A szocialista rendszer* (1993) című munkákkal folytatódott, elősegítette a szocialista modellel való szakítást. Mi erről a véleménye? Ha Kornai munkásságának volt ilyen hatása, milyen közvetítőkön, csatornákon keresztül jutott érvényre? Milyen személyes tapasztalatai vannak erről?

2. Legújabb gyűjteményes kötetének előszavában Kornai ezt írja: „... vergődünk azokban a csapdákban, amelyeket a korábbi évtizedek történelme, a vezetők bűnei vagy jó esetben baklövései és - valljuk meg - saját mulasztásaink állítottak fel... Visszahúz bennünket a földre az előző rendszer súlyos, még évtizedeken át ható öröksége." (*Vergődés és remény*, 7-8. oldal). A terhes örökség részeként említi a külföldi adósság fokozatos felhalmozódását, a bérnyomással szembeni engedékenységet, a koraszülött jóléti államot, s annak túlzott kötelezettségvállalását. Az Ön szakterületén miben nyilvánul meg legélesebben ez a visszahúzó örökség? Mi az, ami a munkája során - az ilyen jellegű terhek és csapdahelyzetek közül - a legnagyobb nehézséget okozza?

3. A nyomasztó örökséget tovább súlyosbíthatták olyan felesleges vagy hibás lépések, melyekért már az 1989 utáni gazdaságpolitika viseli a felelősséget. Hogyan látja: követett-e el a magyar gazdaságpolitika súlyos hibákat, amelyek közepes-hosszabb tá-von is kihatnak az ország növekedési potenciáljára? Közrejátszottak-e műhibák, halasz-tások és mulasztások abban, hogy a magyar gazdaság különösen nehezen áll talpra a „transzformációs válságból"?

4. Kornai szerint a magyar gazdasági fejlődést az elmúlt három és fél évtizedben alapvetően meghatározta, hogy az egymást követő kormányok rendre a következő preferenciákat nyilvánították ki: „El akarták kerülni a konfliktusokat; minél inkább biztosítani akarták a gazdasági elit törés nélküli fennmaradását...; nem voltak hajlandók népszerűtlen radikális intézkedésekre; rövid távú fogyasztás maximalizálásra törekedtek, elfogadva ellentételként a társadalmi adósság felhalmozódását." [*Fizetjük a számlát – A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben*, in: *Vergődés és remény* (1996), 292. o.] Mi a véleménye és tapasztalata ezzel kapcsolatban? Mennyiben lát szakítást ezzel a „keresztül evickélésre" alapozott politikával 1995–1996-ban, és mit vár az elkövetkező évektől?

A kérdésekre adott válaszok erősen eltérő terjedelműek. Azt az elvet követtük, hogy előbb a rövidebb, majd a hosszabb elemzésbe bocsátkozó válaszok kerüljenek sorra. A fejezethez tartozó jegyzeteket, táblázatokat, ábrákat és hivatkozásokat a fejezet végén közöljük.

A szerkesztők

1. *Kornai János a rendszerváltás előtt többnyire került, hogy közvetlen gazdaságpolitikai javaslatokat fogalmazzon meg és publikáljon a magyar gazdaság döntéshozói számára. Sokan mégis úgy gondolják, hogy az az elméleti alapvetés, amely* A gazdasági vezetés túlzott központosítása *(1957) című művével kezdődött, s az* Anti-Equilibrium *(1971),* A hiány *(1980) és* A szocialista rendszer *(1993) című munkákkal folytatódott, elősegítette a szocialista modellel való szakítást. Mi erről a véleménye? Ha Kornai munkásságának volt ilyen hatása, milyen közvetítőkön, csatornákon keresztül jutott érvényre? Milyen személyes tapasztalatai vannak erről?*

BAUER TAMÁS

A magyar közgazdaságtudomány az elmúlt félévszázadban fölöttébb szorosan érintkezett a gazdaságpolitikával, a szélesen értelmezett gazdaságpolitikai kérdések végigondolásával. A közgazdaságtudomány műhelyei és a gazdaságpolitika legfontosabb műhelyei – a Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium – között szoros volt a személyi és tanácsadói kapcsolat, aránylag nagymértékű volt a két kör közötti személyi mozgás. (És ezt angolul a *have been* alakkal kellene kifejezni, hiszen e tekintetben a helyzet mindmáig nem változott.)

Az 1953 óta eltelt évtizedekben a magyar közgazdaságtudomány a gazdaságpolitika három nagy kérdéskörére összpontosította figyelmét, s én ebben látok bizonyos folyamatosságot. Az egyik ilyen kérdés a gazdaságirányítás centralizmusa vagy decentralizálása, terv és piac, az állam gazdasági szerepének kérdéseként fogalmazódik meg. Ami 1953-56-ban még úgy hangzott, hogy a gazdasági vezetés túlzott központosítása, az a hatvanas években már terv és piac viszonyaként fogalmazódott meg, a nyolcvanas években a „sem terv, sem piac" rendszertől a valódi piacgazdaságra való áttérést jelentette, a kilencvenes évekre pedig magántulajdonon alapuló kapitalizmust vegyes gazdaság helyett.

A második nagy kérdéskört 1953–1956-ban, vagy a hatvanas évek elején, az első osztály elsődleges fejlődésére vonatkozó dogma megkérdőjelezéseként, a beruházási ráta és a növekedési ütem optimalizálásaként fogalmazták meg, hogy azután a hetvenes-nyolcvanas években már növekedés és egyensúly dilemmájaként váljék a gazdaságpolitikai viták egyik alapkérdésévé. Ma ez részben a monetarizmus és a növekedés-orientáció vélt ellentéteként jelenik meg.

A harmadik nagy kérdéskör 1953–1956-ban az autark iparfejlesztés vitatásaként, a külkereskedelem gazdaságosságának kérdéseként jelent meg, a hatvanas években a komparatív előnyök figyelembe vételének, a KGST-kapcsolatok ésszerűsítésének, a magyar gazdaság kétirányú külső kapcsolatrendszerének szorgalmazásaként élt tovább, hogy a nyolcvanas évekre megfogalmazódhasson a világgazdasági nyitás, a fejlett világgazdaságba történő integrálódás koncepciója.

Kornai János közgazdasági munkássága a három kérdéskör közül az elsőre és a másodikra irányult. A közgazdasági gondolkodásba való berobbanása a *Túlzott központosítás*-sal az akkor legkövetkezetesebb álláspontot fogalmazta meg az első kérdéskörben. A könyv azonban nem a következtetések radikalizmusának, hanem a leíró-elemző kutatással való megalapozásnak köszönhette átütő erejét.

Abban az időszakban amikor Kornainak fel kellett hagynia a közvetlenül politikai kicsengésű kutatással, és a matematikai közgazdaságtan felé fordult, a második kérdéskör irányában érkezett vissza a gazdaságpolitikai vonatkozásokhoz. Az egy időben született *Anti-Equilibrium* és *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* az általánosítás magas szintjén fogalmazza meg magyar és más kelet-európai közgazdászoknak a növekedés és egyensúly viszonyára vonatkozó felismeréseit.

Az a gondolati anyag, amelyet másokkal (Erdős, Liska, Máriáss stb.) együtt Kornai is megfogalmazott a *Túlzott központosítás*-ban, évtizedekre irányt mutatott a gazdaságirányítási reformokat előkészítő döntéseknek Magyarországon és a térség más országaiban, még ha maga a Kornai-könyv csak ritkán volt közvetlen hivatkozási alap a reformerek számára. Az *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* és az *Anti-Equilibrium* ezzel szemben közvetlenül játszott felmérhetetlenül nagy szerepet a gazdaságpolitika alakításában a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországán, és kivételesen nagy volt a befolyása a lengyel, csehszlovák és szovjet közgazdászok gondolkodásának alakításában.

A hiány a két irány szintézise, hiszen ez a könyv a két kérdéskör összekapcsolását valósítja meg, amikor a gazdasági rendszer alapelemeivel hozza összefüggésbe a szocialista gazdaság egyensúlyhiány-jelenségeit. Ez a könyv is nagy szerepet játszott a gazdaságpolitikai - elsősorban rendszerpolitikai, tehát reformtárgyú - döntésekben Magyarországon és más tervgazdaságokban.

A közvetítő csatorna tehát a kutató és a gyakorlati gazdaságpolitikában tevékenykedő közgazdászok ezreinek kollektív gondolkodása.

BOD PÉTER ÁKOS

Bár aligha lehet magabiztosan felelni arra, hogy vajon ment-e előbbre a világ - és ha igen, mennyivel - egy-egy könyv által, de akik ezt a kötetet olvassák, többségükben bizonyosan igennel válaszolnának e kérdésre, mind általában, mind pedig Kornai János munkásságát illetően. Akik pedig e kötetbe írnak, nem is mondhatnak mást, hiszen mindannyian publikáltak, és - amikor a „körülmények", vagyis az akadémiai világon túli nagyobb erők lehetővé tették - sokan közülük részt vállaltak a gazdaságpolitikában, politikában. Saját életútjuk során összefonódott az elmélet művelése a gyakorlati tevékenységgel.

Valódi gazdaságpolitikai tevékenységre akkor nyílik mód, ha a közgazdász tanácsadói vagy döntéshozói helyzetbe kerül. Kornai János számomra legkedvesebb munkájának (*Indulatos röpirat...*) utószavában maga emeli ki, hogy elsőnek 1956 nyarán dolgozott ki átfogó gazdasági javaslatot, majd 33 évnek kellett eltelnie, hogy átfogó ajánlásra vállalkozzon a gazdaságpolitika nagy kérdéseiben (*Röpirat*, 1989, 121. o.). 1989 őszén így írt: „... a jövendő parlament és kormány rettenetes nehézségek közepette fog hozzákezdeni munkájához. Ha tehát felgyűlt bennem valami mondanivaló, most van az a pillanat, amikor azt közölnöm kell." (i. m. 122. o.) Mert bár az elméleti kutatásból is adódnak gazdaságpolitikai következtetések, a rendszerváltozás megindulásával olyan helyzet állt elő, amelyben volt értelme tanácsot ajánlania a nagy változások döntéshozói számára. Újabb írásai pedig többnyire eleve gazdaságpolitikával foglalkoznak, és végeredményben ma

már ő maga is gazdaságpolitikus: 1995 óta a monetáris hatóság legfelsőbb döntéshozó intézményének, a Jegybanktanácsnak tagja.

Felemlíti, hogy elsikkadtak 1989-es javaslatai, melyekben a lengyel és csehszlovák stabilizációs mintához hasonló stratégiát ajánlott: „... nemcsak az akkor hatalomra került kormányzat nem fogadta meg, hanem az akkori ellenzék, valamint a közgazdászszakma számos mérvadó személyisége is elvetette." (*Vergődés...*, 121. o.). Az állítás első felével vitatkoznék. A rendszerváltoztató kormányzat tagjaként (és még azt megelőzően programalkotóként, tanácsadóként) ajánlásainak alapgondolatát több kollégámmal együtt osztottam. Elfogadtuk, hogy a nemzetgazdasági stabilizáció keretében a lehető leggyorsabban kell megteremteni a gazdaságilag ésszerű (és hozzátenném: fenntartható) arányokat, a gazdaság reál- és tulajdonosi szerkezetének átalakulásánál viszont számolni kell az intézményalkotás szükségszerű időigényével. Ha úgy tetszik, az ajánlott képlet: makrogazdasági „sokk" és mikrogazdasági „gradualizmus". Az idézőjel persze indokolt, hiszen a sokk-versus-gradualizmus vita végül is elég terméketlennek bizonyult; a tényleges rendszerváltozási folyamatok leírására e fogalomkettős talán nem is alkalmas. A tényleges döntési folyamatok hatására azonban 1990 után az állt elő, hogy mára – ha már a sokk és fokozatosság fogalmait használjuk – inkább mikrogazdasági sokk és makrogazdasági fokozatosság jellemzi a magyar tranzíciót.

Ezek után persze még jogosabb Kornai János azon érzése, hogy tanácsai nem hatottak 1989–1990 tájt. Pedig a *Röpirat* mondanivalója jelen volt a döntéshozó körben, és – feltételezem – ellenzéki körökben is; ajánlásai és figyelmeztetései hatással voltak a történésekre. Az intézményi-politikai feltételek azonban jórészt hiányoztak; ez különösen nyilvánvaló a csehszlovák stabilizációval egybevetve. Kornai például évekre-évtizedekre számolt az állami szektor meglétével, és „erős állam"-ot javasolt, amely törvényi úton szabályozta volna az állami szektorban a béreket, hitelt, beruházást, importot (*Röpirat*, 30–31, 49. o.). A magyar államapparátus azonban a rezsimváltás idejére már elvesztette a közvélemény előtti hitelét, saját belső meggyőződését és ezáltal tényleges adminisztratív képességét is a közvagyon hatékony működtetését illetően. Addigra már annyira előre jutott az úgynevezett deregulálás és a tulajdonreform – mely Kornai szavai szerint olyan „álreform", ami „most megengedhetetlen sietséggel folyik" –, hogy 1990 nyarán az új kormány mozgástere e vonatkozásban sokkal szűkebb volt, mint elődjéé 1989 őszén.

Ami a *Röpirat* ajánlásainak másik csokrát, a „stabilizációs műtétet" illeti, Kornai javaslata szerint olyan csomagtervről lett volna szó, melynek kidolgozásához „a kormányzati apparátusnak mondjuk egy év állna rendelkezésre" (i. m. 53. o.) Ezt Csehszlovákiában meg lehetett tenni, nálunk nem. Egyfelől azért nem, mert a parlamenti ellenzék és a közvélemény egy része emlékezetes módon még a szokásos kormányváltásoknál elfogadott száz napos felkészülést is sokallta az *Antall*-kormánytól. Másfelől és főként azért nem, mert az ország külső-belső gazdasági helyzete gyorsan romlott 1989 végétől: az infláció tovább gyorsult, a választások közvetlen előestéjén a külföldi bankok betétkivonása következtében az ország fizetésképtelenségének fenyegetése lépett fel. Eközben a nemzetközi pénzvilág jól emlékezett arra, hogy a megelőző kormányok 1989 őszéig hamis adatokat publikáltak a magyar külső államadósságról, és szükségszerűen a költségvetésről is. Igen fontossá vált az IMF: a nemzetközi szervezettel a kimenő kormány 1990 tavaszán

olyan kölcsön-megállapodást kötött, amelynek betartásához az új kormánynak már az év során pótlólagos megszorító intézkedéseket kellett hoznia. Továbbá nem állt rendelkezésre az a tartalék sem, melyet a *Röpirat* nélkülözhetetlennek tartott a stabilizációs műtét sikeréhez (i.m. 86–87. o). Nem folytatom, hisz nincs itt erre hely: a körülmények hirtelen változása folytán számos ajánlás megvalósításának politikai és gazdasági feltételei eltűntek.

De térjünk vissza Kornai János elméleti munkásságának hatásához. Írásai korábban is nyilvánvalón befolyásolták a gazdaságpolitikát. Elméleti munkák azonban ritkán hatnak közvetlenül és azonnal. Noha ilyenre is van példa, de az erős hatásra érdemes bizonyos óvatossággal tekinteni. Ha az ember a közgazdaságtan legnagyobb hatású műveire gondol, mint például *Keynes Általános Elméleté-re*, ki lehet mutatni, hogy azonnali és áttörésszerű percepció akkor következik be, ha az elméleti alapvetésből levonható következtetés közel áll ahhoz, amit a meghatározó körök amúgy is tenni szeretnének. A politikusok, a közvélemény-formálók annak idején nyilván nem tudták teljesen követni Keynes okfejtését, de azt kivették, hogy depresszió idején az összkeresletet növelő állami költekezés nemzetgazdaságilag indokolható; hogy népszerű, azt maguk is tudták.

Kornai munkáinak megjelenése mindig eseményszámba ment az *Anti-Equilibrium* óta. Az 1980-as évek elejének magyar közéletében különösen fontos volt *A hiány* megjelenése. Közéletében, nem csak gazdasági közvéleményében - írom, mert az érdeklődés messze túlterjedt a közgazdász körökön. Bár a szocialista gazdaságnak *A hiány*-ban feltárt szabályszerűségeiből ki lehetett olvasni, hogy a rendszer alkatilag versenyképtelen a modern piacgazdasággal (kapitalizmussal) szemben, a könyvet még a hivatalosság sem fogadta ellenségesen. Sőt, a pártállami gazdaságpolitikusok egy része mintha támogatást nyert volna belőle ahhoz, amit tenni akart: lenyesegetni a vállalati vezetők szárnyait. *A hiány*-ban valóban úgy jelenik meg a vállalati vezetők mindenáron való növekedési hajlama, mint olyan tényező, mely egymagában is elégséges ahhoz, hogy az inputok iránti csaknem kielégíthetetlen keresletet létrehozza. A „monetáris restrikció" képviselői a szocialista vállalat puha költségvetési korlátjából és a vállalat mindenáron való növekedési hajlamából azt a gazdaságpolitikai ajánlást vezették le, hogy a vállalatokat pénzügyi nyomás alá kell helyezni, illetve a hazai és a KGST-relációjú értékesítést korlátozni kell, és akkor a rendszer megváltozása nélkül is megjavul a vállalati hatékonyság, s a cégek a tőkés piac felé fordulnak.

Az a gazdaságpolitika nem vált be. Kornai Jánosnak sem volt nagy véleménye róla: „Az úgynevezett 'monetáris restrikció', ahogy ez jelenleg folyik, valamelyest fékezi ugyan az infláció ütemét, de jelenlegi formájában legalább annyi kárt okoz, mint amennyi hasznot." - írta 1989-ben (i. m. 77. o.). Sikertelenségének nemcsak a - Kornai szavai szerinti - „álhitelrendszer", „álbankrendszer", „áltőkepiac" volt az oka, hanem a gazdaságra vonatkozó feltevések egy részének nem helytálló volta is. Saját vizsgálataim a jellegzetes vállalati stratégiák terén azt mutatták ki, hogy az 1980-as években az állami vállalati sodródás és stagnálás éppolyan gyakori volt, mint a növekedési hajlam. Ez nem kis vállalati körben mondott ellent a „reform utáni szocialista vállalat" Kornai-féle leírásának, s vezetett engem arra, hogy a növekedés-maximálás mint immanens szocialista vállalati jellemző helyett *autonómia-maximalizáló* vállalatvezetésről beszéljek, erősen megkülönböz-

tetve a szocialista vállalat vezetőjét a magántulajdonú vállalatnál alkalmazott menedzsertől (*Bod*, 1989).

1989-re a magyar társadalom eljutott annak felismeréséhez - és ebben Kornai munkáinak is része volt -, hogy a rendszer intézményeit és a gazdaságpolitikát egyaránt meg kell változtatni, ha véget akarunk vetni a hiánynak, a szervezett fegyelmezetlenségnek, a jövő felélésének. Másszóval rendszerváltozás kell.

KOVÁCS ÁLMOS

A gazdaságpolitikai döntések előkészítésében részt vevő közgazdászok túlnyomó többségének szemléletmódja azonos jelleggel változott az elmúlt évtizedekben és a változás hasonló irányú volt a tudományos kutatással, egyetemi oktatással foglalkozók körében is. Ezt az állításomat személyes tapasztalatokra és nem tudományos igényű felmérésre, vizsgálatra alapozom, de úgy vélem, jellemzőnek tekinthető, hogy többségünk azonos utat járt végig.

Ezen az úton az első „állomás" annak vizsgálata volt, hogyan lehet biztosítani a tervgazdaság keretei között az erőforrások ésszerűbb felhasználását, a gazdaság hatékonyabb működését és ezen keresztül a gazdaság és végső soron a fogyasztás gyorsabb növekedését. Volt ezeknek a kutatásoknak egy olyan szakasza, amelyben a kiindulópont az volt, hogy a „központ" rendelkezésére álló információk jobb színvonalú feldolgozása révén lényegesen javítható a gazdaság teljesítménye. Így a kutatások célja a legjobb (optimális) központi döntésekhez vezető módszerek kidolgozása volt. A következő szakasz jellemző vonásának a centralizált döntéshozatal megkérdőjelezése tekinthető. Egyre többen láttuk be, hogy az információk pontatlansága, a változó helyzethez való gyors igazodás lehetetlensége miatt a centralizált döntések – még a megtalálni vélt legjobb megoldás esetén is – rontják a gazdaság hatékonyságát egy olyan rendszerhez képest, amelyben az egyes részterületeken helyben, decentralizáltan születnek az erőforrások allokálásával kapcsolatos döntések. Erre a logikára alapult a tervgazdaság közvetett irányításának modellje, amely az 1968. évi gazdasági reform legfontosabb elméleti alapjának tekinthető. Az igazi nagy ugrást azonban annak felismerése jelentette, hogy a központilag irányított gazdaság szükségszerűen rosszabb hatékonysággal működik, mint a piacgazdaság. Úgy érzem, ezen az úton nagyon sokan végigmentünk – persze minél fiatalabb valaki, annál rövidebb szakaszon – és véleményem szerint Kornai János meghatározó szerepet játszott abban, hogy a 80-as évek végére általánossá vált a vélemény, hogy a tervgazdaság további reformjai, a piacgazdaság egyes elemeinek a rendszerben való szimulációja helyett valódi piacgazdaság megteremtésére van szükség.

Kornai szerepe azért kiemelkedően fontos, mert következtetéseire a szocialista gazdaság működésének újszerű, a hagyományos közgazdaságtanban megszokottnál lényegesen sokoldalúbb elemzése alapján jutott. Aki nem járta be a fenti utat, talán elegendőnek tartja azt az érvelést, amely a piacgazdaság működéséből adódó hatékonysági kényszerek megismerése alapján azt állítja, hogy miután ez a rendszer biztosítja az erőforrások ésszerű hasznosítását, az ettől eltérő rendszer szükségszerűen rosszabb hatásfokú – és felte-

szem, hogy a mai közgazdászhallgatók számára ez sokszor elegendő is. Aki azonban úgy kezdte pályáját, hogy meg volt győződve arról, a tervgazdaság előnyei vitathatatlanok és csak a „technikát" kell tökéletesíteni, annak számára meghatározó fontosságú volt Kornai munkássága. Hitelét növelte, hogy művei szerint ő is hasonló utat járt be, gondoljunk csak a „kétszintű" tervezés témakörében Lipták Tamással végzett munkájára.

Természetesen abban, hogy a 80-as évtized végére széleskörűen elfogadottá vált, hogy a piacgazdaság potenciálisan kedvezőbb gazdasági teljesítményt tesz lehetővé, mint a tervgazdasági rendszer, az elméleti elemzés fenti két útja mellett meghatározó szerepet játszottak az egyre meggyőzőbb empirikus bizonyítékok is. Mégis úgy gondolom, abban, hogy az 1980-as évek végére Magyarországon már az államigazgatásban dolgozó közgazdászok döntő többsége is a piacgazdaság hívévé vált, meghatározó szerepe volt a szocialista gazdaság működését elemző Kornai műveknek.

Saját gondolkodásom változása szempontjából rendkívül lényeges volt, hogy Kornai legfontosabb következtetései összhangban vannak azokkal a következtetésekkel, amelyek a szocialista gazdaság működéséről a szocialista vállalat működését hagyományos mikro-ökonómiai modellekkel vizsgálva adódnak. Az erőforrás-felhasználás és a termelés közötti kapcsolat hagyományos modellezésével – csökkenő határtermelékenység és egzogén termék- és termelési tényező árak esetén – azt kapjuk, hogy a szocialista vállalat, amelynek célfüggvényében a nyereség mellett még valamilyen más termelési cél is – vagy szélső esetben csak az – szerepel, többet termel és több erőforrást használ fel, mint a piacgazdaság feltételei között működő nyereség-maximalizáló vállalat. Ennek az a magyarázata, hogy a szocialista vállalat optimális termelési szintje mellett a határköltség nagyobb, mint a termék ára, és az erőforrások költsége (beszerzési ára) nagyobb, mint a határtermelékenységük. Ebből az egyszerű modellből is következik az állandó túlkereslet és így a hiány, az ésszerűtlen mértékű és szerkezetű erőforrás-felhasználás, és az a tény, hogy a nagyobb erőforrás-felhasználás ellenére a gazdaságban kevesebb hozzáadott érték jön létre, mint a piacgazdaság elméleti modelljében. Nagyon fontos belátni, hogy ezek a jellemzők nem szubjektív hibákból, hanem a rendszer természetes működéséből adódnak, akkor is, ha minden vállalat az adott működési feltételek szerinti legjobb döntéseket hozza. Ezek a következtetések a hagyományos modellek különböző jellegű általánosításai esetén is érvényesek, ám ezek az általánosítások is csak vázlatos és szegényes képet adnak a szocialista gazdaság működéséről ahhoz a képhez képest, amely Kornai műveiből bontakozik ki.

MIHÁLYI PÉTER

Kornai János egyik nyilatkozatában ironikusan említi, külföldön számos kollégája úgy gondolja, hogy a mindenkori magyar pénzügyminiszter heti egy alkalommal bizonyosan vele ebédel, hogy kikérje tanácsát napi gazdasági ügyekben. Aki itt Magyarországon él, az természetesen tudja, hogy a rendszer nem így működött. (Személyes tapasztalatból mondom: csak sajnálhatják a pénzügyminiszterek, hogy sem a rendszerváltás előtt, sem azután nem jutott eszükbe rendszeresen Kornai Jánossal ebédelni. Jómagam - az MTA

Közgazdaságtudományi Intézetének több fiatal munkatársával együtt - az 1980-as évek közepén majd minden hétfőn és csütörtökön Kornaival ebédelhettem a Budaörsi úti intézet 12. emeleti üzemi éttermében. Máig ható élmény volt hallani Kornai véleményét napi aktualitásokról, színházi eseményekről, koncertekről, filmekről. Mi akkor tülekedtünk azért, hogy helyet kapjunk Kornai asztalánál.)

Minden jel szerint a múltra s a jelenre is érvényes az a megállapítás, hogy a legfelső gazdaságpolitikai döntéshozók körében nincs olyan politikus, aki Kornai alapművei közül akárcsak egyet is elejétől végéig elolvasott volna.[1] Ezzel együtt nem kétséges, hogy Kornai áttételes módon mégiscsak nagy befolyással rendelkezett és rendelkezik ma is. Miként lehetséges ez?

Már a rendszerváltás előtt számottevő volt az a befolyás, amelyet Kornai az állampárt és a kormány apparátusainak második vonalára gyakorolt. Mi több, ahhoz sem fér kétség, hogy az ő hatása e körben messze felülmúlt minden más szellemi befolyást. Pontosabban szólva: Kornai gondolatai itt is csak azokhoz értek el, akik fogékonyak voltak az elméleti-ideológiai kérdések iránt. Ez távolról sem volt minden gazdasági és politikai vezetőre jellemző, de tény, hogy Magyarországon még a legsötétebb sztálini időszakban is volt egy olyan több száz fős politikai-társadalmi elit, amelyik nem mondott le a kritikai gondolkodásról és a társadalmi önelemzésről. Ezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy a politikai elitnek ez a része közvetlenül meghatározta volna az ország sorsának, vagy akárcsak a tudománypolitikájának alakulását. Azt azonban komolyan hinni vélem, hogy a többi szocialista országgal összehasonlítva Magyarországon ez a - nevezzük így: - gondolkodó elit befolyásosabb volt, s ennek köszönhetően sem Kornai, sem mások elé nem állított a politika áthatolhatatlan falakat.

A mából visszatekintve úgy gondolom, hogy Kornai az 1956-ot követő négy évtizedben alapvetően három ok miatt tudott elfogadottá és - bizonyos értelemben - népszerűvé válni:

a) Magyarországon ez az előbb említett politikai elit mindig is tisztában volt azzal, hogy a szocialista tervgazdaság rendszere hibákkal és ellentmondásokkal terhes, s ezért hajlandó volt befogadni - sőt maga is kereste - a hiányosságokat magyarázó elméleteket. Ez a politikai elit ugyanis valóban „politikus"-ként élte meg a maga szerepét és képviselte a maga igazságát. Szemükben a szocialista rendszer, az egypárti politikai diktatúra legitimációját nem közgazdasági érvek, nem is a marxi filozófia alapelvei adták, hanem egy történelmileg kialakult geopolitikai helyzet. Érthetőbben fogalmazva: ez a politikai elit elfogadta, sőt igazságosnak és helyesnek is tartotta, hogy Magyarország a fasizmus felett diadalmaskodó Szovjetunió érdekszférájába került, s beletörődött abba, hogy ezzel együtt jár a szovjet gazdasági szisztéma átvétele is. A magyar közgazdászok nagy szerencséje, hogy ilyen megközelítésből nézve a politikai elit nem volt különösebben elutasító a gazdasági mechanizmus kritikájával szemben.

Éppen a fenti okok magyarázzák, hogy ugyanez a politikai elit sokkalta idegesebben reagált minden olyan megnyilvánulásra, amely a rendszer „igazságosságát" és a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok célszerűségét próbálta megkérdőjelezni. Nemzedéktársaink közül sokan megtapasztalták, hogy az a magyarországi politikai elit, amelyik a közgazdaságtudomány ügyeit viszonylag liberálisan kezeli, keményen üldözte a politikai filozófiát

és semmiféle teret nem biztosított a külpolitika alapkérdéseinek nyilvános megvitatására. Jellemző példaként érdemes megemlíteni, hogy Magyarországon 1989-ig talán 10–20 embernek lehetett tudomása arról, hogy a Szovjetunió hazánk területén évtizedek óta atomfegyvereket tárol. A magyar kül- és biztonságpolitikának ez az alapkérdése egyáltalán nem volt tárgya semmiféle közéleti diszkussziónak. Ha a közgazdaságtan nyelvére akarjuk lefordítani ennek az ügynek a jelentőségét, akkor talán országunk külföldi eladósodottságát említhetjük. Képzeljük el, hogy mekkora döbbenetet váltott volna ki a magyar közgazdász-társadalomból, ha csak 1989-ben kerül napvilágra az a tény, hogy Magyarországnak vannak külföldi adósságai.

Az 1970-es évek elejétől kezdve állítható, hogy a Központi Bizottság, az Országos Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium gazdaságpolitikai szakembereinek második-harmadik vonalában dolgozó fiatal szakemberek már olvasták Kornait, sőt azt is mondhatjuk, hogy az ő művein nőttek fel. Tegyük ehhez még hozzá, hogy Kornai az 1970-es évek második felében több éven át rendszeresen tanított a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem népgazdasági szakán, s gyakori meghívottja volt a Rajk László Szakkollégiumnak is. S ahogy múltak az évek, az egykori diákokból kutatók, apparátusi tisztviselők, újságírók, vállalatvezetők (sőt vállalkozók) lettek.

b) Kornai szellemi hatását az a tény is fokozta, hogy ő mindenki másnál jobban értett ahhoz, hogy mondanivalójának lényegét szellemesen és átlátható módon egy-egy kifejezésbe vagy parabolikus formába tömörítse. Az olyan kifejezések, mint a „hiány", a „paternalista állam", a „puha költségvetési korlát", a „koraszülött jóléti állam" könnyen megjegyezhetővé, népszerűsíthetővé váltak. Az ő általa kidolgozott terminológia részben a szaksajtó, de részben a napilapok cikkei nyomán bekerült a magyar köznyelvbe, s ily módon hatott.

c) Végezetül nem becsülném le a jelentőségét annak, hogy ez a politikai elit részben önös érdekektől, részben a tudományos teljesítményekkel szembeni őszintén átélt alázat okán figyelt arra, hogy Kornai külföldi elismertsége és sikerei ne legyenek disszonáns módon szembeállíthatók a tudós hazai elfogadottságával. Ha megkésve is, de végül Kornai János megkapta a magyar tudomány hivatalos korifeusaitól mindazt, amit megkaphatott, művei korlátozás nélkül megjelenhettek, utazhatott, nyilatkozhatott.

HETÉNYI ISTVÁN

Való igaz, Kornai János évtizedekig nem írt olyan munkákat, amelyek kifejezetten gazdaságpolitikai javaslatok megfogalmazására irányultak volna. Emellett azonban nem egyszer kutatásaiban olyan kérdésekre kereste a választ, melyeket a gazdaságpolitika alakítói tettek neki fel. Így magam is a távlati tervezés keretei között kerültem szorosabb munkakapcsolatba vele, egyrészt az ún. kétszintű tervezéssel való kísérletezés, másrészt a hosszú távú tervezés során. Ez az együttműködés szorosan kapcsolódott a növekedési politika témájához. Erről Kornai János igencsak megszívlelendő gondolatokat fejtett ki egy vékonyabb könyvecskéjében, amely a harmonikus és erőltetett növekedés témáját elemezte [*Kornai* (1972)] (miután lebeszélték arról, hogy az utóbbit a magyar kiadásban

hajsza kifejezéssel illesse). A tanulmány a gazdasági fejlődés jobbítását kereste, mint ahogy Kornai műveinek nagyobb része, de különösen az utóbbi években írt munkái.

Azoknak, akik nem ismerik az idézett kötetet, amelyet később a szerző talán röpiratnak nevezett volna, csak annyit kell elmondani, hogy e műben a szerző a szocialista tervgazdaságra jellemző erőltetett növekedést (erőltetett felhalmozás, iparosítás, kollektivizálás stb.) elemzi, és megállapítja, hogy az a gazdasági szerkezet torzulására, a humánszféra elhanyagolására és hiánygazdaságra vezet. Ez a politika veszteségeket, sőt, helyrehozhatatlan károkat, mulasztásokat eredményez, tehát legtöbbször egyáltalán nem később megtérülő, ésszerű áldozatokról van szó. Végül is az akkor szokásos 5-6%-os növekedést megfogalmazó tervekkel szemben inkább 2-3%-os növekedést és kiegyenlített gazdasági szerkezetet tartott kívánatosnak.

Mint egy józan esszé, persze, ez a mű sem gyakorolt sok hatást a politikára, de véletlen egybeesésként az olajválság hamar szembesítette a világot a témával. További 3-4 évbe tellett azonban, míg a hazai politika kényszerűen elfogadta a „tradicionális" növekedési ütemről való lemondást. Ezt követte az a kellemetlen felismerés, hogy az erőltetett növekedéshez kapcsolódó negatívumok 1-2%-os növekedés mellett sem mérséklődtek, annak ellenére, hogy kisebb-nagyobb decentralizáció is megindult.

Kornai tanulmánya, természetesen, nem egyszerűen csak a növekedési ütem erőltetésében látta a bajt, hanem egy sor fejtegetésben utalt olyan teendőkre, amelyeket a mechanizmus fejlesztéseként is aposztrofálhatunk.

Érdemes-e minderre ma Kornai kapcsán visszatekinteni? Kétségtelen, hogy a növekedés tekintélye a világban újra megnőtt, Magyarországon pedig 1993 óta (lásd a Gazdaságstratégiai Munkacsoport - GAM - programját) - persze teljesen más helyzetben - első számú vitatéma. Maga Kornai is többször foglalkozott vele, gondoljunk csak „A legfontosabb: a tartós növekedés" című cikksorozatára (Népszabadság 1994. augusztus 29.- szeptember 2.). Ezek a szempontok mostani témaválasztásom mellett szólnak. Ellene vethető fel, hogy a 20 év előtti gyökeresen eltérő társadalmi-gazdasági körülmények minden visszautalást az akkori Kornai műre értelmetlenné tesznek. Magam sem gondolom, hogy a régi ajánlások tételesen relevánsak maradtak. De a politika politika maradt, sőt, a rendszeres országgyűlési választások a témát a korábbinál inkább előtérbe helyezik. Ezért mindenképpen úgy vélem, hogy Kornai Jánosnak ezt a művét érdemes megemlíteni, ha másért nem, akkor azért, hogy tanuljunk egy merész témaválasztás és a kifejtés tudományos igényességének szintéziséből, amit ma gyakran nélkülözünk.

A továbbiakban az újabb magyar - jórészt publicisztikai - növekedési irodalomtól indítva elmélkedem a növekedési politikáról. Témám tehát nem a növekedés, hanem a növekedést célzó politika. Egyértelmű, hogy a gazdaságpolitika célja a gazdasági fejlődés előmozdítása, amely fejlődésnek a növekedés az egyik jellemzője. A növekedés kitüntetett szerepe azonban a publicisztikában, szerény nézetem szerint, annak is köszönhető, hogy alkalmat ad a gazdaságpolitika leegyszerusített kezelésére, ami a politikusok számára nem megvetendő előny. A növekedés mérésére ui. van egy konvenció: azt a GDP alakulásán mérik. A számszerűsített politika egyik vonzereje, hogy háttérbe szorítja, eltakarja tartalmat. Elméletileg ugyanis igencsak vitatható, hogy a GDP mit jelent és mit nem. Ismert, hogy a GDP mennyire nem tükrözi az ökológiai szempontokat, de az kevés-

bé hangsúlyozott, hogy az egyre terjedő és jórészt nem piaci szolgáltatások teljesítménymérése mennyire megoldatlan. Paradox helyzet pl., hogy egy nagy olajszennyezés elhárítása, vagy a kergekór hatásainak felszámolása a GDP növekedését jelenti. Évtizedes távlatban a szolgáltató, információs társadalom GDP-jéről nehéz megmondani, hogy az valójában mi is. Igaza van annak, aki a növekedés és a fejlődés közti különbséget, esetleg szakadékot hangsúlyozza, de a politika nem tud a fejlődés túl bonyolult és ezért nem „átütő", hiteles fogalmával operálni.

Visszatérve a növekedésre: az, hogy itt egy jelentős és kényelmesen kezelhető fogalommal van dolgunk, azt a képzetet kelti, hogy a növekedés a gazdaságpolitikának nem csak természetes célja, hanem közvetlen (direkt, egyenes) célváltozója.

Ha megnézzük a gazdasági, gazdaságpolitikai tankönyveket, az ott gyakran szerepeltetett „mágikus négyszögben" valóban megjelenik a növekedés olyan közvetlen célként, mint például a foglalkoztatás vagy a stabil pénzérték. Itt azonban két probléma van.

Az egyik: a konjunktúra elemzése kapcsán vizsgált növekedés távol esik a gazdaságpolitikában használt „fejlődés elősegítése" témakörtől. Ugyanakkor a konjunktúrális növekedésről tud az elmélet a legtöbbet, és elég konkrét fogodzót, vagy inkább monetáris és keynesista fogódzókat nyújthat a politikának.

A másik: A célváltozókat gyakran nem tudjuk közvetlenül megcélozni, hanem csak operacionalizálható segédváltozókat mozgathatunk, amelyekről úgy véljük, hogy szoros kapcsolatban vannak a céllal. A mágikus négyszög céljainak megközelítése ebből a szempontból nem egyformán „kemény". Az egyensúly érdekében például a fiskális politika direkt úton operálhat. Az inflációt már helyettesíteni kell a pénzmennyiség segédmutatójával, és a kettő közti viszony már lazább. A konjunktúrális növekedés a pénzpolitikával és a költségvetési kiadásokkal befolyásolható, de a külkereskedelem „zavaró" szerepe miatt a megcélozható mutatók és a növekedés közti kapcsolat az előzőknél sokkal bizonytalanabb.

Problematikusabb a fejlődés fogalmához közel álló, manapság *tartós növekedésnek* nevezett növekedés és az ezt segítő gazdaságpolitika viszonya. A gazdaságpolitikai beavatkozás és a tartós - évtizedes, monoton - növekedés kapcsolata nagyon is közvetett. Itt méginkább áll az, hogy a tartós növekedést nem lehet közvetlenül „biztosítani", még kevésbé kielégítő pontossággal megtervezni. Ezért érthető, hogy a gyakorlathoz közelebb állók inkább a tartós növekedés feltételeinek megteremtéséről beszélnek. Ezt azonban sokan félreértik. Ugy gondolják, hogy ez csak egy kényszerű átmeneti szakasz, amely után a növekedés közvetlen „beindítása" következik. Szerintem, bár ma valóban létre kell hozni a feltételeket, de a gazdaságpolitika közvetlen lehetősége ezután is csak e feltételek fenntartása, mert a növekedésre nem úgy hatunk, mint az autó haladására a gázpedál nyomásával.

A közgazdasági irodalom a hosszú távú növekedés tényezőit hihetetlenül gazdagon tárgyalja. Az általános ajánlások ismertek: célszerű a bekapcsolódás a nemzetközi munkamegosztásba, ajánlatos ösztönözni a megtakarításokat és a beruházásokat, a versenyző ágazatokban minimalizálni kell a piactorzító regulációkat és védeni kell a versenyt, ellent kell állni az erős torzításokra vezető magas adóterheket okozó költségvetési eszkalációnak, a humán infrastruktúra fejlesztésében előretekintő közoktatási és népegészségügyi politikát kell folytatni stb.

A nézetek gazdagsága mutatja, hogy a tartós növekedés kvantifikálható magyarázata nem jutott egyértelmű eredményekre, még a múlt interpretálásaként sem. Sokmindent tudunk arról, hogy mit nem szabad csinálni, illetve mit kell elkerülni. Igy pl. ismert, hogy az egyensúlyzavarokat, ill. a piaci tényezők tartós torzítását hozó politika hosszabb távon veszteségekre vezet. De nincs általános szabály arra, hogy mekkora egyensúlyhiány, illetve torzítás és méginkább mennyi ideig tartó ilyen politika megengedhető. Igy pl. a nyitottság-zártság alternatíváit illetően általában a nyitottabb gazdaságok kedvezőbb eredményeket mutatnak fel, de az időleges, mérsékelt piacvédelem egyáltalán nem tekinthető feltétlenül átkosnak, és pl. a távol-keleti országok gazdasági sikerei egyáltalán nem az „IMF doktrinák" érvényesítésén alapultak.

Számunkra megkerülhetetlen kérdés, hogy a fejlett piacgazdaságok közgazdasági szabályszerűségei megkülönböztetés nélkül vehetők-e vezérfonalul, miközben jónéhány olyan struktúrális és kultúrális modernizációs feladat áll előttünk, amely azokban már nem kérdés (vagy nem így kérdés)?

Eldöntendő természetesen az is, hogy kell-e itt az elméleti alapok hiányosságán keseregni akkor, amikor az EU csatlakozás igénye és legfőbb prioritása „elintézett" dolog, és ez az EU szabályok mielőbbi és minél teljesebb átvételével felment mindenféle rendszerszabályozó dilemma alól a gazdaságban. Gazdaságpolitikánk ezután koncentrálódhat a belépéshez kapcsolódó időleges alkukra, az egyensúly, a beruházási kapcacitás és a humán-szociálpolitikai kérdéseire.

Egyébként a világ fokozódó globalizációja és az EU-ba való integrálódás a gazdaságpolitika számára olyan új helyzetet eredményez, amelyben a klasszikus receptek egyre kevésbé alkalmazhatók (alkalmazási körük szűkül), az új receptek még nincsenek készen, és ha elkészülnek, akkor is jórészt nem a nemzeti kormányoknak kell azokat alkalmazniuk. A hosszú távú nemzeti növekedési politikához, a növekedés méretezéséhez tehát nincs muníció, csupán hipotézisekkel élhetünk.

A növekedési ütem „megválasztása" sokak szerint egy koncepciónak elengedhetetlen kelléke. Nem csoda, hogy hosszabb távú növekedési prognózisokkal az elmúlt években is foglalkoztak kutatók és kormányzati szervek egyaránt.

Az elmúlt öt évben készült hazai hosszú távú prognózisok általában 10-15 évre vonatkoznak. Jellemzőjük, hogy múltbeli tendenciák korrigált kivetítésén, nemzetközi analógiákon alapulnak, mivel a növekedési tényezők szerinti kvantifikáláshoz nincs tudományos alap. (A hosszú távú növekedési modellek inkább a növekedés dekompoziciójával foglalkoznak, ami nem azonos a tényezőkből való felépíthetőséggel.) A prognózis-variánsok egyes tényezőkre vonatkozó eltérő hipotézisekre épülnek, de nem vezetik le egzaktan, hogy az eltérő feltételezés hogyan vezet a növekedés számított differenciáira.

Jómagam 1993-ban következetes átalakulási, illetve reformpolitika esetére 2005-ig évi 3%-os növekedési ütemet prognosztizáltam egy 10-15 éves időszakra. Ez nem egzakt számítás, hanem vérmérséklet eredménye volt amellett, hogy a tanulmány elég sok részprognózist és magatartási feltételt is leírt. 1995 végén a Munkaügyi Minisztérium és a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Emberi Erőforrások Távlati Fejlesztési Bizottsága kezdeményezésére a témát újra feldolgoztam, de nem láttam okot arra, hogy eltérjek korábbi véleményemtől, amely egyébként beilleszthető Kornai 1972-ben publikált gondolatmenetébe.

Optimista vagy pesszimista-e a 3%-os becslés? A politikai publicisztika tükrében sokan túl óvatosnak ítélték. Magam viszont igen optimistának tartom. De lássunk ehhez némi fogódzót:

1. *Múlt és jövő.* Hogyan viszonylik a prognózis az eddigi növekedéshez? Magyarország teljesítménye Erlich Éva szerint 1937 és 1960 között átlagosan évi 1,64%-kal, 1960 és 1976 között 5,2%-kal nőtt. Az 1993-at megelőző 17 évben a növekedés mindössze évi 0,3%. Egy másik statisztikai elemzés szerint az egy főre jutó magyar GDP évi növekedései üteme 1870–1913 közt 1,2%, 1913–1950 közt 1,2%, 1950 és 1973 közt 3,5%, míg 1973 és 1989 között 1,2% volt (Maddison). Saját prognózisom az 1994–2010. évekre 1 főre számítva 3,3%. Ezek fényében a prognózis inkább optimistának, mint borulátónak nevezhető.

2. *Jó idők – rossz idők.* 17 évre szóló átlagos növekedés nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy ezen belül lesznek dinamikusabb és kevésbé sikeres időszakok, Nem elképzelhetetlen pl., hogy néhány évig 4–5%-os évi növekedés érhető el, de a világgazdasági dekonjunktúrák nyomán stagnáló vagy alacsony növekedésű időszakokra is számítani kell, amelyek az átlagot gyorsan lerontják. „Korszakos bizonytalanság" is van. Erre Bródy András mutat rá több munkájában. A világ vezető országainak adatai jól mutatják a növekedés korszakos hullámzását, amely nem vezethető le az inputok és a technikai fejlődés adataiból (lásd 1. táblázat).

3. *Felzárkózás – leszakadás.* A felzárkózás a fejlett országokhoz természetes kormányzati törekvés. Remélhető, hogy valamelyest halad is, mivel az európai gazdasági fejlődés több nyugati prognózisa csak évi 2%-ra teszi a növekedést.

A világot azonban általában nem a kiegyenlítődés, a felzárkózás jellemzi. A felzárkózás a ritkább eset. Az elmúlt négy évtizedben az USA-hoz viszonyítva a felzárkózás inkább a már amúgyis fejlett országokra (Nyugat-Európa) és a négy ázsiai „tigrisre" jellemző. Afrika, Dél-Amerika és az ázsiai országok nagyobb része nem közelít a fejlettekhez, a kelet-európai országok most vesztették el átmeneti felzárkózási nyereségüket.

4. *Magasabb beruházással előre?* Prognózisunk azzal számol, hogy a mai 20%-os bruttó felhalmozási arány néhány éven belül 24–25%-ra növelhető, és ezután ezen a szinten marad. Egyes más szerzőkkel szemben nem hiszem, hogy egy erőltetett, 30% körüli felhalmozás szükséges vagy kívánatos. Hosszú távú nemzetközi összehasonlítások szerint, ha a felhalmozás 18–20%-ot elért, akkor az ezen felüli néhány százalékos %-os eltérés már nem vezet tendenciaszerűen gyorsabb növekedésre. Másfelől a nehéz évek után a gazdasági növekedés és az életszinvonal növekedésének összekapcsolása (és az adósságteher) gátat szab a „ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot" amúgy sem bevált politikájának.

5. *Komparatív előny a humántőkében.* A magyar lakosság általános iskolai képzettsége nem rossz, az 1980-as években a Franciaországra és NSzK-ra jellemző érték szintjén állt. A képzettségi szint azonban nem hozza mechanikusan magával a gazdasági fejlődést, s emellett komparatív előnyünket az EU csatlakozás után a bérek várható emelkedése hamar erodálhatja.

6. *Metagazdasági viszonyok.* Ez a kissé homályos kifejezés annak a felismerésnek a nyomán született, hogy a nemzetközi tőkeáramlás fő iránya a fejletlenebb országokban található olcsóbb munkaerő, kisebb szociális és környezetvédelmi terhek, valamint na-

gyobb kormányzati preferenciák ellenére sem a fejletlen országokba irányul, hanem a fejlett országok között megy végbe. Ezt azzal magyarázzák, hogy a szorosan vett gazdasági viszonyokon túlmenően az ún. *metagazdasági körülmények* jutnak döntő szerephez, és ezekben a fejlett országok előnyt élveznek. Ezek az előnyök: az infrastruktúra, a jogviszonyok és jogbiztonság, a szinvonalas államigazgatás és szabályozás, a gazdaságpolitika kiszámíthatósága, a politikai stabilitás. Metagazdasági tényező a lakosság teljesítményorientáltsága és mobilitása, a lakásviszonyok és a társadalmi biztonság helyzete is. E területeken Magyarországnak aligha lesznek különleges előnyei, s várhatóan a politikai, a gazdasági és a kulturális modernizáció sem lesz egymással optimális harmóniában. A kormányzati politika fő kérdése ezen tényezők segítése, de itt igen közvetett és csak fokozatosan ható lehetőségei vannak.

Felmerül a kérdés: kell-e és mire jó a közép-hosszú távú növekedési ütem egzakt megcélzása, és kívánatos-e ennek a kormánypolitikába való felvétele?

A válasz számára nem közömbös, hogy a növekedésnek egyértelműen értéksemleges prognózisáról van-e szó, vagy pedig többről, egy, az állami szervezeteket cselekvésre indító előirányzatról? Az utóbbira általános példa a nemzetgazdasági tervezés. A piacgazdaságban a tervezés azt jelenti, hogy az állam a növekedés ütemét ás más előirányzatokat kvantifikálja, dokumentumokban rögzíti. Ezt teszik az indikatív tervezést folytató országok, de valójában ilyesmit tapasztaltunk a 70-es évek óta a magyar tervezésben is. A tapasztalat szerint a gyakorlatban ezekben az országokban a megjelölt távlati növekedési ütem az elfogadás után már hamar elveszti jelentőségét, a kormányzati lépéseket - néhány később említendő kivételtől eltekintve - inkább a konvencionális bölcsességi.

A nemzetgazdasági tervezéstől, amelyben a növekedési ütemnek legalább a prognózisa a kijelölés időpontjában bizonyos koordináló szerepet játszik, megkülönböztetendő a tisztán politikai, propagandisztikus célmeghatározás, amely ennek révén egyszerűen a szebb jövő egyik kevés fantáziájú megfogalmazása.

Itt az ideje, hogy a szkeptikus hangvételről átálljunk a pozitív kifejtésre, amely szerint a növekedési prognózisoknak van, illetve lehet pozitív szerepük. Ez a pozitív szerep egy növekedési hipotézis megismerése, amely késztethet a cselekvés igényének felismerésére is. Másfelől a növekedési prognózis segíti az akciók reális méretezését.

A megismerési szerep azon alapszik, hogy a prognózisokban szükségszerű projekciók rámutatnak a tendenciák továbbéléséből következő élesedő ellentmondásokra, illetve abszurditásokra. A legtöbb vizsgált téma távlati kivetítése nemcsak azt fogja bizonyítani, hogy az egyébként kedvezőnek ítélt jelenség erősödése nem vezet boldogságra, hanem éppen azt, hogy a növekedés új problémákat generál. E távlati prognózisok egymásra vonatkoztatva segítenek a cselekvés szükségességének felismerésében.

Míg a hosszú távú GDP prognosztika alapjában tudományos diszciplina,addig a középtávú növekedési prognózisok gyakorlatibb célokra is alkalmasak, nevezetesen ellenőrző funkciót tölthetnek be a kormányzati elkötelezettségek tervezésében. Itt elsősorban a költségvetési kiadások tervezésére gondolok, különösen azokra, amelyek az állami szerepvállalást tartalmilag változtatják (új kötelezettségek vállalása, illetve régiek átruházása, leadása), vagy pedig több éves fejlesztési programokra vonatkoznak. A helytelen növekedési prognózis a későbbiekben törést vagy legalábbis veszteséget hozó torzításra ve-

zethet. Ha viszont nem engedjük a prognózist teljes mértékben előre kitölteni elkötelezettségekkel, akkor ez a veszély csökken.

A végső üzenet az, hogy a növekedési prognózis, tervezés indokolt, de minden orvossághoz hasonlóan felhasználása megadott határig hasznos. Túlzott funkciót tulajdonítva neki, káros is lehet. Ehhez hozzátehetjük: ha a távlati tanulmányok elkülönült tevékenységet jelentenek, elszigetelt dokumentumokban manifesztálódnak, akkor hasznuk kisebb lesz, mintha rendszeres tevékenységként dolgozzák ki őket, középtávra „kormányközelben".

2. *Legújabb gyűjteményes kötetének előszavában Kornai ezt írja: „... vergődünk azokban a csapdákban, amelyeket a korábbi évtizedek történelme, a vezetők bűnei vagy jó esetben baklövései és – valljuk meg – saját mulasztásaink állítottak fel... Visszahúz bennünket a földre az előző rendszer súlyos, még évtizedeken át ható öröksége." (Vergődés és remény, 7–8. oldal). A terhes örökség részeként említi a külföldi adósság fokozatos felhalmozódását, a bérnyomással szembeni engedékenységet, a koraszülött jóléti államot, s annak túlzott kötelezettségvállalását. Az Ön szakterületén miben nyilvánul meg legélesebben ez a visszahúzó örökség? Mi az, ami a munkája során – az ilyen jellegű terhek és csapdahelyzetek közül – a legnagyobb nehézséget okozza?*

BALASSA ÁKOS

Az előző rendszer súlyos öröksége valóban még évtizedekig befolyást fog gyakorolni egyfelől gazdaságunk állapotára, fejlettségi szintjére, a legkülönbözőbb értelemben vett struktúrákra (termelési, elosztási, foglalkoztatottsági stb.), másfelől pedig tudásunkra, felfogásunkra, nézeteinkre, a problémák általunk történő kezelésének módjára, önmarcangolásainkra és nosztalgiáinkra, reményeinkre és illúzióinkra, lelkesedéseinkre és csalódásainkra, bár értelemszerűen egyre kisebb intenzítással, illetve hatással. Noha nem érzem magam igazán hivatottnak e problémakör mélyreható elemzésére (hiszen ez a történészek, gazdaságtörténészek, szociológusok stb. dolga), három megjegyzést e kérdésről szeretnék tenni.

Először, hiba lenne minden múltból örökölt negatívumról azt gondolni, hogy az csak az ún. „40 év" következménye. A magyar gazdaságnak a fejlett országokétól való elmaradottsága a legkülönbözőbb vonatkozásokban már évszázadok óta, de a XX. század harmincas-negyvenes éveire vonatkoztatva egyértelműen kimutatható. A magyar történelem és irodalom számos példáját mutatja azoknak a súlyos társadalmi problémáknak és anomáliáknak, közállapotbeli negatívumoknak, amelyeket a 90-es évtizedben a közelmúlt „örökségének" minősítünk.

Másodszor, hiba lenne minden örökséget csak negatívumként értékelni. A kilencvenes évtized végén a magyar gazdaságot számos olyan vonás is jellemezte, amely pozitívan különböztette meg más közép-kelet európai ún. „szocialista" országoktól. Elég itt – példaként – utalni arra, hogy Magyarországon a rendszerváltozás előtt több mint húsz évvel megszűnt a tervgazdaság legrosszabb formája, a tervutasításos rendszer. Ez lehetővé tette mind az államapparátusnak, mind a vállalati vezetés jórészének, hogy – ha korlátok között is – belekóstoljanak a piacgazdaság bizonyos szabályozási, vezetési, magatartási ismereteibe és szokásaiba. Sajnálatos, hogy az előző kormánynak csak egy-egy tagja igyekezett ezt az előnyt kihasználni; a kormány egésze azonban – miként sok kül- és belföldi tanácsadó is – az előnyöket inkább meg-, sőt letagadta, semmibe vette, amiből az országnak csak kára származott.

Harmadszor, hiba lenne hét-nyolc évvel a rendszerváltozás után minden gondot és bajt az „örökség" nyakába varrni. Indokoltnak tartom annak a kérdésnek a felvetését, hogy az 1989 utáni gazdaságpolitikában elkövetett tévedések vagy hibás lépések és mulasztá-

sok hozzájárultak-e és ha igen, milyen mértékben az ország gazdaságának jelenlegi problémáihoz, különösen pedig a „növekedési potenciál" gyengeségéhez, a talpraállás nehézségeihez.

BAUER TAMÁS

A parlamenti politika résztvevőjeként a visszahúzó örökséget egy más ponton látom, mint a kérdezők. Olyan gondot látok, amely nem fogalmazható meg forintmilliárdokban, a GDP százalékában, de a jelek szerint nehezebb tőle szabadulni, mint a külső adósságtól vagy a jóléti rendszerekben kialakult túlzott kötelezettségvállalásoktól.

Rákosi elvtárs mondta valamikor: „ebben az országban mindenért mi vagyunk a felelősek, mi, kommunisták". A magyar társadalom kevés dologban fogadta el Rákosi Mátyás álláspontját, ebben azonban mindmáig igen. A voluntarizmus nem tűnt el Rákosi, illetve a korai magyar szocializmus bukásával, hanem - ha finomabb formában is - végig jelen volt a Kádár-korszakban is. Fennmaradt a hit „pártunk és kormányunk" széleskörű cselekvési lehetőségeiben: pártunknak és kormányunknak köszönhetjük az életszínvonal emelkedését, másfelől őket tesszük felelőssé minden áremelésért, minden hiányjelenségért stb.

Ez pedig tovább él a rendszerváltást követő években is. A közéleti szereplők széles köre tesz úgy, mintha a gazdasági folyamatok a mindenkori kormány kénye-kedve szerint alakulhatnának. A politikai és gazdasági pluralizmus kialakulása sajátos módon tovább erősíti ezt: egyfelől a mindenkori parlamenti ellenzék, másfelől az Érdekegyeztető Tanácsban jelen levő érdekképviseletek, kiváltképp a szakszervezetek hajlanak arra, hogy ne vegyenek tudomást a gazdaságban érvényesülő, a kormánytól többé-kevésbé független folyamatokról, és maguk is mindenért a kormányt tegyék felelőssé. Lehetek elfogult, de úgy érzem, hogy ez sokkal inkább jellemző a mai, mint az 1990 és 1994 közötti ellenzékre. És bizony jellemző volt mind 1990-ben, mind 1994-ben a kormányra kerülő győztes pártra (az MDF-re illetve az MSZP-re), amely túlbecsülte az abból fakadó lehetőségeket, hogy a leváltott előző garnitúra helyett ő veszi kézbe a kormányzást. A vezető politikusok - és itt most Antallra és nem Rabárra, Hornra és nem Békesire gondolok - nem gondolták át kellőképpen, hogy a gazdasági feszültségek attól függetlenül súlyosak, hogy most ők állnak a kormány élén, és ezért nem néztek szembe a kemény lépések elkerülhetetlenségével.

Ez a szocializmusból örökölt közfelfogás nagy szerepet játszik abban, hogy olyan mély szakadék alakul ki a mindenkori kormány és a közvélemény között, hogy annyira mélyre süllyed a demokratikus politika társadalmi elfogadottsága. Ez pedig meg is bénítja a mindenkori gazdaságpolitikát, amint túljut a kormányzati ciklus első évének nagy csalódásain.

Van azonban egy fontos különbség aközött, ahogy a szocializmusban a párt felelős mindenért, és aközött, ahogy ma mindenért a kormányt teszik felelőssé. A szocializmusban a pártot nemcsak azért teszik felelőssé, hogy az ország egészében miképpen alakulnak a gazdasági folyamatok, hogyan alakulnak az életszínvonal meghatározó tényezői, hanem azért is, ami egy-egy vállalatnál történik. Már csak azért is, mert az, ami egy-egy vállalatnál történik, elválaszthatatlan az országos döntésektől. Más a helyzet a privatizá-

ciót követően – márpedig a kilencvenes évek második felére a privatizáció jelentősen előrehaladt. A privatizációt követően azért, hogy egy-egy vállalatnál elküldenek-e embereket, hogyan alakulnak a bérek, már a tulajdonos a felelős és nem az állam, nem a kormány. Ebből kifolyólag van esély arra, hogy a szocializmusnak ettől a ma még nagyon erősen ható örökségétől fokozatosan megszabadulunk.

KŐNIG ÉVA

Mielőtt válaszolnék, néhány mondatban szólnom kell magamról. Nem azért, hogy bemutatkozzam, hanem hogy válaszaim értelmezhetőek legyenek: én 15 éve a Népjóléti Minisztériumban szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozom, így a helyzetem bizonyos szempontból sajátságos. Három egymást követő kormányzati időszakban is, mint köztisztviselő, közelről lehettem ismerője a döntési folyamatoknak, azok indítékainak és következményeinek. Ugyanakkor a közelség nemcsak előnyt, hanem hátrányt is jelent, a folyamatokban való részvétel sokszor megnehezíti a kellő távolságból történő rátekintést. A helyzetem másik sajátossága, hogy egyszerre érzem magam Kornai János és Ferge Zsuzsa tanítványának, miközben e két kiváló tudós álláspontja a jóléti kérdésekben alapvetően különbözik. E két ellentétes irányzat közös pontjait megtalálni épp úgy nehéz, mint közelről cselekedni és egyúttal kívülállóként szemlélni..

A jóléti ellátásoknak a szocialista időszakban kiépült egyfajta rendszere, struktúrája, aminek az átalakítása azonban már a nyolcvanas évek közepétől a politika által meghirdetett célok között szerepelt. A szociálpolitika reformjának szükségessége mellett érvelők alapvetően két nézőpontból szoktak közelíteni.

Az egyik tábor abból indul ki, hogy az ország a teherbíró-képességéhez viszonyítva túl sokat költ szociálpolitikai célokra, a jóléti kiadások GDP-hez viszonyított aránya eléri vagy meg is haladja a legfejlettebb jóléti államokban tapasztalható szintet. A széles körű jóléti kötelezettségvállalások konzerválják a magas adószintet, ami viszont fékezi a gazdasági növekedést. Kornai János írásaiban ez a gondolatmenet egészül ki az állampolgárok felelősségvállalásának, öngondoskodásának, autonómiájának az előterébe helyezésével a paternalista állammal szemben.

A másik oldalról közelítők viszont abból indulnak ki, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek növekednek, egyre többen élnek a szegénységi küszöb alatt vagy annak közelében, és a szociálpolitika kiépült rendszere nem nyújt kellő védelmet számukra. Így a reformnak elsősorban a jóléti rendszer hézagainak a megszüntetésére, a megélhetés jogának széles körű garantálására kell irányulnia.

A fenti két megközelítés is jól tükrözi azt a csapdahelyzetet, amely a szocialista időszakban létrejött jóléti rendszert jellemzi. Ami a makro mutatószámok alapján sok, az az egyének szintjén kevés. Hiszen az ország fejlettségi szintjéhez képest túl magas jóléti kiadások mögött nem kellő színvonalú egészségügyi szolgáltatás, oktatás, valamint alacsony összegű nyugdíjak, munkanélküli ellátások, segélyek húzódnak meg. A reform céljainak megfogalmazódásakor épp e kettős probléma miatt helyeződött a hangsúly a szociális kiadások *belső átrendezésére*, a *rászorultsági elv* fokozottabb érvényesítésére. Ez

leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a jóléti juttatások a valóban a rászorulókhoz jussanak el, míg a jobb jövedelmi helyzetben lévők ne részesüljenek támogatásban, hanem intézményesített keretek között képessé váljanak arra, hogy megtakarításaik révén önmagukról gondoskodjanak. A fő kérdésnek nem azt tartom, hogy ezen célkitűzés helyes vagy helytelen, hanem azt, hogy itt és most hogyan lehet megvalósítani, átültetni a gyakorlatba. A felmerülő nehézségek közül hármat emelek ki:

a) Minden olyan intézkedés, ami a korábbi jogosultságokat érinti, a lakosság ellenállásába ütközik. A juttatások körének szűkítésére legérzékenyebben a középrétegek reagálnak. Miközben komoly erőfeszítéseket tesznek a talponmaradás érdekében, életszínvonaluk évek óta csökken, jobb esetben stagnál. Az ő adóikból finanszírozott jóléti transzferek szegények felé történő irányítása komoly ellenérzéseket vált ki, szolidaritásukat az alattuk lévőkkel szemben tovább csökkenti.

Ehhez az is hozzájárul, hogy nincs érzékelhető különbség a minimálbér körüli munkajövedelmek és a szociális ellátások színvonala között, miközben az adóterhek csökkentését – a gazdaság egyensúlyi problémái miatt – mind ez ideig nem sikerült megvalósítani. A gazdaságilag hátrányos helyzetű térségekben ebből adódóan jóval erőteljesebb szembenállás figyelhető meg a rászorultsági elv erősítésével szemben, mint az ország nyugati felében.

b) A második problémakör a jövedelem mérésével függ össze. Az esetben, ha a rendelkezésre álló forrásokat a széles körű jogosultságon alapuló juttatásoktól az egyéni élethelyzetet mérlegelő támogatások felé akarjuk átcsoportosítani, akkor ehhez a gyakorlatban alkalmazható kritériummal, mérőeszközzel kell rendelkeznünk annak eldöntéséhez, hogy ki tekinthető rászorulónak.

A nagy jóléti rendszerekben – nyugdíj, családi támogatások stb. – nem a fajlagosan kifizetett összegek nagyvonalúsága, hanem az ellátásban részesülők magas száma jelenti a fő gondot. A kiadások nagyságrendjét alapvetően ez utóbbi határozza meg. A rászorultsági elvű ellátásoknál a jogosultság kritériuma nem a biztosítási idő vagy a gyermekszám, ami viszonylag könnyen számba vehető, ellenőrizhető, hanem a jövedelmi és vagyoni helyzet. Az eszköztár, amely e két tényező objektív mérésére rendelkezésre áll, ma még igen szegényes. Kis túlzással azt is lehetne mondani, hogy a családok jövedelmi helyzete az egyik legpuhább jellemző a támogatások igénybevételi feltételei között.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján elmondható, hogy bármilyen alacsonyan állapítják is meg a jövedelmi küszöböt, az igénylők száma még így is túl magas, miközben a túl alacsonyan meghúzott szint miatt a valóban rászorulók egy része kiszorul az ellátásból. A szociális igazgatástól irreális feltételezés azt elvárni, amit az adóhatóságok sem tudnak megoldani.

c) Nemcsak a keresetek és szociális ellátások összegeinek az összecsúszása vagy a valóságos jövedelmi viszonyok számbavételének a nehézségei okoznak gondot, hanem az is, hogy az új típusú szociálpolitikának nem alakult ki az intézményrendszere. Mivel több évtizeden keresztül a munka világába beépített vagy arra ráépülő jóléti rendszer volt a domináns, a szükségleteken alapuló szociális támogatásoknak nincsenek hagyományai, intézményei, technikái.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a külföldi szakértők többsége is arra hívja fel a figyelmet, hogy a régi rendszer alatt a szociális segélyezés alig fejlődött ki Magyarorszá-

gon, így nem sok tapasztalat áll rendelkezésre az egyéni helyzet felmérésén alapuló támogatások terén. A többi támogatási formához hasonlóan a segélyezés is kellő mélységű jogi szabályozást, a területi különbségeket kezelni tudó finanszírozási technikát, valamint megfelelő létszámú és szakképzettségű ügyintézőket igényel. Ezek hiányában a segélyezésre a véletlenszerűség, a szubjektivitás lesz a jellemző.

A rászorultsági elvű szociálpolitikát hatékonyan csak helyi szinten lehet működtetni. Erre viszont a szétaprózódott és igen nagy fokú önállósággal rendelkező települési önkormányzatok alig-alig képesek. A fenti nehézségek is hozzájárultak ahhoz, hogy a rendszerváltás óta sokszor hangoztatott célok közül kevés valósult meg és az is csak felemás módon.

BOD PÉTER ÁKOS

A szocialista társadalmi-gazdasági rendszer által hátrahagyott örökség átfogó felmérése még nem történt meg. A külső és belső, gazdasági és nem gazdasági változások egyidejűsége miatt szinte lehetetlen elkülöníteni az előző rendszertől örökölt szerkezeti elemek hatását a környezet radikális megváltozásától, s a későbbi döntések következményeitől.

De nem csak módszertani okokat kell említenünk. Az *Antall*-kormánnyal szembeni kritikák egyike volt az annak idején, hogy a kormány úgymond „nem tárta fel a magyar társadalom (gazdaság) valódi helyzetét". Vallom, hogy demokráciában a társadalomra, gazdaságra vonatkozó információt a lehető legszélesebb körben hozzáférhetővé kell tenni; onnantól kezdve aztán bármely szervezet, egyén, párt és kutatóintézet „feltárhatja" a valódi helyzetet. A rendszerváltozás részeként a közérdekű, de korábban titkosított információk (pl. a külföldi adósság valós nagysága vagy a szenvedélybetegségek elterjedtsége) hozzáférhetővé váltak. Az Antall-kormány ezért helyesen járt el, amikor a kiinduló helyzetet a kormányprogram részeként maga számára rögzítette, de a rendelkezésre álló adminisztratív és szellemi kapacitást a kibontakozó rendszerváltoztatásra (és annak részeként a válságkezelésre) fordította. A megelőző rendszer tárgyilagos elemzését az ország szellemi intézményeinek kellett volna (kellene) elvégeznie.

Veszedelmes is lehet, ha a kormányzó erők figyelme az örökségre fordul, hiszen ez a teendők rovására mehet. Úgy látom, hogy az 1994-ben hatalomra jutott koalíció és támogatói köre a választás előtti kampányban - pártpolitikai szempontokból talán sikeresen, de a valóságot tekintve félrevezető módon - a magyar társadalmat aggasztó jelenségekért a megelőző négy év politikáját okolta. Különös módon a nagyarányú választási győzelem után is jó ideig folytatódott a helyzet súlyosságára való hivatkozás, ami kormányzati pótcselekvéssel (lásd az 1994. évi pótköltségvetés elkészítését), más téren pedig inaktivitással járt együtt, ami hamarosan valóban nehéz helyzetet idézett elő. Ez a téma azonban már elvezetne a rendszerváltozás megkezdése óta követett gazdaságpolitika értékeléséhez, amellyel itt nem kívánok foglalkozni: valamikori döntéshozóként véleményemet elfogultnak ítélhetné az olvasó. E helyen csak a szocialista rendszer tartósan érvényesülő, az újraalakuló magyar piacgazdaságra gyakorolt hatásairól kívánok szólni.

Előrebocsátom: a magyarországi szocializmust, még annak reformált változatában is, hatalmas tehertételnek tartom, mely a magyar fejlődést közép- és hosszabb távon is sújtja. Véleményem valószínűleg negatívabb, mint a kötetben megszólaltatott többi közgazdászé vagy a magyar közvélekedésé. A magyar közvéleményben ugyanis általában az a kép él, hogy az 1956 utáni, de főleg az 1968-at követő „reformszocialista" gazdaságpolitika bizonyos sikerrel ötvözte a terv és a piac intézményeit, és bár történtek súlyos hibák – mint fölösleges nagyberuházások indítása, a külső eladósodás politikájának választása –, de legalább nyitottabbá és a piacgazdaság iránt fogékonyabbá vált az ország. Én azonban sokkal kedvezőtlenebbnek tartom a rezsim előnyeinek-hátrányainak egyenlegét, főleg az ország további fejlődésének perspektívájából nézve.

Téziseim illusztrációjaként Magyarország legutóbbi néhány évének fontosabb gazdasági jellemzőit elevenítem fel. Utalok a velünk összemérhető országok tapasztalataira is, hasonló módon, mint Kornai János újabb írásaiban. Az 1995 márciusában meghirdetett gazdaságpolitikai irányt támogató publikációiban (*A magyar gazdaságpolitika dilemmái, Fizetjük a számlát, Kiigazítás recesszió nélkül*) Kornai a magyar folyamatokat igen helyesen *nemzetközi összevetésben* mutatja be. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert a magyar közvéleményben, beleértve a szakmait is, tapasztalataim szerint igen gyenge annak érzékelése, hogy az elmúlt évek megrázkódtatása nem kizárólagos magyar sajátosság. A mi válságunk az egész régiót érintő nagy átalakulás része. Ennek tudatában válik izgalmassá az a kérdés, hogy a magyar (vagy cseh, lengyel, román) társadalom valójában milyen örökséggel lépett fejlődésének új szakaszába.[2] Az átalakulás stilizált menetének felrajzolását célszerű a legátfogóbb mutatókkal kezdeni.

Bruttó nemzeti termék (GDP). Az átalakulás valamennyi volt szocialista országban a mért nemzeti jövedelemnek (valamint a nemzeti vagyon értékének, a munkahelyek számának) nagyfokú zsugorodásával, azaz minden esetben *válsággal* járt együtt. A válság lefolyása a közép-európai térség országaiban *hasonló mintát* követ, azzal a különbséggel, hogy Lengyelországban a rendszerváltozási visszaesés a többiek előtt csaknem egy évvel előbb indult el, és az első növekedési év is előbb jött el. A „visegrádi" körben a kumulált GDP-visszaesés mértéke lényegében azonos; a többi volt szocialista országban ennél nagyobb, gyakran a korábbi GDP 40–60%-ára rúg. Az egyes országok GDP-alakulása az átállási válság első három-négy évében szemmel láthatóan sem a választott gazdaságpolitika szerint, sem pedig aszerint nem igen különbözött, hogy a szocialista gazdasági rendszer milyen alfajához tartoztak az átmenet megkezdése előtt. A vizsgált körben az országok növekedési mintái közötti különbözőségek később, 1994 után válnak jelentőssé: így például Magyarország leszakad a viszonylag gyorsan növekvő többi országtól. (1. ábra).

Infláció. Itt már nagyobbak az eltérések még a visegrádi csoporton belül is: Lengyelország eleve hiperinflációval, Magyarország magas és gyorsuló ütemű inflációval lépett a rendszerváltozás szakaszába, Csehszlovákiában viszont 1990-ig nyílt infláció alig volt. Az egyidejű makrostabilizálás és szerkezetváltozás mindenhol a relatív árarányok gyors megváltozását és az árszint megemelkedését tette szükségessé. Az utóbbi két országban az inflációs ütem erőteljesen megugrott. Lengyelországban viszont az 1990-es stabilizálás egyik fő célja éppen a megelőző években elszabadult infláció megfékezése, ami viszonylag sikeresen meg is valósult, és 1996-ra a lengyel inflációs ütem a magyar alá ke-

rült, miközben mind a lengyel, mind a magyar ütem jóval magasabb a cseh vagy a szlovák szintnél. A magyar esetben különösen a pénzromlás ütemének makacssága szembetűnő. Az is látszik, hogy az 1995-ös stabilizálás sajnos erősen inflációs jelleget öltött. (2. ábra).

Külső és belső adóssság. E téren is jóval nagyobbak az eltérések, mint a termelési vagy nemzeti jövedelmi folyamatokat illetően: a lengyel vagy a magyar fajlagos (egy főre jutó, vagy az éves GDP százalékában mért) külső adósság jóval nagyobb, mint a csehszlovák vagy román. Ismert módon Lengyelország, mely már az 1980-as években végig külső fizetési válságok során ment át, a rendszerváltozás első éveiben átütemezési és könnyítési tárgyalásokat folytatott; ezen idő alatt nem juthatott forrásokhoz a nemzetközi tőkepiacon, viszont nem is igen törlesztett 1994-ig, amikortól a csökkentett összegű, de így is tekintélyes adósságszolgálatát újrakezdte. Magyarország számára az átalakulás során végig súlyos teher az adósság, viszont végig megőrizte a kölcsöntőkéhez való hozzáférést, és a közvetlen tőkeberuházások legsikeresebb célországává vált. Míg a fejlődő világba irányuló közvetlen „működő" tőkebeáramlás átlagosan a GNP 0,8–1,8 százalékára tehető az 1990-es évek első felében, addig hazánk esetében ez a mutató a felfut időnként 10%-ra is. Ha van tehát mérhető előnyünk a reform-előélet, az 1990 után követett gazdasági nyitás és piaci privatizáció együtteséből, az a tőkebevonás folyamatosságában és intenzitásában ragadható meg. (2. táblázat)

Már ezen általános mutatószámokból is kiolvasható néhány következtetés. E helyütt különösebb bizonyítás vagy alátámasztás nélkül azokat emelem ki, melyek saját gazdaságpolitikai munkám során fontosnak bizonyultak.

- A szocialista gazdasági rendszer nemzetközi versenyképessége a feltételezettnél jóval gyengébbnek, kínálati szerkezete a vártnál elavultabbnak bizonyult. Az átállási visszaesés mértéke a legtöbb megfigyelőt és elemzőt, valamint az akkori döntéshozókat és nemkülönben a nemzetközi pénzügyi szervezeteket váratlanul érte.

- *A reform-előélet a gazdaság reálszerkezetének állapota és a visszaesés mértéke szempontjából nem sokat számított*: az „indirekt" irányítású magyar gazdaság a világpiaci nyitásnak hirtelen kitéve ugyanúgy elvesztette ipari termelésének 40%-át, mint az 1989 végéig töretlenül tervgazdaságként működő csehszlovák ipar. Az átállási sokk hasonló mértéke alátámasztja azon korábbi megfigyeléseinket, hogy a műszaki fejlesztés, beruházási és készletezési hatékonyság, termelékenység és egyéb szerkezeti jellemzők terén az „új mechanizmusok" nem jártak jelentős hatással. E tények megerősítették azt a nézetet, hogy nálunk (sem) a megreformált állami vállalat révén növelhető a nemzetközi versenyképesség, hanem a tényleges magánszektor, és különösen a külföldi tőke és piaci-technikai-menedzsment kultúra segítségével.

- Míg a piaci szocialista reformok a reálgazdaságban nem idéztek elő minőségi különbségeket, a pénzügyekben annál inkább. A reformszocialista irányítású országok mind súlyos külkereskedelmi, majd fizetési válságokba jutottak, melyek Jugoszlávia és Lengyelország esetében fizetésképtelenséghez vezettek. Magyarország is közel volt ehhez 1982-ben és 1990 tavaszán. A magyar fizetésképtelenséget ugyan el lehetett hárítani, de az első demokratikusan megválasztott magyar kormánynak azzal a dilemmával kellett megkezdeni mandátumát, hogy vagy gazdasági mozgástere nagy részének feláldozásával

mindent megtesz a fizetésképtelenség elkerülésért, vagy politikai-etikai érvekre („ez a kommunisták adóssága") és az átmenettel járó forrásbevonás - azaz további eladósodás - szükségességére hivatkozva átütemezési tárgyalásokat kezdeményez, annak minden előre kiszámíthatatlan kockázatával.

- Valamennyi volt szocialista gazdaság az elfojtott és nyílt infláció kombinációja mellett létezett. A reform-szocialista kísérletezés évei alatt a hiány intenzitása valamelyest csökkent az illető ország korábbi időszakához vagy az ortodox politikát folytató más országokhoz képest, de a hiány el nem tűnt, miközben *az infláció beépült a rendszerbe.* A legliberalizáltabb szocialista országban - Jugoszláviában - az infláció már a 60-as évtizedben része volt a rendszernek: mintegy 13% évente, majd a 70-es évtizedben évi átlagban csaknem 20%, 1989-ben már 1200%. Lengyelország szintén inflációs spirálba került. Magyarország már az 1989-es évet is 18,1%-os fogyasztói áremelkedéssel zárta, de a lakosságnak már 1979-től kezdve mindennapos élményévé vált az „árrendezés". Míg tehát a csehszlovák kormány hihetően meg tudta ígérni az 1991 januárjában bevezetett stabilizációs műtét keretében, hogy „ez a harc lesz a végső", vagyis nagy, de egyszeri árreformmal és árfolyam-módosítással kialakítható az új egyensúly, addig a reformszocialista előzményű Magyarországon nem lett volna hitele egy ilyen ígéretnek.

Az örökség eddig említett elemei (versenyképtelen reálszerkezet, inflációs várakozások, súlyos külső eladósodás) sokat megmagyaráznak az 1990 utáni magyar átmenet jellegzetességeiből. A reformelőzmények mérlegének másik oldalához írható, hogy az ország intézményileg és kulturálisan nagyobb *tőkebefogadó-képességet* mutatott, mint a többi volt szocialista gazdaság (hitelt felvenni már korábban megtanult a magyar gazdaság...). Ez azért lényeges, mert a piacgazdasági átmenetet nyilvánvalóan meggyorsítja a külföldi megtakarítások bevonása, akár adósságot növelő úton (hitelek révén), akár adósságot nem növelő formában (nemzetközi támogatás, közvetlen tőkeberuházás). Mivel jelentős külső segélyre, támogatásra az EU-csatlakozás előtt nem lehetett számítani, a további hitelfelvételnek pedig - még akkor is, ha a nettó adósságnövekmény döntően a magánszektort terheli - határt szab az ország örökölt eladósodottsága, fő kitörési iránynak a működőtőke-bevonást lehetett kitűzni. Ez a stratégia lényegében be is vált. A tartós nettó erőforrás-bevonás azonban állandósult fizetésimérleg-hiánnyal jár, ami eleve eladósodott ország esetében erős kockázati tényező. A magyar gazdaságpolitikának e kockázati tényező sajátos „stop-go" jelleget kölcsönöz.

Míg az eladósodás tényével, az abból adódó évtizedes terhekkel a szélesebb közvélemény is tisztában van, véleményem szerint nem tudatosul kellően az előző rendszer örökségéből az, ami valóban hosszú évtizedekre és alig elhárítható módon terheli meg a jelent: *a társadalmi szerkezet torzulása.* Nehéz is ezt közgazdasági nyelvre lefordítani, mert csak nagyon tág fogalmakkal írható le a magyarországi szocializmus négy évtizedének öröksége: *demográfia, egészségügyi állapot, életmód, értékrendszer és erkölcs.* A hosszú időre kiható tényezők egy része, mint a társadalom gyors elöregedése és a munkaképes-eltartott arány romlása ráadásul európai tendencia, aminek a szocializmussal való összekapcsolása megkérdőjelezhető. Ugyanakkor tény, hogy a volt „szocialista tábor" az egyetlen régió a földön, ahol a lakosság életkilátásai - a várható élettartammal mérve - nem javultak az elmúlt évtizedekben. A demográfiai újratermelés folyamatába hatósági

ciklusok kerültek, és számos országban - így különösen hazánkban - egyes egészségügyi és demográfiai mutatók középtávon visszafordíthatatlan módon romlottak.

Európa-szerte folyik a vita a társadalmi szerkezet-változások gazdasági következményeiről. Kornai János jelenség-elnevező leleménye a „koraszülött jóléti állam" fogalommal gazdagította a vitát. Sajnos, a külföldi kommentátorok és a hazai döntéshozók egy részének körében e fogalom azzal a tévképzettel kapcsolódik egybe, hogy Magyarország egy működőképes, de túl nagyvonalú, a gazdaság teljesítményeivel egyelőre arányban nem álló jóléti rendszert örökölt volna. Nem ez a valóság. A magyar lakosságnak az 1980-as évek végére előálló nyomasztó demográfiai, egészségügyi, mentálhigiénés állapota, az öngyilkosságok és a pesszimizmus terén felállított szomorú rekordja ismeretében nem használható evidenciaként a „jóléti" jelző a szocializmusbeli újraelosztó rendszerre.

Az okok és folyamatok vizsgálatára itt nincs tér, de abban teljesen egyetértek Kornaival, hogy a szűk anyagi fogyasztásra - és semmi másra - koncentráló „gulyáskommunizmus" a hatalmi köröknek az 1956 sokkjára adott válasza volt [lásd: *Az állampolgár és az állam*, in: *Vergődés és remény* (1996)], s abban is, hogy a szociális újraelosztó rendszer kifejlesztése a hatalmon levők politikai érdekében történt (u.o. 177. o.). E rendszer túl kiterjedt, túl költséges és paternalista volt, nem szolgálta a magyar társadalom igazi érdekeit, és súlyos terheket rótt a következő generációkra. Itt csak arra a közvetlen gazdaságpolitikai következményre utalok, amely a rendszerváltoztató kormány számára talán a legsúlyosabb gondot okozta, és amely a későbbi kormányzatok mozgásterét is igen leszűkíti: s ez *az államháztartási kiadások szerkezetének merevsége.* Amint a 3. táblázatban látható, bizonyos nagy tételek abszolút és relatív nagysága (mint a termelési és fogyasztói ártámogatások esetében) megváltoztatható, bár csak politikai népszerűségvesztés árán. A szubvenciók zömét mégis ki lehetett iktatni az eltorzult rendszerből 1989 és 1993 között. Más esetben, mint az adósságszolgálat ügyében, a kormányzatnak nem volt és ma sincs túl nagy döntési tere. A beruházásokra fordított költségvetési pénzek felhasználásában már nagyobb a kormányzat szabadsága, bár miután itt elsősorban infrastrukturális fejlesztésekről van szó, s e téren - Kornai szavaival - nagy halasztások és mulasztások halmozódtak fel, a csökkentésért súlyos árat kell fizetni. Ami azonban a nyugdíjra, családi pótlékra és táppénzre fordított kiadásokat illeti, részarányuk további mérséklése egyszerűen a magyar lakosság demográfiai és egészségügyi állapotának kemény korlátaiba ütközik. Itt ráadásul százalékos megoszlások szerepelnek, s mivel 1990 és 1993 között a GDP összességében csaknem egyötöddel csökkent, a változatlan vagy némileg növekvő arányú szociális kiadások nagymértékű reálcsökkentést jelentenek.

Aki ma, amikor a gazdaság, ha nem is gyorsan, de mégis növekszik, a tranzíciós válság éveiben követett gazdaságpolitikát „szociális puhasággal" vádolja, valószínűleg nem gondolta végig a társadalmi szerkezetből fakadó örökségeket és a társadalom legsebezhetőbb rétegeit érintő kísérletezések ésszerű korlátait. E vád nem csupán igaztalan, de nem is szakszerű: a jóléti rendszerek új, és fenntartható rendszerét nem is lehetett volna a váratlan és mély recesszió időszakában megtervezni és bevezetni: ahhoz bizonyos fokú kiszámíthatóság és némi növekedés kell. Mindez 1993 után következett be régiószerte - így hazánkban is.

A szocializmus által hátrahagyott társadalmi örökség további elemei, melyek az *értékek* és az *erkölcs* gyűjtőfogalmai alá csoportosíthatók, még nehezebben ragadhatók meg a gazdasági elemzés számára. [Magam több kísérletet tettem ezek fogalmi vizsgálatára, lásd *Bod* (1995), *Bod* (1996.)] Az üzleti etika, a fizetési fegyelem, a közteherviselés elvének elfogadása és főként gyakorlása mind olyan vonatkozása a gazdaságnak, aminek taglalását a közgazdászok legszívesebben elkerülik. Kormányzati pozícióban azonban hamar megtanulja az ember, hogy e „puha" tényezőkön rengeteg múlik, így például a költségvetési bevételek beérkezése. A fellendülés sebessége pedig olyan „imponderábilia" kérdése, mint amilyen a vállalkozói képességek elterjedtsége, a befektetők döntési időtávja, a magánkezdeményezés lendülete.

E témakör lezárásaképp csak arra a várakozásra kívánok utalni, amely legtöbbünket eltöltötte 1989-90-ben, s amelyről Kornai János a *Röpiratban* olyan meggyőzően írt: „A legnagyobb szektor, az állami vállalatok szektora, rosszul működik. De ugyanakkor van a gazdaságnak egy egészséges része: a magánszektor... ez az a része a magyar gazdaságnak, amely *nincsen* válságban... Megítélésem szerint a magánszektor kifejlődése az eddig végbement reformfolyamat legfontosabb (hajlok arra is, hogy azt mondjam: egyedüli igazán fontos) vívmánya." (i. m. 13-14. o.)

Meg kellett tapasztalnunk, hogy a „gulyáskommunista" időszak alatt kifejlődött sajátos magánszektornak egy bizonyos része azért működhetett, mert volt egy rosszul funkcionáló állami szektor, és addig prosperált, amíg a szocialista nagyvállalat létezett. Bár voltak nekem is kételyeim, hogy kifejlődhet-e igazi vállalkozói kultúra a szocializmus politikai-etikai rendszerében (*Naor–Bod,* 1986), mégis azt gondoltam, hogy a rendszerváltozás után nagy erővel tör felszínre egy „egészséges magánszektor". Nem egészen ez történt. Százezer számra születtek ugyan bejegyzett cégek, de igen sok tudatosan vagy kényszerből megmaradt családi méretekben, gyakran a legalitás határán. A fizetési és adózási fegyelem több jel szerint rosszabb hazánkban, mint olyan átmeneti gazdaságokban, ahol nem kondicionálták eleve évek hosszú sora alatt jogonkívüliségre a „kisvállalkozókat". Nálunk a hatékony vállalkozásokhoz nemcsak tanulni kell sok mindent, de *felejteni* is kellene. Ma már azt is tisztábban látom, hogy a piacgazdaság szabályzó intézményeinek és írott-íratlan normáinak kifejlődéséhez ugyanúgy idő kell, mint a polgári társadalom egyéb institúciói kialakulásához és meggyökereződéséhez.

3. *A nyomasztó örökséget tovább súlyosbíthatták olyan felesleges vagy hibás lépések, melyekért már az 1989 utáni gazdaságpolitika viseli a felelősséget. Hogyan látja: követett-e el a magyar gazdaságpolitika súlyos hibákat, amelyek közepes-hosszabb távon is kihatnak az ország növekedési potenciáljára? Közrejátszottak-e műhibák, halasztások és mulasztások abban, hogy a magyar gazdaság különösen nehezen áll talpra a transzformációs válságból?*

BAUER TAMÁS

Éppen a korábban említett ponton, a gazdaságpolitika megbénulásával összefüggésben látom az 1989 utáni gazdaságpolitika fő hibáját. Az MDF-kormány - talán az MDF vezető személyiségeinek a gazdasági kérdésektől való idegenkedése miatt, talán mert vezető közgazdászai kívül álltak a hetvenes-nyolcvanas évek gazdaságpolitikai vitáinak fő áramán - eleve nem nézett szembe a helyzet súlyosságával és a teendők bonyolultságával, a taxisblokád traumája után pedig egyszer s mindenkorra visszariadt a népszerűtlen lépésektől.

A félreértés elkerülése végett: nem azt kifogásolom, hogy az MDF-kormány nem vállalkozott a csehszlovákiaihoz és lengyelországihoz hasonló sokkterápiára. Kornai János az 1989-ben írott *Indulatos röpiratban* a lengyel és csehszlovák sokkterápiához hasonló műtétet javasolt a magyar gazdaságpolitikának. Rabár pénzügyminiszter hajlott is valami ilyesmire, de az MDF-kormány ezt végül nem fogadta el. Én magam azt gondolom, hogy olyan átfogó és annyira súlyos akcióra, mint a többi volt szocialista országban, Magyarországon nem volt már szükség. Itt az árak nem álltak annyira távol a nyugat-európai áraktól, a belföldi hiányok sem voltak olyam mértékűek, és a nyugat-európaira emlékeztetett az adórendszer is. A termelési és exportszerkezet alkalmazkodása már elkezdődött. Ugyanakkor Magyarországon is szükség lett volna a forint leértékelésére és ehhez kapcsolódóan a fogyasztás egyszeri mérséklésére, aminek Csehszlovákiához és Lengyelországhoz hasonlóan egyszeri versenyképesség-javító hatása lehetett volna. Ez az, amit az Antall-kormány nem vállalt, s aminek következtében Magyarország pozíciója az említett országokhoz képest 1994-1995-re látványosan romlott.

A késlekedés a Horn-kormány első nyolc hónapjában tovább tartott, s a feszültségek e nyolc hónap alatt is növekedtek. Mindennek következtében 1995 márciusában sokkal keményebb beavatkozás vált szükségessé, mintha arra már legkésőbb valamikor 1993 végén sor került volna. Sokkal olcsóbban megúszhatta volna az alkalmazkodást a magyar társadalom 1991-1992-ben.

A másik súlyos hiba nyilvánvalóan az agrárpolitikában következett be. Az MDF és a Kisgazdapárt kompromisszumaként megszületett kárpótlás - mint erre a dolog ellenzői időben figyelmeztettek - teljesen ésszerűtlen birtokszerkezetet eredményezett, elválasztotta a földtulajdont a földhasználattól, a bérleti díjakkal megemelte a mezőgazdasági termelés költségeit, és versenyképtelenné tette a gazdaságokat. Ez igazi „műhiba" volt.

„Halasztásként" késlelteti a válságból való kilábalást az államháztartási reform évek óta tartó halogatása. Jellegzetes példája ennek, hogy a nyugdíjkorhatár már elhatározott

emelését a választások előtt 1993-ban elhalasztják, s hogy a nyugdíjreform csak a következő ciklus második felében kerül napirendre; hogy a felsőoktatási tandíj bevezetését 1993-ban csak „elvileg" határozzák el; hogy az egészségügyi reform kellemetlen lépéseit is újra meg újra későbbre halasztották. E tekintetben azonban említést érdemel, hogy a többiek - csehek, lengyelek - sem állnak jobban, sőt.

KŐNIG ÉVA

Az 1989 utáni történéseknél mindenképp külön kell választani a korábban kialakult jóléti rendszer átalakítása terén hozott intézkedéseket és azt, ami ettől független, vagyis ami ebben az időszakban keletkezett probléma. Tagadhatatlan, hogy történtek előrelépések a reform irányába, de ezek főleg a finanszírozás, az intézményi feltételek szintjén zajlottak és kevésbé a lakosságot is érintő tartalmi kérdésekben. Ilyen volt például az egészségügyben a teljesítményfinanszírozás bevezetése, a tb-önkormányzatok megalakulása, a nemállami szolgáltatások megjelenése a jóléti szektorban, vagy a társadalombiztosítási ellátások profiltisztítása. Bár a megtett intézkedések a jóléti rendszerek reformját szolgálták, nélkülük az átalakítás nem végrehajtható, de áttörés nem következett be.

Ehhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy ebben az időszakban a régiek mellé újabb szociális feszültségek is felsorakoztak, és néhány év leforgása alatt a munkanélküliség vált a legnagyobb problémává. A munkahely elvesztése esetén igénybe vehető ellátások ma korántsem tekinthetők olyan bőkezűeknek, mint a nyugellátások vagy a családi támogatások. A munkanélküliség esetén igénybe vehető támogatásoknál már induláskor nagyobb szerep jutott a rászorultságot is figyelembe vevő szociálpolitikának, mint a korábbi évtizedekben kiépült ellátásoknál. A biztosítási alapon egy évig igénybe vehető járadék után az elhelyezkedni nem tudók a szociális szférába csúsznak át. Ma már a regisztrált munkanélküliek nagyobb részéről a települési önkormányzatoknak kell gondoskodniuk.

Miközben a nyugdíjrendszer és a családi támogatások átfogó reformjáról a viták tovább folytak, újabb koncepciókat dolgoztak ki, a szociális feladatok szép lassan kezdtek átszivárogni a települési önkormányzatokhoz. Elvi szinten nem tisztázódott, hogy milyen feltételekre van ahhoz szükség, hogy a szociálpolitika reformja végrehajtható legyen, az egyes lépések megtétele és a hozzá szükséges feltételek megteremtése időben hogyan hangolható össze. A felszín alatt viszont megindult a rászorultsági elvű szociálpolitika térnyerése, évről évre egyre több szociális probléma - tartós munkanélküliség, lakásfenntartási költségek emelkedése, gyógyszerár növekedés stb. - megoldása hárítódik a településekre, miközben ehhez sem a pénzügyi, sem a személyi, sem a jogi feltételek nem adottak. Szinte már szokásossá váló gyakorlat, hogy egy felülről korlátos, ugyanakkor többnyire szabad-felhasználású pénzkeret átutalása mellett a települések maguk határozzák meg, hogy az adott jogcímen kiket és milyen összegben részesítenek támogatásban.

A fenti gyakorlat kialakulásához jó keretet nyújt az önkormányzati törvény, amely nagyfokú önállóságot és kevés garanciális elemet biztosít az önkormányzatok és ezen keresztül az állampolgárok számára. A helyi szociálpolitikában jelenleg az „ahány ház, annyi szokás" elve érvényesül, pedig a segélyezési rendszernél is alapkövetelmény lenne

az ország egész területén egy minimális ellátási szint és az egyenlő elbírálás elvének megvalósulása.

Ezen időszak mulasztásai közé tartozik, hogy nem tisztázódott: az éremnek két oldala van. Az egyik, hogy a régi rendszert át akarjuk alakítani, a másik, hogy az új rendszernek képesnek kell lennie befogadni az előbbiből kiszorulókat is.

Végezetül még egy, a szociális rendszert módosító jellemzőt kell megemlíteni. 1989 után az állami kötelezettségvállalások köre - elsősorban politikai megfontolásból - a szocialista rendszerben elszenvedett igazságtalanságok, hátrányok orvoslása céljából bővült. Ekkor kerültek be a rendszerbe a különböző rehabilitációs pótlékok, hadigondozotti ellátások stb. Az újonnan bevezetett támogatások másik köre pedig erősebb érdekérvényesítő csoportokhoz, mint pl. a bányászokhoz kötődik. Nem ezen ellátások jogosságát vagy indokoltságát kívánom vitatni, mindössze azt a tényt kell megállapítani, hogy a támogatások jogcímei nem csökkentek, hanem bővültek, és az így szerzett jogok szűkítésére még középtávon sem lesz lehetőség. Minimális programként jó lenne megfogalmazni, hogy a reform fő irányába nem illeszthető ellátások bevezetésére a jövőben ne kerüljön sor. Az újabb és újabb ellátások bevezetése a meglévő gondok halmozódásához vezet.

MIHÁLYI PÉTER

Határozott meggyőződésem, hogy a rendszerváltás pillanatában fel kellett volna mondani a nyugati hitelek törlesztését. Ezt nem csak utólag gondolom így, ez volt a véleményem 1989-1990-ben is, amit előszóban több alkalommal is kifejtettem Surányi Györgynek, aki 1990 júniusában az MNB elnöke lett. Kétségtelen azonban, hogy az ehhez szükséges radikális elszánás akkor hiányzott a kormányra került politikai erőkből, s ennek okát is érteni vélem. A hitelek felmondása óhatatlanul azt eredményezte volna, hogy a gazdaság napi menedzselése kerül a politika középpontjába. Ez Antall Józsefnek nem volt ínyére. Őt nem érdekelte a gazdaság - külpolitikával és közjogi kérdésekkel akart foglalkozni.

Meg kell mondani, hogy a külföldi adósságok kezelésének kérdésében Kornai János is óvakodott a radikális megoldásoktól. Bizonyos értelemben illúziókat táplált. Miközben határozottan állást foglalt amellett, hogy a stabilizációs műtétnek elengedhetetlen eleme az adósságok újratárgyalása, az *Indulatos röpirat* egyes megfogalmazásai azt a látszatot keltették, hogy a hiteltörlesztés megtagadását fájdalommentesen, elegánsan is véghez lehet vinni.[3] 1989-1990 táján a pénzügypolitikát irányító szakmai elitnek abban igaza volt (egyebek közt Kornaival szemben is!), hogy az átütemezést technikai okok miatt csak durva módszerekkel lehetett volna végrehajtani. Itt tehát Kornai tévedett, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a lényeget tekintve mégis helyesen látta a tennivalókat. Mi több, azt sem hiszem, hogy amennyiben Kornai 1989-1990 fordulóján radikálisabb módon foglal állást ebben az ügyben, az más eredménnyel járt volna.

Persze lehet úgy is érvelni - éppen a magyar politika mindenkori, Kornai által ostorozott, konfliktus-kerülő természetét figyelembe véve -, hogy a külföldi adósságok átütemezése esetén az 1990-1994 között kormányzó politikai erők még felelőtlenebbül jártak volna el, még jobban halogatták volna a szükséges gazdasági kiigazító lépéseket, amelye-

ket végül is mégiscsak megtettek a fizetési mérleg hiányának nyomása alatt. Van abban valami, ha azt feltételezzük, hogy amennyiben a Nyugat átütemezi adósságainkat, netán el is enged belőle 3-4 milliárd dollárt, akkor az Antall-kormány ezt a pénzt világkiállításra s más haszontalanságokra költötte volna.

BALASSA ÁKOS

Mindenekelőtt nemcsak a tisztesség, hanem az igazság kedvéért is le kell szögezni: a rendszerváltozás utáni mindkét kormány rendkívül bonyolult helyzetben vette át a kormányrudat. Példa nélküli történelmi helyzetben, kitaposatlan mezőben kellett megtalálniuk a piacgazdaságba való zökkenőmentes, viszonylag legjobb átmenetet jelentő utat. Senki nem tudta és nem is tudhatta, hogy melyik az adott körülmények között az optimális ösvény és sebesség, melyek az előrevivő és melyek az oldalra tartó lépések.

Ami azonban a gazdaságpolitikát illeti, bármennyire is megértőek vagyunk a kormányok működésének nehézségei iránt, nem kétséges, hogy abban bizony - a helyes lépések mellett - előfordultak súlyos hibák és mulasztások is. Ehelyütt nincs lehetőség a pozitívumok és negatívumok kiegyensúlyozott, a valóságnak megfelelő arányok szerinti bemutatására. A kérdés is alapvetően arra szólít fel, hogy itt és most a gazdaságpolitikának csak a kedvezőtlen elemeiről szóljunk. Ezeket sem lehet részletesen kifejteni; kénytelen vagyok a puszta felsorolásra szorítkozni.

Az Antall-kormány 1990-1991-ben elmulasztotta a gazdaság állapotának, fő elemeinek és tendenciáinak valóban objektív értékelését. Alábecsülte a külgazdasági kapcsolatokban bekövetkezett változások (export-visszaesés, cserearányromlás) rövid távon negatív következményeit és ezek hatásait a belföldi keresletre és a termelésre. Ezáltal a gazdaságpolitikában alábecsülték a gazdasági visszaesésnek és a jövedelemtermelés csökkenésének várható mértékét, messze túlbecsülték a GDP következő években reális szintjét. Ezért is - és természetesen a konfliktusok kerülése végett is - elmulasztották az államháztartás kiadásainak radikális csökkentését, hozzáigazítását a gazdaság valós teljesítőképessége és az újraelosztási arány szükséges mérséklése által indokolt szinthez. Nem tettek megfelelő intézkedéseket a fogyasztásnak a csökkenő GDP-hez igazítása, sőt, arányának a beruházások javára történő mérséklése érdekében. 1991-1992-ben túlértékelték a folyó fizetési mérleg átmeneti okok miatti aktívumát. 1992 végén és 1993-ban nem figyeltek fel az államháztartási és külgazdasági egyenlegek súlyos romlásának megindult tendenciájára. Nemcsak a fiskális, hanem a monetáris politikában is hibák történtek - túlzott kamatszintcsökkenés, a forint túlzott reál-felértékelődése -, nem tették meg időben a szükséges kiigazító lépéseket. Sőt, 1994 elején a Boross-kormány számos megalapozatlan, a fogyasztási keresletet növelő intézkedést tett, abból - az adott helyzetben hibás - feltételezésből kiindulva, hogy a gazdasági növekedést keresletélénkítő gazdaságpolitikával ésszerűen lehet és ezért kell is serkenteni.

A gazdaságpolitikát a „kínálati oldal" fontosságának lebecsülése, az ezt erősítő struktúra-átalakítást és korszerűsítést szolgáló intézkedések elmaradása jellemezte, sőt, esetenként a termelő szektort sújtó lépések is történtek.

A kormány túlbecsülte a gyors privatizáció lehetőségeit, előbb megalapozatlan „privatizációs csomagokat" dobott fel, majd a sikertelenségek nyomán a privatizáció lelassult, 1994 első felében csaknem elhalt. Az állami tulajdonban lévő (még nem privatizált) vállalatok hatékony kezelésére, ezen belül az ésszerűen korszerűsíthető vállalatok átalakítására ésszerű elgondolás nem született, ennek érdekében szinte semmi nem történt. A szükséges csődtörvény túlzó előírásai sok, megmenthető állami- és új magánvállalkozást is tönkretettek. A mezőgazdasági tulajdon- és birtokviszonyok - a kárpótlási és szövetkezeti törvények ideologikus, ésszerűtlen rendelkezései hatására is - kedvezőtlenül alakultak, a korábban Közép-Kelet Európában leghatékonyabb agrártermelés szétzilálódott.

A kormány lebecsülte a műszaki fejlesztés és a beruházások szerepét a gazdaság korszerűsítésében, intézkedéseivel - vagy a szükséges lépések elmulasztásával - hozzájárult a technológiai struktúra elmaradottságának fennmaradásához, helyenként fokozódásához. A bankrendszer konszolidációja összességében szükséges és eredményes akciósorozat volt, de ennek során is számos hiba és mulasztás történt.

Összességében a Boross-kormány 1994 közepén olyan helyzetben „adta át" a gazdaságot, illetve a gazdaságpolitikát a Horn-kormánynak, hogy az átalakulási folyamatban ugyan volt előrehaladás, de a gazdaság egyensúlyi helyzete kedvezőtlen és romló volt, a gazdasági növekedést a kínálati oldal fejlődése nem támasztotta alá, a privatizációs folyamat félbemaradt, az államháztartási reform gondolatilag előkészítetlen, kidolgozatlan volt.

A Horn-kormány kettős arculattal „vette át" a gazdaságot és a gazdaságpolitikát. A kormánykoalíció programja a gazdaság állapotának, problémáinak és erényeinek objektív értékeléséből indult ki és határozott, reális, előrevivő tennivalókat határozott meg. A program szükségesnek tartotta a gazdasági átalakulás meggyorsítását, a gazdaság stabilizációját és korszerűsítését, a kiegyensúlyozott növekedés feltételeinek megteremtését. Másfelől azonban a kormány - mint testület - nyolc hónapon át nem volt igazán eltökélt a privatizáció tényleges felgyorsítására és különösen a stabilizációs folyamat megindítására, illúziókat táplált egy „társadalmi-gazdasági megállapodás" gyors elérése tekintetében, reménykedett abban, hogy a stabilizációval együttjáró ún. megszorító intézkedések elkerülhetők lesznek. Ezért 1994 második felében és 1995 legelején még nem, illetve csak kis részben történtek meg a szükséges lépések az államháztartási deficit csökkentése, a jövedelmeknek a beruházások javára történő átcsoportosítása, a folyó fizetési mérleg javítása érdekében. A kormány átfogó intézkedésekre csak heves viták után, a pénzügyi vezetés lecserélése nyomán határozta el magát, amikor világossá vált az is, hogy nem található olyan felelős pénzügyi vezetés, amely a stabilizációt elkerülhetőnek tekinti. A kormány ekkor - egy hirtelen fordulattal - félretette a kombinatív gazdaságpolitikát (azaz a gyors és határozott stabilizációt, egyúttal a gazdaság korszerűsítéséhez szükséges feltételek kialakítását) szorgalmazó középtávú koncepciót és csak a rövid távú stabilizációs intézkedések programját fogadta el; emellett egy bőbeszédű, de kevés gyakorlati cselekvést inspiráló, hosszabb távú modernizációs programot hirdetett meg. A privatizációt viszont valóban felgyorsította.

A stabilizációs programot - a súlyos egyensúlytalanság kényszerítő hatása alatt - rendkívül rövid idő alatt, szinte kapkodva dolgozták ki és fogadták el. A program alapvetően helyes volt: előirányozta és megalapozta az államháztartási deficitnek és a folyó fize-

tési mérleg hiányának erőteljes csökkentését, valamint a jövedelmek egy részének a lakosságtól a vállalkozások felé történő átcsoportosítását.

Az a tény, hogy 1995 márciusában a kormány végül is rászánta magát egy átfogó, határozott és mélyreható stabilizációs akciósorozat végrehajtására, mégpedig annak ellenére, hogy az ellenzék és a szocialista párt egyes jelentős tényezői is ezt súlyos hibának minősítették, a gazdaságpolitika igen nagy erénye, a kormányzat ezért nem bírálatot, hanem megbecsülést érdemel. Az egyensúly javításában 1995–1996-ban elért eredmények közismertek és széleskörű nemzetközi elismerést is kivívtak.

Az 1995 elején megkezdett stabilizációs folyamat eredményei ellenére az azóta követett gazdaságpolitika nem minősíthető hibátlannak. Bár az eltelt idő kevés a teljesen megalapozott értékeléshez, jelenleg úgy tűnik, hogy az alapvetően sikeres gazdaságpolitikában három típusú hiba, illetve mulasztás történt.

A hibák első csoportja a „túllövés" körébe sorolható. Megítélésem szerint a szándékoltnál erőteljesebb visszaesést eredményező beavatkozás, „túllövés" történt az inflációra ható tényezők és a kereslet-csökkentés tekintetében. Az infláció 1995-ben bekövetkezett gyorsulása önmagában elkerülhetetlen volt. Ilyen irányban hatottak egyes korábban elmaradt, s most meghozott központi árintézkedések (pl. az energiaárak terén), a forint elmaradt leértékelésének elkerülhetetlen pótlása, továbbá az államháztartási egyensúlyt javító egyes intézkedések, például a vámpótlék bevezetése, ezek költség- és árnövelő hatásán keresztül. Megítélésem szerint azonban nem volt feltétlenül szükségszerű a forint leértékelésének olyan mértéke, amely hozzájárult ahhoz, hogy 1995-ben a fogyasztói árszintemelkedés átmenetileg 30% fölé, az év egészében 28-29%-ra emelkedjék; talán ennél némileg kisebb mérték is elégséges lehetett volna, illetve, a későbbiekben a csúszó leértékelés havi mértékét talán konzekvensebben lehetett volna – kis lépésekkel – mérsékelni. Az öngerjesztő és önismétlő folyamatok miatt 1996-ra már irreális céllá vált az átlagos infláció 20%-ra történő leszorítása és megnehezült az inflációs folyamat néhány éven belüli erőteljes lecsillapítása. Érdemes megemlíteni, hogy egyes gazdaságpolitikai értékelések eltúlozták az 1995. évi leértékelés tényleges mértékének az exportra gyakorolt pozitív hatását; annak dinamikus növekedésében ugyanis más tényezők (pl. egyes – főleg külföldiek által – korábban megkezdett beruházások üzembehelyezése) is szerepet játszottak.

Jelenleg úgy tűnik, hogy túlzott volt a reálbérek, reáljövedelmek és a fogyasztás 1995-96-ban ténylegesen bekövetkezett, az eredeti szándékot jelentősen „túlteljesítő" csökkenése is, miközben a beruházások elképzelt gyors növekedése elmaradt. Így a végső felhasználói kereslet nagymértékben visszaesett; ennek hatását csak kissé csillapította az egyébként aligha racionális mértékű készletnövekedés. A belső kereslet ilyen mértékű csökkenése egy ponton túl már nem segítette a külgazdasági egyensúly javulását, ehelyett a GDP lett kisebb a potenciálisan lehetségesnél és a gazdaságpolitika által meghirdetettnél. A jövedelmek nagyfokú differenciálódása mellett a társadalom közép- és szegény rétegei a feltétlenül szükségesnél nagyobb teher- és áldozatvállalásra kényszerültek. A beruházási fellendülés elhúzódott.

A gazdaságpolitikában a jelenlegi kormány idejében elkövetett hibák második csoportja egyes stabilizációs intézkedések konkrét tartalmában érhető tetten. Az intézkedések

egy része alkotmányjogilag nem volt kellően megalapozott, egy másik része pedig sok zavart és problémát okozott, miközben kevés hasznot hozott. Elég itt utalni az adózásban, az egészségügy és az oktatás finanszírozásának átalakításában, az agrárszféra szabályozása tekintetében bekövetkezett - gyakran a nem megfelelő előkészítés és előzetes megvitatás miatt elkövetett - hibákra.

Az 1994 utáni gazdaságpolitika hibáinak harmadik csoportja azzal függ össze, hogy 1995-1996-ban a kormányzat elmulasztotta kidolgozni a fejlesztési-korszerűsítési politikát (általában és ezen belül külön a kis-középvállalkozások és a mezőgazdaság terén), továbbá bevezetni a vállalkozói beruházások dinamikus növekedését elősegítő sokrétű, szükséges intézkedéseket, mégpedig abban a hibás reményben, hogy a beruházások kellő ütemű felfutása enélkül is bekövetkezik. (Erre a kérdésre a későbbiekben visszatérek.)

A mostani kormány által a gazdaságpolitikában elkövetett hibák azonban nem mutatkoztak meghatározó jelentőségűeknek. 1997-ben már megkezdődött a lakosság reáljövedelmének és fogyasztásának emelkedése, a beruházások pedig dinamikusan nőttek. Az export igen erőteljesen bővült, képes volt lépést tartani az import gyors növekedésével és kedvezően alakult a külföldi működő tőke beáramlása is. Így a GDP számottevő bővülése mellett is a gazdaság kielégítő egyensúlyi helyzetét sikerült megőrizni.

A jövő mutatja majd meg, hogy ezek a kedvező folyamatok 1997 után folytatódnak-e, azaz hogy a gazdaság képes lesz-e viszonylag magas növekedési ütemet egyensúlyőrző módon elérni és fenntartani. Azt gondolom, hogy a gazdaságpolitikának még vannak tennivalói ahhoz, hogy valóban így legyen.

KOVÁCS ÁLMOS

Az 1989 utáni gazdaságpolitika hibáiról véleményem szerint csak hosszabb időszak eltelte után alakítható ki objektív kép és várható, hogy a közgazdaságtanban mindig is jelenlevő eltérő elméleti iskolák hívei még a későbbiekben sem fogják egyértelműen értékelni az 1990-es évek gazdaságpolitikáját. A következőkben tehát személyes véleményem fejtem ki. Megpróbálom azt is bemutatni, milyen pontokon bizonyultak tévesnek azok az elméleti feltevések, amelyek a hibákhoz vezettek és utalni szeretnék arra is, hogy egyes elképzelések gyakorlati csődje hozzájárult ahhoz, hogy az időről időre újból felbukkanó téves elméleti feltevések ellen megalapozottan lehessen érvelni. A gazdaságpolitika fő célja az 1990-es évek elején a gazdaság működési mechanizmusának megváltoztatása volt, így először az e cél érdekében követett elveket és gyakorlatot igyekszem áttekinteni, majd pedig a makrogazdasági szabályozás eredményeivel és hibáival kapcsolatos gondolataimat foglalom össze.

Magyarországon az 1980-as évek végére a közgazdász szakmában egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a gazdaság működési módját meg kell változtatni. A működési mód megváltoztatására azért volt szükség, mert a magyar gazdaság alkalmazkodó képessége nagyon gyengévé vált és egyre nagyobb versenyképességi hátrányba került a piacgazdaságokkal szemben. A rossz alkalmazkodóképesség fő okaiként az alábbiakat lehet kiemelni: *a)* Az állami tulajdon mellett nem alakult ki az erőforrások legjobb felhasználá-

sát biztosító nyereségérdekeltség. *b)* Az ár- és költségviszonyokat eltorzító támogatási rendszer, az árképzésben érvényesülő adminisztratív szabályok megakadályozták az erőforrások hatékonysági szempontok szerinti áramlását. *c)* A szabad import hiánya és a piacra lépés adminisztratív korlátozása miatt nem alakult ki verseny, a gazdaságtalan tevékenységek tartósan is fenn tudtak maradni. *d)* Gyenge volt a fizetési fegyelem, a fizetési kötelezettségeit rendszeresen nem teljesítő vállalkozás is működni tudott, a rossz gazdálkodás nem vezetett törvényszerűen bukáshoz.

Nyilvánvaló volt, hogy a gazdaság teljesítménye csak akkor javulhat, ha javul az egyes gazdálkodó egységek teljesítményének színvonala, ezért a gazdaságpolitikának olyan környezetet kell teremtenie, amely a mikro-ökonómiai egységeket hatékonyabb gazdálkodásra készteti az ösztönzés és a kényszer elemeinek párhuzamos alkalmazásával. *A mikroökonómiai változásokat* kikényszerítő strukturális célok közül a legfontosabbak a következők voltak:

Meg kell szüntetni az állami tulajdon túlsúlyát a gazdaságban, növelni kell magántulajdon szerepét. E cél érdekében le kell bontani az összes olyan akadályt, amely a magánvállalatok „természetes" növekedését nehezíti, meg kell szüntetni a tevékenységi és létszámkorlátokat, teljesen szabaddá kell tenni a piacra lépést. A magángazdaság természetes fejlődésének támogatása mellett az állami tulajdon értékesítésével, privatizációjával is növelni kell e szektor súlyát. A magántulajdon uralkodóvá válása azért fontos strukturális cél, mert a tulajdonosi érdekeltség biztosítékot jelent arra, hogy ebben a körben túlnyomó részt csak gazdaságos tevékenységek maradnak fenn. A magánszektorban kizárható, hogy olyan tevékenységeket folytasson, amelyek hosszabb időszakon keresztül nem növelik, hanem fogyasztják a nemzeti jövedelmet, amint az az állami vállalatok körében sajnos számos esetben előfordult.

Növelni kell a külföldi működőtőke szerepét. A külföldi működőtőke révén olyan termelési és vezetési kultúra, fejlett technika, piaci ismeretek és kapcsolatok kerülnek az országba, ami hozzájárulhat a gazdaság teljesítményének javulásához. A közvetlen külföldi tőkebefektetések másik lényeges - makrogazdasági - pozitívuma, hogy ily módon megváltozik a külföldi adósság szerkezete. Ha növekszik az adósságállományon belül a külföldi működőtőke beruházások aránya, növekszik az a rész, amelynek kamatterhei nem terhelik a magyar gazdaságot attól függetlenül, hogy a külföldi forrás bevonása révén létrejött-e a kamatfizetés forrásául szolgáló jövedelemtöbblet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy akár külföldi, akár magyar tulajdonban van egy vállalkozás, az általa létrehozott jövedelem legnagyobb része bérek, bérjárulékok, adók formájában mindenképpen az országban marad.

Meg kell szüntetni az ár-, költség- és versenyviszonyok piaci feltételek szerinti alakulását gátló akadályokat. Lehetővé kell tenni az árak szabad alakulását, meg kell szüntetni az árviszonyokat eltérítő és így irracionális gazdálkodói döntéseket eredményező támogatásokat. Annak érdekében, hogy a szabad árképzés ne vezessen gyorsuló inflációhoz, biztosítani kell, hogy a piaci részesedés megőrzéséért, a vásárlók megszerzéséért és megtartásáért verseny folyjon a termelők között. A verseny kibontakoztatása érdekében biztosítani kell a piacra lépés szabadságát, és az import széles körű liberalizálása révén meg kell szüntetni a belföldi termelő védett helyzetét. A belföldi tőkemoz-

gások szabaddá tétele révén és a tőkeáramlás csatornáinak megteremtésével biztosítani kell, hogy a tőkebefektetések gazdaságossági, jövedelmezőségi szempontok szerint alakuljanak.

Meg kell erősíteni a pénzügyi fegyelmet. Megfelelő csődtörvény alkalmazásával el kell érni, hogy a vállalkozások tegyenek eleget fizetési kötelezettségeiknek, váljon világossá, hogy a nem fizetőképes vállalkozásoknak való szállítás azt jelenti, hogy a termék elvesztette piacát. A pénzintézeti törvény módosításával el kell érni, hogy a bankok ne hitelezzenek olyan adósoknak, amelyek nem lesznek képesek a hitel visszafizetésére.

Csökkenjen az állam súlya a gazdaságban. Azon túl, hogy az állami tulajdon visszaszorul a vállalkozói szférában, szűnjön meg az állami beavatkozás a vállalkozások gazdálkodói döntéseibe. Csökkenjen az állami újraelosztás mértéke, szűküljön az állami feladatvállalás.

Bár 1989-1990-ben lényegében egyetértés volt abban, hogy a gazdaság hatékonyságának javítása érdekében e céloknak megfelelő gazdaságpolitikai irányra van szükség és meg kell teremteni a szükséges törvénykezési hátteret, a gyakorlati megvalósítást és ezek nyomán a versenyképtelen gazdasági tevékenységek leépülését észlelve egyre szélesebb körben jelentek meg olyan vélemények, hogy a gazdaságnak *hosszabb átmeneti időt* kellett volna biztosítani. E vélemények szerint a belföldi piacot jobban védő importszabályozás, az állami támogatás további fenntartása, a külföldi tőke távoltartása, a fizetési fegyelem terén tett engedmények stb. lehetővé tették volna a „túl szigorú" piaci környezetben gazdaságtalannak bizonyult termelés fenntartását, munkahelyek megőrzését, és így a gazdasági teljesítmény visszaesése is kisebb lett volna.

Az kezdettől világos volt, hogy a gazdaság széleskörű liberalizálása, a pénzügyi fegyelem erősítése, az állami támogatások leépítése rövid távon a termelés elkerülhetetlen visszaesésével jár, hiszen a mesterséges körülmények között életben tartott tevékenységek azonnal megszűnnek, míg a felszabaduló erőforrások új, most már gazdaságos területekre való átáramlása mindenképp időt igényel. Ezt a visszaesést azonban vállalni kellett, és utólag sem látom indokoltnak, hogy a termeléscsökkenés mértékének enyhítése érdekében a tevékenységek egy részét átmenetileg fenn kellett volna tartani, mesterségesen gazdaságossá téve azokat. Ebben az esetben továbbra is erőforrások maradtak volna lekötve a nemzetgazdasági jövedelmet nem bővítő tevékenységekben, ezeken a területeken később kezdődött volna az alkalmazkodási folyamat.

Ezért továbbra is úgy gondolom, nem akkor hibázott és hibázik a gazdaságpolitika, ha ezekben az irányokban következetes marad, hanem ellenkezőleg, akkor, amikor megtorpan, engedményeket tesz. A legtöbb tétovázás, esetenként visszalépés két területen, a privatizációban és - különösen kedvezőtlen hatásokat okozva - az állami szerepvállalás csökkentésében volt. Ennek politikai gazdaságtani okait jól összefoglalják a jelen körkérdés 4. kérdésében idézett Kornai mondatok. Hozzátenném ehhez a közgazdász szakma felelősségét is: a gazdaságilag indokolt reformlépések sem 1990 után, sem pedig 1995-ben nem kapták meg a szakma egyértelmű támogatását, a megszólalók sokkal többet elemezték a reformlépések kivitelezésében elkövetett kormányzati hibákat és nagyon ritkán támogatták és támogatják egyértelműen az állam szerepének csökkentésével kapcsolatos célokat. Ma már egy felelős politikus sem, közgazdász pedig semmiképpen nem érvelhet-

ne például valamely terület költségvetési kiadásainak növelése mellett anélkül, hogy ne tisztázná, milyen más kiadások csökkentése, milyen adók növelése árán képzeli el a kiadás növelését, vagy hogy miért tartja indokoltnak az államháztartási hiányt, az állam eladósodásának növelését, és így a következő generációk adóterheinek növelését.

A gyors reformokat támogató álláspontom alátámasztására szeretnék utalni arra, hogy Magyarországon a fenti reformlépések óta a feldolgozóiparban több mint 50 százalékos termelékenység-növekedés következett be és így a magyar és a nyugat-európai termelékenység közötti különbség, amely az 1990-et megelőző évtizedekben állandóan növekedett, csökkenni kezdett. Érdemes arra is felfigyelni, hogy minden ágazatban – tehát például a válságban lévőnek tekintett mezőgazdaságban és textiliparban is – és az ország minden régiójában – tehát észak-keleten is – találhatók növekvő, nyereségesen működő vállalkozások, tehát nem igaz, hogy a túl kemény piaci feltételek miatt egyes ágazatokban, egyes országrészeken lehetetlenné vált a gazdaságos működés.

Vitathatatlanul igaz viszont, hogy míg a gazdaságpolitika sikeresnek ítélhető a hatékonysági változások kikényszerítésében, távolról sem sikeres abban, hogy a felszabaduló erőforrások új területeken hasznosuljanak. Bár számos új munkahely jött létre, ezek száma kevesebb, mint a megszűnt munkahelyeké, számos gyárépületben új tevékenység folyik, de vannak kihasználatlan fizikai kapacitások. E probléma kapcsán időről időre felvetődik, hogy a megoldást a belföldi kereslet élénkítése jelenthetné. Ez a kérdés már átvezet a *makrogazdasági szabályozásban* véleményem szerint 1993-ban elkövetett súlyos hibák elemzéséhez.

Magyarországon 1991-ben és 1992-ben a folyó fizetési mérlegben többlet alakult ki. Ez a többlet azt tükrözte, hogy a belföldi felhalmozás szintje kisebb volt a belföldi megtakarításoknál. Nyilvánvaló, hogy a magyar gazdaságban rendkívül sok területen a gazdaság működésének fenntartásához, a termelő területek megújulásához, az infrastruktúra fejlődéséhez új beruházásokra van szükség, így nem szabad olyan gazdasági környezetet fenntartani, amely mellett a beruházások szintje még a hazai megtakarítások szintjét sem éri el. A fizetési mérleg többlet azt is jelentette, hogy bár a külföldi működőtőke beáramlás révén az ország többletforráshoz jutott, ezek a többletforrások nem vezettek a beruházási ráta növekedéséhez. Indokolt tehát az a felvetés, hogy a makrogazdasági szabályozásnak ilyen helyzetben olyan feltételeket kell teremtenie, amelyek mellett a fizetési mérlegben nem alakul ki többlet, és hüvelykujj szabályként az fogalmazható meg, hogy a működőtőke beáramlással közel azonos mértékű folyó fizetési mérleghiány áll a leginkább összhangban a gazdaságpolitikai célokkal. Az ilyen mértékű hiány finanszírozását a tőkebeáramlás biztosítja, tehát nem nő a hitelek formájában meglévő adósságállomány, ugyanakkor ez a hiány lehetőséget ad a beruházási hányad növelésére.

Természetesen nem a fizetési mérleg hiánya a cél, hanem az, hogy a megtakarítások beruházás formájában hasznosuljanak. Ebből következik, hogy az a megoldás, amely a fizetési mérleg hiányát a megtakarítások csökkenésével és nem változatlan megtakarítási szint mellett a beruházások növelésével éri el, semmilyen szempontból sem előnyös. Természetesen az is lényeges, hogy a növekvő felhalmozáson belül elsősorban az állótőke beruházás és ne a készletfelhalmozás növekedjen. 1993-ra nemcsak eltűnt, hanem hatalmas hiánnyá változott a fizetési mérleg korábbi többlete, mégsem mondható, hogy a gaz-

daságpolitika sikeres volt, hiszen egyrészt a hiány a szándékoltnál lényegesen nagyobb lett, másrészt pedig döntő mértékben a megtakarítások csökkenése és nem a felhalmozás növekedése eredményezte a hiány kialakulását. Igaz, hogy a felhalmozás is növekedésnek indult, ám ezen belül is nagyobb súlya volt a készletfelhalmozás növekedésének. Ma már világos, hogy 1993-ban a makrogazdasági szabályozás alapvetően hibás volt.

Nem volt hibás az a kiindulópont, hogy az egyensúlyban lévő fizetési mérleg mellett a belföldi felhasználás az export növekedési ütemével azonos mértékben nőhet. Hibás volt viszont egyrészt az export várható növekedésével kapcsolatos előrejelzés, másrészt pedig hibás volt a belföldi felhasználás növelése érdekében alkalmazott eszköztár. Hiba volt az is, hogy a makrogazdasági szabályozás nem tartalmazott olyan forgatókönyvet, amely e folyamatoknak az előre jelzettől eltérő alakulása esetén a gyors korrekciót lehetővé tette volna.

Az 1993-ra várt 5 százalékos exportnövekedéssel szemben bekövetkező 10 százalékot megközelítő exportcsökkenésnek részben külső okai voltak: *a)* A nyugat-európai gazdasági visszaesés a várt fordulat helyett 1993-ban is folytatódott. Még az OECD 1992. decemberi előrejelzése is azzal számolt például, hogy Németország teljes importkereslete 3%-kal bővülni fog, ezzel szemben 5%-os import csökkenés következett be. Németország Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnere és ahogyan az 1991. évi több mint 20%-os export növekedés szorosan összefügg az 1991. évi német import több mint 10%-os növekedésével, ugyanígy az 1993. évi visszaesés egyik meghatározó oka a német import kereslet csökkenése. *b)* A volt Jugoszlávia területén folyó háború szintén érzékenyen érintette a magyar exportot, az ebből adódó kiesés 400 millió dollárra tehető. *c)* Az 1992. és 1993. évi száraz időjárás komoly termelés kieséssel járt a mezőgazdaságban, így az ebből adódó export kiesés 400 millió dolláros nagyságrendű.

Az export visszaesésben komoly szerepet játszott egy belső ok is: a veszteséges export leépülése. Az az export, amelyet 1992-ig nem lehetett nyereségessé tenni, a csődtörvény életbelépése után nem volt folytatható, felgyorsult az a szerkezeti átalakulás, amelynek szükségszerűen az export visszaesésével is kellett járnia. Ennek hatásai döntő mértékben az 1993. évi export teljesítményekben mutatkoztak meg.

Az export jövedelmezőségének romlásában viszont meghatározó szerepet játszott az árfolyampolitika, pontosabban fogalmazva az árfolyampolitika és a béralakulás közötti összhang hiánya. Az az elméleti tétel, hogy a „felzárkózó" országokban a termelékenység gyors növekedése az egyensúlyi reálárfolyam felértékelődésével jár (Balassa-Samuelson), nem jelenti azt, hogy a ténylegesen bekövetkező felértékelődés az egyensúlyi árfolyam természetes elmozdulásának következménye. Ez csak akkor állítható, ha a felértékelődés a vállalati szektorban képződő nyereség szintjének megőrzése, illetve növekedése mellett következik be. Magyarországon 1990–1993 között nem ez volt a helyzet, a vállalatok nyereségpozíciója nagymértékben romlott, a termékegységre jutó bérköltség nőtt. A „kemény" árfolyampolitika akkor működőképes, ha fegyelmező ereje révén biztosítja, hogy a nominális bérnövekedés ne legyen nagyobb annál a mértéknél, amely a termelékenység növekedése mellett még nem vezet a költség alapú versenyképesség romlására. Ekkor kisebb infláció mellett őrizhető meg a gazdaság külpiaci versenyképessége és így egyensúlya. Magyarországon azonban a ténylegesen bekövetkező nominális bérnövekedés lényegesen nagyobb volt az árfolyam-politikával összhangban

álló mértéknél és az ebből adódó versenyképesség romlás meghatározó szerepet játszott a fizetésimérleg-hiány kialakulásában. Hangsúlyozottan nem azt tartom hibának, hogy nem volt nagyobb mértékű a forint nominális leértékelése, hanem azt, hogy nem jött létre az árfolyam-alakulás és a béralakulás közötti összhang. Az 1995. évi nominális leértékelés azért vezethetett a versenyképesség javulására, mert azzal párhuzamosan a bérek – és a költségvetési kiadások – nominális növekedésének mértékét sikerült a leértékelésnél kisebb mértékre korlátozni.

Az exportváltozás mértékének pontatlan előrejelzése – különösen a külső hatásokra bekövetkező visszaesés esetében – nem hiba, az azonban már hiba, hogy a gazdaságpolitika csak nagy késéssel és akkor is elégtelenül reagált erre a visszaesésre. Az vitatéma lehet, hogy egzogén okokból bekövetkező export visszaesés esetén szükség van-e a belföldi felhasználás hasonló mértékű visszafogására, az azonban a magyar gazdaság eladósodottságának szintje mellett szerintem nem vitatható, hogy az ország nem engedheti meg magának, hogy az export visszaesését a belföldi felhasználás növelésével ellensúlyozza. Már 1993-ban meg kellett volna tenni azokat az 1995 márciusáig halasztott lépéseket, amelyek az export jövedelmezőségének javítása révén, illetve a belföldi felhasználás növekedésének lassítása révén megakadályozták volna a külső egyensúly romlását.

Az 1995 tavaszi gazdaságpolitikai korrekciónak volt egy olyan eleme is, amely nem 1993-as, hanem korábbi, véleményem szerint súlyos hibát korrigált. 1991-ben és 1992-ben rendkívüli módon romlott a vállalati szektor jövedelmezősége: a szektorban maradó jövedelem a GDP 2 százaléka alá csökkent a nemzetközileg és az 1980-as évtizedben hazánkban is jellemző 10 százalék feletti értékről. A jövedelmezőség ilyen mértékű romlásának az volt a végső oka, hogy míg a gazdaság teljesítménye néhány év alatt 20 százalékos nagyságrendben csökkent, a reáljövedelmek, a reálbérek és a fogyasztás csökkenése csak mintegy feleakkora volt. A demagóg módon sokak által szociálisan érzéketlennek nevezett politikával szemben éppen ellenkező irányú hiba történt, a lakosság helyzete ugyan drámaian romlott, a romlás mértéke azonban kisebb volt annál, mint amit a gazdasági teljesítmény visszaesése indokolt volna. Szociális és politikai okok magyarázhatják ezt, a gazdaság szempontjából azonban előnyösebb lett volna, ha nem válik szükségessé ezen a területen is 1995-ben egy újabb korrekció, hanem egy egyszeri nagyobb visszaesés után törés nélküli növekedéssel érte volna el a fogyasztás a gazdaság teljesítményével összhangban álló szintet. Egyébként úgy látom, hogy a közgazdász szakma ebben a kérdésben sem vállalta a szakmai kiállást sem 1990–1992-ben, sem pedig 1995-ben.

Visszatérve az 1993. évi makrogazdasági szabályozás hibáira és a hibák okaira, vitathatatlan, hogy a belföldi kereslet visszaesése 1991-ben és 1992-ben valóban nagyobb mértékű volt az indokoltnál – ezt mutatja a fizetési mérleg többlete – és indokolt volt az a szándék is, amely szerint az export további növekedése esetén a belföldi kereslet növekedését kiváltó makrogazdasági szabályozásra van szükség. Azzal is egyet lehet utólag érteni, hogy a kereslet növekedésén belül elsősorban a beruházási kereslet növelésére van szükség. A beruházások volumene mind 1991-ben, mind pedig 1992-ben több mint 20 százalékkal csökkent, és 1992-re a beruházási hányad a GDP 15 százalékára csökkent. A beruházások csökkenésének kezdetben volt egy véleményem szerint pozitívan értékelhető eleme is, nevezetesen az, hogy a beruházási döntések már növekvő mértékben

figyelembe vették a jövedelmezőségi szempontokat, s megszűnt a rendelkezésre álló források azonnali felhasználásában való érdekeltség. A növekvő kamatszint egyre magasabbra húzta a jövedelmezőségi korlátot, a beruházások kamatérzékennyé váltak.

Maga a kamatérzékenység, az alternatív befektetési lehetőségekkel számoló döntéshozatal pozitív fejlemény. Ugyanakkor e kamatérzékenység kialakulásával párhuzamosan nagyon megnőtt a reálkamatok szintje.

A termelők számára reál értelemben nagyon megdrágította a kamatokat az a tény, hogy 1991 második felétől kezdve a termelői és a fogyasztói árszint között egyre növekvő különbség alakult ki: 1992-ben például az ipari termelői árak 10% körüli ütemben, a fogyasztói árak 20% fölötti ütemben nőttek. A beruházási döntések során a termelők tehát csak 10% körüli árnövekedéssel számolhattak, így a fogyasztói árszínvonalhoz kötött betéti kamatszintek már a saját források beruházási célú felhasználásával szemben is rendkívül nagy jövedelmezőségi követelményt támasztottak, nem beszélve a hitelekből történő beruházásokról. A problémát tovább súlyosbította, hogy a fogyasztói árszínvonal 1991 közepén megkezdődött csökkenéséhez - az előretekintő inflációs ráta ettől kezdve folyamatosan 25% alatt volt - a betéti kamatok csak rendkívül lassan alkalmazkodtak és még 1992 elején is 33% fölött voltak.

A bankok forrásköltségei tehát már a betéti kamatok kialakult szintje miatt is nagyok voltak, ráadásul pedig a forrásköltségekre rakódó kamatrés több okból is nagyon megnőtt. Az egyik ilyen elem a tartalékolás költsége, a nemzetközi viszonylatban kötelező nagy tartalékráta - 16%, majd 14%, mely a betéti kamatok adott szintje mellett 3-4 százalékos költséget jelentett. További kiugró költségtényező volt a hitelállomány romló minőségéből adódó kockázati céltartalék képzési igény, amelynek fedezetét a bankrendszer a kamatrés növelésén keresztül próbálta megteremteni. Bár elég gyorsan kiderült, hogy ez a cél irreális, és a céltartalék képzés csak a bankok újratőkésítésével oldható meg, a kamatrés legalább részben fedezetet próbált teremteni ehhez. Ebből adódóan a hitelkamatok szintje reál értelemben 15% körül alakult, ami erős ellenösztönzést jelentett a beruházási tevékenység számára és tovább növelte a bankok kockázatát is. Minél nagyobb ugyanis a reálkamatok szintje, annál inkább csökkentik hitelkeresletüket a józanul gondolkodó vállalkozások és így a hitelkereslet eltolódik a kockázatos, az adósságokat növekvő valószínűséggel visszafizetni képtelen vállalkozások irányába. Számos érv szólt tehát amellett, hogy el kell érni a reálkamatok csökkenését.

1992 elején fontos célnak látszott a forrásköltségek alakulását alapvetően meghatározó betéti kamatok szintjének csökkentése is. Miután a kamatok adminisztratív szabályozása 1991-re már megszűnt, a kamatszint csökkenése érdekében magam is indokoltnak tartottam a kamatszínvonal csökkentésére törekvő monetáris politikát. A betéti kamatok csökkenése egy jó háromnegyed éves késéssel 1992 tavaszán indult el, miután a bankok ekkorra belátták, hogy hatalmas költséggel beszerzett forrásaikat nem tudják jövedelmezően kihelyezni, a forrásköltségeket tehát csökkenteniük kell. A riasztóan nagy hitelkamatok miatt a vállalati kihelyezés egyre nehezebbé és kockázatosabbá vált és mindez arra vezetett, hogy a megjelenő többletkínálat nyomán fokozatosan csökkeni kezdett az állampapírok hozama. Ma már világos, hogy lassú indulás után a kamatszint csökkenés túlzott mértékűvé vált.

A laza monetáris politika is hozzájárult ahhoz, hogy nem az a kívánatos helyzet következett be, amelyben a változatlan megtakarítási hányad mellett nőnek a beruházások, hanem a kétségtelen beruházásnövekedés mellett, a csökkenő betéti kamatlábak hatására a *lakossági megtakarítások* csökkentek nagymértékben. Ma már az is világos, hogy nem volt szükség a beruházások makrogazdasági eszközökkel való élénkítésére, hiszen azok a vállalatok, amelyek tulajdonosi helyzete rendeződött - különösen ha külföldi befektető szerzett meghatározó tulajdonrészt -, maguktól is növelték beruházásaikat és értelemszerűen további beruházásnövelést eredményezett a külföldi működőtőke további beáramlása. A beruházások valószínűleg „természetes" úton, a monetáris politika lazítása nélkül is növekedni kezdtek volna.

A belföldi keresletbővítés hatásainak elemzéséből egy további lényeges tanulság is adódik. A munkanélküliség 10 százalék fölötti szintje mellett újra és újra visszatér az az érvrendszer, hogy a gazdaságban lévő kihasználatlan erőforrások mellett a gazdasági növekedés a belföldi kereslet növelése révén a külső egyensúly megbomlásának és az infláció felgyorsulásának veszélye nélkül is gyorsítható. Az 1993-1994. évi folyamatok elemzése alapján el kell fogadnunk, hogy még ha a piacgazdasági körülmények között gyorsabb is a gazdaságban a kínálati reakció, mint a parancsgazdaságban volt, olyan gyors nem tud lenni, hogy a keresletbővülés első lépésben ne vezessen az import növekedésére, a potenciális export egy részének hazai értékesítésére, a külső egyensúly romlására. Eleve nem lett volna szabad illúziókat táplálni, hiszen például a belső keresletet élénkítő Mitterrand-féle francia és a Reagan-féle amerikai gazdaságpolitika a 80-as évek elején egyaránt nagymértékű fizetési mérleg hiányhoz vezetett. Különösen az amerikai példa intő, hiszen általános az a nézet, hogy a kínálati reakció abban a gazdaságban rendkívül gyors.

Az 1993-as év elsősorban a laza monetáris politika, a kamatszint erőltetett leszorításainak veszélyeire példa. 1994 és az eredeti 1995. évi költségvetés kapcsán arra érdemes külön is felhívni a figyelmet, hogy a vállalati szféra beruházásainak növekedése esetén a külső egyensúly elfogadható szintjéhez nem elegendő az, ha nem nő az államháztartási hiány. Ennél többre, a hiány csökkentésére van szükség, hogy a vállalati beruházásoknak „helyet lehessen csinálni". Bízom abban, hogy az 1995-1996. évi beruházási visszaesés után jelentős fellendülés következik, így jó, ha a következő években ez a tanulság is szemünk előtt marad.

4. *Kornai szerint a magyar gazdasági fejlődést az elmúlt három és fél évtizedben alapvetően meghatározta, hogy az egymást követő kormányok rendre a következő preferenciákat nyilvánították ki:* „El akarták kerülni a konfliktusokat; minél inkább biztosítani akarták a gazdasági elit törés nélküli fennmaradását...; nem voltak hajlandók népszerűtlen radikális intézkedésekre; rövid távú fogyasztás maximalizálásra törekedtek, elfogadva ellentételként a társadalmi adósság felhalmozódását." *[Fizetjük a számlát – A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben, in: Vergődés és remény (1996), 292. o.] Mi a véleménye és tapasztalata ezzel kapcsolatban? Mennyiben lát szakítást ezzel a „keresztül evickélésre" alapozott politikával 1995–1996-ban, és mit vár az elkövetkező évektől?*

BAUER TAMÁS

Nincs a világnak olyan kormánya, kormányzó pártja, amely keresné a konfliktusokat: kerülni igyekszik azokat minden kormány. Ugyanakkor a politikai elitekben többnyire jelen van némi jövőért érzett felelősség, és ebben az erősen jövőorientált kommunista elitek nem rosszabbak másoknál, legfeljebb a jövőről vannak nagyon más fogalmaik, mint egy polgári társadalom politikai elitjének. Elvégre a társadalmat éppen a jövő érdekében, „az aranytojást tojó tyúk" megevésétől óva kényszerítették súlyos áldozatokra a nyers szocializmus ötvenes éveiben.

A hetvenes-nyolcvanas évek túlélésre játszó szocializmusaira Lengyelországtól Bulgáriáig egyre inkább, Csehszlovákiában, az NDK-ban és a brezsnyevi Szovjetunióban pedig különösen jellemző volt a Kornai által leírt konfliktuskerülő viselkedés. Ebben nyilvánvaló szerepet játszott az a körülmény, hogy ezekben az évtizedekben a kommunista elitek már csínján bántak a diktatúra durva eszközeinek tömeges alkalmazásával, viszont nem támaszkodhattak a szabad választásokon nyert felhatalmazásra sem.

Magyarország kommunista politikusaiban egyszerre volt jelen a kétféle magatartás. 1968-ban elszánták magukat egy akkor rendkívül kockázatosnak tűnő, határozottan jövőorientált reformra, hogy aztán a hetvenes években a kockázatkerülő magatartás váljon uralkodóvá. 1979-ben újra rászánták magukat egy népszerűtlen stabilizációs csomagra, a nyolcvanas évek első felében pedig figyelemre méltó, az elit előjogait is sok tekintetben megkérdőjelező reformintézkedések egész sorára: az ipari ágazati minisztériumok megszüntetésére, a kisvállalkozás új formáinak bevezetésére, a vállalati tanácsok létrehozására. Ha figyelembe vesszük, hogy mennyivel szélesebb a szocialista kormányok felelősségi köre, mint a nyugatiaké, s hogy a nyolcvanas évek végéig nem hagyhatták figyelmen kívül a szovjet vezetés véleményét sem, az elmúlt évtizedek összességét tekintve nem mondhatjuk, hogy a magyar politikai vezetés különösen konfliktuskerülő lett volna.

A rendszerváltást követő első kormányok helyzete annyiban tér el a kommunista kormányokétól, hogy nem nehezedik rájuk a szovjet nyomás és mentesek az ideológiai előítéletektől is, ugyanakkor mögöttük áll a demokratikus felhatalmazás. Ezt figyelembe véve teljesítményük megítélésekor indokolt a szigorúbb mérce alkalmazása. A mércét alkalmazva jogos az MDF-kormány elmarasztalása, és a Horn-kormány kedvezőbb megítélése

az 1995-ös stabilizációs csomag, a közmű-privatizáció és várhatóan a nyugdíjreform alapján. Ugyanakkor a Horn-kormány is belső bizonytalansággal terhelten, vészhelyzethez közeledve szánja el magát ezekre a lépésekre, és újra meg újra a kellő körültekintés nélkül, nem elég előkészítetten vág bele a reformokba.

KŐNIG ÉVA

A „keresztül evickélés" politikájával történő szakítást az 1995. márciusi stabilizációs csomag intézkedéseivel szokták összekapcsolni. Bár kétségtelen, hogy egyes gazdaságpolitikai intézkedések - vámpótlék, csúszó-árfolyam stb. - kedvező hatásúak voltak, a jóléti szektorra vonatkozó része a csomag leggyengébb elemének tekinthető. Ezen a helyen nem az Alkotmánybíróság által felvetett problémák elemzésére térek ki, hanem arra, ami ténylegesen bevezetésre került.

A családi támogatásoknál bekövetkezett változások kétirányúak voltak. Az egyik oldalról szűkítésekre került sor: a családi pótlék, gyermekgondozási segély igénybevétele jövedelemfüggővé vált, a gyermekgondozási díj átmeneti idő biztosításával megszűnt. A másik oldalról viszont a jogosultsági kör bővült: gyermekgondozási segély (és időbeni eltolással a gyermeknevelési támogatás) esetében a jogosultságnak ma már nem feltétele az előzetes biztosítás (a munkavégzés), miközben az ellátásban töltött idő a nyugdíj megállapításánál mindenki számára szolgálati időnek minősül.

Miközben a családi pótléknál tervezett megtakarítás 1996-ban már realizálódott, a két ellentétes irányú intézkedés együttes mérlegét csak néhány év múlva lehet elkészíteni. Akkor adható majd válasz arra, hogy a jövedelemkorlát bevezetéséből származó megtakarítást mennyire emészti fel a gyermeknevelés címén járó támogatások igénybevételi feltételeinek a kiszélesítése, az e területen várható létszámnövekedés.

Az intézkedés másik hatása, amelyről szintén kevés szó esik, a családok alkalmazkodási stratégiáját befolyásolja. A tartós munkanélküliség által fokozottabban veszélyeztetett rétegek körébe tartozó családok számára olyan választási lehetőség kínálkozik, amivel minden valószínűség szerint élni fognak. A legszegényebb családoknál az újabb és újabb gyermek vállalása egyben a minimális jövedelemhez való hozzájutást teszi lehetővé, miközben az így felnövekvő nemzedékek kitörési esélyei a mélyülő szegénység miatt csökkennek. Ez amellett, hogy hosszabb távon az érintettek számára is hátrányos, a társadalmi feszültségeket is tovább fogja növelni.

De nemcsak az anyasági ellátásoknál bekövetkezett változásoknak van üzenete a társadalom felé, hanem a jövedelemhatár mellett folyósított családi pótléknak is. Az új rendszerben lényegében csak azok nem kapnak családi pótlékot, akik önként lemondtak róla amikor nem nyújtották be az igényüket. A családi pótlék igénylésére benyújtott jövedelemnyilatkozatok adatait ugyanis nem ellenőrizték, miközben valóságtartalmuk az esetek egy részében kétségeket ébreszt. Így egy újabb példa áll a lakosság előtt, hogy a jövedelmek nem kontrollálhatók, s az ellátások jogtalan igénybevételének szinte nincs kockázata. És ezzel megint a fentiekben (a 2. kérdésre adott válaszokban) már említtett problémák egyikéhez: a jövedelemméréshez jutottunk vissza.

A körkérdés keretei nem tették lehetővé, hogy a jóléti rendszer megreformálásának valamennyi, vagy akár a leglényegesebb problémáira is kitérjek. De úgy gondolom, nem is ez volt a cél, hanem az, hogy a Kornai János által képviselt állásponttal kapcsolatos tapasztalataimat, véleményemet bemutatassam. Bár számtalan példát tudtam volna felhozni a halogató, konfliktusokat kerülő taktikára vagy a múlt problémáit tovább súlyosbító intézkedésekre - pl. bizonyos döntések kihirdetése és rövid időn belül történő visszavonása -, de inkább azt akartam érzékeltetni, hogy közelebbről nézve jóval bonyolultabbnak és nehezebbnek bizonyul a helyes út megtalálása; az elv és a szándék önmagában kevés. Mivel - talán elfogultságomnál fogva is - úgy gondolom, hogy a szociálpolitika megreformálása az egyik legnehezebb feladat, ami a mostani és a jövőbeni kormányok előtt áll, nem szívesen bocsátkoznék az elkövetkezendő évek tekintetében jóslatokba. A hibák tendenciaszerű, ciklikus ismétlődése miatt viszont mindenképp kívánatosnak tartanám „a mit nem szabad tenni" listájának elkészítését és egy-egy döntés meghozatala előtt e lista áttanulmányozását. Ezen listára biztosan felkerülnének a kampányszerű reform-intézkedések, a valós társadalmi hatások megszépítése, a rövid időn belüli hektikus irányváltások, a régi struktúrák átalakítása pótlólagos erőforrások bevonása nélkül... és még hosszasan lehetne sorolni az elmúlt évek jellemző hibaforrásait.

MIHÁLYI PÉTER

A magyar gazdaság általam leginkább ismert szeletében, a privatizációban is tettenérhető a Kornai által oly meggyőzően elemzett „keresztül-evickélés". Úgy tűnik, a radikális megoldásoktól való iszonyodás mélyen begyökeresedett társadalmunkba. A magyar privatizáció elmúlt nyolc évének története telis-tele van olyan kompromisszumokkal, amelyekről pár perces gondolkodás után bárki beláthatja, hogy igazságtalan és működésképtelen megoldásokat eredményeznek - mégis rendre ezek nyertek elfogadást. Kirívó példaként említeném a kárpótlást, de struktúráját tekintve hasonló kompromisszumnak tekintem azokat a privatizációs öszvér-megoldásokat, amikor az állam a 100%-os eladástól megrémülve 49% vagy 51%-ot ad el csupán, netán azzal áltatja önmagát, hogy „aranyrészvény" útján megtarthatja azokat a jogokat, amelyeket valójában eladott.

Hasonlóan rossz megoldásnak tartom azokat a privatizációs konstrukciókat, amelyek az állami vagyon tekintélyes hányadát „kvázi tulajdonosoknak" juttatják (önkormányzatoknak, MRP-szervezeteknek, a vállalat alkalmazottainak és a menedzsmentnek) - miközben pontosan tudható, hogy a vagyon egészen rövid időn belül valódi magántulajdonosokhoz fog kerülni.

Míg a fenti példák jól ismertek, s itt adott értékelésük aligha váltana ki ellenkezést a magyar közgazdász-társadalomban, a tőkeemeléses privatizáció konstrukciójának elhibázottsága azonban még ma is kevéssé elfogadott gondolat. A tőkeemeléses privatizáció vissza-visszatérő jelszava a magyar privatizációnak. Ezzel kapcsolatban komolyabb elméleti viták sem korábban, sem 1994-95-ben nem folytak, noha a gyakorlatban már 1991-92-ben kiderült, hogy ez sem olyan egyszerű ügy. Ma már egyértelmű, hogy a magyar privatizáció hajnalán senki sem gondolta végig a vegyes tulajdonlással járó követ-

kezményeket. A tőkeemeléses privatizáció stratégiája, amelyet az MDF-kormány tulajdonképpen még a Németh-kormánytól örökölt, mindenki számára megnyugtató módszernek tűnt - sem a szakma, sem az ellenzék nem emelte fel ellene a szavát.

A tőkeemeléses privatizáció jelszavával az állam az eladásra kijelölt vállalatokhoz stratégiai partnert keresett, aki tőkét, szaktudást és piacot hoz, miközben fennmarad valami az állami tulajdonlásból fakadó előnyökből is. Mint oly sokszor, most is bebizonyosodott: nem megy, hogy a kecske is jóllakjon, s a káposzta is megmaradjon. Kiderült, hogy a vegyes tulajdonú vállalatokban a nem-állami partner - akár külföldi, akár hazai - behozhatatlan helyzeti előnnyel rendelkezik, s így az állami vagyonkezelő akkor is kiszolgáltatott helyzetben van, ha ő a többségi tulajdonos, vagy ha stratégiai kérdésekben szerződés biztosította jogok védik őt, mint kisebbségi részvényes.[4]

A tőkeemeléses magánosítás mellett érvelők mindig arra hivatkoztak, hogy a privatizációból származó tőkét közvetlenül az eladott társaságok fejlesztésére kell fordítani, és nem szabad engedni, hogy a pénz a „költségvetés feneketlen zsákjába kerüljön".

Ha jobban meggondoljuk, ez az érv két okból is igen gyenge lábakon áll. Az egyikre már Kornai is nagy nyomatékkal rámutatott: „Minden olyan eladási ügylet, amelynek keretében jó áron adnak el egy állami vagyontárgyat, akár belföldi, akár külföldi vevőnek, magyar állampolgárokat mentesít az alól, hogy az adófizetés vagy az infláció kényszerének hatására azonos összeggel hozzájáruljon az államkasszához." (*Röpirat*, 44. old). De van egy másik baj is azzal az elgondolással, amely a vevő tőkeemelését a készpénzfizetés rovására preferálja. Igen könnyen belátható, hogy a magyar állam szempontjából semmi értelme nincs annak, hogy a külföldi befektetők abban versenyezzenek egymással, ki tud több pénzt befizetni saját bankszámlájára.

A jobb megértés kedvéért vegyük példának azt az egyszerű esetet, amikor egy magánszemély saját házát eladja egy másik honpolgárnak. A vevő aláírja a szerződést, lerakja az asztalra a vételárat, megkapja a kulcsokat, majd mindketten elhagyják a házat. Az eladó ezzel birtokon kívülre került, többet a házba lábát be nem teheti, az új tulajdonos pedig a ház mellé megkapja azt a pénzt is, amivel ő maga fizetett. Ha lecsupaszítjuk a dolgot, ezt és semmi mást nem jelent a tőkeemeléses privatizáció.

További kérdéseket vet fel, ha arra keressük a választ, hogy miért vált olyan népszerűvé a tőkeemeléses privatizáció gondolata. Az eddig elmondottak alapján nem is nehéz megadni a választ. Elsősorban annak a vállalati menedzsmentnek érdeke a tőkeemeléses privatizáció, amelyik a privatizációs bevételből nem részesedhet, viszont egzisztenciális érdeke fűződik ahhoz, hogy saját cége fejlődjön, korszerűsödjön. A menedzsment ugyanis az új tulajdonossal együtt bennmarad a házban.

Természetesen ezek a rossz kompromisszumok csak egyfajta közgazdasági megközelítésből tűnnek „rossz"-nak, ha közelebbről megvizsgáljuk őket, könnyen kimutathatóak a mögöttes anyagi és politikai érdekek. Ha elfogadjuk azt a sokszor emlegetett közhelyet, hogy „minden országnak olyan kormánya van, amilyet megérdemel", akkor ez talán igaz a privatizációra is: azt kaptuk, amit megérdemeltünk.

BALASSA ÁKOS

Még mostanában is gyakran tapasztalható az a kifejezetten rövid távú, illetve egyoldalú szemlélet, amely a gazdaságpolitikát a konjunktúrapolitikával, a strukturális átalakulást pedig az államháztartási finanszírozási rendszerek megreformálásával azonosítja, vagy legalábbis ezeket tartja egyedül meghatározó jelentőségűeknek, és lebecsüli az olyan - hosszabb távra ható - döntéseknek a fontosságát, amelyek a gazdaság teljesítőképessége, a nemzetközi versenyképesség javulásának megalapozását szolgálhatnák. Az e szempontból fontos témakörök: kutatás-fejlesztés, oktatás, környezetvédelem, beruházás stb. közül az alábbiakban csak a beruházás, ezen belül is főleg a vállalkozói beruházás kérdését emelem ki.

Magyarországnak a nyugat-európai átlagot érezhetően (legalább évi 2 %-ponttal) meghaladó ütemű, tehát tartósan legalább évi 4-5%-os, ugyanakkor folyamatosan kiegyensúlyozott gazdasági növekedésre van szüksége. Ez azonban nem képzelhető el a kínálatot fokozó és annak versenyképességét erősítő beruházási tevékenység dinamikus emelkedése nélkül. A nemzetgazdasági beruházások 1990-1992-ben jelentősen csökkentek, 1993-ban lassan, majd 1994-ben erőteljesen, de 1995-1996-ban (együttesen) ismét alig nőttek. A beruházás/GDP hányad ebben az időszakban jóval 20% alatt maradt és csak 1996-ban haladta azt meg. Az elmúlt években a gazdaságban jelentős „beruházási deficit" halmozódott fel; a korszerű, versenyképes kínálat bővülési lehetősége korlátozott maradt.

A vállalkozások saját felhalmozási, ezen belül beruházási forrásai 1995-1996-ban erőteljesen bővültek, de beruházási tevékenységük ezt nem megfelelően követte. (Nettó hitelállományuk reálértékben erősen csökkent, sőt, hosszú lejáratú hitelállományuk nominálisan sem bővült.) 1997-ben már megindult a vállalkozói hitelállomány gyors emelkedése, de nagyobbrészt rövidlejáratú hitelek révén.

A vállalkozói beruházások 1997-ben már számottevően bővültek; gyorsabb növekedésüket nem általában a pénzforrások hiánya, hanem - különösen a kis- és középvállalkozások esetében - egyfelől a hazai hosszú lejáratú hitel- és tőkeforrások szűkössége, illetve nehéz elérhetősége, másfelől a vállalkozások egy része beruházási kedvének, szándékainak gyengesége, visszafogottsága fékezi. Ennek több oka van.

Először az, hogy a magas infláció és magas nominális kamatlábak mellett nemcsak a hitelek kamatszintje magasabb, hanem még a pénzügyi befektetések hozama is - különösen az állampapírokba, de újabban a jó külföldi értékpapírokba történő befektetéseké is - jellemzően kedvezőbb, mint az egyébként jóval nagyobb kockázatú - átlagos - reálbefektetéseké (miközben a vagyonérték inflációs növekedésének kilátásai nem beláthatók). Ezen az egyébként igen mérsékelt adókulcsot tartalmazó társasági adórendszer sem segít. Az ugyanis csak az osztalék kivételét diszpreferálja, és így egyforma feltételeket teremt az egyébként is jó hozamú bel- és külföldi pénzügyi befektetések és az ennél kedvezőtlenebb hozamú, egyúttal nagyobb kockázatú reálbefektetések számára. Az adókedvezmények pedig kiragadott részcélokat - ezen belül például nagyvállalati exportbővítő beruházásokat - preferálnak, ami ellentétes a nemzetközi gyakorlattal és elvekkel is.

Második ok, hogy a pénzügyi közvetítőrendszer jelenleg nem alkalmas a hatékony reallokációra, a reálbefektetések hosszú lejáratú finanszírozási szükségleteinek kielégítésére. A megtakarítási hajlam, amely az állomány reálértékének növekedése alapján csak 1995-1996-ban lett erős, döntően rövid távú pénzügyi befektetésekben realizálódik. A kereskedelmi bankoknál az éven túli források aránya igen alacsony, a bankok hosszú távú kockázatok vállalására, tehát hosszú lejáratú, beruházási célú hitelezésre kevéssé képesek. Egyetlen - állami tulajdonú - fejlesztési bank működik, részesedése a hitelezésből nem jelentős. Ezért csak a legjobb, főleg külföldi tulajdonú vállalkozások tudnak - mégpedig főleg külföldről származó - hitelből beruházni. A tőkepiac lassan fejlődik. A tőzsdén kevés nem-pénzügyi vállalkozás részvénye forog; ennek döntő része másodlagos forgalom. A tőkeemelési célzatú részvénykibocsájtás mértéke általában is alacsony; a „külső", vagyis adott társaságon kívüli forrásból származó tőkeemelés ritka, kivéve a külföldi tőkebeáramlásból adódó eseteket. A kockázati tőke szerepe kicsiny; a viszonylag nagyobb külső intézményi tőkebefektetés instrumentumai hiányoznak. Az intézményi befektetők általában a nemcsak kockázatmentes, hanem jobb hozammal is kecsegtető állampapírokba fektetnek be. Összességében: jelenleg a tőkeátcsoportosulás csatornáinak és eszközeinek fejletlensége, illetve hiánya is gátolja a hatékony beruházások finanszírozását.

Végül, de nem utolsósorban: a vállalkozások általában csak akkor szánják el magukat nagy volumenű fejlesztésekre, ha a belföldi értékesítés bővülésére is számíthatnak. Kizárólag exportértékesítési céllal csak kevés, alapvetően külföldi tulajdonú cég végez nagyobb beruházást. A belső kereslet mérsékelt, de tartós növekedése ezért a beruházási tevékenység fellendülésének, és így a gazdasági növekedés kibontakozásának is szükséges, sőt elengedhetetlen előfeltétele.

A nyugat-európai átlagot meghaladó ütemű, kiegyensúlyozott gazdasági növekedéshez az szükséges, hogy a beruházás GDP-hez viszonyított aránya a jelenlegi 20%-ról rövid időn belül 25% körüli, majd a feletti szintre emelkedjék. (A beruházás/GDP hányados 1993-1995-ben Ausztriában 24-25%, Portugáliában 24-26%, Spanyolországban 20-21%, Németországban kb. 22% volt. Számos országban ugyan ez a hányados nem éri el a 20%-ot, de nálunk a növekedési ütem kívánatos gyorsulása magasabb hányadot igényel.) Ez viszont akkor következik be, ha több éven át a beruházások több mint évi 10%-kal, ezen belül a vállalkozások beruházásai több mint évi 15%-kal bővülnek!

Ez azt is jelenti, hogy a következő néhány évben folytatódni kellene annak a tendenciának, hogy a belső felhasználás szerkezetében a beruházás javára csökken a fogyasztás aránya, miközben az lenne kívánatos, hogy utóbbi is már érzékelhetően emelkedjék. Ez az arányváltozás a korszerűsítési és fejlesztési folyamatok érdemi és kellő eredménnyel járó felgyorsulásának egyik legfontosabb feltétele. Ehhez egyrészt további makrogazdasági változásokra, másrészt kifejezetten a beruházási folyamatot elősegítő cselekvésekre van szükség. Az egészséges és kellő ütemű gazdasági növekedés kibontakozásának, a beruházások ezt szolgáló gyors emelkedésének fő makrogazdasági feltételei a következők:

A belföldi piaci kereslet mérsékelt, majd fokozatosan gyorsuló - de az egyensúlyt nem veszélyeztető - emelkedése nélkülözhetetlen húzóereje a vállalkozások expanziójának, befektetési kedvük erősödésének.

Az infláció kiszámíthatósága és fokozatos, de határozott mérséklődése szükséges ahhoz, hogy a tőkebefektetők hosszabb távra tervezhessenek és kalkulálhassák befektetésük megtérülését, hogy a megtakarítók érdekeltek legyenek hosszabb távú megtakarításokban és befektetésekben is.

Az államháztartás deficitjének további leszorítása csökkenti az állam hitelfelvételi igényét; ezáltal a bankrendszer - és közvetlenül maguk a megtakarítók is! - csökkentheti a költségvetés részére és növelheti a vállalkozói szféra számára történő kihelyezések arányát, miközben ez - az infláció csillapodása mellett - hozzájárulhat a hitelkamatlábak mérséklődéséhez.

A háztartások megtakarítási hajlamának és ezáltal a megtakarítási rátának a növekedése, a pénzmegtakarítások állománya reálértékének folyamatos emelkedése bővítheti a hitelforrásokat és szintén elősegítheti a hitelkamatlábak mérséklődését. Az infláció előreláthatható mérséklődése, a pozitív reálhozamot biztosító betéti kamatgörbék és a gazdaság fejlődésébe vetett bizalom erősödése esetén emelkedhet a hosszú lejáratú pénzek jelenleg igen alacsony aránya a lakosság pénzmegtakarításaiban, és így a bankrendszer forrásaiban is.

Az említett tényezők kedvező alakulása, valamint a bankrendszer költségeinek és kamatrésének - a bankok közötti fokozódó verseny hatására is bekövetkező - viszonylagos mérséklődése szükséges ahhoz, hogy a bankok által nyújtott hitelek kamatszintje nominálisan jelentősen csökkenjen és a reálkamatszint ne legyen magasabb, mint a fejlett európai országokban.

A beruházások erőteljes felfutását és ezzel a megfelelő gazdasági növekedés kibontakozását szolgáló említett makrogazdasági feltételek fokozatosan, néhány év alatt alakulhatnak ki; ez a folyamat megkezdődött. Tudni kell azonban, hogy ez a makrogazdasági átalakulás, amely a stabilizációs folyamat második, beteljesítő szakaszának is tekinthető, szükséges, de nem elégséges a beruházások erőteljes fellendüléséhez (feltehetően legfeljebb viszonylag mérsékelt, a kívánatosnál lassubb ütemű beruházás-növekedést eredményez). A mostani helyzetben - amikor a beruházások fellendülésének több fontos tényezője és eszköze hiányzik - e téren specifikus tennivalók is adódnak. Hangsúlyozom: nem egyszerűen a vállalkozók"helyzetének javítása", hanem a piaci szereplők felhalmozási lehetőségeinek és főleg fejlesztési szándékainak bővítése, növekvő beruházásaik révén pedig kínálati pozíciójuk, versenyképességük és aktivitásuk erősítése a cél.

A reálbefektetéseknek a pénzügyi befektetésekkel szemben mutatkozó jelenlegi hozamhátrányának kiegyensúlyozására - tehát nem elsődlegesen a vállalkozások forrásainak bővítése céljából - átmeneti időre megfontolandó egy olyan általános beruházásösztönző megoldás bevezetése, amely kedvezőbbé tenné a beruházók ráfordításainak megtérülését. Ilyen megoldás lehetne - például - az, hogy a társaságnál az amortizációt meghaladó beruházási ráfordítás összegének bizonyos hányada néhány éven át a társasági adó alapjából levonható lenne. Az általános beruházásösztönző adókedvezmény előnye lenne, hogy nem a beruházások egyik-másik pénzforrását (például a hitelt) tenné olcsóbbá, hanem a vállalkozók számára egyaránt kedvezőbbé tenné a beruházást mind saját forrásból, mind hitelből, mind pedig „külső" tőke befektetéseként; tehát elősegítené a kockázati tőke, illetve a külföldi működő tőke beruházását is.

A kereskedelmi bankoknak alkalmasabbakká kell válniuk ahhoz, hogy nagyobb arányban nyújtsanak hosszú lejáratú, fejlesztési célú hiteleket; ehhez további tőkeemelésekre, a hosszú lejáratú források arányának bővülésére, a projektfinanszírozás fejlesztésére van szükség. Az egyetlen állami tulajdonú fejlesztési bank tevékenységének bővítése mellett szorgalmazni, bátorítani kellene további - alapvetően magántulajdonú - fejlesztési bankok kialakulását.

Kedvező lenne, ha a stabil és fejlődőképes társaságok nagyobb mértékben vezetnék be részvényeiket a tőzsdére és ha az intézményi befektetők - ideértve a fejlődő nyugdíjpénztárakat is - nagyobb arányban fektetnék be szabad eszközeiket társasági részvényekbe. Ez azonban lassú folyamat lesz.

Bővíteni célszerű a kis- és középméretű vállalkozások fejlesztési hiteleit segítő garanciális rendszerek és intézmények tevékenységét, a garanciavállalás lehetőségeit és mértékét (ez segítheti, de nem oldhatja meg e vállalkozások tőkehiányát és hitelezési problémáit).

A vállalkozások, főleg pedig a kis- és középvállalatok hosszú távú finanszírozása bővítésének egyik fontos eszköze lehet a kockázati tőketársaságok és alapok számának és tőkeerejüknek a növekedése; ehhez szükség van a régóta halogatott törvényi szabályozás sürgős megalkotására és ennek keretében bizonyos állami kedvezmények megadására is. Célszerűnek látszik, hogy - néhány működő, külföldi eredetű tőkealaphoz hasonlóan, de nagyobb tőkeerővel, állami kezdeményezés és esetleg kisebbségi tőkerészvétel mellett - a közeljövőben néhány jelentős nagyságú kockázati (fejlesztő) tőkealap jöjjön létre, elsősorban a tőkeigényes középméretű vállalkozásokba történő befektetések, jelentősebb szerkezetátalakító korszerűsítések és fejlesztések finanszírozása céljából.

Kívánatos előmozdítani, hogy a külföldi működő tőke beáramlása folyamatosan meghaladja az évi 2 millárd dollárt, mégpedig - a befejeződő privatizációban való részvételen túl - főleg új, zöldmezős beruházások, meglévő vállalkozásoknál jelentős tőkeemelések és a kockázati tőke alapokban való részvétel formájában.

Mindezek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a magyar gazdaság mihamarabb viszonylag gyors ütemben és ugyanakkor egyensúlyőrző módon fejlődő, a világgazdaságba eredményesen integrálódó, az Európai Unióhoz történő csatlakozásra érett gazdasággá váljon.

Ábrák, táblázatok, hivatkozások és jegyzetek a VIII. fejezethez

1. ábra. A GDP évi változása, százalék
Éves értékekre fektetett, simított görbék

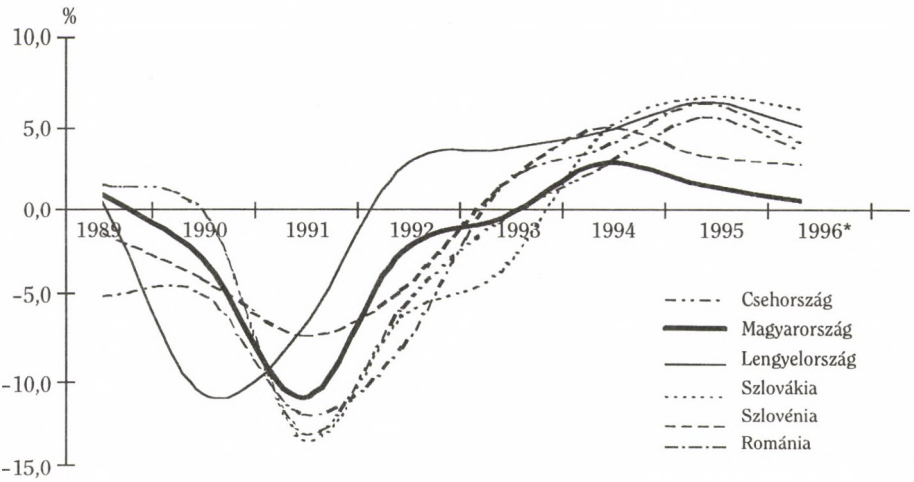

Forrás: EBRD, 1996
* Előzetes adat

2. ábra. Az infláció alakulása, százalék
Éves értékekre fektetett, simított görbék

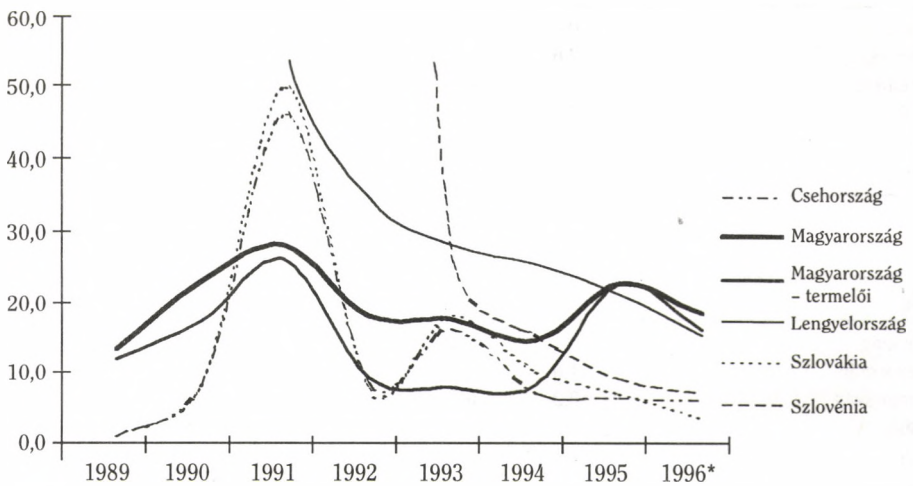

Forrás: EBRD, 1996
Megjegyzés: éves átlagos fogyasztói árindex
* Előzetes adat

1. táblázat. A GDP növekedési üteme 1913-1984 közt (I: 1913-1950, II: 1950-1974, III: 1974-1984)

Ország	GDP éves növekedése			Ütemváltozás	
	I.	II.	III.	II.	III.
Franciaország	1,1	5,1	2,2	+4,0	-2,9
Németország	1,3	5,9	1,7	+4,6	-4,2
Nagy-Britannia	1,3	3,0	1,1	+1,7	-1,9
USA	2,8	3,7	2,3	+0,9	-1,4

Forrás: A. Maddison (1987)

2. táblázat. Adósság és külső erőforrás-bevonás

Adósságállomány[1]/GNP (százalék)

Ország	1988	1990	1992	1994
Csehország	-	-	-	10,4
Magyarország	63,6	63,3	49,2	52,9
Lengyelország	60,5	80,0	53,7	40,1
Szlovákia	-	-	-	15,4
Szlovénia	-	-	-	5,5
Románia	3,9	-0,5	6,1	8,0

Nettó erőforrás-bevonás[2]/GNP (százalék)

Ország	1988	1990	1992	1994
Csehország	0,6	2,5	2,2	7,8
Magyarország	2,6	1,9	3,9	7,3
Lengyelország	-0,4	0,0	2,5	3,9
Szlovákia	0,9	1,9	-0,1	6,6
Szlovénia	-	-	-	2,4
Románia	-8,4	0,1	5,3	4,3

Ebből: külföldi közvetlen beruházás/GNP (százalék)

Ország	1988	1990	1992	1994
Csehország	0,4	0,4	2,7	2,1
Magyarország	1,0	4,1	2,9	10,2
Lengyelország	0,2	0,1	0,3	0,4
Szlovákia	0,0	0,0	0,8	1,1
Szlovénia	-	-	-	0,5
Románia	0,0	0,0	0,3	1,4

Forrás: World Debt Tables, The World Bank, 1996; EBRD, 1995, 1996

[1] Teljes adósságállomány - nemzetközi tartalékok.

[2] Az ún. net resource flows.

3. táblázat. Az államháztartartási kiadások szerkezete (a GDP százalékában)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Összes kiadás	60,9	57,4	54,7	61,6	57,2	57,5
Szubvenciók[1]	12,1	9,6	6,9	5,6	4,5	3,8
Nyugdíjak	9,1	9,7	10,5	10,6	10,5	10,3
Családi támogatás[2]	4,0	4,0	4,3	4,2	4,0	3,4
Táppénz	1,2	1,2	1,2	1,0	1,0	0,8
Mn. segély	0,0	0,8	0,8	1,6	1,3	1,2
Beruházások	6,6	4,7	5,6	7,8	5,9	5,4
Kamatfizetés	2,4	3,0	3,2	6,0	4,7	6,9

Forrás: OECD Economic Surveys, Hungary, 1995

[1] Termelési és fogyasztási támogatások

[2] Családi pótlék, anyasági ellátás

HIVATKOZÁSOK

Bod Péter Ákos (1989): A vállalat, a menedzser és a tulajdonos - avagy miért van ismét szükségünk vállalatelméletre? Közgazdasági Szemle, 7-8.sz.

Bod Péter Ákos (1995): Sokkterápia vagy fokozatosság - A magyar gazdasági átalakulás tanulságai I-II. Magyar Szemle, 1995, 9. és 10. sz.

Bod Péter Ákos (1996): Az erkölcsi értékekről és az értéktermelés erkölcséről. Magyar Szemle, 1996, 6.sz.

EBRD (1995): Transition Report.

EBRD (1996): Transition Report.

Inter-American Development Bank (1995): Overcoming Volatility in Latin America. In: Report on Economic and Social Progress in Latin America, Johns Hopkins Univ. Press.

Kornai János (1972): Erőltetett vagy harmonikus növekedés, Akadémiai Kiadó, Budapest

Kornai János (1989): Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó, Budapest

Kornai János (1996): Vergődés és remény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Kornai János (1996): Kiigazítás recesszió nélkül. Közgazdasági Szemle, 1996. 7-8. sz.

Maddison, A. (1987): Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Countries: Techniques of Quantitative Assesment, Journal of Economic Literature, Vol. XXV, June.

Naor, J.-Bod, P. (1986): Socialist Entrepreneurship in Hungary: Reconciling the Irreconcilables. The Columbian Journal of World Business, 1986, No.2.

OECD (1995): Hungary.

JEGYZETEK

[1] Az 1980-ban megjelent *A hiány* vezető politikus lektora tudomásom szerint a közel 700 oldalas könyvet tulajdonképpen nem olvasta, lektori véleményét is egyik munkatársa írta.

[2] Az átalakulás ugyan egyedi, de több vonatkozása összevethető akár a korábbi spanyol-portugál modernizációval, akár a mai latin-amerikai helyzettel. A magyar politikai diskurzusban elterjedt magyar-mexikói egybevetés azonban nem találó, mert bár vannak bizonyos hasonlóságra utaló jelek (mint arra Kornai a *Kiigazítás...*-ban utal, ám a rövid távú tőkemozgásoknak kitett mexikói gazdaság sokkal inkább példa a latin-amerikai gazdaságok *volatilitására* (lásd pl. IADB, 1995), semmint az örökölt szerkezetek és a piacgazdasági átmenet kihívása közötti ellentétre.

[3] „Nincs szükség kapkodásra, és semmiképpen sem engedhető meg egyetlen hitelszerződés önkényes megszegése sem. Viszont meg kell próbálni minden egyes hitelezőt külön-külön nyugodtan és nyomatékosan meggyőzni arról, hogy Magyarország nem tudja és nem is kívánja az eredeti ütemezésben törleszteni adósságait" stb. [*Kornai* (1989): Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Rt., Budapest, 90–91. old.].

[4] A tapasztalatok szerint ugyanis a valóságban nem húzható éles határvonal kis és nagy döntések között. A stratégiainak mondott, „nagy" döntések rendszerint akkor születnek, amikor a kis lépések nyomán már valójában nincs mód az igazi választásra. Ez volt a tanulsága már az első nagyobb privatizációs ügyleteknek, ahol a magyar állam komoly tőkeerővel és/vagy elszántsággal rendelkező partner mellett megpróbálta érvényesíteni tulajdonosi jogait (pl. Chinoin, MATÁV).

IX.

KORNAI JÁNOS MAGYAR ÉS ANGOL NYELVŰ PUBLIKÁCIÓI (KÖNYVEK ÉS TANULMÁNYOK) 1955-TŐL 1997-IG

A szerkesztők köszönetet mondanak Benedict Ágnesnek és Kovács Máriának a bibliográfia összeállításához nyújtott segítségért.

1955

TANULMÁNYOK

Az állammonopolista tendenciák erősödése a beruházások finanszírozásában, *Pénzügyi Szemle*, 1955. október, 2. évf., 10. szám, 880–881. o.

Wirtschaftswissenschaft című közgazdasági folyóirat 1955-ben megjelent számairól, *Közgazdasági Szemle*, 1955. december, 2. évf., 12. szám, 1512–1519. o.

1956

TANULMÁNYOK

Nagyobb önállóságot, több felelősséget a helyi szerveknek, *Pénzügyi Szemle*, 1956. március/április, 3. évf., 3–4. szám, 117–123. o.

Nyugat-Németország közgazdasági problémáiról, *Közgazdasági Szemle*, 1956. április, 3. évf., 4. szám, 470–477. o.

1957

KÖNYVEK

A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957. Második kiadás, új előszóval: 1990. Angolul: 1959, 1994.

TANULMÁNYOK

Milyen legyen Lengyelország gazdasági modellje?, *Élet és Tudomány*, 1957. október 6., 11 évf., 40. szám, 1259–1262. o.

1958

TANULMÁNYOK

A reálbér és az abszolút elnyomorodás problémái, A Wirtschaftswissenschaft 1957. évi számaiból, *Közgazdasági Szemle*, 1958. január, 5. évf., 1. szám, 101–105. o.

A csehszlovák ipar irányításának, tervezésének és finanszírozásának nagyjelentőségű reformtervezete, *Pénzügy és Számvitel*, 1958. január, 2. évf., 1. szám, 36–37. o.

A gazdaságvezetés reformja Csehszlovákiában és Lengyelországban, *Élet és Tudomány*, 1958. március 30., 13. évf., 13. szám, 387–391. o.

A lengyel Gazdasági Tanács tézisei az árakról, *Pénzügy és Számvitel*, 1958. április, 2. évf., 4. szám, 158–159. o.

Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést?, *Közgazdasági Szemle*, 1958. július, 5. évf., 7. szám, 720–734. o.

Legyen a vállalat érdekelt a forgóeszközök reális tervezésében, *Pénzügy és Számvitel*, 1958. augusztus, 2. kötet, 8. szám, 158–159. o.

Alaprentábilitás vagy nyereségadó, *Figyelő*, 1958. július 29., 2. évf., 30. szám, 3–4. o.

Az egymást helyettesítő importanyagok forint-árarányai, *Külkereskedelem*, 1958. október, 2. évf., 10. szám, 5–9. o.

1959

KÖNYVEK

Overcentralization in Economic Administration. Oxford: Oxford University Press, 1959. Újraszerkesztve: 1994. Eredeti: magyarul, 1957, második kiadás: 1990.

TANULMÁNYOK

A költségfüggvények, *Textilipari Tervgazdaság*, 1959. február, 6. évf., 2. szám, 3–19. o.

A matematika a közgazdaság szolgálatában, *Élet és Tudomány*, 1959. május 12., 14. évf., 20. szám, 611–615. o.

'Mennyiségi szemlélet' és 'gazdaságossági szemlélet', *Közgazdasági Szemle*, 1959. október, 6. évf., 10. szám, 1083–1091. o. Lengyelül: 1961.

Anyagi érdekeltség a beruházások gazdaságosságában, *Pénzügy és Számvitel*, 1959. december, 3. évf., 12. szám, 456–459. o.

1960

TANULMÁNYOK

A termelékenység mérése és a választékösszetétel változásai, *Textilipari Tervgazdaság*, 1960. január, 7. évf., 1. szám, 3–15. o.

Egyszerű eljárás az optimális papíripari program megközelítéséhez, *Papíripar*, 1960, 4. évf., 2. szám, 77–80. o.

A gépberuházások gazdaságossági számításáról, *Magyar Textiltechnika*, 1960. március, 12. évf., 3. szám, 108–111. o.

Churchmann, C. W., Ackoff, R. L. és Arnoff, E. L.: Bevezetés az operációkutatásba, Könyvismertetés, *Statisztikai Szemle*, 1960. április, 38. évf., 4. szám, 428–429. o.

Elgondolások a gépberuházások programozásáról, II. rész, *Magyar Textiltechnika*, 1960. április, 4. szám, 148–150. o.

Ösztönzés anyag- vagy munkaigényességre, *Pénzügy és Számvitel*, 1960. április, 4. évf., 4. szám, 128–131. o.

Mi az operációkutatás?, *Élet és Tudomány*, 1960. április 24., 15. évf., 17. szám, 532–536. o.

A műszaki fejlesztés és a beruházások gazdaságossági számítása, *Közgazdasági Szemle,* 1960. június, 7. évf., 6. szám, 670–684. o.

1961

TANULMÁNYOK

Az automatizálás gazdaságossági kérdései, *Magyar Textiltechnika,* 1961. május, 13. évf., 5. szám, 214–217. o.

Egy iparág optimális beruházási tervének meghatározása lineáris programozással, *Közgazdasági Szemle,* 1961. május, 8. évf., 5. szám, 570–585. Angolul: 1963, lengyelül: 1961.

A pamutszövő iparág optimális beruházási tervének meghatározása lineáris programozással, Társszerző: Frey Tamás. *MTA Számítástechnikai Központ Tájékoztatója,* 1961. június, 6. szám, 17–22. és 53–60. o.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az aluminiumipar optimális fejlesztési tervének meghatározására, Társszerző: Martos Béla. *Ipargazdaság,* 1961. aug./szept., 13. évf., 8–9. szám, 17–22. o. Angolul: 1962.

Bizonytalanság és kockázatvállalás a beruházási döntésekben, *Közgazdasági Szemle,* 1961. aug./szept., 8. évf., 8–9. szám, 1006–1023. o.

Mennyire gazdaságos?, *Élet és Tudomány,* 1961. okt. 15., 16. évf., 42. szám, 1335–1338. o.

Lineáris programozási modell a magyar aluminiumipar távlati tervezéséhez, Társszerző: Martos Béla és Nagy András. *MTA Számítástechnikai Központ Tájékoztatója,* 1961. december, 7. évf., 53–74. o.

1962

KÖNYVEK

A beruházások matematikai programozása. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.

TANULMÁNYOK

Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására, Társszerző: Lipták Tamás. *MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei,* 1962, 7. évf., B széria, 4. szám, 577–621. o. Németül: 1964.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az alumíniumipar optimális fejlesztési programjának meghatározására, Társszerző: Martos Béla. *Az ágazati kapcsolati mérlegek összeállításának és felhasználásának kérdései.* Szerk.: Lukács Ottó. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962, 193–202. o. Angolul: 1962.

Gondolatok a műszaki fejlesztés tervezésének közgazdasági megalapozásáról, in: *VII. Országos Textilipari Gazdasági Konferencia előadásai.* Budapest: Textilipari, Műszaki és Tudományos Egyesület, 1962, 1–28. o.

A Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms, Társszerző: Lipták Tamás. *Econometrica,* 1962. január. 30. évf., l. szám, 140–161. o.

The Application of the Input-Output Table to Determine the Optimum Development Program of the Aluminium Industry, Társszerző: Martos Béla. In: *Input-output Tables, Their Compilation and Use.* Szerk.: Lukács Ottó. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962. 224–234. o. Eredeti: magyarul, 1962.

1963

TANULMÁNYOK

Matematikai közgazdászok konferenciája Cambridge-ben, *Figyelő,* 1963. szept. 18., 7. évf., 98. szám, 6. o.

A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Elméleti elemzés, Társszerző: Wellisch Péter. *Közgazdasági Szemle,* 1963. december, 10. évf., 12. szám, 1456–1475. o. Oroszul: 1964.

A magyar műszálgyártás távlati fejlesztésének matematikai programozása, Társszerző: Frey Tamás. *MTA Számítástechnikai Központ Tájékoztatója,* 1963. december, 9. szám, 79–96. o.

The Determination of the Optimum Investment Plan for an Industrial Sector by the Use of Linear Programming, *Eastern European Economy,* 1963. 1. évf., 4. szám, 44–56. o. Eredeti: magyarul, 1961. Lengyelül: 1961.

1964

TANULMÁNYOK

A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek, Társszerző: Wellisch Péter. *Közgazdasági Szemle,* 1964. január, 11. évf., 1. szám, 76–91. o. Oroszul: 1964.

Kádár Iván–Németh Lóránd: Matematikai módszerek alkalmazása az építőiparban, Könyvismertetés, *Ipargazdaság,* 1964. június. 16. évf., 6. szám, 37. o.

A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásáról – egy iparági vizsgálat példáján, Társszerző: Frey Tamás. *Magyar Tudomány,* 1964. aug./szept. 9. évf., 8–9. szám, 498–511. o.

1965

KÖNYVEK

A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. Társszerzők: Lipták Tamás és Wellisch Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965, második kiadás: 1973. Angolul: 1967, második kiadás: 1975, szlovákul: 1966, németül: 1967, lengyelül: 1969.

TANULMÁNYOK

Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez, *Közgazdasági Szemle,* 1965. június. 12. évf., 6. szám, 668–679. o.

Bródy András: Az ágazati kapcsolatok modellje. A felhasznált absztrakciók, azok korlátai és a számítások pontossága, Könyvismertetés, *Statisztikai Szemle,* 1965. július, 43. évf., 7. szám, 762–763. o.

Two-Level Planning, Társszerző: Lipták Tamás. *Econometrica,* 1965. január, 33. évf., 1. kötet, 141–169. o. Angolul: 1971, oroszul: 1965, lengyelül: 1968.

Mathematical Programming as a Tool in Drawing Up the Five Year Economic Plan, *Economics of Planning*, 1965. 5. évf., 3. szám, 3–18. o. Oroszul: 1966, szerbül: 1966, angolul: 1972.

1966

TANULMÁNYOK

A népgazdasági programozás első tapasztalatai, Társszerzők: Báger Gusztáv és Rimler Judit. *Figyelő*, 1966. március 30. 10. évf., 13. szám, 3. o.

Népgazdasági programozás, *Magyar Tudomány*, 1966. szeptember, 73. évf., 9. szám, 538–549. o.

Experiments in Hungary with Industry-Wide és Economy-Wide Programming, Társszerző: Martos Béla. In: *Mathematical Optimization in Economics*. Szerk.: Bruno de Finetti. Roma: Centro Internacionale Matematico Estive, 1966, 169–194. o.

1967

KÖNYVEK

Mathematical Planning of Structural Decisions. Társszerzők: Lipták Tamás és Wellisch Péter. Amsterdam: North-Holland és Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967, átszerkesztve: 1975. Eredeti: magyarul, 1965. Szlovákul: 1966, németül: 1967, lengyelül:1969.

TANULMÁNYOK

Összevont programozási modell alkalmazása az ötéves tervezésben, Társszerző: Ujlaki Zsuzsa. *Közgazdasági Szemle*, 1967. május, 14. évf., 5. szám, 552–565. o. Angolul: 1967, oroszul: 1967.

Hungary: The Programming Model of the National Economy, in: *Macroeconomic Models for Planning és Policy-Making*. Geneva: UN, ECE, 1967.

Mathematical Programming of Long-Term Plans in Hungary, in: *Activity Analysis in the Theory of Growth és Planning*. Szerk.: Edmond Malinvaud és M. O. L. Bacharach. London, Melbourne, Toronto és New York: Macmillan és St. Martins' Press, 1967, 211–231. o.

Application of an Aggregate Programming Model in Five Year Planning, Társszerző: Ujlaki Zsuzsa. *Acta Oeconomica*, 1967. 2. évf., 4. szám, 327–344. o. Eredeti: magyarul, 1967. Oroszul: 1967.

1968

TANULMÁNYOK

A többszintű népgazdasági programozás modellje, *Közgazdasági Szemle*, 1968. január. 15. évf., l. szám, 54–68. o. Angolul: 1969, olaszul: 1969.

Többszintű tervezés, *Élet és Tudomány*, 1968. nov. 1., 23. évf., 44. szám, 2082–2085. o.

A tervezés matematikai módszereinek osztályozása, in: *Népgazdasági tervezés és irányítás*. Szerk.: Kovács Géza, Paizs János és Zalai Ernő. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968, 44–45. o.

Makroökonómiai modellek. Bevezető, in: *Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon*. Szerk.: Mód Aladárné. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968, 277–281. o.

1969

TANULMÁNYOK

Közelítő eljárás lineáris programozási feladatok dekompozíciós számítására, *Szigma,* 1969. 2. évf., 1. szám, 27–46. o. Angolul: 1969, spanyolul: 1971.

Bródy András: Érték és újratermelés: Kísérlet a marxi értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására, Könyvismertetés, *Szigma,* 1969. 2. évf., 3. szám, 254–258. o. Angolul: 1969.

Man-Machine Planning, *Economics of Planning,* 1969. 9. évf., 3. szám, 209–234. o. Eredeti: magyarul, 1969. Spanyolul: 1971.

Multi-Level Programming: A First Report on the Model és on the Experimental Computations, *European Economic Review,* 1969. 1. évf., 1. szám, 134–191. o. Eredeti: magyarul, 1968. Olaszul: 1969.

Bródy András: Value and Reproduction. An Attempt at Working Out a Mathematical Model of the Marxian Theory of Value and Reproduction, Könyvismertetés, *Acta Oeconomica,* 1969. 4. évf., 4. szám, 423–428. o. Eredeti: magyarul, 1969.

Computing Linear Programming Problems with an Approximation Based on Decomposition, Urbino (Pesaro): C. I. M. E., Sviluppo Ottimale e Pianificazione, 1969. 1–49. o.

1970

TANULMÁNYOK

Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet, *Közgazdasági Szemle,* 1970. szept., 17. évf., 9. szám, 1057–1074. o. Angolul: 1971, 1973, franciául: 1975, japánul: 1982, 1983.

A General Descriptive Model of Planning Processes, *Economics of Planning,* 1970. 10. évf., 1–2. szám, 1–19. o. Spanyolul: 1973.

Comments on Professor J. Tinbergen's Article, Development Strategy és Welfare Economics, *Co-Existence,* 1970. 7. évf., 2. szám, 161–163. o.

1971

KÖNYVEK

Anti-Equilibrium. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. Angolul: 1971, második kiadás: 1991; románul: 1974, németül: 1975, japánul: 1975, lengyelül: 1977, horvátul: 1983.

Anti-Equilibrium. Amsterdam: North-Holland, 1971. Eredeti: magyarul, 1971. Románul: 1974, németül: 1975, japánul: 1975, lengyelül: 1977, horvátul: 1983, angolul: 1991.

TANULMÁNYOK

Gazdasági rendszerek vegetatív működése, Társszerző: Martos Béla. *Szigma,* 1971. 4. évf., 1–2. sz., 35–50. o. Angolul: 1973.

Nyomás és szívás a piacon, *Közgazdasági Szemle,* 1971. január, 18. évf., 1. szám, 41–60. o. Angolul: 1976, oroszul: 1972, japánul: 1974, 1983.

Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről, *Közgazdasági Szemle,* 1971. szept., 18. évf., 9. szám, 1047–1065. o.

Economic Systems Theory és General Equilibrium Theory, *Acta Oeconomica*, 1971. 6. évf., 4. szám, 297–317. o. Eredeti: magyarul, 1970. Angolul: 1973, franciául: 1975, japánul: 1982, 1983.

Plan Sounding, Társszerzők: Dániel Zsuzsa, Jónás Anna és Martos Béla. *Economics of Planning*, 1971. 11. évf., 1–2. szám, 31–58. o. Magyarul, 1972.

1972

KÖNYVEK

Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. Angolul: 1972, csehül: 1977, spanyolul: 1977, kínaiul: 1988.

Rush versus Harmonic Growth. Amsterdam: North-Holland, 1972. Eredeti: magyarul, 1972. Csehül: 1977, spanyolul: 1977, kínaiul: 1988.

TANULMÁNYOK

Tervmodellek alapján számított makrofüggvények: elvek és módszerek, Társszerző: Rimler Judit. *Szigma*, 1972. 5. évf., 1. szám, 49–57. o.

Tervszondázás, Társszerzők: Dániel Zsuzsa, Jónás Anna és Martos Béla. *Közgazdasági Szemle*, 1972. szept. 19. évf., 9. szám, 1031–1050. o. Angolul: 1971.

Macrofunctions Computed on the Basis of Plan Models, Társszerzők: Dániel Zsuzsa és Rimler Judit. *Acta Oeconomica*, 1972. 8. évf., 4. szám, 375–406. o.

1973

TANULMÁNYOK

Tervszondázás: A modellek szerkezete, Társszerző: Martos Béla. *Szigma*, 1973. 6. évf., 1. szám, 33–61. o.

Autonomous Control of the Economic System, Társszerző: Martos Béla. *Econometrica*, 1973. május, 41. évf. 3. szám, 509–528. o. Eredeti: magyarul, 1971.

Some Intersectoral and Intertemporal Choice Problems: Hungarian Experience in Long-Term Planning, in: *Economic Structure and Development.* Szerk.: H. C. Bos, H. Linnemann és P. de Wolff. Amsterdam: North-Holland, 1973. 201–214. o. Spanyolul: 1977.

Economic System Theory és General Equilibrium Theory, in: *Criticism of Contemporary Western Economic Theories.* Előadás az 1970. június 1–4. között Budapesten tartott New trends in contemporary bourgeois economics c. nemzetközi konferencián. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézete 1973. *Studies* 7., 7–32. o. Eredeti: magyarul, 1970. Angolul: 1971.

Thoughts on Multi-Level Planning Systems, in: *Multi-Level Planning: Case Studies in Mexico.* Szerk.: Louis M. Goreux és Allan S. Manne. Amsterdam: North-Holland, 1973. 521–551. o.

1975

TANULMÁNYOK

Neumann-gazdaságok szabályozási problémái, Társszerző: Simonovits András. *Szigma*, 1975. 8. évf., 2–3. szám, 81–99. o. Angolul: 1977, oroszul: 1976.

Rendelés jelzésen alapuló szabályozás egy Neumann gazdaságban, Társszerző: Simonovits András. *Szigma,* 1975. 8. évf., 4. szám, 281–289. o.

A vevő reakciója áruhiány esetén, *Kereskedelmi Szemle,* 1975. október, 16. évf., 10. szám, 4–11. o.

A hiány méréséről, *Statisztikai Szemle,* 1975. december, 53. évf., 12. szám, 1208–1228. o. Angolul: 1976, japánul: 1983.

Models and Policy: The Dialogue Between Model Builder and Planner, in: *Economy-Wide Models és Development Planning.* Szerk.: Charles R. Blitzer, Peter B. Clark és Lance Taylor. London: Oxford University Press, 1975. 13–31. o.

Mathematical Programming Models in Industrial Development Planning, *Industrialization és Productivity,* UNIDO Bulletin, New York, UN, 1975. 22. évf.

1976

TANULMÁNYOK

A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás, *Közgazdasági Szemle,* 1976. január, 23. évf., 1. szám, 1–14. o. Lengyelül: 1983.

Az Akadémia új levelező tagjai. A modellezés nem helyettesíti, inkább feltételezi a tapasztalatot, *Magyar Tudomány,* 1976. február, 22. évf., 2. szám, 101–103. o.

The Measurement of Shortage, *Acta Oeconomica,* 1976. 16. évf., 3–4. szám, 321–344. o. Eredeti: magyarul, 1975. Japánul: 1983.

Pressure and Suction on the Market, in: *Economic Analysis of the Soviet Type System.* Szerk.: Judith Thornton. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 191–215. o. Eredeti: magyarul, 1971. Angolul: 1971.

1977

TANULMÁNYOK

Decentralized Control Problems in Neumann-Economies, Társszerző: Simonovits András. *Journal of Economic Theory,* 1977. febr., 14. évf., 1. szám, 44–67. o. Eredeti: magyarul, 1975. Oroszul: 1976, angolul: 1977.

Problems of Control in von Neumann Economic Systems, Társszerző: Simonovits András. *Matekon,* 1977. 14. évf., 1. szám, 54–78. o. Eredeti: magyarul, 1975. Angolul: 1977, oroszul: 1976.

1978

TANULMÁNYOK

A piac normál állapota hiánygazdaságban: egy sorbanállási modell, Társszerző: Jörgen W. Weibull. *Szigma,* 1978. 11. évf., 1–2. szám, 1–32. o. Eredeti: angolul, 1978. Oroszul: 1981.

A hiány újratermelése, *Közgazdasági Szemle,* 1978. szept., 25. évf., 9. szám, 1034–1050. o. Japánul: 1979, 1983, észtül: 1981.

Leif Johansen: Előadások a makroökonómiai tervezésről, I. kötet: Általános nézőpontok, Könyvismertetés, *Közgazdasági Szemle,* 1978. november, 25. évf., 11. szám, 1391–1393. o. Angolul: 1979.

John Michael Montias: The Structure of Economic Systems, Könyvismertetés, *Journal of Comparative Economics,* 1978. 2. évf., 2. szám, 277–292. o.

The Normal State of the Market in a Shortage Economy: A Queue Model, Társszerző: Jörgen W. Weibull. *Scandinavian Journal of Economics,* 1978. 80. évf., 4. szám, 375–398. o. Magyarul: 1978, oroszul: 1981.

1979

SZERKESZTŐ

Egyensúly és döntés. Szerk.: Kornai János. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

TANULMÁNYOK

Bevezető, in: *Egyensúly és döntés.* Szerk.: Kornai János. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 7–17. o. Angolul: 1979.

Leif Johansen: Lectures on Macroeconomic Planning: I, General Aspects, Könyvismertetés. *Scandinavian Journal of Economics,* 1979. 81. évf., 1. szám, 125–128. o. Eredeti: magyarul, 1978.

The Oeuvre of Kenneth J. Arrow, *Acta Oeconomica,* 1979. 23. évf., 1–2. szám, 193–203. o. Eredeti: magyarul, 1979.

Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems, *Econometrica,* 1979. júl., 47. évf., 4. szám, 801–819. o. Portugálul: 1981, kínaiul: 1985, 1987, spanyolul: 1992.

The Dilemmas of a Socialist Economy: The Hungarian Experience, *Twelth Geary Lecture,* 1979. Dublin: Economic and Social Research Institute. Angolul: 1980, 1994, magyarul: 1980, 1983, németül: 1980, lengyelül: 1981, japánul: 1981, észtül: 1981, kínaiul: 1986, 1987, oroszul: 1987, 1988, spanyolul: 1992.

Appraisal of Project Appraisal, in: *Economics and Human Welfare: Essays in Honour of Tibor Scitovsky.* Szerk.: M. J. Boskin. New York: Academic Press, 1979. 75–99. o. Franciául: 1979.

1980

KÖNYVEK

A hiány. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 1982, 1989. Angolul: 1980, franciául: 1984, lengyelül: 1985, kínaiul: 1986, oroszul: 1990, csehül: 1991.

Economics of Shortage. Amsterdam: North-Holland, 1980. Eredeti: magyarul, 1980. Csehül: 1981–1982, magyarul: 1982, 1989, franciául: 1984, lengyelül: 1985, kínaiul: 1986, oroszul: 1990, csehül: 1991.

TANULMÁNYOK

Kemény és puha költségvetési korlát, *Gazdaság,* 1980, 14. évf., 4. szám, 5–19. o. Angolul: 1980, portugálul: 1983, franciául: 1986, kínaiul: 1987.

Hatékonyság és szocialista erkölcs, *Valóság,* 1980. május, 23. évf., 5. szám, 13–21. o. Eredeti: angolul, 1979. Németül: 1980, angolul: 1980, 1994, lengyelül: 1981, japánul: 1981, észtül: 1981, magyarul: 1983, kínaiul: 1986, 1987, oroszul: 1987, spanyolul: 1992.

A matematikai-közgazdaságtani kutatásokról, *Magyar Tudomány*, 1980. aug./szept., 25. évf., 8-9. szám, 587-596. o. Angolul: 1981, észtül: 1992.

A vitatkozás etikájáról, *Valóság*, 1980. szept., 23. évf., 9. szám, 107-108. o.

'Hard' and 'Soft' Budget Constraint, *Acta Oeconomica*, 1980. 25. évf., 3-4. szám, 231-246. o. Eredeti: magyarul, 1980. Portugálul: 1983, franciául: 1986, kínaiul: 1987.

1981

SZERKESZTŐ

Szabályozás árjelzések nélkül. Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. Angolul: 1981.

Non-Price Control. Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. Eredeti: magyarul, 1981.

TANULMÁNYOK

Bródy András: Ciklus és szabályozás. Kísérlet a klasszikus piac- és cikluselmélet matematikai modelljének megfogalmazására, Könyvismertetés. Társszerző: Simonovits András. *Közgazdasági Szemle*, 1981. január, 28. évf., 1. szám, 115-120. o. Angolul: 1981.

Bevezetés: A kutatás elméleti háttere, Társszerző: Martos Béla. In: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 17-50. o. Angolul: 1981, japánul: 1982.

Vegetatív szabályozás: Az első lépés, Társszerző: Martos Béla. In: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 51-72. o. Angolul: 1981, japánul: 1982.

Norma szerinti szabályozás, in: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 103-115. o. Angolul: 1981.

Rendelés-jelzéses szabályozás, Társszerző: Simonovits András. In: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, o. 243-253. Angolul: 1981.

Normál pályáról vezényelt készletjelzéses modell, Társszerző: Simonovits András. In: *Szabályozás árjelzések nélkül.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 205-224. o. Angolul: 1981.

On the Difficulties and Deficiences of Mathematical Economic Research in Hungary, *Acta Oeconomica*, 1981. 26. évf., 1-2. szám, 175-198. o. Eredeti: magyarul, 1980. Észtül: 1992.

Some Properties of the Eastern European Growth Pattern, *World Development*, 1981. szept./okt., 9. évf., 9-10. szám, 965-970. o. Angolul: 1981, 1984, kínaiul: 1987.

Bródy András: Cycle and Control, Könyvismertetés. Társszerző: Simonovits András. *Acta Oeconomica*, 1981. 26. évf., 3-4. szám, 409-414. o. Eredeti: magyarul, 1981.

Control by Order Signals, Társszerző: Simonovits András. In: *Non-Price Control.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 267-279. o. Eredeti: magyarul, 1981.

Introduction: Theoretical Background of the Research, Társszerző: Martos Béla. In: *Non-Price Control.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 17-56. o. Eredeti: magyarul, 1981. Japánul: 1982.

Vegetative Control: The First Step, Társszerző: Martos Béla. In: *Non-Price Control.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 57–80. o. Eredeti: magyarul, 1981. Japánul: 1982.

Control by Norms, in: *Non-Price Control.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 113–127. o. Eredeti: magyarul, 1981.

Stock-Signal Model Regulated From a Normal Path, Társszerző: Simonovits András. In: *Non-Price Control.* Szerk.: Kornai János és Martos Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 223–245. o. Eredeti: magyarul, 1981.

Comments to the Paper by A. Sen: Ethical Issues in Income Distribution: National and International, in: *The World Economic Order: Past és Prospects.* Szerk.: Sven Grassman és Erik Lundberg. London: Macmillan, 1981. 495–497. o.

1982

KÖNYVEK

Növekedés, hiány és hatékonyság. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. Angolul: 1982, észtül: 1985, kínaiul: 1986, lengyelül: 1986.

Growth, Shortage and Efficiency. Oxford: Basil Blackwell és Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1982. Eredeti: magyarul, 1982. Észtül: 1985, kínaiul: 1986, lengyelül: 1986.

TANULMÁNYOK

A szocialista gazdaság leíró-magyarázó elméleti modelljei. Egy kutatási irányzat áttekintése, *Szigma,* 1982, 15. évf., 1–2. szám, 1–14. o.

Játékszabályok és társadalmi realitások. Észrevételek Liska Tibor vállalkozási koncepciójához, *Figyelő,* 1982. márc. 3., 26. évf., 9. szám, 3. o. Angolul: 1982, magyarul: 1985, olaszul: 1986.

A hiány újratermelése a magyar autópiacon, Társszerzők: Kapitány Zsuzsa és Szabó Judit, *Közgazdasági Szemle,* 1982. márc., 29. évf., 3. szám, 300–324. o. Angolul: 1984, 1989, japánul: 1983, kínaiul: 1986.

Az egyensúly, mint közgazdasági kategória, *Magyar Tudomány,* 1982. aug./szept., 27. évf., 8–9. szám, 598–621. o. Angolul: 1983, japánul: 1983, 1984, észtül: 1992.

A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól, *Gazdaság,* 1982. 16. évf., 3. szám, 5–35. o. Angolul: 1983, japánul: 1983, 1986, magyarul: 1984, kínaiul: 1986, 1987, franciául: 1986.

Hozzászólás, *Alkohológia,* 1982. 13. évf., 3. szám, 185. o.

Egy makronövekedési modell matematikai tulajdonságairól, Társszerző: Simonovits András, *Szigma,* 1982. 15. évf., 3. szám, 133–147. o.

Adjustment to Price és Quantity Signals in a Socialist Economy, *Économie Appliquée,* 1982. 35. évf., 3. szám, 503–524. o. Angolul: 1984, japánul: 1983, 1984, kínaiul: 1983, 1987.

Comments on Tibor Liska's Concept of Entrepreneurship, *Acta Oeconomica,* 1982. 28. évf., 3–4. szám, 455–460. o. Eredeti: magyarul, 1982. Magyarul: 1985, olaszul: 1986.

On the Slowing Down of the Growth of East European Socialist Countries, *Thesis Eleven. A Journal of Socialist Scholarship,* Australia, 1982. 4. szám, 11–21. o.

1983

KÖNYVEK

Ellentmondások és dilemmák. Budapest: Magvető, 1983. Angolul: 1985-1986, vietnami nyelven: 1988, észtül: 1992.

TANULMÁNYOK

A nemzetek egészsége, *Valóság,* 1983. január, 26. évf., 1. szám, 1-12. o. Eredeti: angolul, 1982. Angolul: 1983, portugálul: 1983, kínaiul: 1986, oroszul: 1987, spanyolul: 1992.

Bürokratikus és piaci koordináció, *Közgazdasági Szemle,* 1983. szept., 30. évf., 9. szám, 1025-1038. o. Japánul: 1983, angolul: 1984, 1990, magyarul: 1984, észtül: 1992.

Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca, Társszerző: Jörgen W. Weibull, *Szigma,* 1983. 16. évf., 3. szám, 169-184. o. Eredeti: angolul, 1982. Japánul: 1986.

A költségvetési korlát puhaságáról - vállalati adatok alapján, Társszerző: Matits Ágnes. *Gazdaság,* 1983. 17. évf., 4. szám, 7-30. o. Angolul: 1984, 1988, japánul: 1984, 1986, kínaiul: 1986, 1987.

Beruházás, hatékonyság és hiány: egy makronövekedési modell, Társszerző: Simonovits András. *Szigma,* 1983. 13. évf., 4. szám, 259-278. o. Angolul: 1985-1986.

The Health of Nations: Reflections on the Analogy Between the Medical Sciences és Economics, *Kyklos,* 1983. 36. évf., 2. szám, 191-212. o. Eredeti: angolul, 1982. Magyarul: 1983, oroszul: 1987.

Equilibrium as a Category of Economics, *Acta Oeconomica,* 1983. 30. évf., 2. szám, 145-159. o. Eredeti: magyarul, 1982. Japánul: 1983, 1984, észtül: 1992.

Paternalism, Buyers' and Sellers' Market, Társszerző: Jörgen W. Weibull. *Mathematical Social Sciences,* 1983. 6. évf., 2. szám, 153-169. o. Magyarul: 1983, japánul: 1986.

Comments on the Present State and Prospects of the Hungarian Economic Reform, *Journal of Comparative Economics,* 1983. 7. évf., 3. szám, 225-252. o. Eredeti: magyarul, 1982. Japánul: 1983, 1986, angolul: 1983, magyarul: 1984, kínaiul: 1986, 1987, franciául: 1986.

Convergence Theory és Historical Reality: Twenty-One Years after Tinbergen's Article, *Shakai-Rodo Kenkyu* (Japan), 1983. december, 30. évf., 1-2. szám, 181-204. o. Japánul: 1983, 1986, kínaiul: 1986.

1984

TANULMÁNYOK

Reproduction of Shortage on the Hungarian Car Market, Társszerzők: Kapitány Zsuzsa és Szabó Judit. *Soviet Studies,* 1984. ápr., 36. évf. 2. szám, 236-256. o. Eredeti: magyarul, 1982. Japánul: 1983, kínaiul: 1986, angolul: 1989.

Descriptive-Explanatory Theoretical Models of the Socialist Economy: Review of a Research Direction, *System Research,* 1984, 1. évf., 2. szám, 135-143. o.

Softness of the Budget Constraint - An Analysis Relying on Data of Firms, Társszerző Matits Ágnes, *Acta Oeconomica,* 1984, 32. évf., 3-4. szám, 223-249. o. Eredeti: magyarul, 1983. Japánul: 1984, 1986, kínaiul: 1986, 1987, angolul: 1988.

Bureaucratic and Market Coordination, *Osteuropa Wirtschaft,* 1984. 29. évf., 4. szám, 306–319. o. Eredeti: magyarul, 1983. Japánul: 1983, magyarul: 1984, 1989, kínaiul: 1986, 1987, észtül: 1989, oroszul: 1989, angolul: 1990.

1985

KÖNYVEK

Contradictions and Dilemmas. Budapest: Corvina, 1985 és Cambridge: MIT Press, 1986. Eredeti: magyarul, 1983. Vietnami nyelven: 1988, észtül: 1992.

TANULMÁNYOK

A hiány magyarázó elméletéről. Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez, *Közgazdasági Szemle,* 1985. febr., 32. évf., 2. szám, 179–192. o. Angolul: 1985.

Investment, Efficiency and Shortage: A Macro-Growth Model, Társszerző: Simonovits András, *Matekon,* 1985–1986. 22. évf., 2. szám, 3–29. o. Eredeti: magyarul, 1983.

Gomulka on the Soft Budget Constraint: A Reply, *Economics of Planning,* 1985. 19. évf., 2. szám, 49–55. o. Magyarul: 1987.

On the Explanatory Theory of Shortage. Comments on Two Articles by K. A. Soós, *Acta Oeconomica,* 1985. 32. évf., 3–4. szám, 145–164. o. Eredeti: magyarul, 1985.

Comments on Jean-Jacques Laffont's Paper: Fix-Price Models: A Survey of Recent Empirical Work, in: *Frontiers of Economics.* Szerk.: Kenneth J. Arrow és Seppo Honkapohja. Oxford: Basil Blackwell, 1985, 379–386. o.

1986

TANULMÁNYOK

A kínai gazdasági reform, Társszerző: Dániel Zsuzsa,. *Valóság,* 1986. ápr., 29. évf., 4. szám, 77–89. o. Angolul: 1986, 1989, 1990, kínaiul: 1988, magyarul: 1989.

A puha költségvetési korlát, *Tervgazdasági Fórum,* 1986. 2. évf., 2. szám, 1–18. o. Eredeti: angolul, 1986. Japánul: 1986, magyarul: 1989, angolul: 1990, 1992, spanyolul: 1992.

The Soft Budget Constraint, *Kyklos,* 1986, 39. évf., 1. szám, 3–30. o. Magyarul: 1986, 1989, Japánul: 1986, Angolul: 1990, 1992, spanyolul: 1992.

State-Owned Firm, Bureaucracy és Market: Hungarian Experience, *Third Chintaman Deshmukh Memorial Lecture,* 1986, Bombay: Reserve Bank of India

The Chinese Economic Reform – As Seen by Hungarian Economists, Társszerző: Dániel Zsuzsa, *Acta Oeconomica,* 1986. 36. évf., 3–4. szám, 289–305. o. Eredeti: magyarul, 1986. Kínaiul: 1987, angolul: 1989, 1990, magyarul: 1989.

The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality, *Journal of Economic Literature,* 1986. december, 24. évf., 4. szám, 1687–1737. o. Magyarul: 1987, 1989, lengyelül: 1987, kínaiul: 1988, észtül: 1989, 1992, angolul: 1989, 1991, oroszul: 1989, spanyolul: 1992.

1987

KÖNYVEK

A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása. Társszerző: Matits Ágnes. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

TANULMÁNYOK

A puha költségvetési korlátról. Válasz Stanislaw Gomulkának, *Közgazdasági Szemle*, 1987. júl./aug., 34. évf., 7–8. szám, 881–887. o. Eredeti: angolul, 1985.

A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I–II. rész, *Gazdaság*, 1987, 21. évf., 2. szám, 5–46. o. és 3. szám, 5–40. o. Eredeti: angolul, 1986. Lengyelül: 1987, kínaiul: 1988, magyarul: 1989, észtül: 1989, 1992, oroszul: 1989, angolul: 1989, 1991, spanyolul: 1992.

The Dual Dependence of the State-Owned Firm in Hungary, in: *China's Industrial Reform.* Szerk.: Gene Tidrick és Chen Jiyuan. New York és Oxford: Oxford University Press, 1987. 317–338. o. Kínaiul: 1987.

1988

TANULMÁNYOK

Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja, *Valóság*, 1988. 36. évf., 5. szám, 1–24. o. Eredeti: angolul, 1988. Kínaiul: 1988, magyarul: 1989, oroszul: 1989, angolul: 1990, spanyolul: 1992.

A tudományos kutató, a tanácsadó és a politikus felelősségéről. Előszó 'A hiány' szovjet kiadásához, *Valóság*, 1988. dec., 31. évf., 12. szám, 37–41. o. Angolul: 1989, 1990, magyarul: 1989, oroszul: 1989.

Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy, *European Economic Review*, 1988. 32. évf., 2–3. szám, 233–267. o. Magyarul: 1988, 1989, oroszul: 1989, spanyolul: 1989, 1992, angolul: 1990.

1989

KÖNYVEK

Régi és új ellentmondások és dilemmák. Budapest: Magvető, 1989. Angolul: 1990.

Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. Budapest: HVG Kiadó, 1989. Angolul: 1990, oroszul: 1990, csehül: 1990, szlovákul: 1990, franciául: 1990, olaszul: 1990, spanyolul: 1990, lengyelül: 1991, ukránul: 1990, észtül: 1992, japánul: 1992, szerbül: 1992, tamilul: 1992, (Sri Lanka) szingaléz nyelven: 1993, kínaiul: 1994.

TANULMÁNYOK

Some Lessons of the Hungarian Experience for the Chinese Reformers, in: *Market Reforms in Socialist Societies. Comparing China and Hungary.* Szerk.: Peter Van Ness. Boulder és London: Lynne Rienner Publishers, 1989. 75–106. o.

On the Responsibilities of Economic Theorists, Advisers and Politicians, *New Hungarian Quarterly*, Summer 1989. 30. évf., 114. szám, 170–177. o. Eredeti: magyarul, 1988. Oroszul: 1989, angolul: 1990.

1990

KÖNYVEK

Vision and Reality, Market and State: New Studies on the Socialist Economy and Society. Budapest: Corvina, Hemel Hempstead és New York: Harvester-Wheatsheaf és New York: Routledge, 1990. Eredeti: magyarul, 1989.

The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary. New York: W. W. Norton és Budapest: HVG Kiadó, 1990. Eredeti: magyarul, 1989. Oroszul: 1990, csehül: 1990, szlovákul: 1990, franciául: 1990, olaszul: 1990, spanyolul: 1990, lengyelül: 1991, ukránul: 1990, észtül: 1992, japánul: 1992, szerbül: 1992, tamilul: 1992, (Sri Lanka) szingaléz nyelven: 1993, kínaiul: 1994.

TANULMÁNYOK

A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása, *Valóság*, 1990. jan., 33. évf., 1. szám, 1–15. o. Angolul: 1990, 1992, horvátul: 1989, spanyolul: 1990, oroszul: 1991, magyarul: 1993, olaszul: 1994.

Kiegészítések a 'Röpirathoz', *Közgazdasági Szemle*, 1990. júl./aug. 37. évf., 7–8. szám, 769–793. o. Eredeti: angolul, 1990.

Emléksorok Erdős Péterről, *Közgazdasági Szemle*, 1990. október, 37. évf., 10. szám, 1105–1106. o.

Hozzászólás David Lipton és Jeffrey Sachs előadásához, *Mozgó Világ*, 1990. aug., 16. évf., 8. szám, 115–117. o. Eredeti: angolul, 1990.

The Affinity between Ownership Forms and Coordination Mechanisms. The Common Experience of Reform in Socialist Countries, *Journal of Economic Perspectives*, Summer 1990. 4. évf., 3. szám, 131–147. o. Eredeti: magyarul, 1990. Angolul: 1990, 1992, horvátul: 1989, spanyolul: 1990, oroszul: 1991, magyarul: 1993, olaszul 1994.

Comments on David Liptons's és Jeffrey Sachs' Lecture, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990. 1. szám, 138–142. o. Magyarul: 1990.

My Days as a Naive Reformer, *The New Hungarian Quarterly*, Autumn 1990. 31. évf., 119. szám, 120–128. o. Eredeti: magyarul, 1990.

1991

TANULMÁNYOK

A privatizáció elvei Kelet-Európában, *Közgazdasági Szemle*, 1991. nov., 38. évf., 11. szám, 1021–1040. o. Eredeti: angolul: 1992. Oroszul: 1992, magyarul: 1992, 1993, angolul: 1994.

1992

KÖNYVEK

The Socialist System. The Political Economy of Communism. Princeton: Princeton University Press és Oxford: Oxford University Press, 1992. Magyarul: 1993, németül: 1995, franciául: 1996, bolgárul: 1996.

TANULMÁNYOK

A posztszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról, *Közgazdasági Szemle*, 1992. jún., 39. évf., 6. szám, 489–512. o. Eredeti: angolul, 1992. Lengyelül: 1993, csehül: 1993, 1995, magyarul: 1993, angolul: 1994, németül: 1996.

Gondolatok a magyar közgazdasági kutatás és felsőoktatás helyzetéről és feladatairól, *Magyar Tudomány*, 1992. aug., 37. évf., 8. szám, 935–944. o. Angolul: 1992.

Még egyszer a piaci szocializmusról, *Közgazdasági Szemle*, 1992. szept., 39. évf., 9. szám, 773–796. o. Eredeti: angolul, 1992. Magyarul: 1993.

Az eretnekség történelmi hivatása. Péter György, a reformközgazdász, *Mozgó Világ*, 1992. 12. évf., 9. szám, 43–49. o. Angolul: 1992, magyarul: 1994.

A posztszocialista átmenet: általános áttekintés, *Európa Fórum*, 1992, 2. évf., 3. szám, 3–16. o. Eredeti: angolul: 1993. Magyarul: 1993, angolul: 1994, oroszul: 1996, németül: 1996.

The Principles of Privatization in Eastern Europe, *De Economist*, 1992. 140. évf., 2. szám, 153–176. o. Magyarul: 1991, 1992, 1993, oroszul: 1992, angolul: 1995.

The Postsocialist Transition és the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems, *American Economic Review*, Papers és Proceedings, 1992. május, 82. évf., 2. szám. 1–21. o. Magyarul: 1992, 1993, lengyelül: 1993, csehül: 1993, 1995, angolul: 1994.

Some Ideas on the Situation and Tasks of Economic Research and Higher Education, *Aula*, 1992. 14. évf., 3. szám, 7–17. o. Eredeti: magyarul, 1992.

1993

KÖNYVEK

A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest: HVG Kiadó, 1993. Eredeti kiadás angolul: 1992, németül: 1995, franciául: 1996, bolgárul: 1996.

Útkeresés. Budapest: Századvég Kiadó, 1993. Angolul: 1994, németül: 1996.

TANULMÁNYOK

Visszaesés, veszteglés vagy fellendülés, *Gazdaság*, 1993. 2. évf., 1. szám, 67–78. o.

Gazdasági tendenciák a posztkommunista világban, *Lettre Internationale*, Autumn 1993, 64–66. o.

A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben, *Közgazdasági Szemle*, 1993. május, 40. évf., 5. szám, old. 382–395. o. Angolul: 1993, 1994, 1996, magyarul: 1993, oroszul: 1994, németül: 1996.

Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján, *Közgazdasági Szemle*, 1993. júl./aug., 40. évf., 7–8. szám, 569–599. o. Angolul: 1993, 1994. magyarul: 1993, csehül: 1993, lengyelül: 1993, oroszul: 1994, franciául: 1994, németül: 1996.

Gazdaságpolitika és etika, *Magyar Tudomány*, 1993. 38. évf., 9. szám, 1041–1046. o.

Postsocialist Transition: An Overall Survey. *European Review*, 1993. 1. évf., 1. szám, 53–64. o. Magyarul, 1992, 1993, angolul: 1994, oroszul: 1996, németül: 1996.

Market Socialism Revisited, in: *The Tanner Lectures on Human Values*. Szerk.: Grethe B. Peterson, Salt Lake City: University of Utah Press, 1993. 14. évf., 3–41. o. Magyarul: 1992.

The Soviet Union's Road to a Free Economy, in *The Tanner Lectures on Human Values*. Szerk.: Grethe B. Peterson, Salt Lake City: University of Utah Press, 1993. 14. évf., 42–68. o. Magyarul: 1993, angolul: 1994.

The Historical Mission of Heresy. György Péter, the Reform Economist, *Acta Oeconomica*, 1993. 45. évf., 1–2. szám, 89–100. o. Eredeti: magyarul, 1992. Magyarul: 1994.

The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System, *Kyklos*, 1993. 46. évf., 3. szám, 315–336. o. Eredeti: magyarul, 1993. Oroszul: 1994, angolul: 1994, 1996, németül: 1996.

Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development, *Economie Appliquée*, 1993. 46. évf., 2. szám, 181–227. o. Eredeti: magyarul, 1993. Angolul: 1994, magyarul: 1993, csehül: 1993, lengyelül: 1993, oroszul: 1994, franciául: 1994, németül: 1996.

1994

KÖNYVEK

Highway and Byways. Studies on Socialist Reform and Postsocialist Transition. Cambridge: MIT Press, 1994. Eredeti: magyarul, 1993. Németül: 1996.

TANULMÁNYOK

A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata, *Közgazdasági Szemle*, 1994. júl./aug., 41. évf., 7–8. szám, 569–605. o. Angolul: 1995, oroszul: 1996, németül: 1996.

A legfontosabb: A tartós növekedés. A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról. Megjelent a *Népszabadság*, augusztus 29. és szeptember 2-i számában. Angolul: 1995, 1997, oroszul: 1996, németül: 1996.

Foreword, in: *The Economics of Transformation: Theory and Practice in the New Market Economies*. Szerk.: Alfred Schipke és Alan M. Taylor. Berlin: Springer-Verlag, 1994, vii-ix. o.

Transformational Recession: The Main Causes, *Journal of Comparative Economics*, 1994. 19. évf., 3. szám, 39–63. o.

Lasting growth as the top priority: macroeconomic tensions and government economic policy in Hungary. EBRD Working papers 15. szám, 1994. december. Magyarul: 1994, angolul: 1995, 1997, oroszul: 1996, németül: 1996.

1995

TANULMÁNYOK

A magyar gazdaságpolitika dilemmái, *Közgazdasági Szemle*, 1995. júl./aug., 42. évf., 7–8. szám, 633–649. o. Angolul: 1995, 1997, németül: 1996.

Az EU bővítése keletről nézve, *Európa Fórum*, 1995. december, 5. évf., 4. szám, 3–14. o.

Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés vizsgálata politikai gazdaságtani megközelítésben, I–II. rész, *Közgazdasági Szemle*, 1995. december, 42. évf., 12. szám, 1097–1117. o., és 1996. január, 43. évf., 1. szám, 1–29. o. Angolul: 1996, 1997, csehül: 1996, németül: 1996, 1997.

My Response to Vaclav Klaus, *The International Economy*, 1995. jan./febr., 9. évf., 1. szám, 4–5. o.

Comment on 'Macropolicies in Transition to a Market Economy: A Three-Year Perspective', by Balcerowicz és Gelb, *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1994*, The World Bank, 1995, 49–52. o.

Eliminating the Shortage Economy. A General Analysis and Examination of the Developments in Hungary, *Economics of Transition*, 1995. 3. évf., 1. szám, 13–37. o. és 2. szám, 149–168. o. Eredeti: magyarul, 1994. Oroszul: 1996, németül: 1996.

The Dilemmas of Hungarian Economic Policy, *Acta Oeconomica*, 1995. 47. évf., 3/4. szám, 227–248. o. Eredeti: magyarul, 1995. Angolul: 1995, 1997.

1996

KÖNYVEK

Vergődés és remény. Gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996. Angolul: 1997.

TANULMÁNYOK

A privatizációs bevételről, *Gazdaság*, 1996. 5. évf., 1. szám, 105–108. o.

Az állampolgár és az állam: A jóléti rendszer reformja. *Mozgó Világ*, 1996. február, 22. évf., 2. szám, 33–45. o. Németül: 1996, angolul: 1997.

Nagy András 70 éves. Barátom, Nagy András, *Közgazdasági Szemle*, 1996. március, 43. évf., 3. szám, 266–269. o.

Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról, *Gazdaság*, 1996, 5. évf. (régi 29. évf.), 2. szám, 4–34. o. Angolul: 1997.

Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti rendszer reformja: egy empirikus vizsgálat első eredményei, Társszerzők: Csontos László és Tóth István György. In: *Társadalmi Riport, 1996.* Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György. Budapest: TÁRKI, 1996. 238–271. o.

Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. Egy kérdőíves felmérés tanulságai. Társszerzők: Csontos László és Tóth István György. *Századvég*, 1996. 1. évf., 2. szám, 3–28. o.

Hardening of the Budget Constraint under the Postsocialist System, *Japan and the World Economy*, 1996. 8. évf., 135–151. o.

Economics of Transition: Present State and Future Priorities, *Dispatch from Berlin*, 1996. március, 10. szám, 3. o.

Growth and Macroeconomic Disequilibria in Hungary, *Academia Economic Papers* (Taiwan), 1996. március. 24. évf., 1. szám, old. 1–44. o.

Paying the Bill for Goulash-Communism: Hungarian Development and Macro Stabilization in Political-Economy Perspective, *Social Research*, Winter 1996. 63. évf., 4. szám, 943–1040. o. Eredeti: magyarul, 1995. Csehül: 1996, németül: 1996, 1997, angolul: 1997.

1997

KÖNYVEK

Struggle and Hope. Essays on Stabilization and Reform in a Post-Socialist Economy. Chaltenham: Edward Elgar Publishing, 1997. Eredeti: magyarul, 1996.

TANULMÁNYOK

Mit jelent és mit nem jelent a rendszerváltás, *Kritika*, 1997. aug., 8. szám, 2–8. o. Angolul: 1998, megjelenés alatt.

Pénzügyi fegyelem és puha költségvetési korlát, *Közgazdasági Szemle*, 1997. szept., 44. évf., 11. szám, 940–953. o.

Adjustment without Recession: A Case Study of Hungarian Stabilization, in: *Lessons*

from the Economic Transition. Central és Eastern Europe in the 1990s. Szerk.: Salvatore Zecchini. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, OECD, 1997, 123–152. o. Eredeti: magyarul, 1996.

The Political Economy of the Hungarian Stabilization and Austerity Program, in *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies.* Szerk.: Mario I. Blejer és Marko Škreb. Cambridge University Press. 1997. 172–203. o.

The Reform of the Welfare State and Public Opinion, *The American Economic Review,* 1997. május, 87. évf., 2. szám, 339–343. o.

Reform of the Welfare Sector in the Post-communist Countries: A Normativ Approach, in: *Transforming Post-communist Political Economies.* Szerk.: Joan Nelson, Charles Tilly és Lee Walker. Washington, D. C.: National Academies Press, 1997. (megjelenés alatt)

Reforming the Welfare State in Postsocialist Societies, *World Development,* 1997, 25. évf., 8. szám, 1183–1186. o.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Kft.
A kiadásért felel: David G. Young vezérigazgató
Szövegfeldolgozás: Jet Set Tipográfiai Műhely
Nyomás és kötés: László András és Társa Bt.
Felelős vezető: László András cégvezető
Budapest, 1998
Felelős szerkesztő: Fogarasi Judit
Műszaki szerkesztő: Andrássy Katalin
Formátum: B/5 • Terjedelem: 45 A/5 ív

Kornai János, a világhírű,
nagyhatású magyar közgazdász tudós, 70 éves.

A könyv szerzői – maguk is jelentős hazai kutatók és pénzügyi szakemberek – ezzel a gyűjteményes kötettel köszöntik az ünnepeltet. A huszonöt tanulmány, mely kevés kivétellel itt jelenik meg először, többnyire kapcsolódik egy-egy Kornai által elemzett témakörhöz, nevéhez fűződő tételhez.

Íme néhány aktuális és elméleti igényű téma a könyvből:

- hová tűnt a privatizált vagyon;
- hogyan él tovább az állami újraelosztás a mai gazdaságban;
- mennyire kiterjedt a rejtett gazdaság az átalakuló országokban;
- valóban restriktív-e a magyar monetáris politika;
- kimutatható-e kapcsolat a növekvő munkanélküliség és a javuló termelékenység között;
- miként alakul az állam és a polgár viszonya az új, piacgazdasági környezetben?

A kötet sokrétű megközelítésben, átfogó elemzést ad az átmenet problémáiról, a kialakulóban lévő piacgazdaság sajátosságairól.

ISBN 963 224 239 4
9 789632 242392